Stipe Kljaić

NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA

Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)



Stipe Kljaić

NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA

Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje
(1929. – 1945.)

Biblioteka Hrvatska povjesnica
Monografije i studije III/78

Nakladnik:
Hrvatski institut za povijest

Za nakladnika:
dr. sc. Jasna Turkalj

Recenzenti:
prof. dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Mario Jareb
dr. sc. Davor Kovačić

Lektura rukopisa:
Gordana Malnar

Lektura engleskog sažetka:
dr. sc. Nikica Barić

Izrada kazala:
Jasminka Maljković Radić

Slog i tisak:
Tiskara Zelina d.d.
Sv. Ivan Zelina

Naklada:
300 primjeraka

ISBN: 978-953-7840-69-3

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000985007

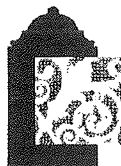
Tiskano potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.
Ova knjiga je rezultat istraživanja na projektu br. 3481 koji financira Hrvatska zaklada za znanost.



Stipe Kljaić

NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA

Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)



HRVATSKI
INSTITUT ZA
POVIJEST

Zagreb, 2017.

Uspomeni moga oca



SADRŽAJ

Predgovor

Ova je knjiga nastala na temelju doktorske disertacije pod naslovom *Intelektualci i hrvatski nacionalizam (1929. - 1945.)*, a obranio sam je u kasno proljeće 2015. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Ipak, u odnosu na disertaciju bitno je poboljšana i proširena. Tako je sama knjiga, sveukupno gledano, kruna moga osmogodišnjega rada na ovoj temi. Neprestano sam se preispitivao nije li to premalo vremena da bih s dovršenom studijom mogao izaći u javnost jer sam duboko svjestan da su neka pitanja još uvijek otvorena, da bi neke teze do kojih sam došao valjalo produbiti i bolje potkrijepiti te da do nekih spoznaja naprosto zbog očiglednih vremenskih ograničenja još nisam uspio doći. Uostalom, za razrješenje nekih pitanja ove problematike nema ni dovoljno prostora da bi ih se sve moglo predstaviti u jednoj knjizi. Stoga se nadam da će neka biti predmetom rasprave u nekim sljedećim istraživanjima koje oko istih ili sličnih tema namjeravam poduzeti. Međutim, ovo djelo nema pretenzija da bude konačan sud o povijesti hrvatske inteligencije u dramatičnim zbivanjima prve polovine 20. stoljeća, preciznije rečeno od godine 1929. do završetka Drugoga svjetskoga rata, već prije svega želi biti početni iskorak za još produbljenija istraživanja ove tematike. Inače knjiga se objavljuje kao dio projekta „Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma", voditelja dr. sc. Zdenka Radelića, koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost.

Premda mi je povremeno bilo jasno da ću neke svoje postavke morati revidirati u narednim istraživanjima, nisam se ni jednoga časa pokolebao u odluci da objavim dosadašnje svoje rezultate. Dozivajući u pamet onu latinsku *verba volant* jer riječi doista lete, jednako kao i misli, ali jedino trajnu vrijednosti imaju *scripta manent*. Na kraju je pobijedila pragma zdravoga razuma. Katkada je važno zaustaviti se u istraživačkim radnjama, podvući crtu i sintetski uobličiti, ma kolikogod oni bili nesavršeni, dobivene rezultate. Presudila je tako spoznaja da pred sobom imam zaokruženi pregled glavnih duhovnih kretanja unutar hrvatske inteligencije u jednome iznimno važnome vremenskom odsječku prošloga stoljeća. Premda je riječ o poznatoj temi, činjenica je da do sada nije bila dobro artikulirana na jednom mjestu u povijesnoj znanosti pa je nasušna potreba popuniti tu praznu rubriku u njezinoj suvremenoj razvojnoj dinamici. Osim toga, duboko se nadam da će ova knjiga sa svojim uvidima uspjeti izdržati kušnje vremena na što je moguće dulji vremenski rok. Nadam se isto tako da će ona biti poticaj budućim istraživačima, ali i drugim zaljubljenicima u povijest da se nastave baviti ovom neiscrpnom i izazovnom temom.

Znanstvena je raščlamba hrvatske inteligencije do 1945. godine zakašnjela istraživačka tema uzmu li se u usporedbu razvojne putanje zapadnih historiografija. Mišljenja sam da se ova studija pojavljuje u zakašnjeloj fazi od gotovo pola stoljeća i da neće pobuditi interes kakav bi imala da je pravovremeno bila objavljena. Krivnju snose različite prilike i neprilike koje su snašle hrvatsku historiografiju u prethodnim razdobljima. Ocjene koje su dosada o ovoj temi u historiografiji i publicistici bile, uglavnom su pojednostavljene i površne, odnosno izrazi su stanovitih ideoloških predrasuda i daleko manje zaključni rezultati doneseni na temelju sustavnih znanstvenih istraživanja. Hrvatska inteligencija između dvaju svjetskih ratova do godine 1945. kao tema predugo je u hrvatskoj povijesnoj znanosti i hrvatskoj kulturi uopće bila tabuizirana i smatrana „crnom legendom" pa se iskreno nadam da će se konačno nakon objave ove knjige moći racionalnije raspravljati o njezinom mjestu i ulozi u hrvatskoj povijesti prve polovice 20. stoljeća. Doista vjerujem da bi sintetski pokušaj shvaćanja hrvatske inteligencije prije uspostave komunističke Jugoslavije mogao pobuditi zanimanje i izvan uskih stručnih krugova s obzirom na to da sama disertacija zbog svoga specifična oblika i nedostupnosti ne može doprijeti do širega čitateljstva.

Ova knjiga na poseban način nudi uvid u duhovna raspoloženja hrvatske inteligencije i može poslužiti kao ključ za razumijevanje ukupnih previranja u hrvatskom narodu tijekom čitavoga 20. stoljeća. Iako sam naglasak stavio na istraživanje inteligencije koja je podržala Nezavisnu Državu Hrvatsku, nisam propustio iznijeti i druge tradicije mišljenja koje su tada bile prisutne u hrvatskome javnom životu. Učinio sam to iz razloga jer sam smatrao da bez osvrta na širi kontekst, odnosno bez pokušaja razumijevanja različitih struja tadašnjega hrvatskoga intelektualnoga života, nije moguće do u tančine shvatiti svaku pojedinačnu struju, ma kolikogod se one međusobno politički i idejno razlikovale. Tim više što se sve te različite struje međusobno ukrštavaju u polemici na javnoj sceni i sukobljavaju oko definicije identiteta hrvatskoga naroda. Jednako tako, koliko mi je ograničeni prostor rasprave pružio, nisam zanemario ni utjecaje ni strujanja iz političke i intelektualne Europe onoga vremena, kao ni ukupna događanja u međuratnom razdoblju i kasnijem ratu na prostorima bivše jugoslavenske države.

Dajući naslov knjizi *Nikada više Jugoslavija*, smatrao sam da najbolje sažima duh proučavane epohe. Sa svojim jasnim i nedvosmislenim imperativnim stavom možda i privlači pažnju, ali u sebi skriva i dozu stanovite povijesne ironije jer se Jugoslavija usprkos svemu ipak obnovila poslije rata. Kako se u knjizi spominju brojni poznati i manje poznati protagonisti, smatrao sam da bi iznošenje njihovih biografskih podataka silno opteretilo knjigu bez potrebe, stoga onima koji žele znati više o njihovu životu i djelu preporučujem leksikone i enciklopedije, s naznakom da se konzultiraju s onima koji su izašli nakon 1990. godine. Osim toga, mnogi podatci te prirode su vrlo lako dostupni preko interneta putem on-line izdanja. Valja pritom spomenuti posebno važan biografski leksikon *Tko je tko u NDH*, koji može poslužiti kao izvrsno pomagalo prilikom čitanja ove knjige. Za sve eventualne pogreške i propuste u ovoj knjizi odgovoran sam isključivo ja osobno kao autor.

Ideja za obradu ove teme je prvotno potekla od moje bivše šefice dr. sc. Nade Kisić Kolanović i to u sklopu projekta „Nezavisna Država Hrvatska (1941.-1945.): sociokulturni i komunikacijski aspekti“, na kojem sam kao znanstveni novak počeo raditi u ožujku mjesecu 2010. godine. Zahvalan sam joj na podršci i jednoj vrlo konstruktivnoj suradnji tijekom svojih znanstveno-novačkih istraživanja. Posebno zahvaljujem svomu mentoru prof. dr. sc. Ivu Bancu, bez čije mentorske i ljudske podrške ni sama disertacija, a slijedom toga ni ova knjiga vjerojatno ne bi tako skoro ugledale svjetlo dana. Razgovori koje sam s njime vodio o različitima aspektima prije svega jugoslavenske faze hrvatske povijesti tijekom dugoga niza godina bili su od iznimne pomoći u rješavanju mnogih istraživačkih dilema. Isto tako, zahvaljujem svomu kolegi dr. sc. Mariju Jarebu, koji je, osim što je bio recenzent knjige, dao i obol oko uređivanja knjige. Neizmjerno sam mu zahvalan što mi je osigurao vrijedan slikovni materijal. Također upućujem zahvalu i trećemu recenzentu kolegi dr. sc. Davoru Kovačiću.

Osim recenzentskih zahvata, ono što je podiglo razinu ove knjige svakako su dragocjene primjedbe i komentari kolega dr. sc. Filipa Hameršaka, dr. sc. Tomislava Jonjića i dr. sc. Nikice Barića. Na uloženom trudu u čitanju rukopisa i dobronamjernim kritikama ovom im prilikom najsrdačnije zahvaljujem. U redu onih koji su radili na ovoj knjizi kroz brojne savjete pri uređivanju knjige, pogotovo one jezične prirode, spada i moj dugogodišnji prijatelj i kolega dr. sc. Ivan Botica, na čemu sam mu neizmjerno zahvalan. Hvala prijatelju i kolegi prof. Petru Bagariću koji je pomogao u jednom dijelu oko korekture rukopisa. Osobito se zahvaljujem i Siniši Kolaru koji je pripomagao da se moje ideje za naslovnicu pretoče u stvarnost. Posebnu zahvalu upućujem upravi svoje matične ustanove, Hrvatskomu institutu za povijest na čelu s dr. sc. Jasnom Turkalj, ali i svim dragim kolegama s posla jer bi sve ovo bilo teško ostvarivo bez iznimno pozitivne i poticajne atmosfere za znanstveni rad. Zahvaljujem i onim ljudima, koji su u meni zapalili već u ranoj mladosti žar za povijest kao što su moj ujak Ante-Antić Vukšić i prof. Ivica Županović, bez kojih vjerojatno da ne bi nikada izabrao povjesničarski poziv. Moram odati veliku zahvalu dragoj sestri Aniti i dragoj majci Mari, koje su bile sve ove duge godine, osobito od studentskih dana, neizmjerna podrška i čvrsti oslonac u svim mojim životnim pravcima pa tako i u radu na ovoj knjizi. I na kraju posebno zahvaljujem dragoj supruzi Heleni koja je bila stalni poticaj u radu, pokazavši iznimno mnogo razumijevanja. Njezina je nevidljiva žrtva također ugrađena u ovu knjigu.

U Zagrebu uoči Božića 2017.
Autor

UVOD

Intelektualci i hrvatsko pitanje

Postoji jedna stvar još zanimljivija od intelektualne povijesti koja se bavi čovjekom, a to je intelektualna povijest jednoga naroda.
Moses C. Tyler, 1975.[1]

Ako se povijest shvaća kao sinteza misli i akcije, kako je jednom prilikom rekao talijanski filozof Benedetto Croce, onda se ova knjiga bavi *poviješću misli*. Pritom, naravno, ne ispušta iz vida ni drugu stranu njezine medalje, povijest akcije, premda ju razmatra u manjem opsegu. Radi se zapravo u najkraćim crtama o intelektualnoj povijesti hrvatskoga naroda u vremenskom okviru koji započinje 1929. diktaturom kralja Aleksandra I. Karađorđevića, a završava slomom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 1945. godine. Kako je okvir u kojem se odvija njezin sadržaj omeđen važnim političkim događajima, knjiga se bavi u najopćenitijem smislu odnosima između intelektualaca i politike i njihovim utjecajem na politička događanja. Budući da su intelektualci stvaratelji i tumači mišljenja i ideja, neodvojivo su povezani sa svijetom politike bilo da su njezini izravni protagonisti ili promatrači. Isto tako, glede nacionalnoga pitanja nezamislivo je razmatranje, a u konačnici i njegovo rješenje, bez nezaobilazne uloge intelektualaca.

Povijesno gledano, već u dubokoj prošlosti koja dopire do antičkih vremena, Platon dodjeljuje ondašnjim filozofima ulogu upravitelja polisa. Ljudi ideja posjeduju, prema njegovu rasuđivanju, vještine potrebne da se bave javnim poslovima, čime Platon od filozofa pravi kraljeve. Mnogo stoljeća poslije, Immanuel Kant uzvraća, zastupajući obrnutu tezu prema kojoj filozof samim ulaskom u političku utakmicu, u svijet moći, poništava vlastiti kredibilitet slobodna i nepristrana suca i kritičara javnoga života polisa. Začetci intelektualizma, kada je riječ o zapadnoj civilizaciji, potječu od starogrčkih filozofa. S propašću antičkoga svijeta nastavlja ga se njegovati u krilu Crkve, „gdje su pismenost, učenje i propovijedanje bili povezani u kleričkom zvanju". Izvorno se klerik bavio isključivo duhovnim svijetom, zanemarujući praktične stvari i svjetovnost uopće. Takvo je mišljenje usadio u zapadnu filozofiju još u 5. stoljeću sv. Augustin. U djelu *De civitate Dei* podijelio je kozmos na božanski grad svetosti i savršenstva te svjetski grad kojim vladaju „knez ovog svijeta" i demonske strasti.[2] Intelektualac bi dakle po tom augustinovskom viđenju bio isključivo kontemplativac,

---

1 Roland N. STROMBERG, An intellectual history of the Modern Europe, New Jersey 1975., I. (prev. S. K.)

2 Daniel BELL, „Inteligencija u američkom društvu", prev. Dejan Kršić, *Treći program Hrvatskog radija* 9/1998., br. 53/54, 162.

a nikako aktivist. Kraj 18. st. donio je definitivno kidanje veza između kršćanske Objave, Razuma i Tradicije. Moderna se razvijala u znaku emancipacije Razuma od Tradicije i Objave. Nositelji su toga zbivanja intelektualci (lat. *intelectus*, um, razum), „ljudi od pera", kako ih je nazivao Voltaire.

Prosvjetiteljskim idejama intelektualci Voltaireova profila pripremali su Francusku revoluciju i pobjedu Razuma nad Objavom i Tradicijom. Pojmovi *intelektualci* i *inteligencija* nerijetko se koriste kao sinonimi, iako su katkad prisutna mišljenja da nisu istoga značenja. Pojam intelektualci je ušao u uporabu krajem 19. stoljeća u Francuskoj, a inteligencija, kako tvrdi ruski književnik Pjotr Dimitrijevič Boborikin, počeo se u Rusiji upotrebljavati oko 1860. Označavao je pokret ruskih pisaca i filozofa te su ga nazivali narodnjački pokret, a prvotno se kritički izražavao o carskoj vladavini zbog loše socijalne slike ruskoga sela.

Rođeni u kolijevci zapadnoga građanskog svijeta, intelektualci su udarili osnove njegove moderne kulture. Njihovo obrazovanje odlikovalo se klasičnom i humanističkom naobrazbom. Autoritet im je proistjecao iz Razuma, iz znanja o svijetu i težnje koju su imali prema slobodi, istini i pravdi. Kao glasnici istine i donositelji obećanja u slobodniji i pravedniji svijet, na sebe su preuzimali ulogu koju je kler imao u starija vremena. Kao protagonisti modernoga i suvremenoga doba u različitim područjima političkoga, znanstvenoga, kulturnoga, vjerskoga i umjetničkoga života Zapada, intelektualci su plijenili pozornost istraživača različitih povijesnih razdoblja, i to kao nositelji različitih pokreta poput liberalizma, konzervativizma, nacionalizma, socijalizma, komunizma ili fašizma. Javljaju se i kao podupiratelji i kao osporavatelji različitih modernih političkih sustava, od apsolutnih i ustavnih monarhija preko demokracija do vojnih i ideoloških diktatura.[3] Za razliku od kršćanskih propovjednika spasenja, koji mjesto spasa postavljaju u zagrobni svijet, oni ga kao moderni „proroci" smještaju u ovozemaljsku „dolinu suza". Primjerice, Antonio Gramsci izričito je izjavio da je bit marksizma radikalna imanencija, što je posve oprečno kršćanskoj slici svijeta.

Engleski pak povjesničar kulture Christopher Dawson sasvim je negativno ocijenio ulogu intelektualaca u modernom dobu. Kao nasljednici srednjovjekovnoga svećenstva, kojima je bio povjeren polog zapadne kulture, slomili su njezino duhovno jedinstvo na svim životnim poljima, počevši od politike pa sve do morala, te su moderni zapadni svijet otuđili od njegovih kršćanskih korijena.[4] S druge strane, bez njih je moderna povijest nezamisliva jer su sudjelovali u svim velikim društvenim gibanjima od Francuske revolucije do rušenja Berlinskoga zida. Stoga je Karl Mannheim vezao njihovo djelovanje uz osebujni razvoj političkih ideologija modernoga doba, određujući taj proces kao „oslobađanje intelektualaca" nakon što se raspao crkveni monopol na tumačenje svijeta.[5] Što su starozavjetnomu Izraelu proroci, kršćanima srednjega vijeka redovnici, renesansi njezini humanisti, prosvjetiteljstvu *les philosophes*, to su za povijest 20. stoljeća intelektualci. U zadnjih

[3] Branimir JANKOVIĆ, *Intelektualna historija*, Zagreb 2013., 12.

[4] Christopher DAWSON, *Religion and Culture*, London 1948., 106.

[5] Karl MANNHEIM, *Ideologija i utopija*, Zagreb 2007., 23.

stotinjak godina napisane su nepregledne rasprave i učenja o njihovoj političkoj i široj društvenoj ulozi.

S obzirom na njihovo mjesto u društvenom životu obično se navode najmanje tri sociološka učenja. Prvo od njih, učenje Edwarda Shilsa, Randalla Collinsa i Karla Mannheima, polazi od toga da intelektualci ne pripadaju nijednoj klasi (*class-less*), jer u stvaranju svojih mišljenja nisu ovisni niti o jednoj klasi. Mannheim je pisao da intelektualci nadilaze klasne podjele jer im njihovo obrazovanje omogućava da se priklone društvenoj skupini kojoj organski i ne pripadaju. Drugo učenje postavili su marksistički i postmarksistički autori kojima je uzor Gramsci, potvrđujući da su intelektualci vezani za svoje klasno podrijetlo (*class-bound*), zbog čega su klasno određeni tako što zastupaju interese svoje klase, pa se nazivaju „organski intelektualci". Zastupnik trećega učenja je Julien Benda, u čemu ga nasljeduje i sociolog Pierre Bourdieu, koji smatraju da su intelektualci klasa sama po sebi (*class in themselves*). Kako su univerzalno usmjereni sa širokim pogledima na dobrobit cijeloga društva, nemaju uskih klasnih interesa kao što pretpostavljaju marksistička učenja. Uglavnom, sociologija intelektualaca lavira između dviju krajnosti: od onoga da su intelektualci razmjerno neovisna društvenoga položaja do toga da su organska skupina koja se prilagođava interesima svoje klase, tržišta ili države.[6]

Moderno društvo trebalo je brojne stručnjake i posebna znanja. Vladala je golema potreba za intelektualnom djelatnošću, pa je i sama radnička klasa trebala znati pisati i čitati. Time se otvarala mogućnost za masovniji pristup obrazovanju, gdje brojne obitelji seljačkoga i sitnograđanskoga podrijetla dobivaju priliku za školovanje svoje djece. Ulogu čimbenika u obrazovanju, osim državnih sveučilišta i gimnazija, imala je Crkva sa svojim obrazovnim ustanovama, koja je također ostavila jak pečat na obrazovanju hrvatske inteligencije i njezinu svjetonazoru. Modernizacija hrvatskoga društva i razvoj masovnoga obrazovanja započeli su već od 1870-ih, a nastavili se nakon Prvoga svjetskog rata. Miloslav Janićijević u svojim je sociološkim istraživanjima međuratne jugoslavenske inteligencije došao do rezultata da je hrvatska inteligencija bila razmjerno najbrojnija u prvoj Jugoslaviji. Prema njegovim izračunima oko 35 % njezine inteligencije bilo je iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, čemu je potrebno nadodati i Hrvate iz Bosne i Hercegovine, čija je inteligencija bila najzastupljenija u tim pokrajinama, što premašuje prvi postotak i približava se udjelu od skoro 40 % ukupnoga broja tadašnje jugoslavenske inteligencije. Iz Srbije i Vojvodine ih je oko 29 %, iz Slovenije oko 15 %, iz Crne Gore 2 %, a iz Bosne i Hercegovine 5,5 %, s time da je hrvatska inteligencija činila većinu u tome postotku u odnosu na srpsku i muslimansku inteligenciju.[7]

Većina hrvatske inteligencije potjecala je iz seljačkih obitelji i nižega građanskog sloja, a malo ih je bilo plemićkoga (Milan Šufflay, Julije Makanec) i građanskoga podrijetla (Mladen Lorković, Ivo Pilar). Mlađi naraštaj (1900. – 1915.) studirao je u Zagrebu, a stariji (1870. – 1900.) najviše u Beču i Pragu. O mjestu studiranja u

[6] Charles KURZMAN, Lynn OWENS, „The sociology of the intellectuals", *Annual Revue Sociology* 28/2002., br. 28., 64-67., 81.

[7] Miloslav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 55-56.

Monarhiji ovisilo je i priznanje diplome, tako je inteligencija iz Dalmacije prisiljena ići u sveučilišna središta austrijskoga dijela Monarhije, jer im zagrebačka diploma nije priznavana sve do početaka 20. st. Treba još reći da se inteligencija iz hrvatskih zemalja pokazala drukčijom ne samo u statističkim brojkama nego i u visokoj dinamici borbe oko jugoslavenske ideje. Zato se bez pretjerivanja može kazati da je sudbina Jugoslavije, barem u intelektualnom smislu, ovisila o raspoloženju hrvatske inteligencije.

Pokušavajući opisati prošlih stotinu godina ljudske povijesti, mnogi se autori slažu oko činjenice da su 20. stoljeće obilježili baš *intelektualci*.[8] Njemački filozof Ralf Dahrendorf pisao je da je „vrhunac za intelektualce vrijeme prekretnica", jer su njihove sposobnosti neophodne u vrijeme političkih i društvenih kriza. Nasuprot tomu, „normalna vremena su loša za intelektualce".[9] Stoljeće koje je britanski povjesničar Eric Hobsbawm nazvao „dobom ekstrema" vapilo je za javnim angažmanom intelektualaca. Baš kao u cijeloj Europi, 20. je stoljeće i u hrvatskim zemljama obilovalo dramatičnim prekretnicama i krizama. Dahrendorfovi uvidi itekako dobro opisuju značenje i važnost hrvatske inteligencije u povijesti hrvatskoga naroda prve polovine 20. stoljeća. Ona je sa svojim narodom prošla u tom razdoblju četiri državno-politička sustava, dva velika svjetska rata, a većina je njezinih pripadnika doživjela smrt triju država (Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) / Jugoslavije, NDH) i dočekala rađanje četvrte – komunističke Jugoslavije. Ti povijesni lomovi u prekretničkim godinama 1918., 1929., 1941. i 1945. zgusnuli su se u samo trećini stoljeća, a i vrijeme između njih obilježavala je neprekidna politička i društvena kriza povezana s nemogućnosti da se osigura čvršći legitimitet vlasti. Osim toga, sve te prekretničke godine oštro su mijenjale političke i ideološke krajolike u kojima je živio hrvatski narod i njegova inteligencija.

Međuratno razdoblje u hrvatskoj povijesti ima nevjerojatnu dinamičnost. Raskršće pred kojim se tada nalazio hrvatski narod ogledalo se u rješavanju nacionalnoga i socijalnoga pitanja. Nacionalno se pitanje razdiralo između samostalne hrvatske države i reformirane Jugoslavije unutar koje bi hrvatski narod došao do neovisnijega položaja i slobode za svoj nesputani razvoj. Socijalno pitanje, ne manje važno, glasilo je treba li hrvatski narod kročiti putom modernizacije i razvijati se u suglasju s prošlim tradicijama tako da ih se blago reformira u skladu sa suvremenim strujanjima, čuvajući privatno vlasništvo, među kojim je seljački posjed tako dragocjen za „seljački narod" kao što su Hrvati, ili se pak okrenuti sasvim suprotnim učincima u smjeru revolucionarne komunističke preobrazbe društva. Sva ta nimalo jednostavna i opterećujuća politička i društvena pitanja pred kojima se nalazio hrvatski narod, i to u vrlo nestabilnom ozračju međurata i rata, zahtijevala su od intelektualaca javni angažman i napuštanje svoga komfornoga položaja.

8 Jeremy JENNINGS, Tony KEMP-WELCH, *Intellectuals and politics: From the Dreyfuss Affair to Salman Rushdie*, New York – London 1997., 1-25.

9 Ralf DAHRENDORF, „Intelektualci u vrijeme iskušenja", *Europski glasnik* 9/2006., br. 11., 103-126.

Razlog zašto sam kronološki razgraničio istraživanje više je stvar discipline kojoj se svaki istraživač mora podvrgnuti da bi ono o čemu piše bilo suvislo. Naime, baš intelektualna povijest, kao metodološki stup ovoga istraživanja, ne trpi takva kronološka ograničavanja jer se po svojoj prirodi nužno vraća u dublju prošlost, budući da neke misli i ideje žilavo preživljavaju čitava stoljeća. Kao ilustraciju navodim da u humanizmu i renesansi niče ideja o tome kako su Hrvati slavenskoga podrijetla, da se u romantizmu 19. stoljeća snažno razvijala nacionalna misao, da se jugoslavenski nacionalizam kao politička kategorija izgradio u desetljeću prije Prvoga svjetskog rata, a da ne govorimo o mislima Ante Starčevića i đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera, bez kojih se ne mogu razumjeti korijeni hrvatske moderne politike i ideologije, čiji će utjecaji sezati duboko u hrvatsko 20. stoljeće. Time je neizravno odgovoreno zašto nisam pristupio istraživanju isključivo razdoblja, koje se odnosi na NDH od 1941. do 1945. godine. Razumijevanje zbivanja u NDH i Drugom svjetskom ratu s bilo kojega aspekta istraživački ne može biti precizno bez zahvata u predratno desetljeće, a pogotovo to vrijedi za zahtjevno istraživačko polje kao što je intelektualna povijest. Samo se tako mogu djelotvorno pratiti svi oni kontinuiteti i diskontinuiteti, kada je riječ prije svega o mišljenju i stavovima hrvatske nacionalističke inteligencije, koji su nastupili 1941. nakon propasti jugoslavenske i stvaranja hrvatske države. Jednaka mjerila vrijede i za dobivanje općega pogleda na hrvatsku inteligenciju u predigri novoga svjetskoga rata i nakon toga.

Kako bih što bolje proniknuo u duh vremena, uzeo sam u istraživanje cijelu hrvatsku inteligenciju u razdoblju 1929.-1945., ali s posebnim povećalom nad onim hrvatskim intelektualcima, zastupnicima ideje stvaranja hrvatske države i razbijanja Jugoslavije, koji su pozdravili i prihvatili hrvatsku državu 1941. te potom djelatno sudjelovali u njezinu četverogodišnjem javnom životu. Smatrao sam da je prodrijeti u njihovu misao nemoguće bez širega sagledavanja svih misli i ideja, koje kolaju hrvatskom inteligencijom toga vremena, budući da svi zajedno upućuju na isti predmet rasprave, na političku sudbinu hrvatskoga naroda. Naravno da nisu svi dijelili isto mišljenje o toj sudbini, nego su se razilazili oko načina kako riješiti nacionalno i socijalno pitanje. Ta dva nimalo lagana i veoma zamršena pitanja izazivala su među njima žustre polemike, otvorena neslaganja i žestoke podjele, koje su se u ratu još više zaoštrile. Nema sumnje da su previranja u redovima hrvatske inteligencije ususret novom svjetskom sukobu anticipirala duboke podjele nacionalnoga korpusa u Drugom svjetskom ratu.

Bitka za sudbinu hrvatskoga naroda značila je posredno i misaone bitke oko definicije hrvatskoga nacionalnoga identiteta, a u tom su smislu postojale različite i sukobljene vizije budućega razvoja hrvatskoga naroda. Držim da se hrvatska nacionalna ideologija ne može svesti jedino na one koji su bezuvjetno naglašavali uspostavu hrvatske države, budući da je ona prožimala i seljačku pa čak i komunističku ideologiju. Hrvatska nacionalna ideologija tako se rasprostirala od komunista i hrvatskih nacionalista do katoličkoga i seljačkoga pokreta. Razlike među njima nisu ležale u nacionalnom diskursu, nego u konačnom nacionalnom cilju i odnosu spram zajedničke jugoslavenske države. Ustaše, nacionalisti i organizirani pripadnici katoličkoga

pokreta okretali su se *državotvorstvu*, to jest samostalnoj hrvatskoj državi, a drugi jugoslavenskomu *federalizmu*. Pritom su se ovi drugi s duboka razlikovali u tome što je seljački pokret vidio hrvatski narod u protukomunističkoj jugoslavenskoj federaciji u savezu s monarhističkim Beogradom, a komunistički ga je vidio kao dio revolucionarne Jugoslavije na federalističkim načelima slijedeći sovjetski uzor. Osim toga, komunistički federalizam umnogome je taktička prilagodba da bi se osobe različite nacionalne pripadnosti, ali i dijelovi nacionalnih pokreta u Jugoslaviji privukli na stranu komunista. Osim seljačke i komunističke inteligencije, postojao je i veoma tanak sloj liberalne inteligencije koji je također bio na federalističkoj liniji, ali je bio bez osjetnijega utjecaja. Jedina skupina koja je sudjelovala u hrvatskim nacionalnim gibanjima između 1929. i 1945., a ne može se smatrati nositeljem ikakve hrvatske nacionalne ideje, jugoslavenski su unitaristi. Uopće su nijekali postojanje hrvatskoga naroda, a slab ih je utjecaj među hrvatskim narodom natjerao uglavnom da se na razne načine privežu uz karađorđevićevski režim, a mnogi među njima završili su u srpskom javnom životu djelujući gotovo u svim pitanjima na srpskoj političkoj osnovici u pogledu nacionalnih razilaženja, koja su potresala prvom jugoslavenskom državom.

Oktroirani pak kraljev ustav od 3. rujna 1931. nije dao nadu da bi se demokracija tako skoro mogla povratiti u zemlju. Izbore za Narodnu skupštinu u studenom 1931. bojkotirale su i hrvatska i srpska oporba. Politički život doživio je buđenje krajem 1932., kada su 7. studenoga stranke bivše Seljačko-demokratske koalicije donijele Zagrebačke punktacije, kojima su zahtijevale federalizaciju i demokratizaciju zemlje, ali pod uvjetom da se politički proces vrati na stanje od 1. prosinca 1918. godine. Anton Korošec objavio je Ljubljanske punktacije 31. prosinca 1932. godine, a Mehmed Spaho Sarajevske punktacije u siječnju 1933., obojica dajući podršku zagrebačkoj izjavi. Obnova stranačko-političkoga života zaživjela je u punini tek kada je državno rukovođenje preuzeo namjesnik knez Pavle, a reflektira se puštanjem Vladka Mačeka iz zatvora i raspisivanjem izbora za Narodnu skupštinu u svibnju 1935. godine.[10]

Sve su to događaji koji su prethodili intelektualnim borbama nacionalista, ustaša, komunista, jugounitarista, organiziranih katolika i HSS-a (Hrvatska seljačka stranka). To ograničeno otvaranje sloboda nakon 1935. nesumnjivo je dinamiziralo intelektualni i kulturni život. U tom se razdoblju sa stanovitim ekonomskim oporavkom nakon svjetske krize odvijao do tada neviđen uspon izdavaštva u Kraljevini Jugoslaviji, prava poplava knjiga, časopisa i brošura, ali usporedno s time i jačanje državne cenzure, koja ipak, koliko god se trudila, nije dovoljno učinkovita da bi obustavila kritiku režima, koja je najviše odzvanjala u hrvatskim krajevima. Premda su na snazi još uvijek bili diktatorski zakoni, razdoblje nakon 1935. može se označiti ograničenom „liberalizacijom" autoritarnoga režima, koji je onda utjelovljivalo tročlano Namjesništvo s knezom Pavlom. Takvo stanje iskoristila je hrvatska nacionalistička inteligencija, koja je tada uspjela intelektualno pokopati jugoslavensku ideologiju

[10] Dejan ĐOKIĆ, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010., 167-169.

kraljevskoga režima. Nesumnjivo da je takvo duhovno raspoloženje doprinijelo munjevitome „aprilskome" slomu Jugoslavije u smislu nespremnosti glavnine Hrvata da iskažu lojalnost državi, koja se našla u posvemašnjom rasulu uoči neprijateljskoga napada izvana.

Hrvatske intelektualce, koji su još uvijek vjerovali u mit jugoslavenske nacije, atentat na Stjepana Radića u parlamentu i diktatura kralja Aleksandra odvode ih k hrvatskomu „plemenskom separatizmu". Dug je niz takvih osobnih iskustava, spomenimo imena poput Ede Bulata, Petra Grgeca, Filipa Lukasa, Tijasa Mortigjije, Milivoja Magdića, Nedjeljka Subotića, Ksavera Šandora Gjalskoga, Ante Trumbića i dr. Gjalski je svoj bijeg od jugoslavenske utopije unio u književno djelo i znakovito ga naslovio kao svoje „pronevjerene ideale".[11]

Posebno su zanimljivi, Ante Trumbić (1864. – 1938.) i Filip Lukas (1871. – 1958.), predvodnici političkoga i intelektualnoga života podrijetlom iz Dalmacije, koji su najprije bili zaokupljeni jugoslavenskom idejom, a poslije su se u svom djelovanju posve vratili potrebi izgradnje samostalne hrvatske države. Tako je Trumbić, jedan od utemeljitelja poslijeratne Jugoslavije, dočekao svoju smrt 1938. u uvjerenju da sa Srbima nema nagodbe i da je jedini izlaz samostalna hrvatska država, u svemu odbacujući zajedno s Lukasom prijašnje federalističke programe, koji su se vrtjeli oko jednoga te istoga cilja – očuvanja zajedničke države. Nisu se stvari zaustavile samo na tome, nego je Lukas sa svojom karizmom kao predsjednik Matice hrvatske izvan svake sumnje postao neosporni prvak hrvatske inteligencije, koja se od 1929. do 1945. borila za uspostavu hrvatske države.

Rasap kulturne hegemonije jugoslavenskoga integralnoga nacionalizma u posljednjim predratnim godinama, koji je izvela hrvatska nacionalistička inteligencija, duhovno je pripremio dolazak „desetotravanjske revolucije" 1941. godine. Kulturnu hegemoniju jugoslavenskoga nacionalizma nije uspostavila samo moćna državna mašinerija nego i prorežimski intelektualci, velikom većinom etnički Hrvati. Njihovim je istupima režim pokušao osvojiti bazu potpore unutar hrvatskoga naroda, međutim ostvario je skromne rezultate. Dolazak ustaša i njemačke vojne sile u zemlju bio je samo izvanjska kap koja je prelila čašu budući da su javno mišljenje i duhovno ozračje djelovanjem hrvatske inteligencije već bili pripravni za prihvaćanje hrvatske države. Osim toga, već je priznanje autonomnoga položaja Banovine Hrvatske 1939. bio bankrot politike jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda. Nacionalno je pitanje, osim političke, imalo i kulturnu dimenziju. Dvoboj se vodio za rušenje kulturne hegemonije šestosiječanjskoga jugoslavenstva.

Zato je Dušan Žanko 1945. u svojim sjećanjima, netom prije ulaska Jugoslavenske armije u Zagreb, ustvrdio da je Lukasova obrana Hrvatske u tom razdoblju „kulturno djelo prvog reda".[12] Cilj je Lukasova „kulturnoga djela" bio oboriti teoriju „narodnoga jedinstva" i proglasiti Hrvate posebnim narodom drukčijim od srpskoga i slovenskoga naroda. Jugoslavenski je narod tako postao fikcijom, a uskoro je zbog

[11] Ksaver Šandor GJALSKI, *Pronevjereni ideali* (1925.), Zabok 1994.

[12] Dušan ŽANKO, „Lukasova obrana Hrvatske", *Svjedoci*, Zagreb 1990., 217-226.

stalnih intelektualnih kritika debelo načet sam smisao postojanja jugoslavenske države. Lukas je tako 1941. u jednoj audijenciji kod Ante Pavelića izrekao da su intelektualci okupljeni oko Matice postavili „idejnu osnovicu" za hrvatsku državu, a Pavelić i ustaše njezinu su „izgradnju proveli u djelo".[13]

Na kapitalnu ulogu inteligencije u očuvanju i izgradnji hrvatske narodne misli, u narodu koji nije imao državu i trpio je zabranu imena i spomena tijekom diktature, upozorio je i rano preminuli liječnik Avelin Ćepulić (1896. – 1936.). Taj je poznati katolički intelektualac međurača te pristaša starčevićanskoga učenja o samostalnoj hrvatskoj državi od svojih najranijih dana uviđao da „ako narodna inteligencija pravo shvaća svoju dužnost, ona je jači kulturni čimbenik i od same države". Inače je sumnjao u svemoć politike, odnosno da se njome može riješiti sve vezano za hrvatsko pitanje. Nacionalnu revoluciju moraju započeti hrvatski intelektualci *kulturnim djelovanjem*, koje će širiti među narodom, pripremajući ga za konačno nacionalno oslobođenje. Premda nije doživio kasniji razvoj prilika jer je umro 1936., Ćepulić je već na početku ograničene „liberalizacije" režima točno predvidio razvoj događaja. U jednom je eseju napisao neformalni plan o tome da hrvatska inteligencija može kulturom bitno utjecati na politička pitanja, što se i obistinilo u narednim godinama ususret rata. Stoga je dobro procijenio da bi „narodna inteligencija" koja se nalazi u nezavidnoj oporbi, s mnogo manje dobara od države, mogla izboriti pobjedu u kulturnom ratu s režimom i stvoriti hrvatsku državu izvan granica Jugoslavije. Jednako tako ocjenjuje uzaludnim pokušaj Aleksandrova režima da skrši slobodu izražavanja misli i nacionalnih osjećaja „narodne inteligencije" i hrvatskoga naroda, oponašajući u tome fašističku Italiju pod Mussolinijem, i nastojeći bezuspješno zavesti totalitarnu državu i ideološku diktaturu.[14]

Stvaranje NDH i slom Kraljevine Jugoslavije politički je i ideološki rez koji se odrazio i na intelektualni život. U vezi s tim nameće se pitanje koje su misli i ideje onih hrvatskih intelektualaca koji su poduprli NDH imale kontinuitet, a koje diskontinuitet, s obzirom na spomenuti rez i promjenu režima. Pritom se razmatra činjenica da je hrvatski nacionalizam koji je nastupio nakon stvaranja NDH poprimio neke obrasce iz fašizma i nacionalsocijalizma i uspoređuje ga se s onim njihovim idejnim držanjem prije njezina utemeljenja. Je li pristajanje uz neke fašističke i nacionalsocijalističke ideje ideološki ili politički motivirano? Je li njihovo prihvaćanje stvar dubokoga intelektualnog pristajanja uz te ideologije ili su one, ako su prihvaćane, bile stvar oportunizma i političke motivacije, jer su Njemačka i Italija rušiteljice Jugoslavije koje su ipak priznale hrvatsku državu? Važno je pronaći istraživački odgovor na pitanje je li ustaška diktatura, koja je promovirala određene ideološke elemente iz nacionalsocijalizma i fašizma uz svoj inače izvorni program o borbi za samostalnu hrvatsku državu, uspjela pridobiti sve hrvatske intelektualce koji su djelovali na kulturnoj sceni NDH. Jesu li ustaška diktatura i njezina ideologija, koje nikada nisu prošle fazu konsolidacije, koju su u Njemačkoj i Italiji prošli nacionalsocijalizam i

---

13 „Odbor Matice Hrvatske kod Poglavnika", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 83., 6. V. 1941., 7.

14 Avelin ĆEPULIĆ, „Narodni život i politika", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 9., 420.

fašizam, uspjele potpuno monopolizirati javni govor u NDH? Zašto su se hrvatski intelektualci koji su pridonijeli širenju ideje hrvatske državnosti prije rata u NDH sve više, kako je rat protjecao, udaljavali od ustaškoga režima, čineći gotovo neslužbeni „disidentski" pokret u odnosu na službenu politiku i ideologiju? Jesu li unutar hrvatskoga nacionalističkoga gibanja pod ustaškim režimom postojala homogena mišljenja na površini ili su pod njim živjele razne grupacije i struje mišljenja koje se ne mogu sve strpati pod zajednički nazivnik ustaša i hrvatskih nacionalista, nego su tu bili i razni slojevi katoličke, konzervativne i liberalne inteligencije? Na sva ta pitanja pokušava odgovoriti ova knjiga.

Hrvatski nacionalizam i hrvatske intelektualce toga usmjerenja ne može se promatrati kao odvojenu pojavu, nego bitno u vezi s političkim, ideološkim, kulturnim i intelektualnim kretanjima tadašnje Europe. Djela Barrèsa, Berdjajeva, Bergsona, Claudela, Crocea, Huizinge, de Mana, Jaspersa, Le Bona, Maritaina, Maurrasa, Mosce, Mouniera, Ortege y Gasseta, Papinija, Pareta, Schmitta, Spanna, Spenglera i Unamuna imala su neosporan utjecaj na njihovu misao. Posebice su međuratna francuska desnica i angažirani francuski katolici te tzv. njemačka konzervativna revolucija u doba Weimarske Republike ostavili traga na misli proustaške hrvatske inteligencije u desetljeću pred Drugi svjetski rat. Ako se usporedi s prijehitlerovskom Njemačkom, i prije ustaškoga režima javlja se stanovita hrvatska konzervativna revolucija, koliko god proturječna u svojem nazivu. Obilježavaju je raskid s liberalizmom i jugoslavenskim idealom te povratak hrvatskoj nacionalnoj ideologiji, odnosno Starčevićevom programu u najširem smislu.

I hrvatski intelektualci dijele osjećanje svoje duhovne epohe te govore da je došla Apokalipsa, suton Zapada, kako je podučavao njemački povjesničar Oswald Spengler, da su u međuraću Europa i Hrvatska pristigle na duhovnu raskrsnicu, nakon čega više nema povratka na staro. Spengler je maštao da je otkrio zakonitosti o životu ljudskih kultura koje dokazuju da je propast Zapada neizbježan i nezaustavljiv proces. Imao se začeti Novi svijet na ruševinama predstavničke demokracije, građanske kulture i liberalne ekonomije. Svugdje prisutna kriza političkoga i ekonomskoga upravljanja, koja je otpočela nakon Prvoga svjetskoga rata, pojačana je velikom ekonomskom depresijom, što je davalo opravdanje zahtjevima različitih pokreta, od komunističkoga, preko fašističkoga, do nacionalsocijalističkoga, za temeljite političke i društvene promjene. No, mislim da prenaglasiti to europsko iskustvo i univerzalizirati ga može zavesti na pogrešne tragove i onda donijeti promašene zaključke. Stoga dajem u čitanju ove baštine prednost posebnosti iskustva i konkretnoj situaciji u kojoj se nalazila hrvatska inteligencija i hrvatski narod od 1929. do 1945. godine.

Osim knjiga i pisanja u novinama i raznim časopisima, za razumijevanje djelatnosti inteligencije zanimljivi su i prostori njihova sastajanja, razgovora, druženja i predavanja. Fakultetske aule, Jugoslavenska akademija i nakon 1941. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, prostorije Hrvatskoga katoličkoga akademskoga društva „Domagoj", Hrvatski glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici, Matica hrvatska, Pučko učilište na Marulićevu trgu, hotel „Esplanada" i kavana „Medulić" neka su od važnijih mjesta gdje se odvijao intelektualni život međuratnoga Zagreba, tada

kulturnoga središta hrvatskoga naroda. Valja spomenuti i druga, manje ugodna mjesta na kojima se inteligenciju moglo zateći, kao što su policijska stanica u Đorđićevoj ulici, zatvor Lepoglava, Srijemska Mitrovica, logor u Kruščici kraj Viteza. Glavna pak uporišta proustaške hrvatske inteligencije bila su na zagrebačkom sveučilištu, u Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi i Matici hrvatskoj. Hrvatski intelektualci često su bili pod nadzorom policijske države, praćeni, prisluškivani, zatvarani u logore i zatvore, nerijetki su bili pokušaji njihova ubojstva (Mile Budak), a manji ih je broj bio i fizički likvidiran (Milan Šufflay). Simboličan je primjer sudbine predsjednika Matice hrvatske i prvaka hrvatske nacionalne inteligencije Filipa Lukasa između 1929. i 1945., na koga je atentat spremao kraljevski režim, ubojstvom mu prijetio ustaški režim, a komunističke su ga vlasti osudile na smrt u odsutnosti. U tom je smislu godina 1945. ipak nezabilježeni presedan, kada su jugoslavenski komunisti počinili, gledajući brojke, pravi *aristocid* nad hrvatskom inteligencijom nacionalističke i katoličke orijentacije, što izravnom likvidacijom, što njihovim nasilnim tjeranjem u političko progonstvo izvan zemlje.

Metodologija, izvori i literatura

Što se tiče istraženosti teme, u vezi s djelovanjem intelektualaca od 1929. do 1945. hrvatska historiografija nalazi se na samom početku. Historiografija u vrijeme komunističke Jugoslavije (1945. - 1990.) uglavnom se bavila lijevom, „progresivnom" komunističkom inteligencijom između dva rata, u čemu se ističu doprinosi Zorice Stipetić i Mladena Ivekovića.[15] Stanko Lasić objavio je 1970. knjigu *Sukob na književnoj ljevici 1928. - 1952.* o razilaženjima u marksističkome književnom pokretu. Prema zalazu komunističkoga režima u Hrvatskoj i Jugoslaviji u posljednjem desetljeću, osamdesetih godina, nastaju djela Miloslava Janićijevića[16] i spomenutoga Lasića. Ta djela ne pripadaju uskom historiografskom području, nego sociologiji i književnoj povijesti. I Janićijević i Lasić prelaze granice lijeve perspektive u istraživanju međuraća i rata, baveći se i nekomunističkim i antikomunističkim snagama, Lasić osobito pri istraživanju Krležine recepcije u vrijeme NDH.[17] Oba istraživača na neki način pokušavaju povratiti cjelovitu sliku jugoslavenske i hrvatske intelektualne i kulturne povijesti 20. stoljeća, koju je slomio jednodimenzionalni ideološki pogled historiografije iz komunističkoga razdoblja.

Veći iskorak izveo je Ivan Krtalić radom o sukobu na hrvatskoj desnici tridesetih godina, ali bez dubljega istraživanja toga fenomena, osvrnuo se uglavnom na objavu nekih važnijih tekstova prenesenih iz nekoliko časopisa.[18] Isto vrijedi za

[15] Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. I-II, Zagreb 1970.; Zorica STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija: istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918. - 1945.)*, Zagreb 1980.; Zorica STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju - August Cesarec*, Zagreb 1982.

[16] M. JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.

[17] Stanko LASIĆ, *Krleža u sjeni nacionalističkog ideološkog modela: Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.)*, knj. 3., Zagreb 1989.

[18] Ivan KRTALIĆ, *Sukob s desnicom*, Zagreb 1989.

nedavno objavljenu knjigu odabranih tekstova Nikice Mihaljevića.[19] Većina radova iz toga razdoblja, nastalih u zemlji ili inozemstvu, pisana je tradicionalnim pristupom, tako da se usputno dodiruju pitanja vezana uz intelektualnu i kulturnu povijest posljednjega desetljeća Kraljevine Jugoslavije i četverogodišnjega trajanja NDH.[20] Veće istraživačko zanimanje za ustašku ideologiju i kulturna gibanja ustaškoga režima, premda se držala praćenja političke povijesti, pokazala je Fikreta Jelić-Butić.[21] Ona spada u rijetke istraživače koji su u okolnostima kada je historiografija bila pod paskom režima uspjeli na vrlo solidan način prikazati neke temeljne značajke ustaške ideologije i kulturne povijesti toga razdoblja.

Zašto nije podrobnije i seriozno o toj temi pisala hrvatska politička emigracija nakon 1945., čiji su pripadnici sudjelovali u tom naraštaju, teško je dati definitivan odgovor. Bogdan Radica zamjerao je u jednom pismu Vinku Nikoliću i bivšoj hrvatskoj nacionalističkoj inteligenciji, koja se tada nalazila u emigraciji, zašto nisu napisali jednu takvu monografiju o svojoj ulozi u svim tim događajima.[22] Ne može se zanijekati da u emigraciji nisu objavljene brojne knjige i nepregledni članci o životu inteligencije i kulturnim prilikama u NDH, primjerice Ivana Oršanića i Dušana Žanka, ali njihovi historiografski dometi ograničeni su uglavnom memoarskim karakterom tih prinosa. Iskorak u tom pogledu učinio je emigrantski povjesničar Jere Jareb biografskom studijom o Mili Budaku u povodu stogodišnjice književnikova rođenja.[23] O Budaku je Ivo Petrinović 2002. objavio biografski prikaz njegova političkoga rada, a nedavno je kao arhivsko gradivo izdana i Budakova korespondencija od 1907. do 1944. s uvodnom studijom Tomislava Jonjića i Stjepana Matkovića.[24]

Nakon gubitka monopola Saveza komunista Jugoslavije i izlaska Hrvatske iz Jugoslavije 1991., historiografija se i dalje zadržava na tradicionalnim pristupima, otada pokušavajući ponešto drukčije protumačiti političke događaje iz NDH te proširiti do tada neistražena područja iz političke povijesti.[25] Postupno se otvaraju teme iz kulturne i intelektualne povijesti. Srpski povjesničar Ljubodrag Dimić objavljuje trosveščano djelo o kulturnoj politici jugoslavenske kraljevine, relevantno i za hrvatsku povijest toga razdoblja.[26] U posljednjih desetak godina domaći i strani povjesničari

[19] Nikica MIHALJEVIĆ (prir.), *Ustaški put u socijalizam: u teoriji i praksi NDH*, Zagreb 2016.

[20] Npr. Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska 1941 - 1945*, Beograd 1994. Knjiga je izvorno objavljena na njemačkom jeziku: Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, *Der kroatische Ustascha-Staat (1941-1945)*, Stuttgart 1964.; Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980.

[21] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.)*, Zagreb 1977.

[22] Hrvatska (dalje: HR) – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb (dalje: NSK) – R-7971 – Ostavština Vinka Nikolića (dalje: VN), Korespondencija, Pisma Bogdana Radice Vinku Nikoliću Bb, 4. II. 1985.

[23] Jere JAREB, „Mile Budak pjesnik i mučenik Hrvatske", *Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja*, (ur. Vinko Nikolić), München – Barcelona 1990., 21-95.

[24] Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak - portret jednog političara*, Split 2002.; Tomislav JONJIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. - 1944.)*, Zagreb 2012.

[25] Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske: kratak pregled*, Zagreb 1994.; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001.; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković - ministar urotnik*, Zagreb 1998.; Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika (1939. - 1942.)*, Zagreb 2000.; Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006.

[26] Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)*, knj. I-III., Beograd 1997.

– Nada Kisić Kolanović, Mark Biondich, Višeslav Aralica, Neven Bartulin, Rory Yoemans i Irina Ognyanova – počinju istraživati teme iz intelektualne i kulturne povijesti međurača i NDH. Tomu valja dodati i rad Ivice Matičevića, književnoga povjesničara koji se pod utjecajem Lasićeve *Krležologije* bavio književnom kritikom u NDH.[27]

Kisić Kolanović pokazala je zanimanje za recepciju hrvatskoga nacionalizma među muslimanskom inteligencijom i uopće mjestom islama i bosanskohercegovačkih muslimana u kulturnoj politici NDH.[28] Aralica je istraživao djelovanje Matice hrvatske od 1935. do 1945., koja je bila glavnim nositeljem zamisli o hrvatskoj nacionalnoj nezavisnosti u razdoblju prije uspostave NDH, i intelektualnih krugova koji su se okupljali oko te kulturne ustanove.[29] Yoemans je istraživao veze između kulturne politike i represije ustaškoga režima, a Ognyanova i Biondich su pisali članke o odnosu hrvatskoga nacionalizma i katolicizma u vrijeme NDH.[30] Prošle godine je Petar Macut objavio knjigu o povijesti katoličkoga tiska u NDH.[31]

Historiografija, kao ni politologija i sociologija, još nije stigla dati konačan odgovor na to što je fašizam. Uistinu, to je jedna od najkontroverznijih tema povijesti 20. stoljeća te postoje brojni pristupi i odrednice toga fenomena.[32] Može li se univerzalizirati fašizam? Postoji li *generički fašizam*, koji bi obuhvatio sve nacionalističke i antikomunističke pokrete Europe, u koje bi bio ubrojen i hrvatski nacionalizam zajedno s frankizmom, nacionalsocijalizmom, slovačkim nacionalističkim pokretom, mađarskim Strelastim križevima, rumunjskom Željeznom gardom, višijevskom Francuskom, Salazarovim Portugalom, ili samo nominalni fašizam povijesno koncentriran u Mussolinijevoj Italiji od 1922. do 1943. godine?

Roger Griffin, jedan od istaknutijih teoretičara generičkoga fašizma, upotrebljava pojam „fašistički minimum" da bi sveo na zajednički nazivnik sve neliberalne i nekomunističke pokrete međuratne Europe. Svoj pristup u novijim istraživanjima dopunjava tako što ga uzima za „alternativnu modernost", koja se natječe u modernizacijskoj utrci s komunizmom i liberalizmom.[33] U fokusu generičkoga fašizma svoje mjesto nalaze obnova i revitalizacija nacije i nacionalne svijesti, „palingenetička nacionalna revolucija", kako kaže Griffin. Nacija je pogođena krizom moderne, koju je produbio individualistički moral, potrgavši veze između pojedinca i nacionalnoga kolektiva. Griffin hoće reći da fašizam nije bio antimodernistička i

[27] Ivica MATIČEVIĆ, *Prostor slobode: književna kritika u zagrebačkoj periodici (1941. - 1945.)*, Zagreb 2007.

[28] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam (1941. - 1945.)*, Zagreb 2009.

[29] Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1935.-1945.)*, Zagreb 2009. Isti autor nedavno je objavio novu knjigu o istom razdoblju s nešto drukčijim temama: Višeslav ARALICA, *Kmet fiškal, hajduk - konstrukcija identiteta Hrvata 1935.-1945.*, Zagreb 2016.

[30] Rory YOEMANS, *Visions of annihilation: The Ustasha Regime and Culture Politics of Fascism* (1941-1945), Pittsburgh 2013.; Irina OGNYANOVA, „Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945)", *Croatica Christiana periodica* 33/2009., br. 64., 157-190.; Mark BIONDICH, "Radical Catholicism and fascism in Croatia (1918-1945)", *Totalitarian movements and political religions* 8/2007., br. 2., 383-399.

[31] Petar MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža: katolički tisak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Split 2016.

[32] Woodley donosi sumarni pregled svih pristupa fašizmu, modernizacijskoga, totalitarnoga, marksističkoga, generičkoga, kulturnoga i postrukturalističkoga. Daniel WOODLEY, *Fascism and political theory: Critical perspectives on fascist ideology*, New York 2010., 4-5.

[33] Roger GRIFFIN, *Modernism and fascism: The sense of a beginning under Hitler and Mussolini*, Basingstoke - New York 2007.

kontrarevolucionarna ideologija, nego drugi put modernosti, druga revolucija, bitno različita od komunističke.[34] Po njemu, fašizam, kao fenomen krize europske moderne kulture i liberalnoga kapitalizma, pojavljuje se u različitim oblicima i u različitim povijesnim i društvenim situacijama, ali posvuda s istim ciljem da se obnovi truli i egoistični svijet građanske civilizacije kontaminiran materijalističkom filozofijom, dakako, na temeljima nacionalne skupine, kao čimbenika jake solidarnosti u kojoj bi se skrasio izgubljeni i otuđeni moderni čovjek.[35]

Podrijetlo Griffinova generičkoga fašizma nalazi se u sociološkoj misli Maxa Webera i pojmu „idealnoga tipa", koji podrazumijeva generalizirajući pristup. Takav pristup osporavaju Rogers Brubaker, Bryan Turner i Thomas Burger, držeći ga posebnim oblikom zapadne racionalnosti koji ima tendenciju uniformirati, univerzalizirati, apstrahirati i idealizirati te tražiti konzistentnost čak i ondje gdje je uopće nema. Turner napada ideal-tip na kojem se temelji generički fašizam kao nešto što nije prilagođeno nijednom empirijski promatranom fenomenu. Prema Leszu Nowaku, ideal-tipovi poput Griffinova generičkoga fašizma općenito ne odgovaraju konkretnom fenomenu, tako da ideal-tip, primjerice, može samo pokazati faktor odstupanja hrvatskog nacionalizma (1929.-1945.) kao promatrane povijesne pojave od generičkoga fašizma kao teorijskoga objašnjenja.[36]

Nacionalistički i antikomunistički pokreti međuratne Europe nastaju unutar različitih nacionalnih tradicija, bez čvrstoga intelektualnoga središta i zajedničkih fundamentalnih tekstova kao što je to bilo s marksizmom. Fragmentarnost, heterogenost i heterodoksnost onoga što drži generički fašizam na jednom mjestu tolikih je razmjera da se jedva može govoriti o generičkom fašizmu. Ne može se zaobići ni pokušaj ideološkoga saveza svih tih pokreta i njihovih država okupljanjem oko sila Osovine nakon što je Mussolini 1934. napustio doktrinu prema kojoj fašizam nije proizvod za izvoz. Slučaj odnosa Italije i NDH u ratu najbolji je dokaz da je taj ideološki savez „Nove Europe" bio krhak i neostvariv i da su „talijanski fašizam i hrvatsko ustaštvo dvije jasno odvojene ideologije".[37] Forsiranjem ideološke bliskosti pokušali su se spašavati nacionalni interesi, koji će na kraju i prevagnuti pokazujući da je Mussolinijeva Italija bila glavni destabilizator Pavelićeve države, mnogo veći od naoko opasnijih unutarnjih neprijatelja, partizana i četnika.

Svi pokreti na koje se odnosi generički fašizam nose u sebi neke slične značajke, u to nema sumnje, ali i značajne razlike. Tako bi hrvatski nacionalizam bio najbliži slovačkomu nacionalističkom pokretu s obzirom na to da su oba s njemačkim dolaskom proglasila neovisnost (Slovaci 1939., a Hrvati 1941.) i da su se podjednako istaknuli u tome da dovedu u pitanje valjanost onih teorija što su promišljale u okvirima čehoslovakizma i jugoslavizma. Bliži mu je i u svojoj genezi i svojoj povijesnoj evoluciji, jer

34 Roger GRIFFIN, *A Fascist century*, New York 2008., XXII. U predgovoru te knjige Matthew Feldman govori o tome što je fašizam u Griffinovim projekcijama: „This movement, again, is not understood by Griffin as merely an Italian phenomenon, but a generic political ideology embracing both ideas and practice." Vidi još od istoga autora: Roger GRIFFIN, *Nature of Fascism*, New York 1991.; Roger GRIFFIN, *Fascism*, Oxford 1995.

35 D. WOODLEY, *Fascism and political theory*, 2.

36 *Isto*, 11-13.

37 James SADKOVICH, *Italija i ustaše (1927. - 1937.)*, Zagreb 2010., 347.

ni jedan ni drugi u međuratno doba nisu imali državu, nego njemački nacionalsocijalizam i talijanski fašizam, iako su u vrijeme rata ostavili na njega neupitan utjecaj. Jednako tako, kada bi se komparativno postavili talijanski fašizam i hrvatski nacionalizam, uočilo bi se da Mussolinijev fašizam ima posve drukčije korijene. On se rodio iz socijalističke tradicije nacionalnoga sindikalizma, a hrvatski nacionalizam postojanje duguje liberalnomu pravaštvu iz druge polovine 19. i sa samoga početka 20. stoljeća.

Da je generički fašizam kao teorijski model neodrživ odmah postaje očito kada se zađe u područje empirijskih istraživanja pojedinih pokreta. U tome se slažu i drugi proučavatelji ustaštva i fašizma: Ernst Nolte, James Sadkovich, Emilio Gentile i Renzo De Felice. Tako Sadkovich razlikuje ustaštvo od talijanskoga fašizma, a Gentile i De Felice nacionalsocijalizam od fašizma, upozoravajući na neodrživost konstrukcije o generičkom fašizmu. Sadkovich kaže da su „klasifikacija pojmova i povijesna realnost nešto drugo". Dalje nastavlja da su „nacisti razmišljali u kategorijama rase, a fašisti u kategorijama kulture" te da su nacisti „ljudsku narav držali genetski određenom, determiniranom", a fašisti su „vjerovali da je ljudsku narav moguće poboljšati i usavršiti kao što su vjerovali prosvjetitelji". Mussolinijev biograf De Felice prihvaćao je „minimalan broj značajki koje su povezivale te pokrete primjerice antagonizam prema demokraciji, komunizmu i tradicionalnim oblicima parlamentarne demokracije". E. Gentile također, kaže Sadkovich, upozorava da „rastezljive teorijske koncepcije postaju toliko razvodnjene da su besmislene uključujući i generički fašizam koji može obuhvatiti niz raznovrsnih fenomena".[38]

Roger Eatwell također napada Griffinovu definiciju fašizma kao preširoku, s nizom slabih točaka, te kaže da se fašizam kao složen fenomen, amorfna i nekoherentna ideologija, ne može svesti tek na populistički nacionalizam.[39] Stanley Payne zauzima srednju poziciju, ograđuje se i od generičkoga fašizma i od radikalnoga nominalističkoga pristupa koji opovrgava bilo kakve sličnosti među drugim nacionalnim pokretima međuratne Europe, pa pristaje uz umjereni nominalistički pristup u teoriji fašizma, ne prelazeći preko određenih sličnosti. Nasuprot njemu, De Felice, Gilbert Alardyce, John Lukacs, Karl Bracher i Mario Ambri zauzimaju radikalni nominalistički pristup. Ambri u svojoj studiji *I falsi fascismi*, objavljenoj 1980. u Rimu, opisuje ustaški režim kao parafašistički jer se njegova stožerna ideologija hrvatskoga nacionalizma razlikuje u „doktrini, postanku, bazi i razvoju od generičkog fašizma". De Felice sumnja u praktičnost teorije generičkoga fašizma, koja se, po njegovu mišljenju, može konstruirati, ali ne može biti od pomoći u podizanju istraživačkih spoznaja.[40]

U najnovije vrijeme ukrajinski povjesničar Oleksandr Zaitsev koristi ustaštvo kao generički pojam kojim želi označiti sve narode međuratne Europe bez države, poput Hrvata, Slovaka i Ukrajinaca (*stateless nations*), među kojima su se razvili revolucionarni nacionalistički pokreti. Zaitsev ističe da prirodu tih pokreta što su ponikli u

[38] *Isto*, 347.

[39] D. WOODLEY, *Fascism and political theory*, 8-9.

[40] Stanley PAYNE, *A history of fascism 1914-1945*, University of Wisconsin 2003., 461-462.

istočnoj Europi ne može najbolje objasniti ograničavajući model generičkoga fašizma koji polazi od zapadnoeuropskih iskustava, prije svega Italije i Njemačke (*nation-states or imperial nations*).[41] Pristup u ovoj knjizi priklanja se *nominalističkomu pristupu*, s tim da ne odriče da je ustaški ratni režim pokušao oponašati određene elemente iz talijanskoga fašizma i njemačkoga nacionalsocijalizma. No, takve pokušaje ne drži presudnim za određivanje naravi hrvatskoga nacionalizma u cjelokupnom razdoblju od Aleksandrove diktature do propasti NDH.

Primijenjena opća metodologija u ovoj knjizi tiče se intelektualne povijesti, čije je značenje sažeto u sintagmi „ideje u kontekstu", kako se najkraće u biti može odgovoriti na pitanje što intelektualna povijest doista jest. Glavni promotori intelektualne povijesti u hladnoratovskom svijetu kao metode istraživanja nisu profesionalni povjesničari nego filozofi, književni kritičari i teolozi. Utjecaj kulture mišljenja njemačkoga svijeta odlučujući je za razvoj intelektualne povijesti u anglo-američkom svijetu. Nije to ništa neobično ako se zna da je njemačka misao stvorila idealističku filozofiju. Njegovatelji intelektualne povijesti pod utjecajem emigracije njemačkoga kulturnoga kruga napadali su političku povijest i njezine skučene perspektive istraživanja političkih događaja i akcija.

Robin G. Collingwood je kritizirao tradicionalnu političku historiografiju, prebacujući joj da se zanimala samo za „izvanjskost" događaja, a ne i za njihove „unutarnje" razloge.[42] Ovdje je prijetila opasnost da se iz motrišta intelektualne povijesti cijela povijest prikaže kao ideja, konačno kao krajnji idealizam, kako je to već pokušao Georg W. F. Hegel sa svojim filozofskim sustavom. Intelektualna povijest metodološki je samo premjestila naglaske s isključivoga interesa za izvanjske političke događaje na područje ljudskoga mišljenja prije negoli je počela zastupati krajnji idealistički pristup povijesti, kako su joj prigovarali njezini kritičari. I u ovom je radu intelektualna povijest prilikom istraživanja korištena usporedno s političkom poviješću. Obje metode, i intelektualne i političke povijesti, nezaobilazne su u promatranju složenoga odnosa kulture i politike, ideja i vlasti te identiteta i moći. Upravo je taj složeni odnos središnja tema knjige kada je riječ o odnosu inteligencije i hrvatske politike između 1929. i 1945. godine.

Koristeći se pristupom intelektualne povijesti, u ovom se radu pokušava istražiti ljudsku misao u točno određenoj nacionalnoj kulturi, prostoru i vremenu. Intelektualni život ukorijenjen je u društvenoj okolini i njezin je neodvojiv dio. Korpus misli i ideja nema neograničenu autonomiju u odnosu na društvo u kojem obitava. Odnos između ljudskih misli i društvene okoline, u kojoj su povijesno nastale i na koju su povratno utjecale, područje je interesa intelektualne povijesti, a druga znanja, npr. politologija, filozofija znanosti i sociologija, počesto na ahistorijski način pristupaju idejama i mislima prošlosti. U određenom povijesnom razdoblju na intelektualno

[41] Oleksandr ZAITSEV, „Fascism and ustashism? Ukrainian integral nationalism of the 1920s and 1930s in comparative perspective", *Communist and post-communist studies*, 48/2015., br. 2-3, 183-185. Vidi i njegovu nedavno objavljenu knjigu: Олександр Зайцеb, *Украïнсbкий iнтеграbлий нацiоналiЗт (1920 – 1930-ti poku)*, Кïиb, 2013.

[42] Richard WHATMORE, „Intellectual history and the history of political thought", *Palgrave advances in intellectual history*, (ed. Richard Whatmore and BrianYoung), New York 2006., 109.

polje djeluju tri čimbenika: baštinjene ideje iz prethodnih vremena, zatim društveno okruženje koje određuju različite političke i društvene pojave i događaji te utjecaj suvremenih političkih i intelektualnih pokreta.[43] Ovo dobro ilustrira kako je preuzeta Starčevićeva ideja o nezavisnoj hrvatskoj državi preoblikovana u znatno drukčijemu društvenom okružju. Budući da se u Kraljevini Jugoslaviji demokratski i bez staroga državnoga prava nije moglo izboriti za rješenje hrvatskoga nacionalnoga pitanja, počeo se razvijati organski nacionalizam, koji Starčevićeva misao nije izvorno poznavala. Starčević se, naime, zalagao za liberalnu građansku državu na hrvatskoj nacionalnoj osnovi.[44]

Dužnost je intelektualne povijesti da istraži međuodnos koji vlada između ideja i povijesne okoline.[45] To znači da se intelektualna povijest bavi razvojem ideja/ideologija u specifičnome povijesnom kontekstu, što nužno uključuje i spoznaje iz političke, socijalne i kulturne povijesti. Intelektualna povijest stoga je nezamisliva bez upotrebe više područja spoznaje. U tom smislu, ovdje su se kombinirala različita područja istraživanja od 1929. do 1945., od politike, geografije, filozofije i prava do lingvistike, književnosti i teologije. Svoje istraživačko pitanje intelektualna povijest definira unutar kompleksnoga međuodnosa kulture i politike. Kao primjere mogli bismo navesti književna djela Mile Budaka (1889. – 1945.), geografske radove Filipa Lukasa ili filozofske traktate Stjepana Zimmermanna (1884. – 1963.). U fokusu ovoga istraživanja različiti su sustavi mišljenja poput hrvatskoga nacionalizma, jugoslavenskoga nacionalizma, marksizma, seljačke ideologije ili hrvatskoga katolicizma te njihovi tvorci – *angažirani intelektualci* – koji te sustave mišljenja djelomično nasljeđuju, stvaraju i razvijaju i na taj način utječu na širu društvenu sferu, kao što su npr. Lukas, Pilar i Šufflay utjecali na međuratni hrvatski nacionalizam.

U pripremi knjige korištena je raznovrsna literatura. U prvom redu to su knjige i članci objavljeni u različitim znanstvenim časopisima o istraživanom razdoblju, ali ne u strogom smislu te riječi. Tako je korištena i literatura za pojedine teme za razdoblje prije 1929., koja se većim dijelom tiče povijesti hrvatskoga naroda iz Kraljevine SHS i Austro-Ugarske Monarhije, jer izvorišta nekih procesa koji su se odvijali u istraživanom razdoblju sežu dublje od zadane kronološke granice. Primjerice, napredniački pokret i Jugoslavenska nacionalistička omladina prije Prvoga svjetskoga rata ili Strossmayerov kulturni jugoslavizam pojave su bez kojih se ne mogu shvatiti neki čimbenici nakon 1929. godine. Sve u svemu, radi se o literaturi koja se bavi politikom kulture, kulturnim identitetom, ali i političkom poviješću bez koje se ne može razumjeti složenost političkoga i društvenoga konteksta u kojem su djelovali hrvatski intelektualci prve polovine 20. stoljeća.

Korištena je i literatura iz drugih područja humanistike i društvenih znanosti potrebna da bi se iščitali pojedini izvori kao što su književna povijest, povijest filozofije, prava, politologije, geografije, antropologije i sociologije, s obzirom na to da

---

43 R. N. STROMBERG, *An intellectual history of the Modern Europe*, 2.

44 Sabrina P. RAMET, „Ante Starčević – liberalni zagovornik građanske države", prev. Nikica Barić, *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, (prir. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., 194-197.

45 R. N. STROMBERG, *An intellectual history of the Modern Europe*, 2-3.

spektar intelektualne povijesti obuhvaća izvore raznih provenijencija. Intelektualnu imaginaciju teritorija nije moguće pratiti bez upućivanja na geografske radove, posebno političke geografije. Odnos intelektualaca i društvenoga znanja, kojem pripada i nacionalizam, važan je iz antropološke perspektive. Sociologija i njezini modeli pomažu u određivanju osnovnih metodoloških i teorijskih pojmova. Pravo i politologija važni su u odnosu intelektualca prema političkom sustavu i naravi režima. Povijest filozofije potrebno je razmotriti kada se piše o filozofima, i njihovim filozofskim usmjerenjima, koji su djelovali u istraživanom razdoblju, a važni su za temu. Jednako tako važna je i književna povijest, jer su se mnogi istraživani intelektualci bavili i književnim radom. Zbog nedostatka literature na hrvatskom jeziku za neke opće pojmove i teme korištena je i strana literatura, uglavnom na engleskom jeziku.

Kako je tema istraživanja djelatnost intelektualaca, temeljni su izvori eseji, novinski članci, časopisi, brošure i knjige, osobne korespondencije, javna predavanja i govori, memoari i autobiografije. Godine 1990. demokratske promjene i uspostava hrvatske države skinule su gotovo polustoljetni *damnatio memoriae* nad tom baštinom, privremeno izbrisanom iz javnoga sjećanja hrvatskoga naroda i njegove nacionalne kulture. U zadnjih četvrt stoljeća tiskaju se nova izdanja knjiga (Ivo Pilar), objavljuju izabrani tekstovi (Milan Šufflay), pišu članci u znanstvenim časopisima, održavaju znanstveni skupovi i izdaju zbornici u čast pojedinih istaknutih osoba toga naraštaja (Filip Lukas, Stjepan Zimmermann, Albert Haler, Bonifacije Perović, Kruno Krstić i dr.). Treba istaknuti i posebnu ediciju *Hrvatska katolička baština 20. stoljeća*, u kojoj *Glas Koncila* već preko desetak godina priređuje izabrana djela raznih autora iz toga razdoblja.

Tako se izvorna građa uglavnom nalazi rasuta po raznoj periodici i knjigama, a ne u tolikom obujmu u arhivskim materijalima državnih institucija. U Arhivu Jugoslavije u Beogradu, u fondovima Ministarstva kulture Kraljevine Jugoslavije, nalaze se brojni izvještaji o djelovanju intelektualaca koji su bili pod prismotrom režima kao zagovornici „hrvatskoga separatizma". Ti fondovi bacaju svjetlo na podjelu koja je u međuraću vladala u školama, gimnazijama i na sveučilištima hrvatskih i srpskih krajeva u pogledu „antidržavne djelatnosti", gdje se jasno uočava da je režim najviše prozivao mladu hrvatsku inteligenciju za „separatizam", a srpsku s druge strane za „komunizam". Obrazovni sustav Kraljevine Jugoslavije praktički je sav bio prožet „separatističkim" i „komunističkim" duhom, što je svjedočilo o već posijanim klicama nadolazećih političkih promjena koje je donosila mlada inteligencija „u usponu".

Od arhivskoga gradiva još su za temu posebno važni osobni fondovi, kojih, nažalost, vidno nedostaje budući da su mnogi pojedinci stradali na ovaj ili onaj način, ili su bili ubijeni na poslijeratnim stratištima ili su se u teškim okolnostima raspršili po svijetu. Mnoge su osobne ostavštine izgubljene ili nisu uopće stigle do arhiva, jer preživjeli nisu do svoje smrti imali nikakvih kontakata sa zemljom i njezinim ustanovama zbog života u političkom egzilu. Neke iznimno važne, kao ona predsjednika Matice hrvatske Filipa Lukasa, došle su u posjed tajne policije komunističke Jugoslavije. Naime, pri napuštanju domovine 1945. ostavio ju je nadbiskupu Alojziju Stepincu, a tajna policija zaplijenila ju je prilikom pretresa zagrebačkoga

Kaptola i priprema za nadbiskupovo uhićenje. Od tada se Lukasovoj osobnoj arhivi gubi svaki trag do današnjega dana. Osim toga, zbog turbulentnih političkih zbivanja i prevrata čišćenje arhiva poseban je vid problema u svemu tome. Osobito mi se čini da je to slučaj s arhivskim fondom Matice hrvatske u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, u kojem ima razmjerno malo dokumentacije iz razdoblja između 1929. i 1945. iako se radi o jednome od najplodnijih razdoblja Matičine povijesti. Od dnevnih novina osobito su zanimljiv izvor kulturne rubrike, poput onih iz dnevnika *Hrvatska straža* u predratno vrijeme, kulturni časopisi poput *Hrvatske revije* i *Hrvatske smotre* te tjednik *Spremnost*, koji je izlazio od 1942. do 1945. godine. Zatim, tu su brojne knjige i brošure koje su se bavile raznim temama, od nacionalnih do socijalnih, od komunizma i marksizma preko seljačkoga pitanja, nacionalizma, fašizma, nacionalsocijalizma do liberalizma i dr. Relevantne su i edicije poput *Moderne socijalne knjižnice* i *Svetojeronimske knjižnice*.

Interpretativno-analitički problem koji se nameće prilikom obrade izvora tiče se njihove nesavršenosti. Kada to kažem, mislim na cenzuru i autocenzuru. Ipak, nije to nikakva posebnost toga razdoblja; obje su prisutne u svim povijesnim epohama. Duh državne cenzure bdio je nad društvom od 1929. do 1945. cijelo vrijeme. Postojale su i gore metode borbe protiv inteligencije od cenzure, a to su trpanje u zatvore, logore, državna špijunaža, policijsko privođenje kao oblik tretmana onih koji su se usudili govoriti i pisati što je za vlast nepoćudno ili što je izravno upereno protiv nje same.

Zbog toga treba biti vrlo oprezan u čitanju i tumačenju tekstova iz razdoblja koje pokrivaju Kraljevina Jugoslavija i NDH (1929. – 1945.); režimi su to s manjkom slobode, što najviše pogađa upravo inteligenciju, kojoj je sloboda osnovna pretpostavka djelovanja. Ponekad se njihove izjave i napise ne može shvaćati *ad litteram* zbog složenosti i dvosmislenosti, a mnogi su tekstovi pisani s ključem, čije je značenje potrebno dešifrirati, što zahtijeva dodatni napor pomnoga i strpljivoga čitanja. Dodatni problem pri tumačenju i analizi izvora ono je što bih nazvao „konvertitstvo" intelektualaca, iznimno učestala pojava toga razdoblja, čemu su kumovali brojni politički preokreti u vrlo kratkim periodima. Odnosi se to na promjenu mišljenja, nedosljednost u stavovima o istim pitanjima u različitim vremenima, koji čak mogu biti proturječno iskazani u vrlo kratkom razmaku. Posebnu pozornost zaslužuju politički i ideološki obrati pojedinaca, i to toliko korjeniti zaokreti da su jedva zamislivi. Ta su obraćenja išla najčešće ovim smjerom: od orjunaštva i jugoslavenstva u hrvatstvo (Bulat), od demokratizma i liberalizma u prihvaćanje autoritarne diktature (Makanec) te od komunističke ljevice u katolicizam (Magdić). Naravno, ovo turbulentno doba poznavalo je i obrnute smjerove ideoloških obraćenja, tako su se primjerice dojučerašnji pravaši i hrvatski nacionalisti poput Đure Vilovića i Šime Balena našli u ratu među Mihailovićevim i Titovim pristašama.

PODVOJENA NACIJA

Starčević kao putokaz

Pokret hrvatskih nacionalista, koji se pojavio u drugoj polovini 1930-ih daleko je više spontana reakcija na političko stanje u znaku neriješenoga hrvatskog pitanja, tako da se izrazio kroz dinamizam različitih pojedinaca i grupacija koje nisu ni mislile ni djelovale na usklađen i organiziran način. Njihovo pozivanje na Pavelića više je stvar simbolične naravi, nego stvarnih dodira i veza, u onome smislu da je Pavelić prvoborac ideje nezavisne hrvatske države njihova naraštaja. U ideološkom pak smislu, zaokupljeni su životom i djelom Ante Starčevića, čiji je nauk, vjerovali su oni, najsigurniji putokaz u borbama za ostvarenje hrvatske države. Fikreta Jelić-Butić jedna je od povjesničara koji su obrađivali ustaštvo u vrijeme druge Jugoslavije. U ono vrijeme, opovrgavala je nametanje istoznačnice između ustaštva i hrvatskoga nacionalizma. Tako je, kada se dohvatila proučavanja Bosne i Hercegovine za vrijeme NDH, iznijela sljedeće mišljenje:

> „Pitanje Bosne i Hercegovine zauzimalo je vidljivo mjesto i u propagandi velikohrvatske koncepcije u zemlji. Međutim ovom prilikom u razmatranju tog pitanja treba ukazati na određene momente koji daju posebno obilježje toj propagandi za razliku od akcije u inozemstvu. U prvom redu treba istaći činjenicu da je politički razvoj u zemlji, kome je glavni pečat davalo akutno nacionalno, u prvom redu hrvatsko pitanje utjecao i na vidljiviju pojavu ekstremnih političkih skupina u javnom životu. One su od tridesetih godina bivale izrazitije prisutne i u razvoju političke situacije: bilo bi neispravno kada bi se sve te skupine vezale neposredno uz ustaški pokret, ali odmah treba ukazati da su im određeni politički i ideološki interesi bili zajedničko obilježje".[46]

Jere Jareb, hrvatski emigrantski povjesničar, koji je kao šibenski gimnazijalac bio svjedok toga vremena, pisao je o tome da se te skupine ne mogu tek tako jednostavno dovoditi u vezu s frankovštinom, bivšom Hrvatskom strankom prava i ustaštvom.[47] K tomu, i državni dokumenti bilježe te nijanse prilikom budnoga praćenja događanja u Zagrebu tridesetih godina, nazivajući sve koji su se zdušno zalagali za hrvatsku državu „separatistima", „proustašama", „frankovcima", a one koje su se pridržavali službene politike Hrvatske seljačke stranke (HSS) i „federalistima".[48]

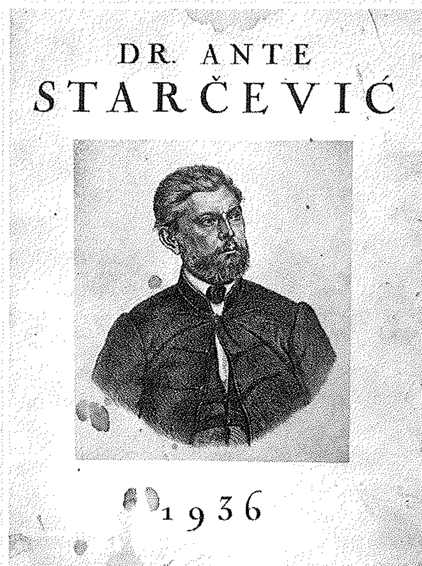
Ti zaključci i iskazi imaju težinu budući da otklanjaju moguće sumnje u izjave samih protagonista, kojima bi se mogao spočitnuti pokušaj da speru svoju biografiju od veza s ustaštvom. Tako su novinari, politički pisci i dužnosnici Ustaškoga pokreta

[46] F. JELIĆ-BUTIĆ, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske", *Pregled: časopis za društvena pitanja* 61/1971., br. 1., 669.

[47] Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike (1895.-1945.)*, Zagreb (domovinsko izdanje) 1995., 43.

[48] Srbija (dalje: SR) – Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ) – fond 66 – Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (dalje: MPKJ), „Optužbe zbog separatističke, frankovačke, ustaške i federalističke delatnosti", fasc. 12/32.

za vrijeme rata Ivan Oršanić (1904. - 1968.), Dušan Žanko (1904. - 1980.) i Tijas Mortigjija (1912. - 1947.), u emigraciji i pred komunističkim isljednicima u zatvoru, tvrdili isto, da je postojao neovisni hrvatski nacionalistički pokret koji je predratnih godina bujao u zemlji, i to tamo nakon marsejskoga atentata na Aleksandra I. Karađorđevića. Međutim, iako se samostalno razvijao, ipak je priznavao neformalno Pavelićevo vodstvo u nastojanjima oko nezavisnosti hrvatske države. Prije rata u Zagrebu, u vrijeme koje je prethodilo Budakovu povratku u zemlju 1938., razvijao se hrvatski nacionalistički pokret koji se hranio idealom o potrebi uspostave hrvatske države. Njegovi su ga protivnici, čija je lista poprilično dugačka - od komunista, liberala, narodnofrontaša, preko jugoslavenskih unitarista i srpskih nacionalista do HSS-ovaca i beogradskoga režima - krstili imenom "frankovačko-klerikalni pokret", jer su se osim hrvatskih nacionalista u njemu nalazili i (bivši) članovi katoličkoga pokreta koji su se zalagali za hrvatsku državu. Pokret je pozdravljao promjenu versajskoga poretka, pozdravljajući revizionističke zahtjeve Mađarske, Bugarske, Njemačke i Italije, te ustaški rad u emigraciji. Taj je pokret imao svoje zametke još i prije diktature, a s novim smjerom režimske politike pod vladavinom kneza Pavla dobio je snažan zamah. Tamo do Budakova povratka i s njim drugih ustaša u zemlju 1938. razvijao se samostalno, ali i u doticajima s ustaškom emigracijom, čega je kruna susret Trumbića i Pavelića u Palermu 23. kolovoza 1936., na kojem ga ovaj izvještava da se Maček okrenuo reformiranju Jugoslavije i da saveznike za tu akciju traži među srpskom oporbom.[49]



Naslovnica zbornika u čast Anti Starčeviću povodom 40. godišnjice njegove smrti

U tome sudjeluju osobe i grupacije iz različitih ustanova, dio intelektualaca iz Matice hrvatske, najstarije nacionalne kulturne ustanove, s njezinim predsjednikom Filipom Lukasom, studenti sa zagrebačkoga sveučilišta, koji se u to vrijeme većinom snažno opredjeljuju za hrvatsku nezavisnost, te velikim dijelom profesori Ekonomsko-komercijalne visoke škole kao i zavidan broj članova katoličkoga pokreta. U sjećanjima na to razdoblje Radovan Latković bilježio je da su „mnogi hrvatski nacionalisti, srednjoškolci i sveučilištarci, i neki članovi pododbora Matice Hrvatske, pripadali katoličkim organizacijama, napose Hrvatskom križarskom bratstvu i društvu *Domagoj*".[50] K tomu, „frankovci" su, ustrajno se zalažući za

[49] Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić - Izabrani politički spisi*, Zagreb 1998., 60.

[50] Radovan LATKOVIĆ, *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku: uspomene i dokumenti (1930. - 1990.)*, Zagreb 2001., 35.

samostalnu hrvatsku republiku, većinski osvojili studentsku mladež Kraljevskoga jugoslavenskoga univerziteta u Zagrebu, kako se službeno nazivalo tada jedino krovno hrvatsko sveučilište. Na pragu Drugoga svjetskoga rata, po snazi i utjecaju odmah nakon njih bili su studenti komunisti, a brojem najslabiji su bili studenti jugointegralističkih raspoloženja.[51]

Na taj naraštaj, osim starčevićanske i katoličke baštine, utjecala je i pojava Milana Šufflaya (1879. – 1931.), koji je ustao u obranu hrvatstva protiv „balkanskog hrvatsko-srpskog iluzionizma". On je 1921. iznio viđenje karakteristično za tadašnje pravaško gledište na sudu, kamo ga je izvela vlast zbog njegove nepoćudne političke orijentacije. Sudbina hrvatstva kao plemenskoga ogranka jugoslavenskoga naroda nakon prekretničke 1918. takva je da je Šufflay mogao reći kako mu je „kao filozofu, kao slobodoumnom Hrvatu meni osobno svejedno sjedio ja u malim uzama sudbenog stola ili druge kaznione ili pak da izašah na tobožnju slobodu dodjem u veliku tamnicu, u kojoj hvala Bogu tek privremeno čami hrvatski narod".[52] Djelujući na takvim pravaškim pozicijama, ostvario je zamjetan utjecaj na kasniju ideologiju ustaškoga pokreta i hrvatskoga nacionalizma.

Pisac njegova nekrologa je zapisao da je „poslije smrti Stjepana Radića bio Šufflay uz Trumbića glavna misaona snaga u krugu narodnog vodstva, koje je ostalo u domovini".[53] Na poseban način odjeknulo je Šufflayevo djelo *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike*, koje je steklo znatan ugled među hrvatskom inteligencijom tijekom 1920-ih, u vrijeme krize hrvatske nacionalne ideje.

> „Ova knjižica postala je katekizam hrvatskog nacionalnog otpora. Studije su tako sastavljene, da se svijetsko-historijske i svijetsko-političke pozadine dokazuju vječno, sveto pravo hrvatskog naroda na samostalnost. Knjiga je imala ogroman uspijeh. Neposredno samo na gornje slojeve hrvatske inteligencije, jer se Šufflayeva razlaganja mogu jako teško slijediti, ali posredno na cijeli narod, jer su publicisti, političari, novinari propagirali njegove ideje u popularnoj formi".[54]

Odlučujući utjecaj na te novostarčevićance, premda izvorno nije pripadao pravaštvu, osim Šufflaya utisnuo je i Ivo Pilar (1879. – 1933.) svojom oštroumnom obradom zamršenosti jugoslavenskoga slučaja. Publicist i novinar Milivoj Magdić (1900. – 1948.?), koji je između dva svjetska rata prošao put od komunista do antikomunista i zagovornika hrvatske državne neovisnosti, tvrdio je da je Pilar zapravo otac hrvatskoga nacionalizma koji se razvijao između dva rata. Pilar je na znanstvenim osnovama dokazivao neizvedivost zajedničke države na dodirima Srednje Europe i Balkana. Magdić je držao da je Pilarov pothvat *lux in tenebris* jedne nekritičke slavenofilije kojom je „besviesna liberalna inteligencija" preplavila hrvatski javni život i tako stavila na kocku sudbinu hrvatskoga naroda 1918., izloživši

[51] SR-AJ-66-MPKJ, „Protestni miting hrvatskih studenata u Zagrebu 16. ožujka 1936. godine", fasc. 75/208, pov. br. 296/1936.

[52] HR – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 832 – Osobni arhivski fond Milan Šufflay (dalje: MŠ), „Dr Milan Šufflay", kut. 1, 1.

[53] HR-HDA-832-MŠ, „Dr Milan Šufflay", kut. 1, 2.

[54] HR-HDA-832-MŠ, Josip Bajz, „Milan Šufflay (1879.-1931.)", kut. 2, 8.

ga neslućenim pogibeljima u desetljećima koja su slijedila. Pilarova naučavanja o „hrvatskoj narodnoj samobitnosti i državnoj samosvojnosti" poslužila su kao kamen temeljac, odakle se izdignula „ideologija novog hrvatskog nacionalizma", koji je svoj uspon počeo ostvarivati nakon sloma šestosiječanjskoga jugoslavenstva. Rasuđivao je Magdić da je Pilarov rad na misaonom području u razglabanju o neodrživosti jugoslavenskoga jedinstva na duže razdoblje gotovo na ravni s onim što je Stjepan Radić učinio na političkom području kao vođa hrvatskoga naroda protiv beogradskoga centralizma, u čije vrijeme „dolazi do oblikovanja širokog narodnog pokreta i ma da sa zakašnjenjem do stvaranja političkog jedinstva hrvatskog naroda dakle do stvaranja moderne nacije".[55]

Ivan Oršanić, Ivo Bogdan (1907. – 1971.) i Tijas Mortigjija svojim su autoritetom dobar dio katoličke akademske mladeži povukli u vode političkoga aktivizma i hrvatskoga nacionalizma. U svojim prisjećanjima na predratna vremena novinar i književnik, predratni urednik katoličkoga dnevnika *Hrvatske straže* Ivo Lendić (1908. – 1982.) pisao je o razmiricama s Mortigjijom i Bogdanom, kojima je do tada bio privržen prijatelj, koje su nadošle, prema njegovu mišljenju, radi njihova krajnjega političkoga aktivizma, koji nije baš mario za dublja promišljanja o složenome hrvatskom položaju u versajskoj Jugoslaviji.


Ivan Oršanić

Lendić je zamišljao da je politika tek jedno područje hrvatske nacionalne borbe, ali nipošto i jedino, jer je kultura sa svojom moći i utjecajem nezaobilazni faktor koji se ne bi smio nikako zanemariti.[56] U članstvu Hrvatskoga akademskoga katoličkog društva „Domagoj", kojem je nekoć predsjedao novinar i kasniji šef ustaške promidžbe Bogdan, bilo je i onih koji su vjerovali u svojim glavama da bi ideja Jugoslavije bila savršen teren za vjersko zbližavanje i neku novu katoličko-pravoslavnu uniju koja bi imala procvjetati u Karađorđevićevoj državi. No i njima su se pod utjecajem krute jugoslavenske zbilje raspršile takve iluzije, posebice kada su beogradske ulice ljeta 1937. zatresle zakotrljane mase koje su udarale bubnjevima rata ako konkordat s Vatikanom dobije zakonsku snagu. Poslije se i ti krugovi svrstavaju na stranu hrvatskoga nacionalizma, pa će i oni dočekati 1941. s političkom agendom da jedino neovisna hrvatska država može zaštititi položaj katolicizma na europskom jugoistoku.

I. Oršanić je isto tako tvrdio da je hrvatski nacionalistički pokret bio neovisan o Paveliću, mada njegove ocjene treba sagledati iz perspektive njegovih poslijeratnih razilaženja s Pavelićem. Zapravo je u režiji propagande iz Beograda skrojena nategnuta

---

[55] Milivoj MAGDIĆ, „Politički profil dr. Ive Pilara", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 828., 8. IX. 1943., 4.

[56] Ivo LENDIĆ, *Božji kotači: otvoreno pismo msgr. Augustinu Juretiću* (1947.), (ur. Atanazije Matanić), Split 2001., 63.

veza Pavelićevih ustaša i hrvatskih nacionalista u zemlji, tvrdio je I. Oršanić.[57] Doduše, veze kao takve jesu postojale, ali ih je beogradska propaganda dodatno predimenzionirala. Dušan Žanko u svojim je venezuelskim sjećanjima također pribilježio „publicistički rad Ivana Oršanića koji je kroz sva godišta Hrvatske smotre (1936. - 1941.), i koji će rad paralelno s radovima Filipa Lukasa u Matici Hrvatskoj u ono kritično doba formirati nacionalističku svijest i direktno utjecati na dogadjaje 1941. godine" što bi upućivalo na to da se sve to odvijalo bez Pavelićevih inicijativa iz emigracije. Stjepan Zimmermann i isusovci Karlo Grimm i Stjepan Poglajen ostavili su najsnažnije utjecaje na formiranje mlade katoličke inteligencije među kojoj su se isticali I. Oršanić i Žanko.[58]

Mortigjija je u ispovijedima pred komunističkim sudom, kamo je dospio nakon što ga je u Rimu uhitila britanska vojna policija, zabilježio da je „hrvatsko nacionalističko gibanje nastajalo i razvijalo se bez organizacijske povezanosti, u nekoliko usporednih tokova i u više pojava, bez zajedničkog vodstva, nije imalo obilježje pokreta ili stranke". I to upućuje na heterogeni karakter toga pokreta, koji je bio bez jednoga središta odakle bi se njime upravljalo, nego se bio raspršio po različitim ograncima koje su predvodile osobe koje nisu u svim pitanjima imale zajedničko gledište. Nastavljajući svjedočenje o tim vremenima, Mortigjija je razlikovao ustaško-domobranski pokret od „hrvatskog nacionalističkog gibanja", pišući o tome da su „ustaški pokret i šire nacionalističko gibanje u domovini već tada pokazivali znakove, da nijesu isto". Za primjer navodi polemiku između Budaka i Trumbića, koji se protivio oslanjanju hrvatske borbe na Mussolinijevu Italiju. Trumbićevu stajalištu pridružio se i Filip Lukas, koji je bio neformalni vođa hrvatskih intelektualaca iz južnih hrvatskih krajeva: Bogdana, Lendića, Mortigjije, Žanka, koji su se također slagali sa starim Trumbićem i protivili protalijanskoj Pavelićevoj politici pri donošenju Rimskih ugovora u svibnju 1941. godine. Stoga je i pisao da je „značajno da je u ovom pogledu vođen jedan napeti razgovor između dra Ante Trumbića i Mile Budaka, htjeli smo vjerovati književniku, ali su nam misli bile uz političara i diplomatu, posebno nama s morskih strana".[59]

I Blaž Jurišić (1891. - 1974.), urednik *Hrvatske revije* i tajnik Matice hrvatske, navodi predratna razilaženja unutar te hrvatske inteligencije. „Većinom intelektualci raznih nijansa, starčevićanske, frankovačke, ustaške, klerikalne, u Matici nisu dovoljno uvažavali ideologiju Hrvatske seljačke stranke, pa je prijetilo rasulo samog odbora Matice Hrvatske".[60] Među te redove uvukao se i Stojadinovićev režim u svojem nastojanju da se dodatno razmrvi, koliko je to moguće, hrvatska oporba, a osobito da se razbije monopolistički položaj koji je HSS uživao u hrvatskim područjima. Nakon 1935. Stjepan Buć, Mirko Puk i Jozo Dumandžić stupili su u pregovore s Milanom Stojadinovićem, ali to nije urodilo zajedničkim nastupom hrvatskih nacionalista budući

[57] Ivan ORŠANIĆ, „Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* 25/1975., br. 101., 53.

[58] D. ŽANKO, *Svjedoci*, 346.

[59] Tijas MORTIGJIJA, *Moj životopis* (1947.), (ur. Trpimir Macan), Zagreb 1996., 46-47.

[60] Blaž JURIŠIĆ, „Profesoru Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske (pismo od 15. II. 1964.)", *Testimonia Croatica* 2/1999., br. 3-4, 156.

da su ih u tom pothvatu omeli Lukas i I. Oršanić, koji su odbijali bilo kakve aranžmane s režimom Stojadinovića. Izbori za Narodnu skupštinu u prosincu 1938. otkrili su pukotine na hrvatskome političkom tlu. Bućeva skupina nije poduprla Mačekovu listu, pa je te frakcijske borbe musliman starčevićanac Munir Ekremov Šahinović (1910. – 1945.) opisao kao podjelu na pristaše Mile Budaka i „građansko-demokratskih ideja što ih ispovijeda Hrvatska stranka prava" te fašističke elemente oko Stjepana Buća koji su spremni „načiniti savez sa svakim da sruše dr. Vladka Mačeka".[61]

Buć i njegovi istomišljenici malo prije tih izbora osnovali su list *Nezavisnost*, koji je podupirao nacionalsocijalističku ideologiju. U njemu se na krajnje vulgariziran način Starčevića pokušavalo prikazivati kao preteču Hitlera i prvoga rasističkog učitelja. Time se hrvatski nacionalistički pokret zbog nepomirljivosti u sebi samom nije mogao pretvoriti u stranačku organizaciju i izvesti zajednički politički istup. Jedni su, očito zbog svojega karijerizma, spremni prihvatiti Jugoslaviju i ući u političku trgovinu s Beogradom, a drugi, i to velika većina, iz idealizma ukopani na načelima nezavisne hrvatske države i od njih ne odstupaju.[62]

Slučaj Bućeva unošenja na mala vrata fašističkih i nacionalsocijalističkih elemenata u „starčevićanski" hrvatski nacionalizam nije ostavio većega traga na hrvatske nacionaliste do 1941. godine. Osim toga, Buć se odmaknuo od glavne pravaške struje već 1920-ih, kada je pisao i o Starčeviću kao preteči rasnoga nauka, a i poslije se, u tridesetima, držao podalje od Pavelića i domovinskoga ustaškog pokreta. Da je njegov utjecaj ostao minornoga karaktera potvrđuje i razmjerna kratkoća izlaženja Bućeva lista, neznatna naklada i skromnost dizajna, nedostatak suradnika i slaba kakvoća eseja i članaka u njegovoj *Nezavisnosti*. Kako su Bućeve veze sa Stojadinovićevom vladom izvjesne, podjele u redovima hrvatskih nacionalista „frankovačko-klerikalnoga kruga" išle su na mlin beogradskomu režimu. Bućevo tumačenje starčevićanstva kao predigre hitlerizma i fašizma trebalo je difamirati hrvatski nacionalizam nabijanjem etikete „fašizma", osobito raširene i popularne u tom vremenu kada komunisti i građanski liberali naklonjeni ljevici u simpatijama za strane u Španjolskome građanskom ratu stvaraju podjele na „fašizam" i „demokraciju". Bućevi su planovi osujećeni ponajprije ustaškim djelovanjem u zemlji te činjenicom da je Pavelić izborne 1938. pozvao sve ustaški nastrojene snage da se priklone Mačekovoj listi Udružene opozicije.

Navlačenje na „novi nacionalizam", koji je u sebe uvukao „protudemokratizam", rasizam, „idejno" vanjskopolitičko opredjeljenje, tezu o gotskom podrijetlu Hrvata i dr., odbacivao je i Mortigjija, koji je surađivao s Lukasovim krugom. Mortigjija je smatrao da su se oni opirali unošenju stranih ideoloških naslaga u hrvatski nacionalizam.[63] Još kao mladi sveučilištarac svojim je tekstom sudjelovao u nastanku *Almanaha hrvatskih sveučilištaraca*, koji su objavili studenti „hrvatskoga sveučilišta" pod pokroviteljstvom Filipa Lukasa i tadašnjega Matičina čelnika Mile Starčevića. U uvodniku *Almanaha* stajalo je sljedeće:

---

[61] Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.: doba utemeljenja*, Zagreb 2007., 121.

[62] I. ORŠANIĆ, „Moj nacionalizam i ustaštvo", 53.

[63] I Mortigjija spominje list *Nezavisnost*, vidi: T. MORTIGJIJA, *Moj životopis*, 46.

„Hrvatski nacionalistički pokret, u kojemu sklopu i mi djelujemo, ideološki odgovara podpuno tradicionalnom shvaćanju i težnjama hrvatskoga naroda, te nije plod, a niti je natrušen nikakvim tuđinskim ideološkim zasadama. Današnji hrvatski nacionalizam nije ništa drugo nego praktična primjena starčevićanstva, on je socijalno obilježen podpuno duhom seljaštva, koja je temelj svakoga života naše nacije, i to ne samo riječima, nego istinski i duboko".[64]

Osim Mortigjijina teksta o hrvatskome državnom pravu, zanimanje je pobudilo pisanje Franje Nevistića (1913. - 1984.). U duhu cijeloga *Almanaha* strogo se pridržavao načela prema kojem hrvatski nacionalizam mora biti oslobođen svih natruha stranih ideologija. U odgovoru Bućevu pokušaju oponašanja nacionalsocijalizma preko marginalne skupine hrvatskih nacionalsocijalista, Nevistić poručuje da se hrvatski nacionalizam ima odmaknuti od nacionalsocijalizma i fašizma. Ne miri se Nevistić s njemačkim biologističkim nacionalizmom, ali ni s fašizmom, za koji je pisao „da je svojom težnjom za socijalnim unitarizmom i totalitarizmom pa svojim nekim supsidijarnim rekvizitima koji nikako ne ulaze u pravi pojam fašizma, ali se uza nj redovno pojavljuju (militarizam, ekspanzivnost itd.) prijeti opasnošću da prekorači granice svoga socijalnoga poziva na štetu lične slobode, koja je prvi preduvjet ljudske sreće uopće".[65]

Glavne su se ličnosti hrvatskoga nacionalističkoga pokreta okupljale oko časopisa *Hrvatska revija* i *Hrvatska smotra* te u dnevnom listu *Hrvatska straža*, u kojima su se svojim uredničkim djelovanjem istaknuli Blaž Jurišić, Ivan Oršanić i Ivo Bogdan. Oršanićev i Bogdanov utjecaj među hrvatskim katolicima promijenio je njihovu isključivu usredotočenost na protukomunistički rad. Njih dvojica pomaknut će njihove interese prema hrvatskoj državotvornoj ideji i tako raskinuti veze hrvatskih katolika, osobito nadolazećega mlađega naraštaja, s jugoslavenskom ideologijom. A Lukas će se sa svojim nejugoslavenskim rješenjem hrvatskoga pitanja nametnuti bivšim trumbićevcima federalistima (Blaž Jurišić, Milovan Žanić, Franjo Jelašić) i građanskim liberalima, Strossmayerovim „obzorašima" oko Matice hrvatske, koji su se do tada kretali na duhovnom obzorju „hrvatskoga jugoslavenstva" i zadovoljavali svoje političke želje zahtijevajući da se federalistički preustroji jugoslavenska država. Hrvatski je nacionalistički pokret ulazio u oštre sporove s HSS-om i njegovim čelnim čovjekom Vladkom Mačekom, koji se nakon izlaska iz zatvora upustio u pregovore sa srbijanskom oporbom i beogradskim vladama Milana Stojadinovića i Dragiše Cvetkovića. Taj Mačekov hrvatski minimalizam, odnosno stav da se hrvatsko pitanje rješava u dogovoru sa srpskim političarima, i vladajućima i oporbenima, strogo poštujući okvir Jugoslavije, sve je više pojačavao otpor hrvatskih nacionalista.

Prava suradnja hrvatskih nacionalista s ustaškim pokretom počinje tek 1938. povratkom Mile Budaka i Mladena Lorkovića (1909. - 1945.) u zemlju.[66] I. Oršanić je

[64] *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1938., 8.

[65] Franjo NEVISTIĆ, „Naša kulturna orijentacija", *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, 91. Da se hrvatska inteligencija tih predratnih godina nije dala na stranu fašizma i nacizma potvrđuje i razgovor između Vladka Mačeka i Bogdana Radice 1955. godine. Vidi: J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 41.

[66] R. LATKOVIĆ, *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku*, 36-37.; Ivan ORŠANIĆ, "Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* 25/1975., br. 101., 55.

poslije u uspomenama na to razdoblje tvrdio da Budak i Lorković nisu mogli zaobići jaki domovinski nacionalistički pokret, koji ih je odvukao od HSS-a, a koji su oni pozdravili na početku svojega povratka, planirajući djelovati u njegovim strukturama. Ta je suradnja zapodjenuta u Budakovu *Hrvatskom narodu*, kamo su pristupili Bogdan i I. Oršanić, koji je, usput rečeno, bio od 1939. član ustaške organizacije „Uzdanica", sve dok nije pristigla zabrana banovinskih vlasti već nakon godinu dana izlaženja toga lista.[67] Budak je pokrenuo *Hrvatski narod* u prvom redu kako bih širio ustaške ideje, te se borio se protiv političke konkurencije u vidu političkog vodstva HSS-a i grupacije nacionalista oko Buća. Taj tjednik je uzimao život i učenje „oca domovine" Ante Starčevića za polazišnu točku svoje uredničke politike.[68] Neovisno o tome, osjećao se među suradnicima lista različit pristup rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja. Povratnici Budak i Lorković tražili su oslonac u savezništvu s Italijom i Njemačkom, a vodeći krug hrvatskih nacionalista iz domovine, Bogdan, Oršanić, Lukas i Trumbić, protivio se takvoj politici.

To se heterogeno gledanje na rješenje hrvatskoga nacionalnoga pitanja i na ideološko postavljanje hrvatskoga nacionalizma prenijelo i nakon 1941., kada su ustaše preuzeli vlast, te se nastavilo sve do kraja rata. Ustaškim prvacima i njihovoj politici vezivanja uz Njemačku suprotstavljala se u drugoj polovici rata oporba predratnih hrvatskih nacionalista i bivših organiziranih pripadnika katoličkoga pokreta. Jedan od takvih, novinar i bivši komunist, koji je pisao u NDH tisku Ante Ciliga (1898. - 1992.) pisao je da oni prije rata nisu bili pod utjecajem nacionalsocijalizma i fašizma, nego pod utjecajem francuskih katolika i Maurrasova pokreta *Action française*. Pritom je mislio na intelektualno odrastanje Dušana Žanka, Ive Bogdana i Ivana Oršanića te drugih hrvatskih nacionalista iz katoličkih redova. Stoga, „ustaški pokret koji je do pred rat imao relativno malo pristalica, sada se počinje omasovljavati, jer u njega ulaze pripadnici raznih ideoloških struja, od liberalnih, starčevićanskih i katoličkih do centrističkih i HSS-ovačkih i do ekstremnih pseudosocijalističkih i pseudofašističkih".[69] No i ustaški se pokret unutar sebe, još prije nego mu je prišlo masovnije članstvo 1941., bio razdijelio u smislu traženja političkih savezništava, na pronjemačku struju, koju su činili Vladimir Košak, Slavko Kvaternik (1878. - 1947.), Eugen Dido Kvaternik i Mladen Lorković, i protalijansku struju, kojoj su pripadali Ante Pavelić, Vjekoslav Luburić, Ante Moškov i Ivo Herenčić.[70]

Sve vrijeme postojanja NDH postojao je osjetan animozitet između ustaša povratnika i domovinskih ustaša hrvatskih nacionalista. O njemu je u ispovijedima svjedočio Mortigjija, o tzv. dualizmu koji nije prevladan do kraja NDH. Smatrao je da je ustaštvo u odnosu na predratni hrvatski nacionalistički pokret značilo diskontinuitet s obzirom na njegov totalitarni nacionalizam. „Ustaški pokret za NDH, još je jednom naglasiti, ne znači organski nastavak predratnog nacionalističkog gibanja".

[67] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 89-90.

[68] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, 525-526.

[69] Zdravko SANČEVIĆ, „Dušan Žanko: svjedok među svjedocima", *Svjedoci*, 33.

[70] I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, 101.

Svoje članstvo u ustaškom pokretu iz početnoga ratnog vremena opravdavao je svojim pristajanjem uz državotvorstvo, a ne uz „ideološke komplekse" koji se odnose na fašizam i nacionalsocijalizam.[71] Mortigjija svoje uređivačke napore u tjedniku *Spremnost* od 1943. do Božića 1944. drži mjestom intelektualne oporbe ustaškomu režimu, i to onih hrvatskih intelektualaca koji su načelno bili za hrvatsku državu, ali nepovjerljivi prema ustaškom režimu. U godini prekretnici rata, 1943., oni odbacuju i vanjskopolitički savez s Njemačkom, revidiraju stav prema njemačkoj i talijanskoj ideologiji te kreću u kritiku nacizma i fašizma. Priželjkuju unutarnju demokratizaciju ustaškoga režima i prebacivanje na stranu Saveznika kako bi se uspjela očuvati hrvatska ratna država.

Urednička politika u *Spremnosti* Dubrovčanina Mortigjije, kako je sam govorio, „plod je svijesnih nastojanja, da list postane i bude nacionalističkim glasilom na širokoj osnovi, a ne uskim stranačkim i ideološkim kako se htjelo". Jedan od suradnika toga tjednika, Ciliga pisao je da je za razliku od „Titovih listova koji su bili prosovjetski, Spremnost bila najzapadnjačkiji list na Balkanu".[72] Mortigjijina smjena uz napomenu da je „novina samo po imenu ustaška" provedena je po nalogu Mirka Puka krajem prosinca 1944. postavljanjem Franje Nevistića. Sve se to odvijalo u općem ozračju „reustašizacije", koja je nastupila nakon obračuna režima s Mladenom Lorkovićem i Antom Vokićem u kolovozu 1944. godine.[73] Rekonstrukcijom vlade 1. rujna 1944., iz koje je uklonio ovu dvojicu ministara, Pavelić je odlučio do kraja privezati NDH uz Hitlerovu Njemačku, procjenjujući da su mu vrlo male ili gotovo nikakve šanse da se prebaci na savezničku ratnu stranu nakon neuspješnih iskustava u diplomatskim kontaktima preko neutralnih država Španjolske, Turske i Švicarske još od 1941. godine.

Koliko god realno imala malene izglede za uspjeh, upravo je takvu vanjsku politiku NDH zagovarala Mortigjijina *Spremnost* i njoj pridruženi krug intelektualaca, proglašavanih „anglofilima" i „frankofilima". Ciliga je također pisao o djelovanju četiriju anglofilskih struja u ratnom Zagrebu. To su bili Lorković, Vokić i Matija Kovačić (1901. - 1972.), uvjetno rečeno, „liberali" unutar ustaškoga pokreta, onda „katolički nacionalisti", koji su ga izvukli iz jasenovačkoga zatvora, HSS-ovci okupljeni oko Augusta Košutića i liberalni masoni. Za njih je tvrdio da su bili na vezi londonske vlade, a da su se poslije pridružili Titovim partizanima te da su jedini od svih preživjeli lom 1945. godine (Ivo Krbek, Ivo Politeo, Antun Barac, Grga Novak, Andrija Štampar i drugi iz masonske skupine iz 1942.).[74] Među ustaškim „liberalima" i „katoličkim nacionalistima" Ciliga je vidio borbu oporbe protiv Pavelića i najbližega kruga, koji su bili za održanje hrvatske države. Budući da su bili jako ideološki zavađeni, nisu bili solidarni u tome kako izvesti udar na Pavelića i demokratizirati režim u posljednjim dionicama rata. U strukturi ustaškoga režima, na njegovu čelu Ciliga je vidio „malu terorističku skupinu s kojom je Pavelić uspostavio u Zagrebu

[71] T. MORTIGJIJA, *Moj životopis*, 66.

[72] Ante CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu 1939. - 1945.*, knj. II., Pula 1998., 308.

[73] T. MORTIGJIJA, *Moj životopis*, 83.

[74] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 311-312.

svoj osobni diktatorski režim i manevrirajući s velikom vještinom između raznih i mnogobrojnih skupina, koje su prihvaćajući načelo hrvatske države, priključile se k Pavelićevom režimu". Kako Pavelić nije imao „masovnu partiju kao Mussolini i Hitler, u administrativnim centrima imao je političke komesare stožernike". „Katolički nacionalisti" nisu se osjećali spremnima za suradnju s ustaškim „liberalima" i HSS-ovcima. Po njima je HSS izgubio ugled uporno sklapajući dogovore s Beogradom, a ustaše suradnjom s Nijemcima i oštrom politikom prema Srbima, tako da nitko od njih ne može u budućnosti biti predvodnikom hrvatske politike. U istoj će knjizi reći sljedeće:

> „Katolička inteligencija isključivala je liberalnu inteligenciju i HSS-ovce, uskogrudni su bili. Opravdanje njihovo je bilo sljedeće, HSS se kompromitirao s Beogradom, a ustaše suradnjom s Nijemcima i pokoljem Srba. Oni su bili katolici više po mentalitetu, podrijetlu. 'Politički katolici' nisu bili religiozni, sastavljeni od mladih hrvatskih katoličkih intelektualaca nisu imali obzira prema Stepincu smatrali su ga Jugoslavenom."[75]

Pavelić je zaveo maksimalnu kontrolu aparata sile i vrhova vlasti, „ustašku vojnicu i miliciju na čelu s Maksom Luburićem" i skupinom ustaških časnika odanih poglavniku, a katolička inteligencija preuzela je druge razine vlasti, posebno one u kulturi i propagandi, dok su neki bivši članovi katoličkoga pokreta imali visoka mjesta u ustaškoj hijerarhiji vlasti u svojstvu ministara: Andrija Artuković, Ivan Petrić kao ministar zdravstva i Nikola Mandić kao posljednji predsjednik vlade NDH. Lendić je priključenje velikog broja organiziranih katolika hrvatskih nacionalista u ustaški režim vidio kao zauzimanje „nižih položajčića", u nedostatku ljudske infrastrukture ustaškog režima. Po njemu oni nisu mogli donositi inicijative od veće političke važnosti na državnoj razini.[76]

Osim Mortigjije, Lendića i Cilige, pogled iznutra ponudio je I. Oršanić sljedećim iskazom:

> „(...) može se reći da je Ustaški pokret po ljudima bio konzervativno-liberalni pokret s različitim nijansama. Liberalci kapitalističkoga tipa bili su Pavelić, Lorkovići, Kvaternici, Košak i većina svih ostalih. Puk i Budak bili su konzervativci, dok je većina mladih ustaša intelektualaca bilo nacionalističko-katoličko-antiliberalnog i antikomunističkog smjera. Ustaška načela nisu imala dinamičko-idejno značenje te su više manje sa svojom statičkom pozicijom sve podnosila".[77]

Sam pak Pavelić bio je potpuno svjestan da pod njegovom diktaturom vriju različite tradicije političkoga mišljenja. Tako je 1943. na jednoj rujanskoj sjednici Doglavničkoga vijeća, osvrćući se na Stepinčeve izjave protiv rasne politike prema Židovima, spomenuo tri nositelja hrvatstva: „starčevićanci, klerikalci i slavoserbi", od kojih je, prema njemu, „starčevićanstvo" jedini pravi nositelj političkoga hrvatstva.[78] Marko Čović (1915. - 1983.), odani član ustaškoga pokreta, pisao je o tome da

---

75 *Isto*, 328.

76 I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 136-137.

77 I. ORŠANIĆ, „Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* 25/1975., br. 101., 72.

78 Jere JAREB, „Bilješke sa sjednica Doglavničkog vijeća 1943.-1945.: iz ostavštine dr. Lovre Sušića", *Hrvatska revija: jubilarni zbornik 1951. - 1975.*, (ur. Vinko Nikolić), München - Barcelona 1976., 161.

u NDH supostoje „dva razreda hrvatske inteligencije", posebno se obazirući na onaj dio koji je prihvatio stvaranje države, ali misli i osjeća se protuustaški.[79]

Filip Lukas, glava naraštaja iz hrvatskoga nacionalističkog pokreta, njegov neslužbeni ideolog, nakon 1941. našao se nesklonim ustaškomu režimu i u zategnutim odnosima s Pavelićem. Već je od početka rata kao profesor ekonomske geografije bio u uvjerenju da Njemačka u srazu sa Saveznicima nema izgleda ostvariti ratnu pobjedu.[80] Objavio je knjigu o britanskoj pomorskoj povijesti malo prije rata, a vladajuće su ga ustaške strukture percipirale kao „anglofila". Prema Ciliginim svjedočenjima, Lukas je već 1941., sloveći kao „jedan od najviđenijih intelektualaca onog vremena", savjetovao Paveliću „da ne objavljuje rat Engleskoj, da je ona kraljica mora, da ona gubi bitke ali ne i ratove".[81] Pitanje je koliko je to bilo realno izvedivo ako se zna da je NDH samim pristupanjem Trojnomu paktu kao izravnu posljedicu, kao uostalom i druge članice toga pakta, imala navijestiti rat Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Upućene su mu i prijetnje smrću kada je nakon Rimskih ugovora napao Pavelićevu odluku o ustupanju dijela Dalmacije Italiji.[82] Lukasu, čije su formativne godine proživljene u građanskoj i humanističkoj kulturi stare Monarhije, nepojmljivo je bilo da „u novoj revolucionarnoj hrvatskoj vlasti ima ljudi, koji su u stanju i ubiti čovjeka".[83] Na sjednici Matičinoga odbora, nakon godišnje skupštine i ustaškoga ukidanja komesarijata koji je u Maticu uvela banovinska vlast, 23. travnja 1941. Lukas je izrekao sljedeće riječi:

> „Još nas samo muke muče, gdje će biti naše granice. Kolijevka našega naroda i počeci hrvatske države nalaze se u Dalmaciji (...) Na moru je nastala hrvatska država, a kada je u XI. vijeku počela gubiti svoju prevlast na moru, hrvatska država je slabila, dok nije propala. Početak naše nove današnje nezavisne države bez mora kao naših pluća bio bi početak našeg sloma i rasula".[84]

---

[79] Marko ČOVIĆ, „Dva razreda hrvatske inteligencije", *Spremnost* (Zagreb), br. 42., 13. XII. 1942., 3.

[80] Radi se o pismu koje je 1963. Ravliću uputio Jurišić, a pronađeno je u Jurišićevoj ostavštini i naknadno objavljeno. Blaž JURIŠIĆ, „Nad knjigom dr Jakše Ravlića: Matica hrvatska (1842. - 1962.)", *Zadarska smotra* 41/1992., br. 3., 107.

[81] Knjiga je kombinirala povijesni i geografski pristup. Filip LUKAS, *Zapadna Evropa - Britanski otoci*, Zagreb 1936.

[82] Jurišić je o tome u svojim sjećanjima pisao ovako: „Po Zagrebu se brzo prenijela vijest, da se je u jednoj sjednici Pavelićeve vlade posebno raspravljalo o tome, kako da se učini kraj Lukasovim neugodnim ispadima. Zatvoriti ga? Likvidirati ga? Predsjednika najstarije i najuvaženije prosvjetne ustanove u Hrvatskoj! Vrlo neprijatna situacija." B. JURIŠIĆ, „Nad knjigom dr Jakše Ravlića: Matica hrvatska (1842. - 1962.)", 108. Lukas bilježi u svojem poslijeratnom dnevniku sljedeće: „tajnik Vurlovac ili Vurkovac/Vukovac tajnik ministarstva unutrašnjih poslova je rekao meni u prisustvu dr. Blaža Jurišića da sam bio na ministarskoj sjednici predložen da me se stavi pred zid ali da se to odbilo s motivacijom da sam radio za hrvatsku državu da sam prestar i da sam predsjednik Matice Hrvatske. To je bilo pod konac travnja 1941. Vukovac je bio prije načelnik Osijeka." Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Rim (Italija), Osobni fond Filip Lukas, kut. 1.

[83] U razgovoru na zagrebačkom Zrinjevcu polovinom 1941. Lukas je to povjerio Žanku. Z. SANČEVIĆ, „Dušan Žanko: svjedok među svjedocima", Dušan Žanko, *Svjedoci*, 33.

[84] Jurišić napominje da se u izvještaju za 1940. i 1941., tiskanu 1942. u Zagrebu, ne spominju te Lukasove riječi s te Matičine sjednice, da su bile cenzurirane. B. JURIŠIĆ, „Nad knjigom dr Jakše Ravlića: Matica hrvatska (1842. - 1962.)", 124.

Na prvoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske, 8. ožujka 1942., Lukas je svoj govor ovako priveo kraju:

> „Uvjereni smo pak, da Matica može kao žarište našega kulturnog stvaranja najbolje cvasti, ako bude i dalje u svojim izdanjima promicala one hrvatske narodne ideale: slobodu, čovječnost i pravdu, koji su uvijek bile dominantne odlike hrvatske narodne duše. Ne zaboravimo jedno, da narod često predstavlja samo jednu ideju, oko koje se izgrađuju i kojom su prožeta sva njegova stvaranja, pa ako nju izgubi, tj. ako dopusti, da ona bude od drugih nuzgrednih, a oprečnih osobina, dosad održanih u pozadini, potisnuta, pa druge mjesto nje prevladaju, taj narod se postepeno pretvara u nešto drugo, što dosad nije bio. Čuvajmo dakle brižljivo one vlastitosti, po kojima je hrvatski narod postao, ono što je sada".[85]

Time je mislio na represiju koju je ustaški režim provodio nad nehrvatskim stanovništvom, ali i nad Hrvatima koji se nisu slagali s političkim smjerom nakon travnja 1941. godine. Zato Lukas naglašava velike ideale koji su prožimali hrvatski narod u njegovoj povijesti, slobodu, ljubav prema čovjeku i pravednost, bez kojih nijedno društvo ni država ne mogu opstati i razvijati se. Na posljednjoj godišnjoj skupštini 31. prosinca 1944., Lukas nastavlja govoriti u istim kategorijama, naglašavajući što su hrvatski narodni ideali kojima treba težiti:

> „Ne kažem, da i u ovom našem posljednjem zbivanju nije bilo nedostataka i pogrješaka, a u našim uredbama, političkim i gospodarskim da nije bilo manjkavosti, pa da i našu savjest ne terete događaji, te da nisu i naše vjekovne utvrđene značajke – čovječnost, ustavna prava, koja su Hrvati kroz cielu poviest budno čuvali i po njima se vladali, miroljubivost i etičnost bile stavljene u kušnju, ali duša hrvatskoga naroda i te kušnje je svladala, pa su ostale u ogromnoj većini hrvatskoga naroda očuvane naše iskonske vlastitosti. Oni će bez sumnje opet doći do izražaja i do pobjede, pa će narod po svojim iskonskim osobinama smatrat one nedostatke i pogrješke zabludama vremena zabasalošću neodgovornih pojedinaca (...) Naše ideje za koje se borimo jesu: sloboda i nezavisnost u svojoj vlastitoj državi, čovječnost i osjećaj pravde. Za to se borimo i to hoćemo postignuti. Te ideje se međutim dadu uskladiti s težnjama svakoga drugoga naroda, jer svaki narod ima pravo da bude slobodan i nezavisan i da upravlja svojom sudbinom prema svome duhu i svojim narodnim osobinama."[86]

Matica Hrvatska pod Lukasovim predsjednikovanjem u NDH postaje utočištem brojnim hrvatskim intelektualacima koji su prihvaćali hrvatsku nacionalnu državu. Početne hvalospjeve ustaškoga režima Matici hrvatskoj za njezino držanje u vrijeme Kraljevine Jugoslavije zamijenit će poslije nepovjerenje i rascjep u neslaganju oko vanjskopolitičke orijentacije NDH. Uz Mortigjijinu *Spremnost*, Matičina izdanja drugi su važan protürežimski usmjeren intelektualni punkt. Kritičnost Lukasa i Matičinih intelektualaca prema ustaškom režimu nikako nije odustajanje od hrvatske državnosti. U tom smislu sve se jače čuje i zahtjev za liberalizmom, političkim slobodama i demokracijom, koji bi trebali smijeniti ishlapjelu ustašku diktaturu. Potkraj rata stječe se dojam pod utjecajem intelektualnih struktura da NDH

[85] V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 156.

[86] Filip LUKAS, „Izvještaj Matice Hrvatske za 1944.", *Hrvatska revija* 17/1945., br. 1-2, 5.

više nije nacionalistička država, nego nacionalna država koja svoje mjesto traži u savezničkom krilu.[87]

Stjepan Horvat (1895. – 1985.) zahtijevao je 1944. u svojim *Pismima hrvatskim intelektualcima* od kritički raspoloženih intelektualaca koji su načelno odani idealu hrvatske nacionalne države punu lojalnost ustaškomu režimu. Njihovo je skretanje na putove demokracije i prosavezničko držanje kao rektor tadašnjega Hrvatskoga sveučilišta Horvat smatrao razarajućim čimbenikom u opstanku hrvatske države. Poziva ih neka ne skreću s „ustaškog puta" kao hrvatski intelektualci koji su otišli u „šumu", jer „tko je prvi i u ime čijih probitaka podigao ruke na hrvatsku državu udruživši se s najnepomirljivijim neprijateljem hrvatskog naroda? Opet intelektualac, koji se odnarodio primivši u sebe tuđe ideologije i zarazivši sebe utopijama, koje i njemu samom kopaju grob pod nogama".[88]

Nezavisna Država Hrvatska i ustaški režim nemaju alternativu kada su druge opcije vrlo izgledna obnova Jugoslavije i mogući uspon komunista na vlast. Horvat za razliku od njih misli da je bespredmetno raspravljati o hrvatskoj državi bez ustaštva. Oporbu intelektualaca koji prigovaraju zadržavanje moći u Pavelićevim rukama prema fašističkom naziranju vladavine Horvat otupljuje tezom da je „ustaški politički sustav" s „načelom političkog vodstva i vođe" prisutan u Hrvata od 1918. „kada je hrvatski narod došao u položaj, da provede sustavnu obranu svoje narodnosti i državnosti".[89] Horvat je u svojim „pismima" bio zacijelo prigušeni glas Pavelićeva osobnoga režima. On se stavio u funkciju politike *status quo*, protiveći se promjenama u unutarnjem sustavu vladavine i vanjskopolitičkoj orijentaciji režima.

Ustaška avantura od emigracije do uspona na vlast

Ustaški-domobranski pokret je nastao u ozračju poslije atentata što ga je radikalski zastupnik Puniša Račić izveo nad hrvatskim narodnim zastupnicima u beogradskoj skupštini lipnja 1928., pri čemu je kasnija odluka kralja Aleksandra da zavede diktaturu konačni okidač, koji je doveo do njegova nastanka. Za vrijeme NDH govorilo se da je ustaško-domobranski pokret nastao odmah drugoga dana od proglašenja diktature kralja Aleksandra, ali čini se da je to bilo ipak u prvoj polovini 1930. godine.[90] Svoje je ideološke pretke imao prije svega u pravaštvu, točnije u Hrvatskoj stranci prava, koja se nakon 1918. zalagala za ostvarenje samostalne i suverene hrvatske države, ne prihvaćajući dinastiju Karađorđevića i jugoslavensku državu. Stranka je dvadesetih godina ipak priznala uspostavljeni poredak, ističući da će „raditi svim zakonitim sredstvima, da se na temelju hrvatskog državnog prava i prava narodnoga samoodređenja sve hrvatske zemlje (...) sjedine u jednu

[87] Višeslav ARALICA, „Matica hrvatska u političkom životu Hrvatske 1935. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 41/2009., br. 2., 447-482.

[88] Stjepan HORVAT, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, Zagreb 1944., 29.

[89] *Isto*, 104.

[90] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 597.



Atentat Puniše Račića u beogradskoj Narodnoj skupštini na hrvatske narodne zastupnike 20. lipnja 1928., (HR-HDA-SDS-1561, Međuratno razdoblje, sign. 05039)

samostalnu i neodvisnu hrvatsku državu".[91] Uostalom, osnivač ustaškoga pokreta Ante Pavelić pripadao je predratnoj Frankovoj stranci, a dvadesetih je godina bio glavni politički vođa Hrvatske stranke prava. Nestankom okvira Monarhije nestaje i potrebe za frankovačkim trijalizmom, stranka i njezin politički pravac vraćaju se na stari Starčevićev nauk, koji se odnosio na težnju k bezuvjetnoj uspostavi hrvatske državnosti. Hrvatska država bila bi republikanska i demokratska, a vlast bi u njoj imao hrvatski narod i sam bi sebi bio gospodar što je naznačeno u republikanskom programu Hrvatske stranke prave iz 1919.[92]

U iščekivanju prvoprosinačkoga ujedinjenja, na sjednici odbora te stranke 28. studenoga 1918. naloženo je „da se u složnom radu oko sjedinjenja hrvatskog naroda očuva hrvatska država i da se tako spasi nacionalni i državni individualitet hrvatskog naroda od posvemašnje propasti koja mu prijeti".[93] U dvadesetim godinama stranka je imala rubni značaj skučen na zagrebačko sitno građanstvo i manji dio inteligencije, od kojih je najeksponiranije ime povjesničara i bivšega mađarona Milana Šufflaya. Upada u oči dvanaest ustaških načela iz 1933., gdje se u jednoj od točaka govori da Hrvati „pripadaju zapadnoj kulturi i zapadnoj civilizaciji".[94] Takav Šufflayev pogled na hrvatski narod, koji je korespondirao s čitavom pravaškom intelektualnom

[91] *Isto*, 33.

[92] *Isto*, 34-35.

[93] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, I. izd., 10.

[94] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 127.

baštinom od Ante Starčevića i Eugena Kvaternika do Antuna Gustava Matoša, Josipa Franka i Frana Milobara morao je opravdati odbijanje bilo kakve suradnje i političkoga zajedništva s „orijentalnim i balkanskim" Srbima. Protusrpstvo i protujugoslavenstvo temeljne su odrednice ustaškoga pokreta, neraskidivo povezane s prijašnjom Hrvatskom strankom prava koja je djelovala do 1929. godine.

Od 1918. do atentata u beogradskom parlamentu 1928. većina se hrvatske političke i intelektualne elite odlučuje za jugoslavensko rješenje hrvatskoga pitanja. Smrt Stjepana Radića netom nakon atentata u kolovozu 1928., političara simbola otpora beogradskomu centralističkom režimu, a doskora Aleksandrova diktatura, koja je svim silama pokušavala pokopati hrvatsku nacionalnu individualnost, otvarale su velike prostore za rast pravaških ideja o samostalnoj hrvatskoj državi. U odanosti tim idealima najveći je radikalizam pokazao ustaški pokret, koji je 1930. započeo svoj rad u emigraciji. Prvi kontakti koje je Pavelić ostvario u inozemstvu bili su oni s Mađarskom, zatim s Austrijom i Bugarskom, gdje je u krugovima bivših austrougarskih časnika emigranata (Stjepan Sarkotić) i makedonskoj emigraciji (Vančo Mihailov) tražio potporu za djelovanje na rušenju Jugoslavije. Stanka Hranilovića će čak poslati u Sjedinjene Američke Države kao svojega emisara u svibnju 1928. godine.[95] Nakon smrtne presude beogradskoga suda za zaštitu države pošto su potpisali hrvatsko-makedonsku Sofijsku deklaraciju o zajedničkom radu na uspostavi hrvatske i makedonske države, Paveliću i Gustavu Perčecu uskraćen je boravak u Austriji i Mađarskoj, pa je ustaški pokret početkom 1930-ih bio primoran svoje djelovanje prebaciti u Mussolinijevu Italiju.[96] Pavelić je održavao veze s talijanskim fašistima već od 1927., odnosno s Robertom Forgesom Davanzatijem, uglednim članom Fašističke stranke.[97] Pavelićevo traženje kontakata u fašističkoj Italiji treba promatrati u kontekstu toga vremena kada i drugi hrvatski političari, poput Ante Trumbića i Stjepana Radića, bezuspješno obilaze europske prijestolnice Pariz, London i Moskvu, ne dobivajući nikakvu potporu za hrvatsko pitanje, budući da im je svima miljenica versajska Jugoslavija.

Britanska i francuska potpora jugoslavenskomu režimu i velikosrpskoj politici prije i nakon uvođenja diktature ostavljala je hrvatskoj politici, ali i ustaškomu pokretu, malo manevarskoga prostora u međunarodnim odnosima. U to se doba kao nova zvijezda na europskom političkom nebu izdizao talijanski fašizam. On se pojavljivao kao vjetar osvježenja europske politike te se mnogima činio solidnim odgovorom na poslijeratni ekonomski slom i krizu liberalno-parlamentarne države. U vezi s tim, ta i takva nova Italija, koju je počeo izgrađivati Benito Mussolini i njegov fašistički pokret, nudili su mogućnost uspostave veza s Italijom i hrvatskoj politici, a u ovom slučaju i ustaškomu pokretu.

Dolaskom Ante Pavelića i njegovih pristaša u Italiju, ustaški rad je dobio pokroviteljstvo i zaštitu Mussolinijeva režima. Tako je u svojim prapočetcima on došao

---

95 J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, 80.

96 H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* Povijest Nezavisne Drave Hrvatske, I. izd., 12.

97 J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, 40.

pod izravan utjecaj talijanskoga fašizma. Ipak, Pavelić i ustaše imali su u početku oportunistički stav prema fašizmu, a ne duboko fašističko uvjerenje.[98] Motiv sklapanja saveza s talijanskim fašizmom nije bio ideološke, nego nacionalno-političke naravi. No, to nije učinilo imunim ustaški pokret da tijekom tridesetih godina ne počne oponašati određene fašističke uzore. Posebno mjesto koje je u ustaškom pokretu namijenjeno poglavniku Anti Paveliću kao vođi pokreta također je upućivalo na oponašanje Mussolinijeva naslova *Duce*. Time se počeo uspostavljati kult ličnosti poglavnika Ante Pavelića.[99] Prihvaćanjem doktrine vođe ustaštvo se također, poput fašizma, okrenulo autoritarizmu i antidemokratizmu kao idejama vodiljama u osmišljavanju političkoga sustava.

U memorandumu od 28. listopada 1936. nazvanu *Die kroatische Frage*, koji je poslao profesoru Karlu von Loeschu s Berlinskoga instituta za granične i inozemne studije, i u djelu pisanom u zatvorskoj ćeliji, *Strahote zabluda* iz 1938., Pavelić je dao naslutiti kojim bi rutama ustaški pokret trebao povesti hrvatsku politiku. U njima se osjeća i neupitno Pavelićevo pragmatično taktiziranje da bi se revizionističke velesile pridobile na stranu hrvatskoga pitanja. U tim se tekstovima prvi put otvoreno opredjeljuje za talijanski fašizam i njemački nacionalsocijalizam, uključujući pritom i novost s gotskom teorijom o podrijetlu Hrvata.

> „U borbi za slobodu i nezavisnost koju vodi hrvatski narod protiv nametnutog mu jarma preko mirovnog diktata on teži za naklonošću (simpatijama) i Hitlerove Njemačke kao i Mussolinijeve Italije, gledajući u njima najmoćnije borce za prirodno pravo, istinsku uljudbu (kulturu) i višu prosvjetu (civilizaciju)".[100]

U ustaški diskurs odjednom se uvlače antisemitizam i antikomunizam kao najsvježija poglavlja ustaške ideologije. Nijemcima Pavelić iznosi činjenicu da je i otac hrvatskoga nacionalizma Ante Starčević bio osvjedočeni antisemit, što ide u prilog tezi o antisemitizmu povijesnoga i suvremenoga hrvatskog nacionalizma. Kada se očituje o „neprijateljima hrvatskog oslobodilačkog pokreta", Pavelić pod njima imenuje „srpsku državnu vlast, međunarodno slobodno zidarstvo i komunizam", a Židove iz hrvatskih krajeva proglašava neprijateljima „hrvatske narodne države" jer su čvrsto prionuli uz „ideologiju državnog jedinstva" i kraljevski režim s obzirom na to da im poslovično odgovara živjeti u nacionalno izmiješanim državama.[101]

Rečeni memorandum posvećen hrvatskom pitanju iz 1936. ostao je nepoznat širem članstvu Ustaško-domobranskog pokreta sve do 1941. kada ponovno dobiva na aktualnosti u vrijeme njemačkih vojnih priprema za napad na Jugoslaviju, tako da Pavelićeva stajališta u njemu iznesena ni na koji način nisu mogla utjecati na raspoloženje pristaša pokreta prije toga datuma.[102] U njemu kao temelj budućim

[98] Isto, 357.

[99] Taj kult ličnosti koji se razvio poslije u NDH dobro je prezentiran u djelu: Danijel CRLJEN, *Naš Poglavnik*, Zagreb 1943.

[100] Ivo BOGDAN, *Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Zagreb 1942., 32.

[101] *Isto*, 24-26.

[102] Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, 430.-431.

hrvatsko-njemačkim odnosima i njihovu skoru procvatu Pavelić vidi u protivljenju versajskoj geopolitici. Srbe suprotstavlja Hrvatima i kaže da su, za razliku od Hrvata, „tradicionalni neprijatelji Njemačke", a Hrvatima u oportunom fonu odriče svaku pomisao da bi se trudili oko obnove neke nove habsburške države, čime Pavelić pozdravlja novu Hitlerovu politiku u Srednjoj Europi.[103] Rastanak s republikanizmom i demokracijom te Pavelićev zaokret prema fašizmu zaključeni su 1938. u djelu na talijanskom jeziku *Strahote zabluda*, u kojem istupa i protiv komunizma (*Errori e orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*).[104] Osim srpstva i jugoslavenstva, od vremena Španjolskoga građanskog rata i komunizam se počinje ubrajati u glavne neprijatelje ustaškoga pokreta:

> „Fašizam nije danas samo jedna forma vladavine, kakva je uvedena u Italiji, nego je tim imenom označena jedna izvorna ideja novog narodnjačtvenog uredjenja države, pa i družtva, te je danas to već stvar svjetskog značenja. Fašizam nije 'antiteza demokraciji', kako se to obično krivo tvrdi, nego je njezin nasljednik kao 'antiteza komunizma' odnosno boljševizma. Komunizam se je praktički pojavio na Iztoku Rusije, mimo demokracije i izravno na ruševini samovladja (autokracije) jer je demokracija zakasnila i promašila pravi čas, da se vremenski umetne izmedju njih. Fašizam je nikao na Zapadu na razvalinama demokracije, koja se nije bila kadra suprotstaviti boljševizmu, kada je htio iz Rusije prodrieti na Zapad."[105]

Priklanjajući se Njemačkoj i Italiji te njihovoj protuversajskoj i protuboljševičkoj kampanji, Pavelić zagovara širenje fašizma posvuda, po svim kutcima zemlje. Na neki način Pavelić prihvaća Mussolinijev zaokret iz 1934. da se fašizam ipak da izvesti u svijet. Zato i kaže da bi se fašistička kontrarevolucija morala raširiti jednako kao i komunistička revolucija:

> „Zaludu je danas htjeti ograničiti fašizam samo na rečena dva naroda. Zaludu je i govoriti, da fašizam nije roba za izvoz. Boljševizam je uobće zlo i hoće da zavlada svuda. Fašizam stoji u borbi s njime na život i smrt, pa ga stoga mora pobijati svuda, u svakom kutu zemaljske kugle, a neizbježiva posljedica toga, da i on postaje obći 'univerzalan', te da se širi i onamo, kuda se ne izvozi i to sam od sebe, jer to nosi u sebi borba naroda za život proti smrti, što je nosi boljševizam. Možda je to značenje Mussolinijevih rieči, da je ovaj viek – viek fašizma".[106]

Dakle, za Pavelića je demokratizam politički sustav koji je podijelio hrvatski narod i doveo ga u nepovoljan položaj pred Srbima, nagrizao njegovu nacionalnu koheziju, pa se preko demokratskih ustanova ne mogu očekivati plodovi za hrvatsku nacionalnu borbu. Ustaško odbacivanje republikanske i demokratske misli 1930-ih događa se u općem okruženju međuratne Europe: prvo, Aleksandrova u svemu profašističkoga udara na demokraciju i u njegovu uklanjanju parlamenta. Za njega kralj kaže da umjesto da „jača i razvija duh narodnog i državnog jedinstva, on ovakav

[103] *Isto*, 30.

[104] Ante PAVELIĆ, *Strahote zabluda* (1941.), (ur. Tomislav Dragun), Zagreb 2011. 231-238.

[105] *Isto*, 231.

[106] *Isto*, 238.

kakav je počinje da dovodi do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja";[107] drugo, taj se ustaški antidemokratski duh rađa u klimi širega europskog okruženja, gdje za mnoge suvremenike novost Mussolinijeve i Hitlerove diktature čini od liberalne demokracije zastarjelu okaminu prošlih vremena.

Osim toga, da bi se pridobilo HSS-ovo političko tijelo, ustaše su seljaštvu priredili važno mjesto u budućoj hrvatskoj državi, kako su to iznosili za emigrantske faze rada. Pavelić je tako u obraćanju javnosti 16. svibnja 1941. izjavio da „Nezavisna Država Hrvatska jest i ostat će seljačka država", prilikom čega je posebno naglasio težak položaj hrvatskoga seljaštva tijekom dvadesetdvogodišnje vladavine velikosrpske oligarhije.[108] U *Načelima ustaškoga pokreta* tiskanima 1942., koja je Danijel Crljen (1914. – 1995.) popratio svojim komentarima, „seljaštvo je temelj države", što je samo nastavljanje predratne ustaške retorike o seljaštvu.[109] U tom podilaženju seljačkom pokretu Fran Bubanić išao je i dalje od izvornih načela pokreta, iznoseći da je, kao što je Pavelić rekao, sama NDH „seljačka država".[110]

Ni katolicizam se nije prije 1941. doživljavao kao konstitutivni element u hrvatskoj povijesti. Do 1941. više se govorilo o nekoj neodređenoj važnosti vjere za život hrvatskoga naroda; tako se u 15. točki ustaških načela iz 1933. govori da „težište moralne snage hrvatskoga naroda leži u urednom i religioznom obiteljskom životu".[111] Katolicizam i kršćanstvo nisu istaknuti kao važni događaji nakon njegova doseljenja i prihvaćanja kršćanske vjere te utemeljenja hrvatskoga ranosrednjovjekovnoga kraljevstva. Nasuprot tomu, postojao je izrazito sekularistički pristup postanku hrvatskoga naroda, utemeljen na nacionalizmu, koji se nije obazirao na vjersko značenje prilikom stupanja hrvatskoga naroda u povijest. Tek nakon 1941., kada je zasnovan ustaški sustav, vlasti pridaju važnost katolicizmu kao izrazito važnoj struji u hrvatskoj povijesti i kulturi, dok je katolička pripadnost većine hrvatskoga naroda rušila dogme o južnoslavenskom jedinstvu s pravoslavnim Srbima.

U duhu prihvaćanja katolicizma u ustaški ideološki sustav pisao je šibenski svećenik i član Ustaškoga pokreta Ivo Guberina (1897. – 1945.) 1942. godine. Pomiriti ustaški nacionalizam, koji se ne želi religijski odrediti, s katoličkim hrvatstvom Guberina je pokušao dovođenjem u vezu katoličkoga i modernoga hrvatstva, liberalnoga i sekularnoga nacionalizma koji je osovio na noge Ante Starčević:

> „Toma Niger poslanik bana Petra Berislavića došao je 1519. godine u Rim gdje mu je Papa Lav X. rekao da Sveta Stolica neće dopustiti da propadne Hrvatska, to najčvršće predziđe kršćanstva. Predziđe Kršćanstva eto to je najslavnija stranica hrvatske povijesti, to sjajnija što je jedina. Naš ugovor s Papom Agatonom s rimskim katolicizmom s rimskim Papom dao nam je idealističku duhovnu kulturnu orijentaciju. Naša narodna bit ne osniva se na

[107] Novine *Narodni val* od 8. I. 1929. donose „Kraljev manifest Srbima, Hrvatima i Slovencima". M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 69.

[108] Ante PAVELIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska – seljačka država", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 93., 16. V. 1941., 1.

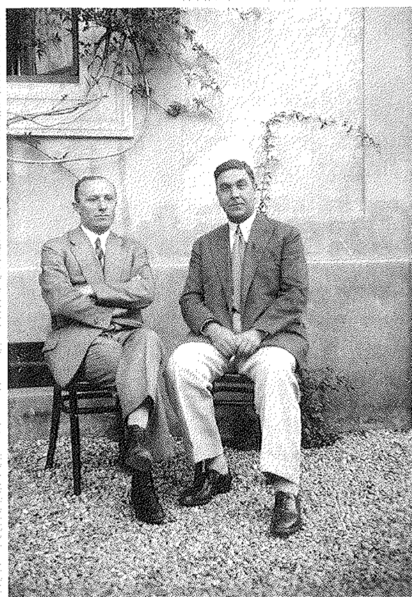
[109] D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 68.

[110] Fran BUBANIĆ, *Seljaštvo i Ustaški pokret*, Zagreb 1942., 75.

[111] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 127.

bajkama Homerove Ilijade, ni na handžaru Kraljevića Marka, nego na zapadnoj kulturi, plemenitom idealizmu. I pred tim idealizmom zapadna Europa, a to je srce svake kulture Hrvatima se klanja. Ona im je zahvalna jer je do tog idealizma nije bilo, pitanje je čija bi se i kakva zastava danas vijala: na Kaptolu, Versaillesu, Willhelmstrasse i drugdje. U tom idealizmu hrvatski narod živi i danas on će živjeti i u buduće. On će nadovezivati razvoj svoga života na sklopljenom ugovoru s papom Agatonom."[112]

S druge strane, veliko su nepovjerenje prema tome iskazivali njemački saveznici, koji su prijeko gledali na prisutnost katoličke inteligencije u ustaškom režimu, držeći da se mora smjesta ukloniti njezina prisutnost, jer njezina načela većinom nisu odgovarala novome europskom poretku.[113] Ustaška vlast želi steći što širu potporu na svim stranama koje su zainteresirane za hrvatsku državu, pa u tom smislu na svoju stranu želi privući i katoličku inteligenciju.



Ante Pavelić i Vančo Mihailov u Bresci u emigraciji 1931. godine, (HR-HDA-SDS-1561, Zbirka NDH, sign. 00084)

Militantnost i revolucionarnost ustaškoga pokreta prije su posljedicom spremnosti na obračun s beogradskom diktaturom nego nekakve opčinjenošću fašizmom. Štoviše, sva se frazeologija o „ustaškoj revoluciji" svela na to da se povrati političko stanje na nultu točku koje je vladalo pred ujedinjenje 1. prosinca 1918., da se ponovno uvedu na simboličkoj ravni grb i pravopis, donesu stari vojni i upravni nazivi te da se isele srpski kolonisti iz hrvatskih zemalja koji su se u organizaciji države ondje planski naseljavali nakon 1918. godine.

Međutim nije fašizam u svemu konvenirao ustaštvu, iako mu je odgovaralo fašističko slavljenje nasilja, borbe i rata. Osim toga, u pogledu dihotomije rat – mir Pavelić je krajem srpnja 1929. u jednom obraćanju svjetskoj javnosti istaknuo da je rješenje hrvatskoga pitanja, odnosno stvaranje nezavisne hrvatske države jamstvo mira na čitavom Balkanu, brana da ne bi došlo do prodiranja srpskoga imperijalizma na ta područja.[114] Nadalje, dijelile su ih i različite situacije talijanskoga fašizma i ustaštva: jedan je u rukama držao talijansku državu, a drugi je tavorio u inozemstvu bez pristupa zemlji, a kamoli da se mogao domoći vlasti nad njom. Za razliku od talijanskoga fašizma, čiji je duhovni vođa Benito Mussolini u predratnoj fazi, dok je pripadao talijanskom socijalističkom pokretu, bio pod jakim utjecajem marksizma, ustaštvo nije bilo toliko zaokupljeno prevelikom brigom za socijalne probleme. Nije se uopće trošilo na unutarnje društveno preuređenje buduće

[112] Ivo GUBERINA, *Ustaštvo i katolicizam*, Zagreb 1942., 12.

[113] L. HORY, M. BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska*, 108.

[114] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 108-109.

hrvatske države prije 1941. Primarni je cilj stvoriti državu, a tek onda ustrojiti ju u skladu s nazorima nacionalizma i društvenih politika koje pretpostavljaju socijalne mjere, što je tada još nacrt za daleku budućnost.

Mussolinijev se fašizam u praktičnoj politici više pozabavio time da izmiri nacionalizam s lijevim idejama, idući toliko daleko da je proglasio talijanski narod prvom „proleterskom nacijom",[115] dočim se ustaštvo više zanosilo nacionalističkom revolucijom. I zbog toga se tijekom emigrantskih vremena ustaškoga djelovanja nije razvio idejni program o tome kako bi se imalo razriješiti socijalno pitanje. Doduše u socijalističkim tonovima, 14. točka *Načela* ustaško-domobranskoga pokreta predviđa da buduća nacionalistička država, odnosno „narod" ima sva materijalna dobra u svojim rukama, što upućuje na to da bi se ograničilo privatno vlasništvo u takvoj državi.[116] No daleko od toga da je to bila stožerna maksima ustaške politike u vremenima prije dolaska na vlast u travnju 1941. godine. O većem naglašavanju potrebe socijalne preobrazbe društva može se govoriti tek nakon ustaškoga osvajanja vlasti.

Ukupno gledajući, geneze talijanskoga fašizma i ustaštva bile su vidno različite. Fašizam se opirao parlamentarizmu i demokraciji, liberalnomu shvaćanju društva i države, pogibelji komunističke pobune i revolucije, a motivi nastanka ustaškoga fenomena bili su „oslobodjenje Hrvatske izpod srpskog jarma i stvaranje samostalne i nezavisne države".[117] U apelu, koji je u srpnju 1929. upućen na adresu Društva naroda, Pavelić je zahtijevao da se u Hrvatskoj organiziraju slobodni demokratski izbori, svojevrsni narodni plebiscit pod nadzorom takva međunarodnoga tijela. Jedino se tako može ispuniti pravo na samoopredjeljenje koje je Hrvatima uskraćeno 1918. kada je Kraljevina Srbija, prema Pavelićevu mišljenju, vojnom silom uzurpirala vlast nad hrvatskim narodom i tako ga protiv njegove narodne volje podčinila vladavini srpske dinastije.[118]

Prema idealnoj slici, ustaša bi bio politički aktivist i vojnik, revolucionarni borac za uspostavu hrvatske države. Sukus toga zbacivanje je Jugoslavije oružanim ustankom i stvaranje hrvatske države po zakonu sile i oružja. U 1. članku ustava Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije iz 1932. stajalo je da „ustaška, hrvatska revolucionarna organizacija imade zadaću da oružanim ustankom oslobodi ispod tudjinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelome svome narodnom i povjesnom području".[119] Ustaška revolucija koja se ima dogoditi u nedalekoj budućnosti je, *nota bene*, politička revolucija, jer ide za tim da radikalno promijeni stanje u Kraljevini Jugoslaviji. U tome se iskazuje proturječje Starčevićeva pravaštva koje se pozivalo na snagu prava – doduše, u tome Eugen Kvaternik čini iznimku sa svojom Rakovičkom bunom 1871. – i nove ustaške koncepcije o primjeni sile za ostvarenje hrvatske države.

[115] Ivo BANAC, "Fašizam u teoriji i praksi", *Zbornik sa znanstvenog skupa Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (ur. Ivo Goldstein, et al.), Zagreb 1996., 302.

[116] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 131.

[117] Danijel CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942., 10.

[118] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 107.

[119] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 122.

Starčevićevo pravaštvo i Pavelićevo ustaštvo teško se mogu uspoređivati, tim više što su i njihovi politički konteksti bitno drukčiji. Starčević je pred sobom imao stare ustanove Hrvatskoga Kraljevstva na osnovi kojih je mogao formulirati diskurs o modernoj hrvatskoj državi, a u Pavelićevo su doba sve stare ustanove, a s njima i hrvatska autonomija habsburške epohe, izbrisane po postanku jugoslavenske države. Kult sile, nasilja i terora koji se uzdizao u fašizmu savršeno se uklapao u političku logiku ustaštva, kojoj je srce programa bilo rušenje versajske Jugoslavije. Ustaško inzistiranje na sili nije bilo odraz doticaja samo s fašizmom nego i općim ozračjem u prvoj jugoslavenskoj državi, koju je obilježavala rastuća politička kultura nasilja, koju je radi provođenja velikosrpskoga centralizma involvirao beogradski režim. Isto tako, u tadašnjoj Europi u političkoj su modi terorističke organizacije kao što su irska IRA, makedonski VMRO, antifašistički TIGR istarskih Hrvata i Slovenaca (Vladimir Gortan i drugovi) i druge slične organizacije.


Danijel Crljen

Također je to alternativa HSS-u i njegovu promicanju pacifizma u hrvatskom narodu. Zato je Danijel Crljen 1942. tvrdio da je mirotvorstvu seljačkoga vodstva „dana 6. siječnja 1929. godine zadan snažan udarac [ovakvu shvaćanju] i on istom stvara mogućnost, da na arenu hrvatske narodne borbe stupi kao prvoborac prvi predstavnik revolucionarne Hrvatske – dr. Ante Pavelić".[120] Jasan odmak od seljačke vizije hrvatskoga naroda, koja se temeljila na slavenskoj solidarnosti, panslavizmu, koja je zborila o Tolstojevu pacifizmu, mirotvorstvu, napravljen je u NDH, gdje se Hrvati sada predstavljaju kao ratnici, graničari, branitelji povijesnoga *Antemurale Christianitatis*. Crljen je odlučan da ustaški pokret pretvori „narod golubinje ćudi" u ratoborni narod, jer bez borbe i rata nema ništa od narodne slobode.

> „Razumljivo je da narod golubinje ćudi mora biti uzor mirotvorca. Miroljubivost se je stoga veličala, izticala, propoviedala na svim mogućim sastancima, zborovanjima i skupštinama. Miroljubivost je bila krilatica koja se izpisivala po zidovima, nosila u povorkama, tumačila u novinama. Miroljubivost je postala političkim programom."[121]

I prvotno je ustaško znakovlje oblikovano u skladu s takvim shvaćanjem politike, koja se ima voditi revolucionarnim metodama. Prvi ustaški grb, koji se pojavio u listu *Ustaša* u svibnju 1930., svjedoči o tome i od 1932. redovito će se pojavljivati u *Ustaši*. Unutar krakova slova „U" nalazi se srebrna ručna granata iz koje se podiže crveni plamen (goruća bomba), a u njezinoj sredini mali je hrvatski grb u boji s početnim srebrnim poljem.[122] Pavelić je kanio odgovoriti jednakim mjerama na teror

[120] D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 6.

[121] D. CRLJEN, *Naš Poglavnik*, 37.

[122] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 116-117.

Aleksandrove države u hrvatskim krajevima. U uvjetima diktature, kada je hrvatska politika ostala bez ijednoga institucionalnoga mehanizma za političku borbu, Pavelić i ustaški pokret smatrali su da je u tom času oružana borba ostala jedino legitimno sredstvo u ostvarenju prava na hrvatsku državu. No, ustaški pokret nije po tome bio iznimka u odnosu na druge pokrete otpora u međuratnoj Europi.[123] Na kraju krajeva, na ustaški pokret valjalo bi gledati kao na oružano krilo širokoga hrvatskoga nacionalnog pokreta u zemlji kakvim ga je uostalom i sam Pavelić smatrao.[124] Nakon Jugoslavenske nacionalističke omladine uoči Prvoga svjetskoga rata, prve grupacije koja je u hrvatsku političku tradiciju unijela teror kao političko sredstvo, i njihovih ideoloških potomaka orjunaša, ustaše su druga grupacija u hrvatskoj modernoj politici koja se povodila za istim metodama oružane borbe.

Zbog toga se oko ustaškoga pokreta gradio ratnički mentalitet, koji je slavio herojstvo i žrtvu, tako da je ustaški ideološki diskurs prepun ratnika i mučenika za nacionalnu stvar i hrvatsku državu. Ustaše su „išli u emigraciju zato jer su bili junaci. Išli su zato jer su bili borci. Išli su bili zato jer su se odlučili na revolucionarnu borbu. Išli su zato jer nisu slavosrbi, jer nisu mirotvorci, jer nisu gmazovi, jer nisu kukavice, već borci očeličeni u dotadašnjoj borbi. Išli su u tudjinu jer su znali trpjeti, jer su znali i mogli žrtvovati i posebnički život i životne udobnosti. Išli su zato jer su u Poglavniku vidjeli osloboditelja domovine i uzkrisitelja hrvatske države".[125]

Vojna povijest hrvatskoga naroda, osobito vojni otpor turskoj najezdi, osvjedočenje su ratničkoga duha hrvatskoga naroda, što je sve imalo poništiti sliku o miroljubivosti Hrvata koju je stvarao seljački pokret. Povijest Hrvata povijest je rata i ratovanja, neprekinute borbe. Stoga su Hrvati ratnički narod *per se*. Prema takvim shvaćanjima, ratnički se etos u novim prilikama trebao suprotstaviti velikosrpskoj diktaturi, balkanizmu, nazadnjaštvu, primitivizmu; stoga nasilje i teror ustaškoga pokreta u nastanku imaju moralnu vrijednost. Jer, njima se ponovno kao i četiri stoljeća prije brani zapadna civilizacija od barbarskoga Istoka, koji sada više ne predstavljaju muslimanski Turci nego pravoslavni Srbi.[126]

U 4. točki svojega memoranduma iz listopada 1936. Pavelić naglašava „vojničko značenje Hrvatske" i nacionalni karakter koji odiše „ratničkim vrlinama hrvatskoga naroda". Hrvati su kao ratnici bili prepoznatljivi po papinskome naslovu *Antemurale Christianitatis*, koje je dao hrvatskoj zemlji i po držanju hrvatskih vojnika po njemačkim zemljama tijekom Tridesetogodišnjega rata.[127] Isti diskurs o ratničkom karakteru Hrvata i njihovoj povijesnoj misiji obrane Zapada od Istoka, i to ne više samo vojne nego i kulturne obrane, osobito se pojačavao u doba Drugoga svjetskoga rata kada se „sloboda krvlju stiče".[128] O tome se izrazio Crljen, navodeći sljedeće da „kad

[123] J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, 358-359.

[124] *Isto*, 330.

[125] „Ustaša vjesnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta", *Ustaša* (Zagreb) 14/1944., br. 3., 1.

[126] O suprotstavljenim slikama Hrvata kod seljačkoga i nacionalističkoga pokreta vidi puno detaljnije i šire u: Višeslav ARALICA, *Kmet fiškal, hajduk - konstrukcija identiteta Hrvata 1935.-1945.*, Zagreb 2016., 17.-179., 331.-443.

[127] I. BOGDAN, *Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, 18.

[128] D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 37.

god govorimo o našoj evropskoj ulozi u obrani kulturnog Zapada, mislimo uvijek na naše vojničke zadaće i krvav otpor, koji je mlada Hrvatska odlučno i uporno pružila svim najezdama s Istoka. Nu Istok nije prodirao samo vojnički, nego i duhovno, pa smo isto tako dugu i upornu borbu vodili za naš duhovni opstanak i očuvanje onih vrednota, koje sačinjavaju zapadnu kulturu".[129]

Nadalje, 1944. pisao je Mijo Bzik (1907. - 1945.), službeni povjesničar ustaškoga pokreta, da je Hrvat „vječni ratnik", da su Hrvati „potomci vuka i arslana", jer su „mačem osvojili Hrvati u pradavnim vremenima svoju sadašnju domovinu, mačem i puškom su je vjekovima, branili i očuvali". Oni su popunjavali vojnicima, časnicima, pukovnicima i generalima i tursku i austrijsku vojsku proteklih stoljeća.[130] Takav prikaz hrvatske povijesti, ispunjen ratničkim pothvatima, automatski je rezultirao povratnom karakteristikom hrvatskoga naroda – *mučeništvom*. Zato Julije Makanec (1904. - 1945.) 1944. o tome piše na sljedeći način:

> „(...) tisuću godina hrvatski narod ovdje na ovome kutu europske zemlje vrši graničarsku službu prema zapadnoj kulturi i civilizaciji. Tisuću godina u toj službi trnu naši životi i podnose se nečovječne muke i patnje, i zato je hrvatski narod čvrsto uvjeren da je njegova budućnost kao slobodnog naroda osigurana sve dotle dok pojam Europe ne bude samo prazna riječ i dok god na našem kontinentu bude postojalo kao odlučna snaga nešto što možemo nazvati europskom savješću".[131]

Pjesnik Ton Smerdel (1904. - 1970.) pisao je 1942. u eseju *Genius Croatiae*, koji je posvetio hrvatskomu narodu i poglavniku, da je krv hrvatskih mučenika novo sjeme hrvatskoga genija, *sanguis martyrum chroatorum fuit, est et erit semes genii Croatiae*.[132] Ratništvo hrvatskoga naroda, zajedno s mučeništvom i Pavelićevim „na ljutu ranu ljutu travu", što se odnosi na osvetništvo, trebali su u nacionalni karakter hrvatskoga naroda ugravirati karakter ratnika, mučenika i osvetnika. U svojoj teoriji kulturne povijesti hrvatskoga naroda Smerdel naglašava tri aspekta: herojski, stvaralački i državotvorni *genius Croatiae*.[133]

Nakon što je proglašena NDH i potom srušena Jugoslavija pod udarcima osovinskih sila, ustaštvo je okončalo prvu etapu svojega djelovanja. Svršeno je tada s njegovom nacionalno-revolucionarnom agitacijom i prišlo se širenju baze pokreta da bi se pridobilo stanovništvo i društvene elite na stranu Pavelićeva režima. Toga se posla prihvatio jedan od ustaških ideologa, Ivo Bogdan, koji kaže da je u novom stanju, koje se manifestiralo od 10. travnja, „ustaški pokret sa stanovišta obće poviesti jedan od nacionalističkih i protudemokratskih pokreta suvremene Europe, pače suvremenoga svieta. To znači da je on u mnogočemu srodan sličnim pokretima u Europi, što s druge strane ne znači, da on nije izvoran i da nije odraz naših posebnih prilika (...) Ali ustaški pokret s obzirom na svoj postanak, svoju poviest, svoj rad i

[129] *Isto*, 107.

[130] Mijo BZIK, *Ustaški pogledi*, Zagreb 1944., 69.

[131] Julije MAKANEC, *Hrvatski vidici: nacionalno-politički eseji*, Zagreb 1944., 179.

[132] Ton SMERDEL, „Genius Croatiae", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 3-4, 183.

[133] James SADKOVICH, „Ratnik kao mučenik i osvetnik", *Italija i ustaše*, 161-166.

kao svoja Načela pokazuje bezuvjetno izvornih i jedino njemu svojstvenih oznaka".[134] Dok je Bogdan bio neodređeniji, pri čemu je naglašavao izvornost ustaškoga pokreta, rođena u hrvatskoj nacionalnoj tradiciji, poglavnik Ante Pavelić bio je kudikamo razgovjetniji u govoru 21. svibnja 1941. o tome da će se u novoj hrvatskoj državi slijediti obrasci političkih sustava iz suvremene Njemačke i Italije: „Hrvatska država bit će uređivana na osnovama tradicija hrvatskoga naroda i na najmodernijim načelima, koja su kod naših velikih prijatelja i saveznika pokazala da su u današnje vrieme jedina u stanju stvoriti red, dati rada, pribaviti kruha i uzpostaviti normalan život."[135]

Ustaška je ideologija nalagala da su poglavnik i ustaški pokret najzaslužniji za postanak NDH. Za ustaška načela Makanec kaže da „nisu nikakav stranačko-politički program nego su izraz temeljnih nacionalnih težnji hrvatskoga naroda",[136] na osnovi čega je izvedena konstrukcija o tome da ustaški pokret ima nad hrvatskom nacionalnom idejom ideološki monopol. Riječ je o pokušaju da se čitava hrvatska nacionalna oporba Beogradu nominira kao ustaška djelatnost. Pritom su se svi događaji koji su svjedočili na bilo koji način o izljevu hrvatske nacionalne svijesti prikazivali ustaškima. Uspostava ustaške hegemonije nad povijesnim pamćenjem protusrpskoga otpora jedna je od glavnih strategija politike povijesti ustaškoga režima.[137] Usto se pristupilo i novim pogledima na Starčevića. Makanec je tako, pišući u duhu „novoga poredka", iznosio tezu da se Starčević tobože zalagao za autoritativni sustav, iako se Starčević izjašnjavao u najvećoj mjeri kao republikanac, demokrat i liberal.[138]

Ustaše su travanjske događaje iz 1941., povodeći se za fašističkim uzorom, proglasili „ustaškom revolucijom". Međutim, pod utjecajem fašizma i nacionalsocijalizma, nacionalna revolucija nije dostatna. Ustaška revolucija trebala se odraziti na cijelo hrvatsko društvo ekonomskim i kulturnim promjenama, odnosno „drugom revolucijom". Jedan od novinara i članova ustaškoga pokreta, Franjo Nevistić pisao je 1941. u *Hrvatskom narodu* da „Poglavnik i ustaški pokret provode dvostruku revoluciju, prvenstveno nacionalno-državnu, a onda i društvenu"[139], u znaku fašističkoga korporativizma i *l'uomo nuovo*. Ustaška revolucija u travnju 1941. tražila je i kulturnu revoluciju, novi *Weltanschauung* koji stvara novi duh i moral, novo shvaćanje i viđenje svijeta. Vjekoslav Vrančić govorio je da ustaška kulturna revolucija odbacuje racionalizam i materijalizam, koji ne bi smjeli biti smjernice za ljudski svjetonazor i shvaćanje života:

> „Ustaški pokret kao nosilac evropskog duha u Hrvatskoj, morao se je posve prirodno sukobiti s onim elementima stare Europe, kojima još nije jasno da je došlo do nacionalne revolucije

[134] Ivo BOGDAN, „Ustaški pokret i državna vlast", *Spremnost* (Zagreb), br. 18., 28. VI. 1942., 1.

[135] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 150.

[136] J. MAKANEC, *Hrvatski vidici*, 23.

[137] Slikovit je primjer Seitzovo predavanje Ustaškoj mladeži 1942. pod naslovom „Borba ustaškog pokreta u domovini i u inozemstvu", u kojem je sva nastojanja prije 1941. označio „ustaškim radom". Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb 1943., 137-156. Slično o „ustašizaciji" hrvatske nacionalne borbe prije 1941. Vidi: Mladen LORKOVIĆ, *Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske*, Zagreb 1942.

[138] Jelić-Butić upozorava na krivotvorenje Starčevićeve misli u ustaškoj ideologiji, kada se prikrivalo Starčevićevo oduševljenje za demokratske ideje Francuske revolucije. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 143.

[139] *Isto*, 151.

koja će bez milosrđa pokopati sve što je liberalno, građansko, glavničarsko, demokratsko, internacionalno i materialističko ukratko sve ono na čemu se temelje racionalističko-utilitaristička naziranja na sviet".[140]

Od travnja 1941. nastaju glavni tekstovi o ideološkim promjenama koje treba primijeniti u kulturnom životu. Ustaška ideologija, onako kako ju je razvio ustaški pokret prije dolaska na vlast, škrto je razvila misao o kulturno-umjetničkoj politici. Razloge tomu treba pronaći u slabu priljevu intelektualaca u ustaški pokret u emigraciji, zbog čega nije bilo teorijskih planova na tim područjima.

Marko Čović, Vinko Nikolić (1912. – 1997.), Antun Bonifačić i Ivo Lendić, svi odreda književnici i pjesnici te članovi ustaškoga pokreta, zagovarali su „ustašku duhovnu revoluciju" u književnosti, kulturi i umjetnosti. Podgrijavali su nadu da bi se mogla uspostaviti ustaška hrvatska kultura i „ustaška hrvatska književnost". Udovoljavanje ideološkim i političkim potrebama trebao bi biti primaran cilj za sve ljude od kulture i umjetnosti, čak važniji i od estetske kakvoće književnoga i umjetničkoga sadržaja. Toj je novoj književnosti i kulturi kao uzor poslužio najslavniji i najobjavljivaniji književnik što ga je imala NDH, Mile Budak. Tako Lendić uzvikuje slogan u travnju 1941., koji Budaka postavlja za glavnoga književnoga autoriteta novoproglašene hrvatske države: „S Budakom u novu književnost!"[141] Marko Čović, Budakov tajnik u ministarstvu bogoštovlja i nastave, pisao je u istom tonu o „dužnosti književnika u ustaškoj državi", gdje ga poziva na red da ima zadatak uskladiti tendencije i umjetnost, nacionalizam i estetiku. Vinko Nikolić u istom je ustaškom duhu govorio o „nacionalnim zadatcima književnosti", zbirci teorijskih eseja kojima je nakana podvrgavanje književne slobode zahtjevima nacionalne ideologije. Nikolić je kategoričan kada kaže da „budu zajedno umjetnost i nacionalno, jer to nikako nije u suprotnosti jedno iz drugoga raste ako je po sriedi i umjetnik i rodoljub" pa stoga zagovara tzv. nacionalnu umjetnost.[142]

Međutim, Čović i Nikolić nisu bili nimalo uvjerljivi u iznošenju svojih teorija o ustaškoj kulturi, nego su i dalje, unatoč zauzetu stavu naglašavali važnost estetske vrijednosti književnoga i umjetničkoga djela. Njihovi su teorijski eseji nerijetko imali proturječne zaključke, afirmirajući političku tendenciju i estetiku, za što je najbolji primjer dao Lendić. Na to se javila i reakcija brojnih djelatnika u hrvatskoj književnosti toga vremena koji su pružili otpor takvu shvaćanju književnosti, kulture i umjetnosti. Zagovarajući slobodu kulturnoga stvaranja i ponajprije lijepoga u umjetnosti, digli su se protiv pojavljivanja bilo kakvih ustaških kulturnih arbitara. Radoslav Glavaš Buerov (1909. – 1945.), pročelnik odjela u Ministarstvu bogoštovlja i nastave te pripadnik ustaškoga pokreta, unatoč svemu tome nije podilazio ideologiji, nego je pratio estetsku liniju književnosti i umjetnosti u svojim književno-kritičkim člancima u *Hrvatskoj reviji*.[143] Glavaš se, poput starijih kolega Antuna Barca (1894. – 1955.) i

[140] Vjekoslav VRANČIĆ, „Predhodnici novog poredka prosvjed čovječjega duha", *Spremnost* (Zagreb), br. 44-45, 24. XII. 1942., 2.

[141] S. LASIĆ, *Krleža u sjeni nacionalističkog ideološkog modela*, knj. 3, 167.

[142] Vinko NIKOLIĆ, *Nacionalni zadatci književnosti: književni nacionalno-odgojni članci*, Zagreb 1944., 13.

[143] I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, 219.

Ljubomira Marakovića (1887. - 1957.), neupitno najboljih poznavatelja književnosti i književne kritike u NDH, „istinski brinuo za hrvatsku književnost, nikada ne napuštajući uvjerenje o estetskom kao temeljnom mjerilu u prosudbi književnih djela".[144] Antun Barac kritički je valorizirao *Povijest hrvatske književnosti*, koju je 1944. objavio književni povjesničar Slavko Ježić, s primjedbama da je Ježić previše inzistirao na onim izvanknjiževnim elementima koji se odnose na nacionalnu političku povijest da bi zadovoljio formu koju je od njega tražio ustaški režim.[145]

Milivoj Magdić, nekadašnji lijevi intelektualac koji se priklonio hrvatskoj državotvornoj misli, u svojim je tekstovima uzvisivao slobodu književnosti i kulture pred zagrljajem moći politike i ideologije. Pledirao je za slobodu mišljenja intelektualaca i intelektualnoga stvaranja. Odupirao se shvaćanju da bi se kultura i književnost morale pretvoriti u sluškinje politike. Magdić zato uzima ni manje ni više nego njemačkoga književnika Thomasa Manna, protivnika nacizma, kao svijetli primjer intelektualca koji se nije ustrašio pred nacističkim prijetnjama.[146] I drugi su ljudi književnosti i kulture, književni kritičari, pisci i urednici književnih listova i rubrika, mahom iz *Hrvatske revije* i *Spremnosti*, dvaju kulturnih medija oko kojih se okupljala intelektualna krema NDH - imena poput Ljube Marakovića, Pavla Tijana, Tona Smerdela, Mate Ujevića, Tijasa Mortigjije, Branimira Livadića, Olinka Delorka i Julija Benešića - branili prvenstvo umjetnosti i lijepoga, ne posustajući ponavljati da je književnost ipak i prije svega umjetnost, a ne politika.

Nemajući dovoljnu potporu u stanovništvu i među intelektualcima, ustaška je vlast već 1942. morala odustati od primjene ideološke rigoroznosti u kulturi. Popuštanje ideoloških kriterija nužda je kada Titov partizanski pokret prijeti da i široke slojeve s elitom privuče u svoje redove što je i pokazao Vladimir Nazor svojim bijegom među partizane. Čovićev poziv Miroslavu Krleži, piscu čija su djela „više proširila marksizam nego sva ostala sredstva Kominternine propagande", da se pridruži „suvremenim strujanjima hrvatske književnosti" znak je prelaženja preko strogih ideoloških mjerila. Tako je Krleža ustaškomu režimu trebao poslužiti kao kapitalni ulov, da on koji je odgojio čitav jedan naraštaj marksista i komunista, koji se trenutačno nalaze po šumama i gorama, prijeđe u ustaški tabor. Poziv Krleži na suradnju u „novoj hrvatskoj književnosti" stoji s jasnom napomenom da je, usprkos svemu, Krleža ipak hrvatski pisac i da se sa svojom intelektualnom osebujnošću ne može tek tako jednostavno strpati u tijesne marksističke kalupe. Neuspjeh „duhovne revolucije", koja nije ostvarivala uspjeha na umjetničko-kulturnom polju, dobrim je dijelom i pokazatelj da sami nositelji ustaške kulturne politike i ideologije nisu bili duboko uvjereni u to što je trebala biti „hrvatska duhovna revolucija". Tako se cijeli kulturni i intelektualni život provodio pod deklarativnim načelima „ustaške kulturne revolucije", a zapravo se od nje vrlo brzo odustalo.[147]

[144] *Isto*, 232.

[145] *Isto*, 227.

[146] *Isto*, 343.

[147] Marko ČOVIĆ, „Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti", *Spremnost* (Zagreb), br. 7., 10. IV. 1942., 11. Opširniji komentar Čovićeva članka vidi u: S. LASIĆ, *Krleža u sjeni nacionalističkog ideološkog modela*, knj. 3., 165-167.

I na područjima filozofijske misli ustaški režim, kao ni u književnosti, nije uspio ukrotiti slobodno mišljenje i postojanje više filozofskih škola. Dobar je pokazatelj rasprava isusovca Franje Šanca (1882. – 1953.) i Stanka Vujice (1909. – 1976.) iz 1944. o karakteru filozofije. Mladi filozof Vujica pokušao je, prema uputama ustaške duhovne revolucije, braniti tezu o posebnoj hrvatskoj nacionalnoj filozofiji kao izrazu „hrvatskog nacionalnog duha, krvi i zemlje". Šanc, pripadnik neoskolastičke filozofije, odricao je mogućnost utemeljenja specifične nacionalne filozofije koju je Vujica podupirao iz svojih nacionalističkih uvjerenja. Šanc je poimao filozofiju kao univerzalno znanje, a Vujica je partikularističkim pristupom svakom narodu pripisivao vlastitu filozofiju i njemu svojstven poseban način filozofskoga mišljenja. Slično su raspravljali Stjepan Zimmermann i Albert Bazala (1877. – 1947.); Bazala i Vujica govorili su o nacionalnoj filozofiji, a Šanc i Zimmermann zagovarali su kršćansku skolastičku filozofiju. U njihovu filozofskom mišljenju nacionalna filozofija ne može biti utemeljena jer je filozofija, prije svega, jedno univerzalno znanje.[148] Šanc prkosi novom „ustaškom duhu" u filozofiji i Vujičinoj teoriji o nacionalnoj filozofiji, što pokazuje da je i područje filozofije obuhvatilo filozofe različitih škola, od nacionalista, neoskolastika do liberala. Samo marksisti i marksistička filozofija nisu imali pristup kulturnim poprištima na kojima su se mogli izraziti u ustaškom režimu.

Dvojica filozofa i hrvatskih intelektualaca, koji su njegovali liberalni svjetonazor, spomenuti Bazala i Vladimir Filipović (1906. – 1984.), napadaju suvremene ideologije, rasnu doktrinu, a s tim prikriveno i ustaški režim i njegove saveznike. U *Hrvatskom kolu* krajem 1941. Filipović piše tekst o „suvremenima nazorima o životu i svijetu". Filipović smatra da je naturalizam, kojemu osnovu čine materijalizam i idealizam, „ekstremnim točkama mišljenja", u kojima čovjek ima „sekundarno značenje". Odatle nadahnuće izvlače nacionalsocijalizam, fašizam i komunizam. Ortegovskim pristupom, Filipović tvrdi da je prema tim filozofskim smjerovima „čovjek samo dio mase, odnosno pripadnik klase ili izdanak rase i ništa više".[149] U mislima naturalizma i idealizma Filipović predviđa sklonost „principu sile", što dovodi do pada u provaliju barbarizacije kulture. Zato je humanizam koji čovjeka ne drži ni samo duhom ni samo materijom jedino svjetlo u mračnu tunelu ideologija koje imaju tako lošu i pesimističnu sliku o vrijednosti ljudske osobe. Albert Bazala u eseju iz 1944. brani prosvjetiteljsko viđenje, koje se suprotstavlja podjeli svijeta na „superiorne" i „inferiorne" rase i narode kao što to čini njemački režim. Pridržava se uvjerenja o jednakosti svih naroda i poštovanju njihova dostojanstva kazujući da „samo umna uviđavnost i oplemenjeno htienje može ograničiti naturalističku volju k moći, zaustaviti imperijalističke nagone, ma u kojem se obliku javili i svim narodima omogućiti sudjelovanje u radu na uzgojnom zadatku ljudskoga roda".[150]

Vanjski događaji koji su uslijedili nakon Staljingradske bitke poslije veljače 1943., kada se ratna sreća naklonila Sovjetima i Saveznicima i kada se već pomalo naslućuje

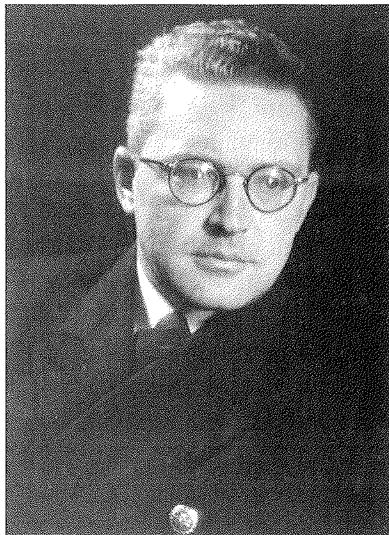
[148] Franjo ŠANC, „Za hrvatsku filozofiju", *Obnovljeni život* 25/1944., br. 3-4, 222-227.

[149] Vladimir FILIPOVIĆ, „Suvremeni nazori o životu i svijetu", *Hrvatsko kolo* 12/1941., br. 2-3, 181.

[150] Albert BAZALA, „Čovječanstvo", *Vienac* 36/1944., br. 1., 36.

skori Hitlerov poraz, utječu na odmicanje interesa ustaškoga režima od kulture. Tako se naizmjenično, što vlastitim snagama, što vanjskim utjecajima, kultura oslobodila ideološkoga pritiska. Konačni poraz nikada ostvarene ustaške kulturne politike donijele su 1944. izjave ministra narodne prosvjete Julija Makanca u kojima promiče autonomiju kulture i slobodu stvaranja.

Makanec u predavanju profesorima 26. ožujka 1944. povodom sabora članova „Družtva hrvatskih srednjoškolskih profesora" u Zagrebu napominje da „kulture ne može biti bez snažnih stvaralačkih ličnosti i svaki sustav koji se osniva na zatiranju ljudske ličnosti mora prije ili kasnije svršiti u podpunom barbarstvu".[151] Potpuno isto je govorio Makanec prigodom proslave dvadeset pete obljetnice Tehničkoga fakulteta u Zagrebu 27. srpnja 1944. godine:



Julije Makanec

> „Kultura se temelji na vriednostnim zakonitostima koje se ne dadu ni iz kojih drugih zakonitosti izvesti, koje su dakle izvorne, koje imadu samostalno podrietlo, a sve te vriednostne zakonitosti zajedno oblikuju autonomiju kulture kao izvorne čovjekove duhovne moći. Što se tiče odnosa države i kulture treba naglasiti ovo, ne može država određivati što je istinito, a što neistinito, jer za to postoje logički kriteriji, ne može država određivati što je lijepo a što ružno jer za to postoje estetski kriteriji, ne može država određivati, šta je sveto, a što pogano jer za to postoje religiozni kriteriji. Država može izvornost i samostalnost tih kriterija priznati ili ne. Ako ih prizna, ona je kulturna država, a ako ih ne prizna ona vodi barbarstvu. Mislim da neću odati nikakvu tajnu ako kažem da hrvatska država imade ambiciju da u podpunom smislu i obsegu bude kulturna država, jer država jednog kulturtvornoga europskog naroda i ne može biti drugačija."[152]

Završetkom rata mnogi pripadnici ustaškoga pokreta i dužnosnici NDH će kasnije stradati od nove komunističke vlasti poput književnika Mile Budaka, ministara Mirka Puka, Vladimira Košaka i Julije Makanca, publicista Mije Bzika, diplomata Vladimira Židovca, zadnjega predsjednika vlade NDH Nikole Mandića, velikoga župana Bribira i Sidrage Davida Sinčića, novinara Jerka Skračića, Gabrijela Cvitana, Dražena Panjkote, Ljudevita Zimpermanna i Stanka Vitkovića, ali i brojnih drugih.[153]

[151] J. MAKANEC, *Hrvatski vidici*, 174.

[152] *Isto*, 165-166.

[153] Grbelja donosi popise četrdesetak strijeljanih novinara, ali i onih novinara koji su se nakon rata nalazili u političkom egzilu, te onih kojima je bio zabranjen ili pak dopušten novinarski rad nakon 1945. o tome vidi opširnije u: Josip GRBELJA, *Uništeni naraštaj: tragične sudbine novinara u NDH*, Zagreb 2000.

Živio Krist Kralj, živio hrvatski narod!

Nacionalni katolički pokret u hrvatskim krajevima nastao je u uskim dodirima s katoličkim pokretom iz susjednih slovenskih zemalja, i to preko krčkoga biskupa Antuna Mahniča. Zapravo su ta strujanja došla primarno iz Austrije, a osnivanje se odvijalo u okolnostima mađarizacije i opasnosti da se sekularizacijske mjere kao što je uvođenje civilnoga braka prenesu iz Ugarske i primijene u Trojednici. Na Mahničev se poticaj sastao prvi Hrvatski katolički kongres 1900. godine. Vrhovi Crkve u otporima prema nadirućem liberalizmu oslonac su pronalazili u nacionalnim katoličkim pokretima, a sve sa željom da bi se katolički narodi Europe lišili opasnoga liberalnoga utjecaja. Katolička borba vodi se ponajprije protiv liberalizma kao neprijatelja broj jedan i u Europi i u Hrvatskoj. U doba *fin de siècle* hrvatski katolicizam gledao je s određenom dozom nepovjerenja prema hrvatskom nacionalizmu zbog liberalnih ideja te privlačenja muslimana k hrvatskoj naciji. Iz katoličkoga lista *Luč* 1908. krenuli su oštri napadi na mladohrvate i to zato što su se oni napajali „naprednjačkim liberalizmom". Imali su, za razliku od katoličkih krugova, liberalni pogled na hrvatsku naciju i istupali su kao antiklerikalci.[154] Sam Starčevićev moto *Bog i Hrvati* mazzinijevskoga je liberalnoga podrijetla. U izvorniku *Dio e popolo*, odisao je isključenjem Crkve iz hrvatskoga javnoga života, te posrednice između Boga i hrvatskoga naroda. Od početka hrvatskoga nacionalizma odnosi s katolicizmom rezervirani su i nepovjerljivi. Čak su i neprijateljski jer je sam Starčević raspaljivao među svojim pravaškim nasljednicima bojovni antiklerikalizam i tražio da se odvoje Crkva i država i da se rastave politika i vjera. Za hrvatski katolicizam Starčevićev je nacionalizam revolucionaran i zato neprihvatljiv.

Najizrazitiji sukob katolicizma i hrvatskoga nacionalizma osjećao se u Bosni u vrijeme biskupstva Josipa Stadlera (1843. – 1918.) u Sarajevu. Tada su se „pravaškoliberalne snage" okupljene oko Hrvatske narodne zajednice, kojoj je pripadao i tada mladi Mile Budak, protivile Stadlerovoj zamisli hrvatske nacije i njegovoj stranci, Hrvatskoj katoličkoj udruzi. No i u banskoj Hrvatskoj događali su se rascjepi u raspravama o hrvatskom kulturnom i nacionalnom identitetu. Tako je bilo prilikom austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. kada su pristaše Frankove Čiste stranke prava iznijeli ideju o gradnji džamije u Zagrebu. Taj pothvat nije naišao na odobravanje u katoličkim krugovima, vidjeli su u tome manjak katoličke religioznosti i snažnu crtu liberalnoga svjetonazora Frankovih pravaša.[155]

Nakon što se 1910. najzad dogodio obrat koji je doveo do približavanja Frankove Starčevićeve hrvatske stranke prava katoličkoj grupi, doduše naklonjenoj pravaškoj misli oko lista *Hrvatstvo*, Antun Gustav Matoš (1873. – 1914.) ponašao se dosljedno na liniji pravaškoga liberalizma i ocijenio je neprimjerenim takav Frankov postupak. Frank i frankovci u svojem su programu udružili pravaški nacionalizam i katolicizam, što je Matoša izbacilo iz takta.

[154] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 19.

[155] Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 246-247.

„Osnovna misao mog novinarenja bijaše hrvatski slobodoumni zapadnom čistom kulturom potencirani individualistički nacionalizam. Iz iskrene mučne i nezahvalne borbe doživljavam kako glavni predstavnici našeg pravaštva, u načelu skroz liberalnog i tolerantnog zaplivaše u reakciju mutnih jezuitskih voda. Liberalni nacionalizam pretvara se u reakcionarstvo konfesionalne rimske politike. Kod te tragične činjenice pada mi iz ruke pero, pero posljednjeg pravaškog liberala, ma da nikada neće iznevjeriti slobodne hrvatske misli i misli slobodne Hrvatske."[156]

U hrvatskim zemljama od početka 20. stoljeća do kraja Prvoga svjetskoga rata odigravao se pravi pravcati kulturni boj između katoličkoga i naprednjačkoga pokreta „liberalaca", nositelja hrvatske moderne u kulturi i književnosti, gdje su se obračunavali s tradicionalističkim pristupima. Taj naprednjački pokret nije se odlikovao unutarnjim jedinstvom, nego je bio heterogena pojava iz čijih su nekih struja nastale kasnije političke stranke poput Hrvatske napredne stranke i Radićeve pučko-seljačke stranke, koje su proklamirale građanski liberalizam i agrarizam kao svoju ideološku agendu.[157] Potonji su pohađali studije u najvećoj mjeri na bečkom i praškom sveučilištu, gdje su uskoro došli pod utjecaj Tomáša G. Masaryka, češkoga političara i intelektualca, neprijatelja katoličke vjere i Crkve. Pod njegovim utjecajem hrvatski „masarikovci" optuživali su Crkvu kao kočničara modernizacije, ali i za svekoliku zaostalost hrvatskoga naroda. Divili su se protestantskoj duhovnosti i individualnomu shvaćanju kršćanske vjere, a nabacivali se blatom na Crkvu i njezin autoritet u vjerskim i društvenim pitanjima. Organizirani pripadnici Hrvatskoga katoličkog pokreta su s druge strane naprednjake optuživali da rade na uništenju kršćanske duše hrvatskoga naroda, a naprednjaci njih za klerikalizam i pogubnost duhovnoga primata Crkve u hrvatskom narodu. Očito je da su naprednjaci preuzimali češko iskustvo, u kojem Crkva, zbog povijesnih okolnosti, nije imala onakvu prevlast kakvu je imala u hrvatskom slučaju. Naprednjaci su se čak zanosili osnivanjem hrvatske narodne Crkve[158], na što će se poslije pozivati i seljački vođa Stjepan Radić, ali – pomalo začuđujuće – i komunistički vođa Josip Broz Tito u pregovorima s nadbiskupom Alojzijem Stepincem vrlo brzo po partizanskom ulasku u Zagreb 1945. godine.[159]

U prvim je godinama 20. stoljeća između ta dva pokreta na nacionalno-političkom planu donekle vladalo suglasje. Hrvatski pronositelji katolicizma i liberalizma uoči raspada Monarhije slagali su se u tome da bi hrvatskoj politici trebalo jugoslavensko usmjerenje. U redovima naprednjaka „liberalaca" jugoslavenski je nacionalizam općeprihvaćena stvar, a u hrvatskom katolicizmu osjećao se razdor na tzv. frankovačku struju pod palicom vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera i tzv. obzorašku struju, koju su predstavljali krčki biskup Antun Mahnič (1850. – 1920.) i

[156] Mirjana GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskoga rata", *Historijski zbornik* 17/1968/69., br. 21-22, 101.

[157] Stjepan MATKOVIĆ, „Ivo Pilar i naprednjaštvo", *Pilar* 8/2013., br. 1-2, 77-78.

[158] Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001., 395.

[159] Krišto navodi Titovu misao da je Katolička Crkva služila talijanskim nacionalnim interesima; stvaranje nacionalne Crkve predlažu i komunisti. Jure KRIŠTO, *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001., 409.

zagrebački nadbiskup Antun Bauer. Stadlerovi su stavovi bili protiv jugoslavenskoga ujedinjenja te za očuvanje Monarhije i hrvatske autonomije u njoj, a Bauerovi i Mahničevi za ujedinjenje u jednu državu s Beogradom i Cetinjem s Karađorđevićima i Petrovićima na čelu. Stadler je doživio jugoslavenstvo kao oružje kojim se potkopava Monarhija i hrvatsko državno pravo. Uspjeh jugoslavizma učinio bi neizvjesnim katolički položaj na jugu Monarhije i cijelom Balkanu. Tako je rezonirao Stadler da se hrvatska politika mora voditi državnim pravom kao njezinim najjačim adutom, pri čemu se ne smiju raskidati veze s Budimpeštom i Bečom, jer je to najsigurniji putokaz blagostanja za hrvatski narod i Katoličku Crkvu. Boraveći u Sarajevu i Bosni, Stadler je naslućivao da Starčevićev nacionalizam, koji muslimane želi učiniti Hrvatima, neće uroditi dugoročnim plodovima, jer je za bosanske muslimane islamska vjera najpreča okosnica njihove pripadnosti. Za Srbe je držao da neće poništiti srpsku za račun jugoslavenske pripadnosti, kako su se tada nadali mnogi Hrvati jugoslavenskoga raspoloženja. Uvoz jugoslavenske ideologije narodnoga jedinstva u Bosnu i Hercegovinu dozvao bi na velika vrata već postojeće pretenzije Kraljevine Srbije. A kako se radilo o područjima njegove nadbiskupije, Stadler se protivio širenju jugoslavenskoga nacionalizma u njegovoj Bosni. Odlučno se ograđivao od Strossmayerova jugoslavizma i Starčevićeva hrvatskoga nacionalizma, smatrajući da je srž hrvatskoga duha pripadanje katoličkoj vjeri i kulturi.[160]

Trumbićeva i Supilova politika „novoga kursa" slomila je tradicionalnu politiku državnoga prava i kod Stadlera izazvala strah da bi okretanje od carskoga Beča dovelo Katoličku Crkvu i hrvatski narod u bezizgledan položaj. Projugoslavenska bi hrvatska politika, opominjao je Stadler svoje suvremenike, mogla biti štetna za katolički interes i to zbog toga što Crkva ne bi imala onako snažno uporište kakvo je imala u najvećoj katoličkoj zemlji čitave Europe. U državnoj bi tvorbi Južnih Slavena većina bili pravoslavci sa znatnom muslimanskom manjinom. Većina biskupa, svećenika i laika katoličkoga pokreta poduprla je donošenje Svibanjske deklaracije Jugoslavenskoga kluba u bečkom parlamentu 30. svibnja 1917. godine.

Stadler se tomu usprotivio zajedno sa simpatizerima u obliku „protudeklaracije" koju je izvorno napisao Ivo Pilar. Negodovao je na pokušaje projugoslavenske politike da se povežu narodnosno načelo i hrvatsko državno pravo, kojim se vodila Svibanjska deklaracija. Time su njezini tvorci zabacili državno pravo da bi postavili jugoslavensku nacionalističku platformu. Spomen narodnoga jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba u deklaracijskom tekstu mogao bi upućivati na to da se „habsburško" jugoslavenstvo može, u povoljnom času, proširiti i na balkanske kraljevine Srbije i Crne Gore. To je jako uznemirivalo Stadlera jer se slavenski jug Monarhije može politički okupljati jedino oko hrvatskoga državnoga prava.[161]

Biskup Mahnič i nadbiskup Bauer tražili su pogodnosti za vjersko jedinstvo Južnih Slavena, držeći da bi se unija kršćanskih crkava na Balkanu mogla postići etničkim jedinstvom Hrvata i Srba. Mahnič je čak razvio jednu do u tančine razrađenu

[160] Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, 387.

[161] *Isto*, 402-403.

nacionalnu teologiju. U njezinu objašnjavanju Mahnič je otišao toliko daleko da je hrvatskomu narodu osigurao poslanje od Boga da ujedini posvađanu i razdijeljenu kršćansku braću. U tom su mu se pogledu nudili već zgotovljeni odgovori: „tko će biti prvi, koga će Gospodar poslati na katoličku žetvu istočne njive, ako ne opet narod hrvatski, koga uz to s istočnim narodima vežu veze krvi i jezika?"[162] Time je i Mahničeva nacionalna teologija pošla stopama jugoslavenskih nacionalista, koji su bili spremni odreći se državnoga prava na ime oživotvorenja jugoslavenske ideje. Razočaran tim idealiziranim gledanjima na perspektive kršćanskoga jedinstva i jugoslavenske sinteze, svećenik i frankovački pravaš Stjepan Vučetić proglasio je Mahničevu nacionalnu teologiju najobičnijim oruđem jugoslavenske nacionalističke propagande.[163] Treba reći da kod Mahniča nije bilo mnogo toga pionirskoga, jer su se i u prijašnja doba pojavljivali istaknuti crkveni prvaci, kao što su bili Juraj Križanić i Josip Juraj Strossmayer, koji su imali slična razmišljanja.

U tim je podjelama jugoslavenska struja hrvatskoga katolicizma potisnula Stadlerovu. Od početka katoličkoga pokreta, čiji je početak nagovijestio Hrvatski katolički kongres iz 1900., postojale su tijesne veze sa slovenskim katoličkim pokretom. Uostalom, slovenski katolici imali su velik utjecaj na članove Hrvatskoga katoličkog pokreta. Najbolji je primjer uloga Mahniča u rađanju katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama, zbog čega je jugoslavensko opredjeljenje već tada bilo dobrodošlo među organiziranim snagama katoličtva. Čak se nakon 1918. namjeravalo stvoriti Jugoslavensku pučku stranku, koja bi kao katolička stranka okupljala oko sebe sve katolike Kraljevine SHS.[164] Jugoslavenska ideja među određenim katoličkim grupacijama na početku 20. stoljeća „napajala se na idejama preporodnog ilirizma, strossmayerovskog jugoslavenstva, radićevske slavenske uzajamnosti, naprednjačke jednote hrvatskoga i srpskoga naroda, liberalističkog minimaliziranja nacionalnih vrijednosti i napokon, mahnićevskog vjerovanja u providnosnu ulogu hrvatskoga i slovenskoga katoličkog svijeta na balkanskim vjerskim i civilizacijskim razdjelnicama".[165]

Smrt Monarhije i rađanje Kraljevstva SHS hrvatski je katolicizam dočekao u većinskom raspoloženju za stvaranje prve povijesne južnoslavenske državne tvorbe. Biskupska konferencija u Zagrebu na zasjedanjima od 27. do 29. studenoga 1918. to je svojim zaključcima i potvrdila. Konferenciju je pozdravio teolog i svećenik Fran Barac (1872. - 1940.) prologom u *Katoličkom listu*:

> „Dočekali smo Bogu hvala dan zlatne naše slobode. Osamstoljetni jaram skinut je s vrata narodu hrvatskomu. Oko čega smo nastojali od zemana, postigli smo. Hrvatska je danas nezavisna država. Još malo, pa ćemo stupiti s ostalom braćom u zajednicu i stvoriti veliku, moćnu, bogatu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba".[166]

[162] Antun MAHNIČ, „Zvanje hrvatskog naroda", *Novine* (Zagreb) 5/1918., br. 108., 1.

[163] Tekst „Značaj jugoslavenske propagande" Vučetićeva napada na Mahniča objavljen je u frankovačko-pravaškom listu *Hrvatska* vidi u: Zlatko MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb 2006., 75.

[164] Ljubo BOBAN, „Kršćanska demokracija u hrvatskoj političkoj misli", *Politička misao* 32/1995., br. 2., 201.

[165] Jure KRIŠTO, „Katolici i ideologija jugoslavenstva", *Časopis za suvremenu povijest* 24/1992., br. 2., 44.

[166] Jure KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903. - 1945.)*, Zagreb 2004., 119.

Barčev „jugoslovenstvujući" naraštaj organiziranih katolika računao je da bi kulturno i ekonomski razvijeniji hrvatski dijelovi diktirali tempo u zajedničkoj državi. U njihovim predodžbama nova je jugoslavenska država trebala osigurati teren za zbližavanje i ujedinjenje Katoličke i Pravoslavne Crkve i time postati ogledni primjer za njihovo opće ujedinjenje i pomirenje u čitavoj slavenskoj Europi.[167]

Za razliku od jugoslavenskoga nacionalizma, koji se zanosio antiklerikalizmom i vjerskim indiferentizmom, hrvatski je nacionalizam nakon 1918. poprimao afirmativan odnos prema katoličkoj vjeri i tradiciji hrvatskoga naroda. To i takvo prihvaćanje katolicizma bilo je u uskoj vezi s pružanjem otpora jugoslavenskomu unitarizmu. Katolička pripadnost hrvatskoga naroda uskoro je postala zadnja crta obrane od posvemašnje jugoslavizacije hrvatskoga nacionalnog identiteta. Ante Pavelić, budući poglavnik ustaške Hrvatske, pisao je 1926. da bi gubitak katoličke vjere u Kraljevini SHS donio „smrtnu presudu" hrvatskomu narodu.[168] Takav odnos hrvatskih nacionalista prema katoličkoj vjeri očituje promjene koje su se dogodile nakon obrata 1918. godine. Taj obrat donio je zaokret i u pitanju identiteta. Osim onoga jugoslavenskoga i slavenskoga, koji je tada doživio povijesnu egzaltaciju, potisnuti pravaški hrvatski nacionalizam sve se više isprepletao s katolicizmom, što će biti stalnom pojavom sve do propasti Kraljevine Jugoslavije. S tom napomenom da se Pavelićeva izjava ima postaviti u kontekst reagiranja na Radićevu izjavu s ministarskoga položaja o tome da treba odvojiti Crkvu od Rima i uskratiti potporu, koju je država davala samostanima.

Snage Hrvatskoga katoličkog pokreta, koje su se okupljale oko Seniorata, odlučile su se za političko angažiranje u novoj jugoslavenskoj državi.[169] To je zapravo značilo slijediti kršćanske pučke stranke, koje su se već prije osnovale u Austriji, Italiji, Njemačkoj i Sloveniji. Takva je stranka ubrzo osnovana 1919. kao Hrvatska pučka stranka. Njezina je nakana bila urezati kršćanska načela u političku kulturu hrvatskoga naroda i Kraljevine SHS u skladu s općim mišljenjem da kršćanstvo treba nadahnjivati modernu politiku. Pučkaši su se na političkoj pozornici pojavili kao suparnici komunistima, radikalima i radićevcima, zajedničarima (Hrvatska zajednica), demokratima i pravašima. Javili su se u vremenu masovne politike kada su se stare građanske stranke polako raspadale u grotlu stranačkih borbi za hrvatsko selo i seljaštvo. Njihovo katoličko jugoslavenstvo pokušalo se podići na zgradi etničke srodnosti Hrvata i Srba i potrebi za kršćanskim jedinstvom na ćirilometodskoj misli.[170] U društvenoj politici cilj je bio ostvarenje kršćanskoga socijalnoga nauka, koji bi spasio hrvatski narod od nemani radikalnoga komunizma i liberalnoga kapitalizma. Podupirali su one manifeste koji su propovijedali da je troplemenski narod nužno stopiti u jedan, jedinstveni nacionalni organizam. Mnogo su više energije trošili na

[167] Ivan MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, II. izd., Zagreb 1997., 366-367.

[168] I. OGNYANOVA, „Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945)", 166.

[169] Vidi opširnije: Zdravko MATIĆ, „Hrvatski katolički seniorat i njegove karakteristike", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40/2008., br. 1., 211-230.

[170] J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 124.; slom katoličkoga jugoslavenstva detaljno je obrađen u: Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919. - 1929.)*, Zagreb 1998.

socijalnu politiku što je bio razlog zašto su u nacionalnom ratu protiv beogradskoga centralizma izgubili bitku s Radićevom strankom.

U međuraću, točnije dvadesetih godina, planuo je sukob između dvije struje katoličkoga pokreta: *domagojaca*, koji su se okupljali u Senioratu zamišljenom da bude intelektualna i organizacijska okosnica pokreta, i *orlovstva*, koje je 1923. osnovao Ivan Merz, mladi profesor francuske književnosti na Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Prvi su bili za politički angažman (Stjepan Bakšić, Ljubo Maraković, Petar Grgec, Marijo Matulić, Ilija Jakovljević), a drugi za to da se katolički pokret mora razvijati kao izvanstranački, a dosljedno tomu i kao pokret bez bilo kakvih političkih konotacija. Katolički pokret morao je svoje preokupacije okrenuti vjeri, a manje politici, koja hoćeš-nećeš rađa ljubavlju za duh svijeta, što je u raskoraku s određenim kršćanskim prijezirom onoga što dolazi od svijeta (Ivan Merz, Ivan Protulipac).

Prvi su djelovali pod sloganom *Bog - hrvatski narod - socijalna pravda*, a drugi pod sloganom *žrtva - apostolat - euharistija*. Bilo je očito da je okupljanje Hrvatskoga katoličkoga pokreta oko programa Hrvatske pučke stranke bez ikakvih izgleda. Nisu svi članovi katoličkoga pokreta prihvaćali smjernice koje su zadavali Seniorat i pučkaši. Ni biskupska nastojanja nisu uspjela izgraditi jedinstvo unutar katoličkoga pokreta sve do dolaska komunista na vlast.

Ivo Guberina u tome posmatra prihvaćanje oprečnih mišljenja koja su se profilirala u obližnjemu katoličkom susjedstvu. Europsko katoličanstvo razdiralo se između Maurrasova isticanja političkoga prvenstva u katoličkoj borbi i Maritainova poziva na duhovnost kao temeljni orijentir. Katolička Italija imala je bolno iskustvo kada su fašisti pomeli s političke scene *Partito popolare*. Sve je završilo time da se njezin politički tribun don Luigi Sturzo otisnuo sve do Londona kako bi objavljivao protufašističku literaturu. Zbog toga su se talijanski katolici opredijelili za Katoličku akciju (*Azione cattolica*), koja ne bi bila klasična politička stranka nego nadstranačko tijelo. U Njemačkoj su stvari bile posve drukčije postavljene. U vrijeme weimarske demokracije katolička stranka *Zentrum* bila je važna u političkom životu Njemačke. Domagojci su odbijali prihvatiti „romanski" tip djelovanja, koji su objeručke prigrlili orlovci, a on je u svemu tome podrazumijevao stanovitu depolitizaciju katoličkoga pokreta. Nasuprot njima, domagojci su se oduševljavali „germanskim" načinom rada, koji je značio stranačko organiziranje katolika.[171]

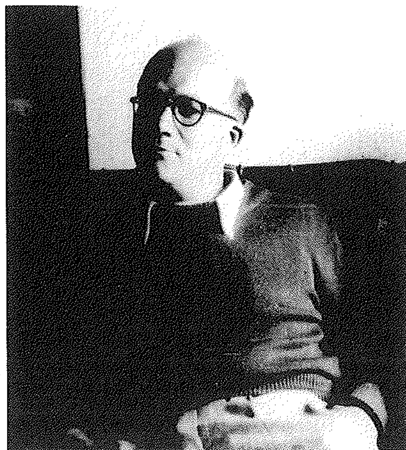
Crkveni je vrh na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Bauerom službeno stao iza kraljevske diktature. Unatoč tomu, ubrzo su izbile nesuglasice s Aleksandrovim režimom, ponajprije oko prevelikoga upletanja države u odgoj i obrazovanje. Slični se događaji tih godina zbivaju i preko Jadrana, pod vladavinom fašizma, gdje Crkva također ustaje protiv toga da se odgoj i obrazovanje mladih podčine komandi države. Uživajući velikodušnu pomoć režima, jugoslavenski je Sokol, inače zadužen za „odgoj u jugoslavenskoj nacionalnoj misli", kako se onda tepalo njegovu zemaljskom

[171] Ivo GUBERINA, *Sukob dviju ideja (domagojizma i katoličke akcije) u hrvatskom katolicizmu*, Zagreb 1937., 89.

poslanju, htio dovesti pod nadzor odgoj katoličke omladine. Sokolstvo iz vremena Šestosiječanjske diktature bilo je sve samo ne liberalni pokret, kako se u historiografiji uvriježilo misliti. Takvim je postupcima ono pokazivalo klice nacionalističkoga totalitarizma, kakav se dao opaziti u „novoj Italiji", koju je iskovao fašizam. U jednoj knjižici objavljenoj za kraljevske diktature jasno se mogu zapaziti, čitanjem između redaka, totalitarne namjere sokolske organizacije koja ima pretenzije, osim kulta tijela, u nacionalnom jugoslavenskom duhu donijeti „zdravlje duha" narodu, koji se teško zarazio „plemenskim osjećanjima".[172]

Biskupi iz Jugoslavije odaslali su 8. siječnja 1933. svojim župama pastirsko pismo kojim su kao protuvjerski pokret osudili sokolstvo, koje je „predano obožavanju ljudskog tijela i svakojakim porocima". Crkveno učiteljstvo upozorilo je tom prilikom roditelje da sokolski pokret „poriče Spasitelja i časno hrvatsko ime da ih rastavi od vjere".[173] Osim odgoja mladih ljudskih duša, Bauer i hrvatski biskupi vojuju i protiv svetosavskoga nauka koji svim silama nameće velikosrpski režim. Biskupi se osobito tuže vlastima što se katolike uz prisilu obvezuje da sudjeluju u svetosavskim proslavama.[174]

Katolički intelektualci, od kojih su se neki još i nakon 1929. intimno osjećali Jugoslavenima, više su se ideološki sukobljavali s liberalizmom i komunizmom negoli su se bavili hrvatskim pitanjem, što je nekima i dio taktičke igre da bi izbjegli sumnjičenja organa diktature za „protudržavno djelovanje". Uostalom, protukomunizam je i važna karika državne politike Kraljevine, pa je napadati komunizam hvalevrijedno. Prisutnost Ive Bogdana u „Domagoju" i među seniorima katoličkoga pokreta utjecala je na to da mlada katolička inteligencija u nastajanju raskine s projugoslavenskim osjećanjem. Taj novinar i publicist *Hrvatske straže*, rodom iz dubrovačkoga kraja, već se zarana, prema uspomenama Bonifacija Perovića, odlikovao nepokolebljivim hrvatstvom kao jedan od tada rijetkih mladića među katoličkim đaštvom grada pod Srđem, kojeg je obuzimalo jugoslavenstvo.[175] Prodorni je Bogdan prodrmao iznutra hrvatsko katolištvo, a izvana ga je pogodio srpsko-pravoslavni atak na konkordatski sporazum Kraljevine i Svete Stolice. Ta su događanja u katoličkih inteligenata konačno porušila jugoslavensku vjeru i posve ih obratila na hrvatski državotvorni pravac.[176]



Ivo Bogdan

[172] *Sokolstvo*, Novi Sad 1929., 3.

[173] J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 199-200.; I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 63.

[174] *Isto*, 64.

[175] Bonifacije PEROVIĆ, *Hrvatski katolički pokret: moje uspomene*, Rim 1976., 69.

[176] J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 207.

Tijekom tridesetih godina *Hrvatska straža* u uredničkim rukama Bogdana i Lendića, koju je autoritetom i ugledom pokrivao nadbiskup Bauer, postaje utvrdom hrvatskoga katolicizma protiv režimskoga Beograda.[177] Bauer utjecajem na Dvoru otupljuje oštricu režimske cenzure prema pisanju lista. U tom su dnevnom listu na stranicama kulturnih rubrika, osim Bogdana i Lendića, pisali svoje eseje i kolumne i drugi katolički intelektualci: Petar Grgec (1890. - 1962.), Ljubo Maraković, Nedjeljko Subotić, Mate Ujević (1901. - 1967.), Juraj Šćetinec (1898. - 1939.) i Marijo Matulić. Lendić je u *Luči* 1936. iznio duhovne polazišne točke tih krugova koji su prihvatili hrvatsku individualnost naspram jugoslavenskoga unitarizma:

> „Osim toga je katolicizam bio ona čvrsta veza, a i sada je to, uz nacionalnu svijest, koja je spajala i spaja unutarnjom duhovnom kohezijom oba dijela hrvatske narodne kulture i onaj sa sela i onaj iz grada u jedinstvenu hrvatsku narodnu kulturu, jer su oba stvaralačka faktora hrvatske narodne kulture, i selo i grad, unatoč svih razlika, koje potječu iz različitih prilika, stvarala kulturne vrednote pred blagotvornim uticajem katoličke vjerske etike i utisnula im duboki duhovni pečat".[178]

Osim što se odupirao beogradskim vlastima, hrvatski se katolicizam obračunavao s HSS-om i njegovim ideolozima kakvi su bili Ivo Šarinić, Rudolf Herceg (1887. - 1951.) i Rudolf Bićanić (1905. - 1968.). Bio je to nastavak starih prepirki iz dvadesetih godina koje su se vodile sa Stjepanom Radićem, koga su istaknuti katolički prelati i intelektualci poput Mahniča i Zimmermanna optuživali za dekristijanizaciju hrvatskoga sela. Seljačka je ideologija svojim širenjem jednostavno potkopavala crkveni autoritet koji je stoljećima vladao hrvatskim selom i seljaštvom. Mahnič je u Radićevim ispadima o hrvatskoj narodnoj Crkvi vidio oblik vjerskoga separatizma koji povlači hrvatski narod u provaliju otpadništva od Crkve. Poznati pisac i glazbenik Josip Andrić iz probranoga kruga katoličkoga Seniorata prozvao je Radića „lažnim katolikom", liberalom koji se „zadojio husitizmom i češkom ideologijom".[179]



Ivo Lendić, (HR-HDA-SDS-1561, Zbirka Kultura, sign. 00087)

Pod udarnom paljbom katoličkih literata našao se autohtonizam seljačkoga pokreta koji su propagirali ideolozi vjerni liku i djelu braće Radić. Ovi su, kako je uočio hercegovački franjevac Oton Knezović, htjeli hrvatski

[177] Ivo LENDIĆ, *Katolicizam i kultura*, Zagreb 2008., 15.

[178] I. LENDIĆ, „Hrvatska katolička akcija prema hrvatskoj kulturi, politici i socijalnim pitanjima (1936.)", *Katolicizam i kultura*, 74.

[179] Josip ANDRIĆ, „Kulturne tendencije Radićeva seljačkog pokreta (1923.)", *Hrvatstvo i katolička kulturna obnova*, Zagreb 2011., 169.

identitet izvlačiti iz slavenskih i hrvatskih pretkršćanskih korijena. Kanili su tim ideološkim zahvatom izbrisati katolicizam iz hrvatske povijesti.[180] Posebno se na udaru katoličkih kritika našao za njih krivovjerni Tolstoj i tolstojevski sinkretizam. Toga su ruskoga klasika posebno častili seljački pisci i ideolozi HSS-a. Dobar poznavatelj tolstojevske misli Konstantin Rimarič-Volinski (1888. – 1946?), ukrajinski prognanik, koji je s pravoslavlja prešao na grkokatoličku vjeru ocjenjuje da je „u srcu njegove nauke 'neprotivljenje zlu', anarhizam, Tolstoj odbacuje bilo kakvu borbu za pravdu, za pravo, za nacionalnu ili bilo koju slobodu. Za njega je jedina vrsta borbe otvoreno ispovijedanje svojih načela, tj. posve pasivni čin".[181]

Na autohtonizam se osvrtao u svojim posljednjim spisima prije prerane smrti 1936. mladi katolički aktivist Avelin Ćepulić. Autohtonu teoriju smatra pretjerivanjem kojoj je konačni smisao novo poganstvo. Autohtono je sve ono što je pretkršćanskog podrijetla, što je naturalno, što je barbarsko i pogansko, odnosno nekršćansko. U svemu rečenom ne preostaje mjesta za pripadanje hrvatskoga naroda katolicizmu, što Ćepulića konsternira. Tako se, slično Rosenbergovim apelima da se obnovi štovanje boga Wotana u njemačkom nacionalsocijalizmu, među seljačkim ideolozima širila fama o obnovi slavljenja slavenskoga boga Peruna. Zbog toga Ćepulić odbija povući znak jednakosti između seljačkoga autohtonizma i nacionalnoga individualiteta o kojem se onodobno toliko mnogo govorilo. Hrvatski individualitet, koji stoji u otklonu od jugoslavenskoga nacionalizma i s njim se hrva, nešto je sasvim drugo od autohtonizma, koji svojeglavo odbija prihvatiti stvarnost prometa između povijesnih kultura. Ćepulić kategorički tvrdi da ne postoji nijedna autohtona nacionalna kultura koja ne bi u sebi nosila priljev stranoga utjecaja. Glorifikacija sela o kojoj tako uporno pišu Šarinić, Herceg i mnogi drugi seljački ideolozi može pocijepati nacionalnu kulturu na seljačku i gradsku. Tako bi seljačka kultura bila jedina prava nacionalna i narodna kultura, a gradska bi kultura bila osuđena da bude tuđinska i anacionalna. Ćepulić se ne miri s tim, nego tumači da su to dva sloja jedne te iste nacionalne kulture koji se ne daju odijeliti i rastaviti jedan od drugoga.[182]

Između HSS-a i katolika vode se oštre razmirice i o socijalnoj politici. Vodeći ekonomski stručnjak HSS-a, Rudolf Bićanić ne slaže se sa socijalnim naumom papinske enciklike *Quadragesimo anno*. Svojim seljačkim socijalnim radikalizmom seljački ideolozi s Bićanićem na čelu koketiraju s marksističkim socijalizmom, što diže još veće ograde u njihovim odnosima. Usto i liberalno zauzimanje vodstva Hrvatskoga seljačkoga pokreta da vjera spada u područje emocija i privatnosti onemogućuje bilo kakvu suradnju dviju strana. Promarksistički i proliberalni stavovi seljačkoga pokreta nisu dopuštali da druga strana pristane na kompromis, što je potjeralo katoličke intelektualce i mlađu katoličku inteligenciju od HSS-a. Premda su bili u ideološkoj zavadi, hrvatski su katolici na političkom planu poduprli HSS budući da se ta stranka nakon 1935. poistovjetila s cijelim hrvatskim narodom. No to je ideološko

[180] Oton KNEZOVIĆ, „Ideologija braće Radić i katolicizam", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 3., 5. I. 1937., 4.

[181] Konstantin RIMARIČ-VOLINSKI, „Tolstojev nauk", *Hrvatska straža*, br. 71., 2. V. 1937., 14-15.

[182] Avelin ĆEPULIĆ, „Nacionalna ideja i hrvatski seljački pokret", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 1., 14-16.

neslaganje dovelo do takva stanja prilika da su katolički formirani intelektualci išli na stranu hrvatskoga nacionalizma.[183]

To se događa u vrijeme obnove političkoga života u drugoj polovini tridesetih godina. Tada se u hrvatskom katolicizmu odustalo od obnove političke stranke kakva je postojala kao Hrvatska pučka stranka, ugašena po Šestosiječanjskoj diktaturi, koja i nije imala neki poseban uspjeh pored radićevštine. Naravno, podupiranje komunista nikako nije bilo opcija. Među njima nisu postojale intelektualne snage koje bi se upustile u igre „heretičnoga" mirenja nepomirljivih, katolicizma i marksizma, pa su morali odabirati savezništva sa seljačkim pokretom ili s hrvatskim nacionalistima. Međutim, suparništvo između seljačkih ideologa i katoličkih intelektualaca nije se tu zaustavilo, stalno je tinjalo od 1918. pa sve do početka Drugoga svjetskoga rata kada se rasipaju i organizirani katolički pokret i HSS.

„Protukatoličko jugoslavenstvo" koje je postalo prevladavajućom dijalektikom kraljeva režima definitivno je odbacilo hrvatske katolike od jugoslavenskih pozicija. Glavne režimske primjedbe upućene katoličkoj savjesti one su da je katoličanstvo, za razliku od pravoslavlja, nenarodno i da je sluga Rimu. I k tomu da je sklono očuvanju „plemenskoga separatizma", napose onoga hrvatskoga, koji je najopasniji za „sveto državno jedinstvo". Tek se 1930-ih u Katoličkoj Crkvi i bliskim joj krugovima intelektualaca približavaju ideji hrvatske individualnosti. Sazrela je svijest da Jugoslavija nije i ne može biti rješenje hrvatskoga nacionalnog problema. Zato se tada stvara simbioza neostarčevićanstva i hrvatskoga katolicizma.

Jednostavno rečeno, prilike u kojima su se našle nagnale su te dvije do tada nepovezane tradicije mišljenja na suradnju i povezivanje. Nacionalistički pokret u zemlji razvio se velikim dijelom uz pripomoć Hrvatskoga katoličkoga pokreta. U tome se posebno u početku istaknuo krug okupljen oko vremešnoga pisca i povjesničara don Kerubina Šegvića (1867. - 1945.) i *Hrvatske smotre* pokrenute 1933., koju su poslije preuzeli u svoje ruke mladi hrvatski nacionalisti iz katoličkih redova Ćepulić i I. Oršanić. Ćepulić se temeljito bavio proučavanjem Eugena Kvaternika i konačno zaključio da je ovaj štoviše „preteča Katoličke akcije", ne vidjevši nikakve ograde između njegova pravaštva i katoličkoga učenja.[184] Ljudi iz katoličkih grupacija su pomogli nacionalistima u izgradnji hrvatske države, Lendić smatra da bi i bez te potpore Crkva doživjela progone komunista, kada izjavljuje „vidite koliko Crkva sada trpi doduše ona bi trpjela i bez toga, što su katolici bili dielom poduprli Pavelića u borbi za Hrvatsku Državu i u borbi protiv komunizma."[185]

Kako je jedino Katolička Crkva ekonomski neovisna i samostalna od tutorstva režima, u svoje organizacije Katoličke akcije primala je i veliki broj neprijatelja jugoslavenske nacionalističke diktature neovisno o tome jesu li čvrsto prianjali uz vjerska načela ili nisu. Ekonomska samostalnost Crkve od nje je stvorila područje „političke eksteritorijalnosti" u okolnostima bilo otvorene ili prikrivene diktature kada je sasvim zabranjeno političko istupanje, kako je bilo između siječnja 1929. i rujna 1931.,

[183] I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 41.

[184] Dušan ŽANKO, „Dr. Avelin Ćepulić", *Život* 20/1939., br. 2., 91-92.

[185] I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 49.

ili je bitno suženo političko djelovanje pod prijetnjom državne represije.[186] Uloga koju je hrvatska Crkva imala za Aleksandrova diktatorskoga režima od velikoga je značenja u nedostatku države i ključnih političkih institucija. Crkva je tako postala nadomjestak jednomu narodu bez svoje države za nacionalnu mobilizaciju. Kao vrlo potentna i razgranata organizacija biva velikim dijelom nositeljem hrvatskoga nacionalnoga otpora. Nadbiskup koadjutor Stepinac je 1935. u Mariji Bistrici podupro iskazivanje otpora beogradskoj diktaturi izražavanjem hrvatskih nacionalnih osjećaja, i to pjesmama i zastavama.[187]

Crkva je u diktaturi *corpus separatum*, mjesto gdje se gajila nacionalna svijest u trenutku kada je zabranjen svaki spomen hrvatskoga imena.[188] Pod krilima Crkve tako se nalazilo pribježište nacionalnoga i vjerskoga otpora protuhrvatskomu, velikosrpskomu i protukatoličkomu režimu. Uskoro su se i katolički aktivisti pridružili redovima hrvatskih nacionalista, u svjetlu čega su i Stepinčeve misli da je najžešći neprijatelj hrvatskoga naroda komunizam, što je kod njega pobuđivalo izvjesne simpatije za odlučni antikomunizam Budaka i domovinskoga nacionalističkoga pokreta. Posebno ga je brinulo stanje u HSS-u, koji je činio veoma malo ili gotovo ništa da suzbije komunističku propagandu u Banovini Hrvatskoj.[189] Stepinac je pokušavao, posve rezigniran Šubašićevim režimom, pronaći političku alternativu u proustaškim nacionalističkim pristašama, osobno upozoravajući Budaka prilikom njihova susreta da se klone njemačkoga poganskoga nacionalizma.[190]



Alojzije Stepinac kao nadbiskup koadjutor u Mariji Bistrici 1935.

Nadbiskup Stepinac nije propustio opomenuti rastuću klimu hrvatskoga nacionalizma i moguća gibanja tim pravcima. Tako je 17. travnja 1940. u svojoj propovijedi naslućivao da bi se nacionalna borba za slobodu maloga naroda poput hrvatskoga

[186] Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 63.

[187] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 80.

[188] Nadalje, Ciliga tvrdi da su „one postale masovne vjersko-nacionalne a onda i nacionalističke organizacije pod okriljem Hrvatskog katoličkog pokreta i Katoličke akcije". Tako je „hrvatski masovni katolički pokret dale su mu potpuno krajnje desni karakter sve do oživljenja srednjovjekovnih teokratskih koncepcija Božje Hrvatske". A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 355.

[189] Ljubo BOBAN, „Dnevnik Alojzija Stepinca: Na redu je Pavelić", *Danas* (Zagreb), br. 441., 31. VII. 1990., 66.

[190] Ljubo BOBAN, „Dnevnik Alojzija Stepinca: Susreti s Budakom", *Danas* (Zagreb), br. 440., 24. VII. 1990., 67.

mogla pretvoriti u katastrofu ako bi njegov nacionalizam prešao granice kršćanskih načela i tako iskazao dobrodošlicu učenjima fašizma i nacionalsocijalizma. Ideološki fanatizam koji je od naroda stvarao božanstvenoga idola proganjao je zagrebačkoga nadbiskupa.

> „Pokažite fanaticima nacionalizma, kako je upravo za pripadnike malih naroda, bezumno oduševljavati se za poganske nacionalizme velikih naroda. Pokažite im kako je bezumno oduševljavati se za predstavnike i nosioce doktrina koje poznaju samo jedno božanstvo, vlastiti narod, koje poznaju samo jedan životni cilj, veličinu vlastitog naroda, samo jedno sredstvo za taj cilj krutu silu i bezobzirnu borbu samo jedno pravo jačega, samo jednu metodu, gaženje svih Božjih i ljudskih prava. Pokušajte velim tim fanaticima dokazati, kako će po svim zakonima logike upravo oni postati prve žrtve Moloha, za kojega se oduševljavaju (...) Nacionalizam je danas za mnoge najveća svetinja, najidealnija vrednota, ono najuzvišenije, i najljepše za što je jedino vrijedno žrtvovati se trpjeti i umrijeti, ono što idealnom čovjeku daje smisao i sadržaj života. Nacija, osobito u državi organizirana nacija postala je božanstvo pred kojim treba da padne u prah sve, svako osobno pravo, božanstvo pred kojim treba da zanijeme svi lični zahtjevi i najosnovnije prirodne težnje. Nacionalizam je postao ona zadnja norma po kojoj se sve drugo presuđuje i ocjenjuje (...) Na prijestolju veličanstva i suverena gospodstva na kojem je nekada kraljevao Bog, odsada stoji nacija! I samo kršćanstvo i Katolička crkva smiju računati na priznanje samo utoliko, ukoliko što priznaju borbu za nacionalne ideale".[191]

Katolička vjera i katolička prošlost hrvatskoga naroda poslužili su kao bogati izvor za emancipaciju hrvatstva od jugoslavenskoga nacionalizma. Naime, tek je ulaskom u jugoslavensku državu odjedanput katolicizam postao središnja odrednica hrvatske politike identiteta, barem kada se radi o hrvatskim zemljama pod Bečom i Peštom, o banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, ako takve promjene putanje razvoja nacionalnoga osvješćivanja nije bilo u Bosni i Hercegovini, gdje je katolištvo glavna os identiteta od početka nacionalnointegracijskih procesa. Dodiri s pravoslavnim Srbima doveli su do ponovnoga otkrivanja katolicizma, koji se nije u tolikoj mjeri isticao za života u katoličkoj Monarhiji. I dok se Starčevićev devetnaestostoljetni nacionalizam libio vjerski označiti zbog svojega sekularizma i liberalizma, novi hrvatski nacionalizam izrastao 1920-ih i 1930-ih, ako se već i nije vjerski određivao, zauzimao je pozitivno stanovište prema katoličkoj pripadnosti hrvatskoga naroda, bez ikakve primjese možebitnoga antiklerikalizma.

Upravo će se prema vjerskom ključu 1939. urediti i granice i teritoriji Banovine Hrvatske, što je posebna odlika njezinih područja u Herceg-Bosni. Upravo je katolička pripadnost uzeta kao najrazlikovniji znak razdvajanja Hrvata od pravoslavnih Srba, na što je političkom esejistikom već 1920-ih upozoravao Milan Šufflay. S obzirom na različite psihe, dva različita mentaliteta koja su stvorile Katolička i Pravoslavna Crkva u kulturama hrvatskoga i srpskoga naroda, to postaje najjačim argumentom da ne postoji jugoslavenska nacija. Hrvati su samobitan, samonikao, nacionalno individualan narod, posebna nacija, nipošto pleme jugoslavenske nacije. No upadljivo je da to nisu pisali nositelji hrvatskoga katolicizma 1920-ih, nego dvojica

[191] „Opasnost suvremenih zabluda", *Katolička riječ* (Split), br. 15., 18. IV. 1940., 1.

hrvatskih intelektualaca liberalnih pogleda. Ono u čemu su prethodno ustrajali Pilar i Šufflay, hrvatski katolički intelektualci interiorizirat će tek u drugoj polovini 1930-ih, i to tek kada postaje sasvim očito da je nakon povlačenja konkordata 1937. protukatolički i protuhrvatski biljeg karađorđevićevskoga režima teško oboriva činjenica.

Najbolje se to da osjetiti na metaforičkoj razini, Bauer je nosio neformalnu titulu 1918. „Jugoslavenski metropolit zagrebačke nadbiskupije", da bi mu nakon okončanja diktature 1935. *Hrvatska straža*, nadjenula ime „Hrvatski metropolit"[192]. Tome je išao i stav Domagoja, organizacije oko koje su se okupljali najpoznatiji međuratni katolički intelektualci, prema „idejnim previranjima na sveučilištu" u 1937. godini, u kojem se jasno ograđuju od marksističke i jugounitarističke grupacije s kojima se, mislili su oni, ne dade voditi istinska hrvatska politika. Proglas domagojaca je u tom smislu isuviše nedvosmislen „što se tiče programatskoga rada i stanovišta raznih hrvatskih grupa u glavnom nema ni kod jedne grupe bitnih ideoloških prepreka sa našim programom, te prema tome mi sa svima Hrvatima možemo i želimo surađivati, dok je jasno da nas od marksista i Jugoslavena dijele i nacionalni i kulturni i socijalni momenti i s njima je svaka suradnja nemoguća".[193]

Najbolji primjer povratka hrvatstvu i određivanja katoličke vjere za važna čimbenika u životu hrvatske nacije dao je dojučerašnji jugofil i član Seniorata Petar Grgec, čovjek koji se u Prvom svjetskom ratu zajedno s Alojzijem Stepincem u jugoslavenskim dobrovoljcima zalagao za "jedinstvo braće na slavenskom Jugu". Grgec je, kako se sam poslije izdavao, bio vatreni Jugoslaven, a u jednim od svojih sjećanja na ratne pothvate u Prvom svjetskom ratu zabilježio je doživljaje iz borbi na Soči u djelu *Krvava služba* u Zagrebu 1940. godine.[194] Taj je tadašnji poznati katolički kulturni djelatnik i književnik 1938. u djelu *Sveta Hrvatska* prezentirao duboke veze između hrvatskoga nacionalnoga i katoličkoga identiteta. Hrvatska nacionalna povijest protječe u znaku te „svete Hrvatske". Zbog toga Grgec kristijanizaciju Hrvata smatra središnjim događajem nacionalne povjesnice, a benediktinski red obasipa titulom „prvih odgojitelja svete Hrvatske". Grgec je vrijeme u kojem se hrvatska inteligencija oduševljavala teorijama o narodnom jedinstvu i raznim „jugoslavjanskim" utopijama označio intervalom od balkanskih ratova do diktature kralja Aleksandra. To je vrijeme, po Grgecovim ocjenama, „hrvatske depresije". U nju je bila potonula i hrvatska katolička elita, od koje je Grgec jedna od njezinih žrtava. O tome je ostavio zapis da je „poput ostalih svojih suvremenika i sam prošao razdoblje hrvatske depresije". Grgec ju je prebrodio i od nje se izliječio tako što je „proučavanjem i trpljenjem spasavao svoju pripadnost katoličkoj Crkvi i hrvatskom narodu".[195]

Strašna kriza identiteta pogodila je hrvatski narod nakon ulaska u zajedničku jugoslavensku državu. Svemu je kumovao prekid sa stoljetnim kontinuitetima i baštinom. Rođenje jugoslavenske države 1918. hrvatske su elite iz redova političara

[192] „Hrvatski metropolit uoči Nove Godine", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 1., 1. I. 1937., 1.

[193] „Stav Domagoja prema idejnim previranjima na sveučilištu", *Hrvatska straža*, br. 57., 11. III. 1937., 4.

[194] Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati?*, 440.

[195] Petar GRGEC, *Sveta Hrvatska*, Slavonska Požega 1938., 219.

i inteligencije većinski pozdravile, što je zapravo bio revolucionaran čin. Raskid s prošlošću nikada nije prošao bezbolno i bez vrlo dramatičnih posljedica za jednu ljudsku zajednicu, pa tako ni ovaj put. Hrvatski altruizam koji se dičio i izgarao za jugoslavensku utopiju ubrzanim je koracima dospio do ruba samouništenja hrvatskoga naroda, nastao je pravi metež, posljedice su bile neumoljive. Politički se hrvatski narod dao sniziti da bude „pleme" jugoslavenskoga naroda, kulturno su njegovi najeminentniji pisci i književnici počeli pisati srpskom ekavicom, a u vjerskom pogledu kružile su glasine o osnivanju narodne Crkve koja bi pokidala trinaestostoljetne odnose s nasljednikom sv. Petra. Pojila bi se na ćirilometodskoj misli i bila bi svjedokom nekakva posebnoga slavenskoga i hrvatskoga kršćanstva.

Biskup Grgur iz hrvatske biskupije Nin, koji je na zasjedanjima splitskih sabora 925. i 928. digao glas protiv prvenstva salonitanske Crkve, i koji se prema historiografskim konstrukcijama iz 19. st. tobože zalagao za bogoslužje na staroslavenskom jeziku i glagoljskom pismu, trebao je biti promaknut u duhovnoga zaštitnika te hrvatske nacionalne Crkve. Posebno ju je promicao češki đak, panslavist i otac hrvatskoga seljaštva Stjepan Radić. Gledajući uzore u češkom protestantizmu i srpskom pravoslavlju, stvarala se opća klima koja je prijetila kolektivnim izlaskom hrvatskoga naroda iz Katoličke Crkve. Njome nije pogođen samo narod na selu, gdje je tragove ostavio Radićev seljački pokret, nego – kako se može vidjeti iz Grgecova svjedočenja – i društveni vrhovi.

Doduše, jedna takva težnja zaživjela je 1923. osnutkom Hrvatske starokatoličke Crkve, ali ona nije uspjela privući veći broj vjernika.[196] Usprkos stalnim prosvjedima Crkve oko slučaja Hrvatske starokatoličke Crkve, državna ju je vlast i dalje protežirala u nadi da će to izazvati podjele unutar Katoličke Crkve u novoj državi. Da su mogućnosti raskola u hrvatskoj Crkvi bile itekako žive pokazuju i ocjene koje je dao apostolski nuncij Talijan Francesco Cherubini u izvještaju koji je podnio papi prilikom napuštanja službe u travnju 1922., govoreći o mogućoj „hrvatsko-slovenskoj shizmi"[197].

U prvoj Jugoslaviji Katolička Crkva našla se u podređenom položaju prema Srpskoj pravoslavnoj Crkvi, kojoj je vladajuća velikosrpska garnitura osigurala privilegirani status državne Crkve. Postala je tako jedan od nosivih stupova države, uz vojsku, žandarmeriju i birokraciju, u kojima su svima bili natprosječno zastupljeni srpski kadrovi. Velikosrpska ideologija i svetosavlje bili su čvrsto usađeni u strukture mišljenja srpskoga vladajućega sloja. Režim je, osim toga, bodrio i širenje pravoslavlja na sve strane zemlje, obilno opskrbljivao, moralno i materijalno, Srpsku pravoslavnu Crkvu u njezinoj misiji „pravoslavizacije" Kraljevine Jugoslavije.[198]

Režim i Srpska pravoslavna Crkva redovito su izjavljivali protukatoličke sentimente, što je vrhunac imalo u „krvavoj litiji" ili svojevrsnom protukonkordatskom

[196] Više o tome: Zlatko MATIJEVIĆ, „Otpali ili odbačeni anđeli – nastanak Hrvatske starokatoličke crkve", *Hrvatska revija* 1/2001., br. 2., 64-73.

[197] Massimiliano VALENTE, *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (1918-1929)*, Split 2013., 161.

[198] Vidi u vezi s time viški slučaj: Goran MLADINEO, „Primjer vjerskog pragmatizma: prijelaz viških seljaka na pravoslavlje između dva svjetska rata", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40/2008, br. 1., 231-248.

ustanku u ljeto 1937. godine. Država se našla na rubu da sklizne u kataklizmu građanskoga rata kada je konkordat išao na glasanje u beogradsku Narodnu skupštinu. Režim jugoslavenskoga premijera Milana Stojadinovića prvi se put našao u situaciji da ne može reagirati autoritarnim načinom upravljanja državom. Naišavši na nepremostivu prepreku Srpske pravoslavne Crkve, Stojadinovićev režim morao je povući konkordat iz daljnje zakonodavne procedure. Srpska pravoslavna Crkva zaprijetila je izopćenjem parlamentarnim zastupnicima pravoslavne vjeroispovijedi koji bi odlučili podići ruku za konkordatski zakon. Protukonkordatskoj harangi pridružili su se, osim velikosrpskih političara iz srpske oporbe i Pravoslavne Crkve, masoni i komunisti. Doista šarolika protukatolička koalicija snaga, unutar koje ipak nije došlo do tješnje suradnje. S druge strane, Maček se uime HSS-a odredio neutralno, nije se htio petljati jer hrvatski politički predstavnici nisu sudjelovali u izradi konkordatskoga sporazuma, nego diktatorske vlade. Ustaše su u konkordatu vidjeli vještu igru beogradskoga režima da bi i prema van i prema unutra pokazao svoj privid demokratičnosti i popravio narušeni ugled. Fanatične je komuniste na beogradske ulice izvela mlada zvijezda jugoslavenskoga komunističkoga pokreta u usponu – Milovan Đilas (1911. – 1995.). Vladin potpis na konkordat bio im je akt ravan klerikalizaciji države, koji je podređuje „jezuitskom katolicizmu" iz Vatikana, glavnoga međunarodnoga centra reakcije. Drukčije mišljenje nije imala ni većina pripadnika Jugoslavenske nacionalne stranke kao stranke političke oporbe, čiji su zastupnici i radili oko konkordata dok su bili u vlasti, ni masoni, u čije je ime tada istupao Starograđanin Niko Bartulović (1890. – 1945?), negdašnji orjunaški agitator, a desetak je članova vladajuće Stojadinovićeve Jugoslavenske radikalne zajednice također napustilo zastupnički klub zbog naredbe da svi njezini članovi moraju glasati za konkordat.[199]

To je bila gesta notornoga klerikalizma u protukonkordatskoj kampanji, kada se jedna od vjerskih zajednica izravno uplela u državne poslove. Konkordatska kriza razgolitila je svu krhkost jugoslavenskoga režima, pokazala njegovu snažnu priljubljenost svetosavskim tradicijama, sa srpskim vjerskim i nacionalnim kodom. I, dakako, sve je to duboko u sebi nosilo biljeg tradicionalne nesnošljivosti srpskoga pravoslavlja prema katoličanstvu, koju je baštinilo još od davnih bizantinskih vremena. Olakim prelaženjem preko Rubikona svih tih kodova i tradicija režim se mogao vrlo lako strmoglaviti u propast. Stoga je gašenje konkordatske rasprave jedina slamka spasa Stojadinovićeve, ali i svake druge vlade koja bi došla s prijedlogom ustupaka Katoličkoj Crkvi. Režim sa sebe nije mogao nakon toga oprati mrlju svojega protukatoličkoga karaktera. San o Uniji dviju Crkava i san o složnoj zajedničkoj jugoslavenskoj državi ostajali su bez vjernika.

Kraljevina Jugoslavija nije bila kadra riješiti ni nacionalno ni crkveno pitanje, pitanje uređenja odnosa s Katoličkom Crkvom koje je konkordatom trebalo urediti na čitavom teritoriju države. U drugoj polovini 1930-ih i crkveno i nacionalno pitanje toliko se isprepleću, s obzirom na neravnopravan položaj hrvatskoga naroda, da se komotno može govoriti kao o jednoj te istoj državno-političkoj trakavici s razlikom

[199] I. MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, II. izd., 158-161.

da je domovinski nacionalistički pokret podupirao konkordatski zakon, a HSS je iskazivao određenu dozu indiferentnosti, ako ne i protivljenja tomu, naglašavajući da je konkordat nastao kao isključivo vatikansko-beogradska trgovina preko leđa hrvatskoga naroda.

Stadlerova i Pilarova protudeklaracija, koju se 1918. nije željelo slušati, u drugoj polovini 1930-ih ponovno je aktualizirana. Njezin ponovni dolazak na dnevni red u hrvatskom katolicizmu imao je dva epiloga. Prvi je obrana posebnosti hrvatskoga naroda, a drugi to da je katoličanstvo duhovna jezgra hrvatske nacije; sve ono što je Stadler zagovarao prije prijelomne 1918. godine. Krajem Drugoga svjetskoga rata još je jedna štadlerovska zamisao, iako samo nakratko, pronašla mjesto u političkim refleksijama hrvatskih katoličkih intelektualaca. U samom sutonu rata oni su maštali o obnovi konfederacije katoličkih država na potezu Baltik – Jadran, čime bi se ponovno okupila katolička Srednja Europa. Stadler je to zastupao kao najbolji okvir u kojem bi se mogli stvoriti povoljni uvjeti za procvat hrvatskoga naroda i Katoličke Crkve. Okretanje Crkve od Jugoslavije započelo je 1930-ih, zato je u trenutku kada je osnovana NDH ona dobila znatnu potporu katoličkih krugova, od crkvene hijerarhije pa sve redom dolje do članova katoličkoga pokreta. Nezavisna Država Hrvatska dočekana je s velikom nadom u poboljšanje položaja Crkve i katolika.

Ante Pavelić preko svojega je ustaškog pokreta, koji nije bio masovan, držao glavne poluge moći države u svojim rukama. Ni dio katoličke inteligencije koji se pridružio ustaškom režimu, a posebno ne crkveni vrhovi, nije mogao usmjeravati niti utjecati na Pavelićevu osobnu vlast i njegovo donošenje odluka. U razvoju ustaške ideologije nakon 1941. na katoličanstvo se gledalo kao na kulturnu i društvenu kategoriju moći, što je činilo *differentia specifica* između ustaštva i "klasičnih fašizama" Zapadne Europe.[200] Ustaška je politika preko katoličanstva htjela pridobiti simpatije hrvatskoga puka tako što ga je koristila u političke svrhe za stvaranje što veće potporne baze ustaškoga režima.

Ivo Guberina povjesničarsko je znanje stjecao na papinskome Orijentalnom institutu učeći za bizantologa. Pred izbijanje rata izbjegao je u ustašku emigraciju zbog beskompromisnoga istupanja za hrvatsku neovisnost. Pisao je druge godine ratnih strahota o sudbinskoj upućenosti jednoga na drugo, ustaštva i hrvatskoga katoličanstva, imajući u vidu što bi sve zadesilo Katoličku Crkvu kada bi se opet restaurirala monarhistička Jugoslavija, ili s kakvim bi se krvavim progonstvima suočila u još gorem razvoju prilika, kada bi se kojim slučajem zasnovala komunistička Jugoslavija. I. Guberina je svojom raspravom dokinuo svako potencijalno političko bratstvo sa Srbima, egzistenciju Jugoslavije i jugoslavenskoga naroda. Stoga se po njegovim predviđanjima i Crkva i katoličanstvo mogu nadati dostojanstvenomu položaju samo u ustaškoj Hrvatskoj, a ustaška etička načela, prema njegovim nazorima, ni za dlaku ne odstupaju od katoličkoga morala.[201]

Time je kao glasnogovornik ustaškoga pokreta tražio razumijevanje nadbiskupa Alojzija Stepinca i crkvenoga vrha za Pavelićev režim, koje je sve više iščezavalo

[200] I. OGNYANOVA, "Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945)", 160.

[201] Ivo GUBERINA, „Ustaštvo i katolicizam", Poseban otisak: *Hrvatska smotra* 11/1943., br. 7-10., 4-6.

kako se rat primicao kraju. Ubrzo je zaradio crkvenu kaznu. Iz nepoznatih razloga nadbiskup Stepinac kaznio ga je 1943. *suspensio a divinis* te zato nije mogao obavljati svećeničko bogoslužje. Vjerojatno je to zato što se I. Guberina pogubio u ulozi strančarskoga propagandista, što je ipak pretjerano za katoličkoga svećenika kojemu su crkveni kanoni priječili politički aktivizam. Ostavljajući po strani njegove muke s crkvenom disciplinom, Guberinine najave o tome što će se dogoditi Crkvi ako NDH bude pregažena pod komunističkim zastavama uskoro su se i obistinile.


Ivo Guberina

Ustaška nacionalizacija katoličanstva prikazivala ga je kao hrvatsku nacionalnu vjeru, i to tako kao da bi to bilo samo vlasništvo hrvatskoga naroda, a sve da ga se makijavelistički upotrijebi u čisto svjetovne, hrvatske nacionalno-političke ciljeve. Za tim su se povodili i ustaški krugovi, ali su na takve šablone politizacije vjerskoga pristajali i određeni hrvatski katolici. Na takvu instrumentalizaciju katolicizma u NDH kao nešto posvema negativno i štetno opomenuo je Čedomil Čekada u sarajevskomu *Katoličkom tjedniku* 1942. godine.

> „Zahtjev da se univerzalni, univerzalistički i vječni vjerski ideal poistovjetuju bilo s jednim narodom, bilo s jednom političkom idejom i koncepcijom, nije ništa drugo nego sa filozofsko-religioznog gledišta *non-senz* i apsurd, a s kulturno-političkog metoda koja više škodi nego što koristi".[202]

Čekadina kritička opaska odnosi se na simplicističko pretvaranje katolicizma u najobičniju političku ideologiju. U skladu s duhom vremena, nacionalkatolicizam (*nacionalcatolicismo*) već se razvijao i na drugim europskim stranama: u Salazarovu Portugalu, Španjolskoj pod Franciscom Francom te Slovačkoj pod Andrejom Hlinkom.

Dogovor o uspostavi hrvatske države naizgled je stvorio čvrsto savezništvo između ustaškoga pokreta i katoličkih biskupa. Međutim, borba Crkve za samostalni život postajala je stalnom činjenicom nakon travanjskoga preokreta 1941. godine. Pavelić se tako 1942. umiješao u izbore biskupa mostarskoga Petra Čule i križevačkoga grkokatoličkoga vladike Janka Šimraka. Pavelić je zahtijevao priznanje države i sebe kao državnoga poglavara tako da se Sveta Stolica s njim konzultira o kandidatima za biskupa po običaju iz stare Jugoslavije i Monarhije. Cezaropapizam se manifestirao u doba ustaške vladavine u zahtjevu režima da se Crkva aktivno uključi u prisilne vjerske prijelaze s pravoslavlja na katoličku vjeru i da postane propovjednik

[202] Čedomil ČEKADA, „Katolički univerzalizam i narodni interesi" (1942.), *Katolički univerzalizam i narodni interesi*, 193.

hrvatskoga nacionalizma i ustaške ideologije. Konačno, da se pretvori u puko sredstvo u službi vremenitih interesa ustaške politike. U napad na takvu viziju mjesta i uloge Crkve, čak i po cijenu da trpi podmukle optužbe za izdaju hrvatske države, što se dalo načuti u neslužbenim izjavama najviših ustaških dužnosnika o tome da je Kaptol isto što i „Londra", krenuo je Čedomil Čekada:

„Nikada stoga nije – evo nas opet kod jednog za praksu aktualnog momenta – na mjestu zahtjev da se Crkva i svećenstvo, i specifično duhovnim sredstvima i u svojoj crkvenoj funkciji, eksponiraju za bilo koji politički sistem ili ideju. Ni sa motivacijom da nije posrijedi politika, nego stvar narodnog kolektiva. Sve kad bi ta pretpostavka i stajala, opet u takvom zahtjevu nema konsekvencija i konsekventnosti. Nije narodni život stvar Crkve; njemu se pozvani nosioci drugi faktori. Crkva je vrhunaravna, duhovna i vjerska zajednica, sa zadaćom duhovnog odgoja i posvećenja".[203]

Osnivanje NDH obilježilo je početak novoga doba u kojem bi Katolička Crkva postala duhovna kralježnica obnovljene hrvatske države. Mnogi su priželjkivali NDH kao katoličku državu. Čekada je pisao nacrt ustava za „Božju Hrvatsku" odmah nakon proglašenja NDH. Taj sarajevski kanonik smatrao je da bi ta država morala uzeti katolicizam kao svoj temeljni princip uređenja, jer ima katoličku većinu. Pritom je posegnuo za uređenjem Austro-Ugarske Monarhije kao oglednim primjerom, na koji bi se moralo ugledati pri konstituiranju hrvatske države. Monarhija je kao katolička država dala slobodu i drugim vjerama i vjeroispovijedima na svojem teritoriju. Iste bi slobode i privilegije mlada hrvatska država imala podijeliti muslimanima i pravoslavcima. Čekada se izjašnjavao protiv klerikalne države, u kojoj bi vlast obnašali biskupi i svećenici, što sama Crkva osuđuje. Nasuprot tomu, zalagao se za katoličku državu, u kojoj bi vlast obnašali izgrađeni katolički laici, ali s tom distinkcijom da bi takva država priznala prava i slobode drugih vjera.[204]

„Po čemu će prema tome, konkretno i praktički, Hrvatska biti katolička država? Po tome što će u njoj Katolička crkva imati lojalnu i potpunu slobodu rada i djelovanja u smislu katoličkih kulturnih ideala i tradicija. Po tome što će katolicizam biti i teoretski i praktično priznavan kao vjera daleko najvećeg dijela Hrvata i hrvatskih državljana. Po tome će država lojalno surađivati s Crkvom u vjersko-kulturnom odgoju i životu katoličkog dijela naroda. I druge će konfesije uživati doduše istu slobodu i pomoć. Ali njihov će upliv i utjecaj na javnost biti manji jer je manji i njihov broj."[205]

No Čekadin nacrt za katoličku državu nije prihvaćen. Više je to bio tihi pozadinski glas pri uspostavi „uskrsle" hrvatske države, koja je sebi privukla brojne pripadnike različitih katoličkih organizacija. Njezin *raison d'être* počivao je na nacionalističkim obrascima, krojila se *nota bene* nacionalistička država u kojoj su potom stupile na snagu rasne odredbe usmjerene protiv Židova i Roma. Primjena teorije o vođi krčila je put i pripremala teren za autokratsku diktaturu, što je sve u dubokom proturječju s katoličkim učenjem o jednakosti ljudskih rasa i kršćanskoj demokraciji.

203 *Isto*, 191.

204 *Isto*, 199-221.

205 *Isto*, 220.

Paradoksalno, ustaški pokret snašla je jaka infiltracija predratnih članova raznih katoličkih udruženja.[206] No, to nije omelo Pavelića i Budaka da 1941. narede ukidanje katoličkoga Seniorata[207] i obustave izdavanje katoličkoga dnevnika *Hrvatski glas.*

Iz redova biskupa proustaški su nastupali Ivan Šarić i Jozo Garić, nadbiskup vrhbosanski i biskup banjalučki. No za njihovu ustašku orijentaciju nije bio presudan ideološki moment. Garić i Šarić upravljali su biskupijama koje su se našle pod najžešćom presijom četničkoga i partizanskoga ustanka. Ivan Protulipac usprotivio se tome da se masovni katolički pokret utopi u ustaški pokret,[208] a Stjepan Zimmermann svojim se govorom u Akademiji 1942. izjasnio protiv ustaške diktature i njezinih represalija. Sigurno je samo da su oni koji su prihvatili funkcije i sinekure ustaškoga režima lakše prihvaćali protukatoličke aspekte ideologije što su pridolazile iz Nove Europe. Ponudivši svoje usluge Pavelićevu režimu, postali su u prvoj polovici rata hrvatski nacionalisti i simpatizeri određenih učenja nacionalsocijalizma i fašizma, koja su se udomaćila i raširila u hrvatskoj sredini tek dolaskom njemačkih tenkova i nakon što se ustaški pokret uspeo na vlast. O tome koji su katolički aktivisti prihvatili te aspekte nove ideologije protivne katoličkim učenjima, a koji su to odlučno odbacivali, može se samo govoriti samo u osobnim relacijama, od pojedinca do pojedinca.

Crkva je podupirala državotvornost tijekom cijeloga rata. Ali, u pogledu sadržaja postojala je očigledna razlika, što se odnosilo na političko uređenje, ideološki ustroj i postupke vlasti. Način vladanja i ponašanje režima protiv nacionalnih nehrvata Srba te Židova i Roma, nasilne deportacije, smještanje u koncentracijske logore, oduzimanje imovine, prisilni prijelazi na katoličanstvo te represivne mjere i nad Hrvatima, koji nisu prihvatili režim iz različitih razloga, duboko su se kosili s katoličkim moralom. Zato je od prevladavajućega početnoga ushita po proglašenju NDH, rasnim odredbama i nasilnim prijelazima pravoslavaca, već krajem 1941. došlo do zategnutih odnosa između vlasti i Crkve. Stepinac je skrenuo pozornost na te pojedinosti u propovijedi u zagrebačkoj katedrali 31. listopada 1943. Godine, kada je dosegnuta je najniža točka odnosa Crkve i vlasti od osnivanja ustaške države. Nadbiskup se izravno sučelio s ustaškim kolaboracionizmom s Hitlerovom Njemačkom.

> „[Katolička Crkva, op. S. K.] ne pozna rasa koje gospoduju i rasa koje robuju, Katolička Crkva pozna samo rase kao tvorevine Božje, a ako koga cijeni više, to je onaj koji ima plemenitije srce, a ne jaču pesnicu. Za nju je čovjek jednako Crnac iz centralne Afrike kao i Evropejac. Za nju je kralj u kraljevskoj palači upravo tako kao i zadnji siromah i Ciganin pod šatorom. Ona među njima ne pozna bitne razlike, ukoliko su ljudi: jedan i drugi ima neumrlu dušu, jedan i drugi su istoga kraljevskoga podrijetla vukući svoju lozu od Boga Stvoritelja".[209]

Vlast mu je odgovorila člankom ministra prosvjete Julija Makanca „Pozvani i nepozvani".[210] Makanec se pozvao na dobro znano liberalno načelo. Crkva i zagrebački metropolit nemaju se prava miješati u vođenje politike i odluke vlasti.[211] Međutim

[206] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 90.

[207] I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 90.

[208] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 356.

[209] Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Zagreb 1993., 415.

[210] Julije MAKANEC, „Pozvani i nepozvani", *Hrvatski narod*, br. 879., 7. XI. 1943., 1-2.

[211] J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, knj. I., 113.

tom prilikom Makanec ne nastupa kao liberal inherentnoga antiklerikalnoga držanja, nego kao dežurni branitelj njemačkoga saveznika i ustaškoga režima u kojem, kako kaže Šegvić, „nemamo slobodne štampe". Šegvić mu je zbog toga uobličio pismo, stajući u nadbiskupovu obranu. Makancu prigovara da je takvim istupom „svim pravim katolicima zadao jaku bol, osobito pak svećenicima koji u nadbiskupu Stepincu gledaju zatočnika i zaštitnika Hrvata, koji se jako izlagao za Karagjorgjevske diktature kao nitko bez straha za posljedice". Povrh toga, Šegvić se obrušio i na radikalno nacionalističku Makančevu tezu o tobožnjoj „bezsmrtnosti naroda", koja izdiže narod na pijedestal koji je jedino rezerviran za Boga i dušu. Šegviću je to neprihvatljiv poganski nacionalizam, nacionalizam koji gubi vezu s kršćanskom slikom svijeta. Narodne zajednice stvorili su ljudi, a ne Bog, stoga su one podložne smrti i propadanju. Šegvić osuđuje i Makančev rasistički stav koji je izrazio u tvrdnjama „da je europski čovjek na osobitom stupnju slika i prilika Božja" i „da je europski čovjek pred Bogom više nego crnac Afrike". Makanec, veličajući europsku kršćansku civilizaciju, prema Šegviću, upada u zamku krivovjerja budući da katoličko učenje brani jednakost svih ljudi pred Bogom.[212]

U polemici Makanec – Šegvić kao povod je poslužila Stepinčeva propovijed, a unakrsnu vatru razmijenile su dvije glavne silnice ustaškoga režima, ustaško-nacionalistička i katolička. No, netom poslije Makanec se pred partizanskim sudstvom 29. svibnja 1945. branio da njegov napad nije imao kao krajnju svrhu udariti na Stepinčev antirasizam kao takav, nego zauzdati možebitne izljeve negodovanja Nijemaca prema ustaškim vlastima.[213]

Hrvatski katolicizam u ratu se pomicao poput klatna, od otvorene suradnje s ustaškim režimom u početku do njegove kritike i oporbe, dokle je dogurao na kraju rata, međutim nije se ni na trenutak odrekao ideala hrvatske države, ni onda kada je kritizirao postojeći režim.[214] I u prvim danima proljeća 1945. hrvatska država nema apsolutno nikakvu alternativu. Crkveni vođe i nadbiskup Stepinac jednoglasni su u tom pogledu. Poslanica hrvatskoga katoličkog biskupstva iz Zagreba ovako je to izrazila 24. ožujka 1945. godine:

> „Povijest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cijelu svoju tisućtristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju on od srca želi i svakom drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj državi, hrv. su kat. biskupi poštivali volju Hrvatskog Naroda. Nitko prema tome nema pravo optuživati bilo kojega gradjanina Hrvatske Države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskog naroda, kad on na to ima pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima."[215]

[212] Enis ZEBIĆ, „Pismo dr. Kerubina Šegvića ministru narodne prosvjete dr. Juliju Makancu (1943.)", *Od liberalnog do autoritarnog: filozofija politike Julija Makanca*, Zagreb 2013., 226.

[213] Gabelica tvrdi da je u pozadini Makančeva pisanja protiv nadbiskupove propovijedi stajao rascjep u njemačkom taboru oko podržavanja NDH i da je zbog toga tako Makanec reagirao kako bi skrenuo opasnost od možebitne reakcije Nijemaca. Ivan GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Zagreb 2007., 215-218.

[214] Opis i razvoj tih odnosa detaljnije vidi u: Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, knj. I., Zagreb 1998., 72-139.

[215] *Isto*, 368-369.

S napredovanjem rata, onaj dio hrvatske katoličke inteligencije koji je u redovima ustaškoga režima odbacuje savez s Njemačkom te se okreće retorici spašavanja NDH kada nastupi saveznička pobjeda, pretvaraju se u džep otpora Pavelićevu režimu, osobito krugovi suradnika oko tjednika *Spremnost*. Pretkraj rata zamišljali su Hrvatsku izvan jugoslavenskih integracija. Skorašnji slom Njemačke i NDH podrazumijevao je traganje za novim kombinacijama u teritorijalno-političkom uređenju europskoga kontinenta, posebno istočnoga i jugoistočnoga dijela. Spas hrvatske države tražili su u tzv. podunavskoj konfederaciji na prostorima bivše Monarhije. Sin posljednjega habsburškog cara Karla, mladi Otto von Habsburg, istupio je s tim koncepcijama za svoje emigrantske epizode u Americi. Ondje je bio u veoma srdačnim odnosima s američkim predsjednikom Franklinom D. Rooseveltom, nastojeći ga privoljeti za takvu geopolitičku kombinatoriku.[216]



Kerubin Šegvić (s desna) u razgovoru s Ivanom Perčevićem u talijanskom poslanstvu 7. srpnja 1941., (HDA-SDS.1561, Zbirka NDH, sign. 02265)

Na tragu tih Ottovih inicijativa, katolički intelektualci u ustaškom režimu zalagali su se za povratak Hrvatske geopolitičkom i kulturnom prostoru kojem je pripadala prije stvaranja Jugoslavije. Po svaku cijenu želja im je bila izbjeći još jednu jugoslavensku epizodu i život pod proleterskom diktaturom. Pobjeda jugoslavenskih partizana i nadiranje sovjetskih armija s istoka prijetili su da se to i ispuni. Računica im je veoma jednostavna, svaka obnova Jugoslavije značila bi nastavak protukatoličke i protuhrvatske politike. S tim da bi, ako dođe do staljinističke diktature, nova jugoslavenska drama mogla biti još tragičnija za političko hrvatstvo i katoličanstvo.[217]

Geopolitička arhitektura srednje i jugoistočne Europe trebala je respektirati kulturu i povijest tih prostora i s obzirom na njih udariti granice poslijeratne Europe. U pitanju toga nisu smjeli odlučivati trenutačni interesi ratnih pobjednika, kao što je interes britanske politike da se u poraću obnovi jugoslavenska država. Odluka Saveznika iz Teherana s kraja studenoga i početka prosinca 1943. da se obnovi Jugoslavija protivila se mišljenju hrvatskih katoličkih intelektualaca. Još su se uvijek nadali da bi Saveznici, posebno Amerikanci, mogli obnoviti podunavsku konfederaciju u granicama stare Austro-Ugarske

[216] Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti – Uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije*, knj. 2., München - Barcelona 1984., 170-174.

[217] I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 159-214.

Monarhije, čime bi se hrvatski prostori očuvali od saveza s istočnojugoslavenskim krajevima i Srbijom.

Te pozicije hrvatskih katoličkih intelektualaca iznio je novinar i književnik Ivo Lendić u svojim pismima msgr. Augustu Juretiću netom po prestanku rata kada su se gajile nade da Titov režim neće izdržati na dugi rok. Lendić je posebno izdvojio poglavlje o „vanjsko-političkim problemima" i izložio viđenje hrvatske geopolitike. Po toj slici, ona bi trebala biti dijelom staroga katoličkog predziđa „od Kaunasa do Kotora, neka vrsta restauracije Podunavske Monarhije u kojeg bi ušle Mađarska, Poljska, Hrvatska, Slovenija, Bavarska i katolički krug okupljen oko Beča". Vraćanje je to u stare okvire hrvatske politike, u geopolitičko nasljeđe *Mitteleurope*. U tom smislu, svako jugoslavensko geopolitičko mišljenje, odnosno bilo koji prijedlog za obnovu Jugoslavije znači prekid višestoljetnoga kontinuiteta hrvatskoga pripadanja *mitteleuropskomu* nasljeđu.

Lendić se poziva na „stoljetnu katoličku solidarnost i zajedništvo katoličkih naroda" ostvarene pod žezlom habsburške kuće. Solidarnost koju su iskazali ti narodi u borbi protiv Turaka i protestantizma u prošlosti trebala bi nanovo oživjeti u vremenima specifične vanjskopolitičke klime. U sadašnjici bi okupljala te narode oko zajedničke protukomunističke geopolitike. Na tom prostoru bila bi izbočena predstraža za obranu Zapadne Europe od najezde Sovjetskoga Saveza, koji se opijen ratnim trijumfalizmom zaputio u stvaranje svjetskoga komunističkoga carstva. Njemačka kapitulacija ispraznila je istočna i jugoistočna prostranstva Europe pa su katoličke zemlje od Baltika do Jadrana trebale suzbiti prodor sovjetskoga komunizma u srce Europe.

> „A prilike su u Hrvatskoj neobično zrele za tu soluciju. Hrvati se sada nalaze izolirani u začaranom krugu jugoslavenske državne koncepcije, koju su doduše oni sami izmislili, ali koja se pokazala pogrešnom. Oni se u jugoslavenskoj kombinaciji nalaze izvan svoga elementa kao ribe izvan vode, kao roda iz basne na banketu u lisice. U podunavskoj pak kombinaciji nužno dolazi do izražaja sva vitalnost geopolitičke, kulturne i ekonomske funkcije hrvatskog tla i Hrvati postaju ravnopravan partner Austrije i Mađarske. Od objekta postaju subjekt."[218]

Ulazak trupa Jugoslavenske armije u Zagreb 8. svibnja 1945. označio je kraj NDH. Hrvatsku je ponovno prekrio geopolitički plašt nove Jugoslavije. Hrvatski katolicizam naći će se na udaru vala žestoke represije i terora. Jugoslavenski komunisti dat će pogubiti mnoge katoličke intelektualce i istaknute članove Hrvatskoga katoličkoga pokreta. Sam njihov intelektualni rad bio je zločin u očima komunista. Ubijani su jer su pripadali intelektualnoj klasi, najvećoj smetnji revolucionarnim planovima komunista, optuženi da su klerofašisti i kolovođe reakcije, veleizdajnici Jugoslavije i zagovornici nezavisne hrvatske države, što je također spadalo u red njihovih političkih krimena.

Maraković je ironično uskliknuo pred komunističkom pravdom na optužbe da je surađivao s okupatorom, kazujući da su po tome svi hrvatski pisci bili suradnici

[218] *Isto*, 193.

okupatora jer su svi pisali pod okupacijom, od prvoga Marka Marulića pa sve do najnovijih dana. Ivan Protulipac, jedan iz plejade vođa katoličkoga pokreta, ubijen je u atentatu koji su mu priredile jugoslavenske komunističke vlasti u Trstu 1946. godine. Mortigjiju su uhitili Englezi u Rimu i deportirali ga jugoslavenskim vlastima. Ubrzo zatim osuđen je na smrt i strijeljan 1947. godine. Istu sudbinu proživio je 1948. izručenjem Jugoslaviji po Englezima i obraćenik s marksističkoga ateizma Milivoj Magdić. Sedamdesetosmogodišnjega starca Kerubina Šegvića objesili su, prema službenim izjavama jugoslavenskoga komunističkoga režima. Dominikanca fra Dominika Barača strijeljali su dalmatinski partizani kod Trogira u studenome 1945. godine, izvrsnoga poznavatelja marksističke filozofije. Na splitskom groblju Lovrinac strijeljan je i kapucin Pavao Ivakić godine 1945. U svibnju 1945. su partizani kod Velikoga Trgovišća ubili dubrovačkoga biskupa Josipa Mariju Carevića.

U partizanskom pokolju na otočiću Daksi ujesen 1944. smrt je snašla tridesetak uglednih Dubrovčana. Među njima je život izgubio i isusovački duhovnik katoličkoga pokreta pater Petar Perica, pisac popularne vjerske pjesme *Zdravo djevo, kraljice Hrvata*. Na osobitom žestokom udaru partizanskih likvidacija našli su se franjevci iz Bosne, Dalmacije i Hercegovine.[219] Tijekom rata i poraća na području dalmatinske provincije Presvetoga Otkupitelja stradalo je od partizana i komunista oko 40 fratara, a na području provincije Bosne Srebrene njih oko 50, dok su mnogi preživjeli završili kasnije u zatvorima i logorima. Partizani su smaknuli i uglednoga znanstvenika fra Leona Petrovića i šestoricu mu franjevačke braće u Mostaru u veljači 1945. i tijela im pobacali u Neretvu. Likvidacija fra Leona, provincijala Reda, bila je kruna masakra što su ga partizani 1945. počinili nad oko 60 hercegovačkih fratara. Strijeljani su još povjesničar don Ivo Guberina, novinar Danijel Uvanović i književni kritičar hercegovački franjevac fra Radoslav Glavaš Buerov. Istu je sudbinu doživio i novinar i književnik Vilim Peroš kada je iz Italije izručen jugoslavenskim vlastima, nakon čega je osuđen na smrt i strijeljan, kao i brojni drugi, među kojima su dijecezanski svećenici Fran Binički i Josip Gunčević.

Veliki dio će ih se raspršiti nakon rata u egzilu u Španjolskoj, Švicarskoj, Italiji, Argentini, Venezueli i Sjedinjenim Američkim Državama: Ivo Bogdan, Vinko Nikolić, Franjo Nevistić, Ivo Lendić, Ivan Šarić nadbiskup sarajevski, Pavao Tijan, Ivo Degrel, Bonifacije Perović, Ivan i Ante Oršanić, Dušan Žanko, Vilko Rieger, Krunoslav Draganović, Danijel Crljen i brojni drugi. Komunističko sudstvo raspisat će međunarodne tjeralice. Mnogi će biti osuđeni na smrt u odsutnosti. Neke će i u egzilu stići komunistička ruka, tako će u Buenos Airesu novinar Bogdan 1971. pasti kao žrtva atentata jugoslavenske Uprave državne bezbednosti. Bogdan se zamjerio komunističkomu režimu jer je na španjolskom jeziku tiskao djelo *La tragedia de Bleiburg*, knjigu dokumenata i svjedočanstava o masovnom pokolju Titovih partizana nad hrvatskom vojskom i civilima u svibnju 1945. godine. Ostali će dospjeti

[219] Vidi detaljne studije o tome: Marijan KARAULA, *Iskušenja Bosne Srebrene – Stradanja bosanskih franjevaca 1944.-1985.*, Sarajevo – Zagreb 2014.; Petar BEZINA, *Franjevci Presvetoga otkupitelja: žrtve rata i poraća 1942.-1948.*, Split 1998.

u zatvore i logore nakon namještenih sudskih procesa (Ljubo Maraković, Stjepan Zimmermann, Ilija Jakovljević, Janko Šimrak, Petar Grgec, Petar Grabić, Milan Ivšić, Čedomil Čekada i mnogi drugi). Neki će umrijeti od posljedica torture u komunističkim zatvorima, kao grkokatolički biskup Šimrak, novinar Jakovljević i fratar Leonardo Bajić.

Uime braće Radić i seljačke sloge

Agrarizam je politički pokret kojem je seljaštvo glavna društvena snaga. Na svoje „zelene" zastave ispisao je zahtjeve za emancipaciju seljaštva. Njegova bi ga afirmacija izbavila iz povijesne pasivnosti i postavila u položaj političkoga subjekta. Društveno oslobođenje seljaka upisano je u poslanje seljačke ideologije. Kao u svakom modernističkom pokretu, inteligencija je morala uzeti kormilo političke borbe u seljačko ime. Seljački pokret širio je svoje poglede na internacionalne vidike, u smislu da se napravi nekakva svjetska koalicija seljačkih pokreta koja bi se borila za zajedničke seljačke ciljeve, za što je 1921. i stvorena Zelena internacionala. Nije slučajno Stjepan Radić opetovano ponavljao da seljački pokret nije samo nacionalno hrvatski nego i „svečovječanski" pokret.

Seljački pokreti satkali su političke programe od liberalnih i socijalističkih ideja. Na polju kulture napajali su se iz liberalnih izvorišta. Osnovni zadatak toga kulturnoga liberalizma potisnuti je što je više moguće crkveni utjecaj sa sela. Na polju ekonomije smjernice im je davao socijalizam. Seljački socijalizam nije se ponašao prema vani onoliko radikalno u nastupu kao marksistički socijalizam da bi najavljivao revolucionarni teror kako bi se uspostavio „bolji svijet". No i on je odbacivao ekonomiju slobodnoga tržišta i sanjao utopiju klasne seljačke države. Stjepan Radić razradio je sve to u *Ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske* 1921. godine.[220]



Stjepan Radić

Protiveći se filozofiji Karla Marxa i Adama Smitha, agrarizam je odlučio ići „trećim putom". Europske razmjere doživio je u međuraću kada je osvojio seljačke mase srednje i istočne Europe od Bugarske preko Srbije, Hrvatske, Čehoslovačke i Poljske pa sve do baltičkih zemalja i sjevera Europe. U seljačkim pokretima vladale su određene

[220] Mark BIONDICH, „The Neutral Croat Peasant Republic and the Politics of National Mobilization (1918-1925)", *Stjepan Radić, The Croat peasant party and the politics of mass mobilization (1904-1928)*, Toronto - London 2000., 149-207.

različitosti koje nisu nebitne. Ipak, imali su i poveznica, bez jače industrijalizacije i urbanizacije i bez većega građanskoga sloja, slavenski svijet, seljačkiji od drugih dijelova Europe, odazvao se glasu agrarizma. Ruski je narodnjački pokret već u drugoj polovini 19. stoljeća svojim utjecajem snažno zapljusnuo seljačke pokrete drugih slavenskih naroda. Krasile su ga panslavenske ideje i romantičarski poziv na povratak iskonu. Ruska inteligencija htjela se otarasiti prokletstva tuđinske zapadne kulture, počevši se zanimati za život i običaje svojega naroda i zemlje (selo i seljaci). Najbolje izraze utisnulo je to na ruskoj književnosti toga vremena. Carevo ukinuće kmetstva šezdesetih godina 19. stoljeća u ruskoj carevini za posljedicu je imalo rađanje narodnjačkoga pokreta. Tako su ruski „narodnjiki" i ruski književni realizam profilirali i politički i ideološki svijet braće Radić.[221]

Antun Radić (1868. - 1919.) pisao je 1891. da „vriednost ruske književnosti nije samo u njezinim beletrističkim, ona ima za nas gotovo još veću važnost što riešava dva problema kojima se i mi moramo da bavimo. Ta dva problema jesu problem narodne kulture i pitanje odnošaja inteligencije prema narodu". A. Radić je nastavio u istom tonu:

> „Drugo pitanje koje se nametalo ruskim misliocima bio je odnošaj inteligencije prema narodu. Inteligencija primivši naglo znatnu naobrazbu iz zapadne Europe, pa i tudje običaje otudjila se narodu, te se otvorio jaz između obrazovanih ljudi i naroda. Ovaj jaz premostiti bijaše nastojanje svih prvaka ruskih. Ruska liepa knjiga bijaše ne mala pomoćnica u tomu. Ona je budila zanimanje za narod, za njegove nevolje ona je razgorjela onu plemenitu ljubav prema narodu, te se nikada nije dizala prezirno nad jadnoga mužika. Od Turgenjevljevih Lovčevih zapisnika do Tolstojevih djela vidimo neprekidan niz djela što se bave s narodom. Zalazila je gdje kad doduše predaleko u idealizovanju ili u nezadovoljstvu sa narodom, ali uvijek je svemu pisanju bila osnova iskrena ljubav prema narodu, ozbiljna briga za njegove tegobe."[222]

Hrvatska je inteligencija, kao i ruska, bila opčinjena zapadnim uzorima. Na kraju krajeva, hrvatska inteligencija odgajala se u kolijevci zapadne kulture, na sveučilištima u Rimu, Padovi, Beču i Pragu. Radići su po uzoru na ruske narodnjake namjeravali osloboditi „odnarođenu" inteligenciju, u intelektualnom smislu, od ropstva prema Zapadu i zauzvrat joj ponuditi kult naroda, kult sela i seljaštva kao beskrajnoga izvora za duhovna nagnuća. Radići u preslikavanju ruskoga modernog, iskustva također preuzimaju protuzapadnjački i sveslavenski mit. Zapadna je kultura uništavateljica autohtonih značajki hrvatske seljačke kulture, a njezina je ekonomska misao pogubna za opstanak hrvatskoga seljaštva. Odbijajući zapadni građanski *modus vivendi*, Radići su kao izvorište svoje ideologije uzeli seljačku egzistenciju, kao uostalom i drugi pokreti seljačke Europe.

---

[221] Eellend smatra da je Radićevo izjednačavanje naroda sa seljaštvom karakteristično svim drugim seljačkim pokretima toga doba. Johan EELLEND, „Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe", *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic Area (1880-1939)*, Södertörn University College, Institute of Contemporary History, 2008., 53.

[222] Antun RADIĆ, „O ruskoj književnosti", *Sabrana djela Antuna Radića*, knj. XVII, Zagreb 1938., VI-VII.

Braća Antun i Stjepan Radić najzaslužniji su za to da je seljačko pitanje postalo brigom hrvatske moderne politike. Njihovi su prvi politički koraci započeli osnivanjem Hrvatske pučke seljačke stranke 1904. godine. Seljaštvo koje je Antunu Radiću posljednji, nakon plemstva, klera, građanstva i radništva, „peti stalež" njegove teorije društva, penje se tada prvi put pod svjetla pozornice hrvatske politike. Tek s braćom Radić zakoračile su hrvatske seljačke mase u prostore političkoga odlučivanja. Paradoks je Radićeva povijesnoga lika da se nije dao oteti zapadnom utjecaju premda je zazivao obračun sa zapadnim vrijednostima. Kao pariški đak, birajući između dvije suprotstavljene Francuske, izabrao je njezinu revolucionarnu stranu tako da se seljačka ideologija okrenula vrednotama „francezke bune" kao što su republikanstvo, liberalizam, demokratizam i nacionalizam, za koje je Stjepan Radić kao politički teoretik tvrdio da se međusobno upotpunjuju.

> „Pravi se liberalizam i narodnost popunjuju uzajamno, ali i jedan i drugi nalaze svoj pravi i narodni osnov i izvor u demokratskoj misli (...) Demokratska misao rodila modernu narodnu misao, a liberalizam nije drugo nego teoretski demokratizam".[223]

To je S. Radić iznosio 1902., mnogo prije uzleta fašizma i nacionalističkih diktatura, čiji su antidemokratski i antiliberalni porivi suprotstavili nacionalni kolektiv liberalizmu i demokraciji. Njegove predodžbe o korelaciji između nacionalizma, liberalizma i demokratizma klasične su misli europskoga liberalizma 19. stoljeća. A. Radić više se posvetio razvoju političke filozofije seljačkoga pokreta. Mlađi mu je brat također bio kontemplativac, ništa manje raspoložen za promišljanje seljačke ideje, ali je iskazivao veću nadarenost za praktičnu politiku. Seljačka politika procvala je u vrijeme široke demokratizacije nakon Velikoga rata, kada će Radićev pokret preuzeti hrvatsku politiku. S. Radić, kao zastupnik seljačkoga sloja, pobijedio je ostale hrvatske stranke na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine. Antunovo djelovanje presjekla je smrt godinu dana ranije, što je bio velik gubitak za seljački pokret, odmah na početku njegove političke slave. Tako je Radić ostao bez brata i suradnika, a pokret bez drugoga „apostola" i ideološkoga učitelja.

Kako je 90 % hrvatskoga naroda seljačko, Radić je iz toga zaključivao da bi buduća Hrvatska trebala biti seljačka republika. Radić je smisao seljačkoga republikanizma razradio u *Ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske* iz 1921., koji je u isto vrijeme uperio i protiv vidovdanskoga centralizma.[224] Ulazak seljačkoga stanovništva u javni život popratila je široka demokratizacija, donoseći u jugoslavenskoj državi pravo glasa odraslim muškarcima starijima od dvadeset jedne godine. Braća Radić nepovratno su izmijenila „aristokratsko" naličje hrvatske politike nakon 1918. godine. Tu se nalazio međašni kamen odakle se začeo nov duh hrvatske politike obilježen masovnim političkim pokretima: seljačkim, ustaškim i komunističkim, koji će ispisati stranice najvećega dijela hrvatske povijesti 20. st. Fenomene „omasovljenja"

[223] Stjepan RADIĆ, „Demokratizam" (1902.), *Izabrani politički spisi*, (ur. Miroslav Vukmanić), Opatija 1995., 94.

[224] Hodimir SIROTKOVIĆ, „Radićev ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske iz 1921. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33/2000., 299-307.

pratio je kolektivistički duh koji je osvajao europske političke arene između dvaju ratova, tako da hrvatski slučaj nije iznimka. „Omasovljenje" političke orbite kritički je zahvatio filozof José Ortega y Gasset u znamenitom djelu *Pobuna masa*, koje je prevedeno u NDH 1941. godine.[225]

Osim vladavina masa koje stupaju na scenu povijesti, u sadržajnom smislu politika dobiva još jedan segment koji će poslije obilježiti hrvatsko i svjetsko 20. stoljeće. Politika se više ne ograničava jedino na unutarnje preuređenje mnogonacionalnih država poput Monarhije i aktualne Kraljevine SHS, nego se proteže i na socijalna pitanja. Neposredno nakon ruskoga prevrata iz 1917. raširio se bauk revolucije europskim i hrvatskim zemljama. Radićev agrarizam nudio je alternativu kapitalizmu i komunizmu. U Radićevoj kritici kapitalizma kao modernizacijskoga projekta pojavljuje se protužidovstvo, jer su Židovi glavni pokretači kapitalističkoga pogleda na svijet. U stjecanju i akumulaciji novca Radić je vidio neobuzdane nagone jednoga naroda bez vlastite domovine i zemlje.[226]

Unatoč socijalističkom diskursu o izrabljenom i potlačenom seljaštvu, agrarizam se u manjoj ili većoj mjeri pridržavao privatnoga vlasništva. No, ipak je baratao pojmovima socijalističkoga egalitarizma, odnosno da svaki seljak mora imati dovoljno zemlje kako bi si osigurao bezbrižnu egzistenciju i ekonomski boljitak. Tražio je srednji put pred naraslim problemima socijalne krize koja je pogodila selo propašću starih kućnih zadruga. Kooperativnost na selu, a ne prisilna kolektivizacija koju je provodio boljševički režim u Sovjetskom Savezu, odgovor je sela na tržišni kapitalizam. S obzirom na to da se na Zapadu seljak mnogo prije oslobodio kmetskoga položaja i da se već dobrano snašao na tržištu, a hrvatski seljak nije, uvođenje liberalnoga kapitalizma nije ekonomski podignulo standard hrvatskoga sela. Komunistička kolektivizacija sela također je pogubna jer otima slobodu seljačkomu posjedu. Naposljetku i liberalni kapitalizam, koji se upirao na poduzetnički genij, i komunistički kolektivizam, koji seljaka uvlači u državno ropstvo, opasni su modeli modernizacije hrvatskoga seljaštva. Agraristički reformizam najprikladniji je pravac razvoja hrvatskoga seljaštva jer jedini poštuje tradiciju hrvatskoga sela i traži iskorak naprijed prihvaćanjem određenih aspekata modernizacije. Cilj toga ekonomskoga modela ne teži isključivo stvaranju profita kao što je to u ekonomskom liberalizmu, nego ekonomiji samodostatnosti, koja mora zadovoljiti osnovne potrebe seljaka. To su osnove ekonomskoga razmišljanja hrvatskoga seljačkog pokreta.

Modernizacija društva mora biti reformna, a ne radikalna preobrazba kako traži marksizam. Seljačka modernizacija stupala je ukorak s tradicijom. Očuvati kršćansko vjerovanje i privatni posjed najjači su zalog obrane od prodora komunističkoga ateizma i kolektivističkoga vlasništva. Ali, kršćanska vjera i privatni posjed nisu imali ono klasično shvaćanje, nego su u seljačkoj ideologiji HSS-a naginjali socijalističkomu i kršćanskomu reformizmu. Takva seljačka modernizacija trebala je omogućiti seljaku bolji život, blagostanje i obrazovanje, za koje se vjerovalo da pomaže čovjeku u

[225] José ORTEGA y GASSET, *Pobuna masa*, prev. Zlatko Gašparović, Zagreb 1941.

[226] M. BIONDICH, *Stjepan Radić, The Croat peasant party and the politics of mass mobilization*, 76.

postizanju moralnoga savršenstva. Raznim kampanjama narodnoga prosvjećivanja, kao što je opismenjavanje, pomagalo se u poboljšanju njegova duhovnoga i materijalnoga stanja. Platonska ljubav za narod, idealizacija seljaka, u smislu naturalističkoga shvaćanja čovjeka koji je plemenit i dobar, vodila je vjerovanju o prirođenoj sklonosti seljaštva pacifizmu, demokraciji i pravednosti. Prosvjetiteljski ideal dao je seljačkomu pokretu misiju „čovječanske borbe seljaka" za povijesnu emancipaciju. Nastup kapitalizma i industrijalizacije uništio je prihode seoske poljoprivrede; da dođe do novca i hrane, seljak mora odlaziti na rad izvan poljoprivrede. Zato se, u strahu da se seljak ne proletarizira i tako postane lak plijen komunističke propagande, podigao seljački pokret pod braćom Radić.

Radići su tipični nastavljači prosvjetiteljstva koji progresistički vjeruju da se čovjeka može mijenjati. Stoga je Stjepan Radić kao naprednjak želio promijeniti vjeru hrvatskoga naroda, držeći da Katolička Crkva svojim učenjima ometa slobodan razvoj sela i seljaštva. Imao je dvoznačan odnos spram zapadnih tradicija, protestantsko osjećanje vjere, slobodarstvo, jednakost i demokratičnost latinske revolucije pozitivne su tekovine Zapada, a Katolička vjera i građanska kultura to nikako nisu. Kršćanstvo mu je prihvatljivo, ali Katolička Crkva je zastranila od izvornog kršćanskoga nauka sa svojim autoritetom učiteljstva i strogom hijerarhijom. Vjera je subjektivna stvar pojedinca kojoj ne treba posrednik i autoritet učiteljstva, što se najbolje osjeća u Radićevoj paroli: „Vjera u Boga i seljačka sloga!" Radić daje sintezu prosvjetiteljstva i kršćanstva kao idealan etički kodeks seljačkoga pokreta, odbacujući krajnji klerikalizam i liberalizam. U tom će kontekstu 1918. reći sljedeće:

> „Kršćanstvo bez prosvjetiteljstva previše pokorno i preponizno i da time omogućava tiranima da nametnu i zavedu najgore ropstvo i nasilje. Prosvjetiteljstvo bez kršćanstva je previše arogantno i sebično, čime podilazi svim vrstama bezdušnih i proračunatih ljudi koji potpaljuju borbu klase protiv klase, nacije protiv nacije i stvaraju pravi pakao na zemlji, kao što se to sada vidi u Rusiji. Država bez religije postaje stoga klaonica, a bez prosvjetiteljstva zatvor".[227]

Radić je stao u obranu građanskih ideala s kojima se europsko građanstvo uspinjalo na vlast. Koliko god su građanskoga podrijetla, ti su ideali pridonijeli oslobađanju seljaštva iz feudalnih veriga. Bez toga seljaštvo ne bi ni izbilo na površinu hrvatskoga međurača. Radić je računao da je njegov svijet već duboko zašao u poslijegrađansko doba, odnosno da je građanska kultura potonula u svojoj dekadenciji i da je došao kraj ugodnu životu „kaputaša" i „gospode" te da je njegovo vrijeme vrijeme seljaštva.

Radićeva nacionalna politika sa svojom masovnošću unosi i silazak nacionalne misli, odozgo prema dolje, u dubinu društva. Za razliku od Starčevića, koji je pronio „aristokratsku misao" o hrvatskoj državnosti u usko elitnim kružocima hrvatske politike 19. stoljeća, Radić je tu misao ucijepio u široke seljačke mase, „nacionalizacijom" cijeloga hrvatskoga društva. Međutim, Radićev je doživljaj hrvatskoga pitanja varirao ovisno o okolnostima u njegovim desetogodišnjim pripetavanjima protiv velikosrpskoga viđenja jugoslavenskoga okupljanja, od independentizma,

[227] *Isto*, 80-81.

potpunoga raskida sa Srbima, preko asimetričnoga konfederalizma u kojem bi se nasuprot Kraljevine Srbije formirala Hrvatska seljačka republika, da bi se nakon 1924. utjecao i federalizmu.[228] Dugo, sve do 1924., nije priznavao akt ujedinjenja, srpsku dinastiju Karađorđević i monarhijsko-unitaristički državni poredak. Nakon što je Radić pošao do Moskve 1924. gdje je dao upisati svoju republikansku seljačku stranku u Seljačku internacionalu, koju je Kominterna 1923. osnovala kao komunističku frontu pod svojim nadzorom, optužen je za komunizam, a na Radića i stranku je radi toga primijenjena Obznana. Radi nastavljanja političke borbe i izlaska iz zatvora Radić je 1925. morao kapitulirati pred vidovdanskim režimom. Priznao je centralistički ustav i kraljevu vlast koja iz njega proistječe i odrekao se republikanizma iz naziva i programa svoje stranke.

Na Radića su jako utjecali Johann Gottfried Herder i František Palacký. Poklonik je Herderove slavenske mistike koja obećava da će u budućnosti slavenski narodi oteti prvenstvo germanskim i romanskim narodima, dojučerašnjim svjetskim hegemonima. Na njegovo slavenofilstvo traga je ostavio brak s Čehinjom i školovanje na praškom sveučilištu. Prag i Češka domovina su „slavenske uzajamnosti", odakle je također zračio austroslavizam Palackoga na Radićev politički razvoj.[229] Uzoran mu je primjer moderna Češka s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Zato misli da će „najtjesnija kulturna sveza s najprosvjećenijim slavenskim narodom djelovat, ako Bog da, na naš narodni organizam kao živa voda". Radić je tako otvorio *Slavensku knjižaru* u Zagrebu 1912. da bi uz pomoć češke literature mijenjao hrvatske duhovne prilike.[230] Češki liberalizam husitskoga tipa Radića je uspio odvratiti od katolicizma. Predaja je to latinske civilizacije i rimskoga načina ispovijedanja vjere, neprikladna za vjerske potrebe „slavenske duše".

Prihvaća objektivističku predodžbu prema kojoj su etnički i jezično Hrvati sa Slovencima i Srbima jedan jugoslavenski narod, ali ne prihvaća jugoslavenski unitarizam, koji sasvim negira hrvatsku državnopravnu tradiciju. To iskazuje na sljedeći način:

> „(...) tko bi htio izbrisati sve prirodne stoljetne i tisućljetne unutrašnje granice i razlike, dakle ono što nije stvoreno krvlju, nego što su stvorili Bog, priroda i život, taj bi morao početi s takvim nasiljem i s takvim domaćim ratom i pokoljem, koji bi i našu narodnu zajednicu najprije osramotio, a onda i proširio. I zato, u ime narodnog jedinstva i bratimstva, i u ime čovječanske pravice i slobode, u ime zdravoga razuma, i na temelju hrvatskog tisućljetnoga narodnoga i državnoga prava: mi Hrvati hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu".[231]

Osim poziva na povijesno pravo, Radić svoje zahtjeve legitimira i prirodnim pravom kao Masarykov sljedbenik, koji je propovijedao o zastarjelosti povijesnoga prava. Oba ta prava dala bi pogodne uvjete za izgradnju hrvatske seljačke republike u Kraljevini SHS, u kojoj glavni sud ne bi imali plemstvo i građanstvo nego seljaštvo.

[228] Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988., 220.-235.

[229] *Isto*, 71-73.

[230] Stjepan RADIĆ, *Češki narod na početku XX. stoljeća*, Zagreb 1910., 3.

[231] Stjepan RADIĆ, „Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu" (1918.), *Izabrani politički spisi*, 212.

Radićevo jugoslavenstvo umanjena je inačica šire perspektive slavenske solidarnosti kojom se oduševljavao do kraja života. U posljednjim otkucajima života stare Monarhije u ljeto 1918. Radić je predlagao „trojni savez češko-poljsko-jugoslavenski". Hrvatske političare, svoje suvremenike, sasvim okrenute jugoslavenskomu pitanju, propitkivao je pitanjem „jesu li i koji naši političari napokon uvidjeli i spoznali da je hrvatsko, dotično jugoslavensko pitanje samo dio pitanja svih neruskih Slavena".[232] Slavenski i jugoslavenski nacionalizam u Hrvata ima svoju prapovijest staru najmanje četiri stoljeća, „jer smo mi Hrvati najslavenskiji narod, sva je naša stara književnost i dubrovačka i dalmatinska i Gundulićeva i Kačićeva, prodahnuta slavenskim ili slovinskim duhom, sav je naš preporod ili novi narodni život od Gaja, Jelačića i Strossmayera pun duha ilirskoga ili jugoslavenskoga i duha sveslavenskoga".[233]

Taj Radićev ideološki kredo postao je vodilja i Vladka Mačeka, nasljednika u vođenju seljačkoga pokreta. Ubojstvo kralja Aleksandra u listopadu 1934. izbacilo je kneza Pavla zbog malodobnosti prijestolonasljednika kralja Petra II. u orbitu vlasti. Knez Pavle i Namjesništvo počeli su izvlačiti zemlju iz duboke političke i ekonomske zapuštenosti nakon godina diktature i ekonomske depresije. Kao oksfordski student i poznavatelj umjetnosti, knez je bio pravo osvježenje u odnosu na vojničkoga kralja Aleksandra. Knez je tako započeo proces „liberalizacije" onoliko koliko je to u uvjetima jedne ocvale balkanske diktature uopće bilo moguće. Zemlja s gorućim nacionalnim pitanjem prije je plovila prema anarhiji i građanskom ratu nego prema sređivanju prilika.

U hrvatskim krajevima obnovljeni HSS ispunjavao je cio politički život, što se objelodanilo na izborima za Narodnu skupštinu 1935. godine. Strankin antiintelektualizam protjerao je intelektualne snage dalje od seljačkoga pokreta. U HSS-u se zato osjećao kompleks inferiornosti. Građanski liberali koji su se okrenuli hrvatskomu nacionalizmu, marksisti i katolici, vladali su intelektualnim prostranstvima. Imali su mnogo razrađenije sustave, marksisti su imali svoj ekonomsko-društveni katekizam u vidu Marxova *Kapitala*, koji je tijekom boravka u zatvoru preveo Moša Pijade, a izdala ga je beogradska knjižara Gece Kona 1933., dočim su katolici o istoj problematici imali najsvježije izdanje enciklike pape Pija XI. *Quadragesimo anno*. Seljačka stranka crpila je moć iz hrvatskoga seljaštva, svojega tradicionalnoga glasačkoga stroja, ali joj je utjecaj na intelektualni i kulturni život bio beznačajan. Mačekov centrizam osuđivao je skretanje mlade sveučilišne inteligencije prema ustaštvu i boljševizmu, čija su burna previranja snažno strujala zagrebačkim sveučilištem u predratnim godinama. Nisu se stoga gasili napadi Mačekova seljačkoga stožera na hrvatsku inteligenciju, koja skreće s puta kojim gazi „hrvatski narodni pokret".

Maček je prigodom primanja hrvatskih sveučilištaraca 1. travnja 1935. bio primoran upozoriti hrvatsku sveučilišnu omladinu da ne luta stazama nacionalnoga i komunističkoga revolucionarstva, nego da se drži ustaljenoga smjera njegove *realpolitike*, „politike kompromisa s Beogradom". Mortigjija se kao vođa sveučilišnih

[232] Stjepan RADIĆ, „Za veliku slavensku narodnu slogu ili za trojni savez češko-poljsko-jugoslavenski" (1918.), *Izabrani politički spisi*, 203.

[233] *Isto*, 201-203.

nacionalista na Mačekovu izjavu nije mogao suspregnuti, nego mu je uzvratio da su „hrvatski nacionalisti protiv Seljačko-demokratske koalicije". I ne samo to, nego uopće protiv političkoga braka s prečanskim Srbima. Uskoro je uslijedio razdor sveučilišnoga kluba, pojavom neovisne sveučilišne organizacije HSS-a od akademske godine 1935./1936.,[234] a malo poslije ona je pošla u otvaranje fronti borbe s hrvatskim nacionalističkim klubovima na sveučilištu, među kojima borbeno prvenstvo ima Mortigjijin s Pravnoga fakulteta. Od napada HSS-a nije ostala pošteđena ni Matica hrvatska. U članku *Hrvatskoga dnevnika* koji je sam Maček dao potpisati krajem 1937. prozvao je „današnje gospodare Matice Hrvatske koji sprečavaju sljubljivanje hrvatske inteligencije s hrvatskim narodom".[235]

Maček nije ostao nijem na sve jači utjecaj oporbe njegovoj „sporazumaškoj" politici i bijeg inteligencije na druge idejne obale. Okrenuo se tako ideološkoj konsolidaciji pokreta, svjestan da bi politika bez pokretačkih ideala ostala kratkoga daha. Pritom je okupio grupu ljudi na ovaj ili onaj način povezanih s HSS-om: Ivu Šarinića, Rudolfa Hercega, Milovana Gavazzija, Dinka Tomašića, Rudolfa Bićanića, Stjepana Kranjčevića i Zlatka Grgoševića. Intelektualna baština braće Radić glavni je rezervoar odakle će dolaziti poticaji te seljačke renesanse. Radićev testament nastoje provesti u djelo ti novi seljački ideolozi, da se od seljačke kulture podigne zgrada nacionalne kulture. U tom traganju za radićevštinom pretresaju stare zapise dvojice rodonačelnika seljačke ideje, pa osvježavaju njihove misli. Išlo se s namjerom da se isključivo povratkom temeljima može nastaviti graditi sadašnjost i budućnost seljačkoga pokreta.

Ivo Šarinić načinio je prvijenac tih stremljenja 1935. objavom knjige *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*. Šarinićeva je nakana da se politički monopol HSS-a, dobiven na prvom povjetarcu političke slobode nakon mrtvila diktature, na petosvibanjskim izborima 1935., protegne na krajolike kulturnoga i intelektualnoga života. Šarinić se koristio prokušanom dijalektikom selo – grad još iz vremena Radićevih pohoda po hrvatskim selima da bi pod pojmom „grad" udario na „tudjinske ideologije" koje haraju hrvatskim kulturnim životom. Marksistički internacionalizam i „građanski" nacionalizam najopasniji su neprijatelji hrvatskoga seljačkoga pokreta. Oba su sušta suprotnost „seljačkomu nacionalizmu" i „seljačkoj demokraciji". Marksistička klasna solidarnost obescjenjuje „seljačku ljubav za domom i domovinom", a „građanski" nacionalizam napaja se „tudjinskim idejama" stranima „duši i srcu hrvatskog seljačkog naroda". Šariniću seljaštvo nije neki poseban društveni stalež, ono je narod sâm. I Hrvati po gradovima odnarodili su se načinom života u gradskoj sredini i postali nositelji kozmopolitske građanske civilizacije. Jedino se na selu i među seljacima utaborio istinski nacionalni duh, jer je „seljaštvo glavni čimbenik cjelokupnog narodnoga života i ujedno nosilac ili subjekat narodne individualnosti".[236]

[234] Tijas MORTIGJIJA, „Prvi i zadnji puta kod dra Vlatka Mačeka", *Hrvatska smotra* 9/1941., br. 11., 571-576.

[235] HR-HDA-803-BJ, Osobni arhivski fond Blaž Jurišić, „Pismo Franje Pavešića dr. Blažu Jurišiću od 1. 1. 1938.", kut. 10, br. 512., 1.

[236] Ivo ŠARINIĆ, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Zagreb 1935., 58.

Šarinić želi istaknuti preko „narodne individualnosti" da snaga nacionalne svijesti hrvatskoga sela nije dopustila da hrvatski narod tek tako nestane u bezdanu „šestojanuarskoga" jugoslavenskog unitarizma. A. Radić selo je smatrao obilnim izvorom gdje ključaju kultura i narodna duhovnost, a grad simbolom civilizacije, odnosno materijalnoga stvaralaštva. Da bi se otkrilo autentično hrvatstvo, trebalo je zaroniti u nepoznato seljačko blago, a ne tražiti ga po ostatcima propaloga i moralno iskvarenoga građanskoga svijeta. Kako naginje materijalnom, grad je i iznjedrio, prema seljačkim ideolozima tipa Šarinića, takve materijalističke aveti u komunističkom i kapitalističkom liku. Opsesija europske i ruske inteligencije o povratku selu i narodu sveopća je krajem 19. stoljeća. Zadojeni francuskim socijalizmom Claudea Henrija Saint-Simona i Pierre Josepha Proudhona, ti su pokreti inteligencije unosili socijalistički diskurs u seljačku ideologiju. Njegov je dijalektički pogled na povijest znakovit, cijela je povijest povijest tlačenja i izrabljivanja seljaštva od onih koji stoje na vrhovima društva. Plemstvo je podložilo seljake aristokratskomu feudalizmu, koji nije unutarnji odraz autohtonih hrvatskih prilika, nego je također nametnuti poredak podrijetlom s latinskoga i germanskoga Zapada. Svećenstvo je zarobljavalo seljačku dušu „latinskom" vjerom, zabranjujući mu štovanje bogova njegovih slavenskih predaka. Građanstvo je zbog svojih kozmopolitskih gledanja zanemarilo selo i zemlju odakle je potjecalo, razvivši prijezir prema selu i svemu seljačkome.

Tako nacrtana „seljačka" dijalektika, u kojoj je seljak predmet vječne eksploatacije, stvorila je preduvjete za bujanje socijalističkoga egalitarizma u mnogim shvaćanjima seljačke ideologije. Razmišljajući u kategorijama zemljišnih reformi i seljačkih ekonomskih politika koje bi se starale o uspostavi konačne „socijalne pravde" preko državnoga intervencionizma neke buduće hrvatske seljačke republike, mnogi su seljački ideolozi postali raspoloživi za usvajanje Marxova nauka; ako ne čitave cjeline, onda zasigurno nekih njegovih učenja po načelu selektivnoga odabira. Naravno, kako to već biva kada se ideolozi uhvate širenja ideja, to je dovelo do toga da se i hrvatski seljački pokret nađe pod utjecajem takvih učenja. Stoga su stizali glasovi upozorenja od katoličkih intelektualaca da se na taj način priprema plodan teren za rast komunizma u hrvatskom narodu.

Iz tabora hrvatskih nacionalista dolazio je napad na sve one definicije seljačkoga nacionalizma po kojima je jedino seljački stalež istinski predstavnik hrvatskoga naroda. Oko toga se rasplamsavaju sukobi u kasnim tridesetima između hrvatskih katolika i nacionalista protiv „seljačkih" intelektualaca.[237] Lukas ovako sažima na predavanju u Hrvatskome glazbenom zavodu ono esencijalno iz te borbe „građanskoga" i „seljačkoga" nacionalizma:

> „Proglasiti seljake za narod, znači kidati etnobiološku i duhovnu zajedničku osnovicu, znači cijepati jedinstven narod. Dva su pojma riječi NAROD, prvim se označuje socijalna tvorba ujedinjena izvjestnim objektivno-subjektivnim momentima, kulturom, državom, vjerom, tradicijom, jezikom, a povezana narodnom sviješću, dakle u bitnosti to je etnička grupacija. Pod drugim pojmom narod se razumjeva bez obzira na etničku osnovicu, stanovništvo

[237] V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 61-78.

jedne države, dakle nacija (...) Što bi napokon bilo od naše kulture, da nam nije bilo Splita, Zadra, Hvara, Senja, Dubrovnika, Varaždina, a konačno što bi bilo od naše suvremene kulture da nam nema Zagreba? Što bi mi bili bez Boškovića, Gundulića, Marulića, Hektorovića, Zlatarića, Vitezovića i Medulića i svih drugih velikana. Zar bi se za nas znalo u svijetu, Krist je trebao poći u Jeruzalem iz Galileje, Petar u Rim, u Ateni je stvorena filozofija. No ako su gradovi središta idealizma i napretka, sela su sjedišta konservativizma, a vječno je uvijek ustrajno i konzervativno, pa za pravu kulturu trebaju oba elementa, konserviranje i novo stvaranje. Sela su nam u drugom redu predstavnici konkretnoga, a gradovi idealnog i apstraktnoga, ali iznad svega selo nam je izvor fizičkoga pomlađivanja."[238]

Različiti stupanj bavljenja određenim spornim temama čini neke razlike između hrvatskih nacionalista i katolika. Katolički intelektualci više se referiraju na to što je u konačnici marksističko učenje, nacionalisti pak troše više vremena i truda na neprimjereno svođenje nacionalnoga pojma jedino na seljaštvo. Lendić je u jednom poratnom spisu obraćanja Augustu Juretiću postulirao da je projekt HSS-a značio „liberoidan hrvatski seljak". „Radićevština" se nastavila gibati na liniji predratnoga naprednjačkoga pokreta. Epilog toga izvoz je „kulturnoga liberalizma" na selo. Čineći sve da se sruši i sroza autoritet katoličkoga klera, pripremio je seljaštvo, makar i nesvjesno, na ono što će uslijediti poslije – ratni prebjeg seljaštva u redove komunističke gerile. Lendić je tako istaknuo hrvatske krajeve kao što su Cetinska krajina, Podravina i Posavina, gdje je komunizam uhvatio korijene prije nego što je stigla 1941. godina. Povlačeći paralele s Europom, kazivao je da ni u Francuskoj, majci svih liberalizama, seljaštvo nije toliko izvan dosega crkvenoga utjecaja kao što se to dogodilo u Hrvatskoj nakon pohoda Radić-Mačekova pokreta.[239]

U govoru koji je održao na izvještajnoj sjednici Matice za 1936. godinu Lukas tvrdi da „čovječanstvo" onako kako se promatra u svjetlu ideologije seljačkoga internacionalizma „u povijesnom razvoju ne postoji kao subjekt, već postoje samo narodne posebnosti".[240] Osobita nesnošljivost zavladala je između HSS-a i seljačkih ideologa s jedne te prve hrvatske kulturne ustanove Matice hrvatske i kruga intelektualaca oko njezina predsjednika Lukasa s druge strane. Vrhunac nepovjerenja između dvije strane završio je uvođenjem komesarijata u Maticu hrvatsku u siječnju 1941. godine.[241] Sukob je tinjao od 1935., kada je ponovno zaživio politički život, a eskalirao nakon listopada 1937., kada je Maček u Farkašiću uglavio sporazum sa srpskim oporbenim strankama u obliku Udružene opozicije. Tada se dogodio konačni razlaz unutar širokoga i šarolikoga hrvatskoga narodnoga pokreta protiv beogradskoga režima, kada su se proustaški nacionalisti pobunili protiv bilo kakve suradnje sa Srbima.

Vremena su takva da se napinju i marksisti, nacionalisti i seljačka inteligencija da protumače dakako, u prilog svojim ciljevima, tada veoma popularno Starčevićevo

[238] Filip LUKAS, „Veličina i aktuelnost Ante Starčevića", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 49., 2. III. 1937., 2.

[239] I. LENDIĆ, *Božji kotači*, 38.

[240] V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 65.

[241] Filip HAMERŠAK, „Komesarijat u Matici hrvatskoj – od juridičkog spora do političkog pravorijeka", *Časopis za suvremenu povijest* 35/2003., br. 3., 835-858.

djelo. Vaso Bogdanov (1902. – 1967.) okušao se u proučavanju opusa Ante Starčevića kao hrvatski povjesničar srpskoga podrijetla i prokomunističkih raspoloženja. U najužim vezama s Krležom pripadao je „pečatovcima" koji su se razišli s partijskim vrhom zbog sukoba na ljevici na koncu čega su bili isključeni iz KPJ 1939. Povod Bogdanovu da 1937. piše o Starčeviću je drukčije stajalište Kominterne, koje je zauzimala prema Jugoslaviji iza 1935., nakon čega su se komunisti morali braniti od optužbe da su anacionalni; stoga u tom duhu treba sagledati pomalo neočekivano bavljenje Starčevićem osvjedočenih komunističkih pisaca poput Bogdanova. Pošto se zalagao za užu suradnju komunista sa seljačkim pokretom kao i drugi zagrebački komunisti, opisivao je Starčevića u ruhu seljačke ideologije.

> „Neki reakcionarni elementi htjeli bi da pomoću Starčevića suzbiju u hrvatskom narodnom pokretu sve ono što je u njemu seljačko i socijalno. Nemajući hrabrosti da otvoreno udare na hrvatsku seljačku stranku, koja danas rukovodi hrvatskim pokretom i koja težnje tog pokreta čvrsto povezuje s ostvarenjem i socijalne pravde i seljačke pravice, ti i takvi elementi udaraju na seljačku stranu tobože u ime Starčevićevo i prikazuju stvar tako, kao da je Starčević bio apsolutno protivan onoj politici, koju danas sprovodi HSS. Tako je u povodu četrdesete obljetnice Starčevićeve smrti napisana i čitava jedna knjiga o Starčevićevu samo zato, da se u njoj napadne Maček i radićevska politika".[242]

Bogdanov je razumijevao Starčevićev nacionalizam tako da ne pripada „gospodi", „kaputašima", nema ništa zajedničko ni s čim građanskim, nego je seljački. Budući da je diskursom o narodu i njegovim pravima mislio na seljaštvo,[243] Starčević je onda zapravo prvi seljački ideolog koji je hrvatski narod i hrvatsko seljaštvo smatrao istoznačnicom. Starčević je preteča seljačke ideologije. Tako pravo na Starčevićev povijesni lik ne pripada ekskluzivno hrvatskim nacionalistima koji bespogovorno zagovaraju nezavisnu hrvatsku državu. Bogdanov napada „gospodski" položaj hrvatskih nacionalista, njihov je „elitizam" suprotan seljačkoj ideji i životnoj filozofiji Ante Starčevića, koji je prvi izgovarao riječi „pokvarena gospoda". Starčević je dijelio narod na manjinu, na „pokvarenu protunarodnu gospodu", i na narodnu većinu, „seljake, puk, radnike", a taj drugi dio puka Starčević je smatrao „vrednijim delom" naroda.[244] Starčević, prema Bogdanovljevu mišljenju, nije bio za „državu radi države", nego je u njoj vidio dobro za hrvatski narod; bit njegova djela nije „puko državotvorstvo", nego samo i jedino „sloboda naroda". Bogdanov je pisao da je Starčević bio „protiv svake vlade koja nije demokratska i narodna mada i bila hrvatska", što mu služi kao potkrepa da je pretpostavljao slobodu naroda državi.[245]

Stjepan Kranjčević (1918. – 1968.) objavio je u listopadu 1937. tekst „Fašističko tumačenje hrvatskog nacionalizma", u kojem je odapeo strijele prema Matičinu čelniku Filipu Lukasu. Kranjčević je opovrgavao Lukasovo sumnjičenje da se „klasnom interpretacijom ideologije braće Radića boljševizira selo". To što Lukas

[242] Vaso BOGDANOV, *Ante Starčević i socijalna pravda*, Zagreb 1937., 5.

[243] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 408-409.

[244] V. BOGDANOV, *Ante Starčević i socijalna pravda*, 13-17.

[245] *Isto*, 22-27.

imputira seljačkoj ideologiji, da je redukcionizmom hrvatsku naciju ograničila na seljački stalež, Kranjčević opravdava riječima da je seljaštvo i njegov stalež „sačuvalo jezik i onda kada se šačica gospode posve odnarodila" i da je ono „sačuvalo narodne običaje, sačuvalo svoju kulturu, s kojom sada gospoda paradiraju". Lukas je osuđivao patetično mirotvorstvo koje su pronosili Radić i seljački pokret, naglašavajući ratobornost hrvatskoga naroda, zbog koje je „očuvao najpresudniji prostor Evrope", što Kranjčević smatra veličanjem fašizma i apelom za borbu i rat.[246]

Radovan Latković (1917. - 2004.) iz redova hrvatskih nacionalista reagirao je na Kranjčevićev napad na Lukasov „fašizam" 1937. u listu *Omladina*. Latković je razlučivao fašizam od hrvatskoga nacionalizma digresijom da bi se „po toj logici i Ante Starčević otac hrvatskog nacionalizma" mogao proglasiti „fašistom" iako je djelovao „upravo pola stoljeća prije nego je fašizam nastao".

> „Već pune dvije godine nastoji se svim silama uvjeriti našu javnost da u Hrvatskoj postoji fašizam; već pune dvije godine slušamo i čitamo u svim, čak i hrvatskim novinama neozbiljne pripovijesti o toj novovjekovoj nemani. Pa kad već zbilja ima ta krilatica o fašizmu poslužiti kao sinonim za sve, što je najlošije i hrvatskom narodu najopasnije; ako se njome želi jedan dio hrvatske inteligencije difamirati pred širim narodnim redovima, napose pred selom; ako se tom krilaticom želi rascijepat jedinstvenu hrvatsku omladinu, demoralizirati je, skrenuti joj poglede s velikih ciljeva, oslabiti njezinu snagu i otupiti njen idealizam, ako je upornost u tome nečasnome radu toliko ustrajna, ako se to neozbiljno blebetanje i podlo klevetanje ne stišava, nego postaje sve drskije, sve nasrtljivije, onda je naša dužnost da već jednom javno progovorimo o toj stvari."[247]

Kranjčevićev slavenski i jugoslavenski kut gledanja osuđuje sve one koji u Italiji i Njemačkoj vide izbavitelje hrvatskoga naroda. Je li za hrvatski narod „naravnija ideja o zajednici s fašističkom Italijom i nacionalsocijalističkom Njemačkom od ideje bratstva sa Slavenima, recimo konkretno sa Slovencima i Srbima", pitao se Kranjčević.[248] Slavenski kulturni i politički identitet imao je biti zamašnjak politike hrvatskoga naroda, s čime se hrvatski nacionalisti ne slažu. Lukas nema povjerenja u „slavenstvo kao jedinstvenu povijesnu stvarajuću snagu" koja bi imala neku svijetlu budućnost u svakom smislu te riječi, kako to vjeruju Radićeva duhovna djeca.[249] To se odražavalo na ideologiji seljačkoga pokreta, kojom se htjelo na seljaštvu i „neiskvarenoj" slavenskoj kulturi načiniti otklon od utjecaja zapadne, germansko-romanske kulture.[250] Istinski nacionalni duh živi u seljaku, a ne u kozmopolitskom duhu „gnjiloga" Zapada pred kojim ničice padaju hrvatski nacionalisti. Zato je Šarinić napominjao da je „sve to upliv tuđinštine, sve je to upliv romanske civilizacije, koje bi se morali već jednom odreći, jer ostati može samo ono što je stvoreno

[246] Stjepan KRANJČEVIĆ, „Fašističko tumačenje hrvatskog nacionalizma", *Nova riječ* (Zagreb), br. 47., 7. X. 1937., 2.

[247] R. LATKOVIĆ, „Fašizam i hrvatski nacionalizam" (1937.), *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku*, 12.

[248] S. KRANJČEVIĆ, „Fašističko tumačenje hrvatskog nacionalizma", 3.

[249] V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 65.

[250] A. RADIĆ, „O ruskoj književnosti", 72-79.

za narod, a po duhu narodnome".[251] Šarinić se kao pobornik „autohtone hrvatske kulture" na ovom mjestu diže protiv hrvatskih katolika i nacionalista, koji u vezi sa zapadnom kulturom traže sidrište hrvatskomu nacionalnom identitetu.

Sklonost seljačke ideologije etnografiji, etnologiji i „narodnoznanstvu" izravna je posljedica bavljenja A. Radića tim znanostima.[252] Etnologija bi imala biti u službi nacionalizacije hrvatskoga društva tako da bi se preko nje provodilo „poučavanje u narodu". U Banovini Hrvatskoj to se i obistinilo, kada etnologija postaje središnjim predmetom prosvjetnoga sustava, istisnuvši s vrha ljestvice povijest, „kraljicu humanističkih znanosti", preko koje se do tada provodila politika nacionalnoga identiteta. Učenje etnologije imalo je ulogu prijenosnika „seljačkoga" nacionalizma i agrarnoga socijalizma u sve slojeve društva. Etnologija je tako postala znanost u svrhu propagiranja ideologije seljačkoga pokreta. Kako je Banovina po sporazumu Cvetkovića i Mačeka iz 1939. imala široku prosvjetnu autonomiju, to je ostavljalo slobodne ruke HSS-ovoj kulturnoj i prosvjetnoj politici. Smjernice kulturne politike u Banovini Hrvatskoj odvijale su se u znaku „poučavanja u narodnom duhu". Prosvjetni sustav tada se reformira u smjeru da se odstrani i iskorijeni tragove građanskoga individualizma, koji je bio temeljna crta hrvatskoga školstva tamo od Mažuranićevih reformi iz 1870-ih. Prosvjetni sustav prilagodio se seljačkoj ideologiji tako što je uzdizao nacionalni i socijalni kolektivitet, dajući mnogo veću ulogu društvu nego pojedincu.[253] Svrgnuti su „veliki ljudi", „vrli muževi", velike figure nacionalne povjesnice plemići, svećenici i građani, a na njihovo mjesto unišao je suvremeni hrvatski seljak. Gledajući toj logici u lice, etnologija je trijumfirala nad historiografijom.

Rudolf Bićanić bavio se selom u dvosveščanom djelu *Kako živi narod*, pišući s etnološkoga motrišta i jedne podgrane sociologije sela.[254] Putujući 1935. po raznim stranama „pasivnih krajeva" i odredištima zapadne Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Like, Bićanić je ulazio u tajne narodnoga života. U uvodnim napomenama napao je hrvatsku inteligenciju, koja je potpuno nezainteresirana za životni položaj hrvatskoga sela. Bićanića je, kao i ostale HSS-ovce, „žuljala" činjenica da se inteligencija nije povodila za seljačkim idejama. Pratila je „kulturna strujanja Beča i Pariza", znajući mnogo više o „političkim ideologijama Engleza i Nijemaca, nego što znadu kakvo mišljenje o uredjenju društva ima hrvatski seljak".[255]

Bićanić je bio predsjednik Gospodarske sloge, gospodarskoga ogranka seljačkoga pokreta, kao ekonomski znalac iz najužega kruga „vođe hrvatskog naroda". Godine 1938. piše o ekonomskim posljedicama državnoga centralizma, koji se provodio prema uputama velikosrpske politike. Bićaniću su državno i narodno jedinstvo prazne krilatice i puke ideološke fantazije, odnosno lažni propagandizam da se

[251] I. ŠARINIĆ, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, 128.

[252] A. RADIĆ, „Kulturni vidici", *Sabrana djela Antuna Radića*, knj. XVI., Zagreb 1938., 10.

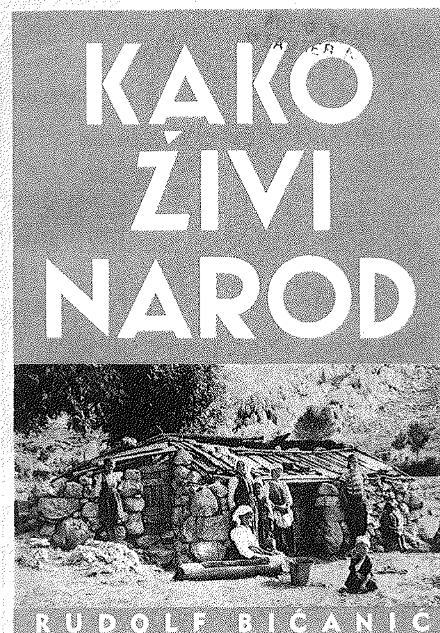
[253] Suzana LEČEK, Tihana PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor: etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939. - 1941.*, Zagreb 2010., 98.

[254] Rudolf BIĆANIĆ, *Kako živi narod. Pučanstvo u pasivnim krajevima*, Zagreb 1936. U drugoj knjizi iz 1939. objavljuje posjet selima Hrvatskoga zagorja, Slavonije i Srijema, Hrvatskoga primorja, Like i Gorskoga kotara.

[255] *Isto*, 4.

narod uvjeri kako živi u nekakvoj političkoj idili koja frca od solidarizma, a zapravo živi u državi koja se raspada po svim šavovima. U stvarnosti nema nikakva političkoga i ekonomskoga jedinstva. Stvarnost je hegemonija beogradske velikosrpske čaršije, koja „sistemski izrabljuje hrvatske i prečanske krajeve" tako što se „ekonomska eksploatacija štiti političkom silom".[256]

Ekonomska istraživanja Bićanić vješto preinačava u legitimne zahtjeve za autonomnu Hrvatsku, u nešto što se zove ekonomski nacionalizam *in ultima linea*. Politički centralizam i državni etatizam forsirale su vladajuće velikosrpske garniture. Na ekonomskom području to je za posljedicu imalo sve prisutniji i rašireniji državni intervencionizam. Zadržavanje znatne ekonomske djelatnosti pod nadzorom države proizvelo je golemu korupciju u upravi države i na svim drugim poljima života. Bićanićev prikaz secirao je ekonomsku anatomiju države koja je osjetno zagazila u državni socijalizam, u kojoj sve više cvjeta državno upravljanje oskudnim resursima, a privatna inicijativa i slobodno tržište se guše. Visoke stope oporezivanja, koje je takav ekonomski režim tražio za svoje goleme potrebe, porezno su najviše pogodile seljaštvo. Bićanić je opisao i birokratsku aždaju Kraljevine Jugoslavije na sljedeći način:



Naslovnica knjige Rudolfa Bićanića *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima* iz 1936.

> „Hrvati su se s pravom tužili da Mađari ne obuhvaćaju sve prihode iz Hrvatske u svojim obračunima. A Mađari su se opet hvalili da Ugarska izdržaje Hrvatsku. No u oba se slučaja nije moglo raditi o velikim razlikama. One su mogle biti veće od 10 posto. Danas iznosi postotak prihoda, koji se ne troši na području Savske Banovine 46 posto. Prije rata uzimala je država u Hrvatskoj i Slavoniji 450 današnjih dinara od svakog stanovnika. Taj se iznos trošio gotov čitav na području Hrvatske i Slavonije, a autonomna hrvatska vlada raspolagala je od te svote sa 198 dinara po stanovniku. Danas država i banovina uzimlje 1120 dinara od stanovnika Savske Banovine. Od toga troši država na području Savske Banovine samo 555 dinara po stanovniku, 83 dinara za svoju samoupravu koristi banovina sama, a 475 dinara se troši za državne potrebe van područja Savske Banovine."[257]

Bićanićevo kritičko pisanje o jugoslavenskom centralizmu, uz nacionalne motive, motivirano je i uspostavom decentralizirane države s jakom lokalnom samoupravom, koja bi osigurala bolje životne uvjete seljaka i seoskih zajednica. Ta točka

[256] Rudolf BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938., 224.

[257] *Isto*, 209-210.

gledišta počiva na uvjerenju da država mora omogućiti donošenje što više odluka na nižim razinama vlasti kako bi seljaštvo moglo imati što više političke i ekonomske slobode u svojim seoskim zajednicama. Slično liberalnom gledanju na državu kao nužno zlo, seljačka ideologija vidi njezinu uglavnom represivnu i eksploatatorsku stranu i zato je nužno što se više može suzbiti njezin utjecaj. Seljačka ideologija zamišljala je državu odozdo prema gore; u središtu državnoga života nije liberalni pojedinac, nego pojedinac uživa svoju slobodu ograničen okvirima seoske obitelji.[258] Bićanićeva oporba režimskomu državnom kapitalizmu samo je naoko dosljedna, jer bi se dolaskom na položaj vlasti seljački pokret također okrenuo snažnim zahvatima „seljačke" države u ekonomski život kako bi se poboljšao položaj seljačkoga staleža.

U doba kada se Bićanić borio protiv ekonomskih posljedica beogradske politike i obrađivao teške socijalne muke hrvatskoga sela, a Šarinić gradio seljačku ideologiju, sociolog i profesor Pravnoga fakulteta Dinko Tomašić (1900. – 1975.) pokušao je pomoću socioloških teorija proniknuti u „društveni razvitak Hrvata".[259] Tomašićeve sociološke konsideracije uzrujale su brojne duhove kasnih 1930-ih. Njegova predavanja iz sociologije izazvala su na zagrebačkome Pravnom fakultetu studentske demonstracije. U listopadu 1937. studentskom pobunom protiv Tomašića ravnao je mladi hrvatski nacionalist Tijas Mortigjija. Njegovi kolege, frankovački studenti digli su ustanak protiv predavanja Dinka Tomašića na Pučkom sveučilištu 23. listopada 1937. na temu „Razvitak hrvatskog nacionalizma", uzvikujući: „Dole orjunaši, Dole batinaši, Živila nauka, Dole jugofašisti, Dole jugoslovenski pučko-frontaši." Tomašić je morao odgoditi predavanja za početak akademske godine 1937./1938. budući da su brojni studenti Mortigjijina kluba bojkotirali predavanja iz sociologije.[260]

Tomašiću se spočitavao filomarksizam i orjunaška prošlost. Zato su Mortigjija i njegovi kolege studenti „prigovorili Tomašićevom negiranju jedinstvenog hrvatskog nacionalizma kojega on zamjenjuje klasnim pojmovima staleškog, građanskog i pučkog, seljačkog nacionalizma i to zato jer je to destruktivno u današnjoj oslobodilačkoj borbi". Mortigjija je uvjerenja da Tomašiću nije priraslo srcu „građansko shvaćanje narodnosti, koje naglašava solidarnost svih slojeva", nego klasna narav društvenih odnosa.[261] Takva Tomašićeva sociologija hrvatskoga naroda „hrvatskoj ideji i političkoj misli daje naročitu interpretaciju u duhu jugoslavenske pučke fronte". To što je počeo „hrvatovati" nije ga preobrazilo u autentičnoga starčevićanca nakon što se oprostio od orjunaštva, nego se zadojio nakon toga nekim marksističkim pretpostavkama.[262]

Nakon pravnoga studija u Zagrebu, Tomašić je 1929. putovao od Pariza do Amerike stječući znanja iz socijalne psihologije i antropologije, novih znanstvenih grana relativno nepoznatih u tadašnjoj Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tomašić, nekoć „udarna pesnica" Orjune, u novim je okolnostima koje su nastupile proglašenjem

---

258 *Isto*, 48-49.

259 Dinko TOMAŠIĆ, *Društveni razvitak Hrvata: rasprave i eseji*, Zagreb 1937.

260 Tijas MORTIGJIJA, *Dinko Tomašić u pravom svjetlu*, Zagreb 1937., 10.

261 *Isto*, 9-12.

262 *Isto*, 3.

osobne vladavine kralja Aleksandra postao osoba od punoga povjerenja HSS-a. Rastao se tada i s već atavističkim jugoslavenskim integralnim nacionalizmom. Godine 1937. izašao je s recentnim rezultatima svojih istraživanja hrvatske narodne kulture, podijelivši ju na „zadrugarsku" i „plemensku", na zadrugarsko-zemljoradnički sjever i stočarsko-plemenski jug, što je do tada neuobičajena sociološka podjela hrvatskoga naroda.[263] Razvijao je svoje sociološke spoznaje pod utjecajem raširenoga i prihvaćenoga Cvijićeva antropologizma o dinarskoj rasi. Suprotno Jovanu Cvijiću, Tomašić je obrnuo njegovo učenje o superiornosti dinarske rase.

Tako su Tomašiću hrvatski Panonci sa sjevera superiorni južnim Hrvatima. Tomašićevski protudinarizam polazio je od sjevernjačke kulturne razvijenosti u odnosu na dinarske „pasivne krajeve", Liku, Bosnu, Dalmatinsku zagoru i Hercegovinu. Tomašić je na hrvatskom sjeveru, gdje je obitavala „zadrugarska kultura", pronalazio središte odakle se treba izvlačiti hrvatski politički i kulturni identitet. Prostori su to i gdje se najranije podignuo i najsnažnije izrazio hrvatski seljački pokret, gdje je seljačka ideja pustila najjače korijenje i odakle su dolazili seljački prvaci, od braće Radić do Mačeka. Njegova sociološka antropologija i sociološko-psihološki postulati u velikoj su mjeri odraz Tomašićevih prohaesesovskih pogleda na tadašnju hrvatsku stvarnost.

Tomašić je kroz kritičku prizmu dinarizma nišanio svoje suvremenike, političke protivnike poput Pavelića, Budaka ili pak Lukasa, koji su vukli podrijetlo s dinarskoga područja. U borbi tko će uzeti prevlast nad hrvatskom politikom pred ratni požar Tomašić se priklonio sjevernjačkoj Hrvatskoj i njezinim snagama, držeći ih kulturno naprednijima i politički trijeznijima, i to zato što je „plemenska kultura patriarhalna i autokratska, a to je shvaćanje u potpunoj oprečnosti sa ekonomskom i političkom demokracijom razvijene zadružne kulture".[264] Na kulturnom dualizmu hrvatske nacije, na dvjema različitim zajednicama hrvatske prošlosti, Tomašić je smjerao iščitati suvremene znakove. Taj i takav tomašićevski dualizam tvrdio je, pretočen u svijet politike, da su pojedinci iznikli iz „plemenske kulture dinarskoga juga" skloni strogoj hijerarhiji, autokratskomu shvaćanju politike i, kao posljedica toga, diktaturi kao političkomu poretku, a da su stanovnici sjevernoga zadružnog pojasa svojim stupnjem kulturnoga razvoja predodređeni za demokratsko uređenje. Prvima pripisuje negativne crte, militantni karakter, agresivnost i sklonost nasilju, što ih sve predodređuje za ekstremni nacionalizam i fašizam. Drugima nekritički pripisuje miroljubivost i iskonski osjećaj za *pravicu*, za društvenu pravdu, jednakost i demokraciju.

Sve to potaknulo je nesmiljene napade hrvatskih nacionalista na Tomašićev sociološki rad po sveučilišnim aulama. Protumačili su Tomašićev dualizam kao njegov trajni „orjunaški" nagon da se pocijepa i oslabi hrvatski nacionalni korpus u grčevitu otporu beogradskomu režimu. Integralistička panorama hrvatskoga nacionalizma pokušavala je hrvatski narod zamišljati kao skladnu, jedinstvenu i nepodijeljenu

[263] D. TOMAŠIĆ, *Društveni razvitak Hrvata*, 16.-56., 56.-94.

[264] *Isto*, 44.

cjelinu. Stoga su joj zvučale odiozno podjele na dinarsku i panonsku Hrvatsku. Tijas Mortigjija tvrdio je, iz integralističkoga kuta gledanja, da Tomašić „negira opstojnost i opravdanost jedinstvenog hrvatskog nacionalizma kao koncentracije svih snaga i elemenata nužnih u oslobodilačkoj borbi hrvatskoga naroda".[265]

To da će se HSS i sjeverna seljačka baza okrenuti demokratskoj politici opovrgnuto je skorim nastajanjem Banovine Hrvatske 1939. godine. Tomašićevo uvjeravanje determinističkom socijalnom psihologijom palo je u vodu. Čelništvo HSS-a okrenulo se autoritarnom načinu vladanja. Na razini simbola i u dosluhu sa znakovima vremena Mačeka se nazivalo „vođom hrvatskog naroda". Otvaranje logora i zatvaranja ustaša, nacionalista i komunista veoma su praktično pokazali HSS-ov odmak od načelnoga zagovaranja demokracije i svega što je Tomašić zborio. Strah od gubitka potpore u hrvatskom narodu u korist hrvatskih nacionalista i komunista bio je previše snažan. Banovina Hrvatska kratkotrajno je ispunjenje Radićeva federalističkoga sna o „hrvatskoj seljačkoj republici" unutar labave jugoslavenske države. Stidljivi nagovještaji federalizacije, kojoj se žestoko opirala velikosrpska politika, nikada nisu pravo zaživjeli jer je kraljevska Jugoslavija zauvijek nestala u Travanjskom ratu 1941. godine.

Pobjedom komunističke gerile u ratu očekivanja u nekim političkim glavama HSS-a da se možda obnovi Banovina Hrvatska izgubila su svako uporište. Raspršeni su i narodnofrontaški snovi da bi se HSS nekako mogao nagoditi s komunistima oko razdiobe vlasti. S druge strane, glavnina ratnih struja HSS-a u emigraciji i u zemlji ustrajala je na tome da se Hrvati politički artikuliraju kroz jugoslavenske perspektive što je dodatno umanjivalo ionako veoma male mogućnosti da Hrvati izađu iz rata sa svojom nezavisnom državom. Na obzorima se promaljao jedan novi svijet iz kojega je ubrzo iščeznuo seljački pokret. Mnogi istaknuti članovi stranke, koji su nastojali surađivati na bilo kojoj osnovi s partizanskim pokretom i komunistima, i vjerovali u uspostavu demokratske Jugoslavije poslije rata su završili po Titovim tamnicama poput Ilije Jakovljevića, Tome Jančikovića, Bariše Smoljana, Rudolfa Hercega, Božidara Magovca, Augustina Košutića, a veliki ih se broj raspršio u poslijeratnoj emigraciji među kojima i sam predsjednik Vladko Maček, Juraj Krnjević, Bogdan Radica i Dinko Šuljak i mnogi drugi.[266] Hrvatska seljačka stranka skupo je platila cijenu svoga nerealističnoga pacifizma.

Pod proleterskim zastavama

Nacionalna agitacija koju su komunisti provodili prije 1948. mogla bi se prije svrstati pod pojmovlje „lijevoga" nacionalizma. Pojam nacionalni komunizam vezivao se pak uz pucanje veza između Tita i Staljina. Ili, kao što bi staljinisti rekli, uz Titov „heretički" komunizam, koji je trajno nagrizao jedinstvo svjetskoga komunističkog

[265] T. MORTIGJIJA, *Dinko Tomašić u pravom svjetlu*, 7.

[266] O tome opširnije vidi: Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996., 93.-147.

pokreta.[267] „Lijevi" hrvatski nacionalizam stoji u dubokoj i neodvojivoj vezi s djelovanjem KP Jugoslavije i međunarodnoga komunističkog pokreta. Stoga je njegovo razumijevanje u bitnoj ovisnosti o toj njegovoj okolini. Bez razmatranja međunarodnoga razvoja marksizma-lenjinizma, svaka bi procjena njegova odnosa prema hrvatskom nacionalizmu ostala nedorečena, a slika „lijevoga" hrvatskoga nacionalizma vidno okljaštrena. Stoga je od presudne važnosti proniknuti u marksistički doživljaj nacionalnoga pitanja.[268]

Karl Marx i Friedrich Engels nisu ostavili iza sebe kristalno jasne poglede o naciji i nacionalnom pitanju, pa se tek njihovo ideološko potomstvo uhvatilo u koštac s tim krajem 19. i početkom 20. stoljeća da bi osmislili razrađenije odgovore o nacionalnoj problematici. Marxove i Engelsove konfuzije o nacionalnom pitanju nastale su zato što su zauzimali sasvim oprečne poglede prema nacionalnom pitanju. Njihovi pogledi išli su iz krajnosti u krajnost; od toga da su nacionalni pokreti revolucionarni i „progresivni" pa do toga da su kontrarevolucionarni i „nazadnjački". Marksistička teoretiziranja o nacionalnom pitanju Leszek Kołakowski sveo je na „mješavinu Hegelovih reminiscencija, parola Proljeća naroda, kao i ličnih sklonosti i antipatija". Marx je izražavao poseban odium prema tzv. nehistorijskim narodima, dok je izrazite antipatije pokazivao prema carskoj Rusiji, toj „nositeljici reakcije". Engels je posebno nedostojnim držao slavenske narode, kojima je „prorokovao germanizaciju, polonizaciju i mađarizaciju".[269]

Europsko „proljeće naroda" 1848. skrenulo je Marxovu i Engelsovu pozornost na nacionalno pitanje. Tada razdvajaju pojedine europske narode na revolucionarne i reakcionarne na osnovi vlastitih refleksija o tim događanjima. Hrvate pritom bacaju u drugi razred, jer su ustali u zaštitu habsburške kuće i austrijske carevine te im, po Engelsovu mišljenju, kao „reakcionarnom narodu" prijeti povijesno nestajanje. Osim toga, kao dionici njemačke intelektualne kulture, robovali su hegelijanskim koncepcijama o „historijskim i nehistorijskim narodima".[270] Nešto poslije, kada se Hrvati bore za nacionalnu slobodu protiv monarhijske velikosrpske reakcije, Kominterna ih smatra pripadnicima skupine „ugnjetenih naroda", čija nacionalna borba sadržava revolucionarnu snagu. U tom su kontekstu Engelsova i Marxova zapažanja o Hrvatima izgubila svaki mjerodavni orijentir za međuratne komuniste. Marx nije volio Slavene, ali se od svih slavenska inteligencija najviše zagrijala za marksizam.

Premda su se znali katkada i afirmativno izražavati o vrijednosti nacionalnoga, sve u svemu, do kraja su sumnjali u njegovu vrijednost u podizanju svjetske revolucije,

---

[267] „National Communism" (http://www.britannica.com/EBchecked/topic/404603/National-Communism).

[268] Od pregršt literature koja se bavi ovim pitanjem vidi npr.: Rudi RIZMAN, *Marksizam i nacionalno pitanje: razvoj osnovnih zamisli o naciji u marksističkoj društvenoj misli*, Beograd 1987.; Walker CONNOR, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton – New Jersey 1984.; Michael FORMAN, *Nationalism and the International Labor Movement: The Idea of the Nation in Socialist and Anarchist Theory*, University Park 1998.; Kevin B. ANDERSON, „Russia and Poland: The Relationship of National Emancipation to Revolution", *Marx at the margins*, Chicago – London, 2010.

[269] *Isto*, 109.

[270] M. KASPRZAK, „Nationalism and Internationalism", 44.

osobito Marx, ostajući privrženiji proleterskomu internacionalizmu. Engels je nadživio Marxa, nakon čega je čak prihvatio parlamentarizam i tražio od socijalista jaču potporu za nacionalno samoodređenje.[271] No, ni Engels nije podastro konačno rješenje zagonetke o tome kakva bi to trebala biti marksistička nacionalna politika. Takva proturječna ostavština očeva utemeljitelja marksističkoga pokreta dovela je njihove sljedbenike u situaciju da od 1895. do 1917. na različite načine, po osobnom nahođenju i u skladu s političkom oportunosti, tumače Marxovo i Engelsovo poimanje nacionalnoga pitanja.[272] Osim toga, nakon njihove smrti marksizam nije ostao nepomična ideologija, nego je očitovao gipkost koja će mu priskrbiti vrlo dinamičan razvoj u idućim razdobljima.

Tako je marksizam kao društvena teorija doživio svoj „zlatni vijek" u razdoblju *fin de siècle* (1889. – 1914.) i prvoga pokoljenja njegovih učenika.[273] No, neki od njih koji su se poveli za političkim pragmatizmom, uključivši se u utrku za vlast morali su promijeniti neke marksističke predrasude. Konačno, Bernsteinova socijaldemokracija i Lenjinov boljševizam u teoriji i praksi zagrabili su krupnim koracima daleko od ortodoksnoga marksizma. Marksističko učenje smatralo je o nacionalnom i nacionalizmu da su to pojave privremenoga i prolaznoga karaktera koje imaju završiti u povijesnoj ropotarnici s potopom kapitalizma i smrću građanske klase. Dakako, takvo je mišljenje marksista proizlazilo iz njihova determinističkoga objašnjenja svjetske povijesti, koja se kretala po "zakonima historijskoga materijalizma", a čiji „historijski progres" u budućnosti neminovno donosi pobjedu proleterske revolucije, što ima kao posljedicu zamiranje nacionalnoga osjećanja i konačnu smrt nacija. Marksisti su se nadali da je s Prvim svjetskim ratom nastupila povijesna prekretnica. Staro doba kapitalizma i imperijalizma stvar je prošlosti jer je nadošlo „novo doba" u kojem će se pobjedonosno vijoriti „crvene zastave" socijalističke revolucije.

Guranje nacionalnoga problema pod tepih moralo se sudariti s europskom stvarnošću, nastaloj nakon Francuske revolucije na nacionalnoj osnovi. Nakon Marxove i Engelsove smrti marksisti su se suočavali s jazom što se rastvorio između europskoga realizma i njihova revolucionarnoga idealizma. Najviše se to osjećalo u srednjoj i istočnoj Europi, gdje je nacionalno pitanje u mnogonacionalnim carstvima bilo od prvorazredne važnosti. Zapadnoeuropski marksisti, koji su živjeli u uvjetima već izgrađenih nacionalnih država, konsolidiranih nacija i bez gorućih nacionalnih sukoba, nisu pokazivali previše zanimanja za takvu situaciju. Marksisti što su pridolazili iz redova „velikih naroda" oglušivali su se na položaj „malih naroda" u srednjoj i istočnoj Europi. Poljski socijalist Kazimierz Kelles-Krauz zaokupljao se teškim položajem poljskoga naroda koji je stajao razdijeljen između velikih carstava. U debati

[271] Michael FORMAN, „Engels' Internationalism and the Theory of the Nation", *Engels After Marx*, (ed. Manfred B. Steger i Terrel Carver), The Pennsylvania State University – Manchester 1999., 249.

[272] Michal KASPRZAK, „Nationalism and Internationalism: Theory and Practice of Marxist Nationality Policy from Marx and Engels to Lenin and the Communist Workers' Party of Poland", Doctorate Thesis, University of Toronto, Toronto 2012., 56-57. (https://tspace.library.utoronto.ca/.../Kasprzak_Michal_201203_PhD_thesis).

[273] Leszek KOŁAKOWSKI, *Glavni tokovi marksizma*, knj. II., Beograd 1984., 5.

s Rosom Luxemburg osporavao je njezin prijedlog da se poljski proletarijat ujedini s ruskim i tako se odrekne svoje državne nezavisnosti uime klasnih ciljeva svjetskoga komunizma.[274]

Austromarksizam Otta Bauera i Karla Rennera, srodan idejama Luxemburgove, ustupao je kulturnu nezavisnost habsburškim narodnostima, ali im je uskraćivao pravo na nacionalno samoodređenje.[275] Bauer je pod svaku cijenu želio sačuvati Monarhiju i s pomoću habsburškoga *Commonwealtha* na federacijskom osloncu dokinuti hegemonijski položaj njemačke i mađarske nacije i time ostvariti „međunarodni socijalizam u malome". Josif Visarionovič Staljin, pišući svoj ideološki traktat o nacionalnom pitanju u Beču između 1912. i 1913., oštro je napadao takva polazišta. Staljin je prihvatio Lenjinove prosudbe da treba rastakati stara carstva pomoću oružja nacionalizma, a ne ih zatirati, kako je to neizravno smjerao austromarksistički pristup.[276]

U tim marksističkim sučeljavanjima članovi Socijalističke internacionale zauzimaju različite strane u pogledu nacionalnoga pitanja pa variraju od priznanja do nijekanja nacije. U tome su u stopu pratili duhovne pretke, Marxa i Engelsa. Vladimir Iljič Lenjin[277] i Rosa Luxemburg najistaknutiji su predstavnici tih dviju škola mišljenja u predoktobarskim danima.[278] Unatoč tomu, oboje su nakon sloma Druge internacionale ustali protiv „socijaldemokratskog revizionizma i reformizma", kojem je smjernice davao korifej njemačke socijaldemokracije Eduard Bernstein. Lenjin prihvaća nacionalna zahtijevanja preko prava naroda na samoodređenje do odcjepljenja i u nacionalizmu vidi moćno sredstvo u privlačenju nacionalnih masa za revolucionarne ciljeve, što se treba sagledati u širem obzorju Lenjinova plana o uništenju reakcionarnih carstava. Lenjin je pravo na samoodređenje držao „izuzetkom od naše opće prakse" i prihvaćao ga kao jedino sredstvo da se svrgne velikoruski carizam.[279]

Nasuprot tomu, Luxemburgova zastupa stajalište koje daje prednost klasnoj borbi nad nacionalnim probitcima, iako je priznavala stvarnost postojanja nacionalnoga ugnjetavanja. U raspravi Luxemburgove i Lenjina, on je bio mnogo spretniji i s mnogo boljim osjećajem za politički realitet, što je i pokazao kada se

[274] Usp. Timothy SNYDER, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe : A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872-1905)*, Cambridge 1997.

[275] Otto Bauer svoje je temeljno djelo u prilog austromarksizmu *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* napisao 1907. u Beču.

[276] Staljinovo djelo objavljeno je u izdanju tiskare Napredak na partizanskome teritoriju. Josif Visarionovič STALJIN, *Marksizam i nacionalno pitanje*, 1944.

[277] Vidi: Vladimir I. LENJIN, „Socijalistička revolucija i pravo nacija na samoodređenje" (1916.), *O pravu nacija na samoodređenje*, Zagreb 1950.

[278] Detaljnije o misli Rose Luxemburg i njezinu stavu prema nacionalnom pitanju u čemu je ključan njezin članak „Nacionalno pitanje i autonomija" iz 1908., u kojem se priklanja austromarksizmu.: L. KOŁAKOWSKI, „Roza Luksemburg i revolucionarna ljevica", *Glavni tokovi marksizma*, knj. II., 77-121.

[279] *Isto*, 481. Lenjin to govori u članku „Nacionalno pitanje u našem programu" iz 1903. godine. „Pravo na samoopredjeljenje je izuzetak od naše opšte prakse. Taj izuzetak je apsolutno nužan s obzirom na krajnje reakcionarni velikoruski nacionalizam i najmanje odricanje toga izuzetka jeste oportunizam (kao u Roze Luksemburg), jeste glupa igra u korist velikoruskog krajnjeg reakcionarnog nacionalizma."

domogao vlasti u Oktobarskoj revoluciji. Lenjin je izveo ključni zaokret od ekonomističkoga marksizma, kojemu mu je suparnica Luxemburgova ostala privržena do samoga kraja svojega života.[280] Lenjinistički konformizam tako je širom otvorio vrata nacionalnoj problematici. No, tim taktičkim postupanjem, kojim je htio skrenuti nacionalne mase u komunističke vode, Lenjin ni na trenutak nije izdao vječne komunističke ideale klasne diktature i proleterske revolucije.

Nacionalno pitanje koje je teorija marksizma izgurala na sam rub, postavljajući ga u sferu „društvene nadgradnje", odjednom se našlo u središtu marksističkih rasprava. Osobito je to uhvatilo maha u buržujskoj Jugoslaviji, gdje se nisu tek tako dali raspetljati čvorovi nacionalnoga pitanja. Jugoslavenski marksizam morao je uložiti nemali trud da bi razbistrio nacionalnu problematiku u svojem doktrinarnom svjetlu.[281] Marksizam je tako svoj prodor u srednjim i istočnim predjelima Europe dugovao činjenici da je priznao postojanje nacionalnoga problema. U tim područjima nije stajao u bezuvjetnom raskoraku s nacionalizmom, jer ti krajevi još nisu kročili na put nacionalne konsolidacije. Udružujući i ispreplećući nacionalno i socijalno pitanje u svojem nauku, komunistički pokret stvorio je važne preduvjete za osvajanje utjecaja u tim područjima.[282]

Nije stoga iznenađujuće da su otuda proizašle vodeće figure marksističke teorije o naciji poput Lenjina i O. Bauera. U prvoj jugoslavenskoj državi jugoslavenski (i hrvatski) komunisti dijelili su se između sljedbenika O. Bauera i Luxemburgove s jedne i Lenjina s druge strane. Prvi su strogo naginjali revolucionarnomu internacionalizmu, niječući postojanje nacionalnoga pitanja, a drugi su se povodili za lenjinizmom koji bi se upleo u nacionalne pokrete i koristeći njihovu snagu preko njih proveo toliko željenu revoluciju. Partijska „desnica" predvođena srpskim komunistom Simom Markovićem i jugoslavenski socijaldemokrati zastupali su putove koje su prokrčili Luxemburgova i Bauer tako da su branili jugoslavensku cjelovitost i osporavali revolucionarni karakter nacionalnoga pitanja.[283] U okolnostima goruće nacionalne krize kakva je vladala, lenjinistički je smjer bio najprikladniji za razvoj komunističkoga pokreta u međuratnoj jugoslavenskoj državi, zbog čega će lenjinističko načelo zaorati duboku brazdu na polju jugoslavenskoga komunizma.

Po stvaranju jugoslavenske države 1918. većina je jugoslavenskih komunista mislila da je tim činom riješeno i nacionalno pitanje i da im ostaje prionuti u radu na izvršenju revolucije. Međutim, razvoj događanja demantirao je ta njihova prvotna razmišljanja. Redefinicija jugoslavenskoga marksizma postala je nužna potreba s obzirom na to da se cijeli politički prostor ispunio nacionalnim nabojem. Kao i drugdje, čim je teorijski marksizam poprimio obličje praktične politike i ušao u nadmetanje za vlast ili ju je pak osvojio, morao se upustiti u brak s nacionalnom idejom

[280] M. KASPRZAK, „Nationalism and Internationalism", 298.

[281] Stipetić donosi da je „društvena kritika" marksista u prvoj Jugoslaviji nadmašila ne samo građansku misao nego i sovjetski marksizam u svojim bavljenjima nacionalnim pitanjem. Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 49.

[282] M. KASPRZAK, „Nationalism and Internationalism", 100.

[283] Ivan JELIĆ, *Osnivački kongres KPH 1937.*, Zagreb 1987., 25.

i nacionalizmom. To križanje marksizma i nacionalizma u teoriji i praksi najbolje se očitovalo u danima nakon Oktobarske revolucije, kada se sovjetski eksperiment ubrzo prometnuo u „socijalizam u jednoj zemlji", iza čega se skrivao u pozadini velikoruski nacionalizam. Ante Ciliga to je prispodobio s „nacionalno-egoističkom rusko-sovjetskom politikom" prema neruskim narodima, o tome da je Kominterna puka transmisija ruskoga partijskoga komiteta, ali i o ostalim izljevima velikoruskoga nacionalizma, Ciliga se raspisao u svojim sjećanjima na deset ruskih godina.[284] Uostalom, i Kominternom se upravljalo iz Moskve, iz središnje osi svjetskoga komunizma, preko nacionalnih „kompartija", tako da se i svjetski komunistički pokret rukovodio u svojem djelovanju ničim drugim nego nacionalnom linijom.

Isto se dogodilo i u jugoslavenskoj državi. Najprije su jugoslavenski marksisti i komunisti zdušno gajili ideale „narodnoga jedinstva" Srba, Hrvata i Slovenaca. Nacionalno pitanje sastojalo se od toga vrijedi li „narodno jedinstvo" na kojem je Partija slagala program u prvim godinama jugoslavenske države ili su Hrvati, Srbi i Slovenci, nakon svega viđenoga u Kraljevini SHS, tri odvojena naroda. Jedno je sigurno: bez partijskoga osmišljavanja i razrade nacionalne politike, KP Jugoslavije ne bi imala zajamčenu budućnost. Toga je bio svjestan i dobar dio komunista. Zbog toga se pomirenje marksizma i nacionalizma nalazilo u srži rasprava jugoslavenskih komunista između dvaju ratova. Nacionalni problem toliko je zaokupio javni prostor da je lenjinističko načelo o afirmaciji nacija odnijelo prevagu u raspravama komunista u zemlji. Nacionalno pitanje, kojem je hrvatsko pitanje bilo sinonimom, partijski su krugovi dotaknuli već 1923., nakon čega se uskoro odustalo od unitarizma i počelo pozivati, po uputama Kominterne, na rušenje države Južnih Slavena (1924. – 1935.) radi stvaranja balkanske federacije radničko-seljačkih republika.[285] U tom su omeđenom razdoblju komunisti prema moskovskoj direktivi zagovarali punu primjenu Lenjinova prava na samoodređenje do odcjepljenja. Nakon 1935., kada se ponovno vraćaju politici podupiranja jugoslavenske države, ispuštaju riječ „odcjepljenje".[286]

Osim što je od raznih jugoslavenskih režima trpjela progone i šikaniranja, životareći izvan zakona, KP Jugoslavije i njoj bliska inteligencija trpjela je i optužbe oporbe zbog nacionalnoga nihilizma. U državi u kojoj nacionalni problemi potresaju politički i društveni život takve optužbe rađale su kompleks KP Jugoslavije. Stoga je njezina međuratna sudbina toliko opterećena nacionalnom problematikom da je u određenim razdobljima dobivala čak veći naglasak nego sam marksizam. Štoviše, KP Jugoslavije dala je nacionalna prava i narodima koji, kao Crnogorci i Makedonci, nisu bili priznati u prvoj Jugoslaviji. Prevlast zamršenoga nacionalnoga pitanja, kao što je to Krleža uvidio u svojim lucidnim analizama, zapravo je rasteretila „lijeve snage". Jer, kada ne bi bilo nikakva nacionalnoga problema i budne paske kraljevskoga režima nad nacionalnom oporbom, jugoslavenski bi komunistički pokret zadesio poraz kakav je u to vrijeme pomeo talijanske i njemačke komuniste.

---

[284] Ante CILIGA, *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, Zagreb 1943., 20-21.

[285] Jozo IVIČEVIĆ, „Odrednice unitarističkog nacionalnog programa I. i II. kongresa KPJ", *Hrvatski znanstveni zbornik*, Zagreb 1971., 137.

[286] Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske (1937. - 1941.)*, knj. I., Zagreb 1972., 45.

„Poraz lijevih snaga je definitivan u zemljama gdje ta borba nije komplicirana narodnosnom politikom. Ovako je pritisak facetiran na nerazmjerno više isprekidanih ploha, on je po fizičkome zakonu rasterećeniji, nije tako usredsređen i nije prema tome tako neposredan. To pitanje, iznad svega više od drugih, izazvalo je državnu krizu i dotjeralo je do ovoga stepena bezizlaznosti u kojoj se nalazi danas."[287]

U neposrednom poraću glasanje za KP Jugoslavije i komunistički pokret bilo je fenomen u sredinama gdje se osjećalo nezadovoljstvo prema novom velikosrpskom režimu, u Crnoj Gori, na Kosovu i Makedoniji, ali i u Hrvatskoj i Slavoniji te u manjoj mjeri i u Sloveniji.[288] Uspjeh trećega mjesta po broju mandata, koji su komunisti postigli na izborima 1920. za Ustavotvornu skupštinu, nije bio posljedica komunističkih predizbornih akcija nego je to, kako je procjenjivao Ciliga, bio revolt krajnjega nepovjerenja nesrpskih naroda prema srpskoj vojsci i žandarmeriji, ali i teškoga poslijeratnoga socijalnoga stanja širom nove države. Procjene KP Jugoslavije da se uopće ne upušta u nacionalni kompleks pitanja vrlo su brzo došle na naplatu. Vladino donošenje Obznane 30. prosinca 1920. izazvalo je potres koji je doveo do potopa Partije na izborima u ožujku 1923., kada se natjecala pod imenom Nezavisna radnička partija Jugoslavije. Dogodilo se to da je njezino biračko tijelo prebjeglo u krilo nacionalnih stranaka.[289]

Određeno podcjenjivanje jugoslavenskih komunista glede nacionalne problematike podgrijavalo se predodžbama da će poslijeratni „kontinentalni val komunizma" iz Mađarske i Njemačke zapljusnuti i „jugoslavenske obale".[290] Komunisti iz Hrvatske uglavnom su se regrutirali iz „lijevoga" krila jugoslavenske Nacionalističke omladine (Kamilo Horvatin, Đuro Cvijić, August Cesarec, Miroslav Krleža i dr.). Iz tih su predratnih vremena nastavili ispovijedati unitaristički kredo prema kojem se Hrvati i Srbi moraju utopiti u jugoslavensku naciju, dočim su to isto srpski komunisti samo izvanjski očitovali, ostajući iznutra okrenuti svojemu „plemenskom" partikularizmu.[291]

Razvoj prilika u kojima je „narodno jedinstvo" svakim danom sve manje privlačno, a revolucija još uvijek ideal postavljen u daleku budućnost, zahtijevao je nove smjerove komunističke nacionalne politike. KP Jugoslavije tako naređuje diskusiju među perjanicama svoje inteligencije da bi se razbistrio partijski stav o nacionalnom pitanju. Rasprava se rastegnula od srpnja do prosinca 1923. po raznim partijskim glasilima, u kojoj su najviše udjela uzeli zagrebački i beogradski komunisti.[292] Otvaranje diskusije zapalilo je iskre sukoba između Sime Markovića (1888. - 1939.) i Ante

[287] Miroslav KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935." (1935.), *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Sarajevo 1990., 510.

[288] I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 307-308.

[289] Ante CILIGA, "Za jasnoću i odlučnost u nacionalnom pitanju" (1923.), Sima Marković, *Tragizam malih naroda – spisi o nacionalnom pitanju*, (ur. Desanka Pešić), Beograd 1985., 147-151.

[290] I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 309.

[291] *Isto*, 312-313.

[292] Vidi više: Dušan LUKAČ, „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 4/1972., br. 3, 31-42.

Cilige.[293] Komunistička partija Jugoslavije tim se sukobima razbila na „ljevicu" i „desnicu". Prvi, kao Ciliga, drže da je nacionalno pitanje dio revolucionarnoga pitanja, a drugi, predvođeni Markovićem, odbijaju to priznati. Marković pokušava obraniti „hegemoniju velikosrpske buržoazije" tvrdnjom da bi nacionalna ravnopravnost Srba sa Slovencima i Hrvatima urodila još jačim učvršćenjem „buržoaskog sistema".

> „Međutim, ravnopravnost kapitala dovela bi nesumljivo do izvesne hegemonije razvijenijeg, organizovanijeg i modernijeg hrvatskog i slovenačkog kapitala nad srpskim kapitalom. Zato je srpska buržoazija protiv ravnopravnosti, za političku hegemoniju."

Markoviću je nepoznat svaki pojam ravnopravnosti naroda zbog različitoga ekonomskoga i kulturnoga stupnja razvoja Slovenaca i Hrvata s jedne i Srba s druge strane. Zato je bez mnogo zadrške kazivao da „Srbi samo političkom hegemonijom mogu iznivelirati razlike sa Slovencima i Hrvatima, i da će tek onda prihvatiti ravnopravnost".[294] Marković se zato ufao u „republikansko-autonomističko rješenje" državne krize. Želio ju je razriješiti bečkim marksizmom Otta Bauera i Karla Rennera. Njihovo djelo *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* tražilo je pronalazak putova za preživljavanje stare Austro-Ugarske, a da se njezinim narodima ne daju političke ingerencije veće od nacionalno-kulturne autonomije. Markoviću je to poslužilo kao lijek protiv federalističkoga bauka koji je lebdio nad unitarističkom jugoslavenskom državom.[295]

Ciliga je protuslovio Markoviću, tvrdeći da je federalizam pretpostavka revolucije u „vidovdanskoj Jugoslaviji". Tom je svojom misli Ciliga već tada anticipirao kasniju avnojsku Jugoslaviju. „Bosna, Crna Gora, Makedonija, Vojvodina, Slovenija, Dalmacija, Hrvatska i Srbija" trebaju biti „republikanske komunističke federacije" jer je „svaka ustavna revizija produžetak srpske hegemonije". Ciliga je pritom predlagao da se komunisti povežu s Radićevom strankom da bi se izvojevalo preuređenje nove države.[296] Smatrao je da Markovićevo autonomaštvo „ne znači odstranjenje, nego ublaženje srpske hegemonije", koju je ovaj branio marksističkim frazama. Optužio je Markovića za „oportunizam, reformizam, nemarksizam i nerevolucionarnost", opominjući ga još da je „potpuna ravnopravnost naroda Jugoslavije cilj radničke klase". Ciliga je želio „klasnom radikalizmu dodati nacionalni radikalizam", tako da će „nacionalnim i socijalnim oslobođenjem potlačenih ove zemlje, oni postati armija nepobediva, osnovati carstvo bratstva, jednakosti i slobode".[297]

[293] Markovićeva rasprava objavljena je u listopadu 1923. godine. Desanka Pešić kaže da je „levica koja je stajala na poziciji da je nacionalno pitanje u suštini pitanje revolucije, smatrala ovaj Markovićev stav za najslabiju točku njegove koncepcije kao izraz socijaldemokratskog oportunizma i reformizma, kao svođenje nacionalnog pitanja na ustavno pitanje". Sima MARKOVIĆ, „Nacionalizam u svetlu marksizma", *Tragizam malih naroda*, (ur. Desanka Pešić), 7.

[294] *Isto*, 85.

[295] *Isto*, 65.

[296] Ante CILIGA, "Jedinstveni front revolucionara i oportunista" (1923.), *Tragizam malih naroda - spisi o nacionalnom pitanju*, (ur. Desanka Pešić), 152.

[297] A. CILIGA, „Za jasnoću i odlučnost u nacionalnom pitanju" (1923.), *Tragizam malih naroda - spisi o nacionalnom pitanju*, (ur. Desanka Pešić), 147-151.

Nakon te rasprave među jugoslavenskim su komunistima pobijedile Ciligine ideje. U tim je raspravama sudjelovao i August Cesarec (1893. - 1941.). Slično Ciligi, Cesarec se načelno opredjeljivao za federalizam i konfederalizam, koje je promicala Hrvatska republikanska seljačka stranka, te je bio za suradnju komunista s Radićem.[298] Tvrdio je da Partiji „moraju biti sveta i neprikosnovena stvarna opredjeljenja naroda" te da usprkos tomu „što smo mi objektivno jedan narod, mase se danas više nego ikada subjektivno takvim ne osjećaju, nego baš naprotiv, i to je ono iz čega mi neizbježno moramo povući zaključak da Jugoslavija, imajući u svome postanku princip nacionalne države, danas faktično predstavlja državu nacionaliteta, državu narodnosnu".[299]

Miroslav Krleža (1893. - 1981.), najutjecajniji pisac međuratnoga komunističkog pokreta, također se antagonizirao s partijskom „desnicom".

> „Jugoslavenski komunistički pokret počeo je kao provincijalna kompilacija austrijske štampe sa nacionalno indiferentnim naddržavnim teorijama jednoga Rennera i Bauera, rodio je čitavu generaciju negativnih simbola u obliku Koraća, Radoševića, Haramine, Demetrovića."[300]

Tako je pisao Krleža, držeći posve diskutabilnim partijsko pozivanje na Lenjinovo učenje o „pravu na samoodređenje naroda do odcjepljenja". Jer, kada se to primijeni u jugoslavenski prostor i vrijeme, Krleža misli da to vodi u „separatizam i šovensku iredentu".[301] Na III. zemaljskoj konferenciji 1924. u Beogradu donesena je rezolucija koja je prihvatila držanja spomenutih komunističkih intelektualaca, priznavši da postoje tri narodna suvereniteta. Komunistička rezolucija ta je tri naroda jugoslavenske države pozvala na „samoodređenje do odcjepljenja". U idućem razdoblju to je značilo kontinuitet zalaganja za razbijanje Jugoslavije (1924. - 1935.). Kominterna je na V. moskovskom kongresu 1924. prihvatila rezoluciju III. zemaljske konferencije o Jugoslaviji kao „zajednici ravnopravnih naroda", ističući da je nužno provesti „izdvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije", jer je Jugoslavija „tvorevina zapadnoevropskog imperijalizma koju treba razoriti". Staljin je tada osudio Markovićeve „desne" stavove. U frakcionaškim borbama što su ih jugoslavenski komunisti vodili među sobom, osim Cesarca, Cilige i Krleže protiv Markovića su ustali i Moša Pijade, Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Kamilo Horvatin i Đuka Cvijić. Kao lijevi frakcionaši pridavali su nacionalnome pitanju značajan položaj u ukupnoj revolucionarnoj borbi.[302]

No oporba protiv ove grupacije i nadalje je snažan čimbenik odnosa među komunistima. Kada je 1924. Hrvatska republikanska seljačka stranka ušla u Seljačku internacionalu, Kominterna je naložila komunistima u zemlji da porade na stvaranju

[298] August CESAREC, „Federacija kao etapa od nacionalne revolucije ka proleterskoj", *Borba*, br. 33., 6. IX. 1923., 3.

[299] August CESAREC, „Osnovni naš nacionalni stav federalizam" (1923.), *Rasprave, studije i članci : nacionalni, socijalni i kulturni problemi Jugoslavije (1912. - 1927.)*, Zagreb 1971., 205-211.

[300] M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935.", 484-485, 552.

[301] *Isto*, 599.

[302] M. IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. I, 145.

saveza „radnika i seljaka". Unatoč tomu, Stjepan Radić, vraćajući se iz moskovske avanture, došao je na udar *Borbe* jer da je u moskovskom nastupu izdignuo „nacionalno oslobođenje iznad socijalnoga" te da nije prihvatio „teorijski program marksizma". Radić je u odgovoru pozvao komuniste da njihovo „vodstvo napokon prizna i u praksi pravo samoodređenja naroda hrvatskoga", poslije čega je propala svaka šansa za koaliciju između radićevaca i komunista.[303] Naknadno je Krleža ovako opisao taj debakl komunističke politike pred „radićevštinom":

> „Socijalizam u Hrvatskoj postao je nemoćan spram prodora radićevštine, jer je u pitanju državnog ujedinjenja Stjepan Radić zauzeo otvorenije, ne uvijenije, a iz masovne perspektive istini bliže stanovište (...). Fraza o samoodređenju naroda do odcjepljenja tretirana kao platonska parola iz socijalističke perspektive ostala je direktivom koju su anarhoidne mase instinktivno osjećale da je platonska, a Radić je tu boljševičku direktivu umio praktično primijeniti u svakodnevnoj političkoj borbi. Radić je prividno bio dijalektički bliži primjenjivanju te jednostavne lenjinske teze od onih govornika, koji su u ime KPJ suzbijali Radićevu demagogiju (...). Svi pokušaji našeg pokreta, da se ideološki razračuna s radićevštinom zatajili su isto kao što danas nijesmo umjeli da u nacionalnom pitanju zauzmemo praktično jasan stav."[304]

Među jugoslavenskim komunistima na životu će egzistirati partijske frakcije sve do druge polovine 1930-ih. Partijska „ljevica" i dvadesetih i tridesetih godina, pod hrvatskim komunistima Krležom, Ciligom, Cesarcem i Cvijićem, gleda neprijateljskim očima na unitarizam, podržavajući (kon)federalizam i republikanizam hrvatskoga seljačkog pokreta. Kada su Krleža i Cesarec 1923. započeli s objavom književnoga časopisa *Književna republika*, htjeli su književno-kulturnim republikanizmom potpomoći Radićevu borbu s velikosrpskim monarhizmom. Njihova naklonost prema HSS-u nalijepit će im etiketu iz kuhinje unutarpartijskih protivnika da su protagonisti „politike prirepaštva". Đuro Cvijić upućuje na to da se komunisti podudaraju sa Seljačko-demokratskom koalicijom u mnogim važnim pitanjima te je zagovornik njihove suradnje na načelima Narodne fronte. „SDK i lijeva politika radništva dodiruju se u slijedećim stvarima: 1. borba za neograničeno pravo samoodređenja i slobodan razvoja hrvatskoga naroda, 2. borba unutarnjeg i vanjskog fašizma za demokratske slobode, 3. borba za poboljšanje gospodarskog i socijalnog položaja seljaštva radništva i drugih siromašnih slojeva i srednjih slojeva, 4. borba za pacifizam i protiv ratne opasnosti, 5. borba protiv reakcionarnog šovinizma, a za bratsku slogu među narodima."[305] Cvijićevi eseji prilog su pokušaju da se pokrene politika „prirepaštva". Unutarpartijski nesporazumi u pogledu „prirepaštva" dosegnuli su vrhunac na prosinačkim izborima 1938. godine, kada su se zagrebački komunisti odlučili za listu Udružene opozicije, a ne za listu Stranke radnog naroda iza koje je stajala Partija.

---

[303] Napad na Radića počeo je člankom u *Borbi* od 19. VI. 1923. pod naslovom „Radićev put u Moskvu", a Radićev odgovor objavljen je u *Slobodnom domu* 25. VI. 1923. kao članak „Nezavisna radnička partija Jugoslavije". Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu", *Časopis za suvremenu povijest* 4/1972., br. 3., 22-23.

[304] M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935.", 550-551.

[305] Stjepan CVIJIĆ [pseudonim Stjepan Livadić], *Politički eseji*, Zagreb 1936., 70.

Na VII. kongresu Kominterne u Moskvi od 25. srpnja do 21. kolovoza 1935. donesena je posebna direktiva namijenjena KP Jugoslavije. Partijska direktiva s najvišega komunističkoga foruma nalagala je jugoslavenskoj partiji da prihvati održanje Jugoslavije putem njezine federalizacije i da uspostavi veze posredstvom Narodne fronte sa svim „antifašističkim grupacijama" u Kraljevini Jugoslaviji. Slušajući bespogovorno moskovske direktive na ljubljanskoj IV. zemaljskoj konferenciji krajem prosinca 1934. i na splitskom plenumu u lipnju 1935. KP Jugoslavije odustaje od razbijanja Jugoslavije i prihvaća platformu Narodne fronte, slušajući bespogovorno moskovske upute. Ljubljanska konferencija odlučila je dati prednost „nacionalnom momentu", osluškujući nove vjetrove iz Moskve. Napušten je jugounitaristički predznak tako što se pristupilo osnivanju komunističkih stranaka u slovenskim i hrvatskim krajevima.[306]

Osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije 1937. označava provođenje zacrtanoga partijskoga plana o odbacivanju jugoslavenskoga unitarizma. Od 1923., kada se o njemu razvila prva ozbiljnija polemika, do te godine partijske rezolucije samo su deklarativno osuđivale unitarizam u komunističkim redovima. Otpori „reorganizaciji Partije" trajali su gotovo dvije godine. Pritom su se sučelile unitaristička i federalistička partijska frakcija. Partija je nužno morala izgubiti „velikosrpski i unitaristički" balast da bi prodrla među hrvatske mase. Dio Partije mislio je da je takva „reorganizacija protiv proleterskog internacionalizma" i da će „nacionalistički elementi oslabiti Partiju".[307] Pod velom „frakcionaške politike" probijali su nesređeni računi srpske i hrvatske buržoazije koji su zarazili i komuniste, koji također preuzimaju prosrpski centralizam i prohrvatski federalizam kao dva oprečna pogleda prema uređenju buržujske Jugoslavije.

Pošto su se odrekli bezuvjetnoga jugoslavenstva komunistima je skinuta stigma unitarizma i velikosrpskoga nacionalizma u očima hrvatskoga naroda, tako da su im se otvorili široki horizonti za komunističku aktivnost u hrvatskim stranama. Zato i nije čudnovato što su komunisti gledali na rođenje KP Hrvatske kao odgovor na „bujanje buržoaskog nacionalizma", misleći time u prvom redu na snažnu plimu hrvatskoga nacionalizma druge polovine tridesetih godina, koji se podigao oko HSS-ova pokreta i u nastojanjima frankovačke inteligencije. No, taj proleterski nacionalizam, koji su komunisti namijenili širiti u hrvatskom narodu nakon I. kongresa KP Hrvatske, nije dopuštao Hrvatima da potraže izlaz izvan države Jugoslavije. Sloboda i napredak hrvatskoga naroda mogu se pronaći jedino u svijetloj budućnosti komunističkoga sistema koji bi stvorio nacionalni i socijalni egalitarizam jugoslavenskih naroda.

Međutim, to nije odgodilo rast komunističkoga pokreta u hrvatskim krajevima. Osnivanje KP Hrvatske osiguralo je da komunistički pokret snažno prodre osobito u Zagreb, Dalmaciju i Hrvatsko primorje, gdje prije samoga osnivanja Banovine Hrvatske zauzima čvrsta uporišta. Peta konferencija KP Jugoslavije u

[306] Dušan LUKAČ, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje (1918-1941)*, Beograd 1972., 282-283.
[307] *Isto*, 285-286.

Zagrebu (19. - 23. listopada 1940.) odlučila je da je „reorganizacija od velike koristi za daljni rad i razvitak KPH, što se ogleda na njezinom velikom brojčanom porastu i organizacionom učvršćenju".[308] Postavivši sebi za cilj „osvajanje hrvatskih masa", KP Hrvatske izdignula je nacionalni moment iznad revolucionarnoga zahtjeva za „obaranje građanskog društva". Pragmatizam Partije se tako vješto prilagodio atmosferi iščekivanja rješenja hrvatskoga pitanja.[309]

Tako su položene osnove za „lijevi" hrvatski nacionalizam, koji je i dalje ostao čvrsto uzidan u jugoslavenski komunistički projekt. Utemeljenje partija Hrvatske i Slovenije 1937. naznačilo je konačnu pobjedu lenjinizma u programatskim odredbama komunističkoga pokreta. No, to nije KP Hrvatske učinilo nezavisnom niti je polučilo „federalizaciju Partije", napuštanje demokratskoga centralizma i njezina monolitnoga jedinstva. Štoviše, KP Hrvatske djelovala je kao puka ekspozitura KP Jugoslavije. O tome je jasno pisao hercegovački Srbin Blagoje Parović u jednom članku u *Proleteru* iz 1935. u kojem prezentirao da su „neki drugovi krivo shvatili da osnivanje KP Hrvatske i KP Slovenije znači kao da KPJ tobože postaje federativna organizacija nacionalnih partija". Nadovezujući se na to Parović nudi završne misli o tome prijeporu i kaže rezolutno da je to „shvatanje iz osnova pogrešno" i da „naša partija jest i ostaje jedinstvena centralizovana partija", jer „organizacioni princip međunarodnoga boljševizma jest demokratski centralizam".[310]

Bez obzira na njezinu stvarnu podčinjenost, osnivanje KP Hrvatske imalo je veliko simbolično značenje. Sve te partijske transformacije odigravale su se u vrijeme kada u hrvatskim zemljama buja hrvatski nacionalni pokret, koji traži institucionalno i teritorijalno priznanje „hrvatske nacionalne individualnosti". Postojanje nacionalne komunističke partije, makar i simbolično, omogućavalo je da se povežu marksizam i suvremeni hrvatski nacionalizam. Vladimiru Bakariću bio je nepoznat svaki pojam o hrvatskom nacionalizmu, a u njegovoj sudbini prianjanja uz komunistički pokret odlučujući su bili drugi razlozi, kao što su protürežimska retorika i uzdizanje načela socijalne pravednosti od strane revolucionarnoga pokreta.[311]

Komunistički intelektualci, August Cesarec i Otokar Keršovani (1902. - 1941.) zastupali su najdosljednije povezivanje nacionalne i marksističke matrice u predratnim publikacijama. Polagano je napuštena utopija da je moguće podizati novo društvo bez tradicija, da bi se uopće mogli zaputiti u osvajanje hrvatskih masa, komunisti moraju priznati stvarnost nacije i njezinu povijest. Da bi se proniknula nacionalna dimenzija i obogatio „lijevi" hrvatski nacionalizam, Cesarec i Keršovani moraju se latiti posla proučavanja hrvatske povijesti. Tako Keršovani piše svoje djelo o povijesti hrvatskoga naroda u kazamatu Srijemske Mitrovice.[312]

308 I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske (1937. - 1941.)*, 320.

309 Lukač govori o nekim programatskim dokumentima KP Hrvatske, koji su istaknuli „precenjivanje nacionalnog faktora i izvesno zapostavljanje klasne borbe". D. LUKAČ, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje*, 322-323.

310 Jelić je ponovno tiskao taj članak u svojoj knjizi vidi: I. JELIĆ, *Osnivački kongres KPH 1937.*, 92.

311 Dino MUJADŽEVIĆ, *Vladimir Bakarić - prva politička biografija*, Zagreb 2011., 26.

312 Izvorni je naslov toga Keršovanijeva djela *Teze*, a pisane su u mitrovačkom zatvoru 1937. i 1938. godine. Zorica STIPETIĆ, „Keršovanijeva interpretacija hrvatske povijesti", *Pazinski memorijal: katedra Čakavskog*

Osim Vase Bogdanova, drugi komunistički intelektualci nisu bili profesionalni historiografi nego uglavnom pisci, književnici i filozofi. Keršovani i Cesarec se daju na studij hrvatske povijesti, što je stanovita novost u pokoljenju lijevih intelektualaca koje se, fascinirano marksizmom, nije osvrtalo na narodnu povijest. U isto je vrijeme mladi učitelj i komunist Edvard Kardelj djelovao s istim nadahnućima za svojih uzničkih dana pišući po ljubljanskim zatvorskim ćelijama. Kardelj se potrudio uklopiti povijesnu dinamiku slovenske nacije u krajolike socijalističke revolucije, napisavši djelo *Razvoj slovenskega narodnoga vprašanja* 1939. godine.[313]

Keršovani nije u svjetlu marksizma kao Kardelj razradio hrvatsku nacionalnu problematiku do u detalje. Ipak, izradio je skicu za marksističku monografiju hrvatske povijesti. Njegova revolucionarna misao unosi povijest klasne borbe i potlačenih društvenih skupina u hrvatsku povijest, koje je „buržoaska historiografija" prepuštala povijesnom zaboravu. Odjenuvši hrvatskoj povijesti novo marksističko ruho, Keršovanijeva hrvatska povjesnica je „trajna borba za nacionalni integritet i afirmaciju, te klasno oslobođenje".[314]

S druge strane, Cesarec se bavi problemom kako uskladiti takva dva antipoda kao što su Starčević i Marx. Osim što je objavljivao povijesne studije, članke i eseje o pravaštvu, napisao je 1940. Eugenu Kvaterniku u čast dramu *Sin domovine* na temelju prikupljene građe. Uoči uspostave Banovine Hrvatske pravaška baština Starčevića i Kvaternika pronalazi svoje mjesto na komunističkoj ljevici. U posljednjem odsjeku Cesarčeva života ta je baština obuzela njegovo intelektualno stvaralaštvo. O Kvaterniku je govorio kao o svojem „unutrašnjem duševnom suputniku".[315] Opravdanje zašto se išlo prihvatiti pravaštvo prilično je jasno, nacionalno pitanje nerazdruživi je dio opće revolucije na valovima nacionalizacije komunizma, pa su Kvaternik i Starčević u Cesarčevu prikazu „nacionalni revolucionarci" koji su istaknuli zastave nacionalne slobode.[316]

Cesarec je u narodnofrontaškoj maniri suprotstavljao „demokratske i liberalne inspiracije" Starčevića i Kvaternika, koje su nespojive s interpretacijama pravaštva hrvatskih nacionalista i ustaša. Nakon što je čitanjem Kvaternikovih spisa upoznao njegov „kršćanski socijalizam" kojim pobija Malthusova ekonomska učenja, Kvaternik mu imponira više no Starčević. Zato mu Kvaternikov lik nacionalnoga borca i socijalnoga mislioca ostavlja umjetničkoj mašti na volju da ga u drami prikaže kao

---

sabora za noviju povijest Istre, knj. 3, Pazin 1972., 89. To djelo pisano u zatvoru je kasnije objavljeno pod naslovom: Otokar KERŠOVANI, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971.

313 Knjiga je napisana u slovenskom originalu pod pseudonimom Sperans. Zaplijenjena je, a pisana je tijekom Kardeljeva boravka po ljubljanskim zatvorima 1938. godine. Edvard KARDELJ, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1973., 1.

314 Z. STIPETIĆ, „Keršovanijeva interpretacija hrvatske povijesti", 90.

315 Svoje misli o Kvaterniku Cesarec razvija u časopisu *Izraz* 1940. i 1941., u čitavom nizu eseja „Eugen Kvaternik kao politički ekonom", „Eugen Kvaternik i ekonomski problemi njegova vremena", „Ideološka pozicija E. Kvaternika", „Kriza stranke prava i naši komunari", Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 408-409, 408-441.

316 Zorica STIPETIĆ, „Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske ljevice", *Časopis za suvremenu povijest* 23/1991., br. 1-3., 120.



August Cesarec (prvi slijeva) u Španjolskom građanskom ratu, (HR-HDA, Kartoteka Augusta Cesarca, VII-1280, ng. 1280, 6x6)

metaforu nacionalne i socijalne revolucije. Kvaternikov *exemplum* uzima Cesarec kao onaj kojim ima kročiti hrvatski narod u osvit novoga svjetskoga rata.

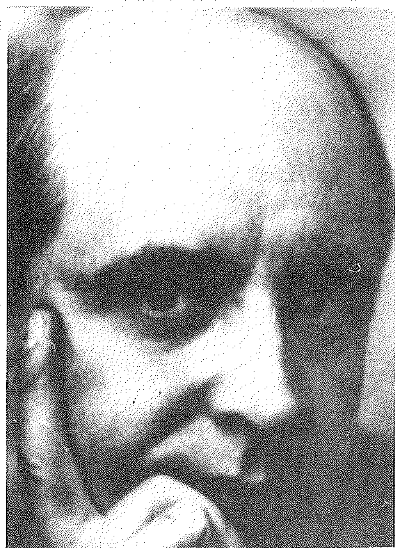
Kritike na dramu *Sin domovine* dale su različite ocjene, od pozitivnih do negativnih. Lendić i Maraković Cesarčevo djelo tretiraju kao marksističku propagandu, kao notorno iskrivljavanje Kvaternikove duhovne figure, koja je istinsko utjelovljenje hrvatskoga katolicizma. Dušana Žanka Cesarčevo bavljenje Kvaternikom, „nacionalnim revolucionarom i vjernikom", pozitivno iznenađuje, jer mu je nepojmljivo da se poznati komunistički izdanak može okrenuti nacionalnomu mitosu. Usprkos prigovorima za pogrešno tumačenje Starčevića i pravaškoga pokreta koje je Cesarec upućivao hrvatskim nacionalistima, i sam je upadao u slične stranputice kada je tvrdio da su pravaši poduprli Parišku komunu 1871. godine.[317]

Njihovo smaknuće u srpnju 1941. ostavilo ih je bez prilike da doprinesu izgradnji „Sovjetske Hrvatske". Cesarec je uhvaćen u pokušaju bježanja iz ustaškoga logora Kerestinca nakon čega ga ustaše strijeljaju između 17. i 18. srpnja, a Keršovani je stradao u strijeljanju prve skupine komunista 9. srpnja 1941. u Dotrščini.[318]

---

[317] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 41.; Z. STIPETIĆ, „Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske ljevice", 126.

[318] Vidi više: Ivan JELIĆ, *Tragedija u Kerestincu*, Ljubljana 1986., 96., 102-122. Zanimljivo je da se za Cesarca išao založiti k Paveliću sam Lukas, koji je preko Cesarčeva brata, inače sveučilišnoga profesora, poslao Paveliću pismo u kojem je iznio podatke o hrvatskom domoljublju Augusta Cesarca. "Kada je pak sutradan došao s mojom molbom za milost, Poglavnik mu je rekao da žali da mu ne može pomoći, jer da mu je brat toga jutra bio streljan, i to kako sam čuo sa zadnjim poklikom, Živjela slobodna Hrvatska! To je bila jedna



Miroslav Krleža, (HR-HDA-1379, I-1309 KRL), 84.

Miroslav Krleža jedna je od najimpozantnijih figura hrvatske moderne. Intelektualni prvak međuratne ljevice, također se upuštao u razmišljanja o hrvatskoj povijesti. Više ga je osvajalo životno djelo Oca Domovine, iako mu u političkoj esejistici nije promaknuo Eugen Kvaternik, čija je „pogibija tragičan sudar između našeg političkog sna i jave".[319] I Krleža nije ostao neokrznut u općem povratku hrvatskih intelektualaca pravaštvu 1930-ih. U tom smislu, ta vremena izvela su lom s prethodnom vidovdanskom erom. U njemu se mnogo manji dio hrvatske građanske inteligencije još uvijek klanjao, kako je Krleža ironično pisao, „ezoteričnoj ideologiji jugoslavenskih misterija", dočim je revolucionarna inteligencija bila uronjena u snove o nadolazećoj planetarnoj revoluciji. U svojem predgovoru *Podravskim motivima* Krste Hegedušića 1933., koji je poslije izazvao famozni sukob na ljevici – Krležin obračun s „ovnovima" i staljinistima Milovanom Đilasom, Radovanom Zogovićem i Jovanom Popovićem oko odnosa revolucije i slobode umjetnosti – Krleža je izložio izrazito pozitivne digresije o Starčeviću:

> „I koliko god to paradoksalno zvučalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava, koja je našu stvarnost promatrala s najpreciznijom pronicavošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za čitavo jedno stoljeće književno i govornički najplastičnije, jeste glava staroga Ante Starčevića. On je bio čovjek koji je jasno gledao našu bezizlaznu krivuljaču hrvatske politike, i braneći žlicu našeg mora i stopu gladnog našeg primorja od madžarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima i huljama, po nitkovima koji tjeraju našu seljačku marvu da brsti trnje pod tuđinskim, sramotnim madžarskim i bečkim zastavama. U sveopćom našem bezglavlju i bezakonju devetnaestoga stoljeća, između naše bunjevačke dogmatike, krpa, zakrpa, prikrpa i sveopće kulturne kerpljačine, mučen ubitačnim slutnjama, Starčević je gledao madžarske prepredene tate slobode, urotu naše gluposti, krštenu našu dijetenklasnu živinu, nakot, blago, marvu i prokletu pasminu našeg prošlog stoljeća u magnatskim surkama gdje prodaju naše interese za bijedne peštanske stipendije; a kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno nijedan naš umjetnik onoga vremena. Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna

velika pogreška i nehuman čin", vidi u: Filip LUKAS, „Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske", *Hrvatska revija* 1/1951., br. 1., 32.

[319] Krleža je to istaknuo u eseju „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu" objavljenom u *Književnoj republici* 1926. godine. Prigodna četrdesetogodišnjica Starčevićeve smrti 1936. bila je prilika da i Krleža progovori o njemu, ali taj esej nikada nije napisan. Negativan tretman Starčevića u Krležinim „Tezama za jednu diskusiju iz 1935." Stipetić drži nevjerodostojnim, smatra da ih je Krleža redigirao iz oportunih razloga prije objave 1953. u Đilasovoj *Novoj misli*. Z. STIPETIĆ, „Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske ljevice", 123.

jednog državnopravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive, jedini temperamenat i jedina glava koja je umjela da se uzdigne mjestimično do proročke snage jezičnog izraza, to je nesumnjivo."[320]

Takvo poštovanje prema hrvatskoj povijesti nije donijelo odmak KP Hrvatske od jedne vrste jugoslavenskoga nacionalizma[321] i komunističkoga internacionalizma. Siječanjski *Proleter* 1937. tekstom „Internacionalnost i narodnost" ovako piše o tome: „Iz svega ovoga proizlazi da internacionalistička suština radničkog pokreta nije i ne može biti štetna i oprečna interesima hrvatskoga naroda. (...) Komunisti su internacionalisti i nacionalisti. Jedan od vođa naše partije, Moša Pijade je dobio 12 godina zatvora zato jer je branio slobodu hrvatskog naroda od srpske hegemonije."[322]

KP Jugoslavije i Hrvatske dosljedno se zalažu „protiv frankovačkog fašističkog separatizma i činjenice da on širi mržnju prema Srbima, bratskom narodu i protivi se sporazumu sa srpskim narodom".[323] Komunisti su zato naklonjeni narodnofrontaškoj suradnji sa Seljačko-demokratskom koalicijom jer se u HSS-u i Samostalnoj demokratskoj stranci intenzivno radi na hrvatsko-srpskom sporazumu. Novi smjer KP Jugoslavije zacrtan 1935. razvit će svoju punu snagu tek u Drugom svjetskom ratu, s tim da je kontinuitet toga smjera bio isprekidan od travnja 1941. do njemačkoga napada na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941., kada se KP Jugoslavije našla pred raspadom na nacionalne partije u koju ju je gurnuo nagli slom Kraljevine Jugoslavije.[324]

Programske deklaracije Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i Antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) zacementirale su položaj „federalne države Hrvatske" pod okriljem „Nove Jugoslavije". Jugoslavenska ideja je još više ojačala u vrijeme rata i dobila na životnom elanu zbog prisutnosti izvanjskih osovinskih sila (osobito Italije u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru) i srpskoga naroda, koji je imao većinski udio u partizanskom pokretu na područjima NDH. Misao o „bratstvu i jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda", koja se naveliko proklamirala u ratu, prometnula se u kamen temeljac poslijeratne jugoslavenske države. Primjerice, ZAVNOH je posvetio mnogo više zanimanja nacionalnim temama, rješenju nacionalnoga pitanja, položaju Hrvatske u Jugoslaviji, jugoslavenskom hrvatstvu, „jugoslavenskoj uzajamnosti", nego što se razbacivao frazama o revoluciji i diktaturi radničke partije.

[320] Miroslav KRLEŽA, „Predgovor", u: *Krsto Hegedušić, Podravski motivi : 34 crteža*, Zagreb 1933., 20-21.

[321] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske (1937. - 1941.)*, 340-341.

[322] I. JELIĆ, *Osnivački kongres KPH 1937.*, 106-107.

[323] I. JELIĆ, *Osnivački kongres KPH 1937.*, 66.

[324] Marijan izaziva službenu partijsku povijest, koja je s neugodom progovarala o tom razdoblju, govoreći da je Majsko savjetovanje iz 1941. obična konstrukcija koja se nikada nije ni održala. Ono je trebalo stvoriti dojam o jedinstvenosti KP Jugoslavije, stvoriti kontinuitet partijske povijesti u obrani jedinstva Jugoslavije premda se jugoslavenska Partija tada našla pred rasulom na nacionalne partije koje su namjeravale slijediti novonastalo stanje. Njemački napad na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. ponovno je vratio u život KP Jugoslavije. Davor MARIJAN, „Majsko savjetovanje CK KPJ - kamen temeljac u zidu obmana", *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, prir. Aleksandar Buczynski, Milan Kruhek, Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., 325-331.

Andrija Hebrang (1899. – 1949.), kao sastavljač deklaracije ZAVNOH-a iz Topuskoga i vođa komunista Hrvatske, naišao je na prigovore koji su dospijevali s vrhova jugoslavenske Partije, iz najužega Titova kruga, da je ta deklaracija imala "građansko shvaćanje", posebno zbog njezina shvaćanja uloge Sabora, ljudskih sloboda i prava vlasništva.[325]

> „Hrvatski narod, pored svoje borbe protiv velikosrpske hegemonije i nametnutog jugoslavenstva, nije ni na čas bio protiv bratske zajednice sa srpskim narodom, nego je naprotiv smatrao bratstvo hrvatskog i srpskog naroda temeljnim zalogom svoje slobode i bolje budućnosti. To dokazuje i povijesna činjenica, da izdajnička frankovačko-ustaška politika, nikada, pa ni u vrijeme najžešćih nasilja velikosrpskih režima u Hrvatskoj, nije mogla oko sebe okupiti veći broj Hrvata."[326]

U širenju nacionalnoga patosa posebice se istaknuo Andrija Hebrang. Na III. zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom u svibnju 1944. ponajbolje je izrazio što bi bio „lijevi" nacionalizam, pozivajući se na povijesne autoritete hrvatske politike i južnoslavensku orijentaciju Josipa Jurja Strossmayera, Frana Supila i Stjepana Radića.[327] U dodirima i vezama s tom orijentacijom imao se oblikovati „lijevi" nacionalizam. Hebrang je prišao obnovi jugoslavenskoga nacionalizma, diskreditirana u vrijeme monarhističkoga režima. Hebrangu su „velikosrpski hegemonizam" i njegovo „čedo separatizam" glavni uzroci „porobljavanja i komadanja Jugoslavije". Omraženoj je jugoslavenskoj ideji trebalo udahnuti nove životne oblike federalističkim preslagivanjem buduće države. Njezino oživotvorenje sastojalo se u tome da ova ponudi okvir koji će „malim narodima sačuvati njihovu nacionalnu slobodu i subjektivitet" te da se na svaki način izbjegne stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije kao što je bio slučaj za staroga Karađorđevićeva režima. Hebrang je u „samoodređenju" i „federalizmu", koje je Lenjin proveo u Sovjetskom Savezu, tražio modele za potvrdu hrvatske slobode.[328]

Međutim, u Hebrangovim promišljanjima ona bi se morala žrtvovati na oltaru jugoslavenskoga federalizma prema komunističkom kroju. I golema uloga Srba u partizanskom pokretu na području NDH primoravala je Hebranga i hrvatske komuniste da moraju pred očima imati jugoslavenske okvire suradnje. Hebrang to izričito naglašava u svojem topuskom govoru kada kaže da je „Hrvatska dala svoj veliki doprinos narodno-oslobodilačkoj borbi svih naroda Jugoslavije, osobito su mnogo pridonijeli Srbi u Hrvatskoj, koji su dugo vremena snosili glavni teret borbe". Hebrang se zbog takva shvaćanja uloge Hrvatske morao suočiti s Titovim prijetećim opomenama za

[325] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang : iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996, 82, 90.

[326] I rezolucije II. i III. zasjedanja, iz Plaškoga od 15. X. 1943. i iz Topuskoga od 9. V. 1944., pokazuju tu nit hrvatsko-srpske suradnje koja ima biti zalog obnovljene jugoslavenske države. Hodimir SIROTKOVIĆ, „Plitvička rezolucija I. zasjedanje ZAVNOH-a 14. lipnja 1943.", *ZAVNOH : rasprave i dokumenti*, Zagreb 2002., 278, 277-306.

[327] *Treće zasjedanje ZAVNOH-a (8. – 9. V. 1944.): stenografski zapisnici*, knj. 3., Zagreb 1950., 19.

[328] Andrija Hebrang objavio je ovaj članak pod naslovom „Ravnopravnost i jedinstvo naroda u Federativnoj Jugoslaviji" u listu *Naprijed* 26. III. 1944. godine. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang: iluzije i otrežnjenja*, 88.

„separatizam" nakon što je ZAVNOH, mimo dogovora s AVNOJ-em i izvan svojih ovlasti, 20. rujna 1943., nakon pada Italije, donio odluku o „pripojenju Istre, Zadra i ostalih od Italije okupiranih krajeva Federalnoj Državi Hrvatskoj".[329]



Andrija Hebrang u ZAVNOH-u

Hebrangova vrludanja s partijske linije potrajala su i dalje. U kolovozu 1944. odlučio je na jednom savjetovanju partizanskih prosvjetnih radnika u Glini da se vjeronauk uvede na „oslobođenom teritoriju" kao izborni predmet u partizanske škole. No, na Titovo traženje morao je tu odluku vrlo brzo povući. I njegova nesnošljivost prema autonomaškim koncepcijama dalmatinskih komunista mogla mu se prikačiti kao sumnja više za njegov, prema partijskim kriterijima, pretjerano prohrvatski stav.[330] Hebrangova smjena u listopadu 1944. s čela Centralnoga komiteta KP Hrvatske imala je jaku poruku. Preko noći je skršen „lijevi" nacionalizam i pokušaj da se samostalnije vodi politika ZAVNOH-a. Svoje protivnike Hebrang i „lijevi" hrvatski nacionalizam imali su u vrhu Centralnoga komiteta KP Jugoslavije, u likovima Milovana Đilasa i Edvarda Kardelja, koji su mu zamjerali da u nedovoljnoj mjeri propagira općejugoslavensku važnost ZAVNOH-a i partizanskoga pokreta na hrvatskim područjima. Razlog Hebrangove smjene s mjesta sekretara Centralnoga komiteta KP Hrvatske u listopadu 1944. još je historiografski neriješen, no nepobitno je da je Hebrang vidio partizansku Hrvatsku u obnovljenoj Jugoslaviji.[331]

Hebrang je preuzimao svoje prosudbe o hrvatskoj sudbini pod Jugoslavijom iz boljševičke škole, ugledajući se na uzor što ga je sovjetski federalizam postavio jugoslavenskim komunistima. Nije imao mnogo dvojbi oko toga, kao tajnik Jedinstvene narodne fronte Hrvatske je 1944. prijeteći osvetom nad svim Hrvatima koji nisu pošli u partizane, upozorio da će se „na razvalinama NDH, kako kažu odluke III. Zasjedanja ZAVNOH-a izgradit slobodna i ujedinjena federalna Hrvatska, kao ravnopravna savezna zemlja nove demokratske federativne Jugoslavije".[332]

[329] *Treće zasjedanje ZAVNOH-a (8. – 9. V. 1944.): stenografski zapisnici*, knj. 3., 19.

[330] O Hebrangu i njegovoj borbi s dalmatinskim komunistima i pokušaju zasnivanja hrvatske telegrafske agencije vidi: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Proturječnosti partizanskoga pokreta", *Časopis za suvremenu povijest* 27/1995., br. 3., 433.; D. MUJADŽEVIĆ, *Vladimir Bakarić – prva politička biografija*, 129-130.

[331] Banac tvrdi da je Hebrang želio stvarni federalizam i nezavisniji položaj ZAVNOH-a, a Radelić to tumači unutarnjim obračunom komunističkih moćnika. Slično Bancu misle Kisić Kolanović i Irvine. Vidi: D. MUJADŽEVIĆ, *Vladimir Bakarić – prva politička biografija*, 125-133; Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990., 92-103.; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Proturječnosti partizanskoga pokreta", 433.; Jill A. IRVINE, „Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje 1943. – 1944.", *Časopis za suvremenu povijest* 24/1992., br. 1, 21-22.

[332] Andrija HEBRANG, *Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni*, 1944., 6.

Drukčiju točku gledanja na istu stvarnost daleko od svakoga lenjinizma zauzimao je Svetozar Ritig (1873. – 1961.), utjecajni katolički svećenik zagrebačke gornjogradske župe s počasnim naslovom monsinjora, što ga nije omelo u nakani da se pridruži partizanskoj borbi. Spadao je među hrvatske uglednike nepokolebljivih jugoslavenskih uvjerenja, po političkoj tradiciji štrosmajerovac, koji je hrvatski narod vidio u krugu južnoslavenske obitelji. Ritig je svoju vezu s tom tradicijom satkao u zapažanjima o Strossmayerovu jugoslavenskom klerikalizmu:

> „Motivacija njegove ideje crkvenoga ujedinjenja uvijek je religiozna: izvršenje Hristove riječi i zakona, ogromna duhovna i moralna korist Istočne i Zapadne Crkve ali njegovi ciljevi očevidno prelaze i na nacijonalno i političko područje. Crkvenim ujedinjenjem njegov bi narod i politički ojačao i lakše tuđinu othrvao, a slavenstvo bi se u svojim snagama osvježilo".[333]

Kao župnik zagrebačke crkve sv. Marka isprva je prihvatio suradnju s diktatorskim režimom generala Petra Živkovića. Dišući takvim duhom, doveo je 17. prosinca 1929. zajedno s Ivanom Meštrovićem poslanstvo grada Zagreba u Beograd na poklonstvo „viteškom kralju ujedinitelju". Doskora je izašao iz političke utakmice duboko razočaran što Aleksandrovo jugoslavenstvo nije ispunilo njegova nadanja da „bratstvo i ravnopravnost" postanu „osnova narodnog života jugoslavenske države".[334]

Međutim, nije pogazio svoje ideale, nego ih je i dalje snivao, nadajući se jednoga dana uspostavi velike i moćne Jugoslavije. Kao utjehu za katastrofu 1941. kada je zbrisana kajmakčalanska Jugoslavija, Ritig je pronašao zamjenu u Narodnooslobodilačkom pokretu, stalno pokušavajući nategnuti veze između solunske braće Ćirila i Metoda, kršćanskih učitelja među slavenskim narodima, i staljinističkoga sekretara Centralnoga komiteta KP Jugoslavije Josipa Broza Tita. U tom smislu pozivao se na (jugo)slavensku misao hrvatskoga svećenstva tijekom stoljeća, od Križanića preko Andrije Kačića Miošića do Strossmayera, da bi opravdavao uspostavu federalne države Hrvatske kao dijela cjeline federalne Jugoslavije. Partizansko ratovanje pod komunistima nije zasjenilo hrvatska nacionalna stremljenja niti se dogodio prijelom u nastojanjima za nacionalnim oslobođenjem, nego je „ime maršala Tita nastavak (kontinuitet) ilirskoga pokreta, Strossmayera i Račkoga, Starčević-Kvaternikove borbe i slavenske politike braće Radića". Od povijesnih velikana hrvatskoga naroda posebno je naglasio zaslužnost Strossmayera i Franje Račkog, za koje je kazivao da su „slavni preteče današnje narodnooslobodilačke borbe i pobjede južnoslavenskih naroda".[335]

Stoga i hrvatsko svećenstvo treba poći njihovim stopama bratstva s drugim južnoslavenskim narodima jer, kao što je tvrdio krčkom biskupu Josipu Srebrniću,

[333] HR-HDA – fond 816 – Osobni arhivski fond Svetozar Ritig (dalje: SR), Svetozar Ritig, *Štrosmajer i crkveno jedinstvo*, Pučko sveučilište, 4. II. 1935., kut. 10.

[334] Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990., 102-103.

[335] HR-HDA-816-SR, Svetozar Ritig, „Misli o narodnooslobodilačkoj borbi neposredno nakon svršetka rata", kut. 2, 3.

„narodnooslobodilački pokret nije komunizam", nego je izraz vjekovnih težnji i ideala južnoslavenskih naroda.[336] Nakon što se potrudio pronaći nit koja vezuje hrvatsku prošlost s partizanskom idejom zajedništva jugoslavenskih naroda, Ritig je upitao:

> „Nakon utvrđenja svih ovih historijskih činjenica tko smije reći da narodno oslobodilačka borba nije kontinuitet hrvatske povijesti i hrvatske državnosti i da će Federalna Jugoslavija zatrijeti ime hrvatskog naroda i tragove njegove stare državnosti?"[337]

Po lenjinističkom ključu, pravo na samoodređenje hrvatskoga naroda promatralo se i s klasnoga motrišta, premda su klasno pitanje i revolucionarni program u partizanskom pokretu bili pomicani ustranu da se ne bi dalo zaključiti na prvi pogled da tim pokretom ravna revolucionarna ruka KP Jugoslavije. Potvrdu tomu najrječitije iskazuje „Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske", donesena na III. zasjedanju u Topuskom 9. svibnja 1944., u kojoj se izrijekom naglašava da je „zajamčeno privatno vlasništvo i privatna inicijativa u gospodarskom životu".[338]

Program jugoslavenskih komunista pupčanom se vrpcom privezao uz lenjinističke teorije o naciji. Naime, jugoslavenski i lenjinistički kontekst onoga što su jugoslavenski i hrvatski komunisti mislili pod pravom na samoopredjeljenje hrvatskog naroda bitno je određivao „lijevi" hrvatski nacionalizam.[339] Lenjinovo pravo na samoodređenje do odcjepljenja nametnulo se u uvjetima ruskoga građanskog rata, i to zbog težnji neruskih naroda za različitim oblicima autonomije. Pravo odcjepljenja u vrijeme staljinističkoga učvršćenja sovjetske države bilo je zabačeno u prilog razvijanja sovjetskoga federalizma. U uvjetima kada se izgrađuje i jača boljševička država nakon 1922. takvo je pravo po naravi stvari kontraproduktivno. To je bio recept komunističke nacionalne politike i u Jugoslaviji. Pravo na samoodređenje do odcjepljenja, nakon što se KP Jugoslavije 1935. vraća svojoj jugoslavenskoj agendi, spominje se i poslije, ali samo deklarativno.

Tako je novi jugoslavenski ustav iz 1946., prepisan prema sovjetskom izvorniku iz 1936., u sebi nosio klicu proturječnosti time što je savezni ustav nadređen republičkim ustavima i što su oni morali biti usklađeni s njim, čime se u začetku negirala federalistička narav nove države u korist centralističkoga modela koji je odgovarao partijskoj diktaturi.[340] Tako su federalistička obećanja ostala mrtvo slovo na papiru, kada je riječ o Hrvatskoj kao republici u novoj Titovoj državi, i to zbog toga što su

[336] HR-HDA-816-SR, Svetozar Ritig, „Svećenicima: Narodnooslobodilački pokret nije komunizam", *Članci, proglasi, izjave, memorandumi, referati, rukopisi*, kut. 2, 12.

[337] HR-HDA-816-SR, Svetozar Ritig, „Misli o našem nacijonalnom problemu: Da li samostalna i samobitna ili Federalna Hrvatska?", kut. 9, 12.

[338] H. SIROTKOVIĆ, „Plitvička rezolucija I. zasjedanje ZAVNOH-a 14. lipnja 1943.", 300.

[339] O samoodređenju naroda u vrijeme rata s pozicija sviju triju ratnih strana, HSS-a, ustaša i komunista. Vidi: Albert BING, „Samoodređenje naroda i koncepcije hrvatske državnosti u kontekstu Drugog svjetskog rata – refleksije povijesnog kontinuiteta", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 45/2013., 129-154.

[340] *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd 1946., 1.

jugoslavenski komunisti odmah nakon rata zaveli diktaturu putem svojega demokratskoga centralizma.

Točka spoja klasnoga internacionalizma savršeno se dopunjavala s „nadnacionalnim" jugoslavenskim nacionalizmom, što je onda poslije priskrbilo veliku integracijsku moć komunistima, a u ratu je dovelo do privlačenja pripadnika različitih narodnih skupina u partizanski pokret.[341] Jugoslavenski komunisti nakon 1935. i u ratu čvrsto brane jugoslavensku ideju, strogo osuđujući nacionalni separatizam, Hrvati, Slovenci, Srbi, Crnogorci i Makedonci mogu svoje pravo na samoodređenje konzumirati isključivo u zadatostima odluka koje je postavio „partizanski parlament" u Jajcu 29./30. studenoga 1943. godine.

Na kraju ostaje nepobitnom činjenica da pokušaj braka marksizma i hrvatskoga nacionalizma nije samo vješta taktika Partije u osvajanju hrvatskih duša, kako će ju optuživati dežurni kritičari, nego je to nekim hrvatskim komunistima postalo i osobnim uvjerenjem. U svakom slučaju, komunisti pristaju na to da se hrvatsko nacionalno biće usmjeri u jugoslavenskom pravcu, stoga je simbolički Strossmayerevo hrvatstvo od Starčevićevoga mnogo poželjnije za potrebe ideološkoga bratimljenja sa Srbima. Koliko god pojedinci poput Krleže ili Keršovanija bili impresionirani nacionalnom paradigmom, nacionalno je oslobođenje, prema Lenjinu i njegovim sljedbenicima jugoslavenskim komunistima, samo jedna stanica na putu prema onom savršenom i istinskom događaju oslobođenja, socijalističkoj revoluciji. S obzirom na to da je nacionalizam proizvod buržujske hegemonije i kapitalističke epohe, svaki nacionalizam, pa i hrvatski, nakon revolucije mora iščeznuti po marksističkim zakonima povijesti. Tako se hrvatsko nacionalno mora utopiti u beskrajnu prostranstvu svjetskoga besklasnoga društva, čiji se ostvarenje stalno pomicalo u budućnost.

Za „lijevi" hrvatski nacionalizam nacija nije ni imala apsolutnu težinu, nego se nalazila u međuodnosu s jugoslavenskim komunističkim projektom i međunarodnim revolucionarnim pokretom. Hrvatski i jugoslavenski komunisti vodili su ambivalentnu politiku prema nacionalnome pitanju, što se najbolje dalo opaziti u Krležinoj političkoj esejistici između dva rata, koja se kretala između afirmacije i negacije hrvatskoga nacionalnog pitanja. Iz tih shvaćanja i ratnih okolnosti u kojima su se našli komunisti ne samo da su poveli partizanski pokret u rat protiv ustaškoga režima, nego su ga odveli i na polje borbe protiv svake ideje hrvatske države. Stoga se jedino u „bratstvu i jedinstvu" s ostalim jugoslavenskim narodima i kroz izvršenje socijalističke revolucije konačno rješava hrvatsko nacionalno pitanje.

Nakon komunističke „nacionalne revolucije" nastupao je posljednji, socijalni stadij revolucije. Vjerovali su komunisti da su provedbom avnojskoga federalizma razriješili dramu oko nacionalnoga pitanja, a on je trebao dati jamstvo nacionalne ravnopravnosti i biti osiguračem da neće doći do reprize „velikosrpskog hegemonizma". Radilo se o „političkoj revoluciji" koja je morala neutralizirati boljke stare Jugoslavije

[341] I Banac govori o identitetskoj kompatibilnosti jugoslavenskoga unitarizma i marksističkoga internacionalizma još u vrijeme neposredno nakon završetka rata, kada se jugoslavenski komunisti teškom mukom oslobađaju „narodnoga jedinstva". I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 315-316.

i tako prokrčiti putove društvene revolucije, koju su komunisti za rata vješto zakamuflirali kao svoju konačnu namjeru. KP Jugoslavije, koja je predvodila partizanski pokret, nikada se nije odrekla svojega revolucionarnoga zavjeta u smislu korjenite preobrazbe društva, što je i pokazala poslijeratna povijest komunističkoga zavođenja vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

ANTEMURALE CHRISTIANITATIS PROTIV NARODNOGA JEDINSTVA

Hrvati narod, a ne jugoslavensko pleme

Pored makedonskoga, crnogorskoga i albanskoga pitanja, hrvatsko je nacionalno pitanje obilježilo životnu dramu prve Jugoslavije. Nije imalo samo politički karakter niti se rješavalo samo političkim sredstvima, kako bi se dalo zaključiti čitajući ondašnje dnevnopolitičke rubrike. Imalo je i drugu stranu medalje, a to je rat koji se za njega vodio na kulturnoj bojišnici. Naime, tradicionalno je postojala zbrka pojmova na relaciji narod – pleme, primjetna, primjerice, u Matoševim razglabanjima hrvatsko-srpskih odnosa. Jednom prilikom on zaključuje da su Hrvati samo pleme jednoga jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda, a drugi put da su Hrvati narod širega jugoslavenskoga plemena, ali i bez toga narod i pleme znali su nerijetko biti i sinonimi,[342] jednako kao što se pojam rase ponekad znao upotrijebiti i za narod. Izgleda da je u viđenjima hrvatskih političkih mislilaca i teoretičara nacije prije 1918. poput Račkoga, Pavlinovića, Supila, Strossmayera i A. Radića[343] prevladavao prvi postulat i da se poslije ustalio, tako da je naposljetku zadobio i položaj ideološke dogme tek rođene jugoslavenske države. Od samih njezinih povoja intelektualci su neprestano pretresali teme o tome postoji li jedan narod s trima plemenima ili su Hrvati, Slovenci i Srbi zapravo tri zasebna naroda. Oko toga kamena spoticanja profilirale su se dvije grupacije. Jedna, koja je puna optimizma gledala u bolje sutra i vjerovala da se protekom vremena, uz pomoć institucionalne moći države, ipak može podići jedinstveni jugoslavenski narod. Druga je pesimistična i gledala je s krajnjom skepsom na takav ishod, držeći se onoga da su Hrvati, Srbi i Slovenci tri naroda koja su već u prošlom stoljeću sazidali vlastite nacionalne kulture. Prva je intelektualna grupacija u bliskom dodiru s režimom. Stoga su je vlasti honorirale nazivom jugoslavenski integralisti. Druga je oporbenjačka po svojoj naravi nad kojom je režim izrekao osudu za „plemenski" nacionalizam jer je dovodila u pitanje egzistenciju same države, a pripadale su joj i inteligencije drugih nesrpskih naroda.

Nakon zavođenja Šestosiječanjske diktature, najveći je dio hrvatskih intelektualaca napustio svaku trunku iluzije o jugoslavenskome narodnom jedinstvu. Hrvatski je narod samostalan narod i nije „pleme" nekoga nepostojećega jugoslavenskoga naroda, za koji nema nikakve šanse da će se uskrisiti u nekome nadolazećem vremenu. Odvraćaju se od zavodljivosti jugoslavenske ideje, koja je davala potporne stupove državi, u čiju su dugovječnost sumnjali. Taj je zaokret kulturnoga usmjerenja hrvatskoga naroda doveo do hermetičkoga zatvaranja prema jugoslavizmu. Ponovno se aktualizirala pravaška ideologija. Nadošlo je vrijeme velikoga povratka hrvatske

[342] Tomislav JONJIĆ, „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose", *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, 7/2012., br. 1., 34, 62-64.

[343] Tomislav MARKUS, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu: Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. - 1918.*, Zagreb 2012., 84, 133, 142, 177.

inteligencije karizmi i nauku Ante Starčevića. Starčević je idealno poslužio njihovu hrvanju sa suvremenim „slavoserbstvom". Njihov se preobražaj odvijao u dinamici borbe s neprijateljskom ideologijom kraljevskoga režima.

U prvom razdoblju prevladava unitarizam, koji promiče jedan jugoslavenski narod s trima plemenima (1918. - 1929.), a drugo razdoblje obilježava integralizam (1929. - 1934.), koji govori o jednome jugoslavenskom narodu, ne spominjući „plemenske separatizme" koji su, prema „čuvarima Jugoslavije", prodrmali temelje države u prethodnom razdoblju. Ubojstvo kralja Aleksandra i pojava Banovine Hrvatske, jedno za drugim, vodili su konačnoj propasti jugoslavenskoga integralizma. Pobijedila je svijest prvo u kulturnom, a poslije i u političkom području da su Hrvati zaseban narod (hrvatski narodni individualizam), a ne sastavni dio jugoslavenskoga naroda (integralni jugoslavenski nacionalizam). Pavelić je točno pogodio u memorandumu *Die Kroatische Frage* iz 1936. na što je smjerala oporba hrvatskih intelektualaca u zemlji.

> „Takozvana jugoslavenska država sagradjena je na dvjema izmišljotinama (fikcijama): prvo da su Hrvati i Srbi jedinstven narod, a drugo da Hrvati žele ovu državu".[344]

Oboriti po svaku cijenu misao jugoslavenskoga integralizma da su Srbi i Hrvati jedan narod postalo je jedno od ključnih kulturnih pitanja kojim se bave oporbeni hrvatski intelektualci. To je postalo još žurnije kada je Aleksandrova diktatura pošla zbrisati svaki hrvatski nacionalni simbol, zabraniti hrvatsko ime i poricati postojanje hrvatskoga naroda. Tijekom pet godina mukotrpne borbe, od dana kada je Aleksandar podlegao hicima u Marseilleu do uspostave Banovine Hrvatske 1939., trajale su rasprave hrvatskih intelektualaca o tome da su Hrvati zaseban narod, različit od drugih Južnih Slavena, pri čemu su prije svega mislili na Srbe. Od 1939. režim je teškom mukom ipak odlučio priznati političko postojanje hrvatskoga naroda, pristajući tada na političku i teritorijalnu autonomiju Banovine Hrvatske. Tako se dvije godine prije početka rata pred pritiskom vanjskih događanja kraljevski režim morao oprostiti od stvaranja jedinstvene nacije. Od propalih jugoslavenskih ideologija unitarizma i integralizma kao sredstva održanja velikosrpske vladavine na kraju se došlo do trijalističkoga rješenja, do Jugoslavije kao složene države, koja počiva na tri politička naroda. To nikako nije bio slobodan čin vladajuće velikosrpske garniture, nego su ih na to prisilili jak unutarnji hrvatski otpor i sve veća vanjska opasnost osovinskih sila.

Rušenjem teorije o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata polako je popuštao bedem unitarizma i centralizma naveden od velikosrpskoga Beograda. Nakon brutalnoga ubojstva Milana Šufflaya 1931., za koje je Budak pisao da ga je upravitelj zagrebačkoga redarstva popratio riječima „ubismo mozak hrvatskog narodnog vodstva",[345] i nerazjašnjene smrti Ive Pilara 1933., povjesničar i geograf Filip Lukas preuzeo je na sebe obračun s teorijom o narodnom jedinstvu u čemu ga slijedi brojna uglavnom

[344] I. BOGDAN, *Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, 15.

[345] HR-HDA-832-MŠ, Mile Budak, „Naš Žrec i vidovnjak", *Hrvatski narod*, 16. II. 1940., kut. 2., 1.

mlađa hrvatska inteligencija, ali i starija generacija intelektualaca koji se tridesetih godina preobražavaju u žestoke protujugoslavene, uzimajući kulturni čimbenik kao ključan za oblikovanje moderne nacije. Jezik i rasa kao temelji na kojima se zidala jugoslavenska nacija tako su osporeni. Dovesti u pitanje jugoslavenski rasno-jezični nacionalizam moglo se jedino tako da se kultura uzme kao osnova (hrvatske) nacije.

Filip Lukas, dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske, bio je predvodnik okupljanja hrvatske nacionalističke inteligencije i ideolog hrvatske borbe za nezavisnu državu koji se etablirao uoči Drugoga svjetskog rata.[346] Nakon 1918. Lukas je kao bivši dalmatinski pravaš zbacio svoju jugoslavensku orijentaciju. Nju je prihvaćao, kao i većina južne inteligencije, pod utjecajem autoriteta prijeratne dalmatinske politike Supila i Trumbića. S čelnoga mjesta Matice hrvatske od 1928. razvio je široku znanstvenu i kulturnu djelatnost kao javno angažirani intelektualac, sve da bi dokazao da je „hrvatski narod nezavisna etno-politička zajednica". Lukas je to ovako opisao:

> „Prvi zahtjev koji se je imperativno nametao bio je taj, da se naučno utvrdi i naglasi da je hrvatski narod nezavisna etno-politička zajednica i da je kao takav izvršio svoj poziv na svome povijesnome prostoru u svakome pravcu, političko-državnome i kulturnom prema tome da taj prostor samo njemu pripada. Tome cilju bila je namijenjena moja prva radnja napisana već 1925. godine pod naslovom 'Geografska osnovica hrvatskoga naroda' u kojoj sam povezao prostor sa stanovništvom i prikazao geopolitičke i etničke osnovice našega zbivanja. Kasnije sam kao Matičin predsjednik te misli u mojim govorima i člancima proširivao, usavršavao, novim dokazima utvrđivao da se o posebnosti hrvatskoga naroda narodnoj, političko-državnoj i kulturnoj ne može uopće sumnjati. Osobito sam moje članke i govore posvećivao utvrđivanju hrvatske kulturne samobitnosti i to naumice stoga što se u kulturi najbolje prozire hrvatski duh koji je došao do puna izražaja u sadržaju hrvatskoga stvaranja. Ako se pak hrvatski narod za tisuću godina svoga bivstvovanja očitovao kao nezavisna narodna cjelina morao je i u doba nacionalnoga preporoda osjetiti svijest o svojemu nacionalnom biću kao takav morao je poput svih sviestnih naroda tražiti slobodu i nezavisnost, što može postići jedino u svojoj vlastitoj državi u kojoj je ranije doba i živio".[347]

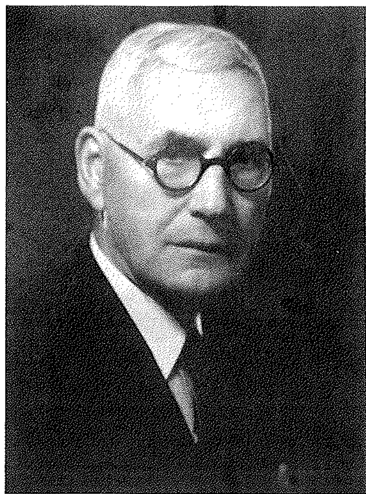
Slijedeći tragove Starčevića, Pavlinovića i Šufflaya, artikulirao je hrvatsku nacionalnu ideologiju utemeljenu na odbacivanju integralnoga jugoslavenstva i svake druge kombinacije, koja bi omogućavala da opstane jugoslavenska ideologija. U prihvaćanju jugoslavenske ideje predratne hrvatske politike i inteligencije, koja je na kraju rezultirala pristankom na jugoslavensko ujedinjenje, odlučujuću je ulogu, po Lukasu, odigrao češki političar i ideolog Tomáš Masaryk. Optužbe na Masarykov račun izazvale su odgovor hrvatskih „masarikovaca", pa je Lukas krajem 1938. i početkom 1939. poveo polemiku protiv Većeslava Wildera, urednika zagrebačke *Nove riječi*. Masaryk je naučavao, tvrdio je Lukas, da „narod ne čine vanjski povijesni i zemljopisni momenti, niti vjerski, već jedinstvena volja i jedinstvena zadaća u životu". Zanoseći se takvim zasadama, žrtvovan je hrvatski politički tradicionalizam, što je imalo za posljedicu da je „hrvatska realistična omladina počela zabacivati povijesno

[346] D. ŽANKO, „Lukasova obrana Hrvatske", *Svjedoci*, 217-226.

[347] Filip LUKAS, „Predgovor – Lukasovo pismo iz rujna 1944.", *Za hrvatsku samosvojnost: hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 7.

državno pravo i pravašku političku tradiciju i tražiti jedinstvene veze sa Srbima na osnovi prirodnoga prava".[348]

Jezik, tu pokretačku silu jugoslavenskoga nacionalizma na kojoj je izrasla ideja o etničkom jedinstvu južnoslavenskih naroda, Lukas je doveo u pitanje stavljanjem naglaska na kulturu. Držao ju je presudnom za konstituiranje naroda. Stoga, naglašavajući kulturne razlike, ulaže izniman napor tragajući za etnološkim, antropološkim, geografskim i povijesnim dokazima koji pokazuju da je hrvatski narod sasvim drukčiji od srpskoga naroda. Lukasova „hrvatska kultura" do koje tako dospijeva „posebna je vrsta koja ima više zajedničkih crta s kulturama zapadnih naroda s kojim se u istom kulturnom krugu Hrvati nalaze, nego sa srpskim tipom kulture u svome susjedstvu na istoku, a te razlike ne može ukloniti sličan, pa ni zajednički jezik".[349] Zato se Lukas pozivao na ugledna imena europske kulture onoga doba, na Ortegu y Gasseta, aristokrata i španjolskoga liberala koji kaže da je „svaki narod jedno stajalište prema kulturi", kao i na francuskoga povjesničara Ernesta Renana, prema kojem narod „jest jedna duša, jedna duhovna obitelj, koja je izgrađena na uspomenama prošlosti bilo slave, bilo patnje, a ono što čini jednu zajednicu nije zajednički jezik, niti zajedničko etničko porijeklo jer nacionalnost je duhovni princip". Lukas se tako opirao zapadnomu (francuskomu) modelu u kojem se nacija preklapala s državom, ali, naravno, i njemačkomu modelu, koji je inzistirao na jeziku. Oba su, i jezični i državni nacionalizam, poslužila kao moćna oruđa u pokušajima da se bezuspješno izgradi jedinstvena jugoslavenska nacionalnost.[350]



Filip Lukas

Osim Renanu, okreće se i austrijskomu sociologu Othmaru Spannu, koji je 1925. izrekao da je „narod duhovna zajednica". Stoga je polazio od toga da se kultura hrvatskoga naroda u svemu razlikuje od kulture srpskoga naroda, jer su ta dva naroda imala različite povijesne putove svojega duhovnoga razvoja. Zato je Lukas smatrao da je narodna povijest bit kulture svakoga naroda. Dohvatio se pritom Pilarovih i Šufflayevih ocjena o „zapadnjaštvu hrvatske nacije", tvrdeći da se hrvatska kultura i povijest razvijala pretežno pod zapadnim, a srpska pod bizantsko-osmanskim strujanjima.

> „Da je pak hrvatski narod drugačiji od srpskoga, još je jasnije, jer sa Srbima, osim jezika, nemaju Hrvati ni jedne objektivne osobine zajedničke. Srbi su ušli u sferu bizantinske vjere i kulture, a u njoj ima mnogo elemenata različitih od Zapada. Hrvati i Srbi nisu ušli u te

[348] F. LUKAS, „Masaryk prema Hrvatima", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. II., 232.

[349] F. LUKAS, „Osebnost hrvatske kulture", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. II., 137.

[350] F. LUKAS, „Ruski komunizam spram nacionalnog principa", *Hrvatska revija* 6/1933., br. 7., 379.

oprečne kulturne sfere silom, već slobodnom voljom (...). Srbi i Hrvati su se kasnije u toku svoga razvoja još više psihično razišli, jer su Hrvati u doba humanizma i renesanse stvarali sa Zapadom nove kulturne sinteze, dok su Srbi iz toga bili isključeni, budući da su u to doba stajali pod turskim gospodstvom."[351]

Na tim osnovama Lukas gradi pojmove kao što su „hrvatska narodna kultura" i „hrvatska narodna samobitnost", da prekine veze hrvatske nacije i kulture s jugoslavenskom poveznicom. Kao sljedbenik njemačke škole mišljenja, pod kulturom podrazumijeva „sva duhovna i materijalna dobra nekog naroda".[352] Kultura je nacionalna i prisutna je među pojedinim nacijama, određena je romantičarskim pojmom *völkisch* kojim je baratala njemačka konzervativna revolucija i kao takva nije i ne može biti univerzalna kako to percipira prosvjetiteljstvo. Ne prihvaća misao da bi čovječanstvo moglo biti subjekt povijesti. Kako „nema univerzalne narodnosti, tako ne može ni biti univerzalnog razvoja, već postoje samo narodi sa svojim posebnim duhom, kao stvaraoci povijesnih djela".[353] Stoga je Lukas historicist, budući da duboko vjeruje u to da je narod proizvod kulture i povijesti. Iako ne odbija priznati izvanjske utjecaje na „hrvatsku narodnu kulturu", ipak ju drži izvornom stvari jer ju je stvorio nacionalni duh. Različitost hrvatske i srpske nacionalne duše Lukasu je simbolično streljivo protiv ideologije narodnoga jedinstva. Na kraju krajeva, ustrajanje na „hrvatskoj narodnoj kulturi" za Lukasa i druge hrvatske intelektualce, koji su se okrenuli protiv jugoslavenstva nepobitno znači davanje važnosti katoličkomu kršćanstvu, čijim prihvaćanjem Hrvati ulaze na vrata povijesti i tako započinju svoj kulturni i politički život. Premda je katoličko kršćanstvo i kao vjerska i kao kulturna činjenica nešto najrazlikovnije u odnosu na Srbe, Lukasu ne pada na pamet izjednačiti katoličanstvo s hrvatskom narodnom kulturom. Ono je važno, ali ipak joj je podređeno, „zapadni univerzalizam nije spriječio kulturni razvoj naroda na Zapadu" te je „kršćanstvo pomoglo razvijati i naše praiskonske i samonikle osobine", što opovrgavaju seljački ideolozi.[354]

„(...) da se taj hrvatski univerzalizam donekle shvati, treba imati na umu, da su pored tih narodnih osobina, na njega djelovale još i opće zapadne ideje; humanizam i univerzalizam katoličke crkve, a one su samo pojačale već postojalo narodno raspoloženje, ali ga nisu stvorile. Da je doista katolički univerzalizam djelovao vidi se po tome, da su to sveobuhvatne ideje provodili najviše svećenici, znak, da je u pozadini bila uvijek neka religiozna svrha".[355]

S druge strane, Lukasu je nacija pojavnost modernoga doba, što je preuzeo iz Renanove filozofije. Tako kaže da se „nacionalitet, nije iz malih početaka organski razvijao, niti je kao zrno iz klasa, u zemlju bačeno, unutarnjim razvojem nastao",

[351] F. LUKAS, „Hrvatska narodna samobitnost: govor prigodom 100. godišnjice narodnog preporoda u Čakovcu, dne 16. veljače 1936.", Posebni otisak iz *Omladine*, 19/1936., br. 6., IV-V.

[352] Josip Ante SOLDO, „Dvije sastavnice nacionalne ideje F. Lukasa", *Zbornik Filip Lukas predsjednik Matice Hrvatske 1928. – 1945.*, Kaštela 1995., 69.

[353] F. LUKAS, „Za hrvatsku kulturnu cjelovitost", *Hrvatska revija* 10/1937., br. 2., 61.

[354] F. LUKAS, *Problem hrvatske kulture*, Zagreb 1938., 41-45.

[355] Filip LUKAS, „Utjecaj Crkve na hrvatsku kulturu", *Katolička riječ*, br. 11., 17. ožujka 1938., 3.

čime se ne slaže s teorijom nacionalizma, koja kaže da je nacija prirodna zajednica.[356] Zastupajući teoriju da je nacionalizam „psihično-kulturna pojava", Lukas podvlači da objektivne veličine kao što su jezik, rasa i država „nisu ni jedan od njih isključiva značajka naroda", nego su „značajke nacije kultura i njene razvite psihične sile, osjećaj i svijest". Kategorički tvrdi da narod nikako ne može biti isto što i rasa, „rase i narodi se razlikuju, što narodi nijesu prirodno-naučne pojave, već psihično-kulturne kolektivnosti."[357]

Lukas je tako izbijao dokaze iz ruku na jeziku utemeljenom nacionalizmu, kojim su se oduševljavale duhovne i političke snage hrvatskoga naroda proteklih vremena pod utjecajem njemačkoga romantizma i panslavizma. Ističući načelo kulture, Lukas je povukao razlikovnu crtu između Hrvata i Srba, koja se ne da prekoračiti te je tako posredno došao do dekonstruiranja svake vrste jugoslavenske ideje. Kultura je ta ključna *differentia specifica*, odnosno odraz različitoga povijesnoga iskustva, jer su Hrvati i Srbi odgojeni u oprečnim civilizacijskim svjetovima, koji su izraženi u dihotomiji odnosa Zapada (latinska kultura – katolicizam – Habsburška Monarhija) spram Istoka (grčka kultura – pravoslavlje – Osmansko Carstvo). To je onaj najjači razlog zašto Hrvati i Srbi ne mogu imati sređenu zajedničku državu, iz čega se povlačio Lukasov zaključak da je jednostavno nemoguć opstanak jugoslavenske političke zajednice bez obzira na to kako bi se ona iznutra posložila. Lukasovi pojmovi služili su udaljavanju hrvatskoga naroda od pretpostavljenoga jugoslavenskoga amalgama, i to oni poput „hrvatske narodne samobitnosti", „hrvatske narodne samosvojnosti", „hrvatske kulturne samobitnosti" i „hrvatske narodne individualnosti". O svemu tome i o motivima koji su pokretali njegov rad u Matici hrvatskoj 1930-ih, Lukas je kazivao u rujnu 1944. godine:

> „Ovaj logički zahtjev htjelo se u najnovije doba oslabiti i težnju za samostalnošću svesti na stranputicu time, što se navodilo da pokraj nas i Srbi govore isti ili gotovo isti jezik, a kako je jezik jedan od glavnih čimbenika narodnosti isti jezik vodi i narodnom jedinstvu. Ne može se reći da taj argumenat ne bi u našem slučaju imao uvjerljive snage, kad bi bio odlučan; ali se zaboravilo da živi na svijetu mnogo naroda koji govore istim jezikom a da zbog toga nikome nije palo na pamet da niječe njihovu narodnu posebnost jer osim jezika postoje i drugi čimbenici u prvom redu narodni duh, kojim se i pokraj jezika utvrđuje posebnost svakoga naroda. Da kod nas isti ili gotovo isti jezik nije mogao dovesti do sviesti zajednice, svjedoči najbolje činjenica da se međusobno razilaženje Hrvata i Srba najjače očitovalo u doba zajedničkoga života u istoj državi, a to je najbolji znak da ima nešto jače od jezika, što pokreće volju naroda i njegovo određenje".[358]

Takva Lukasova elaboracija raskida s jugoslavenstvom postala je nakon 1941. važnim mjestom u političkoj ideologiji ratne hrvatske države. Ona je postala najčešćim odgovorom na pitanje zašto je hrvatska država jedino poželjno rješenje hrvatskoga pitanja, a ne Jugoslavija. Rađanje jugoslavenske ideje u kolijevci hrvatske narodne tradicije za Lukasa je najveće svjedočanstvo da su Hrvati poseban i različit

[356] Filip LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda" (1925.), *Hrvatska narodna samobitnost*, (ur. Mladen Švab), Zagreb 1997., 98.

[357] *Isto*, 103, 105, 108.

[358] F. LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. II., 8.

narod od Srba. Razlog tomu je taj što su pod utjecajem zapadnoga univerzalizma mogli razviti takvu ideju kakva je bila jugoslavenska, koja je imala sposobnosti izdići se iznad vlastite tradicije. To se nije moglo očekivati od Srba, koji zbog svojega uskogrudnoga svetosavlja nisu mogli vidjeti ništa dalje od granica srpstva. Po Lukasu, taj je univerzalistički duh unesen preko katoličanstva i renesansnoga humanizma, koji je u Hrvata i iznjedrio jugoslavensku misao, prisutan u najvećim postignućima hrvatske pisane riječi, u djelima Gundulića, Križanića, Vitezovića, dočim su Gajevo ilirstvo i Strossmayerovo jugoslavenstvo samo njihovi duhovni epigoni.[359] Lukas je nadalje smatrao da se „Hrvatima ne može prigovoriti da oni nisu htjeli integraciju Južnih Slavena, jer su baš kod njih nikle obje ideje, ilirska i jugoslavenska, pod kojima se imala lakše postići neka narodna i kulturna sinteza, iz koje bi slijedila kasnije i državnopolitička, ali su sve te pokušaje otklonili Srbi i Slovenci, ostajući svaki od njih kod vlastite narodnosti".[360] Naime, velikosrpska inačica jugoslavenstva također je Srbe, Hrvate i Slovence proglašavala trima plemenima jednoga naroda, ali je odbijala asimilaciju Srba u jugoslavensku naciju. Srbi su prije svega zbog zasluga iz Velikoga rata državotvorni i temeljni narod jugoslavenske države, čija se politika mora zasnivati na centralizmu i unitarizmu, a Južni Slaveni moraju se postupno preko jugoslavenstva stopiti sa srpskim narodom u velikosrpskoj državi.[361]

U ocjenjivanju Starčevića i Strossmayera, dvojice velikana hrvatske povijesti koji su stršili kao simboli hrvatskoga i jugoslavenskoga nacionalizma, Lukas se priklonio Starčevićevoj proročanskoj ideji. U njoj je prepoznavao jasno izraženu hrvatsku državotvornost koju je ispunjavao snažni protujugoslavenski naboj. Što se tiče Strossmayera, stav mu je prilično dvoznačan, ne dvoumeći se nijednom glede kroatocentričnoga značaja biskupova jugoslavenskoga programa. Premda je respektirao Strossmayerovo visoko mjesto u hrvatskoj modernoj povijesti i u jugoslavenskoj ideji pronalazio pozitivne crte širokogrudnoga i otvorenoga karaktera hrvatskoga duhovnoga bića, ipak se Strossmayerov naum pokazao pogibeljnim iskušenjem za hrvatski narod, pogotovo kada se njegovo jugoslavenstvo izvitoperilo u nakazu, postavši oruđem velikosrpskoga hegemonizma. Prividno srpsko pristajanje uz jugoslavenstvo bilo je više nego izvanjsko što se tiče vladajućih krugova, koji su se okupljali oko Radikalne stranke, nakon što je kralj Aleksandar 1929. odlučio porušiti krhki vidovdanski pseudoparlamentarizam. U tome nije bilo nimalo plemenitoga idealizma, samo su se poslužili integralnim jugoslavenstvom kako bi velikosrpsku prevlast nad državom rastegnuli do krajnjih granica tako da su se jugoslavenstvo i velikosrpstvo poistovjetili u praktičnoj politici Aleksandrove rojalističke diktature.[362] S druge strane, Lukasu je, kada se baci pogled unatrag iz perspektive 1936., Starčević sa svojim beskompromisnim hrvatstvom „živ i aktualniji i suvremeniji nego je ikada prije bio", a po svojem liku i djelu „stoji na prekretnici naše najnovije povijesti".

[359] Iz Lukasova govora prigodom proslave stote obljetnice hrvatskoga preporoda u Zagrebačkom zboru 16. prosinca 1935. godine. Filip LUKAS, „Značenje Ilirskog pokreta", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III., 7-10.

[360] F. LUKAS, „Predgovor – Lukasovo pismo iz rujna 1944.", 8.

[361] Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva (1918. - 1991.)*, Sarajevo – Zagreb 2004., 17.

[362] Stevo ĐURAŠKOVIĆ, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1., 232-233.

„Na jednoj strani svojom dosljednom i nekompromisnom borbom, tvrdim značajem i naukom postigao je da smo se otresli maglovitih iluzija stvorenih ilirskim i jugoslavenskim pokretom, a na drugoj je strani pokazao pravi i jedini put kojim hrvatski narod može kročiti ako želi doći do slobode i nezavisnosti".[363]

Strossmayeru pak upućuje ukor da je „mjesto hrvatskoga imena uzeo za naše kulturno stvaranje jedno nepoviestno i tuđe ime, otvorivši tako putove za kidanje hrvatske predaje, postavio je prve temelje težnji za uništenjem hrvatske narodne posebnosti".[364] Kada je riječ o pozitivnoj strani Strossmayerovih gledanja na slavenski Jug, Lukas je predbacivao vladajućoj ideologiji da je namjerno izobličila njegovu izvornu nakanu, jer je „posve jasno da on s novim jugoslavenskim imenom nije htio isključiti hrvatsko ime, niti staviti antitezu između jugoslavenstva i hrvatstva, već je htio od njih stvoriti sintezu". Osim toga, Strossmayer je svojom ličnosti pružio svojevrsnu rekapitulaciju 19. stoljeća. Tako ga je Lukas ocrtao kao „zapadnoga univerzalnoga čovjeka, kršćanskom kulturom i pravdom zadojenog, humanizmom i renesansom oplemenjenog, a idejama narodnoga principa, u svijet unesenog revolucijom prekaljen". Nema dvojbe da je Strossmayer kao veliki politički vizionar i crkveni velikodostojnik vjerovao u to da je hrvatski narod po smjernicama božanske providnosti imao poslanje da poradi na budućem ujedinjenju Katoličke i Pravoslavne Crkve na južnoslavenskom prostoru.[365]

Prevladavajuća „kulturna definicija" hrvatske nacije, koju je Lukas razvio, podudarala se sa Šufflayevom teorijom o „zapadnjaštvu hrvatske nacije", kao i s tvrdnjama o prevažnoj ulozi katolicizma u povijesti hrvatskoga naroda. Takva kulturna definicija hrvatske nacije smrtni je udarac narodnomu jedinstvu Hrvata i Srba, jer se ono zasnivalo na zajedničkom jeziku i rasi, s čime je računala državna ideologija jugoslavenskoga nacionalizma. „Kulturni nacionalizam", koji se pozivao na kulturne razlike Hrvata i Srba, našao se u posljednjem desetljeću postojanja Kraljevine Jugoslavije u sporu s jezično i rasno artikuliranim jugoslavenskim nacionalizmom. Rasna teorija posve je na rubnom dijelu spektra, ograničena na pojedinačne inicijative, bez znatnijega hvatanja korijena u mislima hrvatskih nacionalističkih intelektualaca iz predtravanjske ere. Uglavnom se bave složenom definicijom nacije s naglaskom na kulturi kao ključnoj odrednici nacionalnoga.

Nakon uspostave NDH, kada se usvajaju i određena nacionalsocijalistička učenja, jača biološki nacionalizam, čime pojedini tumači hrvatski nacionalizam rasno određuju. Ante Oršanić istaknuo je na predavanju u Varaždinskim Toplicama da je „ustaštvo politički pokret" koji se ideološki odlikuje „antisemitskim i rasnim stavom" i da nakon nacionalne dolazi „rasna revolucija".[366] Rimarič-Volinski pisao je 1942.

[363] Dio je iz Lukasova govora u Hrvatskom glazbenom zavodu prigodom proslave četrdeset prve obljetnice smrti Ante Starčevića 28. veljače 1937. F. LUKAS, „Poviestno djelo dra Ante Starčevića", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III., 35.

[364] Izrečeno u govoru održanom u povodu četrdesete obljetnice Starčevićeve smrti 1936. godine. Filip LUKAS, „Starčević", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III., 23.

[365] Filip LUKAS, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925., 19-24.

[366] Ante ORŠANIĆ, *Ustaštvo kao družtvovni pokret*, Poseban otisak, *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 5-6., 5.

da je njemački rat na europskom istoku u službi „ariziranja i nordiziranja Istoka".[367] Pročelniku Ministarstva zdravstva Mladenu Petrasu „biološki temelj našeg nacionalizma je jedini životni oblik hrvatske narodne zajednice".[368] Ivi Bogdanu, novinaru i publicistu iz predratnoga katoličkoga pokreta i članu ustaškoga pokreta, „Poglavnik je vodja hrvatskog naroda, odvjetak najčišće hrvatske krvi i odraz nepatvorene hrvatske sredine".[369] Međutim, biološka definicija naroda većinom se zadržavala na propagandnoj razini, u prvom redu da bi se Nijemcima dokazivala pravovjernost, a na elitnim se razinama, u znanstvenim i kulturnim postignućima kao što je *Hrvatska enciklopedija* ili pak reprezentativni zbornik *Naša domovina*, a onda i u školskim udžbenicima, rasnonacionalistička teza ne samo izbjegavala nego i pobijala.[370]

Zimmermann je 1942. osudio ustaško prihvaćanje rasnoga nacionalizma na predavanju na Akademiji, pred ustaškim ministrima Budakom i Lorkovićem i drugim dužnosnicima. Nedvosmisleno je ustvrdio da „u etički osnovanom nacionalizmu nema bioložkog ekskluzivizma".[371] Pavlu Tijanu, Ujevićevu suradniku u uredništvu *Hrvatske enciklopedije*, narod je biološka, ali „još presudnije kulturna tvorevina slobodnih pojedinaca".[372] Godine 1944. i ustaški će ministar kulture Julije Makanec ustati protiv biološkoga nacionalizma. Makanec odlučno kaže da je „po historicizmu narod, proizvod kulture i povijesti, a ne rase, ni krvi, to je ideja historicizma, da je čovjek proizvod historije".

> „A kao što zoološku tako treba odbaciti i lingvističku teoriju nacionalnosti. Zato veli Rudolf Kjellen 'za diagnozu nacionaliteta ili za rješenje njegove zagonetke nije dostatan jezik'. (...) Ali što je narod ako nije zajednica jezika i krvi? Narod nije proizvod, nego djelo povijesti i kulture. Stoljeća zajedničkih patnja i radosti, stoljeća zajedničkih ideala zajedničkih opasnosti i zajedničkih neprijatelja stoljeća zajedničke volje i zajedničkih borba i žrtava bila su potrebna da se u kovačnici povijesti sakuju zagonetni duhovni kolektivi koje nazivamo narodima. Ali narod se osniva samo na zajedničkim idealima prošlosti i na žrtvama koje su u prošlosti za njih podnesene (...)".[373]

U NDH su se u njezinoj drugoj fazi čak pojavile i kritike primordijalizma i organskoga nacionalizma, koje su zagospodarile njezinom nacionalističkom ideologijom. Autohtono shvaćanje nacionalne kulture osuđivao je Mate Ujević (1901. – 1967.), urednik *Hrvatske enciklopedije*. Godine 1944. opovrgavao je da je hrvatska kultura autohtona, kako je to pripovijedala seljačka ideologija. Kaže da „pojam sadašnjeg hrvatstva nije ni krvno a po tome ni po kulturnim naslagama u cielosti jedinstven", pitajući se što je uopće „u našem kulturnom životu autohtono?"

[367] Konstantin RIMARIČ-VOLINSKI, „Ariziranje i nordiziranje Istoka", *Spremnost*, br. 30., 20. IX. 1942., 6.

[368] Mladen PETRAS, „Biologijski značaj borbe hrvatskog naroda", *Spremnost*, br. 2., 8. III. 1942., 2.; Mladen PETRAS, „Biologijski zakon samoodržanja igrao je veliku ulogu u ustaškoj revoluciji", *Spremnost*, br. 37., 8. XI. 1942., 2.

[369] Ivo BOGDAN, „Poglavnik vodja hrvatskog naroda", *Spremnost*, br. 7., 10. IV. 1942., 2.

[370] „Čovjek", *Hrvatska enciklopedija* (gl. urednik Mate Ujević), sv. 4., 1942., 345.-348., 374-375.; Filip LUKAS (ur.), *Naša domovina*, sv. I., Zagreb 1943., 85.

[371] Stjepan ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, Zagreb 1943., 59.

[372] I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, 123.

[373] J. MAKANEC, *Hrvatski vidici*, 88-89.

„Naklapanja o cjelovitom primanju stranih kultura i kulturnom graničarstvu u osnovi su pretjerana ali strane kulturne naslage postoje i danas u našem kulturnom životu (...). Nijedna velika kultura nije nastala imitacijom isto tako nijedna kultura nije plod sinteze dviju ili više kultura (...). Ali to su samo obsjene divljenja nekim suvremenim civilizacijama jedva da će se produžiti na našu djecu".[374]

Ujeviću je problematično i „kulturno graničarstvo" koje je razvio Šufflay, a u NDH je ta formula postala gradivni dio njezine ideološke zgrade. Pojam „kulturno graničarstvo", prema Ujeviću, oštro se kosi sa shvaćanjem da je svaki narod kulturni subjekt, posebna kulturna cjelina, pa su takvi pojmovi „hrvatstvo i hrvatsku kulturu snizili na ulogu objekta, koji služi tuđim kulturnim probicima". Time je Ujević pokazao svoje neslaganje s položajem u kojem se NDH nalazila prema Hitlerovoj Njemačkoj, ali i općenito s prošlošću, koja se tumačila tako da su Hrvati bili kulturni objekt Zapada. Ujević završava mišlju da su „skrajnosti potrebne za jasno postavljanje nekog pitanja. Nijedna narodna kultura ne može biti 100 posto narodna i originalna, pa ni naša, ali njena srž mora biti narodna."[375]

Isto tako je Kruno Krstić (1905. – 1987.) kritički prozborio 1944. o jezičnoj i rasnoj definiciji nacije koje, obje nejasne i neodređene, nisu glavni čimbenik nacionalnosti.[376] I Krstić se, poput Lukasa, priklanja teoriji o miješanju raznih rasa iz kojega su proizašli suvremeni Hrvati. Time se ograđuje od gotske i iranske teorije, predbacujući im da su neznanstvene. Općenito gledano, Krstić ne prihvaća kao smisleno „zajedničko krvno porijeklo", nego drži da to spada u sferu čiste rasne mitologije.[377] Narod koji bi bio rasno čist stvarnost ne poznaje, a „zajednički jezik" naroda je „nadjezičnim uvjetima ostvareno obilježje". Poriče i to da je narod isključivo nastao iz naturalističkoga temelja, pa kaže da se pripadanje neke skupine široj zajednici može unijeti izvana te se može također usvojiti pukim vjerovanjem u zajedničko podrijetlo.[378]

Krstićeva pisanja o naciji i nacionalnoj kulturi opiru se isključivu primordijalnomu shvaćanju nacije. Problem kojem je Krstić prionuo jest pogrešna pretpostavka da postoji jedinstvena nacionalna kultura i kulturna homogenost naroda. Uviđao je „da su kulturno mnogo srodniji dijelovi različitih naroda, nego dijelovi jednoga te istoga naroda među sobom", a da „u kulturi mnogih sasvim različitih naroda ima veliko mnoštvo elemenata istoga podrijetla". Nacionalna kultura, prema Krstićevu promišljanju, temelji se na uvjerenju njezinih pripadnika da pripadaju istoj političkoj zajednici, čime se približava konstruktivističkoj teoriji nacije.[379] Nacija nije određena nikakvom vanjskom objektivnom karakteristikom, pa ni nekim urođenim nacionalnim duhom, nego subjektivnom vjerom i osjećajem pripadnosti pojedinaca određenoj naciji. U odnosima nacionalizma i etike Krstić traži „ograničenje koje bi moralo obćenito vriediti za sve narode". Etični nacionalizam njeguje misao

[374] Mate UJEVIĆ, „Jedini put", *Vienac* 36/1944., br. 2., 5, 7.

[375] *Isto*, 4, 6.

[376] Kruno KRSTIĆ, „Narod, država, nacionalizam", *Hrvatska smotra* 12/1944., br. 11-12, 426-432.

[377] *Isto*, 431.

[378] *Isto*, 300-301.

[379] Nenad MIŠČEVIĆ, „Kruno Krstić, Narod, država, nacionalizam", *Novi Kamov* 12/2004., br. 4., 47-49.

„da i druge narodne zajednice imaju pravo na život kao i vlastita". Krstić pritom nema iluzija, „žalosno poviestno izkustvo svjedoči, da uzajamnog ograničavanja među zajednicama gotovo i nije bilo".[380] Unatoč svim tim kritikama nekih nacionalističkih shvaćanja u NDH, Krstić se nije dvoumio izjaviti da je „samostalna i podpuno suverena hrvatska država volja svih hrvatskih rodoljuba, a ne samo ozloglašenih 'nacionalista'".[381]

Hrvati nisu Slaveni?

Drugi vid rješenja nacionalnoga pitanja bio je dokazati da Hrvati nisu u apsolutnom smislu slavenska nacija, da njihovo podrijetlo nije čisto slavensko. Nakon toga da su srpska i hrvatska kultura dijametralno suprotne, kako su dokazivali Šufflay i Lukas, sljedeća je faza u kulturnom boju protiv jugoslavenskoga nacionalizma potkopovanje slavenske etnogeneze hrvatskoga naroda kao apsolutno važeće teorije o podrijetlu, koja je uhvatila duboke korijene u modernoj hrvatskoj kulturi i politici na temelju argumenta da naciju određuje jezik. Stoga je njihov cilj bio rasklimati dogmu o bezuvjetnom slavenstvu Hrvata, sa krajnjem svrhom da se prekine izravna veza s jugoslavenstvom. Tijekom 1930-ih smišljeno se na sve načine nastoji dokazati da Hrvati nisu izričito slavenskoga podrijetla. Želi se tada zamesti tragove slavenstva, zbog čega Lukas piše da slavenski jezik, sam po sebi, ne donosi mnogo o „etnobiološkom pripadanju" hrvatskoga naroda. Stoga se okreće antropološkim spoznajama koje raspravljaju o različitim primjesama na hrvatskome etničkom tijelu i, ako ne dokidaju važeće slavensko podrijetlo, u bitnome podlažu kritici njegov neprijeporan položaj u hrvatskoj etnogenezi. Lukas kaže da su „Hrvati na jugu doživjeli krvnu mješavinu u svojoj novoj postojbini, gdje su našli veliki broj poromanjenih Ilira-Kelta, Romana, ostataka Avara i germanskih plemena, te još i drugih etničkih trijesaka".[382]

U drugoj polovini 1930-ih pojavljuju se najnovija tumačenja hrvatske povijesti, i to u više raznih polja lingvistike, književnosti i povijesti, koja marginaliziraju njezinu (jugo)slavensku sastavnicu. Tako je Franjo Fancev (1882. - 1943.) u svojoj knjizi *Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret 1835. - 1935.*, koju je objavio o njegovoj stotoj obljetnici, iznosio da ilirski pokret nije protojugoslavenski, kako se do tada pisalo o njegovim nadahnućima, nego autohtono hrvatski, a jugoslavenstvo i ilirstvo imali su sporedno značenje.[383] I Julije Makanec pridružio se kampanji koju je poveo akademik Fancev kao književni povjesničar, u kojoj se kroatiziralo dotadašnje prevladavajuće projugoslavensko čitanje ilirizma. Taj je mladi bjelovarski profesor filozofije pridonio stogodišnjici ilirskoga preporoda time što je natuknuo da je glavna njihova zabluda bila što su stupili u borbu pod ilirskim imenom.

[380] K. KRSTIĆ, „Narod, država, nacionalizam", 286.

[381] *Isto*, 287, 297.

[382] F. LUKAS, *Problem hrvatske kulture*, 30.

[383] Franjo FANCEV, *Povijest hrvatskoga narodnog preporoda (1835. - 1935.)*, Zagreb 1935.

„Nad tim imenom izrekla je historija svoj definitivni sud: ono je mrtvo. Ono nije moglo da izdrži utakmicu s hrvatskim imenom jer je bilo izvještačeno, jer je s učenjačkog pisaćeg stola ubačeno u svijet, jer je plod intelektualističke konstrukcije, koja je mogla samo pojedince prolazno zagrijati. Hrvatsko ime nasuprot organski je produkt narodnoga života, to je ime što ga je narod dao sam sebi".[384]

Godina 1935., kada se obilježavala ta stota obljetnica, nije mogla proteći bez disonantnih tonova u hrvatskoj kulturi o tome je li to bio jugoslavenski ili hrvatski narodni pokret. Povjesnici Viktor Novak (1889. - 1977.) i Ferdo Šišić (1869. - 1940.) čvrsto su branili, nasuprot Fancevu i Makancu, jugoslavenstvo iliraca, slaveći tako „jugoslavenski karakter" hrvatskoga preporoda. Pariški mjesečnik *Le Monde slave* posvetio je cijeli broj za lipanj i srpanj 1935. ilirizmu i obljetnici ilirskoga preporoda. Osim članka „Illyrisme et nationalisme croate" francuskoga diplomata Raymonda Warniera, koji je dugi niz međuratnih godina djelovao u Zagrebu, u njemu su sudjelovali i hrvatski autori jugoslavenskih pozicija Antun Barac, Petar Skok i Grga Novak. Warnier je, na zadovoljstvo istomišljenika Fanceva i Makanca, uzeo Vukotinovićevu definiciju ilirskoga pokreta danu u *Kolu* 1842. kao odlučujuću za hrvatsko značenje ilirskoga narodnog pokreta:

„Ilirizam je program kulturnog djelovanja u političkoj osnovi hrvatskog naroda, u pogledu rodoljubnom, narodnosnom ilirizam ne znači ništa, hrvatstvo je politički život hrvatskoga naroda".[385]

Ubrzo su se pojavile teorije koje su posve prekinule sa slavenskim podrijetlom hrvatskoga naroda. Tako su Ljudmil Hauptmann, Kerubin Šegvić i Stjepan Sakač uspjeli stvoriti gotsku i kavkasko-iransku teoriju o podrijetlu Hrvata, pišući svoje studije na tu temu od 1935. do 1937. godine. Šegvić je postavio teoriju o gotskom podrijetlu Hrvata na temelju djela splitskoga arhiđakona Tome iz 13. stoljeća, pišući o tome još u davnim početcima 20. stoljeća.[386] Mladen Lorković pisao je 1939. da je „u zadnjem desetljeću povijesna nauka ponovno ispitala iskone hrvatstva", misleći na teorije o hrvatskom podrijetlu koje su problematizirale dotadašnja znanstvena uvjerenja o slavenskom podrijetlu. Lorković je time prihvatio kavkasko-iransku teoriju, koja je pobijala dostignuća o slavenskom podrijetlu autoriteta hrvatske historiografije i filologije Franje Račkoga i Vatroslava Jagića.[387] Bizantolog I. Guberina također preuzima kavkasko-iransku teoriju o podrijetlu u duhu protujugoslavenskoga i protuslavenskoga vremena.

„Hrvatsko se ime prvi put spominje kod današnjega grada Azova u II. vijeku na poluotoku Krimu. Tada Hrvati uopće nisu Slaveni. Hrvati još nisu bili Slaveni i dok su osnovali na Karpatima Veliku hrvatsku državu, ali dolaskom u svoju postojbinu, živeći među Slavenima

[384] Julije MAKANEC, „Razmišljanja o hrvatskom preporodu", *Hrvatska revija* 11/1938., br. 1., 2.

[385] Ivo BAN, „Raymond Warnier, Ilirizam i hrvatski nacionalizam", *Hrvatska smotra* 8/1935., br. 12., 581-582.

[386] Ljudmil HAUPTMANN, „Kroaten, Goten und Sarmaten", *Germano-Slavica* 3/1935., br. 1., 315-325.; Stjepan SAKAČ, „O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata", *Život* 18/1937., br. 1., 1-25.; Kerubin ŠEGVIĆ, „Die gotische Abstammung der Kroaten", *Nordische Welt* 9/1936., br. 9-12, 1-56.

[387] Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata* (1939.), Zagreb 1996., 5-7.

izgubili su svoj prvotni jezik hrvatski i primili slavenski. Ali ime Hrvat su uvijek zadržali i tim su se imenom razlikovali od sebi susjednih Slavena. Pod hrvatskim imenom živjeli su sve do danas i izgradili su svoju državu i sačuvali svoju državnost".[388]

I Stjepan Buć (1888. - 1975.) pisao je o okončanju „teorije o slavenskome podrijetlu Hrvata".[389] Budući da je Buć zastupao mišljenje o uskom vezivanju njemačkoga nacionalsocijalizma i hrvatskoga nacionalizma, dao se u apologetiku gotskoga podrijetla, koju je Šegvić sustavno predočio u svojem radu. Buć se obrušio na „naše službene povjesničare" iz Akademije i sa Sveučilišta, na kojima vlada prava pravcata „slavomanija". Jugoslavenska ideologija pretrpjela je poraz u političkom životu, a teorija o slavenskom podrijetlu u znanosti, kratak je presjek Bućevih razmišljanja.

„Ta nam teorija naših službenih povjesničara (historiografa), ušančenih osobito u zagrebačkoj 'Jugoslavenskoj akademiji' i oko sveučilišnih stolica, ne može rastumačiti ni hrvatsku povijest ni današnji narodni život (jer nam i to mora povijest rastumačiti!). A kada to nije u stanju – onda tu teoriju i ne trebamo, odnosno neistinita je, pa prema tome i bezvrijedna".[390]

Miho Barada sveučilišni profesor na zagrebačkome Filozofskom fakultetu, stoji na čelu skupine povjesničara, nasljednika Kukuljevića Sakcinskog, Račkog i Šišića, koji se nisu odricali slavenske etnogeneze hrvatskoga naroda uoči propasti Jugoslavije i rata. Buć osvrćući se na Baradino predavanje od 4. studenoga 1940. na Pučkom sveučilištu, zaključuje da je „g. prof. Barada još živi u onim zabludama, da su Hrvati narod slavenskoga podrijetla, odnosno Slaveni."[391] Slavenstvo Hrvata relativiziralo se u NDH do krajnjih granica te je dobilo status tek jedne od teorija o podrijetlu Hrvata.[392] Sve je to našlo mjesta na stranicama *Naša domovina*, jednoga od reprezentativnih zbornika iz 1943., prema napisima u njemu, Hrvati nisu ni slavenskoga, ni gotskoga, ni iranskoga podrijetla, odnosno oni ga nikomu ne duguju. Tako se u zborniku u poglavlju o pradomovini, rodu i imena Hrvata uopće ne spominje njihova slavenska veza, u pogledu njihova dolaska na prostranstva bivše rimske provincije Ilirika.[393] Pavelić je izjavio slično u intervjuu talijanskomu tisku, gdje je optužio „panslavistički pokret" za širenje „vjerovanja da smo mi i Srbi jedan narod", inzistirajući tom prilikom da „Hrvati nisu po rasi Slaveni nego su porijeklom Hrvati i ništa više".[394] Novinar Milivoj Magdić istaknuo je da se „kao sablast provlači ideja slavenstva kroz hrvatsku povijest" te da je u NDH nakon svih dubioza „na znanstvenoj podlozi razčišćeno pitanje slavenstva".

[388] I. GUBERINA, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima*, Zagreb 1942., 17.

[389] Ovdje iznesene misli u Bućevoj brošuri potječu iz referata koji je izložio uskom krugu prijatelja 1940., ali zbog tadašnjega političkog režima i osjetljivosti teme to djelo nije mogao objaviti prije 1941. Stjepan BUĆ, *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata*, Zagreb 1941., 1.

[390] *Isto*, 4.

[391] *Isto*, 7.

[392] Jareb, među ostalim, iznosi činjenicu da se u NDH nije nijekao slavenski identitet hrvatskoga naroda unatoč spominjanju raznih neslavenskih teorija. Mario JAREB, „Jesu li Hrvati postali Goti – odnos ustaša i vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema neslavenskim teorijama o podrijetlu Hrvata", *Časopis za suvremenu povijest* 40/2008., br. 3., 869-882.

[393] F. LUKAS (ur.), *Naša domovina*, sv. I., 82-83.

[394] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 140.

„Ono kao takvo za nas ne postoji. Ono više nije činilac, koji može utjecati na tok hrvatskoga zbivanja. Hrvati su samo Hrvati i ništa drugo. Za hrvatstvo je danas podpuno jasno, što znači slavenstvo i kakvu ono opasnost predstavlja za Hrvatsku. Za nas ono znači uništenje hrvatske narodne samosvojnosti i izpadanje iz europskoga kulturnoga kruga."[395]

Procesi dejugoslavizacije prelijevali su se iz područja književnosti, antropologije, povijesti i jezika u osjetljive političke vode. Takve težnje nije zaustavila ni Banovina Hrvatska, u smislu da nije uspjela ukrotiti hrvatsko odvajanje od svake veze s Jugoslavijom i jugoslavenstvom. Štoviše, još ih je više potaknula jer je njome priznat poseban status hrvatskoga naroda i zajamčena mu je kakva-takva politička autonomija. Tako je na udar došlo i jugoslavensko ime zagrebačke akademije. Dana 6. prosinca 1939. praktički su svi tadašnji njezini akademici, s iznimkom Ivana Meštrovića, jednoglasno glasali za promjenu imena u Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. U vezi s tim, proslavljeni umjetnik Ivan Meštrović i drugi uglednik iz Akademije, filozof Stjepan Zimmermann, zapodjenuli su raspravu o jugoslavenskom imenu i o tome što je jugoslavenska ideja značila za hrvatski narod. Ona se vodila na stranicama *Hrvatskoga dnevnika* krajem 1939. i početkom 1940. godine. Vlada Banovine Hrvatske, kojom je predsjedao Ivan Šubašić, odbacila je zahtjev velike većine akademika. Zimmermann je osudio takvu odluku, koja je, kao prvo, povrijedila slobodu ustanove kakva je bila Akademija, a kao drugo, bila je oportunistički čin da bi se Beogradu dokazalo da Maček i seljačko vodstvo ne odstupaju od „sporazumaškoga" jugoslavenstva. Promjena imena je, prema Zimmermannu, legitimna u okolnostima kada već postoje akademije srpskoga i slovenskoga naroda. Meštrović je zagovarao da se očuva jugoslavensko ime u nazivu te najviše znanstvene ustanove, jer je jugoslavenska ideja izniknula iz kulturne i političke tradicije hrvatskoga naroda. Meštrović je do kraja ustrajao u tome da se ne smije ukloniti jugoslavensko ime Akademije, unatoč tome što u drugim južnoslavenskim narodima nije bilo sluha za takvu ideju i što se iskrivljavalo tumačenje jugoslavenske misli, koja je ostala zakržljala u nepomičnom stanju političke nerealiziranosti.

Zimmermann je sam bio jugoslavenski orijentiran do velikosrpskoga atentata na Radića i stranačke drugove u Beogradu. U kontrastu s Meštrovićem, smatrao je da se Strossmayerove vizije ujedinjenja Južnih Slavena trebaju promatrati u povijesnom kontekstu 19. stoljeća. Jugoslavensku ideju zadesio je povijesni neuspjeh nakon stvaranja zajedničke države s obzirom na to da je hrvatski narod dospio u podređen položaj. Stoga se Zimmermann zalagao da se ime te ideje ukloni iz naslova Akademije kao i iz hrvatske povijesti i kulture, zastupajući potrebu isključive afirmacije hrvatskoga imena. To sučeljavanje dvojice uglednih akademika manifestiralo je rašireno i sveprisutno nastojanje da se u hrvatskim zemljama u predvečerje raspada Kraljevine Jugoslavije potpuno ukloni jugoslavenski identitet iz javnoga života.[396] Osvjedočeni apologet integralnoga jugoslavenstva Vladimir Dvorniković ovako je reagirao na tu

395 Milivoj MAGDIĆ, „Sablast slavenstva", *Spremnost*, br. 74., 25. VII. 1943., 2.

396 Stipe KLJAIĆ, „Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918. - 1941.)", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 2., 569-570.

atmosferu bježanja u „plemenske kućice" pred rasplamsavanje rata: „Zanosni beskompromisni jugoslavenski nacionalisti ostali su odjednom usred Jugoslavije gotovo neki izolovani tuđinci među novoprobuđenim Srbima, Hrvatima i Slovencima. Karakterniji deo osnivača toga novoga nacionalizma bio je zapostavljen često gonjen divljom i podmuklom mržnjom dok se drugi prilagođavao i uvlačio natrag u svoje plemenske kućice."[397]

Slični procesi pogađaju i lingvistiku, doduše ne toliko korjeniti da se hrvatski jezik proglasi neslavenskim, nego da se svrgne jezični „serbokroatizam". Živeći u sjeni političkoga unitarizma, „serbokroatizam" je imao poslanje da ukloni sve različitosti među dvama jezicima u korist srpskoga. Srpski jezik, pod izlikom jezičnoga unitarizma, ovladao je tako javnom uporabom, školstvom, novinstvom, vojskom, pravosuđem i upravom. Godine 1936. osnovano je Društvo za hrvatski jezik, a 1938. Pokret za hrvatski jezik i časopis *Hrvatski jezik*, kojima je svima zajednički zadatak zaštititi hrvatski jezik od najezde srbizama koji su u njega prodirali preko jezičnoga unitarizma. Godine 1940. Petar Guberina (1913. – 2005.) i Kruno Krstić, članovi Pokreta za hrvatski jezik, objavili su *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* u izdanju Male knjižnice Matice hrvatske. Jedno od vodećih načela Pokreta bilo je sljedeće:

> „Bez obzira na veliko područje sličnosti koje postoje između hrvatskoga i srpskoga suvremenoga književnoga jezika, ni povijest razvoja, ni današnje jezično stanje ne dopušta, da se hrvatski i srpski književni jezik smatraju jednim jedinim 'srpskohrvatskim' ili 'hrvatskosrpskim' jezikom, jer bi svako takvo sjedinjavanje svojesmjernih književnih jezika krnjilo potpunost i nezavisnost hrvatskoga jezičnoga zakonodavstva".[398]

Krstić i Guberina svojim su jezičnim rješenjima, koja su donijeli s pariške Sorbonne, srušili lingvistički jugoslavenski nacionalizam, koji je na bazi zajedničkoga jezika opravdavao hrvatsko-srpsko jedinstvo. Poslije je i nastanak njihova rječnika u *Razlikama između hrvatskoga i srpskoga jezika* utjecao na mnoga područja jezika. Naime, tada se jezični standard nakon 1939. ponovno vraćao na tzv. Boranićev pravopis, koji je bio u optjecaju prije državnih jezičnih reformi, koje je 1929. provela nekolicina jezikoslovaca oko Aleksandra Belića u unitarističkom i prosrpskom duhu.[399] Preokret Guberine i Krstića leži u činjenici da su razlikovali književni jezik od pučkoga govora i da su na književni jezik gledali kao na odraz „sociokulturološkog okružja". Tim su shvaćanjima oduzeli tlo pod nogama „genetskolingvističkim srodnostima" dvaju jezika, na koje su se najviše pozivali jezikoslovci unitarističkih pobuda. S obzirom na to da su hrvatski i srpski jezik imali drukčije „sociokulturološko okružje", Guberina i Krstić iznose zaključak da su se dva jezika „razvijala kao izrazi različitih, kulturnih, uljudbenih i državnih povijesti".[400] Jezični unitarizam

397 Vladimir DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1939., 899.

398 Marko SAMARDŽIJA, „Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945." *Zbornik Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, (ur. Jelena Hekman), Zagreb 2006., 16-18.

399 Nju je donio ministar prosvjete u diktatorskoj vladi Petra Živkovića Božidar Ž. Maksimović, objavljena je 15. lipnja 1929. pod naslovom „Pravopisno uputstvo za osnovne, srednje i stručne škole u Kraljevini Jugoslaviji". M. SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Zagreb 2008., 19.

400 Bašić kaže slijedeće o P. Guberini i Krstiću: „Značenje Guberine i Krstićeve knjige u hrvatskom jezikoslovlju

pretrpio je tim objašnjenjima ozbiljan udarac u Banovini Hrvatskoj. O tim vremenima progovorio je u NDH sam Krstić:

> „Putem škole, ureda, vojske, novina, službenih izdanja (zakonika, pravilnika, tiskanica itd.), predavanja, filmova, radija, službenog dopisivanja i širenjem srpskih knjiga na hrvatskom tržištu kroz nekoliko je godina prodro oveći broj srpskih rječničkih i ostalih jezičnih elemenata u Hrvatsku. Borba protiv toga prodiranja bila je vrlo malena u razdoblju do diktature (1918. - 1929.) jer je još iz vremena prije rata vladalo službeno 'znanstveno' vjerovanje u jedinstvo hrvatskog i srpskog književnog jezika. To je mišljenje bilo 100 godina zastario zaostatak romantičarskih jezičnih nazora, prema kojima je književni jezik isto, što i ono narodno narječje, koje tvori slovničko-rječničku podlogu književnoga jezika. Za vrijeme diktature (1929. - 1935.), kad je i samo hrvatsko ime bilo zabranjeno, nema ni spomena o bilo kakvom javnom i sustavnom otporu protiv posrbljivanja jezika, ali zajedno s razočaranjem u romantičnoj misli jugoslavenstva i usporedo sa zaoštravanjem spoznaje o narodnoj samostalnosti počinje se u pojedincima razgorijevati živa svijest o hrvatskoj jezičnoj posebnosti. Ta svijest postaje dijelom općeg narodnog otpora probuđenog i nepomirljivog hrvatstva protiv jugoslavenstva, koje se izrodilo u velikosrpstvo. Još prije osnutka banovine Hrvatske u Zagrebu se osniva društvo 'Hrvatski jezik', koje izdaje i svoje glasilo s istim imenom, koje ima i društvo. U tom glasilu službeni predstavnici znanosti (osobito sveuč. prof. dr. Stjepan Ivšić) počinju raščišćavati stoljetnu zbrku pojmova i lučiti filološki pojam štokavštine (zajedničkog temelja književnim jezicima dvaju naroda) od normativnog pojma hrvatskog književnog jezika, sustava uvjetovana povijesnim razvojem, književnim navikama i jezičnim osjećajem suvremenog naraštaja".[401]



Razlike između hrvatskoga i srpskog književnog jezika autora Petra Guberine i Krune Krstića iz 1940.

Jednako kao u historiografiji, gdje je Baradin krug parirao neslavenskim teorijama, i u hrvatskoj lingvistici stvorena je oporba iskoraku iz jezičnoga unitarizma. Nju su pronosili „hrvatski Jugoslaveni" i vukovci Jeronim Gršković kao vjerni učenik Tome Maretića te pedagog Josip Škavić, koji je bio profesor Učiteljske škole i suradnik Bartulovićeve beogradske *Javnosti*.[402] Hrvatska humanistika tako

bilo je golemo. Njihova su razmišljanja bila poticajem kasnijem naraštaju jezikoslovaca (Stjepan Babić, Radovan Katičić, Dalibor Brozović) da odnos između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika ne tumači iz njihove genetskolingvističke srodnosti nego iz različitoga sociokulturološkoga okružja u kom su se dva jezika razvijala kao izrazi različitih kulturnih, uljudbenih i državnih povijesti." Nataša BAŠIĆ, „Odjeci Guberina-Krstićevih Razlika u hrvatskom jeziku", *Jezik* 47/2000., br. 5., 190-191.

[401] K. KRSTIĆ, „Pitanje srbizama", *Alma mater Croatica* 5/1942., br. 8-9, 296-297.

[402] N. BAŠIĆ, 185-186.

se pocijepala pred sam vihor rata u pogledima prema (jugo)slavenskomu identitetu hrvatskoga naroda. Gotovo svi branitelji jugoslavenskih koncepcija bili su hrvatski povjesničari i jezikoslovci koji su pratili službenu liniju jugoslavenskoga režima. Zauzimali su fakultetske katedre i nosili titule akademika, a nositelji protivnih teorija o hrvatskom podrijetlu marginalizirani su javni djelatnici, uglavnom na društvenim položajima slabijega utjecaja; ništa neobično za jednu balkansku diktaturu u kojoj se vlast razbacivala povlasticama sebi odanim figurama, pri čemu je kriterij ideološke pravovjernosti bio glavni uvjet distribucije moći u znanstvenim i kulturnim krugovima.

Po uspostavi NDH ustaška je vlast, premda ga je u početku podupirala, na kraju ipak dala zabraniti objavu *Hrvatskoga pravopisa* iz 1941., koji su za tisak priredili jezikoslovci P. Guberina, Franjo Cipra i Krstić. Politička moć nadvisila je kroatističku struku uvođenjem etimološkoga, „korienskog" pravopisa, koji je obveznim postao 1. siječnja 1943. godine. Unatoč tomu, jezična politika režima i dalje je koristila jezične savjete Cipre i Krstića kao članova Hrvatskoga državnoga ureda za jezik, pa su se njihovi jezični savjeti među onima drugih autora objavljivali u dnevnim novinama namijenjeni za pravilnu uporabu hrvatskoga jezika. Glavna težnja tih jezičnih savjeta bila je uspostaviti vezu hrvatskoga jezika s tradicijom, prije nego nametati novotvorenice.[403] Jezičnu politiku obilježio je „korienski" pravopis i jezični purizam, koji je zahtijevao izbacivanje stranih riječi, ponajprije srbizama, koji su se udomaćili u hrvatskom jeziku tijekom Kraljevine Jugoslavije. Pod političkom kontrolom, Hrvatski državni ured za jezik počeo je s radom 28. travnja 1941., a njime je predsjedao Blaž Jurišić iz prijeratnoga Pokreta za hrvatski jezik. Ured je želio poništiti gotovo stoljetno hrvatsko-srpsko jezično zbližavanje, koje je otpočelo Bečkim književnim dogovorom iz 1850. godine. Ustaški je režim na području jezika namjeravao afirmirati hrvatski jezik i ujedno napraviti oštar rez prema jugoslavenskome jezičnom nasljeđu. Ovako je ulogu te institucije opisao Krstić jedan od tada veoma agilnih hrvatskih jezikoslovaca:

> „Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske osnovan je nastojanjem članova Pokreta za hrvatski književni jezik poseban državni ured, kojemu je postavljen zadatak, da surađujući sa znanstvenim ustanovama (Sveučilištem i Akademijom) ukloni nanos beogradskoga jezičnoga zakonodavstva iz suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika i da nadirući jezikoslovna i ostala izdanja čuva u tom jeziku pravilnost primjerenu hrvatskoj jezičnoj prošlosti i suvremenom stanju jezičnoga razvoja. Najviša državna vlast propisala je glavne smjernice hrvatskoga jezičnoga zakonodavstva svojom *Zakonskom odredbom o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i pravopisu* od 14. VIII. 1941."[404]

Magdiću su velike ideje slavenstva o panslavizmu gušile stvaranje hrvatske državotvorne politike, na koje se onda nadovezivalo s njima udruženo jugoslavenstvo. To je s Magdićem dijelio Ivo Bogdan, koji obezvređuje svaku vrijednost slavenstva kao kulturnoga, etničkoga i političkoga pojma te kaže da je bilo i ostalo paravanom za velikoruski imperijalizam. Osim toga, slavenstvo je dovelo Hrvate, njegove

[403] M. SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, 66.-67.

[404] K. KRSTIĆ, „Povijesni put hrvatskog književnog jezika", *Hrvatska revija* 15/1942., br. 8., 420.

strastvene promicatelje, do poraznoga položaja u Kraljevini Jugoslaviji.[405] Rimarič-Volinski izriče da je hrvatska politika i kultura obmanuta u proteklo stoljeće i pol „lažima slavenofilstva" te da se slavenska solidarnost mora ostvarivati savezom Slovaka, Ukrajinaca, Hrvata i Bugara s Njemačkom.[406] U svjetlu takvih promišljanja, kulturna politika NDH vodila se tako da se poništi slavensko i jugoslavensko nasljeđe hrvatske kulture i politike. Slijedeći taj naum, ustaški režim nakon 1941. težio je pomesti svaki spomen slavenstva i jugoslavenstva u tumačenjima hrvatske moderne povijesti, premda je (jugo)slavenska solidarnost našla podosta poklonika među naraštajima moderne hrvatske inteligencije. Režimu je konveniralo da ima više raznih teorija o podrijetlu Hrvata jer su sve potiskivale slavensko podrijetlo na rub beznačajnosti. Lukas je sklon teoriji „miješanja" raznih supstrata Ilira, Kelta, Slavena, Gota i Romana,[407] Šegvić pak gotskoj teoriji, a I. Guberina i Sakač iransko-kavkaskoj teoriji, dok je Magdić ostao sklon autohtonoj teoriji. No, svi se slažu da se više ne može govoriti o isključivo slavenskom podrijetlu hrvatskoga naroda.

Narod na granici Zapada i Istoka

Treće istaknuto pitanje raspravlja o pripadnosti hrvatskoga naroda širim kulturnim krugovima, koja uvelike nadilazi uske nacionalne granice. Srednjovjekovno je Hrvatsko Kraljevstvo obitavalo na razmeđima Zapadne i Istočne Crkve, Franačkoga i Bizantskoga Carstva, s tim da su na kraju prevagnuli katolički i franački utjecaji na njegov razvoj. Propašću srednjega vijeka ono se našlo kao dio ugarsko-hrvatske personalne unije raskomadano između Beča, Porte i Mletaka. Hrvati su pripadali rubovima Zapada, ali su, bez obzira na to, primali glavne poticaje iz zapadne kulturne jezgre: Katoličke Crkve (kršćanstvo), Italije (humanizam i renesansa), Francuske (prosvjetiteljstvo), Njemačke (protestantizam, romantizam, klasični idealizam). Tradicionalno poimanje još iz humanističkih i renesansnih vremena izgubilo je svoje značenje u modernome 19. stoljeću o tome da su hrvatske zemlje zaštitni zid, *Antemurale Christianitatis*, prodoru islama i Turaka. Ondašnja se hrvatska politika pod snažnim dojmom Starčevića i Strossmayera okrenula zemljama pod osmanskom vlašću, prekoračivši svojim političkim idejama na simboličan način staru granicu koju je određivao pojam *Antemurale Christianitatis*.

Po Starčeviću, Hrvati su napučili krajeve od slovenskih Alpa do bugarskih crnomorskih obala, dotle su „Turci" iz Bosanskoga i Hercegovačkoga sandžaka etnički hrvatskih korijena. Starčević je kao modernist tako mijenjao obzorja hrvatskoga tradicionalizma koji je gajio uvriježena protuturska, odnosno protumuslimanska raspoloženja. Sva ta Starčevićeva stajališta treba sagledati u okruženju kada „bolesnik s Bospora" sve više slabi i gubi nadzor nad procesima u balkanskim provincijama svojega golemog carstva. U krizi osmanske države (*die orientalische*

[405] I. BOGDAN, „Slavenski kongres u Moskvi", *Spremnost*, br. 9., 26. IV. 1942., 1.

[406] K. RIMARIČ-VOLINSKI, „Laž slavenofilstva", *Spremnost*, br. 10., 3. V. 1942., 8.

[407] J. A. SOLDO, „Dvije sastavnice nacionalne ideje Filipa Lukasa", 71.

Frage) Starčević je tražio priliku širenja hrvatskoga državnog prava na istok. I Strossmayerova nakana, koja se vodila mišlju da se južnoslavenski narodi kulturno povezuju, dobrano je pridonijela da se hrvatska moderna politika usmjeri u svojim pogledima prema istoku. Starčevića i Strossmayera ne bi se smjelo čitati samo preko nacionalnoga ključa i izvan kulturnih pokreta u Monarhiji njihova vremena. Pa čak ni Starčevićevo otvoreno neprijateljstvo prema svemu onome što je obilježavao „austrijski duh" nije odlučujuće. Ipak, i jedan i drugi su se duhovno oblikovali duboko impregnirani austrijskim kulturtregerstvom, što u prijevodu znači „kulturna misija Beča na Dunavu" koja je pripisala sebi u zadaću da se prihvati prenošenja dostignuća moderne civilizacije na slabo razvijeni europski jugoistok.[408]

Tek se kroz te perspektive da naslutiti šire značenje starčevićanskoga političkoga hrvatstva i štrosmajerovskoga kulturnog južnoslavenstva i njihovih inicijativa da se Južni Slaveni, među kojima i oni muslimanskoga podrijetla, privuku u pothvat koji bi izgradio modernu hrvatsku naciju. Nacionalizacija muslimana u hrvatskom duhu tek je jedno od tih kulturtregerskih nastojanja. Starčević i Strossmayer, pod utjecajem austrijske kulture koja se odlikovala univerzalizmom i koja se usto sve više sekularizirala, razaraju kulturni i politički *Antemurale Christianitatis*. Starčević pravi drugu sastavnicu hrvatske nacije od muslimana iz Bosne i Hercegovine, protiv prijašnjih običaja koji su ih tretirali kao „nevjernike muhamedance". Strossmayer na južnoslavenskom polju traži da se poslože crkveni i nacionalni interesi, pa bi unija katolika i pravoslavaca „shizmatika" trebala biti uvod u kršćanski ekumenizam i sveopće kršćansko jedinstvo, a južnoslavensko bratstvo kulturnim bi vezama trebalo ojačati nezavidan hrvatski položaj prema Nijemcima i Mađarima.

Očiti su i povijesni utjecaji od Bizanta do Osmanlija, preko pravoslavlja i islama, na hrvatsku kulturu, no bez snažnijega odjeka na njezin glavni smjer stremljenja prema Zapadu sve do 1918., kada se ulaskom u zajedničku jugoslavensku državu izložila u znatnijoj mjeri utjecajima balkanizma. Počevši od balkanskih ratova i pojave nacionalističke omladine, hrvatska politika počela je obilovati protuzapadnjačkim predajama, prolazeći turbulentno 20. stoljeće. Odmicala se od liberalne Europe i zapadnih vrijednosti tako što su se listom svi njezini politički pokreti, od predratnoga jugoslavenskog preko seljačkoga i ustaškoga do onoga komunističkoga, kretali protuliberalnim stazama, veličajući kolektivizam i favorizirajući autoritarno ponašanje svojih vođa.[409]

[408] Miroslav KRLEŽA, „Bečke varijacije", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 3., 364.

[409] Banac ističe o tome sljedeće: „U hrvatskoj politici i kulturi toj tendenciji najviše je doprinijela Nacionalistička omladina. U svojim pokušajima da pomiri starčevićanske tradicije s ideologijama narodnog jedinstva ova je prva izrazito unitaristička grupacija u Hrvata također radikalizirala hrvatske protuzapadne predaje. Od nje počinje sustavno otuđivanje od liberalne Europe i kult herojskog barbarstva ('mi smo porod vuka i arslana') koje preko ljevice i desnice, komunista i ustaša, predstavlja kontinuitet hrvatske politike dvadesetog stoljeća. Posredstvom Nacionalističke omladine hrvatska se politika otuđuje od Zapada upravo u onom trenutku kad hrvatsko društvo počinje kaskati za zapadnim modelima, pozitivnim i negativnim. U ovom procesu utjecaji iz Srbije nisu tako veliki kako se obično misli. Čak bi se moglo reći da je hrvatsko protuzapadnjaštvo napravljeno od istih kompleksa koji dolaze preko Jadrana, a zamjetljivi su i na Pirenejima." Ivo BANAC, „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću", *Liberalna misao u Hrvatskoj: prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, (ur. Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko), Zagreb 2000., LVII.

Protuzapadni hod započeo je tako što su mladi inteligenti počeli krajnje nekritički obožavati balkansku ratobornost i njezinu beskrajnu lakoću da političke sporove rješava nasilno. Naime, to je doba surovih balkanskih ratova, koji su zaprepastili europsku javnost svojom okrutnošću. Jugoslavenski nacionalisti među mladom hrvatskom inteligencijom jasno su tada obznanjivali da su spremni posegnuti i za oblicima terorizma da im se ostvari san o bratskom ujedinjenju s Kalemegdanom i Lovćenom. Potom se zbio presedan u modernoj hrvatskoj politici, prvi su se put primijenile metode sile u političkoj utakmici moderne Hrvatske kada su atentatima zamalo smaknuli kraljevskoga komesara Slavka Cuvaja i bana Ivana Skerlecza. Pilar je ovako to protumačio:

> „Budući da se pritisak Ugarske sve više pojačavao, našao je Novi Moral pristaše, započeli su atentati, najprije atentat Luke Jukića protiv bana Cuvaja, zatim atentat Amerikanca Dojčića protiv bana baruna Skerlecza. To bijaše očevidno duh novog morala, vjetar, koji je duhao s iztoka i jugoiztoka. No ti čini izazvali su u Austriji dubok dojam, što je opet Hrvate uvjerilo u djelotvornost i izpravnost udarenog puta. Atentati bijahu u Hrvatskoj novost. U razdoblju od godine 1860.-1910. nismo vidjeli političkih umorstava u Hrvatskoj, premda su političke strasti bile uzburkane. No Bizant je našao svoje učenike!"[410]

Milan Šufflay bio je jedan od istaknutih hrvatskih balkanologa, istraživač albanske povijesti i u europskim krugovima jedan od najuglednijih poznavatelja europskoga jugoistoka. U međuratno doba glavne su smjernice zadavale Šufflayeva postavka o zapadnjaštvu hrvatskoga naroda i kulturna definicija hrvatskoga nacionalizma. Upirao je prstom u jugoslavenski nacionalizam nakon 1918. kao na mnogo veću prijetnju hrvatskomu narodu od srpskoga nacionalizma. Šufflay je još jedan od tvoraca koncepcije koja je rušila teoriju o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba. Šufflay je to činio govoreći o nepremostivim razlikama između zapadnjačkoga hrvatstva te srpskoga balkanizma. Šufflayu je jugoslavenski nacionalizam zapravo centrifugalna sila, koja je odvlačila hrvatski narod iz zapadne u istočnu, balkansku civilizaciju, u kojoj su se Hrvati nenaviknuti na takvo civilizacijsko okruženje zatekli u sasvim podređenom položaju prema Srbima. Uzimajući dokaze iz povijesnoga pristupa, smatrao je da je politički i kulturno sasvim nedostižno stopiti bivše austrougarske teritorije s istočnim dijelovima, koji su čak pet stoljeća bili pod osmanskom vlasti. Tim je to teže što je tuda prolazila i granica između Zapadnoga i Istočnoga Rimskoga Carstva. Godine 1928., nakon atentata



Milan Šufflay (HR-HDA-1561, Međuratno razdoblje, sign. 05031)

[410] Ivo PILAR, [pseudonim L. V. SÜDLAND] *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin 1990., 359.

u beogradskoj Narodnoj skupštini, Šufflay je napomenuo da je „zapad na hrvatskom tlu apsolutno nadmoćan i ova zapadnjačka dominanta ostaje karakteristikom hrvatske nacije kroz sva vremena.“[411]

Nostalgija se osjećala među hrvatskim elitama svakim danom to više za izgubljenom *Mitteleuropom* nakon gruboga jugoslavenskoga iskustva. Razočaranje jednoga Trumbića, koji je toliko zdušno vjerovao u jugoslavensku utopiju, pa onda Radićeva tragična sudbina ostavljali su gorak okus sudbine čitavoga hrvatskoga naroda. Režim je takvo duhovno stanje u hrvatskom narodu nazivao zlokobnom „austrijanštinom", koja koči razvoj jugoslavenske nacije, što se rasprostirala „od Triglava do Vardara". Sav taj osjećaj, koji se izrodio iz nezadovoljstva prilikama u novoj državi, nije remetio hrvatsku inteligenciju da razmišlja o Europi. Štoviše, postojala je u intelektualaca, koji su raskrstili s jugoslavenstvom, nepokolebljiva svijest duha da se hrvatski narod pod srpsko-balkanskim režimom našao izvan granica europske civilizacije. Najedanput su se suočili s nemilosrdnom stvarnošću u kojoj su se suzile slobode i prava naroda i njegovih članova još i više nego u dualističko doba pod austro-ugarskim režimima. Tako se dogodio paradoks da je više slobode bilo pod habsburškim monarhizmom negoli pod okriljem „vidovdanske" demokracije. Kulturni razvoj koji je tekao više-manje nesmetano pod starom Austrijom ne samo da je zaustavljen, nego je velikosrpski režim pod krinkom jugoslavenstva ugrozio i samu kulturnu egzistenciju hrvatskoga naroda. Slom „crno-žute" Monarhije i zatim osvit jugoslavenske države, koji je odmah potom uslijedio oslobodio je veći dio hrvatskoga prostora barem straha od nacionalne ekspanzije Nijemaca i Mađara, ako već nije od prekojadranskih Talijana. Upravo je otklon od zapadne kulture i političkoga pritiska Italije i Austro-Ugarske Monarhije odveo Hrvate u zagrljaj jugoslavenstva, u savez s tradicijama pravoslavlja i islama, Osmanskoga Carstva i Bizanta, s orijentalizmom i balkanizmom.

Vinko Krišković (1861. – 1952.) profesor upravnoga prava i poslije 1945. hrvatski politički emigrant, pisao je u pismu Lukasu kakve su se promjene dogodile u hrvatskim krajevima nakon 1918. godine. Krišković uspostavu srpske vlasti u hrvatskim krajevima naznačuje vladavinom korupcije kao općim pravilom ponašanja državnih ustanova, koja je bila sporadična pojava u staroj Monarhiji.[412] Kršenje prava i sloboda pojedinaca i kršenje prava čitavih nacija u zemlji, u kojoj se bez veza s vlasti uopće nije mogao ostvariti bilo kakav društveni uspon, krunski je dokaz da je nakon 1918. nastupio balkanski način vladanja. O tim je revolucionarnim promjenama Krišković istakao slijedeće u pogledu postupanja vlasti i novom duhu u državnim ustanovama:

> „U Podunavskoj Monarhiji bila je njegova politika [hrvatskoga naroda, op. S. K.] zapravo načelna i ideologijska borba. Režim bio je evropski, životi i imetak bili su zakonom zaštićeni,

[411] Milan ŠUFFLAY, „Esej o Vjekoslavu Klaiću", *Izabrani politički spisi*, Zagreb 2000., 81.

[412] O upravi Kraljevine Jugoslavije na primjeru jedne njezine banovine vidi iscrpno istraživanje: Stipica GRGIĆ, *Uprava u Savskoj Banovini (1929. – 1939.) – između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji, Zagreb 2014. Posebno poglavlja o moralnosti i disciplini službenika te utjecaju same politike na službenike, 353.-390.

privredna sloboda neograničena. Tko se nije bavio politikom, provodio je život, što se tiče lične slobode gotovo kao Englez i Amerikanin. Za vladu se nije nitko otimao ova je bila u načelu narodu nemila, donosila je tek velike odgovornosti i nikakve ili vrlo malo prilike što ušićariti za sebe. U takvom javnom životu tko da gubi svoju popularnost, a bez ikakve lične koristi? (...) Nu kad su Hrvati došli na Balkan, to se je stubokom promijenilo. Tu se je režim poistovjetio s državom, tko je bio 'na vladi' uživao je potpunu slobodu i imao prilike 'zaraditi' sve što mu je bila mila volja; tko je u opoziciji dakle izvan vlade, bio je 'protivdržavni elemenat', a zato gradjanin drugog reda i gotovo stavljen izvan zakona, osim toga postojao je u Jugoslaviji monopol vlasti Srba nad pepeljugom Hrvatskom. Ta politika nije bila borba za načela i ideologije, stranačkih programa nije bilo, a ako ih je bilo, nije se nitko na njih obazirao, nego to je bila borba za vlast. Doći na vlast – to je bila alfa i omega svih stranačkih programa u Jugoslaviji".[413]

Hrvati su na samom okrajku Europe i Zapada, na braniku zapadne civilizacije kao njezini budni graničari, osnova je Šufflayeva govora o zapadnjaštvu hrvatske nacije. Pilar je svrstavao hrvatski narod kulturno u zapadne narode, a geografski i etnički gledano u istočne europske narode. O tome Pilar piše 1924. ovo:

„Ako ogledamo ovako fiksirane granice Balkana, tada je jasno, da je hrvatski teritorij jednim dijelom i na Balkanu, a jednim dijelom na južnom dijelu srednje Europe. I kako je negda na zapadu rimske moći Dalmacija, koja je sezala do Dunava i obuhvatala veći dio hrvatskoga teritorija, spadala u *partes occidentis*, a čas u *partes orientis*, tako je do danas naša pripadnost ostala dvojbena. Čitava naša historija pokazuje neko lelujanje čas k zapadu, čas k istoku, bez da se je konačno mogla smiriti u jednom".[414]

Lukas će malo poslije reći da su Hrvati jedan „zapadno-istočni narod u svojoj punoj kompliciranosti, ali u svojoj psihičnoj dubini i rasnoj građi ima više istočnih osebina. S prijamom pak zapadne kulture i utjecajem okolnih zemalja, postao je više zapadnim narodom".[415] Lukas je razjasnio zašto je trebalo toliko govoriti o zapadnjaštvu Hrvata.

„Morali smo isticati sve ono, što je podkrepljivalo našu kulturnu samobitnost i našu zapadno-kulturnu orijentaciju, da u tome nađemo oslona u borbi za održanje i jačanje naše narodne vrste".[416]

Etničke i jezične veze sa slavenstvom prelazile su preskromne okvire Trojednoga Kraljevstva. Hrvati su zbog slavenskoga jezika proglašeni dijelom široko rasprostranjenoga slavenskoga svijeta. S tim je u vezi Mate Ujević govorio da su se mimoilazili mnogi u određivanju putova hrvatske kulture „jedni, rjeđi, drže da hrvatska kultura ima sve značajke 'zapadnjačke' kulture, a u koliko tih značajki nema da bi ih morala

[413] Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Osobni fond Filip Lukas, Korespondencije, Pismo Vinka Kriškovića Filipu Lukasu od 29. VII. 1948., kut. 2.

[414] I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja" (1924.), *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 1/2006., br. 1., 121.

[415] F. LUKAS, „Smjernice i elementi u razvoju hrvatskoga naroda" (1932.), *Hrvatska narodna samobitnost*, 167.

[416] F. LUKAS, „Ideoložke smjernice u radu Matice Hrvatske" (1939.), *Za hrvatsku samosvojnost: ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 175.

imati; drugi smatraju da se hrvatska kultura ima nasloniti na iztok, na duhovna nastojanja krvnih i jezičnih srodnika".[417] Naravno, tim je objašnjenjem upućivao aluzije na ideološku borbu koja se vodila sa svim režimskim izvedenicama jugoslavenskoga nacionalizma. Jer, okcidentalizam hrvatskoga naroda činio je narodno jedinstvo neodrživim, oduzimajući mu svaki smisao da bude granitni kamen od kojega se ima sazidati jugoslavenski *Novi Skadar.* Onako kako ga je okrstio Šufflay, okcidentalizam hrvatskoga nacionalizma nije slovio kao znak hrvatskoga identiteta u Austro-Ugarskoj Monarhiji. „Zapadnjaštvo" hrvatskoga naroda osmislio je hrvatski intelektualac kao odgovor na sraz s jugoslavenskim iskustvom. Tomu se žestoko usprotivio Krleža.

> Lukas i „malograđanska inteligencija" držali su se kanona „mi smo Zapadna Evropa, a ne Balkan, mi smo plavokrvni plemići, a ne Cigani, mi smo istaknuta opozicija u borbi sa šizmaticima, mi smo Centralna Evropa, a nismo dinarski stočari, Majka Božja Bistrička je *Advocata Croatiae*, pavlini, jezuiti, dominikanci, franjevci, kontrareformacija, hrvatska četiristogodišnja književnost, talijansko-mediteranska simbioza, supremacija u kulturnim oblastima".[418]

Osim Krleže koji je očitovao protuzapadnjaštvo, pokazujući prijezir prema građanskoj kulturi, istodobno adorirajući Lenjina i sovjetsku Rusiju, braća Radić i seljački pokret također su demonstrirali da svojim slavenofilstvom ne prihvaćaju zapadne vrednote. Dinko Tomašić zabilježio je o zapadnoj civilizaciji da je „zarobila hrvatsko građanstvo" te da je okupala svoju povijest i čitav okolni svijet u „krvožednosti, ratobornosti, nehumanosti, pomanjkanju osjećaja pravičnosti, međusobnom ubijanju, istrebljivanju, iskorišćavanju".[419] Protuzapadno držanje seljačkoga i komunističkog pokreta, obavijeno mržnjom zapadne civilizacije, razlikovalo se od zapadne orijentacije nacionalističke i katoličke inteligencije. Slavenstvo jednoga i revolucionarnost drugoga pokreta, okomili su se na zapadnu kulturu tako što su se na udaru njihove kritičke oštrice našle sve njezine sastavnice, od građanskoga liberalizma do crkvenoga klerikalizma, u kojem su komunisti gledali „opijum naroda", što prkosi uspostavi njihove ideološke hegemonije nad masama hrvatskoga naroda.

Šufflay i njegovi nasljednici iz krugova hrvatske nacionalističke inteligencije kritizirali su balkanizam jer se od njega sastojala sama kulturna jezgra jugoslavenstva. Naime, balkanizam se rodio u vrijeme balkanskih ratova. Širio se ondašnjom Europom pronalazeći svoj kutak i u hrvatskoj političkoj i intelektualnoj misli toga doba.[420] Zajedno sa svojim protuzapadnjačkim izričajem, balkanizam je predstavljao osnovne značajke kulturne orijentacije Kraljevine Jugoslavije. Tridesete godine osobito su bile u znaku balkanske ideje koju je osnaživalo djelovanje Balkanskoga instituta, osnovanoga 1934. u Beogradu, i stvaranje Balkanske antante kao poluge vanjskopolitičkoga okupljanja balkanskih zemalja na inicijativu Francuske. Takve

[417] M. UJEVIĆ, „Jedini put", 1.

[418] M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935.", 584.

[419] Dinko TOMAŠIĆ, „Katolici, muslimani i hrvatstvo", *Hrvatska straža*, br. 276., 4. XII. 1937., 2.

[420] Marija TODOROVA, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999., 316.

kulturno-političke težnje najjasnije je obrazložio pobornik integralističkoga pogleda na unutarjugoslavenske rascjepe Vladimir Dvorniković (1888. – 1956.) kao jedan od glavnih kulturnih mislilaca jugoslavenskoga balkanizma. Opisujući „istorijsku dušu Balkana", prihvatio se presjeka balkanske povijesti od početaka do najnovijih vremena: nakon Dušanova carstva uslijedila je duga tama balkanskoga svijeta pod osmanskim imperijem, a tek je 19. stoljeće zasjalo pravim bljeskom balkanskih naroda Srba, Grka, Crnogoraca i Bugara u njihovim borbama za nacionalno oslobođenje. Uostalom, tada je i uskrsnula balkanska ideja, čija je vitalnost dosegnula vrhunce baš u Dvornikovićevo doba, nakon što su se potpuno oslobodili austrijskoga i osmanskoga imperijalizma. U kulturnom i političkom balkanizmu Dvorniković je nalazio zajedničku snagu, koja bi obranila Balkan i balkanske narode od nasrtaja moćnijih susjeda, da se ne bi ponovila prošlost. Stoga je percipirao Aleksandrovu Jugoslaviju kao osovinu širega balkanskoga okupljanja, koja se treba izgrađivati oko svoje balkanske odrednice, i u vanjskopolitičkom i u kulturnom smislu.[421] Nadao se Dvorniković, kao jugoslavenski nacionalist, u naletu euforije odmah, pošto je kralj proglasio svoju osobnu vladavinu, da je nakon desetljeća „plemenske mržnje", koje je Jugoslaviju gotovo bacilo u ponor propasti, nastupila etapa kada se odozgo, uz pomoć kralja i državnoga aparata, koji mu je stajao na raspolaganju, mora stvoriti jedna, jedinstvena i zaokružena jugoslavenska nacija. Povijesni primjer tomu bio je prošlostoljetni talijanski nacionalni preporod i odatle preuzet poklik „stvorili smo Jugoslaviju, sada moramo stvoriti Jugoslavene", zbog čega je Dvorniković zagovarao da država nametne svom svojom silom narodno jedinstvo, jer mu je mnogo više srcu prirastala jugoslavenska sinteza negoli demokratska volja naroda.[422]

Nije ga toliko zabrinjavalo što je jugoslavenska država stvorena u zakašnjeloj fazi povijesti u odnosu na talijanstvo i njemstvo koliko činjenica uspona hrvatskoga nacionalizma. Dvorniković je očekivao u duhu špenglerovskoga proročanstva i skorašnji nestanak zapadnoga svijeta. Na tako ispražnjeno prijestolje trebao je zasjesti slavenski svijet kao predvodnik nove civilizacije zajedno sa svojim ogrankom balkanskoga jugoslavenstva. „Slavenstvo je jedna specifična svest i veliki faktor buduće Europe", sudio je Dvorniković oslanjajući se na vjeru u slavenski mesijanizam, usred kojega i na posebnu „misiju Jugoslovena u Evropi". Iz objektiva svojega građanskoga konzervativizma osuđivao je nezaustavljivi razvoj tehnicizma i materijalizma koji je paralizirao duhovni život na Zapadu. Kao dokazani neprijatelj zapadne kulture, napadao je domaće germanofile, anglofile i frankofile, obične imitatore bez stvarateljskoga duha, koji su svojim nasljedovanjem tih kulturnih obrazaca učinili da njihova dekadencija zarazi duhovnu čistoću jugoslavenskoga rasnoga tipa.[423]

[421] HR-HDA – fond 1025 – Osobni arhivski fond Vladimir Dvorniković (dalje: VD), Vladimir Dvorniković, „Istorijska duša Balkana", kut. 10, 1-19.

[422] HR-HDA-1025-VD, Vladimir Dvorniković, „Mogu li se još u Evropi stvarati nove nacije?", *Jugosloven* (Beograd), br. 1., 1931., kut. 10., 6-8.

[423] HR-HDA – fond 1567 – Arhivski fond Matice hrvatske, Franjo Pavešić, „Vladimir Dvorniković, Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi, Beograd 1930.", kut. 160, br. 54.

Kada se učvrstila jugoslavenska država pod plaštem velikosrpskoga centralizma i međunarodne potpore sila Antante, hrvatska politika ponovno se utekla prijašnjemu značenju *Antemurale Christianitatis*. Tako je Banovina Hrvatska udarila svoje granice na istočnim stranama, gdje se provlačila razdjelnica katolicizma s pravoslavljem i islamom. Novoosnovanu hrvatsku državu pokušalo se 1941. uspostaviti po načelima Ante Starčevića, odnosno da hrvatsku naciju ne određuje katolička vjeroispovijed. Preko prvobitnih se banovinskih granica prešlo jer se željelo uvesti i muslimane u hrvatsku državu, što se teško moglo uskladiti s tradicionalnim pogledima prema „nevjernicima" kao neprijateljima katoličke vjere. Pojam *Antemurale Christianitatis* u znanstvenom i kulturnom diskursu u NDH označavao je razvrgnuće ideoloških spona sa Srbima. Rasulo koje je doživjela Kraljevina Jugoslavija ujedno je dovelo do hrvatskoga bijega s Balkana, koji je završio ulaskom hrvatske države u „novi europski poredak".

Hrvatski nacionalisti u njemačkom jurišu na versajski poredak vide izlaz iz jugoslavenskoga labirinta i mogućnost stvaranja hrvatske države. Nakon što se Hitler 1933. dočepao vlasti, Schmitt je počeo na osnovama rasne superiornosti govoriti o *Lebensraumu*. Tako je Schmitt zamijenio dojučerašnji europeizam osovljen na katoličkoj ideji da bi se u novoj fazi mogao izjasniti za to da se Europa stavi u okove njemačkoga hegemonizma. To je Hitlerova *Nova Europa*, ona koja se našla u oporbi prema svim dotadašnjim vrednotama europske zapadne kulture (*Europa Occidens*). Thomas Mann, disident njemačkoga nacizma, proziva taj smjer „germanskom anti-Europom", čiji je duhovni otac Nietzsche, i koja za razliku od Goethea siječe svaku vezu Njemačke s ostatkom Europe.[424]

Balkanizam su zapravo utjelovljavale srpska nacija i kultura; stoga su one sinonim za primitivno, nekulturno, divljačko, nazadnjačko i barbarsko. Zato je rat koji se odigravao na prostorima NDH zamišljan kao rat za oslobođenje od Srba, Jugoslavije, Balkana i svih vrsta balkanizama. I Titova „balkanska sovjetska republika" i Mihailovićeva „četnička otadžbina" vidljive su prijetnje da se nastavi daljnja balkanizacija hrvatskoga naroda, jer četničko-partizansko promicanje obnove Jugoslavije znači vraćanje Hrvata na Balkan. Partizansko-četnička pobuna divlja je i odmetnička „hajdučka revolucija" protiv hrvatske države, koja nije u stanju priznati nijedan zakon, nijednu vlast. Oni su protucivilizacijski antipod zapadnoj orijentaciji hrvatskoga naroda. Stoga je rat koji hrvatska država vodi protiv četnika i partizana rat kulture protiv barbarstva, a jugoslavenska ideja razarajuća je „hrvatska nacionalna zabluda". Naime, balkanizirala je hrvatski narod i iščupala ga iz njegovih zapadnih zasada te mu onemogućila da ostvari svoju državnost.[425]

Zbornik *Naša domovina* u kojem je predstavljena hrvatska kultura, znanost i povijest, a čiji je glavni urednik bio Filip Lukas, izričito naglašava da Hrvati ne pripadaju balkanskom civilizacijskom krugu, nego da u „etnografskom pogledu pripadaju

[424] Thomas MANN, „O odnosu Njemačke prema Europi", Bogdan Radica, *Agonija Europe* (1940.), Zagreb 2006., 104-105.

[425] I. BOGDAN, „Porieklo i smisao partizanstva", *Spremnost*, br. 52., 23. II. 1943., 1.

najprije sredozemnom kulturnom pojasu, a zatim srednjoeuropskom i uopće europskom kulturnom krugu predočaba, vjerovanja i običaja."[426] Iz toga se u istome zborniku izvodi da su im „duševne osebine" takve da su Hrvati „zapadnjački narod".[427] U državnoj ideologiji NDH miješale su se tako dvije prilično proturječne postavke: da su Hrvati narod zapadne pripadnosti, a da su muslimani Bosne i Hercegovine pristupili u krilo hrvatske nacije. Pod tim je ideološkim poticajem NDH zamišljena kao spoj zapadnjaštva i orijentalizma, koja se imala okupljati oko svoje dvije osovine, zapadnoga Zagreba i orijentalnoga Sarajeva, što je novi detalj u kulturnom identitetu hrvatskoga naroda nakon 1941. godine.[428]

Šegvić je zabilježio 1944. u svome dnevniku da „od 29. listopada 1918. Hrvatska živi u stanju prevrata, toga je dana Pribac [op. a. Pribićević] proglasio pravo revolucije nad pravom zakonitosti, posljednja je zakonita vlada bila ona bana Mihalovicha".[429] Naraštaj Šegvića, Josipa Horvata, Kriškovića i Lukasa, koji se obrazovao pod „francjozefinskim režimom", nostalgično se prisjećao ljepote života u staroj Monarhiji, pri čemu su dijelili mišljenje da je pravna država nakon 1918. nestala s bujicom bezakonja, nasilja i terora koje su zavele beogradske vlasti. Ta se agonija nastavila i u ratnoj hrvatskoj državi, koja je, doduše trpjela i ratno stanje.[430]

Sve ih je to natjeralo da pomnije promatraju europska zbivanja i da se još više zagledaju u sudbinu međuratne Europe. Jer, bili su načistu da jedino odande mogu puhnuti novi vjetrovi koji bi mogli promijeniti težak položaj njihova naroda. Veliki dijelovi hrvatske inteligencije, bilo da su nadahnuti katoličkom misli, bilo da su izravno sudjelovali u katoličkom pokretu, prihvaćali su prije 1941. obnovu Europe na katoličkim temeljima. Bonifacije Perović (1900. – 1976.) kaže, s čime se, dakako, slaže i Zimmermann, da „Europa nije zapravo prvotno geografski, nego prije kulturni pojam". I Perović se utjecao tomu da se Europa mora obnoviti na katoličkim izvorima, a da prijetnja nadolazi iz njezina susjedstva, od strelovitoga uspona amerikanizma i boljševizma. Perović je kao sljedbenik personalističke filozofije držao toga da je liberalni kapitalizam proizveo opći nered i zavio europski svijet u opasnost krvavih revolucija. Kod njega nema sumnje da je takva liberalna slika gospodarstva izrodila boljševizam, koji je zaprijetio da pod svoje noge baci čitavu Europu.[431]

426 F. LUKAS (ur.), *Naša domovina*, sv. I., 85.

427 *Isto*, 86.

428 Munir EKREMOV ŠAHINOVIĆ, „Osebujnost hrvatskog kulturnog razvitka – sudbinski put spajanje zagrebačkog i sarajevskog kulturnog kruga", *Spremnost*, br. 40., 29. XI. 1942., 2.

429 K. ŠEGVIĆ, *Aporije književnosti i politike*, 413.

430 Jareb kaže o tome slično: „Nema sumnje da je hrvatski narod u austrougarskoj Monarhiji bio politički ugnjetavan, ali također nema sumnje da je stara monarhija bila pravna država temeljena na zasadama zapadne civilizacije. Nije u njoj bilo fizičkog nasilja ni bezakonja. S fizičkim nasiljem i ubijstvima je počelo odmah u prosincu 1918." J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, VI-VII. „Austrija svjedoči kako ljudi najbolje žive u ostarjelim državama", Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu – Dnevnik (1943. – 1945.)*, Zagreb 1989., 72.

431 Bonifacije PEROVIĆ, „Poslije prve invazije (Nema novog poredka bez unutarnjeg jedinstva Europe i povratka na tradicionalne temelje)" (1944.), *Društveno-socijalne misli*, Zagreb 2008., 116.; Stjepan ZIMMERMANN, „Europski život", *Kriza kulture*, Zagreb 1943., 250-266.

NAŠA DOMOVINA

ZBORNIK

KNJIGA I.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

GLAVNI UREDNIK

PROF. FILIP LUKAS

IZDANJE GLAVNOG USTAŠKOG STANA

NAŠA DOMOVINA

SVEZAK 1.

HRVATSKA ZEMLJA - HRVATSKI NAROD
HRVATSKA POVIEST - HRVATSKA ZNANOST



ZAGREB 1943

Zbornik *Naša Domovina* knj. 1. iz 1943.

Profesor filozofije i akademik Zimmermann poimao je Drugi svjetski rat kao posljedicu krize (europske) kulture, čije su glavne pokretne sile kršćanstvo i modernost. Iz te jednadžbe slijedi da su i kršćanstvo i modernost zašli u duboku krizu. „Pseudokršćanstvo" je također pridonijelo toj krizi jer nije pravovremeno reagiralo na društvene nepravde, zašto je odgovorno za širenje ateizacije u kršćanskoj Europi. Velike ideologije, koje je proizvela modernost, ograničile su ljudske slobode, i time ugušile načelo humaniteta na kojem se povijesno izgrađivao zapadni svijet. Jedini lijek da se zacjeli kriza obnova je Europe na kršćanskim načelima, čime bi se rodila epoha slična „novome srednjovjekovlju", kojeg je zazivao ruski filozof Nikolaj Berdjajev, a u kojoj bi se oslobodila pritiska modernih ideologija, koje politikom sile žele preobraziti zapadnu civilizaciju i tako prekinuti njezine snažne veze s kršćanskim korijenima. Zimermann je naravno podrazumijevao da tek rođena hrvatska država i hrvatski narod, kojeg je smatrao sastavnim dijelom iste zapadne kulture, mora kročiti istim tim stazama u svome budućem razvoju.[432]

U novome međunarodnom političkom poretku, koji se krojio pod njemačkom svemoći, NDH je preko muslimanske Bosne i Hercegovine trebala biti most između Zapada i Orijenta. Usporedno s tim da su muslimani sastavni dio hrvatske nacionalne države, u NDH se nastavljala negativna predodžba prema Balkanu i balkanizmu,

[432] Stipe KLJAIĆ, „Zimmermannovi kritički ogledi o Nezavisnoj Hrvatskoj Državi i Europi u Drugom svjetskom ratu", *Bosna Franciscana*, 36/2012, br. 1., 83.-85.

čiji su simboli Srbi i propala „srpska" Jugoslavija. Makanec je napomenuo da je „poslije godine 1918. hrvatski narod po odluci versailleskih diktatora imao biti prepušten na milost i nemilost velikosrpskoj balkanskoj diktaturi".[433] „Uskrsnuće hrvatske države" prikazivalo se kao korjenit prekid s balkanskom kulturom i mentalitetom. Negativna slika o Balkanu opće je mjesto hrvatskoga nacionalizma. Osobito se takvo što osjećalo u NDH. Balkanizam spominju *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*. Dakako, u brojnim ga govorima spominje također Pavelić, ali i ustaški dužnosnik, glavni savezničar staliških postrojbi Aleksandar Seitz (1912. – 1981.) kada kaže da nakon „balkanske tvorevine Jugoslavije nije bilo moguće urediti državu".[434]

Na različitim viđenjima Europe osvjetljavala se slika unutarnjih podjela u NDH. Jedni, službeni tumači Pavelićeve politike, zalagali su se za nacionalsocijalističko viđenje europske sutrašnjice, velikim dijelom iz oportunističkih razloga, drugi – i najbrojniji opozicionari tomu – gledali su je kao katoličku kršćansku Europu, a treći – u velikoj manjini – stidljivo su naglašavali njezinu liberalno-prosvjetiteljsku stranu. Oslobađanje od Balkana balkanskim metodama i balkanskom političkom kulturom, kako je to provodio ustaški režim, nije polučilo povratak u Europu i oživljavanje europskih vrijednosti. Naprotiv, pridonijelo je urušavanju svega onoga što se podrazumijevalo pod klasičnim temeljima Europe. Neki su to pokušali braniti činjenicom da su se Hrvati „balkanizirali" pod srpskom vlašću. Lukas je zapisao u svojim dnevničkim spisima u poraću da je „srpski *razzionalizare* materijalistički" i da su „Hrvati od njih naučili tko se ne osveti taj se ne posveti, pa su djelovali u tom smislu pojedinci 1941.-1945."[435]

Jugoslavenstvo od hrvatskoga idealizma do velikosrpskoga pragmatizma

Tijekom glavnih dionica 19. stoljeća širile su se ideje narodnosti i liberalna duhovnost Europom i hrvatskim zemljama. Ilirski pokret izbacio je na površinu modernu hrvatsku inteligenciju. Njezino ilirstvo, slovinstvo i hrvatstvo međusobno su se suživljavali na polju njihova kulturnoga pregnuća. Slavenstvo i s njim nerazdruživo povezano jugoslavenstvo bili su usađeni u hrvatskoj misaonoj tradiciji prošlih stoljeća. Njihovu razvoju potpomoglo je više okolnosti u modernim vremenima: pritisak mađarske i austrijske politike, rađanje panslavizma te podijeljenost hrvatskih zemalja u Monarhiji. Prvi hrvatski mislilac iz doba humanizma i renesanse,

[433] J. MAKANEC, *Hrvatski vidici*, 185.

[434] A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, Zagreb 1943., 47.

[435] Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Osobni fond Filip Lukas, Dnevnik II., kut. 1. Osim Lukasa, i emigrantski povjesničar Jere Jareb pisao je da se Pavelić ugledao na Srbe. Naznačio je da je Pavelićeva vladavina nadahnuta srpskim utjecajima Karađorđa i Miloša. Jareb je tvrdio da je „Pavelić studirao stvaranje srpske države u XIX. stoljeću" i da je objavio tekst „Dvie slavne dinastije" 1959. godine. Utjecaj srpske i talijanske škole na Pavelića smatrao je odlučujućim u njegovoj ratnoj politici. J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 99.

koji je spomenuo slavenstvo Hrvata bio je hvarski dominikanac Vinko Pribojević u svojemu čuvenom govoru *De origine successibusque Slavorum* iz 1532. godine.[436] Takve ideje o slavenstvu Hrvata provlačile su se stoljećima poslije u djelima klasika hrvatske nacionalne kulture poput Orbinija, Kašića, Lučića, Križanića i Kačića Miošića. Na novonastalu hrvatsku modernu inteligenciju utjecala su i vanjska strujanja pridošla iz njemačkoga romantizma, i to prije svega Johanna Gottfrieda Herdera da je jezik „duša naroda" (*Volkseele*).

U takvu se okruženju pojavljuje jugoslavizam sa svim svojim konzekvencijama. U jugoslavizmu se dala osjetiti i određena mjera oponašanja načina na koji su stvarane njemačka i talijanska nacionalna država šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća. Jugoslavenska ideologija začela se tek kada je moderna politička misao u hrvatskoj politici kao pojava hrvatskoga modernizma bila u povojima, pa se ne da odcijepiti od čitavoga sklopa nacionalno-integracijskih težnji hrvatskoga naroda druge polovine 19. stoljeća. Odonda pa sve do tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća jugoslavenska nacionalna ideja nije prestajala zaokupljati pozornost u životu hrvatskoga i drugih južnoslavenskih naroda. Kako se jugoslavenski program nije nikada do kraja izgradio i zaokružio, zbog svoje je nedorađenosti znao trpjeti teške napade kritičara, posebice u međuratnoj fazi, kada je u hrvatskim krajevima došlo do izražaja opće nezadovoljstvo državnom zajednicom s bratskim Srbima, pa su se na udaru kritike našle sve koncepcije koje bi bile jugoslavenski promišljane. Komunistu Cesarcu ideja koja bi Hrvate, Slovence i Srbe ujedinila u jednoj južnoslavenskoj naciji je „čista konstrukcija", a bivšemu razočaranom Jugoslavenu Lukasu obična je „aprioristička formula".[437]

Naprednjački pokret i iz njega iznikla nacionalistička omladina u godinama prije Prvoga svjetskoga rata čvrsto su prigrlili ideju da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod. Istim smjerom otišla je i Hrvatsko-srpska koalicija u svojim političkim preusmjeravanjima toga razdoblja. To je ubrzo potaknulo jaku krizu koja je bitno oslabila dojučerašnje snage pravaštva. Napuštena je nacionalna ideologija državnoga prava kao i žestoko protusrpstvo koje je obilježilo hrvatsku politiku za Khuenova režima (1883. – 1903.). O tim je krupnim promjenama 1913. pisao književnik Milan Marjanović, jedna od glavnih uzdanica nacionalističke omladine snažnih jugoslavenskih stremljenja. Pozdravljao je uspon jugoslavenskoga realizma nauštrb robovanja tradicionalnim shvaćanjima hrvatske politike.

> „Pokreti napredne omladine dali su korekturu pravaštvu time što su paralizovali jednostrani dogmatizam i slepilo fanatizma otvaranjem očiju za stvarnost, što su narodnoj politici oduzeli istorijski i teorijski karakter, a povratili joj praktični karakter i savremenost. Demokratizacija politike i narodne borbe bila je posledica političkog realizma, ali ujedno i početak stvaranja jednakih preduslova za pravi, širi nacionalizam kod Hrvata, kakvi su postojali i kod Srba".[438]

[436] I. BANAC, „Uskrsnula Hrvatska Pavla Rittera Vitezovića", *Kolo : časopis Matice hrvatske* 6/1996., br. 2., 10.

[437] S. KLJAIĆ, „Nikada više Jugoslavija – Jugoslavenstvo u vizijama hrvatske nacionalističke inteligencije", *Intelektulaci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, Zagreb 2012., 183.-184.

[438] Viktor NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd 1930., 655.

Glavne su nedoumice postojale oko jugoslavenskoga pitanja, koje se razmahalo uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata, „jesu li Jugoslaveni već jedna nacija ili treba da to postanu u bližoj ili daljoj budućnosti". Do početka 20. stoljeća jugoslavenska ideja nije imala svoju političku prapovijest, nego je radila na kulturnom povezivanju južnoslavenskih naroda. No, uoči prekretnice 1918. veliki dijelovi hrvatske inteligencije i politički ljudi sve su više naginjali tomu da se hrvatsko pitanje riješi izvan okvira „crno-žute" Monarhije. Optirajući za srpsku kraljevinu u raspetljavanju hrvatskoga pitanja, oni su pripremali prekid tradicionalnih višestoljetnih veza s Austrijom i Ugarskom. Među redovima nacionalističke omladine, koja je bila najradikalnija u zahtjevu da se ujedine južnoslavenski narodi, u optjecaju se našlo nekoliko tumačenja jugoslavenske ideje. Oscilirala su od očuvanja nacionalne posebnosti na osnovi koje je hrvatsko jugoslavenstvo poslije tražilo federalističku državu do uspostave unitarizma i njegove želje da se moraju prebrisati nacionalne posebnosti Srba, Hrvata i Slovenaca radi izgradnje jedinstvene jugoslavenske nacije. Prvo od tih tumačenja išlo je na „zbližavanje i zajednicu Južnih Slavena, uz eventualnu integraciju u daljoj budućnosti". Drugo je „ostavljalo manje ili više prostora za održanje posebnih nacionalnih individualnosti". Treće je zastupalo „stapanje" tih nacionalnih posebnosti u jednu jugoslavensku naciju, što je poslije bilo i mišljenje unitarističkoga nacionalizma. A taj je nakon prvoprosinačkoga ujedinjenja postao i državna ideologija prve države Južnih Slavena.[439] Najbolji primjer svih zamršenosti oko tumačenja jugoslavenske ideje usporedba je Strossmayerova i Skerlićeva jugoslavenstva. Strossmayerov doživljaj jugoslavenstva posjedovao je uz nacionalpolitičku odrednicu i klerikalnu pozadinu, odnosno san o uniji kršćanskih vjeroispovijedi na južnoslavenskom prostoru određen time što se Strossmayerova biskupija prostirala *in partibus infidelium*, odnosno na većinski pravoslavnim i muslimanskim područjima.

Srpski književni povjesničar i kritičar Jovan Skerlić, jedno od najjačih imena intelektualne Srbije s početka 20. stoljeća, iskazivao je veliko zanimanje za hrvatsku povijest i kulturu tijekom balkanskih ratova. Od ondašnjih se srpskih intelektualaca uvelike najviše zalagao za „narodno jedinstvo Hrvata i Srba". Studirajući Starčevića i pravašku misao u to doba, uvjeravao je svoje sunarodnjake Srbe da se nemaju zašto plašiti Starčevićeva panhrvatstva, jer je ono u Skerlićevim predodžbama preteča jugoslavenskoga programa. Starčević mu je „jedan pravi Srbenda" i kao takav jedan od otaca slavne budućnosti jugoslavenske nacije.[440] U srpskoj sredini želio je pokraj velikosrpskoga kulta pronaći teren za razvijanje svojega jugoslavenskoga nacionalizma. No, Skerlić je našao poklonike i u hrvatskoj sredini, gdje su mnogi pravaši zatomili „pravaške tradicije hrvatskog ekskluzivizma" i objeručke prigrlili „jugoslavensku ideju". Jednako tako, mnogi hrvatski književnici i mnogi drugi

[439] Gross treću interpretaciju dodatno dijeli na tri opcije, pa govori o „ravnopravnom stapanju Srba, Hrvata i Slovenaca u jugoslavensku naciju", zatim o stapanju samo Srba i Hrvata, a ne Slovenaca, iako se i to priželjkuje, te o trećoj opciji, u kojoj posebno mjesto u ujedinjenju Jugoslavena dodjeljuje Srbima, što je, kako kaže Gross, vizija velikosrpske ideje. M. GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskoga rata", 140.

[440] Vatroslav MURVAR, *Na izvorima neistina* (1941.), Zagreb 1999., 58.

dijelovi hrvatske inteligencije ranih dvadesetih godina prihvaćaju Skerlića i, ravnajući se prema njegovu prijedlogu, prihvaćaju da Hrvati imaju preuzeti ekavicu, a Srbi latinično pismo. Suočeni s otporom svojega hrvatskoga naroda velikosrpskoj politici, većina ih se poslije odrekla ekavice, osim manjine koja se ophodila kao gorljiva nositeljica filosrpskoga unitarizma. Nakon proglašenja osobnoga kraljeva režima 1929. očuvala je ta manjina Skerlićev testament da piše ekavicom.

Ozračje prije Prvoga svjetskoga rata bilo je takvo da su se i Starčević i Karadžić koristili kao gorivo za uzlet jugoslavenskoga unitarizma, pri čemu se iskrivljavala njihova izvorna misao.[441] Skerlićeva panorama jugoslavenstva zapravo je velikosrpska jer u njoj nema mjesta za ravnopravnost Srba i Hrvata. Srbi imaju zadržati srpsko ime, ali na prilično asimetričan način, tako da se Hrvati odreknu svojega drevnoga imena i prihvate nacionalna imena „Jugoslavena i Hrvato-srba", kako je objašnjavao publicist Savić Marković Štedimlija, crnogorski federalist koji je podupirao hrvatski suverenizam u razmišljanjima o osamostaljenju od Beograda.[442] Skerlić, najveći Jugoslaven među Srbima svojega doba, napisao je mnoge stranice hvalospjeva jugoslavenstvu i stalno ponavljao da zbog vjerske razbijenosti južnoslavenstva „jugoslavenska ideja mora biti antiklerikalna ili je uopće neće biti".[443] Tako bi napredovala sekularizacija bodrena liberalnom ideologijom. Širenjem vjerskoga indiferentizma dugoročno bi se oslabile jake vjerske tradicije jugoslavenskih naroda. Time bi se iskopale pukotine i kroz njih bi u narodnu dušu prodrla jugoslavenska vjera u zajedničko krvno podrijetlo. Na osnovi nje onda bi došla na svijet nova nacija Europe, što je vrhovni cilj Skerlićeva nauma. Međutim, jugoslavenska nacija dobrodošla je samo ako je srpstvu namijenjena uloga prvenstva i vodstva. Poput Skerlića, i druga imena srpske kulture, poznati geograf Jovan Cvijić i etnograf Ljuba Jovanović, smatrala su Srbe stožernim narodom Jugoslavije, a Srbiju Pijemontom južnoslavenskoga okupljanja. Balkanski shvaćen pijemontizam nije se namjeravao utopiti u fikciji jugoslavenstva i tako odustati od svojega srpskoga mita o obnovi Dušanova carstva, nego mu je ujedinjenje južnoslavenskoga svijeta poslužilo kao korak na putu ostvarenja velikosrpskih ambicija. Prema ideološkoj potki, jugoslavenstvo se najprije gradilo oko pretpostavke zajedničkoga jezika. Južnoslavenski prostor bio je prije naslaga prošlosti, u prirodnom stanju, etnički jedinstven. Ivan Meštrović (1883. – 1962.), jedan od arhitekata Jugoslavije, izjasnio se o tome 1904. za posjeta Beogradu, izrekavši ove dojmove s puta po Beogradu i Srbiji.

> „Osjećao sam da je to moja zemlja, moj narod i jezik, koga je sudbina protunaravno podijelila, da je ta podjela tek vanjska, a u njegovoj nutrini da nema granica, a ta nutrina da će sve umjetne granice porušiti".[444]

---

[441] M. GROSS, 119-120.

[442] Savić Marković ŠTEDIMLIJA, „Skerlić i Hrvati", *Kulturnopolitička razmatranja*, Zagreb 1939., 41, 48.

[443] I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 339.

[444] Dragica HAMMER TOMIĆ, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Zagreb 2011., 18.

Nakon što je država Južnih Slavena postala stvarnost balkanskoga jugoistoka Europe, kult jugoslavenske rase i nacije zadobio je značajke svjetovne političke religije. Meštrović je to najjasnije izrazio još 1915., kazujući sljedeće:

> „Vidovdanski hram jest hram religije krajnjega požrtvovanja, religije cara Lazara i u njemu će se propovijedati da treba u pravdi i svijetlosti živjeti i za nju umrijeti. Sveštenik hrama je slijepac, koji hodeć po zemlji gleda u carstvo Vječnosti, odakle dolaze priviđenja stepenasto, kao da neće da se ulaguju blagom oblinom, nego nam se priviđaju kao da su to stepenice. Temelji hrama jesu beskrajne pravedne žrtve naše rase, stupovi su mu svi oni koji trpe i podnose, litanije u njemu pjevanje ljudskih muka, tamjan mu je ljubav, sveta voda suze poniženih i željnih pravde. Toranj Hrama jesu očišćene duše, koje zemlju s nebom spajaju, a zvona njihov veliki glas koji kaže: Živite u miru i ljubavi s ljudima i sa svojim stvorenjem Gospodnjim, usavršujte se neprestano da postanete ravni Njemu, a On je neizmjeran".[445]

Aleksandrov osobni režim u svojoj je nepopustljivosti dekretom nametnuo „jugoslavensku misao". Naišao je tom prilikom na širok otpor u stanovništvu, posebno u razredu inteligencije gotovo svih, a osobito hrvatskoga naroda. Sam se Meštrović, nekoć u prvim redovima borbe za inkarnaciju jugoslavenske ideje, postavio disidentski prema „šestojanuarskom" jugoslavenstvu. Od početka 1930-ih sve se više pridruživao programu složenoga jugoslavenstva, koje bi na osnovama federalizma uvažilo realistične razlike među narodima jugoslavenskoga monarhizma, što se tih godina dalo osjetiti i na Meštrovićevu umjetničkom razvoju.[446] Meštrović nije u tome ostao izoliran slučaj. Mnogi su njegovi bliski poznanici i prijašnji pobornici jugoslavenstva nakon 1929. tražili žurnu promjenu smjera u unutarnjoj politici, čvrsto se uzdajući da bi reforma postojećega centralizma omogućila konsolidaciju države u sveopćoj krizi i dovela do nastanka posve drukčije, demokratske i napredne Jugoslavije. Takvi su reformistički podražaji dolazili sa strane inteligencije, koja je neizmjerno poštovala Meštrovića kao neupitni autoritet, i to ne samo Meštrovića umjetnika, nego Meštrovića političkoga vizionara. Oni su se okupljali oko časopisa i listova, zagrebačke *Nove Evrope* i splitske *Jadranske straže*. Nisu bili nikako raspoloženi za razbijanje Jugoslavije, ali su bili dovoljno upoznati s prilikama da su uvidjeli da diktatura, koliko god izgledala moćna i nedodirljiva u svojoj vanjštini, ipak bitno umanjuje izglede da bi se mogao ostvariti njihov jugoslavenski san. Zbog toga su izlaz tražili u određenom reformizmu koji bi Jugoslaviju izvukao iz gliba diktature. Uzroci zašto se protekom vremena izgubila jugoslavenska „naravnost" tuđinske su vlasti i vladavine. One su pretvorile krajeve od Alpa do Vardara u objekt kojim su upravljale tuđinske vladarske kuće i njihovi narodi. Svježina i privlačnost jugoslavenske ideje morala je promijeniti te povijesne tokove, odnosno od tih krajeva napraviti subjekt povijesti, koji je trebao, vladajući sam nad sobom, odlučivati sam o svojoj sudbini. Jezični fundamentalizam glavni je kostur budućega kulturnoga i političkoga stapanja južnoslavenskoga svijeta, iz kojega se onda izvlačilo zajedništvo etničkih korijena svih Južnih Slavena. U najopćenitijem i najširem smislu, to je bila

[445] Vidi kod: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli*, 720-721.

[446] D. HAMMER TOMIĆ, 41-59.

glavna logika jugoslavenske ideje.[447] Jugoslavenski nacionalist Viktor Novak predočio je o tome druge godine monarhističke diktature 1930. sljedeće napomene:

> „Iako će Turci, Nemci i Madžari postepeno uzimati svu vlast plemenskih vladara u svoje ruke, ipak će najvitalnija snaga i izraz naše jedinstvenosti, naš jezik, čuvati i u raznim državnim organizmima i pod najraznovrsnijim prilikama i nevoljama neoskvrnjenu i neporobljenu misao, da je narod koji govori jednim jezikom i jedan. U svim istoriskim preobražajima taj će elemenat i na domu i pred očima stranaca nositi zapretanu misao jedinstva, zbog koje će i stran i učen pisac, upoznavši nas, označivati nas i jednim imenom".[448]

Ideja da se osnuje jugoslavenska država imala je modernističke korijene u tome što je upućivala na vrijeme. Konačna se izgradnja jugoslavenske nacije tako pomicala u budućnost, nakon utemeljenja Kraljevstva SHS. Razvoj događaja u životu te države nije nudio takva preoptimistična očekivanja. Prijepora je bilo dosta, nedostajalo je javne rasprave kako doći do nove jugoslavenske nacije. Zato će jugoslavensku ideologiju zadesiti brojna različita i često protivna tumačenja u doba prve jugoslavenske države.[449] Na njezinu začetku zjapio je očigledan jaz između jugoslavenskoga ideala o zajedničkome jezičnom i rasnom podrijetlu Jugoslavena i stvarnoga povijesnoga nasljeđa.



Knjiga Viktora Novaka *Antologija jugoslovenske misli* iz 1930.

U tim otegotnim okolnostima, Vidovdanski ustav iz 1921. izostavio je spomen jugoslavenskoga naroda tako što je oličavao nacionalni unitarizam govorom o narodu triju imena i tri svoja „plemena". Na okupu je ta „plemena" držalo vjerovanje u narodno jedinstvo na jezičnoj i etničkoj osnovi. Zbog ostataka prošlosti u vidu još prisutnih „plemenskih osjećaja" kod Srba, Hrvata i Slovenaca država nije isprva prozvana Jugoslavijom, nego Kraljevinom

[447] Srećko M. DŽAJA, „Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.", *Croatica Christiana periodica* 14/1990., br. 26., 179-186.

[448] V. NOVAK, XVI.

[449] Ideologiju diktature i njezin pokušaj uništenja „tribalizama" vrlo opsežno je obradio Christian AXBOE-NIELSEN, *One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and his Yugoslav project 1929-1935*, Phd dissertation, Columbia University 2002. Na temelju tih istraživanja isti autor je nedavno objavio i knjigu: Christian AXBOE-NIELSEN, *Making Yugoslavs, Identity in King's Alexandar's Yugoslavia*, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.

SHS. Najžešće se tome usprotivio srpski politički prvak i radikalski vođa Nikola Pašić, koji kod pregovora oko utemeljenja države Južnih Slavena nije htio čuti za jugoslavensko ime nove države, jer je smatrao da bi se tim nazivom dokinulo drevno srpsko ime. Osim toga, Pašić je duboko shvaćao iz svojih velikosrpskih perspektiva da cilj stvaranja jugoslavenske države nije često puta spominjano oslobođenje svih Južnih Slavena, nego je prije sredstvo da se postigne jedini istinski cilj srpske državne politike, okupljanje svih Srba u jednoj državi.[450]

Sumnju u to da bi se uopće moglo postići narodno jedinstvo 1920-ih izražavali su djelatnici u kulturi, dojučerašnji svesrdni zagovornici stapanja „triju plemena". Virovitičanin Tomislav (Tomo) Maretić, hrvatski slavist koji je niz godina radio na „ujedinjenju braće na Slavenskom Jugu", napisao je unitarističku gramatiku za uspostavu jedinstvenoga srpsko-hrvatskoga jezika. Godine 1926. izjavio je da „jugoslavenska ideja nije oživotvorena ni danas i kako stvari stoje neće postati ni u budućnosti gotova činjenica". Varaždinac Vatroslav Jagić, hrvatski slavist svjetskoga glasa, također je pokazivao određene sumnje u konačni uspjeh jugoslavenske misli. Nešto prije 1920. nije bio posve siguran u njezinu „oživotvorbu". Jagić je tako kazao „da se uza sve velike uspjehe kojih niko ne može poreći kako smo još daleko od toga da se Srbi i Hrvati zbilja u srcu i duši osjećaju kao jedan narod, za sada je to još uvijek cilj našeg naprezanja da pravo jedinstvo sagradimo".[451] Unitaristička dogma bila je mehanizam vladanja velikosrpske garniture na vlasti, čemu su usprotivilo nesrpsko pučanstvo, posebno u početku ono iz središnje Hrvatske. Premda centralističko uređenje nije zadovoljavalo interese mnogih strana u zemlji različitih državnih, povijesnih, kulturnih i vjerskih tradicija, kralj Aleksandar odlučio se početkom 1929. na još radikalniji rez na tijelu države. Izvana je fasadu režima obojio u ruho jugoslavenstva, drugim riječima jugoslavenskoga nacionalizma, što je bio samo taktički ustupak da bi se popravio pogoršani vanjskopolitički ugled Jugoslavije, a stvarnu su moć i dalje zadržale velikosrpske formacije okupljene oko kraljeva dvora, vojska i nedodirljiv alat svake diktature – državna birokracija. Kada je odbacio centralistički ustav, raspustio parlament i uveo osobnu diktaturu, kralj je preokrenuo politički diskurs. Preoblikovao je troplemenski nacionalni unitarizam u novu ideološku jednadžbu „jedan narod, jedna država, jedan kralj". Na kraju je to dovelo do promjene državnoga naziva Kraljevina SHS u Kraljevina Jugoslavija.[452]

Oktroirani ustav i popis stanovništva iz 1931. pokazali su dubinske promjene političkoga diskursa nakon 1929. godine. Ti su državni dokumenti pisali o jednome jugoslavenskom narodu, priznajući mu doduše raznolikost vjerskoga mozaika. Ali, pritom su zabranjivali bilo kakvu uporabu „plemenskih" imena. Integralističko jugoslavenstvo kao ideološki plod monarhističke diktature pošlo je putom brisanja svakoga oblika izražavanja „plemenskih" naziva i simbola. Najviše je to pogodilo iskazivanje nacionalnih osjećaja hrvatskoga naroda. Opravdanje za to kralj-diktator

[450] C. AXBOE-NIELSEN, *One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and his Yugoslav project*, 39.

[451] Nikola DUGANDŽIJA, *Jugoslavenstvo*, Zagreb 1986., 189.

[452] *Isto*, 30.

našao je u „plemenskom trovanju". S režimske točke gledišta, ono je vodilo pogibeljnoj eskalaciji „separatizma" i ugrožavalo državne temelje.[453] Kraljevo obraćanje delegacijama novih banovina 12. siječnja 1930. pokazalo je kako je prekrojen upravno-teritorijalni raspored države. Kraljevo je unutarnje prekrajanje državnoga poretka trebalo potisnuti goruće nacionalno pitanje. Zabranio je „plemenska" imena i stanovništvu na području svoje kraljevine nametnuo ime jugoslavenskoga naroda.

> „Recite Gospodo, uz put i na domu – recite svima i svakome, da nas nikakve granice, ni podvojenosti iz prošlosti, kao ni Dunav, ni Sava, ni Drina više ne razdvajaju, već da nam uvek vezuju i spajaju interese narodne i dušu narodnu u nerazdvojnu celinu – Jugoslaviju, koju nikad niko razjediniti neće".[454]

U prilikama kada je kralj Aleksandar prigrabio svu vlast, jugoslavensku je ideju postavio za službenu ideološku dogmu nazvanu integralno jugoslavenstvo. Njime se nasilnom jugoslavizacijom htjelo uništiti identitet nesrpskih naroda, ponajprije hrvatskoga, najžešćega neprijatelja diktature.[455] Uime jugoslavenske ideologije tako se ostvarivala srpska politička moć nad drugim narodima, s time da je inteligencija hrvatskoga etničkog podrijetla i nakon 1929. vjerujući u jugoslavenski ideal, postala glavnim nositeljem ideološke apologije narodnoga jedinstva. Jedni su idealistički i dalje podržavali jugoslavensku misao, dok su drugi podržavajući je ušli u otvoreni savez sa velikosrpskim režimom u Beogradu. Dvojica hrvatskih intelektualaca, Viktor Novak i Vladimir Dvorniković, spadala su među najistaknutije apologete šestosiječanjskoga režima. I povjesničar Jorjo Tadić prebjegao je za tom dvojicom, zamijenivši katedru Filozofskoga fakulteta u Zagrebu s onom beogradskoga fakulteta. V. Novak i Dvorniković, kao proroci jugoslavenskoga nacionalizma, tridesetih godina žive i objavljuju projugoslavenska djela iz historiografije i filozofije u Beogradu, gdje djeluju kao sveučilišni profesori. V. Novak se dao na pisanje *Antologije jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, koja se pojavila 1930. u Beogradu kao knjiga. Taj je uradak bio jedan od glavnih ideoloških traktata diktature. S posebnim se pijetetom V. Novak odnosio prema biskupu Strossmayeru, kome je dodijelio počasni naslov „apostola jugoslovenske misli". U djelu *Magnum tempus* iz 1940. V. Novak je nahvalio ulogu katoličkoga svećenstva u vrijeme ilirskoga preporoda u pripremama za podizanje kasnijega kulturnoga jugoslavizma.

V. Novak je u svojim povjesničarskim razglabanjima, da bi opravdao jugoslavensku ideju, uzimao prošlost kao izvor. Iskoristio je povjesničarsku metodiku da bi uspostavio pravocrtno napredovanje „jugoslavenske misli" od slavenskoga doseljavanja na Balkan u ranome srednjem vijeku do moderne jugoslavenske države. Nipošto slučajno, V. Novak je tiskao to djelo točno na Vidovdan 1930. u spomen na obljetnicu Kosovske bitke i Sarajevskoga atentata na prestolonasljednika Franju Ferdinanda. Dva događaja ovjekovječena na poseban način u političkoj mitologiji

[453] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 262.

[454] V. NOVAK, 897.

[455] O nasilnoj jugoslavizaciji represivnog režima za vrijeme diktature: C. AXBOE-NIELSEN, 301.-385.

međuratne Jugoslavije morala su biti znak vjekovne borbenosti Jugoslavena protiv vanjskih zavojevača, bilo da su dolazili s istoka kao Turci, bilo da su bili sa zapada kao Habsburgovci. Kao bivši rimokatolički bogoslov zanimao se za ilirski narodni preporod i doprinos katoličkoga svećenstva tomu pokretu.[456] Tu je epohu nastojao prikazati kao onu u kojoj su Katolička Crkva te njezini prvaci Strossmayer i Rački kao pristaše liberalnoga katolicizma podupirali jugoslavensku ideologiju te iskazivali dobrohotno držanje spram pravoslavaca. S druge strane, V. Novak je u knjizi *Magnum tempus*, koja zbog propasti Jugoslavije nije došla do javnosti, prozivao vrhove Katoličke Crkve i laičke krugove oko Hrvatskoga katoličkoga pokreta, što su u drugom dijelu tridesetih godina izdali jugoslavenstvo svoje braće iz prošloga stoljeća. Mislio je da je vjera ostavila neizbrisiv trag na političkim shvaćanjima južnoslavenskih naroda. Zato je htio upozoriti katoličku Jugoslaviju, posebno Crkvu u hrvatskim krajevima, da opredjeljivanje za hrvatsko pitanje može jugoslavenski projekt baciti u posvemašnju propast i usput razvrgnuti vjersku suradnju s pravoslavnim Srbima, kojoj su biskup Strossmayer i kanonik Rački dali veliki obol. Novak je u bespoštednoj obrani Jugoslavije pretjerivao tako što je preuveličavao Strossmayerov udio u širenju jugoslavenske ideologije i vjerskom zbližavanju katolika i pravoslavaca. Nesnošljivost toga Zagorca iz Donje Stubice prema hrvatstvu ponudila je poprilično redukcionističku sliku đakovačkoga biskupa. U Novakovoj režiji biskup Strossmayer ispao je apostol jugoslavenstva koji je, ironično, Novaku poslužio kao rodonačelnik Aleksandrove Jugoslavije, odnosno kao paravan za velikosrpsku Jugoslaviju iako joj đakovački biskup nikada nije naginjao u svom djelovanju.[457] U posljednjim otkucajima života Karađorđevićeve tvorevine njegova masonska pripadnost i borbeni antiklerikalizam spajali su se s jugoslavenskim nacionalističkim nazorima da se jedino ograničavanjem vjerskih utjecaja može stvoriti pogodno tlo za rađanje jedinstvene nacije.

S nešto drukčijih vidika pridonosio je Vladimir Dvorniković konstruiranju jedinstvene jugoslavenske nacije. Dvorniković se proslavio svojim obimnim djelom *Karakterologija Jugoslovena* u Beogradu 1939. izgrađenom na spoznajama rasne antropologije, ondašnje popularne znanstvene grane, Dvorniković je osmislio specifičan psihološko-fiziološki tip jugoslavenske rase. Ukupno gledajući, Dvornikovićev je filozofski pristup naturalistički, prema kojem je jugoslavenska duša posljedica krvi i tla. Tim je djelom dokazivao etnopsihološkim pristupom da Jugoslaveni imaju posebnu „rasnu karakterologiju", što je išlo u prilog tezi da postoji jedan jedinstveni jugoslavenski narod po svojim psihičkim obilježjima. Dajući sintezu etnopsihologije i rasne antropologije, nasljedovao je Cvijićevu baštinu u svojim razmatranjima o „karakterologiji jugoslavenske rase". U Dvornikovićevoj „karakterologiji Jugoslavena" psihološko jedinstvo posljedica je jedinstva jugoslavenske rase.[458]

[456] V. NOVAK, *Magnum tempus: ilirizam i katoličko sveštenstvo (1830-1849)*, Beograd 1987. Rukopis toga djela čuvao se u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti te su ga posmrtno objavili Nikša Stančić i Vasilije Krestić. Napisan 1940., zbog rata i raspada Jugoslavije nije tiskan, a nakon 1945. Novakov jugoslavenski unitarizam nije odgovarao željama režima, pa je njegovo djelo objelodanjeno tek u smiraj komunističke Jugoslavije.

[457] V. NOVAK, *Josip Juraj Štrosmajer: apostol jugoslovenske misli*, Beograd 1941.

[458] V. DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1939., 193-244.

Antun Dabinović (1882. – 1964.), pravni povjesničar s Pravnoga fakulteta u Zagrebu, upozoravao je na negativne političke implikacije šestosiječanjskoga režima. Korio je režim zbog „sistematske eksploatacije države i vladalačkoga autoriteta u lične svrhe jedne male oligarhije, te da pokrije taj svoj rad i tu svoju interesnu zajednicu poslužila se ova grupa ljudi jugoslavenskom ideologijom". Tada se još uvijek pouzdao u to da je moguća izgradnja čvrste države postupnim prevladavanjem „plemenskih" partikularizama. Nadalje, Dabinović je uviđao da je Aleksandrova vojna diktatura grubo iskoristila entuzijazam koji je još do tada vladao za jugoslavenstvo. To je imalo protuučinak u tome što se posvuda topila lojalnost državi, a onda i povjerenje u ideju na kojoj je ova počivala. Dabinović je to pisao dobro upućen u hrvatske prilike, gdje političke snage zahtijevaju da se država hitno federalizira i da se smjesta ukloni kraljeva diktatura kako bi se povratilo izgubljeno povjerenje u demokraciju.[459]

Ivan Frano Lupis-Vukić (1876. – 1967.) kao novinar pripadao je dalmatinskoj inteligenciji jugoslavenske linije, koja je pisala u splitskom listu *Jadranska straža*, čiji su suradnici bili i Ljubo Leontić, Milan Marjanović i Niko Bartulović. Godine 1936. zahtijevao je da se dubinska kriza u koju je država zapala riješi referendumom na kojem bi narod glasao za njezino preuređenje na novim ustavnim principima ili bi bio protiv, odnosno za očuvanje centralističkoga sustava. Bilo koji od ta dva izbora donio bi zemlji potreban demokratski legitimitet, koji je jedini sposoban osnažiti državu čije je snage potratila kraljeva samovolja. Lupis-Vukić nije podupirao politički elitizam koji su utjelovljavali dogovori Dvora i Mačeka. U federalizaciji je nalazio jedini lijek koji bi sanirao nagomilane probleme centralističke države.[460]

Josip Smodlaka (1869. – 1956.) još je jedan iz grupe političkih i intelektualnih radnika iz Dalmacije koji su se priklanjali mišljenju da se goruće hrvatsko pitanje ima riješiti kao unutarnja jugoslavenska stvar. Kao glavni razlog za takav prijedlog Smodlaka je uzimao „ispremiješanost hrvatskih i srpskih naselja" na razmjerno velikom prostoru koji je obuhvaćao krajeve Slavonije, Like, Banije, Korduna, Dalmacije, Bosne i Hercegovine. U svojem nacrtu unutarnjega preuređenja države nastupao je kao branitelj Jugoslavije i protivnik njezina bilo kakva možebitnoga razbijanja i podjele na više država. Odlučio je zato ojačati njezinu snagu iznutra tako što bi se odbacio okoštali unitarizam koji mu se činio kao Ahilova peta i koji bi je mogao skupo stajati na pragu novoga svjetskoga rata. Smodlaka je zagovarao unutarnju podjelu na četiri samoupravne jedinice njegove „savezne države Jugoslavije". Sastojala bi se od slovenske jedinice na sjeverozapadu, hrvatske koja bi nastala iz Savske banovine i srpske na istoku, u kojoj bi samo Vojvodina uživala poseban status, ali ne i Makedonija i Kosovo. Osobitost Smodlakina nacrta nove, iznutra presložene Jugoslavije četvrta je cjelina, „dinarska oblast kao srpsko-hrvatski provizorum", u koju bi ušle Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Crna Gora. Rezonirao je da je u toj oblasti od svih drugih područja najsnažnije izraženo „otadžbeništvo višeg reda", a da su srpstvo

459 Antun DABINOVIĆ, „Diktatura i jugoslavenstvo", *Nova Evropa* 29/1936., br. 6., 161-166.

460 Ivan F. LUPIS-VUKIĆ, „Naš državni (srpsko-hrvatski) problem", *Nova Evropa* 29/1936., br. 2., 50.

i hrvatstvo ondje novijega povijesnoga datuma. Ovako je opravdao izbor dinarske oblasti:

> „Uistinu postoje kod nas četiri patriotizma: srpski, hrvatski, slovenski i – jugoslavenski, koji je pretežan u redovima dinarske inteligencije te pomalo nacionalizuje i naše Muslimane. U Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji jugoslavenski patriotizam, silom nametnut, izazvao je samo reakciju. Jugoslovenstvo je našlo podesan teren za prirodni razvitak najviše u dinarskim krajevima, koji i u narodnom pogledu sačinjavaju jednu posebnu oblast. Ovdje je i veliki dio stanovništva više južnoslavenski nego išta drugo. Ovo su predjeli 'naškog' jezika, srpskohrvatskog naroda, 'slovinskih' i 'balkanskih' tradicija Gundulića, Kačića, Martića i crnogorskih guslara. Dinarska oblast više je most između srpstva i hrvatstva, nego njihova domena."

Premda je tu oblast uzimao kao privremeno rješenje koje bi se onda rješavalo „narodnim glasovanjem o budućoj pripadnosti", ipak je pribjegavao stajalištu da bi ta oblast mogla odigrati ulogu državotvornoga središta koje bi moglo nadvladati državne tradicije kraljevske Srbije i banske Hrvatske i tako spasiti Jugoslaviju od urušavanja. Smodlaka je tako Jugoslaviji dao preko toga dinarizma, ozbiljena u dinarskoj oblasti, neku vrstu kopče koja ne samo da bi povezivala srpstvo i hrvatstvo nego bi bila i osigurač opstanka zajedničke „otadžbine".[461]

Benjamin Šuperina (1866. – 1946.) pravnik sa Sušaka i senator Kraljevine Jugoslavije zalagao se za to da se što hitnije dođe do rješenja hrvatskoga pitanja, bez čega se ne može smiriti napeto stanje u jugoslavenskoj državi. Poput Dabinovića smatrao je da je kraljeva diktatura ostavila neizbrisivu ljagu na jugoslavenskome idealu, tako što su je njezini državnici iskrivili do neprepoznatljivosti, tako da bi se sam Strossmayer „gorko pokajao što je uopće ikada govorio i pisao o jugoslavenstvu." Navodi primjer školstva u kojem se najjasnije uočava primjena asimetričnoga jugoslavenstva, u kojem hrvatska djeca moraju zaboraviti svoju povijest i narodnost, te se pod prisilom jedino smiju izjašnjavati kao Jugoslaveni, dok se srpska djeca priznaju Srbima i Jugoslavenima, bez da dolaze pod sankcije zbog isticanja plemenskoga imena.[462]

Svi oni, Dabinović, Smodlaka, Lupis-Vukić i Šuperina odražavaju jugoslavensko reformističko opredjeljenje i kao zapravo prigušeni glasovi režima nastojali su poručiti vlasti premijera Milana Stojadinovića da je nužno načiniti zaokret od politike unitarne države ako se htjelo dati šansu versajskoj Jugoslaviji da preživi svoju latentnu krizu. Parlamentarni i stranački život zaživio je poslije 1935., nakon što je jugoslavenski kralj nastradao u Marseilleu, te se već tada dalo naslutiti da je integralno jugoslavenstvo neumitno pošlo svojem kraju. Zašto se Srbi tako ne daju kad je u pitanju federalizacija i gornji zahtjevi za reformiranjem države, pokušao je obrazložiti političar i pravnik Slobodan Jovanović (1869. – 1958.), neosporni predvodnik srpske građanske inteligencije između dvaju ratova. Jovanović je branio takvo stajalište jer da su Srbi vodili dugotrajnu borbu za svoje nacionalno oslobođenje i stvorili kult države tako snažan da svaki spomen federalizma u njihovim političkim krugovima pobuđuje strah da bi njegova primjena mogla prouzročiti slabljenje države.[463]

[461] Josip SMODLAKA, *Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja*, Split 1939., 3-6.

[462] Benjamin ŠUPERINA, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1939., 14-15.

[463] C. AXBOE-NIELSEN, 40.

Predsjednik vlade Dragiša Cvetković i predstavnik hrvatskoga naroda Vladko Maček dogovorili su 26. kolovoza 1939. sporazum o uspostavi Banovine Hrvatske. Taj je sporazum raspršio sve iluzije da se može nastaviti protuhrvatsko jugoslavenstvo koje ne bi priznavalo postojanje hrvatskoga naroda kao krupne i nezaobilazne političke činjenice. Na red je onda došla preinaka državne ideologije. To se dogodilo pošto je režim ipak popustio i prihvatio hrvatsku autonomiju pod vanjskim pritiskom, čemu je uzrok bio stezanje obruča osovinskih sila oko Jugoslavije. „Sporazumaško" jugoslavenstvo sada je artikulirano „kulturno-historijskim individualitetima". Jugoslavenski ih je integralizam zatirao, nastojeći im prebrisati svaki trag iz javnoga života. Proglašavao ih je štetnim „plemenskim separatizmima", koji su potkopavali državno i narodno jedinstvo. Jugoslavija se u nepune dvije godine do ratne eskalacije pretvorila u *trojstvo naroda*, u državu hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga naroda. Nije to više Jugoslavija jednoga naroda koji sačinjavaju srpsko, hrvatsko i slovensko pleme, nego ona sada u sebi zaprima srpski, hrvatski i slovenski narod, koji su politički priznati narodi. Novo jugoslavenstvo više se nije dalo spojiti s idejom o stvaranju homogene jugoslavenske nacije s kojom se nadobudno krenulo 1918. godine.

Takva pomisao neopozivo je napuštena. Preobražaj jugoslavenskoga nacionalizma od prvotnih napora da se ozbilji narodno jedinstvo završio je tako pred novi svjetski rat u narodnom sporazumu. Kada je kraljevski režim priznao hrvatsku nacionalnu posebnost, Jugoslavija se nakon priznanja političkoga individualiteta hrvatskoga naroda okrenula federalizmu, iz kojega bi se izrodila tzv. trijalistička Jugoslavija. Od Dravske banovine namjeravalo se stvoriti nacionalnu banovinu slovenskoga naroda, a od preostalih ostataka jednu cjelinu pod imenom „srpske zemlje". Hrvatsko oporbenjaštvo beogradskomu režimu nije napuštalo jugoslavensku ideju čak do samoga kraja prve Jugoslavije. Drukčije ga je promišljalo u skladu s vlastitim političkim interesima; tako se Stjepan Radić nikada nije odrekao svojega (jugo)slavenstva te je do kraja života zagovarao očuvanje jugoslavenske državne zajednice, naravno, koja ne bi bila ispunjena centralizmom i unitarizmom. Jednako se ponio i Vladko Maček, što je najrječitije svjedočila njegova izjava neposredno nakon potpisivanja sporazuma 26. kolovoza 1939. godine:

> „Mi smo narod mlad i budućnost pripada mladosti. Mi znamo da mi Slaveni imamo veliku vrijednost koje drugi narodi nemaju. (...) I ta intuicija dala je velikoga biskupa Strossmayera koji je znao da budućnost i Slovenaca, i Hrvata i Srba, i Bugara leži u jedinstvu i zajednici. Mi Hrvati smo za 20 godina vodili borbu ne protiv Srba, budite u to uvjereni niti protiv Slovenstva, nego za priznanje naše individualnosti. I kada smo to postigli, sada možemo punom parom zagaziti u slovenstvo i u jugoslavenstvo."[464]

Nijemci su računali na Mačekov autoritet i moć u travanjskom preokretu iz 1941., no Maček je u njemačkim izvještajima odbijao bilo kakvu pomisao na „nezavisnu hrvatsku državu".[465] Viđenje jugoslavenstva među inteligencijom izrazito se razlikovalo od službene politike i ideologije velikosrpske autokracije. Napose je

[464] Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969., 219-220.

[465] L. HORY, M. BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska*, 69.

to vrijedilo za hrvatsku inteligenciju, koja je iskazivala najveću privrženost i bila tako reći nositeljica jugoslavenske ideje, i u čijoj intelektualnoj baštini kroatizam i jugoslavizam nisu bili jasno i oštro odijeljeni, nego su se u velikoj mjeri podudarali i suživljavali.[466] Atentat na Stjepana Radića u beogradskom parlamentu bio je čin velikosrpskih zakulisnih igara koje su svoj nastavak imale u uvođenju Šestosiječanjske diktature s konkubinatom jugoslavenstva i velikosrpstva.

Vladajuće je integralno jugoslavenstvo htjelo u svojem radikalizmu ukloniti hrvatstvo i hrvatski narod. Iscrpilo je tako malo-pomalo privlačnu snagu jugoslavenske ideje među hrvatskom inteligencijom, izazvavši u njoj slom njezinih mladenačkih ideala, čak i kod onih koji su joj se još uvijek klanjali krajem tridesetih godina, poput novinara srpskog podrijetla i urednika zagrebačke *Nove Evrope* Milana Ćurčina (1880. – 1960.), a pritom potjecali iz različitih ideoloških tabora. Svjestan do koje je mjere kompromitirano to izvještačeno jugoslavenstvo autokratskoga režima, Ćurčin mu je davao alternativu u „srbohrvatstvu", zbog kojega je upadao u polemičke debate s hrvatskim i srpskim snagama koje su raskrstile s jugoslavenstvom, Milom Budakom, Vladimirom Ćorovićem i Vasom Čubrilovićem. Budaku je „rješenje hrvatsko-srpskoga spora s pomoću Ćurčinove srpskohrvatske koncepcije iluzoran posao". Nasuprot Budakovim pogledima, Ćurčin je isticao da to „ne negira ni Srbe ni Hrvate i stoga je ono najbolje rješenje", zamjerajući pritom Budakovo promašeno poistovjećivanje jugoslavenstva i „srbohrvatstva".[467]

I Krleža, korifej marksističke dijalektike te oštar protivnik svega što je mirisalo na hrvatski nacionalizam i katolicizam, negodovao je nad režimskim jugoslavenstvom. Činilo mu se da „srpski integralizam samoodređenja Srba do Novske i Gline" može u braku s „hrvatskim separatizmom" zadati smrtonosni udarac jugoslavenskoj državi. U njihovu sudaru Krleža je vidio moćne dezintegracijske sile koje prkose onom shvaćanju da hrvatski narod može jedino u jugoslavenskim obzorima pronaći smisao svojega postojanja. Ugrožavajuću okolnost za neizvjesnu jugoslavensku sudbinu osjećao je i u neskrivenom velikosrpskom ponašanju dinastijske kuće Karađorđević, koja nema tih kapaciteta da se izdigne kao „treći faktor" iznad hrvatsko-srpskih sukoba. Tako je Jugoslaviji kronično nedostajao barem jedan integrativni faktor koji bi ujedinjavao sve njezine opreke i protimbe. S obzirom na to da je država od pamtivijeka podrazumijevala postojanje određenoga jedinstva, to je uostalom bio i glavni uzrok stalno prisutne krize zajedničke jugoslavenske države. Predanost jugoslavenskoj perspektivi nije Krležu učinila neprijateljem hrvatske posebnosti. Zbog toga je i zasipao salvom kritika Svetozara Pribićevića, najordinarnijega unitarista i hrvatskoga Srbina, koji je vikao da smo „mi jedan narod, a u okviru jednog naroda ne može da dođe do narodnog sporazuma!", koji se držao takvih političkih koncepcija sve do 1927., kada je s Radićem ušao u Seljačko-demokratsku koaliciju.[468]

466 LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. III., 411.

467 Milan ĆURČIN, „Ja sam Srbohrvat", *Nova Evropa* 32/1939., br. 6-7, 19-202; M. ĆURČIN, „Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak", *Nova Evropa* 32/1939., br. 8., 253-258.

468 M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935.", 525.

To Krležino „jugoslovenstvujuće hrvatstvo" navijalo je za hrvatsko bivstvo u jugoslavenskim okvirima i za suradnju na širokoj osnovi s drugim južnoslavenskim narodima. Zato je nailazilo na žestoko opiranje u hrvatskoj konzervativnoj i katoličkoj javnosti. Avelin Ćepulić smatrao je da je to Krležino jugoslavenstvo proturječno u svojoj biti i da nema nikakvih uporišta. Ćepuliću je „narodnost već po svojoj biti ekskluzivna u tom smislu, da čovjek ne može pripadati dvama narodima". Ta je moderna razapetost hrvatskoga naroda između hrvatstva i jugoslavenstva neodrživa, budući da se „nemože pripadati dvjema nacionalnim skupinama ni na taj način da bi pripadao i nekom širem nacionalnom tijelu i nekom užem nacionalnom tijelu". Takav „nacionalni dualizam", kako ga je apostrofirao Ćepulić, koban je za „nacionalnu ideologiju" kojoj su „potrebni jasni pogledi i čisti računi", jer „jedino tako će nacionalni ideal postati velikom i moćnom pokretnom silom u narodnoj budućnosti". I Ćepulić je pobijao *lingua fecit nationem*, na čemu se gradio politički i kulturni jugoslavizam, time da jezik ne može biti isključivi „izvor narodnosti", pri čemu je navodio primjere Engleza i Iraca, koji govore istim jezikom, a ne mogu se proglasiti istim narodima.[469]

Ulogu srpskog političara Svetozara Pribićevića, koju je odigrao na prekretnici godine 1918. i u desetljeću iza toga, problematizirao je 1936. Ivan Oršanić povodom njegove smrti koja ga je zatekla kao političkoga prognanika u dalekom Pragu. Mada izrijekom nije na to upućivao, između redaka je bilo jasno da je Oršanić Pribićevića smatrao najodgovornijim u političkom smislu da je jugoslavenska ideja postala sredstvom ostvarivanja velikosrpske politike. Oršanić je označio cijelu njegovu političku filozofiju protuslovnom, čija je jedina dosljedna nit bilo unitarno jugoslavenstvo, kojemu je inklinirao čitav životni vijek. Pribićevićeva oporuka nalagala je da se, i nakon kraha državne prisile odozgo i dalje nameće integralno jugoslavenstvo, jer „stvaranje jugoslavenske nacionalne svijesti" nema ama baš nikakve alternative. Oršaniću se činilo da je djelovanje u dvadesetim godinama najkontroverzniji dio Pribićevićeve političke karijere, kada je podupirao demokratizam, ali i državni unitarizam i centralističko uređenje države. Demokratizam je Oršaniću nešto što je odgovarajuće decentralizaciji, odnosno da se vlast ustupi narodu što je više moguće, stoga su centralizam i demokracija nepomirljive kategorije, koje je usprkos toj činjenici Pribićević obje zastupao.

Pribićević se 1924. odcijepio od Demokratske stranke Ljubomira Davidovića i osnovao Samostalnu demokratsku stranku da bi se u 1927. našao s Radićem u Seljačko-demokratskoj koaliciji, pa je potom kao oporbenjak pred progonom diktature morao potražiti boravište u emigraciji. Po Oršanićevu mišljenju, Pribićević se nikada nije odrekao jugoslavenskoga unitarizma, ostao je njegovim trajnim simbolom u hrvatskoj politici još tamo od pregovora koji su doveli do ujedinjenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa srpskom i crnogorskom kraljevinom. Svetozar Pribićević rekao je jednom zgodom 1935. sljedeće, što je na neki način i njegova politička oporuka njegovim sljedbenicima:

[469] A. ĆEPULIĆ, „Obilježje naroda i narodnosti", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 1., 389-391.

„Principa narodnog jedinstva mi se nikada nismo odrekli, niti ćemo se odreći. Najveći duhovi u našem narodu su priznali taj princip. Ali moramo priznati da ga je diktatura strašno kompromitovala."[470]

Mesijanstvo Dinaraca

Jugoslavenski nacionalizam s rasnim uporištem nastao je još i prije uspostave jedinstvene države Južnih Slavena. Rasnim učenjima bavili su se na ovaj ili onaj način najznamenitiji propagatori jugoslavenskoga nacionalizma toga razdoblja: Ivan Meštrović, Jovan Cvijić, Viktor Novak i Vladimir Dvorniković, Milan Marjanović, Ante Tresić Pavičić, Tin Ujević i Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Jovan Dučić i mnoge druge istaknute figure iz te jugonacionalističke plejade. Na putu uspostave homogene jugoslavenske rase našle su se i brojne manjinske skupine po etničkom i vjerskom podrijetlu neslavenske i nekršćanske, posebice Albanci, ali i muslimani i Židovi, pri čemu valja spomenuti spise Vase Čubrilovića iz 1937. i Ive Andrića iz 1939. o tome da se planskim čišćenjem s jugoslavenskih područja uklone neslavenski Albanci.[471]

Meštrović se tako sav dao na unošenje rasnoga nacionalizma u umjetnost kao onodobni „genij Jugoslovenstva", kako ga je Marjanović naslovio u jednoj brošuri iz 1915. godine. Pod doktrinarnim utjecajem da narod duguje svoje podrijetlo „biološko-psihološkim tj. rasnim korijenima", što je aktualna stvar u Europi *fin de siècle*, Meštrović je postao fanatik jedinstvene „jugoslavenske rase". Svojim umjetničkim skulpturama podigao je mit o „jugoslavenskom nadčovjeku" i o njegovu herojskom kultu, veličajući jugoslavensko-balkanski primitivizam. Udijelio je jugoslavenskoj naciji i dinarskomu rasnom tipu spasiteljsku ulogu, koji su imali donijeti nove vrijednosti u dekadentnu europsku kulturu.[472] Politički i kulturni mesijanizam, koji je pripisivao jugoslavenskoj naciji i rasi, širio je Meštrović Europom za Prvoga svjetskog rata.[473] V. Novak se kao povjesničar više posvetio povijesnomu aspektu jugoslavenske misli. Ali, nije propustio istaknuti sljedeće:

„Bijološka fizionomija Jugoslovenske misli osnov je i jezgro političkoj, ona je njezin iskonski pokretač i životna snaga, koja ju je na kraju identifikovala i s idejom oslobodilaštva i ujedinjena kao krajnjim ciljem i njenim učvršćenjem u jednoj državnoj zajednici".[474]

Novak se nije ustručavao reći da je biološki činitelj onaj koji određuje političko zbivanje u jugoslavenskom narodu pa, iako se posvećivao povijesnim kretanjima,

[470] Oršanić je napisao feljton u povodu Pribićevićeve smrti 1936., ali mu državna cenzura nije dopustila objavu. Poslije se tiskao u NDH, u zbirci Oršanićevih prijeratnih novinskih članaka pod naslovom *U prelomu Europe*. Proturječnost njegova političkoga angažiranja Oršanić je tražio ne u njegovu ideološkom kredu, nego u nedovoljnom Pribićevićevu poznavanju filozofske misli. Ivan ORŠANIĆ, „Svetozar Pribićević", *U prelomu Europe*, Zagreb 1942., 152-153.

[471] Opširniji prikaz tih autora vidi: Tomislav JONJIĆ, „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 30-ih godina", *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 10/2015., br. 19., 98-136 (129).

[472] D. HAMMER TOMIĆ, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, 15.

[473] *Isto*, 63.

[474] V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli*, X.

njegova je povijest jugoslavenstva posjedovala rasni, biološki temelj u samome svojem ishodištu. Cvijićev etnopsihologizam o dinarskom rasnom čovjeku, o ratničkom duhu stanovnika Dinarida, tražio je savršenstvo uzorka koji bi na najbolji mogući način reprezentirao jugoslavensku rasu. Pronašao ga je u Srbima, pri čemu je izjednačavao jugoslavensku (zapravo) dinarsku rasu i srpsku naciju. U jugoslavenskoj ideji Cvijić je vidio platformu za ostvarenje velikosrpskih težnji na Balkanu. Cvijićevo velikosrpsko jugoslavenstvo nije se poklapalo s unitarnim jugoslavenstvom Dvornikovića, Meštrovića i Novaka. U etnopsihološkoj studiji *La péninsule Balkanique : géographie humaine*, koja se pojavila u Parizu 1918., Cvijić je o dinarskoj rasi iznio ovo:

> „Dinarski tip zauzima ne samo celu dinarsku oblast već i susedne zemlje po kojima se rasprostro migracijama. Ovaj tip prevlađuje u moravskoj Srbiji; dao joj je značaj koji ima i još otsudno utiče na njen razvitak. Dinarski su doseljenici ušli u staro kosovsko-metohisko stanovništvo ne izmenivši njegove psihičke osobine; ali su oni na njega jako uticali. Kako ovo stanovništvo ima osobina i centralnog i dinarskog tipa, teško mu je odrediti mesto. Najzad se Slovenci Karsta, koje sam uvrstio u dinarski tip, u izvesnom pogledu razlikuju od ostalog dinarskog stanovništva, naročito zbog vekovnih veza koje su imali sa civilizacijom srednje Evrope. Oni su dobili specijalne osobine po kojima se približavaju panonskom tipu. Svi drugi krajevi, pretstavljeni na našoj karti, nesumnjivo pripadaju dinarskom tipu. Srbi čine tri četvrtine ovoga tipa".[475]

Njegov prosrpski dinarizam ulazio je u maticu svetosavskoga jugoslavenstva i bio službena kulturna politika režima. Na njega su se javljali intelektualci hrvatske nacionalne ideologije iz oporbenih redova, drukčijim pristupom i s drugim dokazima opovrgavali su teoriju o rasnom jedinstvu južnoslavenskoga prostora. Ćiro Truhelka (1865. – 1941.) i Ivo Pilar proveli su ondje dobar dio svojega života i proputovali razne krajeve u Bosni i Hercegovini. Opovrgavajući jedinstvo jugoslavenske rase, pisali su o rasnim različitostima koje razdvajaju Hrvate katolike i muslimane od pravoslavnih Srba. Hrvati su više Slaveni od Srba zbog većega udjela plavih i svijetlih tipova u indeksima očiju i kose, a među Srbima su, jer su se miješali s nomadskim vlaškim elementom, prisutni crnji tipovi. Pilar i Truhelka prihvatili su se rasne antropologije da bi u Bosni i Hercegovini dokazali različitost muslimana i katolika od pravoslavaca. I tako su rušili mostove narodnoga jedinstva Hrvata i Srba koje su zidali ideolozi jugoslavenstva svojim tezama o postojanju jedinstvene rase na Balkanu.[476] Truhelka o tome kaže:

> „Ostaje nam još da se sa nekoliko riječi osvrnemo i na antropološke osobitosti bosanskih muslimana. Oni su ljudi visoka uzrasta i širokih grudi, te uz Skandinavce po poprečnoj visini svoga stasa stoje u Europi u prvom redu. Formacija glave ima poznata obilježja dinarske rase, koja se u nas već potkraj neolitika i koja seobom Slovjena dobiva pojačan porast brahicefalnih elemenata. Pigmentacija kose i očiju kod Srba je puno tamniji element, rasno različiti od Hrvata katolika i muslimana. Iz ovih činjenica da su bosanski muslimani po

[475] Jovan CVIJIĆ, „Dinarski tip – opšte osobine", *O balkanskim psihičkim tipovima*, Beograd 1988., 28.

[476] I. PILAR, *Južnoslavensko pitanje*, 121-122. Pilar kaže: „Poslužio sam se svim pomoćnim sredstvima, koja mi bijahu na razpolaganju, te sam svuda našao potvrdu, da se i antropoložke osobine slažu s posljedicama našeg poviestnog iztraživanja, da naime katolici i muslimani u Bosni pripadaju istom plemenu i to plemenu koje još danas imade pretežno nordijsko obilježje dok se Srbi od njih mnogo razlikuju, te su većinom nekog drugog tamnog prearijskog tipa."

intenzitetu pigmentacije najbliži, dapače posve jednaki katolicima. Ako se još uvaži, da su Hrvati bili predstavnici svijetloga tipa, kojima su plava kosa i modro oko glavnom rasnom odlikom, onda dobiva osobitu važnost činjenica, da je čisto svijetli tip u muslimana najjače zastupan, jer bi po tome baš muslimani bili najčišći Hrvati u Bosni. Zasluga je to haremske ekskluzivnosti, koja je i u ovom slučaju očuvala pradjedovska rasna obilježja".[477]

Hrvatski nacionalisti Radovan Latković, Stjepan Ratković, Dušan Žanko ne prihvaćaju da je narod određen rasom i jezikom, nego kulturom.[478] Pišući osvrt na Ratkovićevu knjigu *Što je narod?* iz 1935., Žanko upućuje na to da se u pojmu naroda „isprepleću mnogi elementi: rasa, jezik, država, kultura, vjera i ini čimbenici".[479] Stjepan Ratković, (1878. - 1968.) profesor zagrebačke Više pedagoške škole i potom ministar nastave u NDH, nije se ustezao udariti na rasni jugoslavizam, na kojem je jednim dijelom i počivala ideološka zgrada države, jer „uopće nema nacionalnih rasa, pa dakle nema ni slavenske ni germanske ni latinske rase, a dakako ni južno il jugoslavenske".[480] Nema dakle, po Ratkovićevu mišljenju, nečega što bi predstavljalo jednu rasu, jugoslavensku, kako to propagira državni ideološki stroj, niti može zbiljski postojati takvo što kao čista i jedinstvena jugoslavenska rasa, jer su svi narodi, uključujući tu i jugoslavenske narode, mješavina više rasnih primjesa.



Stjepan Ratković

Budući da ne opisuje na pravi način objektivnu stvarnost Hrvata, Srba i Slovenaca, koji su izrasli tijekom povijesnoga razvoja od primitivnoga stanja u zasebne narode i posebne etničke skupnosti, bez ikakve je osnovice i pojam „pleme" koji je forsirala vidovdanska ustavnost.[481] Ratković se okomio na oponašanje njemačkoga i talijanskoga unitarizma u tekućim prilikama, napominjući da Jugoslaviji jedino analogno odgovaraju britanski i belgijski primjer. Zato je gradio trijalistička viđenja da bi se preustrojila jugoslavenska država s glavnom pretpostavkom o tome da se radi o tri različita naroda sa svojim različitim kulturnim i prirodnim pozadinama, na osnovi koje se Jugoslavija neizbježno iznutra mora federalizirati:

> „Jugoslavenstvo ne kao etnički pojam, kao novi narod, nastao stapanjem triju naroda poslije svojevoljnoga odricanja i uništenja njihove posebne egzistencije, nego Jugoslavenstvo kao osjećajem, sviješću i voljom produhovljena državna kolektivnost, nacionalna integracija triju naroda, koji ostaju i dalje posebne etničke cjeline".[482]

[477] Ć. TRUHELKA, *Studije o podrijetlu*, 15-16.

[478] Dušan ŽANKO, „Što je narod?", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 1., 122-128.

[479] J. A. SOLDO, „Dvije sastavnice nacionalne ideje F. Lukasa", 68.

[480] Stjepan RATKOVIĆ, *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija?*, Zagreb 1935., 9.

[481] *Isto*, 116.

[482] *Isto*, 135.

Može se primijetiti da Ratković nije pisao slobodno i da nije prelazio granice jugoslavenskoga okvira iz jednostavnoga razloga da ne bi njegov rad pao pod udar cenzora. Međutim, ni to što je odlučio staviti emfazu na opstanak Jugoslavije nije studiju spasilo od zabrane kao djela nepoćudnoga karaktera. Ponajviše se takva skrivena mišljenja daju otkriti kada se Ratković na jednom mjestu poziva na „samoodređenje naroda" ističući da je prirodna težnja svakoga naroda da stvori vlastitu državu, da se tako najjasnije izrazi njegova individualnost i potreba za samostalnim razvojem i izgradnjom.[483] Uistinu, rijetki su pobornici hrvatske nacionalne ideologije pristajali na rasnu definiciju nacije, čak i nakon 1941. kada su je razvijali većinom oni bez nekoga objektivnoga značenja u dotadašnjemu intelektualnom životu. Ako bi se i spominjala rasa, dovodila bi se u odnos s povijesti i kulturom, tako da bi se ponudila miješana definicija o tome što je neka nacija. Franjo Nevistić pisao je 1938. da je nacija „historičko-biologijska pojava", ali je pravio jasan otklon od isključivoga poimanja nacije kao biološkoga fenomena. Nevistić se tako apodiktički opire biologijskom tumačenju nacionalizma:



Franjo Nevistić (HR-HDA-1561, Zbirka NDH, sign. 03869)

> „Kad bi nacionalni osjećaj, mišljenja i djelovanje bio plod biologije, kad bi samo i jedino davali smjer narodnom radu faktori nasljeđe, vrijeme, prostor onda bi jedino samo i jedino bilo ono etički dobro i zlo, što je s toga narodnog, kolektivnog i naturalnog stajališta dobro i zlo (...). Kad bi se nacionalizam tumačio samo biologijski onda bi interes jednog naroda bio njegov vrhovni etički princip. Ideja morala kao postulat religioznog stajališta bila bi tek sekundarna. Bog, ideja Boga, apsolutno pravednog, baš zbog različite formulacije interesa i politike, postala bi potpuno relativna. Tako i jest tamo, gdje se nacionalizam tumači samo biologijski".[484]

O nepomirljivosti rasnoga nacionalizma i katoličkoga svjetonazora pisali su katolički sociolog Juraj Šćetinec i filozof dominikanac Hijacint Bošković (1900. – 1947.) zajedno s drugima u isusovačkoj intelektualnoj i kulturnoj reviji *Život*.[485] Šćetinec je govoreći o rasizmu, marksizmu i neopoganstvu istaknuo da jedina snaga koja se ozbiljno suprotstavila marksizmu jest Katolička Crkva svojim socijalnim radom i podučavanjem. Talijanski fašizam stavlja glavno težište na državu, a njemački nacionalsocijalizam na rasu. Šćetinčevo negativno poimanje nacionalsocijalizma takvih je razmjera da zahtijeva da se iznese rezolucija potpore hrvatske katoličke inteligencije progonjenim katolicima u Njemačkoj.[486]

[483] *Isto*, 107.

[484] F. NEVISTIĆ, „Naša kulturna orijentacija", 70.

[485] Hijacint BOŠKOVIĆ, „Filozofski izvori nacionalsocijalizma i fašizma", *Hrvatski socijalni tjedan*, (III. zasjedanje 1938.), Zagreb 1939.

[486] Juraj ŠĆETINEC, *Nacionalni socijalizam: idejni osnovi i socijalno-ekonomska izgradnja*, Zagreb 1937., 4. Predavanje o tome održao je 23. kolovoza 1937. godine.

Iznimke su, primjerice, Stjepan Buć, koji je tiskao članke u kojima je pozivao na to da hrvatski nacionalizam i rasni njemački socijalni pokret zajedno srastu,[487] te pisanje dojučerašnjega marksističkoga intelektualca Mirka Kusa Nikolajeva (1896. - 1964.). On je 1934. napisao djelo *Laž rasizma*, osuđujući rasni nacionalizam, ali je s približavanjem rata učinio kopernikanski obrat u svojim pogledima. Tako je Kus Nikolajev 1940. govorio da je „pojam nacije po svom političkom karakteru ugrađen na liberalizmu" te da će se „oblikovanje nacionalne zajednice morati oslanjati na biološke elemente, a ne na historijske pojmove". I Buć i Kus Nikolajev vjeruju u pobjedu rasnoga nacionalizma nad klasnim komunizmom.

> „Sadržina nacija kako ju je Francuska revolucija na svom pobjedonosnom putu izgradila je neosporno, danas već nagrižena. Isticanje bioloških faktora kao primarnih naročito u politici ne znači zastranjivanje u ekskluzivni rasizam već samo znači da se nacija mora u prvom redu osloniti na biološke osobine svojih sastavnih jedinica i voditi brigu o tome da se istim pozitivnim selektivnim socijalnim mjerama usavršavaju. Samo zajednica, koja hoće voditi brigu o svojoj organizacijskoj strukturi, moći će sprovesti temeljitu vitalnu revoluciju, koja će biti podloga konstruktivnom izgrađivanju i biološki odabrane elite. (...) Novi elementi za izgradnju izvirat će iz krvi i tla, iz mističnih snaga ovih faktora, koja će objaviti stvaralačku snagu čovjeka".[488]

U poopćenim pogledima na rasu i rasno pitanje Filip Lukas je, polazeći od svoje početne definicije, naglašavao da „narod nije rasa" i da nema „naroda koji bi bio homogen". Sasvim je razumljivo da je Lukas dovodio u sumnju kako postoji nešto što bi se zvalo jugoslavenska rasa u jednini. Iako kod Hrvata, Srba i Slovenaca „preteže dinarska rasa", ipak su te nacije mješavina primjese rasa koje su različite.[489] Lukas je svojim pisanjem o rasno-antropološkim značajkama Hrvata i Srba u stopu pratio Pilara i Truhelku. Pozivao se i na istraživanja švicarskoga antropologa Eugènea Pittarda i njegovo čuveno djelo *Les peuples des Balkans: esquisses anthropologiques*. Ono je objavljeno u vrijeme Prvoga svjetskoga rata, kada u europskoj javnosti balkanske teme zatrpavaju glavne naslovnice kulturnoga i novinskoga tiska. Otkrivši to djelo švicarskoga antropologa, Lukas je Švicarčeve rezultate obznanio hrvatskoj inteligenciji i izazvao pravu senzaciju. Ovaj antropolog iz Ženeve imao je ranih 1930-ih gostujuće predavanje o tome u Pučkome otvorenom učilištu, koje je naišlo na veliki odjek u intelektualnom Zagrebu, osobito među onima koji su se okupljali oko Lukasova najbližega kruga u Matici.[490] Lukas se u obrani hrvatskoga dinarizma suočavao s nadasve utjecajnim Jovanom Cvijićem i njegovim glasovitim djelom *Balkansko poluostrvo*, čiji je lajtmotiv da su dinarska rasa i srpska nacija gotovo pa jedna te ista stvarnost. U dubokom raskoraku s Cvijićem, ali i drugima koji su dolazili poslije, na koje je ovaj svojim djelima višestruko utjecao – Meštrovićem, Dvornikovićem i

[487] Stjepan BUĆ, „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta (jedno mišljenje)", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 3., 89-94.

[488] Mirko KUS NIKOLAJEV, *Mostovi elite: bilješke iz političke sociologije*, Zagreb 1940., 95.

[489] F. LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda", 108.

[490] *Isto*, 113.

V. Novakom – Lukas je kategorički tvrdio da je dinarski rasni tip najviše zastupljen među hrvatskim narodom, a da su Srbi rasno bliži svojim istočnim susjedima Bugarima, što je potvrdilo Pittardovo antropološko istraživanje, na koje se stalno pozivao kada je ulazio u te teme. Lukas se u potvrdi svojih postavki o hrvatstvu dinarske rase oslanjao na Pittardovo učenje po kojem su Hrvati njezini najizrazitiji predstavnici.

Pittardov je dinarski antropologizam tako poslužio kao sredstvo za pobijanje Cvijićevih tvrdnji prema kojima su Srbi najdominantniji predstavnici dinarske rase. Cvijić je rasnu podjelu preuzeo od francuskoga znanstvenika Josepha Denikera, koji je 1900. razdijelio staru Europu na šest rasa, među prvima, otkrivajući svijetu, jadransku tzv. dinarsku rasu. Ako su Srbi dinarske rase, onda je katoličko stanovništvo koje je govorilo štokavskom ikavicom u Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Lici i Dalmatinskoj zagori srpske narodnosti. Pittard je protivno Cvijićevu srpskomu dinarizmu dokazivao da je dinarski rasni tip najrasprostranjeniji u krajevima naseljenima Hrvatima, a Srbe iz stare Kraljevine Srbije smatrao je da su po antropološkim propozicijama bliski Bugarima. Lukas je, slijedeći dakako Pittarda, napominjao da je dinarski tip glavna hrvatska rasa, iako svi Hrvati nisu dinarci. Naime, Lukas je mislio da Hrvati nisu rasno čist narod, nego mješavina više rasa.

> „Da i mi Hrvati imamo u svom biološkom sklopu dinarsku dominantu i da su iz nje nikli najoriginalniji predstavnici našeg naroda, poznata je stvar, premda se ne može odbiti činjenica, da su i predstavnici drugih rasnih tipova davali svoje prinose kod našega političkoga i kulturnog razvoja (...) Pittard je dokazao, da je dinarski rasni tip više raširen u krajevima naseljenim Hrvatima, nego Srbima".[491]

Rasna antropologija u međuratnom razdoblju u radovima Pilara, Truhelke i Lukasa ponajprije je polemika s Cvijićevim intelektualnim baštinicima koji su tvrdili da je dinarska rasa, koja obilježava jugoslavensku rasu, dominantno srpska. U NDH se zastupalo Lukasovo i Pittardovo mišljenje da su Hrvati pretežno dinarske rase. Trojka Lukas, Pilar i Truhelka raskrinkava rasno i narodno jedinstvo s konačnim ciljem da nametne tezu o tome kako Hrvati i Srbi, osim vjerske i kulturne razlike, nemaju ni rasne bliskosti. U kulturnom i ideološkom smislu to je podrivalo spoznaje jugoslavenskoga rasnoga nacionalizma, a posredno je nudilo dokaz više o tome da je neodrživa država u kojoj bi živjeli Hrvati i Srbi.

Milivoj Karamarko, stožernik Ustaškoga sveučilišnoga stožera, iznosio je u eseju „Dinarska rasa i Hrvati" podatak da je 65 % hrvatske nacije otpadalo na dinarsku rasnu skupinu. Središta dinarske rase razmjestila su se na područjima Like, Dalmatinske zagore, Bosne i Hercegovine. Najnepatvorenije je to oličenje hrvatske „geopsihe", hrvatske „samoniklosti" i „samobitnosti", koja se stoljećima očuvala u „patriarhalnom uređenju".

> „Upadaju jake tjelesne sličnosti izmedju dinaraca i nordijaca, jer su čiste svijetle primjese. Izrazit je takodjer i udio armenoidnog tamnog pigmenta. Rast i pigmentacia su i naveli antropologe da je dinarska nastala križanjem. Velika je sličnost između dinarske i armenoidne rase, ali postoji bitna oprečnost koliko psihička toliko i fizička (...). Karakterna oznaka

[491] *Isto*, 113.

armenoida je lukavstvo promećurnost varanje i laskavost što je dinarcu rasno sasvim tudje (...). Nema po tome nikakve antropološke homogenosti u srpskoj skupini. Najbrojnija, najgušće i najčišće dinarska je rasa (prije zvana jadranska) predstavljena na hrvatskom geopolitičkom i etničkom i poviestnom tlu. Tragom dinaraca ide i doseg širenja hrvatskog rasnog prostora bilo da je ono osvojeno prvotno za velike europske seobe ili ratnim podvizima knezova i kraljeva bilo kasnijim seobenim prodiranjima za turskih gonjenja. U bližem su susjedstvu dinarci nosioci jezične oblasti takodjer i običaja nošnje a i sviesti. Na širokom području unaokolo dinarci su sačuvali svoje hrvatsko ime urezano u kamenju, u nazivima, u predaji te su bjelodanim dokazom ne samo rasne nego poviestne i etničke pripadnosti".[492]

Lukas je zaključivao da su panonski i mediteranski Hrvati, izloženi vezama s germanskim i latinskim svijetom, imali manje „samoniklih" i „samobitnih" elemenata u „geopsihi".[493] Ipak, Lukas nije propustio iznijeti da je, povijesno, panonski prostor gdje se sačuvala ideja državnosti podjednako bitan. Međutim, u novim okolnostima – premda je odigrao svoju povijesnu igru – više nije bio, kao u stara vremena Monarhije, središte okupljanja hrvatske politike. Drugi prostor, dinarski, i mentalne crte njegova stanovništva trebali su biti navalnom snagom hrvatske nacionalne revolucije koja se kušala u vatri rata. Osim toga, odande je dolazila u velikom broju politička i vojna elita ustaškoga pokreta, ondje je ustaški pokret imao najveću političku i vojnu potporu u stanovništvu, a na tim područjima odigravao se i najjači okršaj sa srpskim četnicima i partizanima koji su se borili protiv NDH.

Neki od kritičara dinarske ideologije osvrnuli su se na to obožavanje dinarskoga čovjeka. Trojica su se istaknula u kritici dinarizma: haesesovski ideolog Dinko Tomašić, koji je u svojim nastupima egzaltirao seljaštvo, zatim bivši komunist trockističke prošlosti Ante Ciliga i liberal jugoslavenskih predodžaba Bogdan Radica. Cirkulacija elita, kako je to objašnjavao talijanski sociolog Vilfredo Pareto, izbacila je na površinu novu elitu podrijetlom iz pasivnih krajeva dinarskoga bazena. Ona je ovladala svim društvenim polugama moći i u tome s vrha skinula staro građanstvo prošloga stoljeća.[494] Dinko Tomašić trudio se povući paralele između patrijarhalne kulture „plemenske Hrvatske" i autoritarnoga doživljaja vlasti koji su ustaše širile. Tomašić je konstruirao sukob oko kormila hrvatske politike ususret novomu sukobu svjetskih razmjera. Prikazao je to kao borbu simboličkih figura Mačeka i Pavelića i politika koje su predvodili, panonskoga mirotvorstva, koje je u Mačeku idealistički vjerovalo da se uskomešani duhovi u balkanskoj Jugoslaviji mogu smiriti i da se hrvatsko pitanje može razriješiti mirno, i dinarskoga hajduštva, koje je preko Pavelića ostavljalo šansu da se jedino oružanim prevratom Hrvati mogu osloboditi okova srpske Jugoslavije.[495]

---

[492] M. KARAMARKO, „Dinarska rasa i Hrvati", 7.

[493] F. LUKAS, „Rad Matice Hrvatske za hrvatsku narodnu i državnu misao", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III, 235. Govor na skupštini Matice 18. srpnja 1943. godine.

[494] „Radica, svođenjem prijeratnog orjunaškog nasilja, ratne diktature ustaškog pokreta i poslijeratne socijalističke revolucije u Jugoslaviji pod zajednički nazivnik vertikalne pobune periferije protiv centra, konkretno poluinteligenata dinarskog tipa protiv građanske kulture, simbolizira i sudbinu hrvatskog liberalizma." Stevo ĐURAŠKOVIĆ, „Postoji li liberalna Hrvatska?" (http://www.zarez.hr/clanci/postoji-li-liberalna-hrvatska).

[495] D. TOMAŠIĆ, *Društveni razvitak Hrvata.*

Ciliga se u život ustaške države uključio kao novinar nakon što je neko vrijeme proveo zatvoreničke dane u jasenovačkom logoru. Previranja u hrvatskom narodu nastala su „kada je Pavelić pokrenuo 28. lipnja 1941. opću istragu istrebljenja srpske nacionalne manjine", nakon čega su reaktivno „ustali Hrvati iz ravnice i s Jadranskog mora protiv takve politike, dok je proradila osveta u gorštačkoj dinarskoj polovici hrvatskog naroda, zaigralo mu je osvetničko srce". Po Ciligi je potom slijedio odgovor unutar toga istoga kulturnoga areala. Tada je došlo do „provale spontanosti i tradicionalnih barbarstva balkanskih gorštaka", koja se očitovala u hajdučkom patosu pravoslavnih četnika i komunista prilikom istrebljenja Hrvata s Tromeđe.[496] Paveliću je prišio etiketu da je „nosio primitivističke crte dinarske polovice hrvatskog naroda". Hajdučki običaji prihvaćali su se življenjem pod turskom vlašću. Njezini podanici bili su uvjetovani izborom između toga da se sluganski pokore vlastima ili da se odmetnu u hajduke, što je urezalo važan trag na političku kulturu hrvatskih dinaraca koju je u suvremenosti predstavljao Pavelićev pokret. Tako je Ciliga označio ustašku etapu kao „hajdučku fazu hrvatskog nacionalizma". „NDH jest hrvatska država, ali samo jednog dijela hrvatskoga naroda."[497] Hrvatski „Panonci" pristali su uz HSS, „Mediteranci" Istrani i Dalmatinci s otoka i primorja na stranu partizanstva, a „Dinarci" Like, Bosne i Hercegovine te Dalmatinske zagore disali su za ustaški pokret. Kraljevinom Jugoslavijom neprikosnoveno su drmale srpske „dinarske elite", a one su 1941. obuzele i hrvatsku politiku. Ciliga je procijenio krvavu borbu četnika, partizana i ustaša kao „rat dinaraca" za prevlast nad balkanskim prostorima.[498] Poput Cilige, Tomašić je objašnjavao Amerikancima nakon 1945. da su ustaštvo, četništvo i partizanstvo „plemenske ideologije" koje su na državu gledale kao na veliko bratstvo nad kojim je predsjedao poglavar u patrijarhalnom duhu dinarskoga kruga.[499]

Bogdan Radica (1904. – 1993.) novinar i publicist blizak HSS-u vidio je u Drugome svjetskom ratu pobunu periferije u kojoj je patrijarhalna svijest vojevala protiv građanskoga svijeta. U pobjedi partizanskoga pokreta i u ustaškoj diktaturi nazirao je, povodeći se za poznatim pojmom Ortege y Gasseta, „vertikalnu pobunu periferije protiv centra". Takva pobuna je svrgnula ekonomsko, društveno i kulturno prvenstvo Zagreba i Beograda, oaza u kojima je cvjetala moderna građanska civilizacija u Jugoslaviji. Tako se baza nacionalističke i komunističke revolucije, smjestila u dinarskom

---

496 A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II, 343. Ciliga spominje pokolj u selu Obljaj, rodnom mjestu Gavrila Principa, te pokolj u katoličkom selu Korita i njegovo paljenje u ljeto 1941. godine.

497 *Isto*, 371-372.

498 *Isto*, 373.

499 Ivo RENDIĆ-MIOČEVIĆ, „Transgeneracijski prijenosi i oblikovanje hrvatskoga naroda: primjer gorsko dalmatinski i kvarnerski", *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, ur. (Josip Vrandečić i Tihomir Cipek), Zagreb 2007., 260-261. „Dinko Tomašić ima pravo kada govori o utjecaju plemenske kulture na formiranje moderne hrvatske nacije, borba protiv zadružne kulture koju čini HSS. Cijelom tom borbom za slobodu ipak dominira plemenska ideologija koja se iskazuje u rušilaštvu, pljački i ubijanju. U ovoj će ideologiji biti utemeljeni četnički i ustaški pokret, ali prešućeni hrvatski sociolog Tomašić nalazi snažnu sastavnicu ove plemenske 'dinarske' ideologije i u Titovoj komunističkoj Jugoslaviji. Očito je da patrijarhalna ideologija teži formiranju države kao natplemenske organizacije, veliku patrijarhalnu obitelj s jednim starješinom na čelu."

stanovništvu. Preciznije, u pasivnim krajevima stare Jugoslavije od Dalmacije, Crne Gore, preko Bosne, Like, Hercegovine do Korduna i Banije. „Pobuni masa" tempo su udarali „poluinteligenti dinarskog tipa", čijem su duhovnomu sklopu savršeno odgovarali nacionalistički i komunistički radikalizmi, koja su ustaše, četnici i partizani propagirali. Zato Radica o tome iznosi sljedeći sud:

> „(...) ta poluinteligencija daje onome što ona zove komunizmom sav vehementni, agresivan revolucionarni karakter, koji je u ustaštvo isto tako unio periferijski poluinteligent. Elementi nacionalističkog i marksističkog totalitarizma u našem rasnom slučaju korelativni su".[500]

Sva trojica upozoravala su na neobuzdanu sklonost srpskih i hrvatskih „dinarskih elita" da pribjegavaju sili i nasilju u politici i da su s fatalističkim pogledom na svijet sklone radikalnim rješenjima. Od egzaltacije u Lukasovim i Cvijićevim znanstvenim radovima i Meštrovićevim umjetničkim djelima kao najsnažnijom zdravom rasom koju nije obuzela dekadencija građanske kulture, dinarska rasa došla je doskora na zao glas kao najodgovornija za krvavu klaonicu jugoslavenskih naroda. Zajednička misao glorifikatora i kritičara dinarske rase ležala je u uvjerenju da ljudsku narav isključivo determiniraju povijest, geografija i biologija. Uskraćujući time čovjekovu slobodu, i jedni i drugi veličaju ili ozloglašavaju osobine „Dinaraca" na osnovama determinističkoga shvaćanja ljudske prirode. Glorifikatori su ih slavili kao herojske ratnike koji pobjeđuju mnogo nadmoćnije neprijatelje i kao državotvorce koji obožavaju slobodu iznad svega drugoga. Kritičari su u njima vidjeli odgovorne za okrutne masovne zločine, izljeve primitivizma i najteže oblike barbarstva u Drugome svjetskom ratu. Lukas, Cvijić i Meštrović mogu se komotno držati propovjednicima dinarizma i dinarske rase, a Radicu, Ciligu i Tomašića može se prozvati kritičarima dinarizma. Radica je u masovnoj demokraciji poslijeratnoga svijeta vidio uspon „dinarske periferije" na štetu elitne građanske kulture, čuvara zapadnih humanističkih vrijednosti. S druge strane, Tomašić i Ciliga vjeruju u kulturnu superiornost hrvatskih „Mediteranaca" i „Panonaca" nad „Dinarcima". Lukasu, Cvijiću i Meštroviću, građanskim intelektualcima iz dinarskih krajeva, „Dinarci" su superiorni svim ostalim Hrvatima i Jugoslavenima. Njihove iskonske vrline, neiskvarene doticajima civilizacije, trebale su izvući građanski svijet iz ponora njegove vlastite krize, preporoditi ga na svim mogućim razinama, od političke, preko demografske i ekonomske do kulturne razine.


Bogdan Radica (HR-HDA-1769, kut. 2.)

[500] Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945.*, Zagreb 1992. (pretisak iz 1974.), 197-198.

Neosporna je činjenica da „pobuni masa" u Zagrebu tridesetih godina protiv velikosrpskoga hegemona, u smislu obnove hrvatskoga nacionalizma, dinamiku daju dobrim dijelom i građanski intelektualci podrijetlom iz dinarskih krajeva. Isto tako, ustaški se pokret u emigraciji redom popunjavao iz tih krajeva.[501] Dinarizam se doživljavao kao svježa krv koja će preporoditi hrvatsku naciju i osigurati joj dugo očekivanu državnost, a time obnoviti i stari građanski nacionalizam hrvatskoga duha, koji se dao zavesti jugoslavenstvom, ne iskoristivši povijesnu priliku da se nakon propasti habsburške carevine stvori hrvatska država. Međutim, nacionalizam i ciljevi nacionalnoga jedinstva nisu u doba ustaške vlasti dopuštali preveliko isticanje dinarizma u smislu da bi se dinarske Hrvate guralo na prvo mjesto zato što bi to naštetilo idealu hrvatskoga nacionalnoga unitarizma. U ustaškom režimu rasna antropologija nije se više toliko trošila na protujugoslavističke rasprave koliko kao podloga za rasnu povezanost dinaraca i nordijaca da bi se time zasvjedočilo ideološko pravovjerje njemačkim pokroviteljima. Kako se tijekom rata uzdizao biološki determinizam, tako je rasla važnost dinarske rase, kojoj je bilo namijenjeno zavidno mjesto u europskoj rasnoj revoluciji. Zato je u osovinskome „novom poretku" hrvatski narod postao narod dinarske rase.

No, pomnije praćenje razvoja hrvatskoga nacionalizma (1929. – 1945.) pokazuje poseban tretman dinarizma, naglasak na njegove duhovne kakvoće bez kojih bi se, kako su njegovi ideolozi smatrali, hrvatski državotvorni projekt zagubio u slijepoj ulici. Ono što se u dinarskoj duhovnosti istaknulo u vihoru rata njezina je državotvornost. Lukas je mislio da je upravo ta dinarska rasa sudjelovala u organiziranju srednjovjekovne hrvatske države. Borbenost i ratne vještine, upriličene u epskoj književnosti, u borbama s Turcima, u hajdučiji i hajdučkom mentalitetu te u iskonskom nagonu za slobodom, Lukasu su vrline potrebne da bi uspio pothvat stvaranja hrvatske države. Lukasovo je mišljenje da je dinarska rasa bila odsudna za nastanak hrvatske države u srednjem vijeku, a to bi u novim ratnim prilikama, prema zakonima antropološkoga determinizma, trebala ponoviti jer u njoj se, vjerovao je Lukas, skrivao državotvorni genij.

Dalmacija – kolijevka hrvatstva ili jugoslavenstva?

Izgradnja moderne hrvatske nacije nije tekla glatko i bez poteškoća. Posebno su austrijske uprave u Dalmaciji i Istri poticale autonomaštvo u 19. stoljeću. I u Bosni i u Hercegovini bezuspješno se pokušalo nametnuti bošnjaštvo nakon što su austrougarske trupe umarširale u te osmanske provincije i okupirale ih nakon 1878. godine. Svima su im zajednička obilježja da ih je predvodila austrijska politika i da su se, prije ili poslije, sučelile s hrvatskim integralizmom koji se, izrastao iz Trojedne Kraljevine, prelijevao na ta područja zahvaćena autonomaškim pokretima. Austrijski

501 J. SADKOVICH, *Italija i ustaše*, 165. Kotarevi Imotski (314), Sinj (104), Livno (76), Split (90), Šibenik (35), Biograd (26) i Bugojno (24) dali su u emigraciji od 1929. do 1934. najviše članova ustaškomu pokretu, a sjeverni dijelovi hrvatskih krajeva dali su ih samo nekoliko.

Länderföderalismus trebao je preko svojih povijesnih pokrajina kao što su bile Dalmacija i Istra zaustaviti nalet narastajućih nacionalnih pokreta, jer su nacionalizmi izazivali opstanak monarhijskoga načela vlasti na kojem je počivala čitava zgrada carevine. Na takav se način postupalo iz bečkoga središta i prema hrvatskom nacionalizmu kada ga se htjelo obuzdati dalmatinstvom, bošnjaštvom i istrijanstvom.[502]

Jugoslavenski marksist Miroslav Krleža na različite je načine i u različitim prilikama dovodio u pitanje postojanje hrvatskoga nacionalnoga pitanja. Štoviše, držao je čitav nacionalnu integraciju hrvatskih zemalja nemogućom fantazijom koju su uokolo širili „frankovci i klerikalci".

> „Međimurci puno bliži Mađarima, negoli Dubrovčanima i Paštrovićima, da je seljak iz Livna za seljaka iz Zlatara čovjek iz inostranstva, da su Raci i Šokci na granici puno bliži jedni drugima nego to govori ekskluzivni hrvatski i srpski nacionalizam. Bošnjaci su bliži jedni drugima koje vjere bili nego Hrvati Varaždina i Krapine s onim iz Imotskog i Livna".[503]

Krležino pisanje u *Baladama Petrice Kerempuha* negativno je ocijenio Ljubomir Maraković (1887. - 1959.), jedan od vodećih hrvatskih književnih kritičara toga razdoblja. Maraković nije mogao odagnati od sebe gnjev da „kerempuhovsko propovijedanje kajkavske ideje znači ustvari sramotan uzmak i faktično narodno izdajstvo, jer nikada se ovi postupci ne čine iz nacionalne svijesti".[504] Kao intelektualna osobnost koja nikada nije bila spremna na kompromise s marksističkim idejama, Maraković je za sve što mu se nije sviđalo kod Krleže krivnju svaljivao na njegov marksizam pa tako i na Krležin kajkavizam, koji ipak nije imao nikakvih izgleda da se prometne u političku stvarnost koja bi uza se privukla možebitne kolone pristaša regionalizma. No, Marakovićevo nezadovoljstvo kajkavskom idejom s kojom je Krleža izašao bilo je njegovo gledanje da to u tom času oslabljuje hrvatski nacionalni otpor protiv velikosrpskoga hegemonizma. Bez obzira na to je li Krleža sa svojom kajkavštinom imao neke pretenzije onkraj književnih okvira ili ne, činjenica je da je već od početka 20. stoljeća dijalektalna književnost osigurala svoj razvoj na književnom polju. Još uoči Prvoga svjetskoga rata stala se razvijati prava renesansa čakavštine i kajkavštine u hrvatskoj književnosti i kulturi pod utjecajem književnoga regionalizma iz Francuske. Naime, Maurice Barrès prvi je udario pravac tomu književnom pokretu pišući u časopisu *Le Temps* o „nijansama posebne duše", misleći da ideal nacionalističkoga unitarizma u životu naroda ipak ima svoja odstupanja koja se odnose na pokrajinske osebujnosti. Za njegovu recepciju unutar krugova hrvatske književnosti pobrinuo se Matoš, bard hrvatske moderne, nakon što se vratio u domovinu 1908. godine. Tako su mnogi pisci obnovili zanimanje za ljepotu čakavske i kajkavske lirike.

Otprilike u isto doba kada se zbio Marakovićev napad na Krležu, Tomislav Prpić pjesnik i istraživač pokrajinske književnosti u Hrvata, objasnio je, razmatrajući

[502] Josip VRANDEČIĆ, „Protuintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama", *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 99.

[503] M. KRLEŽA, „Teze za jednu diskusiju iz 1935.", 575-577.

[504] I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, 63.

fenomene književnoga regionalizma, da „nijedan od tih čakavaca i kajkavaca ne shvaća svoj istup atakom na knjigu štokavštine, separiranjem od nje ili čak negacijom štokavskoga književnoga jedinstva".[505] Na obnovi čakavskoga pjesništva tridesetih godina radila su pjesnička imena kao što su Vladimir Nazor, Vinko Nikolić, Drago Gervais, Mate Balota i dr.[506] Književni povjesničar Vinko Lozovina (1876. - 1942.) prepoznavao se među splitskom inteligencijom kao protivnik vidovdanskomu jugoslavenstvu, zbog čega je kao profesor pao u nemilost Silvija Alfirevića, direktora Lozovinine splitske gimnazije, koji se poslije svrstao među prvake dalmatinskoga četništva.[507] U svojim osvrtima o hrvatskoj književnoj povijesti ocijenio je da „petorica najjačih književnika, Vojnović, Tresić-Pavičić, Nazor, Begović i Šimunović, koji se rodiše i odgojiše u Dalmaciji i koji se razviše poslije devedesetih godina do prvorazrednih umjetnika, dokazuju najbolje, s kolikom snagom i širinom dalmatinski regionalizam uvire u nacionalizam, dalmatinska regionalna u opću narodnu književnost hrvatsku".[508] Kod Lozovine, kao i kod Prpića, prevladavao je osjećaj da je različitost koju je regionalizam unosio zapravo služila obogaćivanju hrvatske međuratne književnosti. Obojica su mislila da književni regionalizmi nisu nikakva prijetnja ne samo književnom nego ni nacionalnom jedinstvu.

Polemike o pokrajinskim književnostima imale su nastavak u bitno drukčijem okruženju nakon što je iz Travanjskoga rata izniknula NDH. Novo ozračje u kojem su se imala stvarati kulturna dobra moralo je osluškivati poglavnikove riječi, koje nisu bile blagonaklone prema regionalizmima bilo koje vrste. Tim kočnicama hrvatske nacionalne integracije ustaški je pokret stao na kraj po uspostavi NDH. Ustaški režim službeno je držao da je svaki regionalizam s obzirom na povijesno iskustvo hrvatskoga naroda latentna opasnost. Iscrpljivao je nacionalnu energiju i omekšavao otpor vanjskim pretenzijama neprijatelja, kojima su regionalizmi znali poslužiti kao učinkovito sredstvo da se razbije pothvat ujedinjenja hrvatskih povijesnih zemalja.

Pavelić je progovorio o povijesnoj rascjepkanosti na pokrajine 29. ožujka 1942. riječima: „koliko je radio na tome da nas podijeli na pokrajine, neprijatelju je uvijek koristilo da tu budu Hercegovci, Bošnjaci, Slavonci, Zagorci i tako dalje da tu bude svih mogućih samo da ne bude Hrvata. Sve te poroke može ustaštvo ugušiti i izkorieniti a to je vaš posao, vaše dužnosti". I Crljen je uzdizao načelo nacionalnoga jedinstva kao najviši cilj prema kojem se ima uskladiti djelovanje vladajućega ustaškog pokreta.

> „Odklanjajući sva pokrajinska imena, prigrlit ćemo uvijek jednako svakog Hrvata jer u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj između Hrvata više nikada nikakve razlike ne će biti".[509]

[505] Tomislav PRPIĆ, *Književni regionalizam u Hrvata*, Zagreb 1936., 56.

[506] *Isto*, 54-55. Godine 1934. objavljena je u Zagrebu *Antologija nove čakavske lirike* (Nazor, Ujević, Balota, Ljubić, Nikolić, Gervais).

[507] Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti – Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, knj. 1, München – Barcelona 1982., 69-70.

[508] Vinko LOZOVINA, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*, Zagreb 1936., 266.

[509] Ante PAVELIĆ, *Ustaška misao: Pavelićevi govori od 12. X. 1941. do 12. IV. 1942.*, 89. Isječak ovoga drugog Pavelićeva govora izrekao je 3. veljače 1942., vidi i: D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 32.

Takvi stavovi najviših razina vlasti pronašli su putove utjecaja i na kulturne razgovore o problemima regionalizma u hrvatskoj književnosti. U tom su se pogledu svojim različitim tumačenjima književnoga regionalizma istaknuli mladi književnici Vinko Nikolić i Jerko Skračić. Književni regionalizam poklapao se s dijalektima čakavštine i kajkavštine. Ustaška nacionalistička revolucija nalagala je piscima, književnicima i pjesnicima da je poželjno i oportuno „novom ustaškom duhu" prestati se baviti književnim regionalizmom unatoč tomu što je bio afirmiran gotovo četiri desetljeća. Premda su i Nikolić i Skračić pozdravili desetotravanjsku stvarnost i pridružili se podizanju „ustaške Hrvatske", njihova stajališta o književnom regionalizmu nisu se baš podudarala kao što bi se očekivalo. Skračić se priklonio nacionalnomu unitarizmu na književnom području koji je zagovarala službena ustaška politika. Nikolić bi poštovao književno nacionalno jedinstvo štokavskoga jezika, ali ne bi napustio posebnosti pokrajinskih narječja, koje smatra bogatstvom hrvatske književne i kulturne povijesti. Nikolićeva potpora dijalektalnom književnom izričaju očita je s obzirom na to da se kao mladi pjesnik i prije NDH okušao u pjesništvu na čakavskom narječju i pridružio dijalektalnomu pokretu. Stoga se priklanjao krilatici „jedan od tri", koja priznaje da je štokavština temelj hrvatskoga književnoga jezika, ali da se književni jezik gradio i od regionalnih govora i narječja, čakavštine i kajkavštine, što je nesumnjivo bilo od pomoći u izgradnji cjelokupne zgrade nacionalne književnosti. S druge strane, Skračić se odlučivao za drugu krilaticu, „tri u jedan", prema čemu su „regionalizam i dijalektalna književnost element koji u konačnom povijesnom ujedinjenju svih hrvatskih prostora, ali i u ujedinjenju svih duhovnih osobina hrvatskog naroda, može samo štetiti i poremetiti takvu nakanu izgradnje monolitne nacionalne kulture, jezika i književnosti".[510] Koliko god da je ustaška vlast zahtijevala odmicanje od bilo kakva regionalizma na ime strogoga nacionalnoga unitarizma, ipak su se javljali disonantni glasovi kao što je Nikolićev.



Vinko Nikolić

Premda su postojala različita narječja u okviru jedne književnosti i jezika, i premda se za njih ponovno javljao interes upravo u vrijeme kada je bilo potrebno zbijati nacionalne redove u konstantnoj borbi sa Srbima oko uređenja jugoslavenske države, dijalektalne razlike među Hrvatima ipak nisu poslužile kao sredstvo za bujanje političkih pokreta na regionalističkoj osnovi, iako je jugoslavenski monarhistički režim poticao regionalne posebnosti, znajući vrlo dobro da se prošlost hrvatskoga naroda odigravala pretežno u mreži povijesnih pokrajina. U tom smislu Krležina kajkavska i Nikolićeva čakavska Hrvatska nisu se izdizale kao prepreka hrvatskomu

[510] I. MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, 481-483.; Vinko NIKOLIĆ, Jerko SKRAČIĆ, „Dva mišljenja o regionalnom pjesništvu", *Hrvatska revija* 15/1942., br. 12., 625-634.

nacionalnom i kulturnom ujedinjenju. Nacionalistička revolucija iz ustaškoga razdoblja također nije uspjela uvjeriti vlastitu kulturnu elitu da bi se na račun hrvatskoga unitarizma trebalo olako odreći bogatstva različitosti jedne nacije.

Međutim, od svih povijesnih pokrajina, u Dalmaciji se uvelike osjećao između 1918. i 1945. najjači otpor uključivanju u hrvatski nacionalni život. Osobito je to bilo primjetno u građanskim sredinama i varošima njezinih primorskih i otočnih strana. I dok su građanska Dalmacija i njezina inteligencija klicale „sivom tiću Karađorđeviću", dotle se seoska, pogotovo zagorska Dalmacija počela okretati Stjepanu Radiću, seljačkomu tribunu iz gornje Hrvatske. Naglašeni srbofilski i jugoslavenski sentimenti dalmatinske građanske inteligencije gurnuli su Dalmaciju u oporbu hrvatskom integralizmu. To se osobito dalo osjetiti 1920-ih kada se iz Dalmacije kao njegova žarišta širio orjunaški pokret radikalnih jugoslavenskih nacionalista. U najoptimističnijim ideološkim projekcijama toga dijela inteligencije, koja je tako predano odlučila služiti „Kralju i Otadžbini", Dalmacija je trebala postati najdržavotvornija pokrajina, kamen temeljac čitavoga jugoslavenstva. Mnogobrojna su imena jugoslavenskih nacionalista orjunaša, Srba katolika i projugoslavenskih intelektualaca i političara iz Dalmacije: Jakša Račić, Niko Bartulović, Lujo Vojnović, Lujo Bakotić, Ivo Tartaglia, Đuro Vilović, Ante Cettineo, Edo Bulat, Silvije Alfirević, Sibe Miličić, Jorjo Tadić, Ćiro Čičin-Šain, Ljubo Leontić, Grga Novak, Josip Smodlaka i mnogi drugi. Središnja pak figura okupljanja čitave te jugonacionalističke inteligencije iz Dalmacije bio je Ivan Meštrović, njezin uzor i ideolog sa svojim umjetničkim motivima kosovske i vidovdanske mitologije.

Njihovo se jugoslavenstvo nastavljalo na autonomistička stremljenja tamo još od habsburškoga razdoblja. Beogradski režim hranio je duhovnost devetnaestostoljetnoga „tolomaškog" pokreta i jugoslavenski osjećaj koji se podgrijavao na latentnoj prijetnji da Italija trajno zaposjedne istočnu obalu Jadrana. Ne treba smetnuti s uma da je općejugoslavenskomu ugođaju pridonijelo i to da se tek 1921., tri godine po prestanku rata, talijanska vojska povukla iz Dalmacije, čime je okončana talijanska okupacija. Igranje kraljevskoga režima na autonomaške karte donijelo je pragmatičan savez dalmatinskih elita s Beogradom, za što je pravi primjer ostavio svojim javnim djelovanjem i političkim radom Ivo Tartaglia, splitski gradonačelnik i poslije ban Primorske banovine do 1932. godine. Dalmatinski Jugoslaveni uložili su velik trud na kulturnom polju, uz pomoć obilnih režimskih dotacija, da bi Dalmaciju učinili čisto slavenskom zemljom, izbacujući pritom iz njezine povjesnice hrvatsku prisutnost. Kao primjer tomu služi rad dubrovačkoga povjesničara i pisca Luja Vojnovića, koji


Ivo Tartaglia

je sastavio dalmatinsku povijest u duhu Tommaseove uzrečice *Slavi sempre, Croati giammai* i objavio ju je na francuskom jeziku. Publicisti Ante Belas i Tijas Mortigjija, kao branitelji hrvatstva Dalmacije, zamjeraju Vojnoviću da time što naglašava dalmatinske posebnosti u postavci *la Dalmatie est un pays slave* „nagriza narodni organizam".[511]

Kobni pucnji u Stjepana Radića u parlamentu 1928. promijenili su zamršene odnose u Dalmaciji, koja se sve više odmicala od Beograda i približavala „zagrebačkom separatizmu". Međutim, dok se Dalmacija 1930-ih masovno uključila u hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS-a, utjecaj jugoslavenskih nacionalista iz redova dalmatinske građanske inteligencije na njezin kulturni život nije opadao. Kerubin Šegvić i Milan Šufflay pogrdno ih nazivaju „dalmatinskom rasicom", koja se ni nakon otvorene velikosrpske diktature nije odrekla dalmatinstva i unitarističkoga gledanja na jugoslavensku krizu.[512] Nije to imalo nikakve rasne konotacije, nego je bio izraz diskvalifikacije protivnika i opis jednoga osebujnoga političkoga mentaliteta.

Josip Horvat pisao je da je kao novinar *Obzora* početkom 1920-ih taj pojam skovao nitko drugi doli Đuro Vilović u svojoj hrvatskoj fazi, označavajući tako Dalmatince jugoslavenske profilacije.[513] Ivo Bogdan u izlaganju o Španjolskome građanskom ratu, opisujući izgrađene autonomističke težnje u bivšoj španjolskoj kraljevini, uspoređuje ih s „mediteranstvom" Dalmacije. Time ju se htjelo odvojiti od hrvatske matice da bi se potaknulo oživljavanje duhovnih silnica autonomaškoga „slavo-delmatstva". Uspoređujući španjolsku i hrvatsku situaciju, Bogdan povlači paralele između „pretjeranoga kulta andaluzijske, valencijske i aragonske svijesti" i dalmatinskoga mediteranizma, od čijega postojanja strepi hrvatski nacionalizam.[514]

Ni Grgur Ninski nije ostao pošteđen i postao je predmet sučeljavanja, politički gledano, dalmatinskoga hrvatstva s jugoslavenskim nacionalistima. U Dalmaciji se povela posebno žustra polemika o namjeri da se Meštrovićev spomenik ninskomu biskupu Grguru postavi na splitskom Peristilu 1929. godine. Iz te su se polemike oblikovala dva tabora mišljenja, „peristilci" i „protuperistilci", oni koji su se protivili tomu da se spomenik postavi na toj gradskoj lokaciji. Najveći protivnici njegovu postavljanju na Peristilu bili su povjesničar umjetnosti Ljubo Karaman i arheolog don Frane Bulić, pa je polemika imala i političku i umjetničko-arhitektonsku stranu, jer bi se takvim spomenikom nagrdilo antičku baštinu grada.[515] Onovremeno su orjunaški vođe, čuvari jugoslavenske sinteze, izražavajući svoja antiklerikalna držanja htjeli od Grgura načiniti Jana Husa, prikazujući ga kao borca za narodnu Crkvu i crkvenoga dostojanstvenika, kojemu je teško padalo da se u svemu moraju slušati zapovijedi latinske Crkve. Grgura su htjeli ti unitaristički tumači predočiti kao

[511] Lujo VOJNOVIĆ, *Histoire de Dalmatie*, sv. I-II, Paris 1934.; Ante BELAS, *Hrvatska povijest u Vojnovićevoj Histoire de Dalmatie*, Split 1935., 168-169.; Tijas MORTIGJIJA, „Belasova kritika Vojnovićeve *Histoire de Dalmatie*", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 9., 613-614.

[512] M. ŠUFFLAY, *Izabrani politički spisi*, 201.

[513] Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj: zapisci iz nepovrata 1900. - 1941.*, Zagreb 1984., 232.

[514] Ivo BOGDAN, *Španjolska u krvi i plamenu*, Zagreb 1937., 14-15.

[515] Maja ŠEPAROVIĆ PALADA, *Meštrovićev spomenik Grguru Ninskom u Splitu*, Split 2016., 46-49.

povijesnu osobu koja je još u davnini položila temelje jugoslavenskomu okupljanju, odnosno otporom što ga je tobože pružio latinstvu, dajući najsvjetliji primjer suvremenomu naraštaju, kojemu je u zadatak stavljena izgradnja jugoslavenske nacije. Književnik Niko Bartulović imao je istaknutu ulogu u propagiranju takve Grgurove slike, koji je uspoređivao njegove doprinose i zasluge s onima srpskoga Kraljevića Marka. U veličanju Grgurova tobožnjega protupapinstva i slavenstva unitaristima i orjunašima pridružili su se i hrvatski starokatolici, koji su ga uzdignuli na čast glavnoga sveca svoje Crkve.[516]

Fingirana uloga ninskoga biskupa Grgura kao predvodnika staroslavenštine i protivnika latinštine iz pradavnoga doba izazvala je veliko nezadovoljstvo među dalmatinskom katoličkom inteligencijom, koju su predvodili Šegvić i I. Guberina. Činjenica je da ninski biskup nije na splitskim saborima u vrijeme kralja Tomislava ustao protiv Rima niti je tražio zasnivanje neke posebne narodne Crkve, koja bi se odvojila od Rima. Naprotiv, u skladu s njihovim viđenjima, Grgur je bio nepatvoreni Hrvat koji je pokazao nesalomljivu vjernost nasljedniku sv. Petra. Guberina je sagledavao širenje i jačanje kulta Grgura Ninskoga osobito u danima diktature kada se velikosrpsko jugoslavenstvo popelo na vrhunac svoje moći, ustrajući na sve načine da ultraslavenstvom odvrati hrvatski narod od zapadnih predaja i stoljetnih veza sa Svetom Stolicom.[517]

Lukas se posebno istaknuo u razvijanju napada na dalmatinske Jugoslavene. Emotivno i podrijetlom vezan uz Dalmaciju, a u nacionalnim hrvanjima sa Srbima zabrinut za njezinu sudbinu, nije mogao prihvatiti da bivši istomišljenici nisu slijedili njegov put odricanja od jugoslavenske ideologije. Proziva „dalmatinsku rasicu", slijedeći Šegvića i Šufflaya, da i dalje nerado gleda na hrvatsko pitanje nakon što su i orjunaštvo i Aleksandrovo jugoslavenstvo otišli u nepovrat.[518] Kao poznavatelj povijesti, prepoznao je te fenomene već u srednjovjekovlju, u opiranju jadranskih komuna hrvatskoj državi, potom u mletačkoj upravi i naposljetku u dalmatinskom autonomaštvu Nikole Tommasea i Antonija Bajamontija, čija neisprekidana crta završava u jugoslavenskom unitarizmu. Nekadašnje je protalijansko autonomaštvo mutiralo u filosrpsko jugoslavenstvo, u najkraćim je crtama Lukasova ocjena dalmatinskoga međurača.

> „Toj težnji protivili su se onodobni autonomaši, pomagani iz Beča, a danas tu težnju kulturne hrvatske podvojenosti nastoje ostvariti neoautonomaši pod vidom mediteranstva. Kao onda, tako i sada taj pothvat čeka sigurnu propast. Nego je nužno istaknuti još i činjenicu da svi ti mediteranci koji sada rade o podvojenosti hrvatske kulturne ideje, smatraju sebe i danas još predstavnicima jugoslavenske političke i kulturne integracije, koja ni kao sinteza ne postoji, jer ne može biti u sintezi onoga što se ranijim sastavnim elementima te sinteze ne priznaje".[519]

516 Niko KALOGJERA, *Grgur Ninski*, Zagreb 1929., 15.

517 Neven BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994., 182-186.

518 *Isto*, VII.

519 F. LUKAS, „Hrvatska narodna samobitnost: govor prigodom 100. godišnjice narodnog preporoda u Čakovcu, dne 16. veljače 1936.", Posebni otisak iz *Omladine* 19/1936., br. 6., 63.

Lukas u eseju objavljenom 1937. osuđuje „kulturno mediteranstvo" koje šire „neki pisci i književnici iz Dalmacije". „Ovo sam držao nužnim kazati, da bi se mogle pravo ocijeniti najnovije struje i pokušaji nekih pisaca iz Dalmacije, kojima je svrha, da pod vidom nekoga posebnog kulturnog mediteranstva oslabe, štoviše, prekinu cjelovito kulturno stvaranje hrvatskoga naroda".[520] Zračio je optimistično kada je kazivao da „su ostali bezuspješni svi pokušaji da se uništi naša hrvatska narodna individualnost, tako će ostati bezuspješni i svi pokušaji da se podvoji naša kulturna cjelovitost".[521] Na pokušaj razbijanja cjelovitosti hrvatske kulture Lukas odgovara da je „Dalmacija kolijevka hrvatstva, još i danas rasno i etnički najčistiji dio hrvatskoga naroda i nikada neće prihvatiti tendenciju cijepanja pod vidom mediteranske kulture, a pokretači toga uvjerit će se da Hrvati iz Dalmacije, ne će i ne mogu zanijekati svoju prošlost i svoj narodni duh".[522] Nije držao razložnim izdvajanje mediteranskoga odsječka hrvatske kulture i povijesti, jer bi to označilo slom hrvatske kulturne cjelovitosti koja se sastojala od srednjoeuropske, mediteranske i balkanske cjeline.

Na „kulturno mediteranstvo i Mediterance", osim Lukasa, osvrnuo se i mladi zagrebački sveučilištarac Tijas Mortigjija, koji je tvrdio da se ono oslanjalo na staroautonomašku frazeologiju *del bel slavismo dalmata contro le barbarie croate*. U svojem članku „Osnovne značajke preporoda dalmatinskih Hrvata" naspram jugoslavenstva i dalmatinstva Mortigjija naglašava hrvatstvo Dalmacije. Nakon nestajanja orjunaškoga pokreta u Dalmaciji njegovi epigoni proizveli su „novu formu autonomaškog duha" prispodobljenu u „dalmatinskom mediteranizmu, kojim bi opet htjeli obilježiti Dalmaciju kao zaseban svijet, odvojen od Zagreba i Hrvatske, svijet sa jednom dalmatinskom kulturnom orijentacijom".

> „Nakon sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom nastave rad u novom obliku i u novim prilikama. Ispočetka su naročito agresivni, da nakon jednog decenija dožive debacle. Ali još ne klonu, već traže nove oblike rada i nove forme svoga autonomaškoga duha. Najnoviju su našli u 'dalmatinskom mediteranizmu', kojim bi opet htjeli obilježiti Dalmaciju kao zaseban svijet, odvojen od Zagreba i Hrvatske, svijet sa 'jednom dalmatinskom kulturnom orijentacijom'. (Vladimir Rismondo u *Magazinu Sjeverne Dalmacije*, koji izdaje dr. Vladan Desnica iz Obrovca.) Ovim se mediteranizmom oduševljava i Niko Bartulović (u beogradskoj *Javnosti*), koji vidi novi 'dalmatinski mediteranizam'. Počamši od Tresića i Nazora, koji se inače lično ni u čemu ne slažu, pa do najmlađih u Dalmaciji, oseća se danas ta nota i ona nije bez preteča. Ona podvlači, da Dalmacija pretstavlja naročit elemenat u jugoslavenstvu, koji to jugoslavenstvo vezuje sa morem najstarije civilizacije i humanosti, pa da tu ulogu, kojoj imamo da zahvalimo neimare s mora, za dubrovačko-dalmatinsku književnost, za prve preporoditelje".[523]

U osvit Drugoga svjetskoga rata probujao je u Dalmaciji i komunistički pokret. Zahvatio je primorske i otočne pojaseve, probio se i u zaleđe, nalazeći najsnažnije

[520] F. LUKAS, „Za hrvatsku kulturnu cjelovitost", 59.

[521] *Isto*, 64.

[522] *Isto*, 59.

[523] Tijas MORTIGJIJA, „Osnovne značajke preporoda dalmatinskih Hrvata", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 12., 664-665.

uporište u Cetinskoj krajini. Kako se jugoslavenski integralizam znatno potrošio i diskreditirao, utjeha među projugoslavenskim elementima sve se više tražila u socijalističkim idejama i marksističkom učenju Komunističke partije. Ona je u predratno doba čvrsto stajala na stanovištu da se jugoslavensko državno jedinstvo održi po svaku cijenu. Dalmacija je, unatoč svemu, s većinskim oduševljenjem prihvatila travanjsko proglašenje hrvatske države.[524] No, dolazak talijanske vojske u Dalmaciju već istoga mjeseca 1941. i uspostava talijanskih vlasti nakon Rimskih ugovora izazvali su razočarenje koje su iskoristili komunisti, koji formiraju partizanske odrede. Do osjetnijega priljeva Dalmatinaca u partizanske redove doći će tek tamo na kraju 1942. i početkom 1943., kada se dalmatinski partizani pridružuju u Bosni priskačući u pomoć Titu i proleterskim divizijama.[525] I mnogi bivši jugoslavenski nacionalisti naći će se u ratu pod partizanskim zastavama privučeni njegovim projugoslavenskim koncepcijama, poput Josipa Smodlake i Ljube Leontića, koji se nakon pada Italije pridružio partizanskomu pokretu, a prije rata je kao član Samostalne demokratske stranke iskazivao naklonost komunistima surađujući u Narodnoj fronti.[526] Bivši komunisti jugonacionalističke struje zauzeli su vrhovne položaje partizanskoga pokreta u Dalmaciji. Drugi pak jugoslavenski nacionalisti poput Račića, Vilovića, Bartulovića i Alfirevića nisu pratili te smjerove, nego su se skrasili u četničkom pokretu Draže Mihailovića te se tijekom rata priklonili radu na četničko-talijanskom savezništvu u Dalmaciji.

Zbog ustrajnosti u svojem „monarhofašizmu", osim Bartulovića – koji će nešto nakon jeseni 1944. kao korifej velikosrpskoga četništva pasti pod hicima streljačkoga voda splitskih partizana – glavu su od metaka dalmatinskih i splitskih komunista izgubili i liječnik te međuratni splitski gradonačelnik Jakša Račić te profesor Silvije Alfirević. Revolucionarni zulum nije uspio preživjeti ni bivši ban Ivo Tartaglia, koji je u ratu dao obol suradnji s dalmatinskim partizanstvom i bio osoba iskrenih jugoslavenskih nacionalnih osjećaja. Međutim, sve mu je to bilo od male koristi, komunisti su ga izveli pred sud pod optužbom da je šurovao s Aleksandrovim režimom. Tartaglia je stradao kao žrtva poslijeratne staljinističke čistke Narodne fronte od suputnika revolucije. Nakon presude skončao je život četiri godine nakon kraja rata u lepoglavskom kazamatu.

Splitski nadbiskup Klement Bonefačić zamijetio je 1944. za propovijedi u povodu treće obljetnice „slavnog uskrsnuća Hrvatske" da su posljedice borbe iz 19. stoljeća protiv ujedinjenja Dalmacije u „jedno tijelo s ostalim hrvatskim narodom" prisutne u dalmatinskome partizanskom pokretu, koji se izbjegava izjasniti za hrvatsku državnost, okrećući svoja htijenja projugoslavenskomu autonomaštvu.[527]

[524] Nikica BARIĆ, „Šibenik pod upravom Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest* 35/2003., br. 2., 513-543.

[525] N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, Zagreb 2012., 61.

[526] Stjepan MATKOVIĆ, „Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi (1939. - 1947.)", *Intelektualci i rat (1939. - 1947.): Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 71.

[527] „Proslava 10. travnja u Splitu", *Hrvatski narod*, br. 1020., 15. IV. 1944., 2.

Franjo Nevistić potrudio se ocrtati takvu dalmatinsku politiku koja je patila od sindroma „periferičnosti gledanja na hrvatsku problematiku". Uzrok je ležao u tome da se Dalmacija neprestano othrvavala „nadiranju latinstva", zbog čega je pomoć iskala u „balkanskoj pozadini", od čega su onda „stvarane slavenske i jugoslavenske političke koncepcije". Takve su duhovne težnje, po Nevistićevu mišljenju, ponovno izbile na površinu kada je partizanski pokret u Dalmaciji počeo sa Srbima kovati novo jugoslavensko bratstvo pod teretom talijanske okupacije.[528]

U oblikovanju takve dalmatinske politike u partizanskom pokretu, o kojoj su pripovijedali Bonefačić i Nevistić, isticao se splitski komunist i jugoslavenski nacionalist Vicko Krstulović. U svojim je maksimalističkim zahtijevanjima tražio da Dalmacija uživa povlastice „federalne države" u novoj Jugoslaviji. Da se takve njegove želje teško mogu obistiniti, moglo se nazreti već prilikom preslagivanja u Centralnom komitetu KP Jugoslavije, u danima pred drugo avnojsko zasjedanje u Jajcu, kada je najviši partijski forum degradirao s Pokrajinskoga na Oblasni komitet komunističku Dalmaciju. Krstulović je za tu gestu optuživao Hebrangov nacionalizam i Bakarićev oportunizam, koja su oba srozala nemjerljive žrtve dalmatinskih partizana u borbama za „naprednu" Jugoslaviju.[529]

Lukas je uzvratio na Krstulovićevo autonomaško i projugoslavensko držanje koje se razmahalo u partizanskom pokretu. Napisao je tekst o Anti Trumbiću nakon pada Italije početkom 1944. da bi senzibilizirao dalmatinske Hrvate koji su se borili u partizanskim jedinicama neka se ne žrtvuju za obnovu nove Jugoslavije, nego uprave svoje poglede prema Zagrebu. Lukas je pisao o Trumbiću, prijašnjem vođi dalmatinskih Hrvata koji je uživao među njima zamjetan ugled, da je u zadnjim godinama zemaljskoga života bezrezervno bio za hrvatsku državu i protiv svakoga državnoga okvira sa Srbima.[530] Istom ih poziva da po primjeru Trumbićeve misli napuste maglovitu ideju jugoslavenskoga federalizma i radikalizam komunističke ideologije te da prihvate nacionalni konsenzus, jer je od svega najpreči opstanak hrvatske države. Na to dobiva anonimno pismo petorice Splićana, koji optužuju Lukasa i Hrvate sa sjevera za prodaju Dalmacije Italiji, demantirajući Lukasovo vjerovanje da bi Trumbić 1941. pristao na hrvatsku državu, koja bi ostala bez velikih dijelova Dalmacije. Te optužbe iz partizanskoga Splita Lukas je porekao izjavom da je 1941. rekao jednomu talijanskom dužnosniku kako je „Dalmacija hrvatska zemlja" i kako su sjeverni Hrvati prosvjedovali protiv talijanske prisutnosti nakon Rimskih ugovora u Zagrebu.[531] Isto tako, odbacuje prigovore da snosi odgovornost za predaju Dalmacije Italiji, kao i hrvatski narod sa sjevera. Lukas spominje polemiku s jednim talijanskim čovjekom koji je preko dr. Corrada Zolija, predsjednika Talijanskoga geografskoga društva u Rimu i bivšega guvernera Eritreje, došao 1941. k Lukasu. Lukas

---

[528] Franjo NEVISTIĆ, „Hrvatski nacionalizam", *Spremnost*, br. 168., 6. V. 1945., 3.

[529] Vicko KRSTULOVIĆ, *Memoari jugoslavenskog revolucionera*, knj. I., Zagreb – Sarajevo – Beograd 2011., 32-33, 79.

[530] F. LUKAS, „Ante Trumbić i izgradnja jedne osobnosti", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III., 117-142.

[531] F. LUKAS, „Odgovor na anonimno pismo 'Ante Trumbić i ideja hrvatske državnosti' u novogodišnjem broju splitskog Novog doba", *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III., 150.

mu je odgovorio da bi po logici obnove rimskoga imperija Italija mogla zatražiti za sebe i Francusku i Španjolsku jednako kao i Dalmaciju.[532] U svakom slučaju, Lukasu su i četništvo i partizanstvo u dalmatinskim krajevima izdanci dalmatinskoga autonomaštva i neprijatelji hrvatske državnosti.

Ivo Rojnica tvrdio je da su Pavelić, hrvatski nacionalisti i ustaše koji nisu bili iz dalmatinskih strana smatrali „Dalmaciju uporištem jugoslavenstva" na osnovi međuratnoga iskustva jakoga jugoslavenskoga pokreta u Dalmaciji. Rojnica je u vezi s tim konstatirao da je nesudjelovanje svih „jadransko-dinarskih Hrvata" na potezu „od Kotora do Zadra uključivši sve dalmatinske otoke s hipotenuzom, kojega se katete protežu s jedne strane preko sjeverne Dalmacije i Bosne, a s druge strane Hercegovine da se spoje na povijesnom Tropolju" u ratu na strani NDH ključno za potonuće hrvatske države 1945. godine.[533]

Stvaranjem zajedničke jugoslavenske države problem političke i kulturne integracije hrvatske nacije nije se ni izdaleka riješio i prevladao. Raspad austrougarskoga dualizma nije uspio preko noći privezati Dalmaciju s banskom Hrvatskom i Slavonijom. Na tom su putu stajale raznorodne prepreke, ideološko-političke u prosrpstvu i jugoslavenstvu mnogo zastupljenijem nego na sjeveru, administrativne u podjeli na oblasti i banovine 1922. i 1931. te one prometno-geografske naravi, koje su od 1925. željeznicom Zagreb – Split donekle prevladane. Velikosrpski Beograd Pašića i Pribićevića namjerno je bojkotirao njezinu gradnju državnim novcem jer je znao da bi izoliranje Dalmacije od gornje Hrvatske pospješilo njegove planove u zauzdavanju hrvatskoga pritiska na režim. Poduzetnost Ive Tartaglie da pokrene privatne investicije da se ona sagradi poslije je bila presudna. Dalmacija, čijem je pridruživanju Trojednici težila sva hrvatska politika 19. stoljeća, i ona gornjohrvatska i ona dalmatinska, u međuraću i u samom ratu pokazala je najveću suzdržanost i odbojnost prema hrvatskoj nacionalnoj integraciji od svih drugih hrvatskih povijesnih pokrajina. Dok se dalmatinsko seljaštvo preko HSS-a uvlačilo u hrvatsku nacionalnu integraciju, politička i intelektualna elita dalmatinskih gradova i gradića tom je procesu dugo odolijevala, sklapajući saveze s beogradskim režimom. Nakon ubojstva „kralja ujedinitelja" 1934. kao protureakcija na uspon hrvatskoga nacionalističkoga pokreta koji se širio iz Zagreba, i to najvećim dijelom pod vodstvom zagrebačke dalmatinske inteligencije, u Dalmaciji se digla kulturna oporba protiv uvlačenja Dalmacije u opći nacionalni pokret protiv kraljevskoga režima.

Zato je Lukas naznačio da projugoslavensko „mediteranstvo" iz Dalmacije rovari protiv hrvatske kulturne cjelovitosti. Priključivanje Dalmacije tijekom Banovine Hrvatske i NDH prekratko je trajalo. Talijansko zauzimanje dijelova Dalmacije u svibnju 1941. izbacilo je za kormilo dalmatinske politike četnički i partizanski pokret. Pretanka je bila njihova poveznica obostranoga vjerovanja u obnovu Jugoslavije da bi bila osnova za čvršću suradnju, a oštro su ih rastavljali monarhizam i komunistički republikanizam. Snažno jugoslavenstvo i dalmatinstvo, u znaku kojih

---

532 *Isto*, 145.

533 Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji* (1969.), Zagreb 1995., 11.

se posebice odvijao kulturni život Dalmacije između dvaju ratova, ozračilo je svojim idejama i partizanski pokret pod vodstvom komunista. Njihove zahtjeve izražavao je Vicko Krstulović, koji je bio najglasniji da se Dalmaciji dodijeli poseban status, autonomni ili čak federalni, nisu naišli na odaziv u novom rasporedu snaga unutar komunističke nomenklature. Sav paradoks dalmatinskoga pitanja u hrvatskoj politici od 1918. do 1945. ogleda se u tome da seljački pokret, predratni hrvatski nacionalisti i za njima nadošli ustaše nisu uspjeli slomiti žilavu ćud dalmatinskoga autonomaštva, nego je to pošlo za rukom hrvatskim komunistima pod Bakarićevim vodstvom, koji su u začetku ugušili Krstulovićeve napore, onemogućujući da se Dalmacija kojim slučajem nađe izvan komunističke federalne Hrvatske. Daleko od toga da bi to bio svjestan potez kakve konkretne borbe protiv dalmatinskoga autonomaštva kao političke prepreke hrvatskom nacionalnom povezivanju, nego prije stvar potrebe da se proširi Bakarićev komunistički feud. Nenamjerno, to je ipak označilo svršetak jedne podužе epohe jakoga dalmatinskoga autonomaštva.



Govor Vladimira Nazora na ZAVNOH-u

Koristeći protutalijansko raspoloženje stanovništva nakon dviju okupacija, partizanska je revolucija u Dalmaciji pri obračunu s prošlošću prekinula i dugu i jaku tradiciju veza i utjecaja moderne talijanske politike i kulture na Dalmaciju, koja je započela s utjecajem *risorgimenta* i njegovih vođa Mazzinija i Cavoura na dalmatinsko narodnjaštvo Mihe Klaića i Natka Nodila, na što su se onda nastavile veze talijanskoga liberalizma s Trumbićem i Supilom, sve do dodira fašista i dalmatinskih orjunaša. Komunisti su srušili sve te tradicije autonomaštva i dalmatinsko-talijanskih veza protjerivanjem talijanskoga pučanstva, zatvaranjem granica, onemogućavanjem dotoka tiska i literature te izbacivanjem talijanskoga jezika iz škola. Na

simboličnoj ravni prekidi tih veza očitovali su se u rušenju povijesnih spomenika, dizanjem u zrak dinamitom Bajamontijeve fontane u Splitu i Tommaseova kipa u šibenskom đardinu. Na njegovo rušenje 1945. neizravno je utjecao šibenski govor predsjednika ZAVNOH-a i poznatoga književnika Vladimira Nazora, koji je zazivao da se umjesto Tommasea postavi spomenik hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV. Nazorove želje nisu se obistinile jer komunisti nisu imali sluha za takvo što, nego su obližnji park nazvali po sovjetskom piscu Maksimu Gorkom da bi istaknuli zaokret nove Dalmacije prema Sovjetskom Savezu. Ta je nova Dalmacija rođena u revoluciji morala prekinuti korijene s „mračnom" prošlosti. I to ne samo onom, koja se ticala talijanskih utjecaja i iredentizma, nego i one u kojoj je Dalmacija kolijevka hrvatstva.

IZBJEGAVAJUĆI KAPITALIZAM I KOMUNIZAM

Pri ovim razmatranjima pribjeglo se liberalnomu shvaćanju da postoji jasna razlika između države i društva kako bi se lakše iznijeli svi problemi i teme kojima su se bavili hrvatski intelektualci konzervativnih uvjerenja na području socijalnoga pitanja i društvenoga uređenja. Doduše, i sami su prihvaćali takvu distinkciju i njome se rukovodili, premda su je kritizirali, jer njihov organički pojam države nije priznavao takvih podjela. Da bi se ostvarila socijalna pravda, hrvatsko društvo trebalo se opredijeliti za srednji put. Po svaku cijenu, razmišljali su oni, trebalo je izbjeći sunovrat u nekakav uzor fašističke diktature ili u društvenu revoluciju komunističkoga predznaka. Da se to ne bi dogodilo, presudne su reformne mjere kako bi se obnovilo hrvatsko međuratno društvo potreseno krizom liberalnoga kapitalizma. Do 1941. reformizam se naslanjao na katoličku tomističku misao o društvenom uređenju. Stoga se slobodno može kazati da je predratnoj hrvatskoj inteligenciji bila sasvim strana fašistička filozofija države s njezinim totalnim prerogativima. Njihova uporaba pojma hrvatsko društvo već tada pokazuje kako su im opredjeljenja bila takva da su sutrašnjicu hrvatskoga naroda priželjkivali vidjeti izvan Jugoslavije. Ako ne odmah, očekivali su u razdobljima koja su dolazila rađanje samostalne hrvatske države. Kada su se upuštali u općenite rasprave o onim državama u kojima su principi uređenja bili unitarizam i centralizam, i u kojima je utjecaj države uzeo velikoga maha u društvenom i ekonomskom životu, neizravno su kritizirali i beogradski režim.

Međuratna ekonomska kriza posebno je pogodila seljačko stanovništvo u hrvatskim krajevima, koje je trpjelo od nedostatka tehnologije i kapitala, niske produktivnosti i velikoga poreznoga terećenja. Seljačke kućne zadruge s kolektivnim vlasništvom, kojima je upravljao starješina, našle su se u raspadanju, što je dodatno pogoršavalo socijalno stanje na selu. Modernizacija života, želja za slobodom i samostalnošću, nagnala je seljake u diobe, u dijeljenje kolektivne zemlje kućnih zadruga, čime se uzdrmala njihova ekonomska sigurnost.[534] Stoga je Radićev pokret s naglaskom na seljačko pitanje zahvatio većinu hrvatskoga naroda u međuraću. Isključivo ustrajanje na raspetljavanju hrvatskoga pitanja u vidovdanskoj Jugoslaviji, ali bez obraćanja pozornosti na njegovu socijalnu stranu, nije polučilo uspjeh hrvatskih građanskih stranaka. Mogli su se čuti i glasovi koji su tražili da se zaobiđu i da se s dnevnoga reda skinu socijalne teme, i to zato što su one sijale sjeme razdora među ionako oštro podijeljenim hrvatskim intelektualcima. Prije negoli svane sloboda hrvatskomu narodu i dok se ne raspetlja gordijski čvor hrvatskoga nacionalnoga pitanja, do tada bi sve te rasprave koje se tiču društvenoga uređenja bilo mudro odgoditi i staviti ustranu.

[534] Ozren ŽUNEC, „Intelektualci", *Erasmus: časopis za kulturu demokracije* 1/1993., br. 1., 2.

Hrvatske (intelektualne) elite odgajale su se u okruženju bivše Austro-Ugarske, odnosno njemačke kulture i katoličanstva, što je najviše utjecalo na njihovo poimanje države i društva. U anglosaskoj školi mišljenja, koja se diči liberalizmom kao svojom duhovnom vertikalom, država je običan aparat, „servis društva", a u njemačkoj školi mišljenja, koju je snažno odredio njemački klasični idealizam, država je etička vrijednost. Kao takva, država je bila izraz „kolektivne volje" naroda, zbog čega joj je osiguran vrhovni položaj u odnosu na građane i njihova prava.[535] Katolička misao o državi nalazila se na srednjim polazištima u odnosu na te dvije svjetovne društvene filozofije. Država se mora ograničavati načelom supsidijarnosti da ne bi skliznula u tiraniju totalitarizma i tako dokinula slobode građana.

Ivo Pilar, kao preteča hrvatskih nacionalista iz 1930-ih, povezivao je svojim utjecajima stari naraštaj, koji je stasao u krilu Monarhije, s mladim naraštajem koji se razvio u prvoj Jugoslaviji. Najizrazitiji je zastupnik mišljenja njemačke škole o državi, po kojem je ova najsavršeniji životni oblik naroda. Godine 1922. napisao je da je država narodu ono što je „školjki ljuštura, ili puževima njihova kućica".[536] Smatrao je da su se u zapadnoj kulturi nametnula dva razmišljanja: jedno da je pojedinac radi države i drugo da je država radi pojedinca. Prvo je orientalno, a drugo okcidentalno shvaćanje. Pilar se priklanjao potonjemu, tj. da se „državni razvitak mora udesiti isključivo prama dobrobiti pojedinca". No, „okcidentalno shvaćanje" ne može se uzimati bezuvjetno, za što su Pilaru primjer Englezi, koji su za rata trpjeli „suspenziju engleske slobode, koje pod normalnim prilikama nebi trpili".[537] Ti su njegovi dvosmisleni pogledi, razapeti između pojedinca, njegove slobode i naroda i njegove države, trajno obilježje mišljenja hrvatske međuratne inteligencije. Svjesni su dostojanstva ljudske osobe, što je odnjegovala zapadna kultura, a s druge strane nisu odustajali od isticanja kolektivnih veličina, države i naroda. Nije to svojstveno samo tadašnjim hrvatskim preokupacijama, nego su naširoko i dvojbe europske politike kako pomiriti prava pojedinca i državne ovlasti.

Dva su trenutka od presudne važnosti za detektiranje europskih problema tridesetih godina 20. stoljeća. Jedan je politički trenutak, koji se odnosio na zahtjeve poraženih strana iz Prvoga svjetskoga rata za promjenom Versajskoga ugovora, što je značilo i teritorijalno prekrajanje političke karte Europe. Uz problem unutarnjega javnoga prava, drugi središnji problem u svijetu tadašnjega prava koji je imao dalekosežne političke konotacije jest „problem medjunarodnoga javnoga prava" ili kako „dovesti u sklad suverenost države s pravima medjunarodne zajednice".[538] Drugi trenutak, onaj društveni, odnosio se na iznalaženje rješenja radi izlaska iz sveopće krize postojećega društvenoga sustava. Taj se trenutak više nije mogao ispustiti iz vida

[535] Tihomir CIPEK, „Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologije hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca", *Dijalog povjesničara/istoričara 3*, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2001., 278.

[536] Ivo PILAR, *Borba za vrijednost svoga „ja": pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922., 189.

[537] *Isto*, 199.

[538] Petar DIGOVIĆ, „Problem suverenosti i medjunarodno pravo", *Mjesečnik pravničkog društva* 52/1936., br. 4-5, 145.

budući da se nacionalnomu pridružilo i socijalno pitanje u poslijeoktobarskim danima. Sada ono ulazi u samo središte političkih odnosa, u određenom smislu i u intelektualnu modu, onako kako je nacionalno pitanje osvojilo epohu 19. stoljeća. Sve se više pojavljuju političari i intelektualci koji su sumnjali u velike ideale Francuske revolucije, prozivajući njezin sustav parlamentarizma i demokratizma odgovornima za tekuću krizu međuratne Europe. Ukratko rečeno, tražila se preobrazba versajske Europe, a na socijalno-ekonomskom planu kretalo se smjerom traženja alternativa demokratskim ustanovama i slobodnoj ekonomici. Rješavanje velike ekonomske krize (1929. – 1933.) i ukidanje društvenih razlika među stanovništvom imperativi su socijalne države koju su europska vodstva počela tada podizati.

Ta nova formacija države, koja se nametnula u europskom međuraću, udaljavala se od liberalne države, koja se ograničavala na javni mir i red i zazirala od intervencije u šire odnose društva i kulture. Tako su već devetnaestostoljetni mislioci Hegel, Johann G. Fichte i Ferdinand Lassalle, vjesnici „nove države", tražili širenje njezinih kompetencija na društveno polje. Njezina obveza postaje da se izravno založi za interese i prava slabijih i nemoćnih, a ne da nezainteresirano promatra sa strane. Tako je Lassalle pozivao reakciju države protiv liberalnih tekovina, a njezinu čedu nacionalnoj državi suprotstavljao je Marxovo načelo klasne borbe.[539] Liberalna država kao „slaba država", prema kritičarima liberalizma, donijela je svu pomutnju i kaos bezvlašća koji se sručio na nacionalno jedinstvo europskih naroda. Do razočaranosti demokracijom i liberalizmom dolazilo je zbog toga što su oni dali prevelike slobode pojedincu i rodili protuučincima koji su proizveli nacionalne i državne krize. Na drugoj se strani kao smrtonosna prijetnja naciji i državi, vrhovnim vrednotama nacionalizma i fašizma, nazirala radikalna ljevica.

Ni marksizam, kako je pisao komunistički apostat Mirko Kus Nikolajev, nije smatrao da država posjeduje bilo kakav moralni sadržaj, nego je to „pravna organizacija klase eksploatatora" ili, bolje reći, „klasni instrument buržoazije". Stoga „država u historijskom razvoju ne igra nikakvu ulogu već je redovno izraz razmjene klasnih snaga". Kus Nikolajev malo dalje smatra da je taj „odnos nepovjerenja radničkog pokreta prema državi paradoksalan", jer istodobno od države ište „proširivanje socijalno-političkih mjera".[540] Da se otklone bilo kakve dvojbe oko marksističkoga razumijevanja države, treba istaknuti da je završni cilj marksizma društvo u kojem su ukinute sve klase, nakon čega ima nastupiti smrt države. Njegov sveobuhvatni internacionalizam i poziv na korjenitu društvenu revoluciju poljuljao je temelje nacionalnih država. Konzervativni i fašistički napad na liberalni poredak i parlamentarni život temeljio se na prigovoru da se „minimalna država" nije sposobna oduprijeti iskušenjima koje je donosila „crvena opasnost". Zbog toga je zaziv da se provedu „nacionalne revolucije" zapravo značio uvođenje snažne i autoritarne vlasti, što je sve skupa zahtijevalo znatna proširenja državne moći i ovlaštenja da bi se ukrotila „boljševička zvijer". U savršenoj harmoniji trebale su srasti nacija i država

539 M. KUS NIKOLAJEV, *Mostovi elite*, 27.

540 *Isto*, 24-27.

u nacionalističkoj državi. „Nova država" ne bi uživala blagodati trostruke podjele vlasti, pa ne bi imala ni predstavničko tijelo ni izbornu demokraciju, nego bi sva vlast trebala pasti u ruke vođi i pokretu kojem stoji na čelu. Temeljni politički subjekt više ne bi bio pojedinac s građanskim pravima i slobodama (*les droits de l'homme*), nego narodna zajednica (*Volksgemeinschaft*), kojoj bi takav pojedinac trebao biti podređen. Taj pojam uveo je njemački sociolog Ferdinand Tönnies u svojem poznatom djelu *Gemeinschaft und Gesellschaft* iz 1887., u kojem je širio korporativističku ideju društva. Osim obnove nacionalnoga duha, prišlo se i tomu da se preoblikuje i potpuno nanovo definira uloga države u postkapitalističkom i postliberalnom svijetu.

Giovanni Gentile, jedan od najistaknutijih ideoloških učitelja talijanskoga fašizma, tvrdio je da se u protivnosti prema liberalnoj državi koja je bila, kako je to rekao veliki hegelijanac Lassalle, „noćobdija" i „policajac", rodila fašistička ideja države koja je moralna i duhovna činjenica. Takav opis liberalne države koju je dao Lassalle kolala je poslije u diskursu fašizma, autoritativno-nacionalističkih pokreta i u NDH.[541] U talijanskoj idealističkoj filozofiji još je jedan njezin predstavnik, Benedetto Croce, na sličan način govorio o etičkoj važnosti države. Veličanje države toliko se bilo razbuktalo i poprimilo je takve razmjere u „totalnim pokretima nove Europe" da je to trpjelo kritike za idolopoklonstvo prema državi, na što je u svojim kritičkim dijagnozama upućivao papa Pio XI., imenujući pojavu takva odnosa prema državi statolatrijom u svojem apostolskom pismu *Non abbiamo bisogno* iz 1931. godine. Fašizam je raširio i razvio filozofiju državne svemoći i pozivao da se obožava država u duhu idealističke filozofije.

Christopher Dawson, obuzet namjerom da pronikne u duh vremena, upozoravao je 1934. da se državna kampanja toliko proširila da se sprema progutati cjelokupni ljudski život i da neće ostati ništa izvan njezina dosega.[542] Dawson je ponudio takve ocjene u vrijeme fašističke konsolidacije u Italiji i kada se početkom 1933. vlasti domogao Adolf Hitler, koji oboje rade na tome da se uspostavi „jaka država" i da se u tim zemljama vlada „čvrstom rukom". I Rooseveltov *New Deal*, koji je uveo do tada nezamisliv državni utjecaj na američku ekonomiju, ali i učenje britanskoga ekonomista Johna Maynarda Keynesa o državnom intervencionizmu nagovijestili su da se i u „zapadnim demokracijama" odvija jačanje državne uloge i da se odustaje od stare politike *laissez faire*.

Koji bi oblik društvenoga uređenja trebala zadobiti ta još nepostojeća hrvatska država, pobuđivalo je nemalo zanimanje državotvornih intelektualaca (1935. - 1939.). To su općenito trenutci živih i žestokih rasprava međuratnih intelektualaca u Kraljevini Jugoslaviji i Europi. Oni su zalazili u razna područja filozofije, ekonomije, prava, politike i sociologije kako bi pridonijeli da se uspješno riješi opreka između pojedinca i političke zajednice. Te teme ne gube na važnosti i za njih zanimanje ne jenjava ni nakon što su Hrvati uspjeli izboriti autonomiju 1939. godine. Ali, rez koji se dogodio 1941. itekako se osjetio jer je odmah postalo očito da se u NDH, i u doktrinarnom i

541 I. BOGDAN, „Ustaški pokret i državna vlast", 2.; E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog*, 30.

542 Christopher DAWSON, „Religion and the Totalitarian State", *Criterion* 14/1934., br. 54., 1-16.

praktičnom smislu, krenulo podizati državu, ugledajući se na talijanske i njemačke primjere.

Naravno da se socijalno učenje katoličkih intelektualaca temeljilo na crkvenoj društvenoj misli. To je misaona okosnica za društvenu obnovu hrvatskoga društva između dvaju ratova koja je najviše konkurirala marksizmu. Što je marksistima bio Marxov *Kapital*, katolicima su enciklike *Rerum novarum* iz 1891. Lava XIII. i *Quadragesimo anno* iz 1931. pape Pija XI.[543] Tomistička filozofija, učenje sv. Tome Akvinskog o društvu, polazište je misli katoličkih intelektualaca i crkvenoga socijalnoga nauka u tim enciklikama. Tomizam koji se čvrsto ukotvio u zasade kršćanske teologije smatra čovjeka i pojedincem (*individuum*) i osobom (*persona*), što odudara od „atomističkog individualizma i kolektivizma" koje propovijedaju liberali i komunisti. Kao pojedinac je podređen i ovisan o zajednici, s njom organski vezan, ali kao osoba nadređen je zajednici, pa osoba ima pravo odlučno reći ne diktatima zajednice pozivom na vlastitu savjest.[544] Učenje o društvu dio je nasljeđa bivše Hrvatske pučke stranke, čiji su djelatni članovi prije Aleksandrove diktature bili mnogi katolički intelektualci.[545]

Ono što mori katoličke intelektualce spoznaja je da je moderna ekonomija, kako ju je razradio Adam Smith, u svemu svjetovna, oslobođena religioznoga duha, iz koje su izbačeni kršćanska vjera i moral. Pojedinac tako, lišen svih moralnih i vjerskih ograničenja, beskrupulozno trči za profitom, klanjajući se tomu Mamonu modernoga doba. To je dovelo do izljeva individualnoga egoizma, koji više nije mario za moralno odnošenje i opće dobro, nego samo za vlastito. Mišljenja su da treba pošto-poto umaći radikalnim rješenjima kakve je predlagao marksizam te da je reforma postojećega društva i ekonomija temeljena na privatnom vlasništvu put k izlazu iz socijalnih i ekonomskih dubioza. Mora ga se preoblikovati poštujući privatno vlasništvo tako da se uvede korporativizam, koji bi ispravio mane liberalnoga kapitalizma u smislu veće solidarnosti i veće brige za opće dobro. Time bi se stalo na kraj nepovoljnoj i neravnomjernoj raspodjeli dobara tako što bi svi slojevi društva mogli imati udjela u ekonomskim bogatstvima, a ne samo tanka društvena manjina.

Katoličkom nazoru bio je tuđ svaki egalitarizam znakovit za marksističko i socijalističko stajalište, budući da i u ekonomiji vrijedi načelo *suum quique tribuere*, odnosno dati svakomu ono što mu pripada. Cjelokupna društvena obnova, socijalna i ekonomska, neizvediva je bez dalekosežne moralne i duhovne obnove, bez duboke rekristijanizacije europskih društava.[546] Zagovaranje talijanskoga fašizma kao ideologije nije bilo aktualno ni za socijalno rješenje. Katolički intelektualci kritizirali su Mussolinijev korporativizam, koji nije dopuštao slobodno organiziranje i djelovanje korporacija mimo državnoga nadzora, pozivajući se na papinsku encikliku iz 1931. godine. Fašistički društveno-ekonomski model nije poštovao načelo supsidijarnosti, nego je gladan moći želio kontrolirati korporacije, podržaviti ih i birokratizirati,

543 „Socijalni program seljačkog pokreta", *Hrvatska straža*, br. 5., 8. I. 1938., 2.

544 Dominik BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, Zagreb 1944., 153-155.

545 Lj. BOBAN, „Kršćanska demokracija u hrvatskoj političkoj misli", 203.

546 Juraj ŠĆETINEC, „Smjernice socijalne obnove", *Hrvatski socijalni tjedan*, sv. I., Zagreb 1937., 41.

čime s tim osobinama „pomaže fašističkim političkim ciljevima, a nikako socijalnom poretku".[547]

Pokreti i ideje društvenih mislilaca, koji su odabirali treći put u konstituiranju države i društva naspram liberalizma, fašizma i komunizma, poput solidarizma, korporativizma, kooperatizma, pripadali su katoličkomu svjetonazoru te su poslije podupirali hrvatsku nacionalnu emancipaciju od jugoslavenske ideje i jugoslavenske države. Svi su redom bili, po svojem pozivu, istaknuti filozofi, teolozi, pravnici, ekonomisti i sociolozi. Glavni impulsi korporativizma koji se podigao pod okriljem Katoličke Crkve razvijali su se u znaku kršćanske socijalne filozofije. Šćetinec se ovako izrazio o dvjema enciklikama Lava XIII. i Pija XI. koje čine osnovu moderne kršćanske socijalne filozofije:

> „Obje ove enciklike čine jednu cjelinu. One imadu veliko značenje i praktičko značenje. One su najvažniji izvor kršćanske nauke o socijalnom pitanju i socijalnoj reformi. Za katolike imadu ako i ne dogmatičko, ali ipak auktoritativno značenje. Zato i kršćanski pokreti za ostvarenjem socijalne reforme ravnaju svoju djelatnost prema smjernicama, koje su dane u ovim enciklikama".[548]

Posebne zasluge u tome da se katolički korporativizam promicao u Hrvatskoj prije rata pripadale su „Domagoju", sastavnici Hrvatskoga katoličkoga pokreta. Po uzoru na druge katoličke zemlje diljem Europe, u drugoj polovini 1930-ih organizirani su u Zagrebu „socijalni tjedni" na kojima su se najpozvaniji katolički intelektualci bavili socijalnim pitanjem. Tijekom toga razdoblja održana su čak četiri socijalna tjedna: 1932., 1937., 1938. i 1940. godine.[549] Prvi neslužbeni socijalni tjedan bio je „Tečaj socijalnih predavanja" održan od 4. do 10. prosinca 1932., a nosio je naslov „Načela društvene obnove". Drugi se službeno odvijao od 25. do 31. listopada 1937. pod nazivom „Obitelj u društvenom životu", a treći od 23. do 28. listopada 1938. pod imenom „Društveni poredak i društveni pokreti" u zgradi Hrvatskoga sabora. Glavni organizatori i promicatelji bili su zagrebački nadbiskupi Bauer i Stepinac. U širem odboru „Socijalnoga tjedna" sjedio je predsjednik Juraj Šćetinec, a članovi su bili Milan Ivšić, Andrija Živković, Josip Nagy, Stjepan Bakšić, Stjepan Poglajen, Mate Vodanović, Ivan Oršanić, Ivo Schrekeis i Stjepan Podolšak. Teme crpe poticaje iz djela crkvenoga učiteljstva: *Rerum novarum, Quadragesimo anno, Casti connubii, Caritate Christi compulsi.* Inače je socijalni tjedan započeo pohod iz Francuske 1905., a tridesetih godina 20. stoljeća proširio se u još petnaestak europskih država. S Hrvatskim katoličkim kongresom, koji je poduzetni biskup Mahnič pokrenuo na samom početku stoljeća, krenulo se u rasprave o socijalnom pitanju tako da se prvi socijalni tečaj održao u Zagrebu već 1908. godine.

Razlog zašto su se organizirali socijalni tjedni leži u okolnostima prema kojima je „velika socijalna i moralna bijeda novijeg doba potakla katoličke naučenjake i kulturne radnike, da temeljito proučavaju socijalna i moralna zla, od kojih trpi današnje

[547] „Lažni branitelji demokracije", *Hrvatska straža*, br. 26., 2. II. 1938., 2.

[548] J. ŠĆETINEC, „Smjernice socijalne obnove", 30.

[549] „Putevi omladine", *Katolička riječ*, br. 45., 14. XI. 1940., 1.

društvo, te da traže puteve i načine, kako da se poboljša u duhu pravde i kršćanske ljubavi stanje svih onih društvenih slojeva, koji trpe".[550] Osim izdanja zbornika radova sa socijalnih tjedana, koji su uzastopno izlazili tri godine, od 1937. do 1939., odlučnim je zalaganjem Ive Lendića i Ive Bogdana 1934. pokrenuta *Moderna socijalna knjižnica*. Svrha te izdavačke biblioteke bila je prije svega da se „hrvatskoj javnosti, kaže prava riječ o pogibelji, koja našem narodu prijeti od pogubnih ideja kapitalizma i marksizma te da upozori i na druge negativne pojave u našem narodnom životu".[551]

Kritika totalitarne države

Osnivač hrvatskoga „Socijalnog tjedna" i predsjednik „Domagoja", Juraj Šćetinec vodeća je osoba katoličke socijalne misli uoči rata. Tražio je provedbu reforme hrvatskoga društva u kršćanskom duhu. Šćetinec je jasno naglašavao razliku koja strogo razdjeljuje fašistički i nacionalsocijalistički korporativizam i katolički govor o korporativnom društvu. Uz pomoć toga Šćetinec je želio provesti demokratizaciju i na društveno-ekonomskom području, koju liberalna demokracija nikada nije uspjela ozbiljiti, zbog čega je glavni intelektualni problem njegova doba na koji način političku demokraciju prenijeti na polje društvenosti i kako pravičnije izvesti ekonomsku raspodjelu bogatstava.[552] Tako je Šćetinčev korporativizam jedino rješenje za punu demokratizaciju života. Šćetinec podupire demokraciju na političkom polju i odbacuje „autoritativno vodstvo",[553] što je uvjerenje većine tadašnjih katoličkih intelektualaca. Očuvati u politici demokratski poredak važan je zalog da se s „nedemokratičnosti" prekine i na socijalnom polju. Katoličko socijalno učenje, za razliku od fašizma i liberalizma, koji su slavili državu i pojedinca, prepoznaje bogatiju i raznovrsniju sliku društva te priznaje i druge njegove životne stanice. To su „obitelj, stalež, općina, pokrajina i narod", a „svaka od ovih zajednica ima svoja vlastita prava, koja izlaze iz njihove prirode".[554]

> „Društveni organi ili staleži, dosljedno, ne mogu postojati samostalno, nego njihovim životom i djelatnosti ima da ravna cjelina organizma – država! Iz te ideje univerzalističkoga organskoga poimanja društva izvode fašizam i nacionalsocijalizam praktično načelo unitarističkog totaliteta tj. sveobuhvatne jedinstvene vlasti države u upravljanju djelatnosti staleških organizacija".[555]

Spannovo se učenje ugradilo i u osnove austrijskoga korporativizma. Šćetinec je istraživao taj korporativizam u novome austrijskom ustavu od 1. svibnja 1934., koji je dokinuo demokratske ustanove prve republike. Držao je da je samo načelno pisan

[550] *Isto*, 3-10.

[551] Tiskane su knjižice i brošure koje su izašle idućih godina. S. KLJAIĆ, „Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918. - 1941.)", 564.

[552] Juraj ŠĆETINEC, *Korporativizam i demokracija*, Zagreb 1936.

[553] Milivoj MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, Zagreb 1940., 23.

[554] „Wilder napao biskupsku poslanicu", *Hrvatska straža*, br. 19., 24. I. 1937., 2.

[555] J. ŠĆETINEC, „Totalitarizam", *O ekonomskim i društvenim sustavima*, Zagreb 2011., 246-247.

„u duhu kršćanstva i socijalne pravde", s tim da je u stvarnosti „po svojem pretjeranom autoritarnom režimu tuđ duhu enciklike *Quadragesimo anno*, a pogotovo mu je oprečan, u koliko u praksi daje izražaja tendencijama državnog totalitarizma". I Dollfussova Austrija tako se bitno ne odmiče od Njemačke i Italije, što Engelbertu Dollfussu ipak nije pomoglo izbjeći pucnje atentata u skorome nacističkom prevratu tijekom ljeta 1934. godine. Šćetinec je smatrao da ni austrijski ustav iz 1934. nije dao korporacijama mogućnost samostalnoga djelovanja u smislu da budu autonomne ustanove izvan državnoga nadzora, pa je u vezi s tim napominjao:

> „Ove neke tendencije austrijskog režima mute sliku ideala kršćanske korporativne države, osnovane na načelu slobode individue, samouprave staleža, te međusobne solidarnosti i organske povezanosti pojedinaca i društvenih skupina. Koliko austrijski režim prije sretno prebrodi sadašnje 'prelazno stanje' i svlada tendencije pretjeranoga autoritarizma, a pogotovo totalitarizma, to će prije ostvariti istinski kršćanski korporativni sistem koji traži novi društveni red, osnovan na socijalnoj pravednosti i općoj solidarnosti."[556]

Šćetinec je podupirao solidarističko učenje o društvu u oporbi sa smjerovima društvene izgradnje u Austriji, Njemačkoj i Italiji. Solidarizam je naučavao, protivno univerzalističkoj teoriji, da su „pojedinci bili faktički i historijski prije države i prije staleške organizacije, a uvijek su bili i jesu samostalne jedinice, koje imadu samostalni bitak i svoj samostalni cilj". Zbog toga bi ukidanje privatnoga prava u novoj fašističkoj civilizaciji moglo biti fatalno za sudbinu čovjeka, za njegovu slobodu i dostojanstvo.

> Zato pojedinci imadu svoju samostalnu pravnu sferu, koja iako se sve više suzuje u korist zajednice, radi ostvarenja zajedničkih svrha, ne može i ne smije nikako biti posve ukinuta, jer bi ukidanjem individualne pravne sfere bila izbrisana i ličnost čovjeka".[557]

Služeći se analogijom prirodnoga organizma, tvrdio je da „u prirodnom organizmu imadu organi svoju određenu samostalnu funkciju, kojom doprinose uspješnom funkcioniranju cijeloga organizma, tako i u društvenom organizmu treba da organi imadu što veću samostalnost djelovanja na svom području ili samoupravu". Prema njemu bi korporativna udruženja trebala biti pravna tijela, s nezavisnom i samostalnom inicijativom, a država bi imala samo formalni nadzor nad njima.

> „Kao što pojedinac, tako i prve, manje zajednice treba da imaju što opsežniju samostalnu sferu svojega djelovanja, jer će u njima moći razviti maksimum svojih energija s najvećim rezultatom. Što ne mogu izvršiti manje zajednice, neka preuzmu u svoju dužnost veće zajednice, i konačno neka država, ta najveća društvena organizacija, uzme sve one poslove, koje ne mogu vršiti manje zajednice i pojedinci radi njihova opsega, težine, kompliciranosti i sl.".[558]

Opovrgavao je da fašizam i nacionalsocijalizam iskreno idu za socijalnim jedinstvom i da im je cilj ukloniti velike razlike među pojedinim klasama kao što tome

[556] *Isto*, 51-52.

[557] *Isto*, 247.

[558] *Isto*, 247-248.

teži katolički korporativizam, koji vidi „u demokratskom režimu punu mogućnost ostvarenja korporativnog cilja". Kod njih se radi o tome da najprije žele osigurati političko jedinstvo, doći do nacionalnoga totaliteta preko ekstremnoga oblika etatizma. Prema Šćetinčevim procjenama, takvi eksperimenti pristupaju socijalnomu programu iz motiva koristi da bi utišali komunističku prijetnju i tako zaveli unutarnji red. I Pavelić poslije, ali i Hitler, bili su u pogledu socijalnoga pitanja gotovo nezainteresirani, vidjevši u tome samo sredstvo da se ispune njihovi politički ciljevi. Tako su politička konsolidacija i osvajanje moći nad državom i društvom krajnji cilj i fašizmu i nacionalsocijalizmu. S obzirom na to da je država etička pojava, ona mora stvoriti okolnosti za moralno jedinstvo svih svojih državljana u duhu novoustoličenoga nacionalsocijalističkoga i fašističkoga morala. Podređivanje svih stanica društvenoga organizma političkoj vlasti uvjetovano je ideološkim pretpostavkama o specifičnoj ulozi države, ali i potpuno pragmatičnim razlozima. Naime, Mussolinijeva partija ima totalitarno poslanje da zagospodari svim sektorima ljudskoga života.[559] Obje ideologije spremne su dati prvenstvo politici nad ekonomijom, zbog čega su korporacije birokratizirane i bezuvjetno podvrgnute režimu, koji je „autoritaran, totalitarni i hijerarhijsko-birokratski".[560]

Šćetinec je imao svojega favorita u tadašnjoj Europi, što se tiče društvenoga uređenja, u dalekom Portugalu koji je živio pod „profesorskom diktaturom" Antónija de Oliveire Salazara. Portugal je odlučan da sa Salazarom na čelu izbjegne zastranjenjima fašističke revolucije, zbog čega ga enciklika pape Pija XI. navodi kao primjer „kršćanske države" u nastajanju. Salazar, profesor ekonomske politike Sveučilišta Coimbra, uredio je državu prema enciklici Pija XI., i to tako što se okrenuo „velikom duhovnom nasljedstvu prošlih stoljeća", kršćanskoj vjeri i kulturi.[561] Salazarov Portugal nije naginjao nacionalnomu ekstremizmu i imperijalizmu kakav se tada uočavao u Njemačkoj i Italiji, gdje je zavladao „totalitarizam države i nacije".[562] Portugalski ustav donesen 1933., premda je prihvatio podlogu fašističkoga korporativizma, uzeo je u obzir kritike iz *Quadragesimo anno* te je „usmjerio djelatnost korporativnih organa prema načelima slobode, supsidijarnosti samouprave, kako su u enciklici istaknuta".[563] Šćetinec je pozdravio portugalsku korporativističku politiku. Makar je načelna i nalazi se još na papiru, mnogo je prihvatljivija od modela „talijanskih korporacija, koje su državni organi, sredstva apsolutne totalitarne državne vlasti za kontrolu i discipliniranje svih socijalnih elemenata i gospodarskih sila".[564] I Stjepanu Zimmermannu *Estado Novo* jedina je od svih „autoritativnih država nove Europe", koja je imala „dodirne crte s Platonom", što se očitovalo u prvenstvu „spiritualističkog nazora o životu", u kojem portugalska kršćanska kultura mora dati putokaze da bi se uredili društvo i država. Kršćanska misao i platonistička filozofija države

[559] J. ŠĆETINEC, „Socijalna organizacija fašizma", *Mjesečnik pravničkog društva* 60/1934., br. 9-10, 429-430.

[560] J. ŠĆETINEC, „Totalitarizam", 249.

[561] J. ŠĆETINEC, „Načela obnove kršćanske države", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 15., 20. I. 1938., 2.

[562] J. ŠĆETINEC, „Korporativni sistem u Portugalu (I. dio)", *Ekonomist* 4/1938., br. 6., 249.

[563] J. ŠĆETINEC, „Korporativni sistem u Portugalu (II. dio)", *Ekonomist* 4/1938., br. 10-11, 453.

[564] *Isto*, 454.

daju onu tako plodonosnu sintezu, smatra Zimmermann, koja je najprikladnija da se društva približe vječnim idealima pravednosti.[565]

Eugen Sladović (1882. – 1960.) bio je u početku karijere pravnik i nastavnik u državnoj službi Monarhije na području Bosne i Hercegovine, a u međuraću i NDH posvetio se profesorskomu poslu u području pravnih nauka na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi. Taj Jelšanin podrijetlom spadao je u redove hrvatske katoličke inteligencije. U godinama pred novi svjetski rat Sladović je zastupao mišljenje da bi „koncepcija suvremene države trebala sadržavati sintezu modernog individualizma, modernoga umjerenoga etatizma i ideologiju kršćanske socijalne moderne demokracije ili prema hrvatskoj narodnoj formulaciji ideju slobode, pravice i čovječnosti".[566] Tako se Sladović priklanjao srednjemu putu i držao se *aurea mediocritas* između „ekstremnog individualizma i ekstremnog etatizma". Pišući o „ekstremnom individualizmu", ciljao je na zapadne demokracije, a u drugom slučaju na suprotne tabore fašizma u Italiji, nacionalsocijalizma u Njemačkoj i komunizma u Sovjetskom Savezu. Tri potonja „ekstremna etatizma" vrebaju slobodu pojedinca jer, kako primjećuje Sladović, „spadaju prema svojoj osnovnoj ideji usprkos mnogih unutarnjih i bitnih različitosti u sistem univerzalističkih državnih teorija sa akcentuiranom i dalekosežnom tendencijom apsorbiranja svake pojedinačne egzistencije".[567] I Sladović je kritici izvrgnuo liberalni kapitalizam i s njim povezanu „tiraniju individualizma" pod kojim je Zapad stenjao, koji je zbog pohlepe za profitom i nekontroliranim bogaćenjem pojedinaca odgovoran i za raspadanje tradicionalnih vrijednosti i kršćanske vjere.[568] Glede uređenja hrvatske države koja čeka oživotvorenje, Sladović kaže da bi u svojem budućem ustavnom ustrojstvu trebala uspostaviti ravnotežu između slobode pojedinca i zajednice „solidarizmom" natopljenim kršćanskim duhom. Sladović je, kao pravnik, dobro poznavao solidarističku školu prava koja se razvila pod utjecajem Augustea Comtea, Henrija Bergsona i Léona Duguita u devetnaestostoljetnoj Francuskoj, gdje se javila kao reakcija na apstraktna prava čovjeka i građanina iz Francuske revolucije, koja je preko toga, kako je Sladović istaknuo, stavila pojedinca na „pijedestal božanstva". Ono što je Sladović nazivao „solidarizam", Ivan Oršanić imenovao je „zakonom društvene ravnoteže" kojim se, prema kršćanskim idealima, trebao očuvati održivim odnos između pojedinca s jedne i države i naroda s druge strane.[569]

I. Oršanić je 1937. prihvaćao diktaturu hitlerizma kao nuždu koja je trebala okončati „anarhično stanje" koje je izniknulo pod Weimarskom Republikom. Međutim, gajio je rezerve prema njemačkom i sovjetskom totalitarizmu jer su od diktature napravili „idejni dogmatizam" koji je rušio odavna stečene slobode. Prema Oršaniću, totalitarizam je „diktatura jedne misli (doktrine) nad mislima kolektiva

[565] S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 58-59.

[566] Eugen SLADOVIĆ, „Individuum i zajednica", I. dio, *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 9., 509.

[567] E. SLADOVIĆ, „Individuum i zajednica", II. dio, *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 10., 591-599.

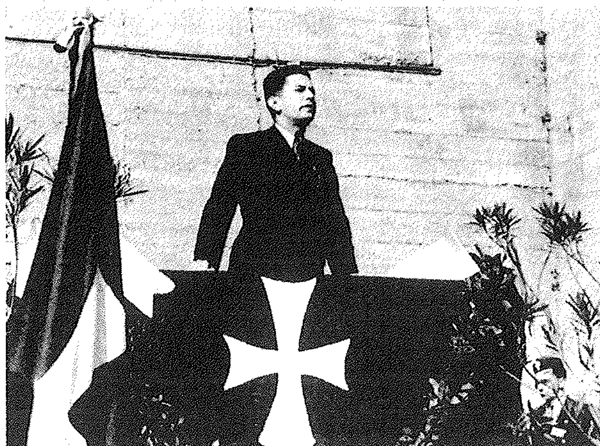
[568] E. SLADOVIĆ, „Individuum i zajednica", I. dio, 505.

[569] Ivan ORŠANIĆ, „Zakoni društvene ravnoteže i evolucionog impulsa", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 5-6, 629-643.

pojedinaca sa krajnjom sankcijom ubijstva".[570] Nove revolucije donijele su totalnu vlast države nad ljudskom osobom, kako se to dalo primijetiti u sovjetskoj Rusiji i Njemačkoj, što se izravno kosilo s Oršanićevim pojmom „zakona društvene ravnoteže". Kao kod Sladovića i Zimmermanna, i Oršaniću se portugalski *Estado* najviše približio izgledu moderne katoličke države.[571] Osim Portugala, Oršanić je simpatizirao i Slovačku, koja je trebala biti lučonošom hrvatskoga eskapizma iz Jugoslavije, pa Oršanić zdušno pozdravlja uspostavu „kršćanske i nacionalne" slovačke države.[572] Sve je to pisao u atmosferi 14. ožujka 1939., kada je po slovačkom proglašenju neovisnosti nekoliko dana iza upriličeno slavlje na zagrebačkim ulicama, koje se onda spontano pretvorilo u protubeogradske demonstracije.

Jedan od onih koga je proglašenje hrvatske države ponukalo da promišlja koji bi društveni ustroj ta država trebala imati bio je i Feliks Niedzielski (1912. - 1947.). Taj se mladi katolički intelektualac poljsko-srpskih korijena, dosljedni antikomunist i pobornik katoličke socijalne doktrine, još i prije rata priklonio ideji hrvatske države. Za Niedzielskoga je (hrvatska) nacionalna država onaj uvelike najviši politički ideal za koji je živio i borio se njegov naraštaj. Nije odobravao primjenu metoda prirodnih znanosti na svijet u kojem odlučuje čovjek, ali i uopće mehanicističko gledanje na društvene pojave, jer društveni organizam ne poznaje nikakvih determinističkih ograda budući da je sastavljen od slobodnih osoba koje posjeduju vlastitu odgovornost.

Niedzielski je na početku rata ušao u vlast, zauzimajući različite položaje unutar ustaškoga pokreta. U svojim tekstovima negativno je oslikavao prirodu autoritarnih i totalitarnih država te se i dalje držao katoličkoga učenja o državi. Posljednja je svrha države opće dobro (*bonum commune*), a njezin temelj pravednost, koja je prema klasičnom poimanju „stalna i ustrajna volja svakome dati ono što mu pripada". To je aristotelovski pojam poslije preuzet u tomističkoj filozofiji, a obilježio je katoličko poimanje politike i države. U silovitom i prekomjernom narastanju moći države nazirao je opasnost za čovjeka i njegovu slobodu, pa je zahtijevao da je „neophodno potrebno djelovanju državne vlasti postaviti apsolutnu granicu". Ta je granica, prema njemu,



Feliks Niedzielski

[570] I. ORŠANIĆ, „Problem totalitarizma", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 5-6, 301.

[571] I. ORŠANIĆ, „Stvaralac suvremenog Portugala, Dr Oliveira Salazar moderni katolički državnik", *Hrvatska straža*, br. 206, 11. IX. 1937., 2.

[572] I. ORŠANIĆ, „Zakon odgovornosti", *U prelomu Europe*, 83-84.

prirodni i nadnaravni Božji zakon, „stoga nijedna odredba državne vlasti koja bi se protivila tom zakonu, ne obvezuje podanike u savjesti". Štoviše, ovi ju i ne smiju izvršiti jer se „valja više pokoravati Bogu nego ljudima".[573] Privezanost čovjeka za državu koju je radikalni modernizam doveo do krajnjih granica time što je izrodio totalitarne države neprihvatljiva je za Niedzielskoga, koji je čovjeka doživljavao kao *imago Dei*, čija prava i dostojanstvo potječu od Boga i postoje prije i nezavisno od države. Pogrešnim učenjem držao je univerzalističku teoriju države Othmara Spanna koju je iznio u djelu *Die wahre Staat* iz 1921. godine. Pogrešnim je Niedzielski držao osnovno stanovište njegove teorije države, tj. da je pojedinac „skroz na skroz dio društvene cjeline i da prema tome u čovjeku nema ostatka, koji ne bi bio prožet socijalnim odnosima".[574]

Niedzielski je 1942., u jeku velike ofenzive osovinskih sila na svjetskim ratištima, upozoravao na problem ekstremnoga etatizma kojim se država uplela i u polja kulturnoga stvaranja. Budno bdjenje države nad svijetom kulture nosilo je opasnost „da država intervenirajući stalno preuzima na sebe nove dužnosti i da šireći područje svoje nadležnosti neopazice zapadne u totalitarnost djelovanja, koja ugušuje svaku osobnu pobudu pojedinca". Prevelik utjecaj države na život pojedinaca mogao je imati razorne posljedice, „podčiniti sebi ono što je jedino pod vrhovništvom Najvišeg Gospodara slobodu savjesti, a istovremeno ruši osnovnu ćeliju svog organizma obitelj".[575] I previše je naivno vjerovao da je NDH, u okolnostima u kojima je nastala, mogla postati kršćanskom državom ustrojenom prema božanskim zakonima. Na kraju je, uoči katastrofe NDH, s dozom pesimizma ustanovio da je stalno pozivanje na zapadnjaštvo „farizejski i licemjerno" jer se nije dogodila istinska kršćanska obnova većih razmjera među pripadnicima političke i intelektualne NDH. Njegovo razumijevanje ideje države odisalo je katoličkim naučavanjem i kosilo se s prevladavajućim njemačkim i talijanskim utjecajima u NDH. Tako je njegov apel bio uzaludan u studenome 1941. kada je predlagao da će se u „novostvorenoj Hrvatskoj državi morati odnos pojedinca prema zajednici urediti na zdravom temelju ispravnih načela, bez slijepog nasljedovanja, ali u skladu s duhom vremena, vodeći računa o našim gospodarskim prilikama i o mentalitetu našeg naroda". Jasna je to aluzija da se stane na kraj „slijepom nasljedovanju" nacionalsocijalističkoga i fašističkoga iskustva, koje se oponašalo usprkos htijenjima Niedzielskog.[576]

Nakon nestanka NDH ustaški dužnosnik Viktor Gutić svjedočio je na komunističkom sudu da se Niedzielski protivio ustaškoj politici prema Srbima u Bosanskoj krajini. Glavni zločini nad Srbima u banjalučkoj regiji zbili su se nakon što su vlasti sklonile Niedzielskog u trapistički samostan Marija Zvijezda. Razlaz između Viktora Gutića i Feliksa Niedzielskog u Banjoj Luci buknuo je upravo zbog odnosa prema Srbima. Unatoč zaštiti Srba od progona i premda su srpski svjedoci davali iskaze u

[573] Feliks NIEDZIELSKI, „O državi – pojam i podrijetlo države", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 7-8, 432-433.

[574] F. NIEDZIELSKI, „Pojedinac i zajednica", *Hrvatska smotra* 9/1941., br. 11., 563.

[575] F. NIEDZIELSKI, „O državi – pojam i podrijetlo države", 426-427.

[576] F. NIEDZIELSKI, „Pojedinac i zajednica", 571.

prilog njegovoj nevinosti, komunistički ga je sud bez ikakvih dokaza 11. ožujka 1947. osudio na smrt strijeljanjem.[577] Presuda je izvršena nekoliko dana poslije, kada su zajedno s njim strijeljani Gutić i Nikola Bilogrivić, svećenik i pisac povijesti Banjalučke biskupije.

Ivo Lendić također je pisao protiv jačanja totalitarnih težnji u Europi. Divinizacija države besmislena je i pogubna za ljudsko društvo, a njezina društvena funkcija mora biti „koordinatorna i supsidijarna" i nimalo više od toga. Načelo supsidijarnosti temeljni je zakon na kojem počiva društvena zgrada, da država i više vlasti ne obavljaju djelatnosti koje mogu obavljati niže zajednice, lokalne samouprave i pojedinac. Lendiću je katoličko učenje najdemokratičnije jer pojedincima prepušta prostore slobode i privatnu inicijativu, a svaku centralizaciju države smatra razornom.

> „Po crkvenoj socijalnoj nauci ništa nema odozgo nego sve odozdo i organički. U tom je duboki socijalni demokratizam katolicizma i u tomu se vječni principi katoličkog korporativizma (koji ne predstavlja konkretnog ni standardizovanoga tipa društvenoga uređenja, jer to se prepušta ljudima, to je svjetovni posao, koji ljudi svjetovnjaci provode prema svome vremenu i lokalnim prilikama a za što Crkva ne snosi odgovornosti) razlikuju od fašističkog korporativizma koji nije organski ni odozdo već mehanički odozgo tj. etatistički korporativizam, koji je u sukobu s crkvenom naukom o principima socijalnog organskog korporativizma odozdo pošto Crkva osuđuje etatizam tj. obožavanje države i njezino miješanje u područja koja na nju ne spadaju, a osobito kad bi krnjila prirodna prava pojedinca obitelji staleža i naroda."

Sve u svemu, Lendić je bježao od svake vrste idolizacije države, branio je autonomne slobode drugih društvenih čimbenika i držao da je neophodno obuzdati gomilanje njezine moći, što je u njegovo doba bila raširena pojava.[578] Da bi se hrvatski narod oslobodio „truleži liberalizma", Milan Ivšić (1887. - 1972.) tražio je nedovoljno prepoznate vrijednosti „hrvatske narodne zadruge" kao što su autoritet, moral i smisao za zajednicu i obiteljske vrijednosti. Sve bi one imale odlučujuće mjesto u obnovi hrvatskoga naroda. Ivšić je svoje poznavanje hrvatskoga zadrugarstva gradio na djelu tada uglednoga pravnog učenjaka Vinka Kriškovića.[579] Ivšić je tražio društveno uređenje u obliku „narodnog demokratizma" koji bi se oslanjao na hrvatsku prošlost. Temelj tome pružala je pretpostavka organskoga nacionalizma da svaka nacionalna zajednica ima svoja neponovljiva i jedinstvena duhovna svojstva te da, u skladu s tim, svaka nacija izgrađuje vlastito društveno uređenje. Za liberalističke zakone smatrao je da snose krivnju za propadanje kućnih zadruga i slom hrvatskoga seljaštva. To je bila preskupa cijena modernizacije kada se htjelo preuzeti „obične kopije ideje tuđih naroda". Ivšić posvećuje posebnu pozornost tomu da rasudi seljački aktualizam. On optužuje „liberalističko zakonodavstvo" za tadašnje socijalne potrese na hrvatskom selu i raspadanje kućnih zadruga, jer je silom zakona nametnulo selu njemu nepoznato „nasljedno pravo građanskih staleža". Stoga je Ivšić pozivao vlasti da interveniraju i da se nizom zakona spriječi daljnje usitnjavanje

[577] F. NIEDZIELSKI, *Socijalni nauk, društvo i država*, Zagreb 2012., 30-31.
[578] I. LENDIĆ, „Hrvatska katolička akcija prema hrvatskoj kulturi, politici i socijalnim pitanjima (1936.)", 92-93.
[579] Vinko KRIŠKOVIĆ, *Pravo kućnih zadruga*, Zagreb 1925.

seljačke zemlje te zaustavi raspadanje kućnih zadruga.[580] Samo takav demokratizam koji se živio i ukorijenio u kućnoj zadruzi, u okrilju hrvatskoga sela, može postati pozitivna tekovina u izgradnji boljitka hrvatskoga naroda. Kao ekonomist, sociolog i pravnik katoličkih raspoloženja, isticao je da je demokratizam intrinsičan hrvatskoj političkoj i društvenoj tradiciji te da stoga nije preporučljivo preuzimati englesku i francusku demokraciju niti prihvaćati „crvene" i „crne" diktature.[581]

U istom eseju „Lutanja Europe" Ivšić je osuđivao i ničeizam kao filozofsko tumačenje koje je iznjedrilo kolektivističke pokrete kojima su rukovodili njemački i talijanski diktator.[582] Zato je poslije zahtijevao da „državnici NDH imaju izgradjivati državnopravnu zgradu u već ugradjenim narodnim temeljima", zbog čega je i pisao da je „osudjivao imitatorsku rasnu politiku nacionalsocijalističkog režima, jer se ona protivila mojoj kršćanskoj duši".[583] U Ivšićevim prosudbama demokratizam je do neke mjere uspio u političkoj sferi da „narod vlada sam sobom", ali je skrahirao na ekonomsko-društvenom području, gdje je ideologija slobodnoga tržišta potpuno negirala prave i istinske vrednote demokratizma.[584] Demokratizam po njemu treba proći neizbježne reformske mjere jer se ideologija Francuske revolucije ne može više primjenjivati u suvremenom društvu koje je doživjelo takve dramatične tehnološke i društvene promjene. Ivšić je pravio kombinacije za nekakav *status mixtum* u kojem bi se politički poslovi rješavali demokratski, a društveno-ekonomski bi tražili korporativnu suradnju svih društvenih staleža. Skeptično je promatrao etatizam i državni centralizam koje su forsirali talijanski fašizam, njemački hitlerizam i sovjetski staljinizam. U decentralizaciji, punoj primjeni načela supsidijarnosti i razvoju snažne samouprave ne srozava se državno jedinstvo nego su, naprotiv, to najbolja sredstva za cjelokupan i ravnomjeran razvoj cijele države.[585]

Zadruga je Ivšiću visoki ideal jer je znala ostvariti „koordinaciju između privatnog vlasništva i zajedničkog vlasništva".[586] On je u njoj pronalazio političke, ekonomske i moralne vrline dragocjene za novo uređenje društva koje bi izmirilo interese pojedinca i šire zajednice. U sebi je kao eksponent hrvatskoga *Gemeinschafta* zadruga sažimala ekonomsku solidarnost utemeljenu na kršćanskoj civilizaciji ljubavi prema bližnjem te žilavu i snažnu svijest o narodnoj pripadnosti.[587] Sve te vrednote moraju dati svježinu političkomu hrvatstvu u njegovu hrvanju s velikosrpstvom. Ali, one moraju biti i generatorom ukupnoga preporoda hrvatskoga društva

[580] Milan IVŠIĆ, „Gospodarstvo i država na starim i novim putovima", *Socijalni duh i narodna kultura*, Zagreb 2009., 182.

[581] M. IVŠIĆ, „Lutanja Evrope", *Hrvatska smotra* 6/1938., br. 5., 243.

[582] *Isto*, 236-244.

[583] HR-HDA – fond 1038 – Osobni arhivski fond Milan Ivšić, Milan Ivšić, „Kroz život i rad – pogledi i misli iz mojih autobiografskih bilježaka", Zagreb 1946., kut. 1, 12.

[584] *Isto*, 47-89.

[585] M. IVŠIĆ, „Ekonomski i politički parlament kao rješenje krize parlamentarizma", *Socijalni duh i narodna kultura*, Zagreb 2009., 86-87.

[586] M. IVŠIĆ, „Lutanja Evrope", 244.

[587] Milan IVŠIĆ, „Biološko-sociološki solidarizam", *Problemi suvremenog života: socijalni eseji*, Zagreb 1937., 203-205.

prema načelima kršćanskoga pogleda na svijet. Povratak toj tradiciji i njezino uskrisivanje s usporednim odbacivanjem modernističkoga liberalizma položeno je u središte Ivšićeva sociološkoga opusa. Revitalizacija te tradicije trebala je podići visoku branu prodoru onih „izama" koji, po Ivšiću, kaljaju i truju „dušu hrvatskog naroda": sekularizma, materijalizma, ateizma, liberalizma i komunizma.

Napose je to istaknuo u svojoj „sociologiji seljačkog pitanja", u kojoj je liberalno zakonodavstvo najveći krivac svekolikoga propadanja hrvatskoga seljaštva. Naime, takvi zakoni poništili su postojanost tradicionalnih kućnih zadruga i tako širom rastvorili vrata masovnom pauperiziranju seljaštva. Zato je Ivšić predložio da se izradi seljački zakonik, koji bi spasio seljačku imovinu od daljnjega usitnjavanja i njezina strmoglavoga pada u ekonomsku beznačajnost te podigao među seljacima pravnu svijest o šteti koju su moderni zakoni nanijeli selu. Težak položaj hrvatskoga seoskoga svijeta, koji je u Ivšićevo vrijeme činio oko 80 % hrvatskoga naroda, dodatno je otežavala sve izraženija čežnja seoskoga stanovništva da pobjegne sa sela i napuči gradove. To je Ivšića obuzimalo intelektualnim strahovanjem da osiromašeno seljaštvo u svojem nesnalaženju u nemilosrdnoj gradskoj vrevi života ne postane lakim plijenom komunističke agitacije. Jedini je lijek tomu da se selo sačuva od daljnjega slabljenja i hrvatski narod ostane privržen svojoj prošlosti i običajima kako bi se odbile gromoglasne komunističke pretenzije da se ukine privatno vlasništvo i ateizira hrvatsko društvo.

Ivšić je, ekonomist i sociolog, spadao u one teoretike romantičarske škole koji su izvore prava vidjeli u narodnoj zajednici, zbog čega je hvalio pravnički rad i djelo Baltazara Bogišića. Pronosio je ideju solidarizma, čiji je europski predstavnik u pravnoj znanosti i sociologiji bio Francuz Duguit. Međutim razdvajao je svoj kršćanski solidarizam od biološko-sociološkoga solidarizma Émila Durkheima, Alberta Schäfflea, Gabriela de Tardea i Herberta Spencera.[588] Ivšić se 1935. u Matičinu *Hrvatskom kolu* izrazio kao pobornik staleškoga uređenja društva, smjernica katoličke socijalne filozofije i „zadrugarske ekonomske ideologije" francuske ekonomske škole Charlesa Gidea. Ivšić je, kao francuski đak, prihvatio njegove ideje kooperativističkoga pokreta kojem je početke dao kao ekonomski teoretičar solidarizma, a njegov je rad nastavila skupina njegovih učenika iz Nîmesa (*L'Ecole de Nîmes*). Ta je škola znatno pridonijela kritici ekonomije 19. stoljeća, naglašavajući da bit ekonomskoga života treba biti suradnja i pomaganje, a ne borbeno natjecanje ekonomskih igrača na tržištu.[589]

Uz Ivšića, Vilko Rieger (1911. – 1998.) se također zanimao za povijesno zadrugarstvo u Hrvatskoj i Europi. U predratno je doba kao hrvatski nacionalist odbacivao sve suvremene europske pokrete koji su se razvili tih godina. Rieger je uviđao da prijeteći ratom i željom za svjetskom hegemonijom oživljavaju duhove starih imperijalizama. Nacionalsocijalizam, fašizam i komunizam, prema Riegeru, „nose despotske oznake" jer se očituju kao „diktatorski i autokratski" režimi. To su „tuđinske

[588] M. IVŠIĆ, *Seljačka politika: društveni život na selu*, Zagreb 1937., 12-13.

[589] M. IVŠIĆ, „Zadrugarska ideologija", *Socijalni duh i narodna kultura*, 155-162.

ideologije", jer ne odgovaraju tradicijama i duhu hrvatskoga naroda, i baš kao takvi ti ideološki noviteti ne daju se brzinski primijeniti u drugim narodima i u drugim državama i nacionalnim kulturama, zbog čega će Rieger zapisati da su univerzalno neprimjenjivi.[590] Zato je Rieger, kao uostalom i Ivšić, gurao u prvi plan „hrvatski narodni demokratizam", polazeći od toga da se ključevi rješenja društvene krize nalaze u demokratskom i solidarnom duhu povijesnoga zadrugarstva. Upravo ono mora biti „sredstvo za gospodarsko i socijalno jačanje hrvatskog naroda".[591]

Kao ekonomski i socijalni mislilac, Rieger je također njegovao korporativističku ideju društvenoga uređenja zvanu kooperatizam ili zadrugarstvo. U pogledu hrvatske problematike najbolja osnova za korporativističku ideju drevna je hrvatska kućna zadruga, koja je imala tako veliku važnost u hrvatskoj društvenoj povijesti. Rješavanje socijalnoga pitanja mora se voditi načelom „svi za jednoga, jedan za sve", čemu uzor mora biti kućna zadruga, koja je nepatvorena škola kooperatizma i solidarizma. Riegerovo „narodno zadrugarstvo" mora biti temelj „našega" budućega socijalnog uređenja te se i on slaže s drugim istraživačima i zagovornicima zadrugarstva poput Bogišića, Ivana Strohala, Kamila Tončića i Ivšića.[592] Zamjerio je hrvatskoj inteligenciji što je zbog političke borbe zapustila socijalnu i ekonomsku problematiku te je nalagao da ona svojim „neospornim političkim idealima doda i socijalne". Namijenio joj je obvezu da u epohi uspinjanja lijeve ideologije, kada socijalno pitanje počinje vladati javnim životom europskih naroda, „proučava zadružnu ideologiju i socijalnu orijentaciju seljačkoga pokreta uopće". To što se „hrvatska inteligencija dala sva na politiku, je bez sumnje pohvalno, ali je barem toliko potrebna i privredna akcija", zaključuje Rieger.[593]


Vilko Rieger

Za razliku od većine drugih hrvatskih katoličkih intelektualaca, karakter njegova korporativizma je sekularniji jer je iz svojih pisanja ispustio katoličku socijalnu doktrinu kao temelj korporativne ideje. Kooperatizam i zadrugarstvo koje je zastupao Rieger kao društvenu teoriju nastajala pod snažnim utjecajima različitih teoretičara zadrugarstva iz 19. stoljeća: Roberta Owena, Augustea Fabrea, Lady Byron, Giuseppea Mazzinija, Edwarda Thomasa Craiga. Kritizirajući postulat historijskoga materijalizma da je „ličnost sekundarna u historiji", Rieger je istaknuo

[590] Vilko RIEGER, „Naš društveni poredak", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 11., 627.

[591] V. RIEGER, „Mogućnost zadružne proizvodnje", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 4., 113.

[592] *Isto*, 147-151.

[593] *Isto*, 116-117.

da je „ličnost onaj glavni pokretač, koji stvara, izgrađuje i pokreće socijalno zbivanje". Tako je ličnost „u zadrugarskoj ideologiji najvažniji faktor socijalnog progresa", a veliki umovi prošloga stoljeća uzimali su je kao „srce društva". Da bi upozorio na promašenost marksističkih teza, pozvao se na djelo Thomasa Carlylea *On Heroes* iz 1841., koji je u geniju pojedincu vidio jedinoga pokretača čovječanske povijesti.[594] Rieger je, osim toga, prikazao historijat zadružne ideje, naglašavajući da je zadružno djelovanje oko seljačke Gospodarske sloge zapravo bilo primjena dobro razvijenog zadružnog modela primijenjenog na francuskom selu.[595] Stoga je „socijalni nacionalizam" u savezu sa zadružnom idejom prava prepreka komunizmu jer jednim potezom uklanja nedoumice oko nacionalnoga i socijalnoga pitanja.[596]

Rieger nije mogao pojmiti da dobro jedne klase, kao što piše u „razornom komunističkom programu", bude preče od cjelokupnoga dobra nekoga naroda. Zato, prema njegovu mišljenju, „cilj jednog ispravnog narodnog i socijalnog pokreta ne mogu biti samo interesi jedne klase nego harmonija svih klasa u jednoj narodnoj cjelini u jednom jedinstvu. Ne diktatura proletarijata već kooperativna i korporativna demokracija ne sila i nasilje, već sloboda i pravo".[597] Materijal za socijalno učenje tražio je u mislima Ante Starčevića i Antuna Radića, a ne u katoličkom nauku. Njegov „socijalni nacionalizam" nalikovao je onomu koji je promišljao francuski nacionalist Maurice Barrès.[598] Na učenjima Radića i Starčevića želio je utemeljiti korporativizam i zadrugarsku ideju kao ključnu za hrvatsku naciju i njezin razvoj.[599] Hrvatski „socijalni nacionalizam" morao je crpiti energiju iz vlastite socijalne tradicije, iz „autohtonosti i samoniklosti hrvatske narodne kulture kao osnovice budućnosti".[600] Mile Budak najreljefnije je prikazao takve ekonomske i socijalne filozofije na književno-umjetničkom području koji je protkao čitav njegov opus, a pogotovo u svojem najznamenitijem romanu *Ognjište*, veličajući kućne zadruge, zadružni način života, obitelj, patrijarhalnu civilizaciju i naposljetku nacionalni duh koji se napaja iz takva načina življenja.[601]

Dominikanac Hijacint Bošković, koji je kao filozof pripadao neoskolastičkomu pokretu, izrazio je sveobuhvatnu razradu totalitarnih shvaćanja države i društva. Bošković je to sažeto predstavio na zagrebačkom predavanju održanom u listopadu 1938. pod nazivom „Filozofski izvori nacionalsocijalizma i fašizma". Nasuprot doživljaju države u hegelijanskoj školi, naglašavao je da je ipak „temeljni princip kršćanskog Zapada, prvenstvo duha i dostojanstvo osobe".[602] U izučavanju povijesti njemačke kulture Bošković zaključuje da je nacionalsocijalistička avantura, onako

[594] V. RIEGER, „Zadružna misao", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 3., 146-147.

[595] V. RIEGER, „Naš društveni poredak", 628.

[596] V. RIEGER, *Komunizam ili socijalni nacionalizam?*, Zagreb 1934., 21.

[597] V. RIEGER, „Nacionalna ideja i marksizam", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 6., 258.

[598] Zeev STERNHELL, *The Birth of Fascist Ideology*, Princeton 1994., 11.

[599] Vilko RIEGER, „Razvoj naše socijalne ideje", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 10., 391-397.

[600] V. RIEGER, *Komunizam ili socijalni nacionalizam?*, 18-20.

[601] Mile BUDAK, *Ognjište*, Zagreb 1938.

[602] H. BOŠKOVIĆ, „Filozofski izvori nacionalsocijalizma i fašizma", 131.

kako ju naviješta hitleristička demagogija, kontinuitet u odnosu na stremljenja prošlih stoljeća. Lutherova reformacija, koja se kitila „germanskim kršćanstvom", slamala je prvobitni kršćanski univerzalizam duboko utjelovljen u katoličkoj tradiciji. Kantov agnosticizam i subjektivizam, Hegelov idealizam, romantičarski iracionalizam, Nietzscheov dinamizam – sve su to mozaici povezani u *Weltanschauung* nove njemačke revolucije.[603] Kompleks superiornosti kojim se dičio Treći Reich pravdao se „mistikom rase". Takva je mistika otklonila klasično viđenje čovjeka, koga je Aristotel zadao kao *animal rationale*, tako da novi čovjek, *Übermensch*, „nema više duše, nema uma, nema slobode, sveden je na neku maglovitu i tajanstvenu primitivnu snagu, što izvire iz krvi i tla čistog nordijskog tipa". Bošković se osvrnuo na *Führerprinzip* i zamisao da bi jedan karizmatični vođa mogao imati nadnaravne sposobnosti salvom kritika riječima da se „mase nikada tako slijepo nisu podavale Vođi, kao što to danas čine." Nastavlja u tom smislu dalje:

> „Pojedinac živi za državu i zavisan je o državi. Individuum nema ništa izvan države. Tako se pojedinac potpuno gubi u državi, koja je hipostazirana u jednom jedinome čovjeku. On gubi ne samo političku, nego i individualnu slobodu, a mora misliti kao i Vođa. On mu se potpuno mora predati, mora se na neki način preliti u njegovu volju, koja je također izraz one općenite volje, što se fatalno odrazuje u jednom čovjeku. Pa kao što se nitko ne može oteti fatalnim zakonima te općenite volje, tako se ne možemo oteti niti sugestivnoj snazi Vođe, koji s nekom tajanstvenom silom privlači mase za sobom."[604]

Bošković je u antropološkom modernizmu koji je posjedovao manjkav pojam o čovjeku pronalazio izvore odakle se oboružavaju Hitlerove i Mussolinijeve ideološke vojske.

> „Ako čovjeka shvaćamo kao jednostavni materijalni individuum, samo kao neki dio cjeline, bez osobnosti i bez slobode, onda ćemo dosljedno potpuno apsorbirati čovjeka u državi. Čovjek neće vrijediti ništa izvan države".[605]

Opominjao je da se u čovjeku nalaze u „isti mah dva principa, njegove individualnosti i princip njegove težnje za zajednicom", jer je „čovjek personalna osoba, dakle biće koje je vlasnik svoje naravi, on je gospodar sebe, pa nikakva zajednica ne može apsorbirati njegove osobnosti". Očuvati dostojanstvo i slobode osobe, to je prema Boškovićevoj tomističkoj filozofiji „konačno misija kršćanstva" u uzburkanim europskim vodama ideologija koje su bacile u agoniju zapadnu civilizaciju.[606] Po njemu je rastanak s građanskom državom bio toliko žestok i pretjeran da se zapadni svijet obratio „suprotnom ekstremu i zaplovio totalitarističkim vodama".[607]

Nedjeljko Subotić (1882. – 1950.), rodom s poluotoka Pelješca kao i Ivo Lendić, bio je katolički klerik hrvatskog-talijanskoga podrijetla.[608] Subotić je bio neumoljivi

603 *Isto*, 112-121.

604 *Isto*, 122.-123.

605 *Isto*, 130.

606 *Isto*, 131.

607 *Isto*, 111.

608 O njegovu životu više: Zdenko GAVRAN, „Promicanje spasonosna sklada, spram suvremenim nesskladama", Nedjeljko Subotić, *Katolicizam i solidarizam*, Zagreb 2011., 7-64.

kritičar fašističkoga pogleda na svijet, pobožanstvenja države i vođe po kojem je država „apsolutni auktoritet iz kojega potječu sva prava pojedinaca". Vođa (*Il Duce*) zadobio je status božanstva kakav su vladarima atribuirale poganske kulture u duhu *ha sempre ragione.*[609] Iz toga je slijedilo da „građani nemaju svojih prirodnih, vječnih i neotuđivih prava", koja pretpostavljaju kršćanstvo i liberalizam, nego samo ona prava i obveze koje im određuje (Mussolinijeva) diktatura. Onda i država „ima pravo, i to isključivo na uzgoj djece, može da oduzme roditeljima", da ih „uzgoji za militarizam, koji je tu da brani božanski apsolutizam države, odnosno njezina šefa". Takvi totalitarni prohtjevi čine fašizam jednakim komunizmu i stavljaju ga u protimbu s katoličkim gledištem da je „pojedinac prije države" i da država nema pravo prodrijeti „u forum pojedinačne savjesti".[610] Subotić je 1938. u makarskoj *Novoj reviji* upozorio da njemački rasni nacionalizam širi strahovito opasne ideološke zablude na područje ekonomskoga života:

> „Zato se i hitlerizam podaje iluziji da će poduzetnik, prožet rasističkom ideologijom, sam od sebe pravično nastupati prama radnicima i nesebično urediti kao poslodavac svoj odnošaj na korist radnika. U tom smislu je zakonodavstvo zabranilo sve pojave klasne borbe, kao npr. štrajk, ne samo to nego i sredstva mirnog uređenja radničkih odnošaja na klasnoj bazi ugovore za uređenje plaća. Prema tome socijalna cjelina poduzeća ne treba međusobnih ugovora jer će se nacionalsocijalistički poduzetnik sam 'očinski' pobrinuti za radništvo u interesu države i naroda. To su dakle subjektivne mjere, a subjektivnim se dispozicijama ne može urediti odnošaj između rada i kapitala, niti ovdje efektivno koriste moralni poticaji nego treba objektivno izmijeniti društvene odnošaje prema objektivnom stanju u privrednome životu."[611]

I Subotić je zajedničko duhovno pojilište ideja o državi smjestio u hegelijanski idealizam koji je utjecao na formiranje i Marxa i G. Gentilea.[612] Jasno je razlučivao fašistički korporativizam od onoga katoličkoga, prije svega jer se „reforma fašističkog gospodarstva nameće silom tj. autoritativno putem državnog unitarizma koji se nameće slobodnoj volji i razlozima pojedinca".[613] Običaj pučkofrontaša i komunista da sve svoje protivnike etiketiraju kao pristaše fašizma i fašiste, pa tako i „Hrvate-katolike", Subotić je nazivao „lažnom insinuacijom za fašizam kojim se želi oslabiti hrvatske redove". Imputirao im je da su komunizam i fašizam zapravo „ideološka svojta".[614] I ne samo to, „antifašisti" i „crvenkasti pučkofrontaši" bili su do 1935. u tajnom savezu s velikosrpskim rojalizmom, koji je svojim bojovnim pokličem za „spasom mistične Jugoslavije" dijelio s fašizmom poglede s „čisto antidemokratskim obilježjima".[615]

Bonifacije Perović rodom je potjecao od zadarskih Arbanasa kao i intelektualac

[609] N. SUBOTIĆ, „Zašto smo proti fašizmu?" (1937.), *Katolicizam i solidarizam*, 146.

[610] *Isto*, 147.

[611] Nedjeljko SUBOTIĆ, „Uzroci gospodarskog nereda", *Nova revija* 5/1938., br. 17., 328.

[612] N. SUBOTIĆ, „Zašto smo proti fašizmu?", 148.

[613] N. SUBOTIĆ, „Uzroci gospodarskog nereda", 175.

[614] N. SUBOTIĆ, „Zašto smo proti fašizmu?", 149. Subotić ovdje anticipira recentnu korespondenciju između Ernsta Noltea i Françoisa Fureta o povijesnim pojavama, komunizmu i fašizmu kao „neprijateljskim bliskostima". François FURET; Ernst NOLTE, *Neprijateljska bliskost – komunizam i fašizam u XX. st.*, Beograd 2006.

[615] N. SUBOTIĆ, „Zašto smo proti fašizmu?", 150.

kao pristaša mačekovštine i hrvatskoga federalizma kritički dotakne istih kretanja u Kraljevini Jugoslaviji. Usprkos naizgled sljubljivanju katolicizma i fašizma u njegovim prvim danima, katolicizam ima svoje neovisno povijesno poslanje koje uvelike nadvisuje bilo koji politički i društveni sustav u povijesti, pa je njegova svjetskopovijesna uloga Dulibiću ključna za egzistenciju zapadne civilizacije, on je sposoban moralno utjecati na postavljanje granice i mjere iskonskoj ljudskoj destruktivnosti i prepriječiti put konačnoj pobjedi kulturne dekadencije.

> „Katolicizam nije vezan za sudbinu fašizma, kao što nije bio vezan ni za sudbinu feudalnih državnih oblika ni za feudalno društvo. Danas više nego ikada kršćanstvo će sred tolikih nekršćanskih pojava s desna i lijeva morati da opet zauzme položaj centralnog arbitra, središnje sile koja ne dozvoljava da svijet krene putem propasti, jer je „ogromna većina katolika danas vjerna vjekovnim idealima mira, pravednosti, demokracije i čovječnosti."[630]

Dulibićevo mišljenje da je moguć skladan brak kršćanstva i umjerenijega socijalizma uvuklo ga je u pučkofrontaške kombinacije, a potom se pridružio partizanskim redovima za Drugoga svjetskoga rata. Premda je pred sudovima Kraljevine Jugoslavije i Italije kao odvjetnik branio šibenske komuniste, među kojima i narodnoga heroja Radu Končara, došao je kao suputnik revolucije u nemilost poslijeratne staljinističke strahovlade čim se odvažio stati u obranu trojice šibenskih svećenika pa su mu komunisti 1948. zabranili da se bavi odvjetničkim radom.

Radeći na tome da se dovedu u pitanje učenja o fašističkom klanjanju državi i rasizmu kao odlici njemačkoga nacionalnoga mita, savršenom se jasnoćom izražavao časopis zagrebačkih isusovaca *Život*, u kojem su među ostalim surađivali I. Oršanić, Žanko i Ćepulić. Fašizam se uspeo na prijestolje vlasti 1922. tako što su Mussolinijevi sljedbenici izveli *marcia su Roma*. Zanimljivo je gledište Vilima Keilbacha (1908. – 1982.), profesora teologije i filozofije njemačkoga podrijetla, koji je mislio je da su idealni tereni za postanak fašizma bili ondje gdje su se razvile specifične povijesne prilike kao u Italiji nakon 1918. godine. To što se fašizam odnosio pomirljivo spram katolicizma i što je poslije izmijenio svoje početno neprijateljstvo prema kraljevskoj dinastiji od odlučujućega je značenja zašto je tako lako pridobio simpatije katoličkih masa, ali i Svete Stolice, osobito zbog Lateranskih ugovora iz 1929. kojima se nakon dugo vremena otpetljalo naporno i zamršeno rimsko pitanje. U vezi s tim, fašizam bi se mogao protumačiti kao izlazni put iz labirinta talijanskih previranja nakon protuklerikalnoga pokreta liberalne buržoazije, koji je obilježio talijansko „dugo stoljeće" te aktualne prijetnje, koju je oličavala mogućnost da zemlju pogodi komunistički prevrat. Keilbachu je fašizam, štoviše, bijeg u drugi ekstremizam, i dok je „talijanski boljševizam ignorirao nacijske vrijednosti", fašizam ih je dao uzdići na mjesto „svetoga idola". Oprezno se ograđivao od pomisli da pokuša dati definitivnu ocjenu o fašističkom fenomenu, ali imajući u vidu papinu kritiku fašizma iz 1931., upozorio je da se često u stavovima očituje kao „eklekticizam", tako da kada se i pokazuje blagonaklonim Crkvi, u Mussolinijevim nastupima, čovjeka koji je zapravo „papa" fašizma, mogu čuti i izjave da Crkva svoju moć i utjecaj duguje „veličini rimske ideje", a

[630] B. DULIBIĆ, „Treći socijalizam", *Socijalna revija*, 4/1936., br. 1., 35.

ne ljepotama kršćanskoga učenja, što je odgovaralo Mussolinijevim neopoganskim nagnućima, a k tomu i vlastitoj viziji da je upravo on sam, *duce*, taj politički mesija predodređen da bude obnovitelj Rimskoga Carstva.[631]

Obrana demokracije

Demokracija je nakon Velikoga rata budila nade da bi mogla biti vjesnikom „ružičaste" budućnosti Staroga Kontinenta. No, proljeće široke demokratizacije versajske Europe nije bilo dugoga daha, postupno je završilo u munjevitom porastu broja država koje su uvele diktaturu i autoritarnu vladavinu. Na scenu je stupio kolaps demokratizma. Usporedno s time, sve je više splašnjavala magična privlačnost demokratske ideje. Sada je u žiži rasprava o nužnosti reformiranja demokratskoga uređenja države. Klizenje parlamentarnih demokracija u diktaturu širom Europe zaintrigiralo je mnoge hrvatske intelektualce, što je, među ostalim, bio i presedan u Jugoslaviji.

Julije Makanec bio je, prema nekim mišljenjima, jedini filozof politike u hrvatskoj kulturi 20. stoljeća.[632] Bio je usto jedan od glavnih mislilaca hrvatskoga nacionalizma koji se bavio teorijom države. U vrijeme svojega političkoga progonstva u gradiću Knjaževcu na jugoslavensko-bugarskoj međi napisao je filozofsku raspravu *O podrijetlu i smislu države*, objavljenu 1939. godine. U toj knjizi iznio je, iako to nije izrijekom istaknuo, vjerojatno u strahu od ponavljanja progona karađorđevićevske vlasti, nacrt za uređenje buduće hrvatske države. Prema Makancu, filozofija politike upoznala se s tri teorije države, koje sve redom izlaže kritici, u njegovo vrijeme: individualistička koja je svojstvena liberalnomu poretku, klasna koja je prisutna u boljševičkom eksperimentu i univerzalistička koja se pojavila u fašističkoj praksi. Klasnu teoriju dovodio je u vezu s marksističko-lenjinističkom agendom.[633]

Država je sredstvo u rukama kapitalističke klase, koja ugnjetava i izrabljuje radničku klasu. Marksističko suprotstavljanje državi doseže krajnje granice kada utopijski naučava da je moguće društvo bez države. Makancu je paradoks i dokaz očite proturječne naravi proleterske ideologije da su baš marksisti i socijalisti najviše zagovarali centralizaciju vlasti i enormno jačanje državne moći. Filozofija stare Grčke, u kontrastu s komunističkim idealizmom o postupnom odumiranju države, došla je na vrhuncu svojega povijesnoga trenutka do spoznaje Aristotelova „zoon politikon", tj. da je „izvan države uobće nemoguća čovjeka dostojna egzistencija".[634] Uređenje buduće hrvatske države pokušao je osmisliti povezivanjem dijelova individualističke i univerzalističke teorije. Filozofa Makanca ne bi trebalo odvajati od njegova životnoga iskustva kroz djelovanje u autoritarnoj i nedemokratskoj Kraljevini Jugoslaviji.

[631] Vilim KEILBACH, „Problem fašizma", *Život* 13/1932., br. 1., 338-339, 344.

[632] Iva MIHALIĆ, Natalija FABIĆ, „Simpozij *Hrvatska filozofija u dvadesetom stoljeću*", *Filozofska istraživanja* 26/2006., br. 1., 236. Makanec je jedini filozof politike u hrvatskom 20. stoljeću, zaključak je Žarka Puhovskog.

[633] Julije MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države*, Zagreb 1939., 34-62.

[634] J. MAKANEC, *Hrvatski vidici*, 100-101.

Zemlja je to u kojoj su se sustavno kršila građanska i nacionalna prava i u kojoj se sam našao pod političkim progonom. Zato je Makanec odlučan u naumu da brani prava i dostojanstvo ljudske osobe, njezinu slobodu i demokratizam kao vrhovne vrijednosti zapadne kulture. Pod Humboldtovim utjecajima, prianjao je uz kulturni liberalizam.[635] Da bi u nekom društvu vladala atmosfera slobode, neophodno je ograničiti državni utjecaj i prepustiti nezavisnost poljima kulture, religije, umjetnosti i znanosti. S druge strane, Makanec nema dobro mišljenje o ekonomskom liberalizmu, koji mu je uzrok svih nereda, počevši od krize parlamentarne demokracije, koja nije mogla uspostaviti ekonomski pravedniji sustav, do uzleta boljševizma.

Kako je bio hrvatski suverenist koji se opredjeljivao za samostalnu hrvatsku državu, usvojio je i dijelove univerzalističke teorije o državi. Makancu je vrijednost države „u tom što se njeno opravdanje nalazi u usavršavanju kolektivne nacionalne osobnosti, koja ju je stvorila i koja je održava". Prihvaćanje univerzalističke teorije u Makančev filozofsko-politički plan za hrvatsku državu uvjetovala je uska povezanost „kolektivne nacionalne osobnosti" i države s obzirom na to da je nacionalističko vjerovanje nalagalo da je tek uspostavom države nacionalni duh dohvatio puninu života. Ciljao je na „ekstremni univerzalizam", koji je prava prijetnja za ljudsku slobodu i svaku vrstu društvene autonomije, što se da vidjeti ondje gdje su desni i lijevi totalitarizmi Mussolinija, Hitlera i Staljina uzeli vlast. Korporativna država mediteranskoga fašizma, prema Makancu, nužno je trebala „demokratsku korekturu". Golema centralizacija političke moći u tako ustrojenoj državi bila je ozbiljna prijetnja slobodi i dostojanstvu ljudske osobe, vrednotama koje je kršćanstvo ucijepilo u modernu političku kulturu.[636]

Nikolaj Berdjajev, jedan od najpoznatijih ruskih emigranata u zapadnom svijetu, filozof kršćanskoga egzistencijalizma s francuskom adresom, utjecao je na Makanca i njegovo razumijevanje kršćanskih izvora demokracije te na pravo i slobodu čovjeka svojim djelom *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* iz 1931. godine. Makančeva vizija hrvatske države iz 1939. takva je da ona mora biti svjetovna, nacionalna i demokratska republika. U Makančevoj hrvatskoj republici bila bi zajamčena i sloboda tiska i govora, provedena trodijelna podjela vlasti te bi se poticao svestrani razvoj nacionalne kulture.[637] Sve u svemu, Makanec do godine velikoga preokreta 1941. stoji na stajalištu da je reformizam liberalne demokracije u smjeru njezine veće socijalne osjetljivosti i veće brige za opće dobro zajednice još uvijek bolji od bilo kakve revolucije koja bi došla slijeva ili zdesna.

---

[635] Wilhelm von Humboldt filozof je čije je ideje o „duhovnom liberalizmu" prihvatio Makanec. Stoga o njemu kazuje da je „Wilhelm Humboldt strahovao za najunutarnjija dobra ljudske ličnosti ako bi se država počela smatrati pozvanom da se upliće u ljudski unutarnji život. Totalitarni režimi ne žele i ne trpe velike samotnike i duhoborce koji stupaju odvojenim stazama, a i ne dadu se svesti u dvojne redove. Kultura živi od daha velikih ličnosti, a te velike stvaralačke ličnosti ne mogu se razvijati u atmosferi, gdje jedna jedina ideja hoće ne samo da podredi nego i uništi sve ostale. Berdjajev je sve totalitarne režime, lijeve i desne nazvao režimima ideokratskog monizma. Ti se režimi po unutarnjoj nuždi moraju razvijati u filozofijsku diktaturu nad duhom". J. MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države*, 88-89.

[636] *Isto*, 6.

[637] E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do autoritarnog*, 213-215.

Slična promišljanja imao je i Vinko Krišković, intelektualac liberalnih nagnuća, koji je zahtijevao izmjene dotadašnjega parlamentarnoga demokratizma. Krišković je imao na pameti da demokracija nije idealna stvar, ali je bez obzira na to mnogo bolji politički poredak od diktatura koje se ozbiljuju u „novom rimskom imperiju" i „teutonskom trećem carstvu".[638] Idolopoklonička adoracija države, koja se u njima odvija i u kojima su građani postali „robovi države", imala je svoje izdanke u njemačkome klasičnom idealizmu, koji je obožavao državu, a na Apeninima su ga pronosili njegovi učenici Croce i G. Gentile.[639]

U doba trijumfa „demokratskog cezarizma" u Europi, kada se i anglofilski nastrojenu Kriškoviću njegova „draga" Engleska u predvečerje rata približavala autoritarnoj vladavini, on je začetnik ideje da su jedino male države prikladne za demokratsko uređenje.[640] Odbacujući autokratsku anatomiju države, Kriškoviću uzor-države nisu ni Njemačka, ni Rusija, ni Italija, pa ni Engleska i Amerika, nego Švicarska i zemlje skandinavskoga sjevera. Švicarska može biti poučan model za buduću hrvatsku državu jer demonstrira da je moguće uskladiti „poredak sa slobodom i nacionalizam s demokracijom".[641] Od skandinavskih zemalja Hrvati su morali naučiti kako se bez kolektivizacije privatnoga vlasništva ipak može doći do socijalne demokracije. Da bi se prebrodila duboka kriza koja je tresla Kriškovićevom Europom, prema njegovim predviđanjima, neće biti dovoljna samo politička vještina da se izvede taj pothvat, bezuvjetan je „preporod evropske savjesti". Europska savjest mogla se preporoditi jedino preko svoje bogate tradicije, kroz klasična vrela antičkoga trolista Atene, Rima i kršćanstva. Europa čiji bi se Nietzscheov *Übermensch* ustoličio na prijestolju nove europske kulture, kako su predlagali nacistički i fašistički propovjednici, bio bi njezin nazadak u barbarsko stanje.[642] Prema Kriškoviću se takvo što ne može dogoditi, mrzak mu je zato pesimizam Oswalda Spenglera, koji je prorokovao da je neizbježna budućnost „despocija nad amorfnom, bezličnom gomilom". Optimistično je vjerovao u mnogo sretniju sudbinu buduće Europe od one špenglerovske, pitajući se:

> „(...) jer koji će pojedinac, koji kulturni narod za svagda odreći se lične slobode, slobode savjesti, slobodne štampe, prava surađivati kod određivanja državnih organa i biti sam državni organ?".[643]

Pravnik Fran Milobar (1869. – 1945.), profesor nacionalne ekonomije i bivši starčevićanac, također je tvrdio da se Europa, da bi izbjegla revoluciju i anarhiju, mora uhvatiti u koštac s preoblikovanjem liberalno-demokratskih ustanova.[644] Milobar

[638] V. KRIŠKOVIĆ, „Zar suton demokracije?", *Hrvatsko kolo* 17/1936., 23-24.

[639] V. KRIŠKOVIĆ, „U poratnoj Evropi", *Hrvatsko kolo* 18/1937., 13-14.

[640] V. KRIŠKOVIĆ, *Na izmaku ove naše demokracije*, Zagreb 1940., 7.

[641] V. KRIŠKOVIĆ, „U poratnoj Evropi", 19.

[642] V. KRIŠKOVIĆ, *Na izmaku ove naše demokracije*, 96.

[643] V. KRIŠKOVIĆ, „Zar suton demokracije", 22.

[644] O njegovu životu više: Tihomir CIPEK, Anđelko MILARDOVIĆ, Marinko ŠIŠAK, *Hrvatska politološka tradicija*, Zagreb 1995., 264.

nije mogao ne biti branitelj demokratskoga poretka nakon što je Karađorđevićeva diktatura ukinula političke slobode i zabranila povijesno ime hrvatskoga naroda. Obrana demokracije tada je *in ultima linea* obrana hrvatskoga naroda. Za Milobara demokracija može biti jedino blagodat čitavoga naroda, a ne povlastica jedne jedine klase, kao što su iskali komunistički i seljački pokret, pledirajući za „radničku" i „seljačku" demokraciju.[645] Njegove uzor-države društvenoga uređenja jesu Švicarska i Engleska, koje imaju najveće povijesne tradicije demokratizma i parlamentarizma. Švicarci imaju „školovanje u demokraciji 700-godina", a Englezima ne treba kao kontinentalnim narodima pisani ustav jer „nose demokraciju u svome duhu". Pokazivao je neko vrijeme oduševljenost Poljskom i Portugalom, ali su njihovi ustavi više evoluirali k diktaturi nego što su zadovoljili „ravnovjesje", ključni Milobarov pojam i to zato što su u obje države „podložili parlament egzekutivi i više nego li je nuždno". Suvremeni diktatori doveli su na zao glas parlament, jer se našao na putu njihova uzurpiranja vlasti. Stoga je Milobaru neprimjeren pretjerani negativistički stav prema tom simbolu moderne reprezentativne demokracije. Parlament mu je naposljetku „zaštita od državnih udara, nasilja, krvoprolića kao sredstava političkoga uravnoteživanja".[646]

Milobar je procjenjivao da je stupanj civilizacijskoga razvoja europskih naroda u 20. stoljeću dosegnuo tu razinu da mu nikako ne bi prijalo stanje anarhije, ali isto tako ni „sužanjstvo" i „apsolutna vladavina", za kojima su se povodile suvremene europske diktature. Dostignuća demokracije i parlamentarizma nisu u sebi problematična, dapače konstruktivna su i životvorna ostvarenja, u kojima se vlast ograničava u dogovoru s narodom nad kojim se ta vlast vrši. Samo trebaju dobiti nove forme ta veličanstvena dostignuća, a revolucionarna razaranja postojećega društva izlišna su jer bi nanijela veća i gora zla od već postojećih. Milobar je okrivio pogrešan dogmatizam kao onaj koji je pokrenuo krizu u koju je upao parlamentarizam, što je potpuno pogrešno vjerovao da se „francuska liberalistička i engleska reprezentativna demokracija", nešto kao „exportartikel", mogu presaditi u životne uvjete drugih europskih naroda. Strašna kriza koja je pogodila parlamentarni život pretvorila ga je u igračku u stranačkim rukama i sada je postao puko sredstvo „diktature jedne partije". Izvršna vlast koja proizlazi iz takve parlamentarne većine ne može donositi odluke u korist općega dobra (socijalno načelo), nego odluke u korist stranačkih interesa (individualno načelo).[647]

Perjanice modernoga liberalizma podredile su izvršnu vlast parlamentu u strahu da bi se, ako tako doista ne bi bilo, nezavisna izvršna vlast pod teretom određenih okolnosti kao što su moguća ambicioznost i vlastohleplje prvoga čovjeka vlade mogla izroditi u diktaturu. Prema Milobaru, stari liberali nisu imali potrebna iskustva koja je posjedovao njegov naraštaj. U odnosima zakonodavca i izvršne vlasti trebalo je izbaciti iz ustavnih tekstova i članaka načelo subordinacije i uspostaviti neovisnost među tim dvjema vlastima. Po nadležnostima koje bi obavljale bile bi toliko neovisne da bi se, po mjeri Milobarova „ravnovjesja", mimoišlo da izvršna vlast

[645] Fran MILOBAR, „Samo dva originarna tipa demokracije", *Mjesečnik pravničkog društva* 48/1932., br. 6., 245-246.

[646] F. MILOBAR, „Borba protiv parlamentarizma", *Mjesečnik pravničkog društva* 51/1935., br. 4-5, 161-164.

[647] *Isto*, 145-164.

skrene u stanje diktature, a parlament bi u sebi pobijedio „duh strančarstva", što bi ga izvuklo iz krize vladanja.[648]

To „ravnovjesje" koje bi vladalo između različitih nositelja vlasti, između izvršne i zakonodavne vlasti, između države i naroda te između autoriteta same vlasti i slobode, uravnotežilo bi dvije oprečne društvene sile koje su stalno u napetim odnosima, „socijalni i individualni princip".[649] Od misli koje su tada ovako glasile Milobar se nije oportunistički ograđivao u ratnom kreševu kada je nastupio utjecaj njemačkoga saveznika. Nezavisnu Državu Hrvatsku dočekao je s radošću staroga pravaša kojem se u poznim godinama ostvario njegov mladenački idealizam. Čak je pristao izaći ususret mladoj državi svojim pravničkim i financijskim znanjem, postavši predsjednikom saborskoga Odbora za rizničarske poslove, ali se ne slažući s Pavelićevim vladalačkim nastupom. Svoja je demokratska uvjerenja i kršćanski moral u politici zasvjedočio u istom odboru osudom postupka izvlaštenja židovske imovine u NDH. Godine 1942. našao se i na listi sabornika potpisnika Memoranduma od 1. listopada 1942., u kojem se postavio oporbeno prema Pavelićevoj osobnoj vlasti. Iste godine ustao je protiv izjave Slavka Kvaternika da Hrvatski državni sabor nema pravo nadzirati izvršnu vlast, na što mu je Milobar odgovorio:

> „Parlament ne odgovara nikomu osim narodu, a parlamentu svi osim glavara države."[650]

Splićanin Edo Bulat (1901. – 1984.), nekoć orjunaš koji se uoči proplamsaja rata poput Makanca i Milobara našao u redovima hrvatskoga nacionalnoga pokreta, demokratsko-liberalni poredak držao je civilizacijskom tekovinom koje se zapadni svijet ne bi smio tek tako lako odreći. Njegov zaokret s profašističkoga orjunaštva na stranu hrvatske nacionalne borbe protiv beogradske politike naznačio je svršetak njegova filofašizma i protudemokratizma. Bulat je slutio da se ne može pronaći „sigurnijeg i boljeg jamca za slobodu od demokracije", pogotovo u tridesetima, kada se podigla fama oko toga da jedan čovjek mesijanskih sposobnosti u „autoritativnoj demokraciji" može spasiti od propadanja europska društva i države. Fašizam je stoga „ideja protivnosti vlade naroda" i kao takav neprijateljski djeluje na slobodu čovjeka. „Uzurpacija vlasti" kojom se diči fašizam i „gašenje sloboda (političkih, građanskih i ličnih) ugrožava ono, što je od presudne važnosti ne samo za progres, nego i za opstanak jedne civilizacije, a to je legitiman izvor vlasti". Fašizam, misli Bulat, svime time podriva temelje zapadne civilizacije podjednako kao i komunistički revolucionarizam. Premda se Italija i Njemačka zalijeću za „nekom novom vrstom vladavine, koja bi imala da isključi i uništi slobodu pojedinca i vlast naroda", Englezi i Francuzi drže se „odlučno principa slobode i demokracije, te smatraju ove nove pokušaje kao vrlo opasne i za održanje same civilizacije".[651]

---

[648] F. MILOBAR, „Samo dva originarna tipa demokracije", 251-252.

[649] F. MILOBAR, *Država i narod*, Zagreb 1936., 6.

[650] Eugen Dido KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja (1925. – 1945.)*, (ur. Jere Jareb), Zagreb 1995., 197. Slavko Kvaternik u svojem je iskazu pred jugoslavenskim komunističkim vlastima izjavio da je Milobar rekao: „Kaj misliju gospon poglavnik, kako dugo budu dozvolili, da se igramo parlamenta."; B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 262.

[651] Edo BULAT, „Ubi dominis ibi libertas", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 4., 169. Inače, Bulatov tekst bio je za-

Albert Haler (1883. - 1945.), književni kritičar i povjesničar književnosti, izrazio je 1936. mišljenje da odgovornost za nevolje aktualnoga europskoga položaja, koji se stoljećima gradio na slobodi čovjeka i demokraciji, snosi pozitivistička filozofija, na čijim su se pobudama izdignuli i fašistički imperijalizam i svjetski komunizam. Haler je to predočio ovako:

> „Aveti koje danas haraju svijetom, proizašle iz pozitivizma 19. stoljeća kao iz duhovnog kaosa prouzrokovana svjetskim ratom poriču ideju humaniteta. U tome prednjače osobito dvije struje sadašnjice: dinamički imperijalistički nacionalizam i komunizam. Kako sam rekao ovi pravci imaju svoj začetak među ostalim, poglavito u pozitivizmu. Najglavnija je značajka pozitivizma njegovo kvantitativno-relativističko stanovište (...) Odatle nesposobnost sintetičkog pojma o čovjeku i suprotstavljanje ovome apstraktnih shema rase i klase i dosljedno vjera u mogućnost brisanja prošlosti, pa čak i njeno stavljanje na optuženičku klupu, kao i naivno djetinjasta vjera u mogućnost fabrikacije novoga čovjeka na isključivoj osnovi rasnih i klasnih razlika".[652]

Sociolog Zlatko Gašparović (1913. - 1995.) studirao je 1930-ih ekonomske znanosti u Engleskoj na prestižnoj *School of Economics*. Usprkos duhu vremena koje je gubilo pouzdanje u slobodu i demokraciju, Gašparović nije posustajao vjerovati u ta velika načela zapadnoga političkoga modernizma. Za Maticu hrvatsku priredio je 1939. Crossmanovo djelo *Između anarhije i diktature: politička ideja i praksa*, a u predgovoru je zauzimao stranu demokracije protiv autokracije. Slično većini svojih vršnjaka i suvremenika, uviđao je da se demokratizam nije nametnuo na ekonomskom području, gdje je kapital završio kod tanke manjine. Smatrao je da je državni intervencionizam nastao kao posljedica manjka jednakosti u uživanju materijalnoga blagostanja.

> „Međutim smišljena intervencija države u privredni život dolazi mnogo kasnije kada se opazio dalji nesklad privrednog toka i demokratskog zahtjeva."[653]

Državni intervencionizam i tzv. planska ekonomija, koji su ustali protiv takvih nedemokratičnih ekonomskih prilika, odgovarali su ekonomskim politikama, koje su bile spremne provoditi diktatorske vlade njegova vremena.[654] Kao učenik Keynesa i „revizionističkog ekonomskog liberalizma", Gašparović je bio za kontrolu države nad gospodarskim životom, ali je u isti mah primjećivao opasnost od „planske privrede", koja vrlo lako može završiti u diktaturi. Nema povjerenja u „autoritativnu demokraciju" kao ključ koji bi razriješio krizu zapadne politike, čiji je naziv običan eufemizam za čistu diktaturu, nego je nade polagao u već prokušanu parlamentarnu

branjen. Vidi: Tomislav JONJIĆ, „Fašizam i nacionalsocijalizam u demokratskoj Europi (1919. - 1945.): Temeljne značajke autoritarnih pokreta" (www.tomislavjonjic.iz.hr/III_fašizam.html).

[652] Nevenka KOŠUTIĆ-BROZOVIĆ, „Albert Haler i strane književnosti", *Albert Haler: književni povjesničar, teoretičar i estetičar: zbornik radova sa znanstvenog skupa 29. i 30. travnja 1999.*, (ur. Tihomil Maštrović), Zagreb – Dubrovnik 2000., 264-265.

[653] Zlatko GAŠPAROVIĆ, „Demokracija i privredni sistem", *Ekonomist* 6/1940., br. 4-5, 205.

[654] *Isto*, 208.

demokraciju. Ona jedina može biti osigurač da državna intervencija na ekonomskom području ne skonča diktaturom na političkom području. Zato se Gašparović odlučivao za preobrazbu liberalne ekonomije i demokratskoga društva.

„Trebamo izgraditi privredni sistem u kome ne će biti neke privilegirane kaste koja će moći diktirati kako će ostali moći zasluživati u kome će manjina popustiti većini ali neće biti napadana, pljačkana i proganjana u kome će svatko biti slobodan da se organizira u obranu svojih interesa, uz uvjet da se blagostanje zajednice u najširem smislu održi iznad sekcionalnih interesa u kome će prava vlasništva biti podčinjena javnom blagostanju ali sam posjed po sebi neće biti izvrgnut nemilu i nedragu u kome će se svaki prijedlog za obnovu moći slobodno kritizirati i o kome će se odlučivati voljom zajednice, u kome će ljudi bez opasnosti moći misliti i reći što žele, i u kome će vodeći principi privredne obnove biti redovito davani na odobrenje ili nepristanak naroda u najširem smislu te riječi, poslije potpune debate i prisutnosti netiranizirane opozicije, koja shvaća ozbiljno svoju dužnost".

Usprkos Gašparovićevoj spoznaji da demokracija nije zaživjela na ekonomskom polju, nije odobravao da se posegne za radikalnim rješenjima, tj. da se ide rušiti demokraciju i liberalizam, koji su zadnji rov obrane ljudske slobode i opstanka zapadne kulture. Stoga je Gašparović prigrlio kejnesijanizam kao umjereni socijalizam, srednji smjer između *laissez fairea* i komunizma, koji bi ostavio privatnu inicijativu, ali bi zato ograničio tržišne slobode. Gašparoviću je knjiga Keynesova učenika Geoffreyja Crowthera *Economics for democrats*, koja se pojavila u londonskom izdanju 1939., dala solidan teorijski temelj kako bi se zapadna društva imala okušati u socijalnom egalitarizmu.[655]

Vjetrovi iz Rima i Berlina

Prihvaćanje fašističke i nacionalsocijalističke misli nije bilo glavna prijeratna struja mišljenja o društvenom uređenju. No, zalaganje za nacionalno pitanje i snažna protukomunistička osjećanja ubrzo su završila u mislima manjega dijela inteligencije, i to najmlađe, koja još nije dovoljno stasala, ni ljudski ni intelektualno, u radikaliziranju hrvatskoga nacionalizma koji je bio spreman prikloniti se njemačkomu i talijanskomu primjeru nacionalne revolucije. Tako je Franjo Glavinić iz redova mladih hrvatskih nacionalista 1935. pisao da „ličnost samo unutar nacije može doći do svog najvišeg razvitka, ličnost može da postoji samo u naciji i po naciji".[656] Od političkoga simpatiziranja protuversajskih sila došlo se prečacem do pozitivnih ocjena njihovih društvenih ideologija. Čest je bio slučaj da su njihovi iskazi nedosljedni: odjednom bi nakon kritike hitlerizma i fašizma podupirali njihove društvene prevrate. Takav je slučaj bio s Ivanom Oršanićem, koji se od kritičara Mussolinijeve i Hitlerove Nove Europe okrenuo njezinoj potpori pred sam početak rata, vjerujući da jedino u njoj može doći do hrvatske slobode. Naime, još je u rujnu 1936. zapisao da je „hrvatski nacionalizam potpuno proti materijalizmu, ali nesamo onom na ljevici,

[655] *Isto*, 206, 209.

[656] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 70-71.

nego i onom na desnici", misleći dakako na boljševizam i njemački rasizam.[657] Protivio se reformnu putu i umjerenoj promjeni staroga sustava izrasla na liberalizmu. Izlaz je vidio u utemeljenju pokreta, podizanju njegove elite i postavljanju vođe na vrh pokreta, koji bi zatim oborio taj stari red revolucionarnim putom. Oršanić s tim razmišljanjima nije bio samo za političku revoluciju u smislu otklanjanja velikosrpske vlasti nad Hrvatskom nego i za njezinu temeljitu društvenu promjenu prema njemačkim i talijanskim iskustvima. To je opravdao riječima da je europska kultura u kriznim trenucima te da joj je potrebno zadati šokove kako bi došlo do renesanse europske kulture i njezinih naroda na potpuno drukčijim osnovama od dotadašnjih. Zato je nužna kulturna revolucija, prethodnica svake političke revolucije, jer „sustavi bivaju oboreni idejama pretvorenima u pokrete".[658]

Oršaniću je, u skladu s tim, nenadomjestiva revolucionarna srž u „nastajanju nove standard-psihe". Međutim, uočavao je razlike koje vladaju između radikalne i umjerene kulturne revolucije. Talijanska i njemačka revolucija bile bi umjerene, a ruska revolucija radikalne ekspresije sa svojim razbijanjem svih ustanova na kojima je stajao stari društveni red. Prve su umjerenije jer nisu proizvele takva grozomorna nasilja i nezapamćena stradanja i nisu upotrijebile tolike količine sile, što je ovisilo, kako je Oršanić primijetio, i o stupnju kulturnoga razvoja tih naroda. Bit je u tome da je postojao velik jaz između „spoznajnog dinamičkog (živahnog)" njemačkoga i talijanskoga naroda i „spoznajno statičnog (lijenog)" ruskoga naroda.[659] Podupirući njemačke i talijanske revolucionarne eksperimente, Oršanić je 1940. počeo preuzimati misli i ideje Carla Schmitta, intelektualnoga barda nacionalsocijalističke ideologije. Iznosio ih je u *Hrvatskoj smotri*, a objavio ih je 1942. u svojoj knjizi članaka kao zasebni znanstveni rad.[660] Revolucionarni udar morao je doći zdesna da bi se okončalo s liberalnim režimom pod vodstvom nacionalističkoga pokreta dinamizmom jedne desne revolucije.

Manja i rubna skupina okupljena oko tjednika *Nezavisnost* (1938. – 1940.), koju je predvodio Stjepan Buć sa suradnicima Stjepanom Landikušićem i starim pravaškim političarom Dragutinom Hrvojem, otvoreno je promicala nacionalsocijalističke ideje *Blut und Boden*. U historiografiji komunističke Jugoslavije taj tjednik i djelovanje Stjepana Buća upadljivo su prenaglašavani, pa im se pridavala mnogo veća uloga u zbivanjima predratnoga hrvatskoga nacionalnoga pokreta nego što su je stvarno imali. Namjera je bila da se dokaže da je hrvatski nacionalizam već tada zapao u tijesne veze s velikonjemačkim rasnim projektom. Ako se pogleda nereprezentativan izgled novina, malen broj suradnika, vulgarnost tekstova, oskudnost sadržaja,


Stjepan Buć

[657] I. ORŠANIĆ, „Ipak primat ideje", *Život* 17/1936., br. 7., 314.
[658] I. ORŠANIĆ, „Problem različitih sustava", *U prelomu Europe*, 37.
[659] *Isto*, 43.
[660] I. ORŠANIĆ, „O pokretu i vođi pokreta", *U prelomu Europe*, 5-29.

mali broj stranica i, na kraju krajeva, brzo gašenje toga tjednika, zaključak je jasan – njegov je utjecaj bio toliko minoran da se uopće ne da usporediti primjerice s *Hrvatskom revijom* ili *Hrvatskom smotrom*.[661]

Ponesena općeeuropskim zbivanjima pred sam ratni požar, skupina je težila Starčevićevo pravaštvo izmiriti s Hitlerovom njemačkom ideologijom, prema kojoj bi hrvatski nacionalizam trebao biti antisemitski i antikomunistički. Starčevića su svrstali uz bok Mussoliniju i Hitleru, proglasivši ga velikim ideologom kojem je mjesto u panteonu europskoga nacionalizma. Stjepan Buć i Božidar Murgić napisali su 1936. u povodu četrdesete obljetnice smrti Ante Starčevića dvije brošure o Starčeviću u kojima ga prikazuju kao nositelja ideologije *Blut und Boden*.[662] Usto, taj je kružok uzdizao Šegvićevu gotsku teoriju o podrijetlu Hrvata. Buć je 12. prosinca 1936. održao predavanje o temi „Komunizam i nacionalizam". On je risao nacionalizam u fašističkom ruhu kao protudemokratsko gibanje, iznoseći misao da se hrvatski nacionalizam mora odreći jalova demokratizma u borbi protiv beogradskoga režima. Jedino prihvaćanje nazora o politici kao sili, o diktaturi jednoga vođe, o tome novom obliku „demokracije" može donijeti plodova u borbi protiv balkanskoga velikosrbizma.[663] Time je Buć nastojao rasno obojiti hrvatski nacionalizam i od hrvatskoga prostora stvoriti rasno čistu zemlju uz pomoć politike biološkoga nacionalizma njemačkoga Reicha. Buć je bio praktički jedini hrvatski nacionalist nacionalsocijalističkoga usmjerenja, koji je k tomu bio u sukobu s domovinskim ustaškim pokretom koji je od 1938. predvodio Budak.

Slavko Govedić osnovao je s bratom Mirkom 15. lipnja 1940. Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku rada, kojoj se na čelo stavio Juraj Veselić.[664] Bućev i Govedićev kroatocentrični nacionalsocijalizam nije naišao na podršku među hrvatskim nacionalistima, pa je njemački konzul u izvještaju od 10. listopada 1940. pribilježio „da ta stranka nema nikakvih šansi, da nema utjecaja u Hrvatskoj i da nema vođe i ličnosti koja to može izvesti".[665] Nastavak pokušaja da se na hrvatsku nacionalnu politiku prilijepi isključivi rasno-nacionalistički kompleks dogodio se i u NDH, kada je ista grupacija, tražeći blagoslov Nijemaca, pokušala opet osnovati Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku oko braće Slavka i Mirka Govedića. Njihov politički ekshibicionizam zadao je glavobolje Pavelićevu režimu jer je pri sklapanju Rimskih ugovora optuživao ustaše za veleizdaju hrvatstva. Osim toga, zahtijevali su i da se NDH stavi pod neposredni njemački protektorat kojim bi, dakako, oni predsjedali. Grupaciju oko braće Govedić razbio je ustaški režim, optuživši ih da su zapravo „komunisti i jugoslavenski nacionalisti". Ti su nadobudni hrvatski nacionalsocijalisti uhićeni u travnju 1942. godine.[666]

661 F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 48-49.

662 Božidar MURGIĆ, *Hrvatski nacionalizam dr Ante Starčevića*, Zagreb 1936.; Stjepan BUĆ, *Temeljne misli i nauke dr Ante Starčevića*, Zagreb 1936.

663 S. BUĆ, *Komunizam i nacionalizam*, Zagreb 1936., 12-14.

664 M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 512-513.

665 L. HORY, M. BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska*, 51.

666 B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 328-338.

Za razliku od Bućeva glasila, Budakov *Hrvatski narod* nije imao vulgarnu i istaknutu antisemitsku notu. Isto tako, u listu se nije pisalo tako očito o potrebi da se hrvatski nacionalizam poistovjeti s njemačkim nacionalsocijalizmom, već da sačuva svoju posebnost i svoj neovisan put u odnosu na velike totalitarne pokrete u Europi. Krug okupljen oko pisca i jednoga od najistaknutijih ustaša Mile Budaka, koji se 6. srpnja 1938. vratio iz emigracije i postao predvodnikom domovinskoga ustaškoga pokreta, pokrenuo je tjednik *Hrvatski narod* u veljači 1939. godine. Nakon talijansko-jugoslavenskoga ugovora o prijateljstvu koji su potpisali Galeazzo Ciano i Stojadinović 25. ožujka 1937., gotovo polovica svih ustaša vratila se u zemlju iz Italije od 1937. do 1939. godine.[667] Isprva je to izazvalo nezadovoljstvo nacionalističkih krugova u zemlji, zbog čega je Budak, kada se vratio, morao pristati na daljnju borbu protiv Mačeka i Stojadinovićeva režima iako se prije dolaska iz emigracije pred jugoslavenskim i talijanskim vlastima obvezao odreći se zamisli o nezavisnoj hrvatskoj državi. Tada je rekao da više nije separatist jer ga je njegovo „petogodišnje iskustvo uvjerilo kako je rješenje hrvatskog pitanja u zajedničkoj državi".[668]

Poštarina plaćena u gotovu. Cijena Din 2.—

HRVATSKI NAROD

GODINA I. — BROJ 1. Zagreb, 9. veljače 1939. GLAVNI UREDNIK: Dr. MILE BUDAK

IZ SADRŽAJA:

NAŠI VELIKI SUSJEDI

NAŠA PRVA RIJEČ!

JEDINI NAM JE CILJ — SLOBODA, BLAGOSTANJE I ZADOVOLJSTVO NAŠEG HRVATSKOG NARODA.

AKO NE RAZBISTRIMO, ZAMUTITI NE ĆEMO!

Prvi broj *Hrvatskoga naroda* od 9. II. 1939.

Međutim, Budakov oportunizam u smislu povratka na duh Zagrebačkih punktacija iz 1932., koji se manifestirao u traženju reformističkoga lijeka za jugoslavensku krizu, nije trajao dugo. Najkasnije već krajem 1938. Budak se pridružuje

[667] I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, 72.

[668] *Isto*, 73-74.

nacionalističkoj plimi u Hrvatskoj, koja se radikalno izjašnjava za kidanje svih spona s Beogradom. Povratak doglavnika ustaškoga pokreta i književnoga autoriteta, umjesto da se doimao kao kapitulacija hrvatskoga nacionalizma pred Mačekom i Beogradom, dodatno je razbuktao proustaške simpatije i osnažio razvoj domovinskoga ustaškoga pokreta. Književni uspjeh romana *Ognjište*, koji je ugledao svjetlo dana točno u vrijeme njegova povratka iz emigracije, Budak je iskoristio za nacionalistički rad i širenje ustaških ideja među širim masama diljem hrvatskih krajeva.[669]

U Budakovu kružoku okupila su se tada imena ustaških intelektualaca poput Ernesta Bauera, Mirka Puka, Stijepa Perića, Dušana Žanka, Mladena Lorkovića, Ive Guberine, Božidara Cerovskog, Slavka Kvaternika, Ive Bogdana te braće Ante i Ivana Oršanića. Budakovi najbliži suradnici bili su uvjerenja da se socijalna i ekonomska pitanja mogu riješiti tek nakon odcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije. Sam Budak, kao i većina intelektualaca njegova doba, vjerovao je da se u uskrsnuću tradicije i njezinu oživotvorenju kriju najbolji odgovori na suvremene društvene izazove. Živeći u kućnim zadrugama, ustanovama patrijarhalne duhovnosti, Hrvati nisu demokratski odgajani, nego su, prema Budaku, „po svojoj etnopsihologiji skloni autoritarnom režimu". Predodređenost hrvatskoga naroda da prihvati autoritarnoga patrijarha proizlazila je iz toga što je vlast u velikim kućnim zadrugama „pripadala najstarijem kojega se sluša, a upravo je takav režim stvorio Ante Pavelić kao vrhovni arbitar koga treba bez pogovora slušati".[670] U povezanosti s tim običajnim hrvatskim autoritarizmom, u njegovu se listu naširoko nudilo učenje o vođi.[671] Pomno su se pratili tadašnji Mussolinijevi i Hitlerovi javni govori kako bi se hrvatska javnost upoznala s doktrinom o karizmatičnom vođi.

No, među suradnicima tjednika nisu postojala jednoznačna mišljenja o prihvaćanju hitlerizma i musolinizma. Jedna struja, na čelu s Budakom i I. Oršanićem, forsirala je hrvatski nacionalizam sa što manje primjesa fašizacije i nacifikacije, a naprimjer S. Kvaternik i Cerovski zagovarali su da hrvatski nacionalizam unese ideološki sadržaj njemačke i talijanske ideologije. Oršanić je tako bio za umjerenu liniju, u čemu je imao potporu Budaka, a nerazumijevanje Slavka Kvaternika.[672] Budak se ograničio na hvaljenje vanjskih politika Njemačke i Italije, koje bi u započetom ratu trebale prokrčiti putove do novoga europskoga poretka, do podjele Jugoslavije i stvaranja neovisne hrvatske države. Budak je čak izražavao sumnje da bi se njemački i talijanski totalitarni nacionalizam mogao proširiti na druge zemlje.

> „I nitko ne bi uspio da kod sebe uvede bilo fašizam bilo nacizam jer ni jedna ni druga nauka ne odgovara duši nijednog drugog naroda. Pokušaji osnutka fašističkih organizacija kod drugih naroda (Engleza, Belgijanaca i Rumunja) ne uspješe ne samo zbog protivljenja državnih vlasti nego ni zbog toga što nijesu našli odjeka u narodnoj duši. Nije svaka biljka

[669] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 86-89.

[670] *Isto*, 100.

[671] Npr. „Narod i njegove vođe", *Hrvatski narod*, br. 1., 9. II. 1939., 1.; „Umjeće vodstva", *Hrvatski narod*, br. 18., 9. VI. 1939., 5.

[672] I. ORŠANIĆ, „Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* 25/1975., br. 101., 55.

> za svako tlo, a napose ove dvije revolucionarne zgrade ne mogu pristati nego na temelje, na kojima su podignute."[673]

Budak je odbijao nazivati Hitlera i Mussolinija diktatorima, jer su obojica došla odozdo, izrasla na vrenju unutarnjih snaga svojih naroda. Izradili su nacionalistički kult koji s težnjom prema socijalno pravednijem društvu zajednički označavaju političke religije kojima je cilj donošenje „sreće čovjeku".[674] Božidar Cerovski nije se jednako ophodio prema pitanju fašizma kao Budak. Fašistička revolucija okrenula je novo poglavlje u zapadnoj povijesti, koje bi njezinim narodima imalo donijeti kraljevstvo slobode i demokracije. Po Cerovskom se „fašističke ideje mogu primijeniti na svaki narod". Fašizam je široko primjenjiva ideologija, „filozofija života, koja se dade prilagoditi mentalitetu svakog naroda".[675] Cerovski je, povodeći se za fašističkim totalitetom, naznačio da „interes pojedinca mora nestati pred interesom cjeline".[676]

U vrijeme Šubašićeve zabrane *Hrvatski narod* dostigao je nakladu od osamdeset tisuća primjeraka i neprestance bio pod povećalom cenzorske službe Kraljevine Jugoslavije.[677] Razlozi za to bili su u uređivačkoj politici lista, koja nije bila na kolosijeku Mačekove nagodbenjačke politike s Beogradom, nego je počivala na traženju hrvatske neovisnosti. List je usto isticao veliko značenje talijanske i germanske kulture za povijest hrvatskoga naroda. Djela njemačkoga studenta i hrvatskoga nacionalista Ernesta Bauera – *Današnja Njemačka* iz 1937., *Hrvatski vojnik u tridesetgodišnjem ratu* iz 1940. te *Hrvati u tridesetgodišnjem ratu*, objavljeno 1941. – svjedočila su o tim germanofilskim stavovima dijela suradnika oko Budakova *Hrvatskoga naroda*. Bauer je u tim prikazima, zaljubljen u njemačku povijest i kulturu općenito, u „novoj Njemačkoj" vidio svjetlo u europskom sumraku. Čistoća arijske rase, primjena eugenike te Hitlerov *Mein Kampf* glavna su izvorišta odakle se diže „obnova germanstva". Posebne diskusije posvetio je ideolozima „novog njemačkog preporoda" Mölleru van der Brucku, Adolfu Hitleru i Alfredu Rosenbergu.[678]

> „Osnovni pojam Hitlerove političke nauke je država. Država nije sebi samoj svrhom, ona predstavlja sredstvo na putu k cilju. Cilj je stvaranje više ljudske kulture, a ta se može postići samo onda, ako se gradi na osnovi za to sposobne rase".[679]

Mirko Kus Nikolajev je za to da se obrazuje proleterski nacionalizam, koji bi spojio smjesu nacionalnih i socijalnih kretanja. Pomoću toga bi se radništvo udaljilo od utjecaja internacionalizma i tako moralo uklopiti u „nacionalnu zajednicu i u njoj tražiti garanciju za svoj opstanak".[680] Njegova je zamisao da dojučerašnja država buržujskoga i slobodarskoga duha više ne bude suzdržana prema zahtijevanjima

---

673 Mile BUDAK, „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke", *Hrvatski narod*, br. 33., 22. IX. 1939., 1.

674 *Isto.*

675 Božidar CEROVSKI, „Filozofija fašizma", *Hrvatski narod*, br. 46-47, 25. XII. 1939., 2.

676 B. CEROVSKI, „Ipak se kreće", *Hrvatski narod*, br. 50., 19. I. 1940., 1.

677 T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 90.

678 *Isto*, 25-43.

679 Ernest BAUER, *Današnja Njemačka*, Zagreb 1937., 36.

680 M. KUS NIKOLAJEV, *Mostovi elite*, 81.

radničke klase, nego da se u novoj epohi postavi na mjesto arbitra između kapitala i rada. U svim je tim novim ulogama u Nikolajevljevoj državi morao zavladati državni kapitalizam, planizam i ekonomski intervencionizam. Nova nacionalistička država nastala na razvalinama građanske države, u kojoj će mase diktirati igru, mora „da zakoči proces socijalne polarizacije i isključivanje vrijednog djela naroda iz zajednice, ne uzimajući ga u zaštitu".[681] Za razliku od katoličke inteligencije, koja je promicala načelo supsidijarnosti i slabljenje državne moći, Kus Nikolajev priklonio se fašističkoj perspektivi, u kojoj bi država usisala društvo, ukidajući sve njegove slobodne stanice.

Slavko Kvaternik izražavao je već u to doba prije ratnoga kaosa zadivljenost „Hitlerovim Grossdeutschlandom". Malo zatim prometnuo se u predstavnika pronjemačke struje u NDH.[682] Neki od tih hrvatskih nacionalista, koji su u vjetrovima iz Rima i Berlina vidjeli hrvatske šanse, pokušavali su uvjeriti inteligenciju katoličkoga smjera da „ni fašizam ni nacionalsocijalizam s obzirom na Lateranski ugovor i *Reichskonkordat* nisu neprijatelji Katoličke Crkve ni katolicizma".[683] Na takve napise odgovarali su katolički listovi da Budakovi ljudi zavode „nacijonalni misticizam", potičući na „novo poganstvo" i da time hrvatski nacionalizam uranjaju u fašističku i nacionalsocijalističku ideologiju, praveći od njega „opasnu zabludu". Namjesto kršćanskoga duha, ne libe se od hrvatskoga nacionalizma uspostaviti ovozemaljsku religiju za novu duhovnost namijenjenu hrvatskom narodu.

> „Hrvatski nacijonalistički pokret mora da ima neku svoju posebnu ideologiju, koja ga razlikuje od ostalih hrvatskih pokreta. Izgleda da je ta ideologija, barem za neke rasistička i da je mnogima ideal nacionalsocijalizam. Njemačko sovjetski pakt koji je izmirio dvije ideologije koje su se tada prividno protivile, dokazao je njihovu filozofsku i moralnu istovjetnost. Ako se neki nacijonalisti misle boriti protiv komunizma na toj bazi naša je dužnost i katolička i hrvatska, da ih najozbiljnije upozorimo na njihovu strašnu zabludu."[684]

Slijedio je odgovor u kojem se Budakova skupina oko *Hrvatskoga naroda* ograđuje od prozivanja za fašistička i nacionalsocijalistička tumačenja hrvatskoga nacionalizma, ističući da je „ideologija hrvatskog nacionalizma starija i od fašističke i nacionalsocijalističke", da je to „ideologija Ante Starčevića". Uredništvo splitske *Katoličke riječi* je tvrdilo da su Nijemci i Sovjeti 1939. zakoračili i prema ideološkome savezu, na što je *Hrvatski narod* pobijao te tvrdnje da to ni na koji način nije ideološki, već da je na djelu samo vojno-politički savez Hitlera i Staljina.[685]

---

[681] *Isto*, 82.

[682] Slavko KVATERNIK, „Naši veliki susjedi", *Hrvatski narod*, br. 1., 9. II. 1939., 1.

[683] I. R., „Dužnost hrvatskog nacionalizma", *Hrvatski narod*, br. 13., 5. V. 1939., 1.

[684] „Ponovno o važnom predmetu", *Katolička riječ*, br. 50., 14. XII. 1939., 1; „Katolička riječ i nacijonalizam *Hrvatskog naroda*", *Katolička riječ*, br. 2., 11. I. 1940., 3. U zadnjem članku Budaku se pripisuje heretička izjava da je Isus Krist „pravda koja ne pozna osvete, ne pozna zloće, ali ne pozna ni praštanja".

[685] „Smiješno kada se sa nekih strana nabacuju pitanja o ideologiji hrvatskih nacionalista, pa ih se čak dovodi u vezu sa nacionalsocijalizmom i fašizmom. Ideologija hrvatskog nacionalizma je starija i od fašističke i od nacionalsocijalističke to je ideologija Ante Starčevića." „Onima koji ne znaju ideologiju hrvatskog nacionalista", *Hrvatski narod*, br. 46-47, 25. XII. 1939., 1. U *Hrvatskom narodu* napadani su katolički listovi *Katolik* iz Šibenika i *Katolička riječ* iz Splita.

I Lukas, predsjednik Matice hrvatske, prigovarao je 1939. zbog protalijanskoga i pronjemačkoga izražavanja Budakova klana i njihova pisanja.[686] Nova banovinska politika očuvanja Jugoslavije, kojom su upravljali Maček i Šubašić, čelnici HSS-a, odlučila je obračunati se s nacionalistima koji su se protivili nagodbi s beogradskim režimom. Dana 1. ožujka 1940. obustavili su daljnje izlaženje *Hrvatskoga naroda*, a njegovi suradnici dospjeli su u koncentracijske logore. U veljači 1940. uhvaćeno je pedeset nacionalista u zemlji pod optužbama da su u ustaškim vezama s Pavelićem i da se kao veleizdajnici spremaju poduprijeti Mussolinijevu invaziju na Jugoslaviju i njegove vojne nasrtaje na Albaniju i Grčku. Među uhićenima su se našli Budak, Lorković i I. Oršanić. Budak je nakon samoubojstva supruge na kraju pušten, ali je živio pod redarstvenom prismotrom.[687] Suradnici *Hrvatskoga naroda* poslije su se redom gotovo svi našli pred progonom Mačekove Banovine Hrvatske. Najprije su 20. prosinca 1940. bili smješteni u Lepoglavi, a potom su Ivan Oršanić, Mladen Lorković, Šime Cvitanović i Juraj Juco Rukavina prebačeni u logor Kruščicu kod Viteza.[688]

Ustaški emigrantski pokret nije do dolaska rata razvio svijest o nekim društvenim promjenama. Nije spominjao izvjesni društveni oblik uređenja koji bi se trebao prihvatiti po stvaranju hrvatske države. Ni Pavelić u svojim *Strahotama zabluda* nije ponudio nešto slično tomu, samo je razložio da se ima bez ustezanja odstraniti komunističku ideju kao onu koja je nespojiva s hrvatskom nacionalnom borbom. O tome je bilo prijepora i nakon što je nastala NDH, ali čini se da je isprva oportunizam učinio svoje. Vrlo je brzo prihvaćen fašistički korporativizam. Pavelićeva odredba, koju je potpisao kao poglavnik Glavnoga ustaškoga stana, od 25. listopada 1941. otklonila je svaku sumnju u tom pogledu kada se krenulo u izradu „starliških i drugih postrojbi", što je zakonsku osnovu dobilo 6. svibnja 1942. godine. Kako se vidi iz zakonskoga teksta, „stališki sustav" bio bi pod apsolutnom kontrolom ustaškoga pokreta i državne uprave, isto onako kao što je to bilo s fašističkim korporativizmom u Italiji.

Dežurni glasnogovornik ustaškoga „stalištva" bio je Aleksandar Seitz, koji je uzvraćao na neke kritične glasove o „novim družtvovnim shvaćanjima". Seitz je primijetio da se u NDH još daju osjetiti utjecaji marksističkih i seljačkih društvenih shvaćanja, koja ne razumiju „stališko uređenje" pripremano da se uvede pod ustaškim režimom.[689] Seitz je pisao je o fašističkom korporativizmu i „hrvatskim stališima" kao glavni teoretičar društvene preobrazbe NDH, koja na koncu nikada nije pravo zaživjela. Osim izvlaštenja židovske i srpske imovine, koje su proglašene "narodnom imovinom", daljnji koraci poduzimani na ekonomsko-socijalnome uređenju hrvatskoga društva u korporativističkome duhu su: osnivanje glavnoga saveza

[686] Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Rim (Italija), Osobni fond Filip Lukas, korespondencije, kut. 2. Pismo Dominika Bumbera od 26. siječnja 1950. Lukasu u kojem ističe da je Lukas prigovarao Budaku zbog pronjemačke i protalijanske orijentacije njegova kruga.

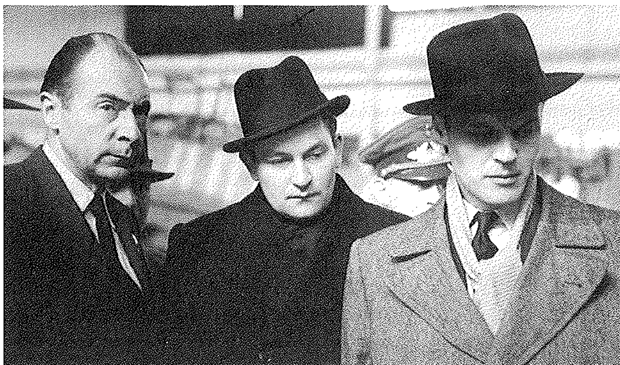
[687] I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, 86.

[688] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 104.

[689] A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 86-98.

staliških postrojbi, izrada radnoga zakonodavstva, maksimiranje cijena, minimalne nadnice i druge mjere. Savez se sastojao od 1942. od 19 saveza podijeljenih po raznim zanimanjima, koje je kao i u talijanskom fašizmu nadzirala država, a njemu su morali pripadati svi građani.

U razdoblju kada se Italija iskazala kao stvarni neprijatelj postojanja hrvatske države, vlasti NDH sve su se više naslanjale na svojega njemačkog partnera. Seitz je prestao, silom prilika, pisati o „stališkom uređenju" koje je slijedilo fašistički obrazac. Od tada se preusmjerio na novi pojam u svojem društvenom teoretiziranju, hrvatski socializam, želeći približiti plan za društveno uređenje u NDH onom u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj, makar se to dogodilo samo u nazivu. U Seitzovu „socializmu" hrvatska bi narodna zajednica trebala biti „iznad svih klasnih i staleških razlika", a „gospodarstvo tako uređeno, da odgovara životnim potrebama naroda".[690] Seitzov obrat od „stališkog uređenja" prema „hrvatskom socializmu" dogodio se nakon pada Italije u rujnu 1943. godine. Poslije je Seitz korigirao ustašku društvenu politiku, demantirajući kako „cilj, koji je Poglavnik postavio prigodom započinjanja družtvovne izgradnje u Hrvatskoj nije u ostvarenju nekog stališkog poredka, već u izgradnji istinske narodne zajednice, koja nije pociepana na klase ni stališe".[691] Zapravo je više bila riječ o promjeni imena ideologije društvenoga uređenja u „hrvatski socializam", koja bi se imala okrenuti prema njemačkome gospodarskom modelu nakon što je propao fašistički eksperiment.



Aleksandar Seitz (u sredini) u jednoj tvornici kod Augsburga (HR-HDA-1561, Zbirka NDH, sign. 02756)

Po svemu se dade zaključiti da ustaški pokret nikada nije razvio dosljednu ideologiju društvenoga uređenja. To nikada nije bilo predmetom velikoga interesa u onoj mjeri kao što je to bila državotvorna politika ustaškoga pokreta. Ivan Oršanić priznao je kako se ustašama prije rata prigovaralo da im nije stalo do boljega društvenoga uređenja, nego samo do „gospodskog posla" stvaranja države.[692] Njegov brat Ante Oršanić, svjedočeći o djelovanju ustaškoga pokreta u predendehazijskom razdoblju, također je zaključio da je pokret bio „isključivo nacionalistički i isključivo državotvorni". Na umu mu je bila „prvo i sve politika, prvo revolucija, prvo država, pa tek onda sve drugo". A. Oršanić je održao taj govor 1942., kada se u NDH probudio interes za „družtvovnu revoluciju", nakon što je Pavelićeva odredba od 25. listopada

[690] *Isto*, 287.

[691] *Isto*, 283.

[692] I. ORŠANIĆ, „Uvijek na istim načelima", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 1., 2-3.

1941. ozakonila „stališki sustav". Na kraju je govora A. Oršanić ostao neodređen i nedorečen. Nije se referirao na „stališki sustav" i korporacije, nego se ograničio na to da ustaštvo u „družtvovnoj revoluciji" neće primijeniti kapitalizam, a kamoli komunizam.[693] Isticao je da je do 1941. ustaštvo bilo isključivo „državotvorni pokret, a ne družtvovni pokret", ali da se posvetilo tek od tada uništenju svih tragova i ostataka ekonomskoga liberalizma i kolektivizma u hrvatskom narodu.

I Magdić je pred komunističkim sudom priznao da je društvenoj ideologiji ustaštva „nedostajala temeljna linija".[694] Zašto je tomu tako, odgovor je bio i u manjkavostima među ustaškim revolucionarima u emigraciji, koji nisu imali potrebne intelektualne pripreme ni sposobnosti da se suoče s kompleksnim društvenim pitanjima za koja su bila neophodna znanja iz različitih područja društvenih i humanističkih znanosti.[695] No, ratne neprilike nisu dopuštale da se promjene u društvenom uređenju pomaknu s mrtve točke teorijskih razglabanja i osnivanja „staleških postrojbi", što je bila više dekorativna stvar. S druge strane, pristaše kršćanskoga korporativizma, koji su u predratnoj hrvatskoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti razvili široku i obimnu raspravu o socijalnom uređenju, nisu se uspjeli nametnuti u NDH budući da nisu prihvaćali korporativističke prakse kakve su bile u Italiji i Njemačkoj, a njih je ustaška vlast bila spremna usvojiti. No, većina ih i u vrijeme NDH, doduše iz drugoga plana, nastavlja zastupati kršćanski oblik korporativizma i potrebu društvene obnove na kršćanskim nadahnućima.[696] Milivoj Magdić posvjedočio je istomu sudu o tome da su se sudarale dvije struje oko načina rada Glavnoga saveza staliških postrojba i drugih postrojba, od kojih je jedna „ortodoksna grupa iz Glavnog ustaškog stana koji su željeli da Glavni savez bude isključivi instrument ustaškog pokreta" po fašističkim uzorima. Druga pak grupacija tražila je da se „rad Saveza postavi na bazi kršćanskih načela, kako su izražena u Papinskim socijalnim enciklikama, zatim da se Glavni savez postepeno otrgne ispod političke kontrole ustaškog pokreta i vrati k načelu dobrovoljnog članstva i biranog vodstva".[697]

---

[693] A. ORŠANIĆ, *Ustaštvo kao družtvovni pokret*, 2.

[694] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Komunizam u percepcijama hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1., 123.

[695] To potvrđuje i Tomasevich tvrdnjom da su ideolozi ustaškoga režima dolazili iz predratnih „klerikalno-katoličkih i frankovačkih krugova". J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 370. „Prema podacima, koje je u proljeće 1937. dobio u Rimu predstavnik jugoslavenskog Ministarstva unutrašnjih poslova V. Milićević, u Italiji se nalazilo ukupno 510 pripadnika ustaške organizacije. Većinom su bili smješteni na otocima Lipari, Stromboli i Gigliu, dok su istaknutiji ustaše bili razmješteni po dvojica u raznim mjestima na jugu Italije. Prema tim podacima, socijalni i profesionalni sastav ustaša u Italiji bio je: 337 seljaka, 77 radnika, 35 mornara, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 oficira, 2 novinara, 6 ostalih profesija." F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 35.

[696] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Komunizam u percepcijama hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945.", 123.

[697] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 156.

MARKSIZAM – OD INTELEKTUALNE MODE DO REALPOLITIKE

Pisanje i govori protiv marksizma i boljševičkoga komunizma od 1933. do 1945. impresivni su količinom i jedino što bi se moglo usporediti s time su teme, koje su se ticale afirmacije i kritike jugoslavenstva. Na to su djelovale međusobno isprepletene vanjske i unutarnje silnice. Osim širenja marksizma u vidu tzv. socijalne literature od 1933., i kasniji događaji su u velikoj mjeri odredili golemu pozornost posvećenu komunizmu: španjolski unutarnji rat između frankista i republikanaca (1936. - 1939.), papinska enciklika *Divini Redemptoris* o „ateističkom komunizmu" pisana u ožujku 1937. u povodu toga rata, osnivanje KP Hrvatske u kolovozu 1937. te ratna pojava partizanskoga pokreta pod komunističkom upravom. Uzročne veze takva kriticizma treba tražiti i u antikomunističkom odnosu karađorđevićevskoga i ustaškoga režima. Zašto su se marksističke ideje uopće počele tako uspješno širiti tridesetih godina u hrvatskom društvu? Razloga je svakako više, primjerice, sveprisutna sklonost socijalnim temama u vrijeme svjetske ekonomske krize. Ili, kao drugi primjer, rašireno je mišljenje da je režim diktature namjerno propuštao raspačavanje marksističke literature da bi otupio oštricu otpora u hrvatskim krajevima. Da je režim poticao rast komunističke literature u nesrpskim krajevima kako bi okljaštrio nacionalne opozicije drugih jugoslavenskih naroda naglašavao je i Sekula Drljević vođa crnogorskih federalista dajući ocjene crnogorske situacije iz toga razdoblja.[698]

Kruno Krstić uočio je, pišući o Krleži, kao zaštitnomu znaku uspona marksizma u hrvatskim stranama, da slavi i čitanosti Krležinih djela „vjerojatno pogoduje i neko mazohističko raspoloženje u našoj hrvatskoj javnosti, koje je osobito pojačao marksizam". Krstiću se marksizam prirodno dopunjavao s rastakanjem hrvatskoga naroda započetim jugoslavenskom državom. Ono je u nadolazećoj kraljevskoj diktaturi pokretanoj s velikosrpskih položaja dosegnulo vrhunac i to na svim stupnjevima njegova narodnoga života. Zato je napominjao da „današnja faza marksizma kod nas psihološki analizirana i nije ništa drugo nego užitak u razaranju i psovki na sve, u čemu smo nikli i od čega smo sazdani".[699]

Ratovi s marksizmom na ta tri područja nisu svojstveni ni „biologističko-fašističkom" ni „liberalno antiboljševičkom" stavu prema komunizmu. Hrvatski rat s marksističkim učenjima bio je „konzervativno-teistički i aristokratsko-kulturtregerski antiboljševizam koji se protivi socijalizmu zbog teističkih ili civilizacijskih razloga".[700] Misaoni mu je sadržaj bio katolički i konzervativistički. Nepoznata mu je svaka liberalna kritika komunizma da se sloboda pojedinca pretpostavi socijalističkomu egalitarizmu. Isto mu je tako nepoznata „biologistička kritika", koja bi u

[698] Drljević je dokazivao da je kraljevski režim poticao komuniste u Crnoj Gori kako bi suzbio rast federalista, tako su na izborima 1938. jedino komunisti u Crnoj Gori izvijesili svoje izborne liste. Sekula DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi*, Zagreb 1944., 114.

[699] Kruno KRSTIĆ [pseudonim Mark Tween], *Kako piše gosp. Krleža?*, Zagreb 1935., 7.

[700] Todor KULJIĆ, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije XX. veka*, Beograd 2002., 151-152.

ruskom komunizmu vidjela dokaz da su manje vrijedne rase, kao što je „primitivni ruski čovjek", predodređene da prime nauk komunizma. U teističko-civilizacijskoj kritici, koja je nadahnuće pronalazila u katoličkom misli, suvremena „kriza čovjeka" moralno je, a ne ekonomsko pitanje kako su to marksisti uokolo širili svojim aktivizmom. Po toj drukčije danoj dijagnozi krize zapadne kulture, „kapitalizam nije uzrok socijalne i društvene krize" niti su to „reparacije poraženih", nego se pred očima Hrvatske i čitavoga Zapada odigravala „kriza duhovne prirode".[701]

Da bi se moglo duboko prodrijeti u misao hrvatskih intelektualaca koji su 1941. pozdravili NDH, potrebno je izbliza upoznati njihova gledišta o marksizmu i komunizmu. U naznačenu vremenu (1933. – 1945.) tim se predmetom bave njihove brojne knjige, brošure, članci, eseji, predavanja i govori. Nastupe protiv marksizma i komunizma predvodili su hrvatski intelektualci, svi odreda konzervativnoga, katoličkoga ili pak nacionalističkoga profila. Komunizam, najdosljedniji i do u tančine primijenjeni marksizam, od svih je marksističkih struja privlačio neusporedivo najviše pozornosti. Zato se pri samom spomenu marksizma, u velikom omjeru primjera, mislilo na komunizam i njegovu boljševičku izvedbu, koja je bila tada na snazi u Sovjetskom Savezu. Kada se razmotre sve struje i utjecaji u međuraću koji su pridolazili sa strane marksizma, ne bi bilo sasvim točno izjednačiti ga s jugoslavenskim komunističkim pokretom.

Njegov su diskurs preuzimale nekomunističke grupe i stranke kao što su jugoslavenski socijaldemokrati i lijevo krilo HSS-a. Socijaldemokrati su se priklanjali reformnomu marksizmu i malo su interesa pobuđivali u okvirima hrvatskoga protukomunizma. Socijalistički reformizam, na kojem su ovi razvijali svoju političku akciju, činio se dosta bezopasnijim od boljševizma jugoslavenskih komunista. Meta napada hrvatskih antikomunista čak nije niti bio njihov reformi marksizam, nego to što su jugoslavenski socijaldemokrati poricali nacionalni egzistencijalizam hrvatskoga naroda. O tome je optužbu na račun jugoslavenskih socijalista uputio Ivo Bogdan, tvrdeći da su „socijalističke vođe u hrvatskim krajevima bili najvjerniji sluge i pomagači diktature Boška Jevtića i Velje Popovića".[702] Takav socijaldemokratizam bio je režimskim privjeskom u hrvatskim krajevima, gdje se ustvari trošio na zastupanje narodnoga jedinstva i jugoslavenskoga nacionalizma, a ne na to da podigne svijest o prednostima socijaldemokracije. Ostajući postojano uz režim i njegov propali integralizam o jednoj jugoslavenskoj narodnosti, propustio je primijeniti uspješnu taktiku komunista, koji su učinili zaokret, prihvatili federalizam i priznali mnogonacionalnu stvarnost Kraljevine.

No i lijeva struja HSS, koji je predvoditelj hrvatskoga narodnoga otpora protiv beogradske diktature, tridesetih je godina plovio rutama ako ne u pravcu marksizma, onda svakako filomarksizma. Lijevokrilna grupa HSS-a, u kojoj su se našli vodeći ideolozi Mačekove stranke, demonstrirala je svoju benevolentnost prema marksizmu. Zato je Stjepan Buć 1936. izlagao kritici Radićevo „narodnjaštvo". U

[701] „Kriza čovjeka", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 1., 73-79.

[702] I. BOGDAN, *Komunisti u Hrvatskoj*, Zagreb 1936., 29.

maglovitim idejama „čovječanstva, slavenstva, mirotvorstva i demokracije" ono je „u današnjim prilikama priprava za komunizam, kao što ga je u Rusiji svojim sličnim mislima pripravio Tolstoj!".[703] Dok je Buć kritizirao Radićevu ideologiju s nacionalističkih pozicija, Lendić je to radio s katoličkih pozicija. Lendić je u svojim raščlambama hrvatskih zbivanja 1930-ih upozoravao na antiklerikalizam i socijalni radikalizam HSS-a, zajedničko tlo s kojega su klizili u marksizam seljački ideolozi i njihovi sljedbenici.[704] I Vilko Rieger ustao je na ta filomarksistička tumačenja seljačke ideologije, tvrdeći da se „socijalni radikalizam" rješenja seljačkoga pitanja prikazuje kao „agrarni komunizam". Riegeru „opasnost skretanja hrvatskog narodnog pokreta na lijevo ne samo da nije minula, nego je svakim danom to veća" te je „i kod nas počela ogorčena borba, koja ide na život i smrt, a koja se bije između hrvatskog nacionalizma i raznih marksističkih frontova". Ljevica HSS-a tako je naginjala „agrarnom komunizmu" i primala neizostavne napade katoličkih i nacionalističkih intelektualaca.[705]

Marksistička ideologija smatrala se stožernim neprijateljem hrvatske narodne tradicije i katoličke vjere, odsudne za povijesno konstituiranje hrvatskoga naroda. Godine 1933. pojavila se snažna brana širenju marksizma u hrvatskoj kulturi. Od tada pa sve do kraja rata 1945. marksizam i komunizam nisu izlazili iz glava hrvatskih nacionalista i organiziranih pripadnika katoličkoga pokreta. Ipak, prijelomna 1941. godina donijela je i neke promjene. Od 1933. do 1941. protukomunizam se promicao u hrvatskoj javnosti u autoritarnom i poludemokratskom okruženju kraljevskoga režima. Međutim, iako je kraljevski režim progonio i zatvarao komuniste i njihov rad zakonski zabranio, na kulturnom ga je području „tolerirao u obliku tzv. salonskog ili literarno-umjetničkog komunizma".

> „Simpatizera komunizma bivalo je tako sve više; šira mu se javnost koja je čitala novine i knjige i neprimjetno i nesvjesno sve više približavala; ideje su se komunizma popularizirale; stvarala se je psihoza nekog kulturno-socijalnog nihilizma koji je sve očekivao od rušenja; komunizam je dobivao inteligenciju, ideologe, organizatore, posrednike, korteše i vođe".[706]

Knjižica vođe ustaškoga pokreta Ante Pavelića *Strahote zabluda* iz 1938. bila je osvjedočenje ustaškoga protukomunizma.[707] Pavelić je već tada anticipirao ideju da bi buduća hrvatska država trebala stati uz bok fašističke Italije i nacionalsocijalističke Njemačke i na taj se način svrstati u borbu protiv svjetskoga komunističkoga pokreta.[708] Po uspostavi NDH hrvatski protukomunizam uvrstio se u službenu državnu ideologiju. Ustaški režim gušio je svaku oporbenjačku misao, osobito onu

[703] S. BUĆ, *Komunizam i nacionalizam*, 15.

[704] I. LENDIĆ, „Citiranje dr. Antuna Radića", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 4-6, 27. II. 1937., 3; Ivo LENDIĆ, „G. Mihovil Pavlek Miškina govori gluposti", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 9., 13. I. 1937., 4.

[705] Vilko RIEGER, „Agrarni komunizam – njegov ideološki razvoj", *Hrvatska smotra* 6/1938., br. 10., 497-511.

[706] Č. ČEKADA, „Katolički univerzalizam i narodni interesi" (1942.), 237-238.

[707] Pavelić ju je stvarao u fašističkom zatvoru na talijanskome pod naslovom *Errori e Orrori* te ju je objavio u Sieni 1938. godine. U vrijeme NDH prvi je put izašla na hrvatskome 1941., a godinu kasnije doživjela je i drugo izdanje A. PAVELIĆ, *Strahote zabluda*, 13-14.

[708] *Isto*, 231-238.

okrenutu nalijevo. Hrvatsko je protukomunističko gibanje ostalo tako bez mogućnosti javnih nadmetanja sa starim komunističkim suparnikom, što je promijenjeno iskustvo u odnosu na predratna istupanja protiv marksističkoga širenja, na koje su se nadovezivale otvorene polemike s komunističkom ljevicom. Osim toga, u samom ratu komunisti su se u partizanskoj gerili izravno okrenuli protiv NDH, dovodeći time do vrhunca negativno raspoloženje prema komunističkoj ideologiji.

Hrvatski protukomunisti izlazili su na ideološki megdan protiv komunističkoga prodora na filozofskim, društvenim i nacionalno-političkim poprištima. S filozofskoga poprišta kritizirali su „marksistički pogled na svijet" izrastao na ateizmu i materijalizmu. Na ekonomskom poprištu branile su se tradicije zapadnoga svijeta, čije će postojanje biti ugroženo u slučaju pobjede Marxovih nauma o društvu. Optuživalo se marksizam da je razarao temeljne civilizacijske ustanove na kojima se podignula veličina i slava Zapada – privatno vlasništvo, kršćansku vjeru, klasični odgoj i obitelj – nudeći umjesto toga širenje ateizma, proletarizaciju društva, seksualne slobode, kolektivno vlasništvo i materijalistički životni svjetonazor.

Na nacionalno-političkom području njihovi su se komentari ticali nacionalnoga nihilizma marksističkoga učenja, za koji se mislilo da može upropastiti hrvatsku nacionalnu kulturu i posredno sam hrvatski narod. Prigovaralo mu se da je prijetio rušenju nacije i nacionalne kulture jer je marksizam kročio ususret svomu krajnjem cilju – proleterskom internacionalizmu. Historijski materijalizam, boljševizam i marksizam, uzeti svi zajedno, negacija su Hrvatske, Starčevića i hrvatskoga naroda. Narodnost su nacionalisti i konzervativci uzdizali više-manje kao primarnu društvenu vrijednost, a marksisti su se pozivali na klasnu pripadnost i tako degradirali nacionalnu ideju do te razine da su uopće osporavali postojanje naroda kao takva.

Rat s Krležom

Dva su politička ispada iznutra prodrmala hrvatsku političku scenu međuraća: atentat na Stjepana Radića tijekom sjednice Narodne skupštine u lipnju 1928. i Aleksandrovo razbijanje „vidovdanske demokracije" pošto je proglašena Šestosiječanjska diktatura 1929. godine. Ionako s prevelikim ovlastima po vidovdanskoj ustavnosti, kralj si je pribavio neograničenu vlast uvođenjem diktature. Sve je to obrazložio izlikom da čuva uzdrmano „državno i narodno jedinstvo". Velikosrpski pijemontizam, kao jedna od slika ujedinjenja južnoslavenske države, tim je političkim udarom dosegnuo svoju gornju točku. Hrvatski federalistički stav prema uređenju Jugoslavije i tada još na rubnom položaju hrvatsko državotvorstvo nisu bili voljni prihvatiti i poduprijeti takvu viziju jugoslavenske države. Zato se hrvatskim zemljama proširio najveći otpor tako zamišljenoj zajedničkoj državi, u kojoj bi Srbi sa svojom dinastijom držali sve konce u rukama. Tinjajući vulkan hrvatsko-srpskih nesporazuma iz 1920-ih doživio je erupciju nakon kraljeva prevratničkoga čina iz 1929. godine.

Započelo je razdoblje hrvatske koncentracije. Najočitija posljedica toga je pogled Augusta Cesarca, koji je rekao tih godina za Budaka da je „naravno bio antikomunist",

ali je usprkos tomu podupirao veze s komunistima koje je smatrao „hrvatskima".[709] Odjednom su se sve istaknute struje političkoga i kulturnoga života poredale u zajedničkom bloku protiv velikosrpske uzurpacije vlasti nad zajedničkom državom: liberali, socijaldemokrati, komunisti, seljaci, nacionalisti, katolici. Tako je prije 1933. opstojala „hrvatska koncentracija", koju su obilježavali „nedefinirani idejnopolitički stavovi, pa u biranju savezništva inteligencija posebno ljevičarska, nije imala odlučujuću ulogu". U sebi je uspjela povezati građanske ljevičare, komuniste, konzervativce i nacionaliste osobito oko Matice hrvatske te svi oni objavljuju reagiranja u Matičinim listovima *Kolo* i *Hrvatska revija*. No uskoro, od 1932., među lijevom inteligencijom počeo je razvoj „socijalne umjetnosti" i „socijalne literature".[710] Taj se hrvatski protudiktatorski blok opirao integralističkomu tumačenju jugoslavenske ideje, koji je izbacivao hrvatstvo iz svojih ideoloških koncepcija. Bio je to blok protiv stvarnih nositelja i diktature i jugoslavenskoga integralizma, protiv velikosrpskih krugova na kraljevskom dvoru, protiv kralježnice šestosiječanjskoga režima, vojske, državne birokracije i krupnoga kapitala. Većina je tadašnjih hrvatskih pjesnika, pisaca, književnika raskinula veze sa svim unitarizmima i odustala od jezičnoga unitarizma i pisanja ekavicom.[711]



Hrvatska revija iz 1937.

Diktatura je tako pritisnula Hrvate da su se svi „od Crkve do komunista okupili oko Radićeva odra".[712] Široko okupljanje hrvatske narodne koalicije protiv beogradskoga režima iskazano je i nakon toga. Prve su dvije inicijative došle kao plod političkih, a druge dvije intelektualnih hrvatskih snaga. Bivše političke stranke okupljene oko Seljačko-demokratske koalicije izjasnile su se pod vodstvom Vladka Mačeka u Zagrebačkim punktacijama iz studenoga 1932. za priznanje narodne individualnosti hrvatskoga naroda i povratak građanske demokracije. Zagrebačke punktacije odbile su državno uređenje prema „principu nacionalunitarističkome", ne odustajući od toga da se država uredi na „principu višenacionalnosti i federalizacije zemlje".[713] Točke iznesene u toj političkoj deklaraciji su izraz stranačkih programa Mačekovih seljaka i Trumbićevih bivših federalista, čiji je duh naglašeno protusrpski s posebnim naglaskom na federalizaciji zemlje.

[709] Ivan JELIĆ, „Izvještaj Gute (Augustina Cesarca) o situaciji u zemlji", *Naše teme* 28/1984., br. 12., 3024.
[710] Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 58-59.
[711] Velimir VISKOVIĆ, „Krležina politička esejistika", *Dani Hvarskog kazališta* 30/2004., br. 1., 41.
[712] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 62.
[713] M. IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. I., 175.

Određena razilaženja u mišljenjima unutar Seljačko-demokratske koalicije pokazivali su koalicijski partneri HSS-a, jugounitaristički nastrojeni samostalni demokrati, tražeći uspostavu „pravne države". Napadali su postupke u vladanju šestosiječanjskoga režima, no ne i njegovu velikosrpsku narav, jer su politička baza te stranke bili Srbi iz prečanskih krajeva.[714] Drugi događaj na političkoj sceni također je svjedočio o „hrvatskoj koncentraciji", kada je došlo do privremenoga pokušaja suradnje ustaškoga i komunističkoga revolucionarstva. Privremeni centralni komitet KP Jugoslavije pod vodstvom Milana Gorkića podupro je 1932. „nacionalrevolucionarne snage" povodom Velebitskoga ustanka, čime su komunisti izrazili solidarnost s ustašama kao saveznicima u borbi protiv „monarhofašističke diktature" kralja Aleksandra.[715] Hrvatski komunist Ivan Krndelj pokušavao je, doduše bezuspješno, raditi po partijskoj direktivi na „objedinjavanju revolucionarnih i narodnooslobodilačkih snaga" u zajednički „hrvatski nacionalrevolucionarni pokret", došavši u vezu s Pavelićem i Branimirom Jelićem. Na sastanku Jelića i Krndelja u Beču u prosincu 1929. prvi je odbacio svaku suradnju s komunistima u borbi protiv kraljevskoga režima, „jer imamo potpuno politička naziranja i da se mi borimo za narodno i državno oslobođenje Hrvatske, da se ne želimo vezati ni sa jednom europskom političkom koncepcijom, da smo pristaše demokracije i protivnici autoritativnih režima". Iz toga je sastanka Jelić zaključio da su se komunisti htjeli infiltrirati u hrvatsku političku emigraciju preko Mladena Lorkovića nekadašnjega simpatizera „crvenih".[716]

Druga dva događaja na inicijativu intelektualnih snaga pokazatelj su visokoga stupnja suglasja u elementarnim pitanjima „lijevih i desnih hrvatskih snaga". Mile Budak zatražio je 1931. „amnestiju svih političkih zatvorenika" u stanju progona i u kazamatima diktature. Budakov manifest potpisali su mnogi hrvatski intelektualci različitih ideoloških boja, i to u vrijeme kada Budak surađuje u lijevo orijentiranom časopisu *Književnik*, koji je njegovao tzv. socijalnu književnost. Povodom atentata na Budaka 7. lipnja 1932. u Zagrebu, lijevi su književni časopisi podigli kampanju protiv takva odnosa režima prema oporbenim javnim radnicima.[717] Nešto poslije toga atentata na Budaka, u srpnju se ponovno okupljaju hrvatski intelektualci, potpisujući „Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika", u gotovo istome šarolikom sastavu „od katoličkih biskupa do ateista i komunista". Protest je potpisao i dio muslimanske inteligencije oko „Narodne uzdanice", koja je simpatizirala s hrvatskom nacionalnom misli i osobno bila povezana s Budakom.[718]

[714] Ljubo BOBAN, *Maček i Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1974., 87-97.

[715] D. LUKAČ, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje*, 256-257.

[716] Branimir JELIĆ, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, ur. Jere Jareb, Cleveland 1982., 81-82.

[717] Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 57.

[718] Jere JAREB, „Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika", *Hrvatska revija* 25/1975., br. 4., 665-675. Jareb ga je prvi objavio u inozemstvu, potpisalo ga je 209 hrvatskih intelektualaca, a objavljen je 16. srpnja 1932. u *Griču*. Imena potpisnika su: Božidar Adžija, Ljubo Babić, Ljubo Babić-Gjalski, Slavko Batušić, don Frane Bulić, August Cesarec, Dobriša Cesarić, Milan Durman, Stevan Galogaža, Branko Gavella, Krsto Hegedušić, Vladimir Nazor, Ive Politeo, Mirko Rački, Juraj Andrassy, Josip Andrić, Gjuro Arnold, Antun Bauer, Ivo Belin, Antun Bonifačić, Husnija Čengić, Olinko Delorko,

Ipak, „hrvatska koncentracija" bila je kratkoga daha. Već 1933. počelo je njezino polagano osipanje. Slabljenje pritiska diktatorskoga režima na hrvatsku oporbu na kraju ju je samu rasulo na fragmente. Sve je više na vidjelo izbijala očita idejna raznolikost. Pravi trenutak da se izrazi ta hrvatska razjedinjenost bila je pedeseta obljetnica smrti Karla Marxa, povodom čega je poznata beogradska knjižara Geca Kon izdala prijevod Marxova *Kapitala*.[719] U kulturnoj javnosti polemika je uspjela uzburkati duhove između zastupnika hrvatstva i marksizma. Rascjep nije imao političku prirodu, nisu se razišli ljudi iz stranačkoga života, nego su se podijelili redovi hrvatskih intelektualaca.[720]



Mile Budak u bolnici 1932. nakon atentata

Tijekom prvoga dijela 1930-ih, o nekom organiziranijem nastupu intelektualaca pod vodstvom Komunističke partije ne može biti ni riječi. U uvjetima ilegale nije se mogla stvoriti jača veza „lijevih intelektualaca" s komunističkim pokretom.[721] Prije je riječ o lijevim tendencijama, o koketiranju s marksizmom različitih autora iz klase građanskih intelektualaca liberala, demokrata, antifašista.[722] Mnogi nisu ni bili članovi Partije, imajući sasvim drukčija mišljenja o transformaciji društva. Socijalreformisti su se razlikovali od komunista budući da su se odrekli preobrazbe društva iz korijena i drukčije su prilazili problemu rješavanja nacionalnoga pitanja. Za diktature se razvila „socijalna literatura" na ljevici, kojoj je pogodovala i svjetska ekonomska kriza.[723] Ispod naziva „socijalna" skrivao se njezin „proleterski" duh da

Franjo Fancev, Milovan Gavazzi, Ljudmil Hauptmann, Stjepan Hefer, Stjepan Ivšić, Ilija Jakovljević, Franjo Jelašić, Josip i Rudolf Horvat, Blaž Jurišić, Mirko Košutić, Branimir Livadić, Filip Lukas, Ljubomir Maraković, Alojzije Mišić, Josip Nagy, Stijepo Perić, Ivo Pilar, Bare Poparić, Eugen Sladović, Tito Strozzi, Ivan Šarić, Kerubin Šegvić, Juraj Šutej, Ćiro Truhelka, Ivan Šubašić, Bariša Smoljan i mnogi drugi.; B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983., 93. „Atentat na Budaka izazvao je u građanstvu opću osudu, pa i gnušanje nad takvim postupcima policije i režima. Dokaz za to pruža protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika u povodu tog atentata, koji sadrži više od dvije stotine potpisa."

719 Osim Marxova *Kapitala*, objavljen je tom prilikom i prijevod djela Milana Petrovića: August THALHEIMER, *Uvod u dijalektički materijalizam*, Zagreb 1933.; Karl MARX, *Kapital*, Beograd 1933. Na knjigu se osvrće Rieger u članku: V. RIEGER, „Marksizam kao svjetovni nazor", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 8-9, 341-349.

720 Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 62.

721 *Isto*, 193-217.

722 Stipetić tvrdi da se liberalna inteligencija zbog „haesesovske autarkičnosti, konzervativizma i neprihvaćanja suvremenijih idejnih shvaćanja" nije mogla zadovoljiti siromašnom misaonom baštine te stranke, ali nije se željela distancirati od temeljne politike HSS-a. Ta inteligencija traži „građansku ili seljačku demokraciju" i ide ulijevo, naginje k marksizmu. Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 276-278.

723 *Isto*, 273. Časopisi socijalne literature bili su *Kritika*, *Nova literatura*, *Literatura*, *Književnik* i *Stožer*.

bi ostao nezamijećen pred represijom žandarmerije i državne cenzure. Aleksandrovu velikosrpstvu bezazlenija je marksistička kritika građanskoga društva, nego izljevi „plemenskih osjećanja" koji su prijetili „jedinstvu države i naroda". Vlasti su procijenile da je „socijalna literatura" imala uski krug čitateljstva, da je rezervirana samo za inteligenciju te da kao takva ne može proširiti masovni utjecaj u šire društvene slojeve.[724] Ta je promarksistička književnost tako postala djelotvornim sredstvom razbijanja hrvatske oporbe po starome prokušanom obrascu *divide et impera*. Kus Nikolajev označio je takvu proizvodnju lijevo naklonjene književnosti kao namjerno i podmuklo propuštanje državne cenzure, sve zato da bi se hrvatski krugovi inteligencije međusobno ideološki zavadili, čime bi režim skršio najjaču oporbenu točku u zemlji.[725]

Harkovska konferencija, održana od 6. do 15. studenoga 1930., udarila je smjernice političkoj agitaciji lijevih intelektualaca u Europi i Jugoslaviji.[726] Jedna od harkovskih rezolucija pozabavila se „proleterskom i revolucionarnom književnosti u balkanskim zemljama", ustvrdivši da je „književno kretanje jedina arena političke borbe" u uvjetima ilegalnoga rada KP Jugoslavije.[727] Zakonodavstvo diktature, točnije Zakon o javnoj štampi, zabranilo je sve lijeve novinske i publicističke tiskovine. U takvim okolnostima zabrane političkoga i propagandnoga tiska, kultura odnosno književnost postat će glavno poprište izražavanja marksističkih tendencija. Spoj umjetničkoga i revolucionarnoga, estetskoga i političkoga, slobode i ideološkoga imperativa trebao je biti novi *modus vivendi* proleterske književnosti harkovske linije, koja je pronašla svoje poštovatelje među marksistički orijentiranim piscima i književnicima na tadašnjoj „jugoslavenskoj književnoj ljevici".[728]

Trzavice su izbile među lijevim intelektualcima (1932./1933.) oko socijalne literature i nadrealizma kada su Krležu napali „socijalni književnici" i trojica „ovnova", kako ih je on oslovljavao, Milovan Đilas, Jovan Popović i Radovan Zogović.[729] Krleža se sukobio s harkovskom strujom na književnoj ljevici, zastupajući slobodu umjetnosti i nastojeći ih uvjeriti da kultura ne može biti sredstvom revolucije. Konzervativni pol, ograđujući se od unutarmarksističkih prijepora, tolerirao je marksizam u izdanjima Matice hrvatske, koja je okupljala kao središnja kulturna ustanova hrvatskoga naroda u duhu „hrvatske koncentracije" sve hrvatske kulturne djelatnike bez obzira na njihove idejne sklonosti. Napad na Maticu bljesnuo je iz redova katoličkih

[724] M. IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. I., 180.

[725] Mirko KUS NIKOLAJEV, *Novo pokoljenje i komunizam*, Zagreb 1942., 4.

[726] Cijela harkovska rezolucija može se naći kod: M. KUS NIKOLAJEV [pseudonim Fran Nikolić], *Intelektualci, komunizam i narod*, Zagreb 1943., 45-50.

[727] Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici (1928. - 1952.)*, knj. 2., Zagreb 1970., 33.

[728] *Isto*, 34. Lasić tumači da je jugoslavenska socijalna literatura imala poticaje iz Sovjetskoga Saveza, ali i originalne podražaje, nastale u tekstovima Cesarca i Krleže još 1920-ih u *Književnoj republici* i *Plamenu*. Naime, 1925. osnovan je Međunarodni biro za vezu s revolucionarnim književnicima u svijetu, koji je 1927. uspio u Moskvi organizirati prvu Međunarodnu konferenciju revolucionarnih pisaca, koja je trebala organizirati nacionalna odjeljenja proleterskih i revolucionarnih pisaca.

[729] M. KRLEŽA, „Predgovor", *Krsto Hegedušić Podravski motivi u 34 crteža*, Zagreb 1933.

intelektualaca, predvođenih Ivom Lendićem, tadašnjim urednikom kulturne rubrike *Hrvatske straže*, ali i od Kerubina Šegvića, pokretača časopisa *Hrvatska smotra* u veljači 1933. s posebnim ciljem da se on založi na zadatku „uništenja komunističkog bakcila u našoj sredini".[730]

Cesarec tako 1934. piše da Ivo Lendić već više od dvije godine vodi prljavu paljbu protiv marksizma.

„Preko hiljadu godina otkako postoji historija hrvatskoga naroda, klerikalci su u njoj igrali samo negativnu, razornu ulogu! Klerikalizam oslonjen na Rim protiv narodne crkve Grgura Ninskoga, potkopao je samostalno hrvatsko kraljevstvo u srednjem vijeku! Za vrijeme bogumilizma, kad je Bosna nastojala biti centar okupljanja ostalih zemalja Balkanskih Slavena, klerikalizam je na taj bogumilizam sazivao krstaške ratove i nije mu na odmet bio tuđinski, mađarski kralj Šišman! Uloga klera u krvavom gušenju seljačke bune, vođene od Matije Gubca i drugova poznata je danas već i djeci! S klerikalne kaptolske strane došao je blagoslov i zastavama 1849. koje su umjesto slobodarskom pokretu, počamši od Pariza i preko Beča do Pešte, radije naivno i uzaludno pošle na obranu habsburške reakcije. I poslije sve do sloma Habzburga, ja sam živi svjedok, kakvu je ratnohuškačku, habzburgoligašku propovijed na Silvestrovo 1914. održao jedan velikodostojnik crkveni u katedrali, već uostalom sam mu spomenuo ime [misli na Kerubina Šegvića, op. S. K.]!"[731]

Lendić je u nizu tekstova objavljivao svoje kritički intonirane članke protiv takvih tendencija u Matici hrvatskoj, i to već od 1932., prije nego što je izašla Šegvićeva *Smotra* i prije jačega naleta „socijalne literature" u hrvatskoj kulturnoj javnosti. Lendić je alarmirao Matičinu kuću da, ako se kojim slučajem prihvati „dijalektika marksizma" kao hrvatska svojina, tada se zapravo „kopa grob i našoj narodnoj i kulturnoj individualnosti na kojima počiva i sama Matica Hrvatska", te poziva njezine čelne ljude, koje se „dovoljno opominjalo", da se s tim imaju „radikalno obračunati". Lendić je 1938. dodao i ovo:

„Naša javnost već duže vremena s negodovanjem prati uređivanje *Hrvatske revije* i *Hrvatskog kola*. Te Matičine reprezentativne edicije zadnjih godina postale su poprište na kojima se nadobudni marksistički i filomarksistički poletarci uče pisati za dobre honorare. Urednici tih edicija stavili su na raspolaganje marksističkim skakavcima stupce svojih listova i blagajne Matičine uprave. Bez ikakvih kriterija u tobožnjoj širokogrudnosti, a zapravo bezidejnosti, dozvoljava se da se kroz stupce edicija Matice Hrvatske pravi propaganda za Krležine blasfemije, protiv svega što je hrvatsko".[732]

Kerubin Šegvić prilikom pokretanja *Hrvatske smotre* u veljači 1933. uzeo je pod svoje skupinu mladih inteligenata iz Hrvatskoga katoličkoga pokreta kako bi svojim pisanjem trgnuli manje svjesne da se bace svaki na svojem polju u totalni rat protiv „atmosfere okužene bakcilima materijalizma, marksizma".

„Hrv. prosvjeta, Književnik, Hrvatska revija, Mjesečnik, 15 dana, Literatura, Duhovni život, Socijalna revija itd. (...) Ali sve te i druge nezabilježene publikacije kao da zaboravljaju na atmosferu, u kojoj živimo: na atmosferu okuženu bakcilima materijalizma, marksizma,

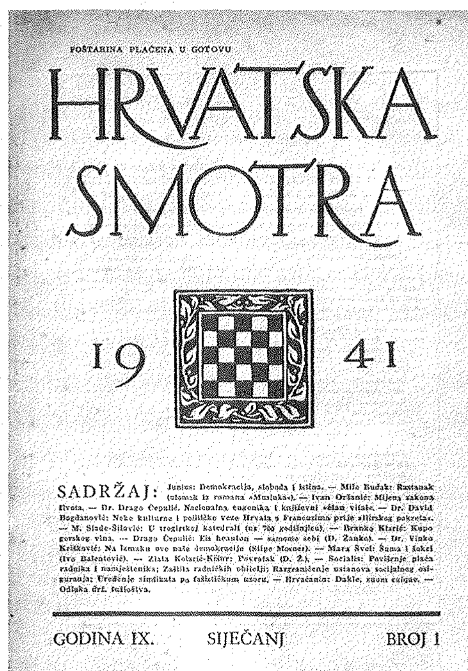
[730] K. ŠEGVIĆ, „Uvodna riječ", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 1., 1.

[731] A. CESAREC, „Hrvatskoj straži", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 4., 62-66.

[732] I. KRTALIĆ, *Sukob s desnicom*, 105.

> lažnog, sebičnog kolektivizma. U toj atmosferi gine svakolik život. Zahvatila je mladji naraštaj gotovo sa svim, kako se vidi iz književnih produkcija te mlade generacije. U toj otrovnoj atmosferi zreliji ljudi, kao uspavani mirno gledaju haranje duševnih bolesti i u očajnoj bespomoćnosti misle, da je najbolje izazvati onaj pogubni poklik Louisa XV.: 'Apres nous le deluge' (iza nas potop!) (...), pratimo te pojave još od predratnih vremena. Za to jer u klici nisu bile ugušene, nego im se je pustilo maha u ime neumjesno primijenjenih načela slobodne evolucije, slobodnog stvaranja, povodeći se za primjerima nezdravim degeneriranih i dekadentnih zapadnih naroda, danas smo prisiljeni gledati gorke plodove nezdrave kulture, koja truje dušu osobito mladje generacije utopijama o nekom raju na zemlji na bazi lenjinizma".[733]

Pozornost Šegvićeva kruga posebno su plijenili intrigantni i provokativni pisci Miroslav Krleža i August Cesarec, koji su marksizam „vješto znali servirati lakovjernoj publici premazavši ga bojama trobojnice".[734] Lendićev i Šegvićev pritisak na „preliberalno" djelovanje Matice hrvatske ostavljao je dojam izbijanja „sukoba na desnici", pandanu „sukoba na ljevici", između katoličkih krugova i liberalnijih nacionalnih struja u Matici. Šegviću i Lendiću pridružili su se uskoro u diskusiji, željni pomoći u obračunu s „marksističkom zarazom" u Matici, i Maraković i Stipan Banović. Maraković je protiv Blaža Jurišića i lijevih odbornika, koji su imali afiniteta za marksistički nauk, ustao kao katolički intelektualac i tadašnji vodeći hrvatski književni kritičar. U paradigmatskom tekstu „Hrvatska književnost u XX. stoljeću" izvrsno je opažao da *Hrvatsku reviju* „izdašno zapljuskuje marksizam mlade lirike, iako se on bitno kosi s onim nacionalizmom koji znači tradiciju, privrženost zemlji i rješavanje socijalnih pitanja bez klasne borbe".[735]


POŠTARINA PLAĆENA U GOTOVU

HRVATSKA SMOTRA

19 41

SADRŽAJ: Junius: Demokracija, sloboda i istina. — Mile Budak: Rastanak (ulomak iz romana »Musinka«). — Ivan Oršanić: Mijena zakona života. — Dr. Drago Čepulić: Nacionalna eugenika i književni »élan vital«. — Dr. David Bogdanović: Neke kulturne i političke veze Hrvata s Francuzima prije ilirskog pokreta. — M. Slade-Šilović: U trogirskoj katedrali (uz 700 godišnjicu). — Branko Klarić: Kupa gorskog vina. — Drago Čepulić: Eis heauton — samome sebi (D. Žanko). — Dr. Vinko Krišković: Na izmaku ove naše demokracije (Stipe Mosner). — Mara Švel: Šuma i šokci (Ivo Balentović). — Zlata Kolarić-Kišur: Povratak (D. Ž.). — Socialia: Povišenje plaća radnika i namještenika; Zaštita radničkih obitelji; Razgraničenje ustanova socijalnog osiguranja; Uređenje sindikata po fašističkom uzoru. — Hrvaćanin: Dakle, ... —

GODINA IX. SIJEČANJ BROJ 1

Hrvatska smotra iz 1941.

Banović je posebnom brošurom u privatnom obračunu s Lukasom prozvao za sve te propuste Matičinu upravu i Lukasa osobno, što je dozvolio da se propagira marksizam preko izdanja Matice, dometnuvši rubno da se iz nje žurno udalje Ljubo

---

733 K. ŠEGVIĆ, „Zašto izlazi Hrvatska smotra", *Hrvatska smotra*, 1/1933., br. 1., 1-2.

734 I. LENDIĆ, „Književni bjegunci i bespomoćni kišobrani", *Hrvatska straža* (Zagreb), 6/1934, br. 78., 4-5. M. KRLEŽA, „Najnovija anatema moje malenkosti", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 1., 106-113. Osobit je napad dolazio zbog njegova teksta „Hrvatska književna laž" iz 1919. u *Plamenu*, kada je, između ostaloga, napisao da je „naša četiristogodišnja književnost sablast u koju svi vjerujemo, ali koja zapravo književno ne postoji", zdesna ga se napada da je „importeur tuđinske ideologije", a ljevičari ga napadaju jer je „l'art-pour-l'artist".

735 Ljubo MARAKOVIĆ, *Hrvatska književnost 1860. - 1935.: stilsko-razvojni pregled*, Zagreb 1936., 133.

Babić i Miroslav Krleža, komunistički umjetnici i pisci.[736] Šegvić je osuđivao izdavačku politiku Matičina predsjednika Filipa Lukasa i glavnoga urednika *Hrvatske revije* Blaža Jurišića, koja je propuštala u svojim izdanjima „socijalnu literaturu" i „beletrističke književnosti". Zauzvrat im predlaže da se Matičina izdavačka djelatnost okrene objavljivanju „poučnih knjiga" i „širenju korisnih nauka".[737]

Lukas i Jurišić u izdavačkoj politici svoje kuće nisu pristali na takav zaokret. Odbijanje Šegvićeva savjeta od Matičina izdavaštva 1934. dobilo je epilog u pokretanju *Moderne socijalne knjižnice*, skraćenoga naziva MOSK. Pokrenuli su je članovi Hrvatskoga katoličkoga akademskoga društva „Domagoj". No „sukob na desnici" nije se ni zbio jer je naposljetku držanje katoličkih intelektualaca odlučio preuzeti i predsjednik Matice. Lukasov esej *Ruski komunizam spram nacionalnog principa* iz lipnja 1933. konačno je razbio „hrvatsku koncentraciju".[738] Krleža i Cesarec, kao bardovi intelektualne ljevice u Matici, nakon Lukasova eseja odlučuju izaći iz nje. Kao jednom od pokretača *Hrvatske revije* i Matičinu odborniku, Cesarcu nije bilo odobreno u Matičinim izdanjima odgovoriti Lukasu, a Krleža nije uspio održati dogovoreno predavanje o „hrvatskoj literaturi" u Glazbenom zavodu 12. travnja 1933. godine.[739] Krležino predavanje o hrvatskoj književnosti pocijepalo je zagrebačku javnost. Krležinim su se likom bavili brojni članci i posebne brošure njegovih protivnika, Kerubina Šegvića, Ive Guberine i Krune Krstića. Guberina se bavi Krležom i Cesarcem, koje titulira kao „mrzitelje hrvatskog naroda", a svoju brošuru posvećuje „hrvatskoj akademskoj omladini" da se klone čitanja njihovih djela.[740] Mladi „frankovac" Krstić okuražio se napisati brošuru *Kako piše gosp. Krleža?*, raspravljajući o Krležinu osebujnome literarnom izražavanju.[741] Krleža je tako postao kamenom spoticanja, za jedne je bio rušitelj nacionalnih tradicija i nihilist, opasni negator hrvatske književnosti i kulture, za koje je pisao da su „kulturna tama" i „sankrosantna laž"[742], dok je za druge najbolji hrvatski pisac u suvremenim kretanjima hrvatske književnosti.[743]

[736] Stipan BANOVIĆ, *Matica hrvatska za Tadije Smičiklasa i u eri Franje Jelašića i Filipa Lukasa: kritički prikaz*, 1933., 31-32.

[737] Blaž JURIŠIĆ, „Na primjedbe gosp. Šegvića", *Hrvatska revija* 5/1933., br. 1., 14. „U posljednjem broju napisao je K. Šegvić (rujan listopad 8-9. Hrvatska smotra), mi ne možemo nikako razumjeti stav g. Lukasa prema Hrvatskoj smotri od prvoga njezina broja kad nam je telefonski najavio napadaj g. Krleže od kojega se nismo preplašili samo ćemo konstatirati neke činjenice." Jurišić kaže da Šegvić nastoji prikazati stvar tako da je Lukas tobože u savezu s Krležom protiv Šegvića. Lukas se ograđivao da Krležu nije već dugo telefonski čuo i da je Šegviću samo prenio ono što se govori po kuloarima. B. JURIŠIĆ, „G. Šegvić o zadaćama Matice Hrvatske", *Hrvatska revija* 5/1933., br. 12., 17.

[738] F. LUKAS, „Ruski komunizam spram nacionalnog principa", *Hrvatska revija* 6/1933., br. 7., 377.- 386.

[739] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 305.

[740] I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, Šibenik 1937., 9-11.

[741] K. KRSTIĆ, *Kako piše gosp. Krleža?*, Zagreb 1935.

[742] To je Krleža napisao u znanom eseju „Hrvatska književna laž", objavljenom u *Plamenu* 1919. godine.

[743] K. ŠEGVIĆ, „Socijalna literatura, Krleža i hrvatstvo", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 4., 151. U Krležinu obranu ustaju Blaž Jurišić, Augustinčić, Ivo Politeo, Slavko Batušić, Antun Bonifačić, Branko Gavella, Tomo Jančiković, Hasan Kikić, Miroslav Kombol, Stjepan Kranjčević, Mihovil Pavlek Miškina, Vladimir Nazor, Đuro Vranešić, Dobriša Cesarić, Husnija Čengić, Olinko Delorko, Ljubo Babić.

Krleža je iz rodnoga Zagreba otišao u Beograd, gdje je početkom 1934. zajedno s beogradskim nadrealistom Markom Ristićem pokrenuo časopis *Danas*. Odande je nastavljao svoje bitke protiv zagrebačkih listova, *Hrvatske straže*, *Hrvatske smotre* i *Hrvatske revije*. Krležin prkos obrušio se nakon svega još bezobzirnije na hrvatski nacionalni mit, na „pakleni kroatizam", što mu je metafora za „nedostojnu ograničenost malograđanskog nacionalizma".[744] Krleža se tada retrospektivno vraćao na staru ušančenu nacionalno-ideološku dijalektiku iz svojih poslijeoktobarskih dana, na jugoslavenstvo i marksizam. Teze te dijalektike teze su „avangarde i progresa", „kozmopolitizma i prosvijećenosti", a antiteze hrvatstvo i katolicizam kao utjelovljenja „reakcije i nazadnjaštva", „srednjovjekovnog mraka i palanačkog duha". Krležina velika popularnost među čitateljima i prepoznatljiv ekstravagantni stil pisanja s afirmacijom jugoslavensko-marksističke dijalektike učinili su to da ga je zagrebačka javnost označavala kao *persona non grata*.

U zagrebačkoj su sredini tada kroatizam i katolicizam vrhovne vrednote, a jugoslavizam spojen s marksizmom njima prijeteće pojave. Krleži, intelektualcu koji se usudio upustiti u avanturu dekonstrukcije hrvatske nacije i njezina katoličkoga identiteta pretočena u izrazu *Antemurale Christianitatis* i u propagiranje revolucionarnoga komunističkoga mita, u okolnostima kada se ta nacija grčevito brani od utapanja u jugoslavensku sintezu, mnogi njegovi suvremenici oduzimaju pravo na pripadnost tadašnjoj hrvatskoj nacionalnoj kulturi. Prema kriterijima da je savez između marksističkoga i nacionalnoga načela ne samo nepoželjan i skandalozan nego i nezamisliv, uvjeravalo se javnost da je nemoguće postojanje takva neprirodnoga saveza. Stoga je Krležin bijeg u Beograd i stvarno i simbolički značio njegovu privremenu ekskomunikaciju iz hrvatske nacionalne kulture u kojoj Krležini antipodi imaju dominantnu riječ. Tako je Šegvić osporavao Krležino pripadanje „hrvatskoj narodnoj književnosti" i u isti mah napadao one Matičine odbornike koji su branili Krležu premda „Krležin rad stoji u opreci s osnovnim načelima i pravilima Matice Hrvatske jer stoji u opreci sa tradicijom i sa devedesetogodišnjim radom njezinim".[745]

Lukas je kontrirao prozivkama Lendića i Šegvića da socijalne teme Matičinih publikacija ne znače *a priori* primjenu marksističke teorije. Doživljavao ih je kao dio općega interesa za socijalne prilike u svijetu koji je potresen ekonomskom krizom.[746] Šegviću je uputio prigovore da je njegovo razmišljanje o socijalnoj književnosti „reakcionarno" i uvreda zdravom razumu svakom istinskom „konzervativcu". Polemičan duh Šegvićeve i Lukasove razmjene riječi unosio je podjelu duhova na hrvatskoj konzervativnoj sceni, antikomunističkih katolika i uvjetno rečeno liberala spremnih popustiti marksističkoj literaturi samo da se održi „hrvatska koncentracija" protiv beogradskoga režima.

> „On nam se prije osnutka svoje 'Smotre' tužio što Hrvatska revija ne štampa svih njegovih radnja, dok otvara svoje stupce komunističkim odnosno socijalnim piscima. G. Šegvić što

[744] Vilko RIEGER, „Gospodin Krleža jučer i danas", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 5-6, 260.

[745] K. ŠEGVIĆ, „Socijalna literatura, Krleža i hrvatstvo", 152-153.

[746] F. LUKAS, „Ruski komunizam spram nacionalnog principa", 377.

i klerikalni ljubljanski *Dom in Svet* primjećuje, uzima u svojoj Smotri na nišan g. Krležu držeći ga valjda za protagonistu socijalnog pravca. Ali istovjetujući komunizam sa socijalnom literaturom, odnosno osuđujući jedno i drugo, očito da se prekoračuje linija konzervativizma i prelazi u reakcionarstvo. Konzervativan čovjek vidi u svakom povijesnom događaju pa bilo i u revoluciji posljedicu duhovnih pokreta pa zato sadašnjicu drži uvijek otvorenu budućnosti, dok reakcionarac gleda samo na prošlost jer sadašnjicu ne proživljuje već hoće da u njoj vidi ponavljanje staroga kao najboljega. U sadašnjici se uvijek sukobljuju dvije slike: prošlost – povijest i suvremenost – život a iz rezultata povijesti i života stvaraju se nove forme i duh vremena, revolucije su samo nagli međučinovi u tom razvoju duha."[747]

Pa i kada se nije mogao othrvati pritisku da se odredi o stavu prema komunizmu, Lukas je etiketirajući „ruski komunizam" branio Matičine odbornike – Slavka Batušića, Ljubu Babića, Augusta Cesarca, Ivu Hergešića, Blaža Jurišića i Branimira Livadića – Krležine branitelje, za koje je mislio da kao prisebni građanski intelektualci nisu za takve društvene eksperimente kakav je komunizam.[748] Lukas je ipak pokušavao kako-tako izgladiti situaciju u uzavrelu loncu intelektualnoga Zagreba, pogrešno računajući da se daju premostiti nesuglasja u redovima tzv. hrvatske koncentracije te time sačuvati hrvatski nacionalni konsenzus protiv zajedničkoga neprijatelja, kraljevskoga režima i kulturne politike „jednog jugoslavenskog naroda". Matica je kao krovna kulturna ustanova okupljala hrvatske intelektualce, pisce, književnike, pjesnike, filozofe, povjesničare različitih usmjerenja sve do javnoga istupa Krleže i Cesarca. Nakon toga, od 1933. do 1945. bila je duhovnim središtem nacionalne ideologije i hrvatskoga protukomunizma. No, to nije automatski uklonilo i marksistički „inficiranu" književnost. Primjerice, Ivan Goran Kovačić je objavio u Matičinu izdanju djelo *Dani gnjeva* 1937., u kojem u duhu radićevštine stvara sliku potlačenoga hrvatskoga seljaka u zbilji međuratnoga vremena, na što mu kritičari u liku Lendića spočitavaju prikriveni marksizam i antiklerikalističke tendencije. Premda mu priznaje talent, zamjera mu Lendić ideološku nabijenost koja je, smatra on, utjecaj Cesarca i Krleže.[749]

I drugi su lijevi i promarksistički intelektualci objavljivali nakon Krležina i Cesarčeva razlaza u Matičinim izdanjima: Vaso Bogdanov, Antun Augustinčić, Dobriša Cesarić, Miroslav Feldman, Krsto Hegedušić, Ljudevit Jonke, Slavko Kolar, Gustav Krklec, Stjepan Mihalić, Stanislav Šimić, Novak Simić, Dragutin Tadijanović, Jure Kaštelan, Vanja Radauš, Drago Ivanišević, Vjekoslav Kaleb. Zbog njih je Lukasu i Matici hrvatskoj stalno visjela nad glavom prijetnja beogradskoga režima, koji je u svakom trenutku mogao donijeti zabranu rada Matici primjenom Zakona o zaštiti države, ako bi se u njezinim izdanjima ustanovili tragovi komunističke agitacije.

[747] F. LUKAS, „Sistematski napadaji na Maticu Hrvatsku", *Hrvatska revija* 6/1933., br. 8., 1.

[748] B. JURIŠIĆ, „Profesoru Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske (pismo od 15. II. 1964.)", 148.

[749] Ivo LENDIĆ, „Novele I. G. Kovačića", *Hrvatska straža*, br. 14., 19. I. 1937., 4-6.

Homo sovieticus

Intelektualci i ostale društvene skupine pogotovo se nisu povodili za marksizmom zato što im je omogućio spoznaju društvenih problema. Prije ih je „čuvstvena strana u čovjeku nagonila da potraže mogućnost riešenja družtvovnih sukoba u marksizmu".[750] Marksizam je igrao na kartu senzibilizacije društvene savjesti za „potlačene klase". I hrvatski su antimarksisti bili itekako toga svjesni, pa Zimmermann smatra da „mi možemo da suzbijamo komunizam u ime nauke, ali to nije dosta, čak je u životnoj borbi bez uspjeha, jer su komunisti fanatici, a ne učenjaci".[751] Veliku „čuvstvenu" energiju, koju je marksizam preko svojih ideala širio o socijalnoj pravdi, zapazio je i Mirko Kus Nikolajev, ustvrdivši da je „socialističko uvjerenje više pitanje osjećaja i volje nego pitanje spoznaje gospodarskih odnosa".[752] Sličnih je zapažanja bio i hvarski dominikanac Jordan Kuničić, ističući kako se ne smije zaboraviti „da je komunizam više sistem strasti nego naučnog izlaganja" i da je „više pokret nego nauka".

> „Kao naučni sistem ne bi zaslužio veliku pažnju. Ipak zaslužuje veliku pažnju radi svoje propagande, koja kupi pristaše, neobavještene i zlobne, iz svih slojeva (...) Jer je komunizam strast, zato najviše može prodrijeti kod neukih, nekulturnih i strastvenih tipova".[753]

Usprkos ozbiljnim primjedbama, marksisti su opravdavali svoju ideologiju znanstvenom utemeljenošću. Scijentističko gledanje svojstveno 19. stoljeću, u znanosti, toj „modernoj religiji", tražilo je svrhu i smisao svijeta i povijesti. Povijesni marksizam i njegov odvjetak komunizam služili su se upitnom racionalnom argumentacijom za osvajanje „društvenih masa". Lenjin je tako ustrajno podučavao nepismene sovjetske seljake „znanstvenoj teoriji marksizma". Neizbježnost proleterske revolucije jednostavno je stvar „zakona historije" koje je otkrio Marx, pa povijesni progres nezaustavljivo gazi naprijed u deterministički shvaćenoj povijesti. Stoga nužno mora nadoći savršeno društvo, tzv. „socijalistički raj". No, kao što je rečeno, marksizam je više osvajao emocijama, strastima, osjećajem, voljom, iracionalnim negoli racionalističkim obrazloženjima, što su primjećivali i hrvatski antikomunistički intelektualci. Ali, njihova kritika marksizma svjedoči o tome da su se, kako ćemo vidjeti, ufali i u racionalne dokaze kako bi dokazali pogubnost marksizma za čovjeka i društvo. Marksizam se nastanio u hrvatskoj sredini nakon Prvoga svjetskoga rata i Ruske revolucije kada je preko lenjinizma nudio rješenje nacionalnoga i seljačkoga pitanja. Rieger je tu situaciju opisao ovako:

> „Kada se historijske godine 1918. ugasio onaj žestoki evropski plamen, koji je sažgao toliko mladih i vrijednih ljudskih života, nastao je u čitavoj Evropi, naročito u pobijeđenim zemljama strašan kaos, u kojem su zaigrali svoju nesimpatičnu igru i spretni agenti Kominterne. Oni su poveli i organizirali barnumsku propagandu za 'crvene ideale' i što više

[750] M. KUS NIKOLAJEV, *Intelektualci, komunizam i narod*, 39.

[751] S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, knj. II., Zagreb 1937., 301.

[752] M. KUS NIKOLAJEV,[pseudonim Fran Nikolić] *Intelektualci, komunizam i narod*, 39.

[753] J. KUNIČIĆ, *Problem komunizma s idejnog stanovišta*, 50, 57.

nekoliko neozbiljnih i neuspjelih pučeva u Njemačkoj, Madžarskoj it.d. Odjek tih svjetskih događaja došao je pomalo do nas i kod nas su se našli ljudi koje su zanijele fraze o nekom 'besklasnom društvu'".[754]

U vezi s tim, Buć je na predavanju u Zagrebu u prosincu 1936. upozorio na široku frontu na koju aspirira marksistička ideologija:

„Dok je onaj predratni marksizam zastupao stanovište da se neka zemlja najprije mora industrijski jako razviti, da nastane što veći broj beskućnoga radništva, koje bi onda većinom glasova odlučilo za socijalizam, ovaj poratni na to ni najmanje ne gleda, nego nastoji svoje ideje širiti, isto tako među seljaštvom kao i po velegradovima".[755]

Može se pouzdano reći da je marksizam u tradiciji hrvatskoga katolicizma i hrvatskoga nacionalizma doživljavan kao vrijednosno negativan fenomen do krajnjih granica. Za to su postojale vanjske i unutarnje pretpostavke, dok su u prvim godinama četvrtoga desetljeća marksizam i oduševljenje za komunizam, osobito među intelektualcima, još uvijek emotivno snažni, krajem tridesetih marksistička ideja gubi na zavodljivosti, više ne pruža onoliku intelektualnu privlačnost kojom se želi iskusiti nešto novo i nepoznato kako je to bilo u prvim danima neposredno nakon Listopadske revolucije, kada je europskim narodima obećavala „crveni raj na zemlji". Marksizam više nije slovio za intelektualnu modu, nego se provjeravao preko stvarnosti boljševizma protegnutog na „jednoj šestini kugle zemaljske". U Europi su se probijale i prve vijesti o rezultatima njegove praktične primjene, i to od gorljivih „komunističkih zelota" Ante Cilige i Andréa Gidea, koji su se vraćali iz Sovjetskoga Saveza razočarani katastrofalnim posljedicama koje je boljševički eksperiment ostavio na sovjetsko društvo.[756]

Gide je svoje znamenito djelo objavio u Parizu ujesen 1936. pod naslovom *Retour de l'U.R.S.S.*, a Ciliga svoju knjigu *Au pays du grand mensonge* dvije godine poslije. Svjedočanstva te dvojice postala su čitanim i utjecajnim štivom europskih i hrvatskih intelektualaca.[757] Staljinove čistke i moskovski procesi unosili su pročišćavanjem samoga partijskoga vrha uznemirenost u europsku i hrvatsku javnost. Posebnu je pozornost privukao proces Grigoriju Jevsejeviču Zinovjevu 1936. i zgražanje međunarodne javnosti kada je Staljin dao smaknuti gotovo sve Lenjinove drugove. Tu je i potop „socijalnog oslobođenja" koje je aberiralo u državni kapitalizam, što je sve skupa narušilo moralni integritet marksističke ideje. Komunističkom revolucijom dogodio se neželjeni zaokret u smjeru državnoga kapitalizma, koji Ciliga naziva „glavničarskim duhom bez glavničarstva".[758] Gotovo je isto mislio i Vilko Rieger.

---

[754] V. RIEGER, „Gospodin Krleža jučer i danas", 257.

[755] S. BUĆ, *Komunizam i nacionalizam*, 4.

[756] Kus Nikolajev osobito ističe iskustva Gidea i Cilige: M. KUS NIKOLAJEV, *Novo pokoljenje i komunizam*, 36-37.

[757] U hrvatskom prijevodu objavljena je 1980. u riječkoj nakladničkoj kući *Otokar Keršovani*. André GIDE, *Povratak iz SSSR-a*, Rijeka 1980.; A. CILIGA, *U zemlji velike laži*, (prev. Predrag Raos), Zagreb 2007. U Beogradu se već 1937. pojavila brošura *Očevidci govore: svedočanstva govore o Sovjetskoj uniji*, u kojoj su ispovijesti Gidea i Cilige. Guberina se poziva na Gideovo djelo već 1937. godine. I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, 25-26.

[758] A. CILIGA, *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, 18-20.

„Svaki socijalizam stvarno državni socijalizam i tu izrabljuje sve staleže i klase (pa i proletere) moćna autokratska i birokratska mašina zvana država. Mjesto da država postane sredstvo za postignuće socijalnog poretka, postaje sama sebi svrhom upravo kao u cezarističkim i apsolutističkim režimima prijašnjih vijekova, koji su smatrali da narod postoji radi države, a ne država radi naroda".[759]

Položaj ljudske osobnosti u boljševičkom svijetu takav je da *Homo sovieticus* nalikuje državnomu robu. Otuđenje čovjeka, važna karika Marxovih izlaganja o ljudskoj drami u kapitalističkoj modernosti, u sovjetskom je društvu dosegnulo mnogo veći stupanj negoli u predrevolucionarno vrijeme, pa se ono u rijetko čemu razlikuje od carskoga samodržavlja.[760] Hrvatska nacionalistička i katolička inteligencija masovno je krajem tridesetih godina pisala o svim tim zastranjenjima sovjetske revolucije i drugim anomalijama „prve zemlje socijalizma". Bogdan je tako u njezino ime podastro dramatične iskaze sovjetskoga iskustva zarobljenih hrvatskih vojnika iz Velikoga rata, zapadnih radnika i intelektualaca koji su se svi razočarani vraćali iz sovjetskoga raja.[761]

Komunistička ideologija je osobito u hrvatskom katolicizmu ovoga razdoblja izazivala zazor s obzirom na to da je pobijala kršćansku vjeru i silom je bila spremna zatrti svaki njezin društveni trag, zalažući se pritom tvrdoglavo za sveobuhvatnu ateizaciju hrvatskoga naroda. Obnovom političkoga života u Kraljevini Jugoslaviji od 1935., hrvatska je katolička inteligencija preuzela na sebe borbu sa širenjem marksističke propagande. Debeli nanosi marksizma počeli su zatrpavati hrvatsku i jugoslavensku kulturu u razdoblju Aleksandrove diktature. Nije to bio hrvatski specifikum, nego je duboki prodor marksizma osvajao kulturne krajolike i na općejugoslavenskoj razini. Slične zadjevice nastaju i među srpskim intelektualcima oko (ne)mogućnosti da se marksizam nakalemi na srpsku nacionalnu kulturu. Miloš Crnjanski zato je ukorio „literaturu naših internacionalaca, literaturu marksističku" da je pripriјetila „gušenju i rušenju svega u našoj književnosti".[762]

Duga povijest sukoba katoličke inteligencije s građanskim liberalizmom, starim suparnikom još od 19. stoljeća, ustupila je tih godina mjesto borbi protiv marksizma. Liberalizam je potonuo skupa s krizom građanske civilizacije i izgubio onu nekadašnju lepršavost duha, pa nije bio onako opasan suparnik kao marksističko vjerovanje. Vladalo je opće raspoloženje da je marksizam „duhovno čedo" liberalizma s dubokim korijenjem u onoj sastavnici europske kulture koja je svoja nadahnuća primala iz prosvjetiteljstva.[763] Štoviše, individualistička filozofija liberalizma prisutna je i u „marksističkom socijalizmu", rasuđivao je na svoj sociološki način Šćetinec. Smatrao je da je revolucionarno preslagivanje društva prividno podvrgavalo pojedinca kolektivističkoj „vlasti društva" u nastojanju da dobije što više materijalnih dobara, što je u konačnici pripravljalo put rađanju individualizma.[764]

[759] V. RIEGER, „Kapitalizam, marksizam i materijalizam", *Hrvatska* smotra 2/1934., br. 11-12, 408.

[760] D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, 13.

[761] I. BOGDAN, *Svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb 1938.

[762] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 285.

[763] M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 27.

[764] J. ŠĆETINEC, *Korporativizam i demokracija*, 32.

Lako je shvatljivo da su predmetom debata s marksističkom ljevicom bila i različita rješenja socijalnoga pitanja, osobito aktualizirana u doba svjetske ekonomske krize (1929. – 1933.). Na pomolu je bio sukob katoličkoga društvenoga reformizma i marksističkoga revolucionarizma. Odbijali su metode revolucije, zalažući se za reforme i društvenu evoluciju tržišnoga načina gospodarstva, najosnovnije su zamisli katoličke socijalne filozofije. Marksizam se nije sužavao samo na socijalno pitanje, nego je revolucionarnim udarcem trebao korjenito presložiti „građansku i popovsku kulturu". Bojna mjesta s liberalizmom – rastava Crkve od države, civilni brak, liberalni odgoj i obrazovanje, vjerski indiferentizam – znatno su se proširila s nadirućim marksističkim strujanjima. Katolički sociolog Bonifacije Perović stoga je istaknuo da „dok je liberalizam bio protuvjerski samo zato jer nije trpio nikakav izgrađen sistem svjetovnog nazora, dotle boljševizam ruši vjeru jer njezin izgrađeni svjetovni nazor je najveća zapreka stvaranju boljševičkog svjetovnog nazora".[765]

Zanimanje neoskolastičke filozofije, tada neslužbenoga filozofskoga učenja Katoličke Crkve, pomicalo se pod tim promjenama s prosvjetitelja Kanta na socijalista Marxa. Najrječitije o tome progovara bibliografija jednoga od tada vodećih pregalaca na području hrvatske filozofije, Stjepana Zimmermanna. Nakon 1933. zagazio je u socijalnu i kulturnu filozofiju, na filozofska područja odakle je mogao najpogodnije udariti po marksizmu.[766] Ateizam i materijalistička filozofija podrivaju nadnaravnost kršćanstva, a antikršćanski ton boljševičkoga marksizma osnovna je odrednica komunizma ondje gdje se, kao u Sovjetskom Savezu, pojavio kao politički realizam. Hitlerov uspon na vlast 1933., kada su njegovi nacionalsocijalisti pokopali „weimarsku demokraciju", najavio je naznake komunističkoga opadanja i njegova približavajućega sloma u Europi.[767] Rieger o tim događajima koji su zahvatili Europu piše:

> „Taj lažni socijalizam komunista i socijalista danas je potpuno skrahirao u svim državama na svijetu. U Španiji, Italiji, Njemačkoj, Austriji, Francuskoj, Engleskoj, Portugalu i čitavom nizu drugih zemalja marxizam II. i III. Internacionale nalazi se u teškoj krizi i samo je pitanje vremena, kako će se još dugo održati vladavina najgorega terora, što ga je poznao svijet. I dok tako doživljuje marxizam poraz za porazom u čitavom kulturnom svijetu i dok se svagdje u punoj mjeri osjetila laž komunističke propagande i sovjetske agitacije, zar da jedino mi Hrvati nasjednemo komunističkim agitacijama i postanemo obični sluge i agenti Treće Internacionale i najgorega režima na svijetu?"[768]

Unutarnje i vanjsko antikomunističko vrenje dosegnulo je točku usijanja upravo 1933. godine. Katolički antikomunizam i na europskoj i na hrvatskoj sceni tih je godina toliko nepopustljiv i beskompromisan da su se mnogi naivno ponadali kako će Hitler, ta „najbolja vojujuća antiteza frazerskom komunizmu" jer je stavio potpis na *Reichskonkordat*, biti braniteljem „kršćanske civilizacije protiv boljševizma". Nakon što je Mussolini izjavio da talijanski fašizam nije proizvod za izvoz i da je njegovo

[765] B. PEROVIĆ, „Moskva ili Rim" (1931/1932.), 52.

[766] S. KLJAIĆ, „Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918. – 1941.)", 554.

[767] M. IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. I., 182.

[768] V. RIEGER, *Komunizam ili socijalni nacionalizam?*, 6-7.

povijesno poslanje čuvanje Italije dalje od „komunističke zaraze", hitlerizam se 1933. ukazao na europskom nebu kao nova nada u sveopćoj borbi protiv rastućega komunizma.[769] Nadolazeći *Kulturkampf*, koji je Hitlerov režim uperio protiv njemačkih katolika od 1935., i Hitlerov ultimatum Dollfussovoj Austriji naklonjenoj prihvaćanju društvene filozofije iz enciklike Pija XI. *Quadragesimo anno* da se odluči između „*Anschlussa* i proletarizacije" rasplinuli su takva neutemeljena očekivanja. Nakon svega, Pio XI. morao se upustiti još i u sprečavanje poplave rasnoga antisemitizma Hitlerova režima enciklikom *Mit brennender Sorge* iz 1937. na njemačkom jeziku. Enciklika se tajno raspačavala po Njemačkoj, a čitala se na Cvjetnicu 14. ožujka 1937. po njemačkim županama.[770] Komunizam je svojim kontroverznim idejama demonstrirao veliku opasnost za „katolički moral hrvatskog naroda", koji se u duhu političkoga katolicizma držalo katoličkim narodom.

Ivo Bogdan progovorio je 1934. u brošuri *Kominterna* o velikom savezu katolika i nacionalista protiv marksizma, koji nije nikakva hrvatska posebnost nego značajka cjelokupne antikomunističke Europe.

> „Zato se danas po čitavom svijetu vodi velika borba oko radničkih duša. Na jednoj strani su svjesni nacionalisti i kršćani (skoro isključivo katolici) koji žele u svojim vlastitim državama poštivajući tradiciju i baštinu koju su nam namrli djedovi poštivajući narodnu svijest, na temelju kršćanske ljubavi i universalnosti priznavajući svaki narod, ali ujedno priznavajući snošljivost među narodima jer svi su ljudi braća, izgraditi bolju i sretniju budućnost. Na drugoj je strani Kominterna, koja računa na niži životinjski dio i pljuje na sve ideale na sve ono što čovječanstvo smatra lijepim i uzvišenim, pa pripovijeda o raju na zemlji, koji će nastati preko diktature proletarijata, koja će biti međunarodna tj. protunarodna jer zabacuje narodnost".[771]

Marsejsko ubojstvo kralja Aleksandra u listopadu 1934. i VII. kongres Kominterne u ljeto 1935. otvaraju nova poglavlja u razmiricama s marksizmom. U klimi petosvibanjskih izbora i obnove stranačkoga života šire se u određenoj mjeri za diktature izgubljene političke i građanske slobode tako da se vlast donekle zaokrenula „liberalizaciji" tvrdoga autoritarizma. Kominternska depeša jugoslavenskim komunistima da prihvate nove taktike političke borbe imala je niz reperkusija. Pred samo osnivanje KP Hrvatske u šumi ponad Samobora Ivo Bogdan razračunavao se s „novom taktikom" europskih i jugoslavenskih komunista. Približavanje Mačekovu HSS-u i birane riječi za seljački stalež, „hrvatovanje" i poklići za demokraciju, sve je to narodnofrontaški vjetar koji puše iz moskovske centrale, a Bogdan ga žigoše kao „trojanskog konja" čiji je zadatak trganje iskonske veze hrvatskoga naroda s katoličkom vjerom.[772]

Trogodišnji je Španjolski građanski rat od 1936. do 1939. dolijevao ulje na vatru snažnim ideološkim obračunima na kulturnom ratištu koje katolici i nacionalisti

[769] Aleksandar ZUBAK, *Hitler contra Stalin*, Zagreb 1933., 322.

[770] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 75; Vladimir MINTAS, „Godišnjica Njemačke revolucije", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 3., 131-135.

[771] I. BOGDAN [pseudonim Rys], *Kominterna*, Zagreb 1934., 7.

[772] I. BOGDAN, *Komunisti u Hrvatskoj*, 4.

održavaju protiv komunista i pučkofrontaša.[773] Dok Španjolska proživljava iskustvo unutarnjega raspadanja, ta se borba zahuktava do maksimuma, koji je posvađao ideološki podijeljena europska društva i tako internacionalizirao španjolski raskol kao svjetski rat kršćanske i nacionalne rekonkviste protiv komunizma. Tada cijela Europa, i desno i lijevo njezino plućno krilo, očekuje s nestrpljenjem ishod vojnoga sukoba između nacionalne i katoličke Španjolske s jedne, i republikanske Španjolske socijalista, komunista i anarhista s druge strane.[774] Taj rat je toliko zagrijao atmosferu u Zagrebu tih godina da su 1937. skojevski omladinci napali kolcima Milivoja Magdića pred Radničkom komorom, bivšega komunističkog druga.



Brošura Ive Bogdana *Španjolska u krvi i plamenu* iz 1937.

U vrtlogu španjolskih zbivanja Narodna fronta počinje s optužbama jugounitarista, velikosrba i komunista da je duh hrvatske nacionalne borbe i njezina nacionalizma po svojoj unutarnjoj naravi fašistički. Slijedila je na to lavina reakcija I. Guberine, koji im je uzvratio da „jugoslavenski komunisti svakog onoga koji smeta njihovim ciljevima nazivlju fašistima", ugledajući se na verbalni Staljinov rat u obračunu sa Zinovjevim i Kamenjevim kada ih je prije negoli ih je dao lišiti života etiketirao kao „trockističko-zinovjevske fašističke podlace".[775] Guberina je 1937. u glavnim crtama upozorio na što se najviše trošio komunistički antifašizam:

> „Komunisti ti zakleti protivnici hrvatske slobode, u svojoj bijesnoj mržnji na naše nacionalne svetinje, proglasili su sve Hrvate, koji te svetinje poštuju, 'fašistima' (...). Oni nas nazivlju 'fašistima' i time hoće da Hrvate omraze kao ljude koji mrze slobodu i žele da Italija zavlada s nama. Za njih su svi Hrvati koji poštuju svoje žrtve 'fašisti'. A zašto? Eto zato jer ih grozno boli da je diktatura, ta legalna nasljednica njihove ideologije polomila zube. Tako nije uspjela provesti svoju zavjetnu misao poznatih hrvatoždera sa Korduna o uništenju Hrvatskoga naroda. Ne, nijesu Hrvati fašisti; Hrvata nema fašista. Hrvati hoće da ostanu Hrvatima i da budu svoji u svojoj kući".[776]

Katolički intelektualci su posvećivali truda u razbijanju marksizma na poljima kulture i društva, osobito oni među njima koji su se znanstveno bavili filozofijom, teologijom, pravom, ekonomijom i sociologijom. To nipošto nije značilo da nisu

[773] Vjeran PAVLAKOVIĆ, „Španjolski Siget: simbolika Alcazara u hrvatskim novinama", *Časopis za suvremenu povijest* 41/2009., br. 3., 735-749.

[774] I. BOGDAN, *Španjolska u krvi i plamenu*, 18-19.

[775] I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, 30.

[776] *Isto*, 29-31.

pobijali marksističke postavke i s nacionalno-političkoga aspekta. Ukupno gledajući, ipak su katolički intelektualci najveći doprinos borbi protiv marksizma dali dubinskom artikulacijom toga problema. Zašto je tomu tako, odgovore treba naći u širini obrazovanja, što se odnosi posebice na filozofiju i poznavanje novih socijalnih znanosti, koje su mnogi od njih studirali u intelektualnim središtima međuratne Europe. Milan Ivšić, Juraj Šćetinec i Bonifacije Perović svoju su naobrazbu proširivali u tada poznatom pariškom *Institut Catholique*.[777]

Knjiga Stjepana Zimmermanna *Filozofija i religija* u dva sveska, kojoj je pripala titula „epohalnog djela", osvanula je 1936. kao istinski kulturni događaj.[778] Zimmermannova filozofska razmišljanja u tom djelu zasigurno su vrhunac teističke kritike marksizma u predratno doba u Hrvatskoj. Bauk komunizma, koji je lebdio predratnom Hrvatskom, vrijedilo je obrazložiti stručnom studijom, koja bi udovoljila nasušnoj potrebi za kompleksnijom analizom ateističke „religije". Knjiga je imala snažnu promociju, svečano je uručena i „vođi hrvatskog naroda" Vladku Mačeku i „hrvatskom metropoliti" Antunu Baueru.[779] Pisana je s namjerom da dokaže filozofsku neodrživost ateizma kao svjetonazorskoga stava. Zimmermann je krenuo s filozofskih položaja da bi dokazao održivost teizma i „razumnog temelja vjera", u onom smislu da je katolička vjera *intellectus fidei*, vjera do koje se dolazi ne samo vjerom nego i razumom, i da ne postoje nesuglasice između nje i razuma. Zimmermann stoga jasno postavlja glavno pitanje svoje rasprave: „da li možemo razumski spoznati Boga?"[780] Suvremeni je ateizam kontinuitet, po Zimmermannu, iskrivljenih slika moderne filozofije, Kantova agnosticizma i imanentističkoga pristupa religiji. Kantov je stav da se ne može doći do spoznaje nadosjetilne stvarnosti, čime se pokopava metafiziku, a imanentizam sažima vjeru na subjektivni doživljaj, koji je položen u čovjekovoj osjećajnoj iracionalnoj strani, čime niječe sposobnost objektivističkoga pristupa vjeri.


Stjepan Zimmermann

Kao snažan argument za tvrdnju da je moguće razumski stići do spoznaje Boga, Zimmermann se poziva na poganske filozofe Platona i Aristotela, koji su „teisti".[781] U srazu „suvremenog ateizma i kršćanstva" Zimmermann daje komunizmu čelno

[777] Ivan ČULO, „Predgovor", Milan Ivšić, *Socijalni duh i narodna kultura*, 189-190. Na njemu su doktorate pripremali Ivan Merz, Đuro Gračanin, Krsto Spalatin, Juraj Šćetinec, Drago Ćepulić i dr.

[778] M. PAVIŠIĆ, „S. Zimmermann: Filozofija i religija knj. II.", *Hrvatska straža*, br. 13., 17. I. 1937., 11.

[779] S. KLJAIĆ, „Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918. – 1941.)", 564.

[780] S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, knj. II., Zagreb 1937., 10.

[781] S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, knj. I., Zagreb 1936., 3.

mjesto u borbi protiv teističke slike svijeta. Obazire se i na pisanje i izjave vođa domaće „protureligiozne društvene inteligencije" Miroslava Krleže i Augusta Cesarca, koji je izjavio da je „Lenjin veći i od Krista". Oštro odbacuje njihove optužbe da je kršćanstvo krivo za socijalnu nepravdu koja postoji u svijetu. Zimmermann ne podcjenjuje fenomene koje je iznjedrio komunizam i pita se je li komunizam to „novo i bolje kršćanstvo, ako kršćanstvo nije riješilo pitanje socijalne pravde?"[782] Zimmermannov je odgovor, dakako, negativan. Moralizam kojim se služi komunizam za svoje ciljeve i ideale nije uopće neka novina. Zato Zimmermann kaže da se „moralna ideja marksizma borba proti ekonomskoj nepravdi i socijalnim njezinim uzrocima, kao ideja ili regulativni princip života nalazi i u kršćanskoj ideologiji, ali i u marksističkoj; ona nije ničija lična invencija, nego je sadržina moralne svijesti čovjeka".[783]

Vrijeme u kojem je Zimmermann pisao svoje djelo doba je Alojzija Stepinca, „crvenog biskupa", koji je tada pokretao osnivanje župa po zagrebačkoj „proleterskoj periferiji".[784] I Zimmermann se poput njega zalagao za ustupanje crkvenoga zemljišta siromašnim seljacima. Njegova se društvena djelatnost nije ograničavala na filozofske debate, nego je inzistirao na tome da crkvene institucije provedu konkretne socijalne mjere. Predlagao je, u biti, „da se raspoloživi ostatak crkvene imovine oduzme od nekoliko beneficijara i da se dalje ne samo teoretizira o komunizmu nego pristupi socijalnoj provedbi duha Kristova".[785]

Filozof Julije Makanec napada one teorije povijesti kojima se marksizam priklanja, posebice dijalektički materijalizam, koji s filozofske pozicije drži neodrživim. Zato „marksizmu koji ne želi biti samo ekonomska teorija nego sveobuhvatna filozofija, opći pogled na svijet" prigovara dijalektički materijalizam koji predstavlja „Ahilovu petu" marksističke misli.[786] Marx je dijalektičku filozofiju preuzeo od Hegela, najvećega predstavnika njemačkoga klasičnog idealizma, jer dijalektički zakon tvrdi da „novo može nastati samo negacijom staroga i odatle njegova važnost za revolucionarnu ideologiju". Iz toga, mislio je Makanec, izvire njegova važnost za marksizam, koji pripada tipu ideologije prvenstveno revolucionarnoga karaktera.[787] Kritizirao je Marxovo korištenje metodologije prirodnih znanosti u objašnjenju razvoja ljudskoga društva i kulture. Nepojmljivo je da bi naturalističko gledanje moglo biti prikladno „duhovnim naukama". Stoga zaključuje da „prirodnoznanstvena metoda spoznaje koja u pojedinačnom traži samo općenito, načelno nije kadra da zahvati kulturni objekt u njegovom smislu i naročitom značenju". Stoga je „metoda povijesti" jedina mjerodavna za čovjeka i njegovo djelovanje jer je „upravljena na jedan zasebni tok događaja, dakle događaja koji se takvi kakvi su bili i više ne ponavljaju". Makancu čovjek nije isto što i priroda, kako želi reći marksizam, da je podređen determiniranim zakonima, nego je prije svega biće slobode. U vezi s tim nastavlja da se „u sferi

[782] S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, knj. II., 378, 384.

[783] *Isto*, 374.

[784] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 79-80.

[785] S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, knj. II, 302.

[786] J. MAKANEC, *Marksistička filozofija prirode*, Zagreb 1938., 5.

[787] *Isto*, 28.

prirode nalazimo u carstvu neprozirnih zakonitosti", a da se u „sferi kulture", gdje je subjekt čovjek, „nalazimo u carstvu vrijednosti i dobara".[788]

Makanec nadalje odriče valjanost materijalističkoga i naturalističkoga stava marksizma po kojem je samo prirodna znanost istinska znanost, ističući da se čovjek ne nalazi u kontaktu s prirodom, materijalnim svijetom, nego i s kulturom, duhovnim svijetom, pri čemu strogo luči čovjeka od prirode. Protivno materijalističkomu i naturalističkomu monizmu marksizma, koji čovjeka antropološki definira kao „čisti dio prirode, materije", Makanec zastupa drugu antropologiju, srodnu kršćanskoj slici čovjeka.

> „Materijalizam ide radi čisto doktrinarnih predrasuda da suzi naš duhovni horizont i da djelokrug našega znanja što više ograniči na svijet materije i baš po toj svojoj doktrinarnoj jednostranosti on je negacija pravoga znanstvenoga duha (...) Svijet prirode nije jedini svijet s kojim je čovjek u dodiru nego je to i prostor ljudskog duha odnosno kulture. Na duhovnim vrijednostima počiva zgrada kulture. Svaka znanost je za marksizam samo prirodna znanost. Mišljenje je materijalno i ono je prirodno naturalistički i materijalistički monizam".[789]

Feliks Niedzielski također se osvrnuo na materijalističku filozofiju svijeta koju zastupa marksizam, tvrdeći da je materija sve i da izvan nje zbiljski ne postoji ništa. Takvu je filozofiju smatrao posrednom konzekvencijom moderne filozofije, koja je svrgnula tradicionalnu antropologiju po kojoj se čovjek sastoji „od duše i tijela, od materije i duha". Niedzielski u takvu razvoju moderne filozofije, koja je pokidala sve niti s tradicijom, vidi njezin pokušaj izgradnje filozofije na dvama monizmima, idealističkom i materijalističkom učenju. Niedzielski tvrdi da je moderna uništila klasičnu filozofiju realizma, moderni filozofski dualizam koji je Descartes unio u filozofski svijet rastvorio je jedinstvo duše i tijela.

> „Jedni su počeli učiti monizam samo idealizam, a drugi materijalizam, jedino se preko cogitatio dolazi do spoznaje jedino ideje, materije i nema, a drugi da je sve materija, materijalizam i priroda. Feuerbach je materijalist, a Hegel idealist. Njih dvojica su otac i majka marksizma".[790]

Niedzielski je kategorički isticao da se marksizam ne iscrpljuje u tome da bude tek politički i ideološki projekt osvajanja vlasti i rješavanja socijalnoga pitanja. On u općoj krizi vjere ima pretenziju nadomjestiti vjeru u zapadnoj kulturi budući da se očituje kao „totalna i univerzalna ideologija koja želi riješiti sva druga pitanja" čovjekova života i ljudskoga društva.[791]

U otklonu od Niedzielskoga i Makanca, koji su promatrali filozofsku misao marksizma, Dominik Barač (1912. – 1945.) posvetio se više kutovima gledanja marksizma i boljševizma na društvena kretanja. Objava Baračeve knjige odgovarala je ukupnomu antikomunističkom okruženju u NDH. U cjelini gledano, Barač

[788] *Isto*, 40-41.

[789] *Isto*, 36-44.

[790] Feliks NIEDZIELSKI, *Socijalni eseji*, Zagreb 1941., 22, 37.

[791] *Isto*, 16.

se dotaknuo shvaćanja društva, države i pojedinca u marksizmu i boljševizmu, kazujući da je „boljševizam negativna paradoksalna religija", koja je oborivši rusko pravoslavlje ustoličila novu vjeru, ateizam, vjerovanje po kojem Bog, onakav kakvim ga poima kršćanski monoteizam, ne postoji.[792] Naime, ateizam se nadograđivao na materijalističko-kolektivističku antropologiju marksizma, koja je odbacivala čovjekovo božansko podrijetlo i slobodu njegove osobe, apostrofirajući pritom da je čovjek sve sama materija bez duha. Protivno tomu, kršćanska antropologija koju zastupa Barač kaže da je ljudska osoba „kao lik Božji duhovna, pa je stoga viša od države, narodnosti, ljudskog društva, rase i prirode (...) Ako nema Boga izvora vječitih nadosobnih vrjednota, onda nema ni osobnost vriednosti, onda obstoji samo indviduum koji je podvrgnut prirodnovrstnim životnim zahtjevima".[793]

Barač je u kritici boljševizma posegnuo za katoličkom društvenom filozofijom udarenoj na temeljima tomizma, učenja sv. Tome Akvinskog, čiju su filozofiju o društvu u idućim stoljećima nadograđivali i dopunjavali brojni drugi mislioci. Barač se osvrće na nekoliko karakterističnih nijansi shvaćanja onoga što je država i način kako su marksizam i boljševizam do neprepoznatljivosti izmijenili tradicionalno shvaćanje države. Naime, kako Barač zapaža, u marksističko-boljševičkoj logici društvo je apsolutna vrijednost, postojalo je u prirodnom stanju prije stvaranja države, a sam je čovjek „proizvod svoje sredine". Apsolutni karakter društva kojem se sve podčinjava kao „jedinom izvornom i odlučujućem obliku ljudskog skupnog života" rezultira time da „država zavisi od družtva" i da je „ona službeni tumač družtva". Revolucija koja se ima provesti uništila bi državu jer je ova plod tradicije, te bi revolucija tako povratila stanje „prirodnog društva" bez društvenih klasa.[794] Uređenju društva isključivo po egalitarističkom načelu Barač proriče posvemašnje rasulo kada bi se takvo što pokušalo izvesti, jer je radikalni egalitarizam neostvariva utopija.[795] Da bi odgonetnuo nova shvaćanja o državi koja su u svojim naukama iznijeli marksizam i boljševizam, sustavno ih je secirao u šest točaka.

Prvo, Barač polazi etimološki od hrvatske i latinske riječi država (lat. *status*), koja označava stalnost i čvrstoću, što i „država jest po svom biću i po svojoj unutarnjoj strukturi". Marksističko i boljševističko shvaćanje prema Baračevim prigovorima predstavlja negaciju same biti države jer ono državu podrazumijeva kao prolaznu kategoriju na putu prema savršenom društvu komunističke utopije. Država je za Barača bezvremenska kategorija, nezavisna od onih vremenskih ograničenja marksističke dijalektike povijesti, u čijoj je posljednjoj etapi morala odumrijeti i nestati bez traga iz povijesti prije negoli se ostvari besklasno komunističko društvo. Time država i njezina moć prisile i golema materijalna dobra služe samo kao privremeno sredstvo u silovitu obračunu revolucije s njezinim neprijateljima. Taj drugi element komunističke filozofije države najbolje je objasnio Lenjin, izražavajući da je država, onako kako je boljševici poimaju, „po naravi i cilju sredstvo revolucije, zatorna i

[792] D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, 9.

[793] *Isto*, 121.

[794] *Isto*, 161.

[795] *Isto*, 122.

kruta sila". I stoga je logično da tako lenjinovski i boljševistički shvaćena država nema nikakve moralne osnovice kao što su to naučavali nacionalsocijalisti i fašisti. „Država je tiranija i sredstvo vladanja, sredstvo za uzdržavanje poretka" i, konačno, rodila se „iz potrebe zauzdavanja klasne protivnosti".[796] Proletarizacijom se novi čovjek komunizma, koji se kuje nakon boljševičkoga prevrata „oslobađa buržoaskih veriga vlasništva", tako da „vlasništvo ima samo socijalnu funkciju, posebničko vlasničtvo nije dozvoljeno". Takav društveni zaokret upropastio je u čovjeku dostojanstvo, postao je dio gomile, čovjek mase koji je izgubio svoj duhovni i ekonomski individualizam i s njima svoju nezavisnost, pa taj „čovjek više ne odlučuje, nego se s njime raspolaže".[797]

Treći važan element države u Baračevu opisu jest da je to „klasna država" jer stoji u vlasništvu jedne klase. Stoga država ne služi općoj dobrobiti svih državljana i zajedničkom dobru, nego vladajućoj klasi – prije feudalcima i buržoaziji, a sada komunističkoj stranci. Prema tome, država nije u službi općega nego posebničkoga dobra, dobra proletarijata, a stvarno u službi dobra komunističkoga vladajućega sloja. U vrhove društva komunistička revolucija izbacuje tu novopečenu elitu koju je Lenjin nazvao avangardom revolucije. Lenjinizam je marksizmu iz salonskoga revolucionarstva dao praktične smjernice, što se najbolje osjetilo u Listopadskoj revoluciji, gdje je boljševička manjina prepadom preuzela svu vlast.[798] Četvrta vrijednost države, koju je Barač pribrajao komunističkoj državnosti, bio je internacionalizam, koji je do krajnjih granica relativizirao povezanost određenoga teritorija i naroda s državom. Peta je značajka države njezin „ekonomsko-metafizički temelj", što se poklapa s ukupnom marksističkom vizijom svijeta i društva. U šestoj značajki Barač navodi totalitarnost komunističke države, u kojoj caruje apsolutni primat društva nad sudbinom pojedinca, u kojoj se smjera „podpunom podređivanju individuuma i svih družtvenih tvorevina", što u stvarnom životu takve države znači „podržaviti svaku individualnu slobodu i ukinuti samostalnost i osobnost pojedinca". Tako komunistička država poistovjećuje pravo i silu, postaje svrha samoj sebi, kidajući svaku vezu s dotadašnjim moralnim i pravnim tradicijama.[799]

Povrh toga, u završnom izlaganju o boljševičkoj državi Barač primjećuje da je ona sva premrežena „trodimenzionalnom diktaturom". Prva se dimenzija tiče jednopartijske vladavine, odnosno partijske države u kojoj je „državni ustroj podpuno u njezinim rukama, što više, ona sama je taj ustroj". Barač navodi da je druga dimenzija diktatura, ustvari diktatura proletarijata, ali je ova zapravo prerasla „u diktaturu boljševističke stranke, koja vlada čak i nad proletariatom", tako da između prve i druge dimenzije „trodimenzionalne diktature" nema nikakve razlike, jer diktatura proletarijata postoji samo na papiru partijskoga programa. Treći vid diktature ticao se samovolje jedne osobe, diktature generalnoga sekretara Partije nad

[796] *Isto*, 163.

[797] *Isto*, 102-108.

[798] *Isto*, 174.

[799] *Isto*, 178-179.

cijelom strankom, nad kojom ima neograničene ovlasti, tako da je „boljševistička stranka izvršni organ njegove volje i njegovih odredaba".[800]

Dugo se vjerovalo da je marksizam samo prolazna intelektualna moda kao i mnoge prije njega. Međutim, razvoj na ratnim frontama NDH i istočne Europe od prijelomne 1943. rušio je tu vjeru i nagovješćivao da bi njegova pobjeda na krilima sovjetske armije i Titovih partizana, uz potop Pavelićeve države, mogao biti vrlo vjerojatan rasplet. Dominik Barač, žrtva partizanskih hitaca godinu dana poslije, trijezno priznaje u predgovoru svoje doktorske disertacije iz 1944. da „boljševizam kao ideologija i kao pokret spada među najvažnije pojave dvadesetog vieka".[801]

Time je završen luk od početne ocjene da je marksizam hirovitost jednoga bolesnoga stanja građanskoga društva do toga da mu se sada priznaje da se nalazi *ante portas* i da je jako izgledan, više negoli ikada prije, trijumf boljševizma nad hrvatskom državom i hrvatskim narodom. Približavanjem ratnoga kraja dolazi opasnost da partizani slome NDH, zbog čega protukomunističko izražavanje okupira politički i intelektualni diskurs posljednjih godina ustaškoga režima. Poznat po svojem beskompromisnom antikomunizmu, zagrebački je nadbiskup Stepinac odbijao takav mogući razvoj događaja. Zato je krajem 1944. držao nemogućom „svaku suradnju s Beogradom jer Hrvatska ne može i neće biti dio neke ateističke Jugoslavije".[802]

Nacionalna ideja i marksizam

KP Jugoslavije prvotno je disala unitaristički u Kraljevini Jugoslaviji, a onda je približavanjem novoga svjetskoga rata prešla na federalizam, izrijekom pobijajući svaku ideju o samostalnoj hrvatskoj državi, što je nesumnjivo snažno pridonijelo da marksistička ideologija kod hrvatskih državotvoraca zadobije apsolutno negativni publicitet. Komunizmu i komunistima stalno se predbacivao nacionalni nihilizam. Nakon osnivanja KP Hrvatske 1937. komunisti se lakše nose s tim prozivkama, a istodobno stječu brojnije pristaše i istomišljenike. U skladu s njihovim učenjima, historijski materijalizam predodredio je naciji i nacionalnoj kulturi privremenu i prijelaznu ulogu, a nacionalizam onom ideološkom pokretnom snagom koja se ne može porušiti preko noći. Problemu i izazovu kao što je marksistička dekonstrukcija nacije pristupali su oni dijelovi inteligencije koji su to gledali sa svjetovnoga hrvatskog nacionalizma, a ne s katoličkoga motrišta. Osim što se komunizam izravno konfrontirao s katoličkim učenjem, neprihvatljiv je bio i sa stajališta hrvatskoga nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji. To stožerno pitanje komunizam niječe, a niječe ga, kao što 1937. zaključuje Bonifacije Perović, zbog toga što „narodi, kao društvene i kulturne jedinice po nauku komunizma ne postoje niti igraju u povijesti bilo kakvu ulogu". I kada je hrvatski nacionalizam u osvit Španjolskoga građanskoga rata zaposjeo položaje odakle se protivio komunizmu, komunisti su ga prozivali za fašističko stanovište, jer

[800] *Isto*, 174-175.

[801] D. BARAČ, *Socialna filozofija boljševizma*, 1.

[802] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 319.

u raznolikome društvenom pejzažu za komunističke ljevičare „postoje samo dvije klase, kapitalistička i proleterska, a u politici fašisti i protufašisti".[803]

Filip Lukas uputio je najsuvisliju kritiku negacije nacionalnoga načela koju marksizam i komunizam povlače za sobom. Lukasu su nacionalizam i komunizam „dvije beskompromisne ideje" koje se nikako ne trpe i jednostavno se ne daju izmiriti jer se u njima „sukobljuju dva mita". Osporava marksizmu kozmopolitsko stajalište da je cijelo čovječanstvo jedan jedinstveni narod i da bi kao takvo moglo biti ikakav politički subjekt, to je „jedan apstraktan pojam", dočim se „konkretnosti nalaze u organiziranim narodima". Ekonomizam bi sa svojom sveopćom solidarnošću radničke klase trebao cijelo čovječanstvo dovesti pod kišobran komunizma. Međutim, to nisu dovoljne poveznice, kako bi se činilo na prvi pogled, nego su nužne „estetske, naučne, religiozne, pedagoške i druge društvene veze", što je realno gledano neostvarivo. Premda je lenjinizam priznavao pravo na samoodređenje, i to popraćeno oštrim neslaganjima sa zapadnim marksistima, ipak je to priznanje nacionalnoga načela sputavao da se ono u punini i ispuni.

Lukas je naglasio da „Lenjin nije gledao u nacionalnom principu, kakvu nepromijenjivu i od prirode usađenu ideju, a u narodima nikakvu odiskona određenu formu životnoga reda, već samo izvjesnu etapu povijesnog razvoja". Nacionalna je ideja prijelazna, tranzicijska, vremenski ograničena na epohu kapitalizma i nacionalizma, pa bi rušenje kapitalizma automatski, prema marksizmu-lenjinizmu, značilo i njezino iščeznuće s povijesne pozornice. U mnogonacionalnoj državi kakav je Sovjetski Savez, prošaran raznim nacionalnim i etničkim grupacijama na velikim prostranstvima od Baltika do Vladivostoka, Komunistička partija uspjela je održati organizacijsko jedinstvo. To je za Lukasa neosporni dokaz „da je narodima ostavljena spoljašnost i forma, a jezgru je htjela ispuniti komunistička stranka svojim programom kojeg ona silom nameće". Lenjinizam se nije imao namjeru odreći pretenzija koje je imao za svjetskom revolucijom, premda je pragmatično priznavao narodne stvarnosti. Zato i jest žeđao za planetarnom pobjedom koju je trebalo izvojevati socijalističkom kulturom, ideološkim monizmom i komunističkim sustavom, čije je završno ostvarenje postavljao u neizvjesnu budućnost.[804]

Lukas posebnu vrijednost dodjeljuje narodnoj kulturi. Narodu lišenom državnosti upravo je njegova narodna kultura, koju marksisti nazivaju „buržoaskom", posljednja crta obrane hrvatskoga naroda. U skladu s nacionalnom ideologijom, „kultura je emanacija narodnog duha", a prema komunističkoj teoriji kultura je samo alat za kovanje nove proleterske kulture.[805] Zajednička bi proleterska kultura o kojoj komunisti snivaju imala za narod kao što je hrvatski fatalne posljedice jer bi to zadalo smrt njegovoj narodnoj kulturi. Lukasovi negativni napisi o marksizmu da je „anacionalan" i zastupnik „nacionalnog nihilizma" opća su mjesta kojima se obasipaju simpatizeri i aktivni članovi komunističkoga pokreta u međuratnom

[803] B. PEROVIĆ, „Osuda komunizma" (1937.), 75.

[804] F. LUKAS, „Ruski komunizam spram nacionalnog principa", 384.

[805] *Isto*, 381, 384.

razdoblju. U vezi s tim iznosi primjedbe komunizmu, koji „ne priznaje dosadašnjim kulturama ono što je ukorijenjeno u prošlosti i sa životom naraštaja preneseno u sadašnjost, a što je ne samo od buržoazije, već od svih narodnih slojeva bilo stvarano". Jednostavnije rečeno, komunizam je htio podići novu proletersku kulturu, i to bez ikakva dodira s tradicijom, koju je u svojem ideološkom nasrtaju difamirao, trudeći se temeljito ju uništiti kada je raspolagao državnom moći. „Zato boljševici ne vide u prošlosti narodnoj nego dekadentnost, pa nastoje u svojim spisima da je ocrne i svaku vezu s njome da prekinu".[806]

Ta bi, po Lukasu, nova kultura sagrađena na revolucionarnim temeljima unutar života jednoga naroda bila samo nominalno nacionalna, a u svojoj srži internacionalistička i socijalistička. Lukasovu zabrinutost marksističkim nacionalnim nihilizmom treba sagledati u kontekstu specifičnih okolnosti koje su vladale za Aleksandrove diktature. U doba kada je režimska ideja stremila za time da se integralnim jugoslavenskim nacionalizmom ospori postojanje hrvatskoga naroda, strah od marksizma i komunizma i njihova nihilističkoga poimanja nacije i nacionalne kulture dodatno se pojačavao. Lukas je zato pretpostavljao da bi pružanje dobrodošlice i udomljavanje marksizma još više pogoršalo ionako nesnosan položaj hrvatskoga naroda u Karađorđevićevoj Jugoslaviji.

Vilko Rieger, vrlo dobar poznavalac povijesti marksističkoga i komunističkoga pokreta, nacionalafirmacijskom kritikom sugerira da je nacionalizam „duhovno, nematerijalno osjećanje", zbog čega svaki materijalist, drugim riječima komunist, ne može biti „pristaša narodne tvorevine, koja se naziva narodna kultura". Komunisti ju bagateliziraju, odričući se „cjelokupne naše narodne povijesti i naših divovskih stoljetnih borbi za slobodu".[807] Po Riegeru, marksizam se kosi s nacionalnom idejom jer mu je internacionalizam na prvom mjestu interesa i jer ispovijeda nelojalnost svojoj domovini.

> „Marksizam je protivnik svake narodne ideje. On je internacionalan upravo kao i kapitalizam. Obadva sistema baziraju se na ekstremno materijalističkim doktrinama i za nešto idejno na pr. nacionalnu kulturu i za idealno poslanje nekoga naroda oni nemaju smisla i to ne razumiju".[808]

Komunisti se u tome nelojalnom ophođenju prema vlastitoj domovini pridržavaju predaje svojega naučitelja Karla Marxa, koji je u svojem glasovitom *Manifestu komunističke partije* zapisao da „radnici nemaju domovinu".[809] Zbog te anacionalne, u krajnjoj konzekvenci čak i protunacionalne ćudi „komunizam ne bi mogao riješiti nacionalno pitanje", misli Rieger. Zanosi se Hitlerovim mjerama u Njemačkoj (1933./1934.) protiv komunista. Načelno je za demokraciju, ali je spreman suspendirati demokratski način odlučivanja samo da bi se oštrom politikom dao protulijek komunističkoj opasnosti. Priklonio se „Paretovu načelu", u svemu ispunjenom

[806] *Isto*, 384.

[807] V. RIEGER, „Nacionalna ideja i marksizam", 259.

[808] V. RIEGER, „Kapitalizam, marksizam i materijalizam", 408.

[809] V. RIEGER, „Nacionalna ideja i marksizam", 256.

demokratskim pesimizmom, prema kojem nacionalne obrazovane i svjesne elite imaju preuzeti vlast u „narodnoj državi" ako joj zaprijete mase kontaminirane komunizmom.[810] Te bi elite imale neopozivo pravo uvesti i diktaturu radi obuzdavanja komunističke djelatnosti i očuvanja nacionalnoga jedinstva u državi.[811] Rieger bi se tako latio iz Italije i Njemačke primijenjene protukomunističke strategije. Progon komunista koji Rieger zastupa shvatljiv je tek u ozračju partijskoga ilegalizma i duha vremena kad se s komunistima komunicira samo sredstvima sile.

Marxovo i Engelsovo pisanje o Hrvatima kao „kontrarevolucionarnom narodu", koji je revolucionarne 1848. ginuo za interese „reakcionarne habsburške dinastije", uzimalo se kao ogledni primjer da je marksizam od početka protuhrvatski nastrojen. Koristili su ga često u ta vremena i razni intelektualci kao dokaz da je nemoguće izmiriti hrvatstvo i marksizam te ih dovesti u stanje sinteze.[812] U atentatskoj 1934. godini, kada su ustaše i makedonski VMRO ustrijelili na ulicama Marseillea „jugoslavenskog kralja ujedinitelja i osloboditelja" i kada je priznanje posebnosti hrvatske nacionalne individualnosti goruće pitanje, Rieger piše o tome da je Marx oduzeo Hrvatima „svako pravo na ostvarenje nacionalnih ideala".[813] Hrvati su Marxu i Engelsu „austrijski Jugoslaveni".[814] Prema njihovim opaskama, hrvatski narod pripada „otpacima naroda", koji „iz tih poderanih dronjaka hoće da sagrade snažnu, nezavisnu i za život sposobnu naciju". Nakon svih tih izjava na račun Hrvata Rieger misli da se oni koji se povode za Marxom i Engelsom ne mogu dičiti imenom „hrvatski komunisti".[815] Sve u svemu, Rieger je strepio da bi u nekome povoljnijem raspletu događanja za komuniste oni preoteli „hrvatske mase" u njihovu opiranju režimskomu Beogradu.

Jedna od značajki u odnosu hrvatske inteligencije prema komunizmu je i protužidovstvo.[816] U prijeratno doba izražaji antisemitskoga raspoloženja prisutni su u najizoštrenijoj formi u njezinu katoličkom krilu, koje nije promatralo židovsko pitanje s rasnih vidika već se nedvosmisleno ograđivalo od te metode hitlerizma. Njihovi prigovori nisu se dakle zasnivali na rasnoj, nego na moralističkoj, odnosno religijskoj prirodi u pogledu židovskoga pitanja, jer su se protivili židovskomu utjecaju na javni život kršćanskih naroda. Taj se tradicionalni antisemitizam nije mirio s time što su Židovi izjednačeni u slobodama i pravima kao kršćani, nego su

[810] Možda i neopravdano optuživan kao odgovoran za ideološko stasanje fašizma, Pareto je unio iz ekonomije u društvenu teoriju tzv. Paretovo načelo 80/20, izvedeno iz činjenice da 20 % talijanskih obitelji kontrolira 80 % bogatstva zemlje. Primijenjeno na sociološku teoriju, to znači da proporcionalno bogatstvu u ekonomiji moraju imati i jednaku političku moć. Odatle razvija svoju klasičnu teoriju elita. Čini se da je njegovoj taštini bilo neizmjerno drago kada je dočuo da je Mussolini koristio njegove teorije u početnoj fazi organiziranja fašističke države. Joseph V. FEMIA, *Pareto and Political Theory*, New York 2006., 121.

[811] V. RIEGER, „Temelji narodne ideologije", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 1., 4.

[812] Petar GRGEC, *Marx i Hrvati*, Zagreb 1935.; V. RIEGER, „Karl Marx o Hrvatima", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 1., 14-16.; V. RIEGER, „Marx i Hrvati", *Hrvatska smotra* 3/1934., br. 5-6, 165-172.; I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, 4-8.

[813] V. RIEGER, „Marxov moral i Hrvati. Prilog k izučavanju marxističkog morala", 233.

[814] V. RIEGER, „Karl Marx o Hrvatima", 14.

[815] *Isto*, 15-16.

[816] I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, 24.

nostalgično zazivali s novom kršćanskom obnovom Europe povratak na stanje prije Francuske revolucije, u doba kada su im te stečevine vidno uskraćivane.[817] Stoga uvođenje rasnih zakonskih odredbi u NDH nije konveniralo nazorima o židovskom pitanju u najvećem dijelu hrvatske inteligencije, bilo da se ona jasno izjašnjavala kao katolička, bilo da se odgajala u sredini jednoga katoličkog naroda.

U međuratnoj političkoj kulturi Srednje i Istočne Europe marksizam se tretirao kao pokret židovskih intelektualaca. Zbog velike zastupljenosti Židova među marksistima i u svim komunističkim pokretima, spoj židovstva i komunizma označavao se kovanicom židokomunizam. Ta kovanica zahvaljuje život Listopadskoj revoluciji, u kojoj je, prema Stjepanu Buću, zastupljenost osoba židovskoga podrijetla bila iznimno visoka među boljševičkim vođama.[818] Marksistički pokret i njegove pojave na raznim drugim stranama, njemačku socijaldemokraciju, austromarksizam, mađarski revolucionarni pokret Béle Kuna, također su velikom većinom vodili Židovi.[819] Osim toga, sve europske marksističke pokrete financirali su židovski kapitalisti, pisao je Buć.[820] Marx je po svojim židovskim korijenima „tipični predstavnik semitske i materijalističke anacionalne misli", Riegerovo je viđenje Marxova podrijetla.[821] Don Guberini je „komunizam čedo međunarodnog židovstva" koje se urotilo protiv kršćanske civilizacije i njezinih naroda.[822]

Prema dominikancu Jordanu Kuničiću, „u stvarnosti je komunistička vlast u rukama židova".[823] Sve osobine marksističke i komunističke naravi imale su svoje podrijetlo u židovskoj tradiciji, intelektualna su stajališta toga suparništva prema „židokomunizmu". Marksistički internacionalizam karakteristika je židovskoga duhovnoga života, koji se nije suosjećao s nacionalnim revolucijama kršćanskih naroda 19. stoljeća. Živeći kao *corpus separatum*, rasijani među europskim narodima i raspršeni unaokolo po njihovim narodnim teritorijima, oni su čvrsto osjećali pripadnost židovskoj zajednici. Dugostoljetno je protukršćansko osjećanje sezalo još od apostolskih vremena, a u modernističko doba prelijevalo se preko židovstva i na komunizam i njegovu nesnošljivost prema kršćanskoj vjeri. Navodno njima svojstveni materijalizam je shvaćan kao negativna kategorija židovskoga mentaliteta, morala i religije, oprečna altruizmu i duhovnosti kršćanskih naroda Europe. Rektor Stjepan Horvat misli da su „Židovi materijalizirali biblijska obećanja, te da idu za svjetskim gospodstvom", odnosno da su upravo oni zaslužni što se društvo u Europi „vremenom počelo udaljivati od duhovnih vrednota i prelaziti na podpunu materializaciju".[824]

[817] Antun MATIJEVIĆ, *Zašto u Njemačkoj progone Židove?*, Zagreb 1934., 2.

[818] S. BUĆ, *Komunizam i nacionalizam*, 6.

[819] Ivo KREŠIMIROVIĆ [pseudonim], *Židovi i komunizam*, Zagreb 1942., 10-28.

[820] *Isto*, 28-30.

[821] Vilko RIEGER, „Marxov moral i Hrvati. Prilog k izučavanju marxističkog morala", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 5-6, 229-233.

[822] I. GUBERINA, *Komunizam i hrvatstvo*, 24.

[823] J. KUNIČIĆ, *Problem komunizma s idejnog stajališta*, 51.

[824] S. HORVAT, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, 56.

Treba dodati i to da su u većini židovske zajednice u međuratnom razdoblju držale stranu raznih beogradskih režima koji su na Jugoslaviju gledali kao na proširenu srpsku državu, što je još više podgrijavalo tenzije prema Židovima u hrvatskim krajevima. Svemu tome pridružuje se i priljev mlade židovske inteligencije u jugoslavenski komunistički pokret (Leo Mates, Leon Gersković, braća Domany i drugi). Najprije su 1940. vlasti Banovine Hrvatske donijele antižidovske mjere, provodeći upute vlade Cvetković – Maček, a uspostavom NDH 1941. „židokomunizam" i „srbokomunizam" došli su ruku pod ruku kada se podigla jaka antižidovska kampanja u novinstvu i kulturnom životu. Bogdan je učestalo ponavljao da su Židovi i Srbi u hrvatskim krajevima bili glavni predstavnici komunističkoga pokreta i da su u ratu komunisti srpske i židovske nacionalnosti preuzeli kormilo nad narodnooslobodilačkom partizanskom gerilom.[825] Osim komunističke propagande, Židove se prozivalo i zbog utjecaja koji šire preko svjetskoga masonskoga pokreta, premda je povijesno masonstvo imalo kršćansku pozadinu postanka.[826]

Kada je potkraj tridesetih godina hitlerovski ekspanzionizam poništavao versajske ugovore i mijenjao raspored snaga u Srednjoj Europi, u očima srpskoga naroda to je pobudilo nadanja da Sovjetski Savez, namjesto Britanije i Francuske, može osigurati Srbima u Jugoslaviji trajnost njihovih hegemonijskih aspiracija. Za razliku od studenata na zagrebačkom sveučilištu, komunističko obećanje je pred rat potpuno osvojilo beogradsko sveučilište i „zlatnu mladež" Beograda. Konačni epilog prihvaćanja komunizma u srpskome nacionalnom životu uspostava je diplomatskih odnosa Sovjetskoga Saveza i Kraljevine Jugoslavije u lipnju 1940. godine. Tako su se komunisti Jugoslavije 1937. zatekli na zajedničkom polju interesa velikosrpske politike prilikom demonstracija protiv konkordata, ali i poslije, kada su pozdravili čin kojim je general Dušan Simović izveo vojni udar „dvadesetsedmoga marta" 1941. godine.[827] Tadašnji šef jugoslavenske partije Milan Gorkić uspostavio je kod tih konkordatskih zavrzlama na crti Narodne fronte i suradnje komunista s buržoaskim strankama i grupacijama, a u cilju borbe protiv klerikalizma najuže veze sa Slobodanom Jovanovićem, budući da ni srpska inteligencija nije odobravala da se ni na koji način popušta Katoličkoj crkvi u njezinim zahtjevima da joj se pravno regulira položaj pred državom.[828]

Nakon povijesnoga 22. lipnja 1941. i napada Njemačke na Staljinov Sovjetski Savez u srpskom je narodu u NDH oživio mit o „majci Rusiji". U prvim se ratnim godinama, 1941. i 1942. kada je udio hrvatskoga naroda u partizanskom pokretu zanemariv, taj pokret percipirao kao velikosrpski pokret, koji je igrao na karte rušenja NDH. Povijesne veze srpske pravoslavne ekumene s „Trećim Rimom" imale su veliku emocionalnu moć u privlačenju Srba u partizanske postrojbe. Kada se svemu pribroji postotak Srba u partizanskim jedinicama na području NDH, pogotovo prije pada

[825] I. BOGDAN, „Židovi i Srbi pobornici komunizma u Hrvatskoj", *Spremnost*, br. 11., 10. V. 1942., 3.

[826] *Židovska masonerija*, Zagreb 1937., 3-4.

[827] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 82.

[828] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 73.

Italije u rujnu 1943., onda „srbokomunizam" nije bio samo konstrukcija novinarstva NDH. Srpski je identitet bio toliko utisnut da se partizanski komunistički pokret teško odvajao od njega čak i kada mu masovnije prilaze i Hrvati u završnim poglavljima rata. Već spomenuti je rektor Stjepan Horvat naglasio da „ako dakle za druge narode boljševizam znači opasnost, onda za nas znači tri opasnosti, jednu samu po sebi, drugu jer je on za male narode smrtonosniji nego za velike, i treću, jer je udružen sa srbstvom".[829]

Otpadnici komunizma

Vrijeme obuzeto rezignacijom marksizmom rađalo je i prve naraštaje otpadnika od marksističke „religije". Preobraženi bivši komunisti poput Cilige, Magdića, Markovića Štedimlije i Kusa Nikolajeva izveli su pravi ideološki *salto mortale*, pretvorili su se u antikomuniste i branitelje ideje hrvatske države, djelujući poslije vrlo aktivno pod ustaškim režimom. Prvi svojim živim iskustvom, okusivši komunistički eksperiment zvan Sovjetski Savez, a ostala trojica svojim intelektualnim obratom, koji je omogućio da raskinu s marksističkom filozofijom. Magdić se 1936. oprostio s ljevičarskim idealima nakon Staljinova masovnoga čišćenja sovjetske Partije i moskovskih procesa te se priklonio „hrvatskoj revoluciji".[830] Ti „obraćenici" dali su snažan zamah njegovoj kritičkoj elaboraciji. Kus Nikolajev izjavljuje 1942. da „komunizam mora umrieti ako Europa hoće živjeti". Brzo širenje komunističke ideologije Kus Nikolajev tumačio je „sutonom liberalizma" i „krizom gradjanske kulture", čiji joj je uzmak prepustio ispražnjene prostore europske politike i kulture. Komunistička elita regrutirala se iz krugova potomaka „visoke buržoazije". To bi, po njegovoj teoriji o podrijetlu komunističke elite, zapravo značilo da se odigrao onaj scenarij u kojem su se „sinovi pobunili protiv svojih očeva".

> „Iz ovoga što smo do sada napomenuli neće biti čudno, da je baš iz liberalnog gradjanstva, dakle iz imućnih, ako već ne kapitalističkih, slojeva proizišao dobar dio mladeži, koji je bio zaražljiv za komunizam, jer baš kako ti napomenusmo, podpuno razriveni krugovi gradjanstva bili su sutonom liberalizma u prvom redu obezglavljeni. Iz tih razloga bili su često otmjeni saloni buržoazije stjecišta, ako baš ne komunista, a ono barem simpatizera komunizma. Sinovi odvjetnika, liečnika, tvorničara, novčara, trgovaca i burzijanaca davali su najveći procenat komunizmom zaražene gradjanske mladeži".[831]

Pravi je paradoks u tom smislu da je slabije stojeće građanstvo i seljaštvo pokazalo najmanje razdraganosti za „crvenu revoluciju". Osim što se u povojima komunističkoga pokreta njegova elita vinula iz visokoburžujskoga kruga, važan su

[829] S. HORVAT, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, 70.

[830] *Isto*, 204. Magdić je 1941. dobio otkaz u Radničkoj komori, sumnjiv vlastima NDH zbog svoje prošlosti. Djelovao je u *Spremnosti* od 1944., zastupajući pri kraju NDH prozapadni smjer i ideju hrvatske države. Zvonimir DESPOT, „Životopis hrvatskog publicista Milivoja Magdića (1900. – 1948.)", *Časopis za suvremenu povijest* 30/1998., br. 1., 110-112.

[831] M. KUS NIKOLAJEV, *Novo pokoljenje i komunizam*, 62.

čimbenik i bliske crte buržujskoga „materijalističkog liberalizma i njegova izdanka marksističkog komunizma".[832] Baveći se anatomijom komunističke elite, Kus Nikolajev tematizira i komunističko shvaćanje mjesta i uloge intelektualaca, pri čemu su mu u fokusu francuski i ruski intelektualci, koje je opijum komunizma najviše omamio. Vjerodostojna potvrda njegove teze o „marksističkoj netoleranciji prema duhovnom radu intelektualaca" jest Harkovska rezolucija iz studenoga 1930., prema čijim preporukama revolucionarna paradigma mora totalno obuhvatiti njihovo intelektualno stvaralaštvo. Na osnovi toga Kus Nikolajev iznio je sud po kojem komunističko shvaćanje društvene uloge intelektualaca uskraćuje njihovu slobodnu misao te ju strogo podčinjava ciljevima komunističke revolucije i zadatcima partijskih planova.[833]

Dvije karakterne crte intelektualaca, naivnost i idealizam, koje ističe Kus Nikolajev, odnijele su ih na staze marksizma, a onda i komunizma. Nakon strašnih klanja europskih naroda u Prvome svjetskom ratu, europski su se intelektualci, kao kasta osjetljiva na moraliziranje, predali idealističkim fantazijama o vječnom miru, što ih je, što svjesno, što nesvjesno, prebacilo preko mostova pacifizma i antimilitarizma na obale „crvenoga" Oktobra. Razočaranje katastrofalnim posljedicama rata i nezadovoljstvo socijalnim poteškoćama u poslijeratnim društvima bili su okidač za moskovsku propagandu. Posebno je za to ilustrativan primjer koji Kus Nikolajev detaljno opisuje, slučaj francuskoga književnika, osnivača pacifističkoga pokreta Henrija Barbussea. Svojom je književnom reputacijom Barbusse pridobio mnoge europske intelektualce za „moskovsku ideologiju". Barbusse je bio intelektualac koji si je dao oduška slobodi u književnom stvaranju, prelazeći preko zahtjeva proletkulta, što nije prošlo bez posljedica i bez teških optužbi za skretanje s partijske linije, iako je bio u svemu vjeran Partiji, pa je pred samu smrt pisao panegiričke stihove Staljinu, tom „Džingis-kanu našeg stoljeća".[834] Stoga Kus Nikolajev zaključuje da je „komunizam kao najradikalniji izbojak proleterskog socializma, tražio štoviše i podpuno obezvriedjenje ličnosti intelektualaca, koji je trebao postati lutkom u rukama nosioca komunističkog sustava".[835]

Bavio se još dvjema pojavama u životu ruskoga boljševizma, terorizmom i velikoruskim mesijanizmom. Kroz Lenjinov duhovni portret kao međuodnos osobnoga karaktera i socioloških preduvjeta htio je proniknuti u tajnu zašto su uspostavu boljševičkoga poretka popratili takvi gigantski razmjeri terora i nasilja. Tragika masovnoga terora koji je proizvela Oktobarska revolucija krije se u megalomanskoj Lenjinovoj vjeri u čovjekove mogućnosti da se od nepismenoga ruskog seljaka i njegove zaostale zemlje preko noći izgradi najnaprednija i najrazvijenija zemlja svijeta.[836] Teror je jednostavno nastao kao posljedica dubokoga jaza između Lenjinove komunističke utopije i ruske zbilje prožete krizom carskoga samodržavlja. Taj je

[832] *Isto*, 70.

[833] M. KUS NIKOLAJEV [pseudonim Fran Nikolić], *Intelektualci, komunizam i narod*, 29-37.

[834] *Isto*, 33-37.

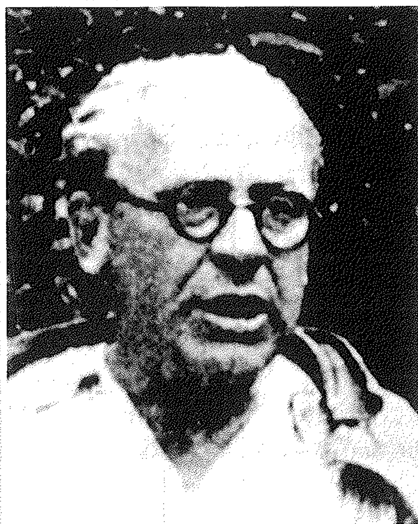
[835] *Isto*, 40.

[836] M. KUS NIKOLAJEV, *Lenjin, Trocki, Staljin*, Zagreb 1941., 25-27.

teror dodatno dozirala i Lenjinova bliskost koju je dijelio s agresivnim mentalitetom zemljaka mu Mihaila Bakunjina, oca anarhizma, glorifikatora terora i nasilja. Tako je, prema Kusu Nikolajevu, Lenjin od Marxa naučio doktrinu, a od sunarodnjaka Bakunjina terorističku stranu.

Kus Nikolajev primjećivao je još neke lenjinističke devijacije u odnosu na marksistički izvor koje su se poslije prebacile i na staljinizam. Radi se o tome da je već Lenjin skretao marksistički internacionalizam prema „rusificiranom marksizmu", koji je dobio svoj puni okvir u Staljinovu idealu „socijalizma u jednoj zemlji". To je otežavajuće za „boljševizam kao izvorno ruski proizvod". Srastanje marksizma i komunizma u domu ruske tradicije dokaz je Kusu Nikolajevu kako je boljševizam krajem tridesetih godina izgubio svoja očekivanja da čitav svijet zapali plamenom oktobarske baklje i da se kao takav ne može rasprostraniti dalje od ruskih granica. Na temelju toga prognoze su prije njemačke invazije 1941. bile da marksistički komunizam nema izgleda postati svjetski pokret jer je njegova sudbina nerazdvojivo povezana sa sovjetskim izolacionizmom.[837] Lenjin je priželjkivao da će Rusiju revolucijom približiti Europi, izvući ju iz njezine nepomične zaostalosti, a Staljin je priželjkivao samostalan put bez povezivanja sa Zapadom, njegujući stari ruski mesijanizam o presudnoj ulozi ruskoga naroda u svjetskoj povijesti. Pobjeda Staljina u sovjetskoj Partiji značila je pobjedu protuzapadnjačke struje među ruskim boljševicima.[838]

Milivoju Magdiću boljševizam je, onako kako se uobličio u ruskoj stvarnosti, „posljedak doticaja eurazijskog mentaliteta sa racionalističkim marksizmom Zapada". Marksizam je na Zapadu krenuo smjerom da se ostavi radikalizma, prihvaćajući društveni reformizam i pristajući na parlamentarnu demokraciju. Na ruskom je istoku „eurazijski boljševizam preoblikovao racionalističke postave marksizma u primitivno mesijanističko vjerovanje i njime uspio zahvatiti razkorjenjenog radnika, te tako formirati izvjestan aktivistički kadar".[839] Time se odvio puni zaokret od Svete Rusije do militantnoga ateizma, s tim da se stari vjersko-nacionalni mesijanizam prerušio u boljševički mesijanizam, koji će svijetom pronijeti svjetlo komunizma.



Milivoj Magdić

U općim crtama o komunističkom pokretu Magdić naglašava njegovu razdiobu na „manuelce" i „intelektualce". Za prve je to bila

[837] *Isto*, 27. Knjiga je službeno objavljena u veljači 1941., a tekstovi su dobrim dijelom nastali krajem 1930-ih i objavljivani u časopisu *Nova Evropa*.

[838] *Isto*, 72.

[839] M. MAGDIĆ, *Intelektualci prema liberalizmu i marksizmu*, Zagreb 1942., 12.

„društvena promocija" praćena usponom na društvenoj ljestvici. „Materijalna dobit i profit" igrali su važnu ulogu u pristupanju komunističkom pokretu u liberalnom i demokratskom društvu. Drugi su u mnogo manjoj mjeri gledali materijalnu stranu kojoj su naginjali „manuelci", zanoseći se „moralnom stranom socijalističkog ideala", zato su „motivi prilaženja velikog broja evropskih intelektualaca marksizmu, bili moralnog značaja". Liberalizam ih je duboko razočarao, jer je idejno podupirao moralno upitno i beskrupulozno bogaćenje pojedinaca u kapitalizmu, i doveo do „krize savjesti" i do odluke da raskinu s takvim „amoralnim liberalizmom". U tome je bila sva privlačnost marksizma, tj. da se korjenitim preslagivanjem društvenoga tkiva iznađe spas za moralno iskvareno i nepravedno građansko društvo.[840]

Postavši otpadnikom od marksizma, Magdić poziva sve koji su kročili istim putom, komunističke renegate poput Panaita Istratija, Andréa Gidea i Ante Cilige, da se okane i zastarjeloga liberalizma kojem se iznova vraćaju nakon svoje rastave s marksizmom. Kako Magdić drži da su marksizam i liberalizam duhovni rođaci, smatra da se bivši komunisti moraju distancirati i od liberalizma i „ideala humanističkog socijalizma" kojem su se opet vratili, a koji ih i dalje drži „emotivno povezano s tom tradicijom iako su raskrstili s komunizmom i boljševizmom". U sveopćem razaranju tradicije i autoriteta, koju je liberalizam otpočeo, a marksizam nastavio gdje je ovaj zastao, Magdić pronalazi njihovu duboku vezu. Taj bi socijalistički ideal kojim su zadojeni bivši marksisti trebao biti „potražen u okviru naroda", jer je „socijalizam moguće izgrađivati samo u čvrstoj povezanosti s nacionalnom zajednicom". Povratak nacionalnoj ideji Magdić drži jedinim izlazom iz komunističkoga labirinta da bivši marksisti potpuno raskrste s marksizmom.[841]

Međutim, koju godinu poslije, kada se ratna sreća okretala protiv NDH i njezinih saveznika, Magdić je navijao za široku nacionalnu koaliciju, koja bi nadišla ideološke predznake. Naglašavajući pogubnost rascjepa u ustaško-partizanskome građanskom ratu, Magdić u prvi plan stavlja „hrvatski egoizam".[842] Kada je početkom 1944. postalo očito da NDH ima vrlo malo šanse da se održi na životu, Magdić je zazivao hrvatsko nacionalno pomirenje da se očuva hrvatska država. Pa, ako treba, i u savezu s onim Hrvatima koji se nalaze u ZAVNOH-u i jedinicama partizanskoga pokreta, pozivajući jedne i druge, ustaše i partizane, da se uteknu „krajnjem realizmu", a ne da ratuju do istrebljenja. „Krajnji realizam" bio je Magdićevo nastojanje da se stvore uvjeti za novu paradigmu hrvatske politike kada je pitanje ratnoga pobjednika već bilo riješeno. Zagovarao je da se nadiđu žestoke ideološke prepirke s kojima su Hrvati upali u svjetski rat, da jedan tako malen europski narod ne bi postao „žrtvom ideoloških iluzija". Magdićev je cilj očuvanje hrvatske države po svaku cijenu, zbog čega „krajnji realizam može predstavljati jedinu podlogu politike malih naroda". Nada se da se može iznaći kompromis da bi se očuvala „nacionalna država Hrvata", zato traži kao preduvjet da se zaustave besplodna raspravljanja o

[840] *Isto*, 5-6.

[841] *Isto*, 14-15.

[842] M. MAGDIĆ, „Hrvatski egoizam", *Spremnost*, br. 106., 5. III. 1944., 1.

„demokraciji i socializmu". Magdić priziva „napuštanje ideoloških iluzija", spominje primjer podjela koje su podvojile Francusku i Italiju (partizanski sjever i demokratski jug) i za „njih bile fatalne, a kamoli neće za Hrvatsku". Nadalje, kaže da su bile neizbježne diferencijacije koje su pogodile hrvatski narod u praskozorje Drugoga svjetskoga rata, ali da se „ne može sumnjati u hrvatski patriotizam svih naših političkih čimbenika koji su se našli pred tom dilemom bez obzira na to kako se kasnije opredielili. Svi su oni želili jedno: biološko očuvanje hrvatskog naroda i jamstvo za njegov opstanak".[843]

Inače se kretao u krugovima intelektualaca, nacionalista katoličkoga obrazovanja u NDH, koji su u drugoj polovini 1944. zastupali ideju podunavske monarhije, konfederalni savez država u koji bi ušla i hrvatska država.[844] Trudio se otkloniti njemačke i talijanske ideološke utjecaje u NDH i kao pritajeni pristaša zapadnih demokracija priželjkivao je njihov ratni uspjeh. Kada od nacionalnoga pomirenja nije bilo ništa, činilo se da će Magdić uspjeti sačuvati živu glavu apokaliptične 1945. godine. Međutim, nakon dvije godine skrivanja po raznim talijanskim logorima, Saveznici ga uhićuju i izručuju Titovu režimu, koji će ga malo potom osuditi na smrt zbog njegove osude komunizma i jugoslavenske ideje. Pisanjem članaka i eseja te druženjem s intelektualcima u NDH, Ante Ciliga skrenuo je njihovu pozornost na suočavanje sa stvarnošću komunističke prijetnje, koju je uime moskovske Kominterne donosila Titova balkanska politika. Ciliga je po intelektualnoj formaciji bio bivši marksist, a po onoj političkoj bivši jugoslavenski komunistički aktivist, koji se pridružuje prozapadnoj struji novinara i publicista nakon izlaska iz jasenovačkoga logora 1943., među kojima su se pojavljivali bivši ljevičari Crnogorac Savić Marković Štedimlija i Milivoj Magdić.[845] Njegov izlazak iz Jasenovca podijelio je ustaški režim; posebno se pronjemačka grupacija radikala protivila izvlačenju iz zatvora jednoga notornoga ljevičara koji se nikada nije odrekao svojega socijalističkog humanizma.[846]

Po izlasku odande objavljuje svoja sjećanja i svjedočanstva o boravku u Sovjetskom Savezu, u kojima opisuje doživljaje pod staljinističkom diktaturom od 1925. do 1935. godine. Nakon što je iskusio masovni teror staljinista, prelomio je u sebi učinivši svoj „razlaz s komunizmom i marksizmom", i to sa svim njihovim emanacijama: lenjinizmom, trockizmom i staljinizmom.[847] Ciliga smatra da staljinizam i lenjinizam predstavljaju kontinuitet u praksi terora i zločina te da između njih nema opreka. Jednako misli i za trockizam s kojim se idejno razišao da ima teorijskih razlika sa staljinističkim programom, ali da su u osnovi isti. Razočaranje se sastojalo

[843] M. MAGDIĆ, „Iluzije i stvarnosti", *Spremnost*, br. 107., 12. III. 1944., 1.

[844] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 323-324.

[845] *Isto*, 301. Ciliga opisuje susret s njima na Novu godinu 1943., u kojem oni oštro kritiziraju ustaški režim, njegove „gluposti", njegova „nasilja", njegove „zločine". Magdić je, kaže Ciliga, u suglasju s knjigom Joséa Ortege y Gasseta o „provali masa", držao da je ustaški pokret jednako kao i komunizam i fašizam prijetnja civilizaciji. Obranu i spas civilizacije vidio je u „humanizmu".

[846] *Isto*, 302. Prvi, koji su bili protiv puštanja Cilige, bili su orijentirani strogo hitlerovski, a drugi, koji su bili za njegovo izvlačenje, bili su orijentirani prozapadno. Ciliga je za one koji su bili „najtvrđih" ustaških argumenata rekao da su poslije bili „infiltrirani od komunista ili dobiveni partizanski suradnici".

[847] A. CILIGA, *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, 61-62.

u tome što komunizam, reći će Ciliga poslije, nije ostvario „ni socijalne pravde, ni bratstva naroda, i pošto je to za mene glavna stvar, ja sam se od njega odijelio i pošao u zatvore".[848] Ciliga je u francuskom izdanju svoje knjige uputio upozorenje Europi koje je glasilo da će se Sovjetski Savez pretvoriti u imperijalističku silu. Uvjeravao je svoje francuske čitatelje da komunizam nije riješio socijalno pitanje, da su radnici i seljaci zapravo i dalje vodili život eksploatirane klase, jer ih nije zadesilo nikakvo socijalno i ekonomsko oslobođenje kao što je proricao marksizam, a da birokratiziranosti komunističke države, s druge strane, nema premca u ljudskoj povijesti.

Godine 1944. u svojim člancima u *Spremnosti* kaže da je Staljinova politika iz „narodno-obranbenog rata" prešla u fazu izgradnje politike „svietskih imperialističkih osnova". Ciliga nagoviješta uspostavu „crvenog imperija" pod okriljem Moskve jer su Englezi „spremni izručiti Istočnu Evropu Rusiji". Misli da Staljin preko nabujaloga Titova pokreta želi uspostaviti svoju moskovsku centralu na Balkanu. Kao poznavatelj ruske povijesti i kulture, Ciliga upoznaje endehazijsku javnost s tim da je Rusija razdijeljena „između mongolizma i europejstva", „azijatstva i zapadnjaštva", i da je Staljin sa svojom političkom psihologijom koja naginje osvajačkom ekspanzionizmu predstavnik azijatstva. Nije imao iluzija da pobjeda Titovih partizana znači pad Hrvatske i Balkana pod sovjetsku velevlast.[849]

848 A. CILIGA, *Sam kroz Evropu u ratu*, knj. I., Pariz 1954., 153.

849 A. CILIGA, „Od jugozapada do sjeveroiztoka", *Spremnost*, br. 111-112, 16. IV. 1944., 6.

KONAC LIBERALIZMA

Tridesetih godina 20. stoljeća liberalizam je zapao u ozbiljnu krizu kao filozofija svijeta rođena u modernoj Engleskoj i Francuskoj 17. i 18. stoljeća. To je ostavljalo snažan dojam na većinu aktera hrvatskoga i europskoga intelektualnog života, koji su očekivali njegovu propast.[850] Između dvaju svjetskih ratova konzervativizam i socijalizam našli su se u usponu prema povijesnoj pozornici.[851] Konzervativci, s velikim brojem katolika, izložili su liberalizam pobijanju njegovih vrijednosti kao konkurenta na međuratnom tržištu ideja. Kriticizmu su podvrgnute sve tekovine prosvjetiteljstva i Francuske revolucije za koje se smatralo da su bacile Zapad u nezavidno i anarhično stanje. Narodni suverenitet, vladavina demokratske većine te prava čovjeka i građanina prošlo su svršeno vrijeme. Posvuda je bilo rašireno mišljenje da se Europa nalazi u sudbonosnim danima i da je osvanulo poslijeliberalno doba koje ima pripasti ili socijalizmu ili konzervativizmu. Završilo je zlatno doba staroga liberalizma 19. stoljeća, koje je osuđeno na povlačenje s povijesne scene pred nasrtajem novih snaga i ideja. Tako je liberalizam dočekala ista sudbina kao i *ancien régime*, nekoć njegova ljutoga takmaca, jedinstveni je zaključak da je liberalizam relikt prošloga stoljeća čije je ideje nagrizao zub vremena. Čak se i u Engleskoj, domovini liberalizma i najkapitalističkoj zemlji svijeta, pojavilo revizionističko učenje s ekonomskim misliocem Johnom Maynardom Keynesom, koji je raskinuo s klasičnim naučavanjima liberalne ekonomije. On i ostali revizionistički liberali „pokušali su probiti srednji put između starog kapitalističkoga poretka i novih socijalističkih ideala", odričući se tako načela o slobodnotržišnoj utakmici Adama Smitha i Davida Ricarda.[852] Braneći svim silama državni intervencionizam u širokim poljima ekonomije i društva, kejnesijanska škola ozbiljno je odstupila od liberalnoga minimalizma, po kojem se država miješa u živote pojedinaca samo zaštitom njihova fizičkoga života i imovine. Takav revizionistički liberalizam razvijao se međuratnih godina u Engleskoj, predstavljajući izdaju svih postulata klasične škole.

U međuraću se odbacivalo liberalno uređenje (*Nachtwächterstaat*) i pristupalo jačanju uloge države čak i u kolijevkama liberalizma, Americi i Velikoj Britaniji. Amerika je imala Rooseveltov *New Deal*, a Britanija Keynesov intervencionizam, što je usadilo određene socijalističke modele i u te države. U drugim zemljama, gdje liberalizam nije dobivao poticaj odozdo nego ga je uvodila država, kao što su Njemačka i Italija, liberalna država preobrazila se u „novi oblik totalitarne ili trodimenzionalne države kao snažni živi i sposobni organizam, koji postaje pravi i jedini

850 „Uistinu, do 1930-ih je bilo veoma malo vodećih mislilaca koji sebe nisu smatrali kritičarima ili protivnicima liberalizma. (...) U vrijeme početka Drugog svjetskog rata činilo se da je liberalni ideal konačno rekao svoje i da budućnost donosi samo manje ili više barbarske oblike etatizma." John GRAY, *Liberalizam*, Zagreb 1999., 50-51.

851 Zvonko POSAVEC, „Liberalna neutralizacija političkog", *Politička misao* 30/1993., br. 3., 173.

852 J. GRAY, *Liberalizam*, 50.

izključivi upravljač sviju odnosa državnih pripadnika". Hitlerova i Mussolinijeva država „prihvaćaju za osnove političke strukture nove antiliberalističke državne zajednice Hegelovu totalitarnu ideju države, smatrajući aksiomom svoje nauke Hegelovu misao da je država pohod boga na zemlju".[853] Liberalizam je nakon 1918., zajedno s demokracijom kao političkim sustavom, uspio donekle osigurati političke slobode i prava širokim slojevima, ostavljajući za sobom neriješene velike socijalne probleme zapadnih društava. Takva tumačenja iznosili su njegovi najveći protivnici i slijeva i zdesna. Prigovarali su mu da je njegov tržišni kapitalizam glavni razlog zašto su tako teški socijalni uvjeti u porama velikoga dijela društvenih razreda. Željelo se time neizravno reći da su njegova tržišna uvjerenja uzročnik socijalne krize koja je pogodila međuratnu ekonomiju. Naime, liberalizam je ustupao neograničene slobode pojedincu u sferi stjecanja dobara tako što mu nije zadavao državna ograničenja koja bi krotila njegovu neutaživu glad za profitom – *auri sacra fames*.[854] Ovdje se očitovala ta dvoznačnost liberalizma, koji je nedvojbeno potaknuo veliki uspon zapadne civilizacije tijekom cijeloga 19. stoljeća, nezabilježen u dotadašnjoj ljudskoj povijesti. No, poslije je proglašen krivim za socijalnu krizu zapadnoga svijeta. Međuratna rasprava o socijalnom pitanju, dolazila ona zdesna ili slijeva, uvijek je polazila od toga da se liberalizmu prilijepi etiketa monstruma koji je razorio društvo i proizveo masovno osiromašenje. Međuratna društva više su željela egzistencijalnu sigurnost negoli slobodu, ali su poslije, provođenjem socijalističkih politika, izgubila i slobodu, što se dade iščitati u postupcima totalitarnih režima Italije, Njemačke i Sovjetskoga Saveza. Pritužbe liberalnih protivnika, osobito to da razorno utječe na društvo, često i nisu bile najiskrenije, jer su progovarali samo u negativnim tonovima, zanemarujući pozitivna djela koja je liberalizam učinio zapadnomu svijetu.

Dug je povijesni hod dok se liberalizam i demokracija nisu povezali i potom prožeti u ono što se poslije nazivalo „liberalna demokracija". Taj je hod obilježen i nesuglasicama jer liberalizam nije odmah *a priori* prihvatio demokratska načela, pogotovo ne egalitarističku demokraciju u socijalističkom duhu, koja je zahtijevala ekonomsku jednakost, za što klasični liberalizam nikada nije imao obzira. No, povijesni hod zapadnih zemalja hitao je tomu da se sloboda i prava pojedinca kao i ograničenje državne moći mogu uskladiti s demokratizmom, ali i tomu da se ta ista prava i slobode pojedinca lakše daju obraniti od upada državne moći u demokracijama negoli u autoritarnim i apsolutističkim državama. Prirodna prava čovjeka i njegove slobode oko kojih se liberalizam najvećma trudio ušli su time u sintezu sa zahtjevom za širenjem političkih prava u demokraciji. Liberalizam je uzvisivao ljudsku slobodu ponad društvene jednakosti. Stoga su klasični liberali potišteno i nevoljko gledali na to da se šire politička prava i da se uspostavi populistička demokracija širokih masa. Klasični liberali kanili su sačuvati navike s početka, kada se demokratsko pravo odlučivanja dodjeljivalo po imovinskom i obrazovnom cenzusu

[853] Josip JELAŠIĆ, „Hegelov pojam države", *Ekonomist* 9/1943., br. 9-12, 388.

[854] Vilko ANDERLIĆ, *Liberalizam*, Đakovo 1929., 8.

u državama zahvaćenim liberalnim idejama, želeći netaknutom očuvati tu tradiciju i u vremenima „pobune masa".[855]

Pravilo imovinskoga i obrazovnoga cenzusa u drugoj polovini 19. stoljeća vrijedilo je u većini europskih, pa i hrvatskih zemalja pod austrougarskom državom. Ona se liberalizirala pod strogim nadzorom političkoga središta okupljena oko habsburškoga dvora još od Bachova neoapsolutizma, i to tako što bi se građanstvu i nacionalnim pokretima uzastopce dodjeljivali razni ustupci samo zato da bi se stekla njihova lojalnost carevini. Matoš je 1907. dobro predviđao kamo će se usmjeriti budući politički razvoj stare Europe, „društvo i politika sve se više demokratizuju" te će „pobjeda demokracije u Europi biti spas ugnjetenih i poniženih". Matoš se nadao da bi na red moglo doći i hrvatsko oslobođenje u kontekstu nesređenoga „austrijskog i balkanskog pitanja" u tako silovitom zamahu demokratizacije Europe.[856]

Masaryk protiv Starčevića

Pod povećalom kritike liberalizma s motrišta hrvatskoga nacionalizma i hrvatskoga katolicizma prevladavajuća su dva pristupa. Povijesni je objašnjavao hrvatsku situaciju s prijelaza stoljeća i pojave naprednjačkoga pokreta liberalne provenijencije do Drugoga svjetskoga rata, čiji je epicentar zbivanja banska Hrvatska, odakle se naprednjački utjecaj širio na druge hrvatske zemlje. Zvijezde vodilje toga pokreta bile su hrvatsko-srpsko jedinstvo i antiklerikalna orijentacija, preko kojih su naprednjaci jurišali na tradicionalne pozicije sadržane u hrvatskome državnom pravu i katolištvu hrvatskoga naroda. Za hrvatski nacionalizam, koji se pozivao na Starčevića, taj je razvoj duboko problematičan i prijeporan. Naime, liberalizam naprednjaštva zatomljivao je hrvatsku nacionalnu svijest, zbog toga što je pronosio jugoslavenski nacionalizam.

Drugi kritički pristup je filozofski, forsirali su ga organizirani katolici, za razliku od povijesnoga pristupa, kojim se najviše služe hrvatski nacionalisti. Filozofski je pristup imao tri razine na kojima je liberalizam ostavio znatniji trag: vjersku, ekonomsku i društvenu. Nosivi stup osporavanja liberalizma iz filozofskoga očišta jest katolički antimodernizam. On se u hrvatske prilike upleo već na početku 20. stoljeća kada se i začeo bespoštedni kulturni rat modernističkih liberala i katolika. U tom je cilju krčki biskup Antun Mahnič pokrenuo protuliberalni Hrvatski katolički pokret početkom 20. stoljeća. Mahnič nije bio sličan stavovima Crkve iz proteklоga razdoblja, poglavito ne Strossmayeru koji je u novostima liberalizma i Francuske revolucije tražio pozitivne poticaje koji se mogu pomiriti s kršćanskom vjerom. Antiklerikalnomu liberalizmu organizirani pripadnici katoličkoga pokreta su predbacivali da želi protjerati kršćanski moral iz politike i društva te da širi svjetovni humanizam kako bi se stvorio novi svijet radikalnoga antropocentrizma bez mjesta za božansko i nadnaravno. Njegova ekonomska filozofija donijela je svijetu liberalni kapitalizam,

[855] Norberto BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb 1992., 45-47.

[856] Antun Gustav MATOŠ, „Hrvatska misao", *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 3631., 24. XII. 1907., 232.

koji se oslobodio jarma kršćanskoga zakona, bez kojega se društvo miljama udaljilo od ideala socijalne pravde kojemu teži kršćanska vjera. U pogledu socijalne filozofije, iz aristotelovsko-tomističke perspektive, oštro se pobijao individualizam, koji je pojedinca držao neovisnim o političkoj zajednici i lišavao ga osjećaja za opće dobro.

Prema kritičkim nazorima hrvatske inteligencije nacionalističkoga smjera iz tridesetih godina, narodno jedinstvo prije Prvoga svjetskoga rata odbljesak je liberalnoga kozmopolitizma građanstva, kojemu su hrvatski horizonti bili preskučeni za ostvarivanje svih njegovih ambicija. Ishod toga krajnja je sumnja u mogućnost da se može ostvariti hrvatska država 1918. kada je na povijesnom raskršću nestalo vlasti Beča i Budimpešte nad hrvatskim zemljama i kada se glavni smjer hrvatske politike i inteligencije odrekao prava na samoodređenje u prilog zajedničke države sa Srbima. Iako je sam pripadao liberalnoj inteligenciji, Ivo Pilar se 1918. pojavljuje sa svojim kapitalnim djelom *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* kao oštar kritičar toga smjera, svojevrsne političke revolucije iz 1918. koju su malo potom provele te hrvatske elite odane jugoslavenskoj ideologiji narodnoga jedinstva. Protivno tomu, Pilar se zalagao da se hrvatsko pitanje riješi u okvirima Austro-Ugarske Monarhije na osnovana reformiranoga dualizma.

Postaviti pojedinca na pijedestal društvenoga i političkoga života oličenje je dekadencije građanske kulture, koja je liberalnu civilizaciju bacila u krizno stanje, popuštajući u svemu neobuzdanom i svojeglavom individualizmu. Hrvatski i europski nacionalizmi imaju povijesni zadatak da prevladaju nevolje zapadne kulture koje joj je zadao povijesni liberalizam sa svojim krajnjim individualizmom. Na razvalinama liberalno-građanske države oni bi ustoličili nacionalističku državu. U kratkim obrisima to je sukus hrvatske protuliberalnosti.

Na prijelomu stoljeća mladi su se hrvatski sveučilištarci najviše školovali na sveučilištu u Pragu pa su ondje prihvatili Masarykov realizam i zatim odbacili Starčevićev historicistički nacionalizam.[857] Masarykovom sugestijom, povijesno su pravo zamijenili prirodnim pravom. Bio je to duboko liberalan čin koji je oslobodio hrvatsku politiku od njezine tradicije državnoga prava. Taj je preokret nagovijestio podulje razdoblje jugoslavenske faze hrvatske povijesti, koja je trajala dobar dio 20. stoljeća. Preko „sveslavenske uzajamnosti" pošli su smjerom „politike novog kursa" k hrvatsko-srpskoj suradnji i na koncu konca k sudioništvu u stvaranju jugoslavenske države. Takav razvoj događaja epilog je hrvatskoga političkog liberalizma koji je tako pronevjerio Starčevićev ideal nezavisne hrvatske države.

Liberalizam je išao ruku pod ruku s jugoslavenskim nacionalizmom, premda nije sva hrvatska liberalna inteligencija, pogotovo ona pravaške tradicije, pristajala na jugoslavenski program. Isprepletanje liberalizma i jugoslavenskoga nacionalizma jedino je moglo osigurati teren da se ujedine Slaveni juga. Naime, oba su bila neprijatelji prošlosti i tradicije prisutne među Južnim Slavenima. Liberalizam je kao univerzalistički projekt imao određene preduvjete da uklopi različite nacionalne tradicije

[857] O svim tim događanjima osobna svjedočanstva u sjećanjima dovršenim 1967. donio je novinar Josip Horvat. Josip HORVAT, *Pobuna omladine*, Zagreb 2006.


DIE
SÜDSLAWISCHE FRAGE
UND DER
WELTKRIEG

ÜBERSICHTLICHE DARSTELLUNG
DES
GESAMT-PROBLEMS
VON
L. v. SÜDLAND
MIT 3 KARTEN

WIEN 1918
MANZSCHE K.U.K. HOF-, VERLAGS- U. UNIVERSITÄTS-BUCHHANDLUNG

Naslovna strana izvornog izdanja

L. V. SÜDLAND
JUŽNOSLAVENSKO
PITANJE
PRIKAZ CJELOKUPNOG PITANJA

1943
IZDANJE MATICE HRVATSKE

Prvo hrvatsko izdanje knjige *Južnoslavensko pitanje* Ive Pilara iz 1943.

(Hrvata, Srba i Slovenaca) u jugoslavensko političko i kulturno zajedništvo. Osobito je liberalni antiklerikalizam, u koji je jugoslavenstvo osobito polagalo nade, trebao smanjiti vjerske razlike među jugoslavenskim narodima. Umjesto da je potisnuo razlike tih naroda, naglašavajući pojedinca kao središte politike, neuspjeh liberalizma urodio je totalnom politizacijom života. Nije depolitizirao društvo od nacionalnih politika niti ga je sekularizirao, pa se slijedom toga ni jugoslavenstvo nije moglo usaditi u dubinu društva. Štoviše, nacionalno pitanje snažno je obuzimalo kao političko pitanje *par excellence* sve segmente javnoga života jugoslavenske monarhije.

Zbog svojega nepovoljnog držanja spram tradicije liberalizam se razračunavao s hrvatskim državnim pravom. Hrvatski su liberali jugoslavenskih nadahnuća maštali o stvaranju jedinstvene jugoslavenske nacije i uređenju demokratske i liberalne južnoslavenske države. Po tome su bili liberalni nacionalisti Millova tipa, koji su vjerovali da će se Hrvati, Srbi i Slovenci postupno asimilirati u građanske Jugoslavene.[858] Njihov je liberalni nacionalizam jednostavno jugoslavenski, zbog čega im je i smetao hrvatski državnopravni historizam. Francuska, poseban prijatelj i saveznik Kraljevine SHS, služila je kao ogledni primjer laicističke države-nacije kakva je jugoslavenska država trebala postati. U vezi s tim, ispočetka je i prihvaćan francuski liberalizam provođen u katoličkim zemljama. On je, za

[858] Zoran KURELIĆ, „Što možemo naučiti od Lord Actonove kritike Millovog koncepta nacije", *Liberalizam i nacionalizam*, (gl. ur. Zvonko Posavec, Zoran Kurelić i Eugen Pusić), Zagreb 2007., 19.

razliku od anglo-američkoga nonkonformizma, koji je isticao vjerske slobode, upućivao svom svojom snagom na borbeni antiklerikalizam i slobodu mišljenja od crkvenoga autoriteta.[859] Osjetno isticanje i „narodnog jedinstva" kod nacionalističke omladine i Hrvatsko-srpske koalicije prije 1918. dovodi do toga da su se liberalizam i nacionalizam uskoro razišli. Jugoslavenska nacionalna ideja počinje dominirati tim političkom smjerom koji poziva na narodno jedinstvo hrvatskoga i srpskoga naroda, dočim su liberalne teorije o slobodi pojedinca polagano padale u drugi plan. Jugoslavenski nacionalizam „novoga kursa" Supila i Trumbića postaje kvintesencija te politike zaštite od pangermanskoga širenja na istok osovine Berlin – Beč.

Liberalizam u prvoj jugoslavenskoj državi nije nikada ni prodisao punim plućima, kao uostalom ni parlamentarna demokracija. Kraljevina SHS/Jugoslavija bila je po svojoj političkoj egzistenciji prilično daleko od liberalne i demokratske države. Naprotiv, kronično joj je nedostajalo demokratskoga legitimizma. Otežana je bila i vladavina prava zbog čestih samovoljnih postupaka vlasti mimo zakonskih odredbi, što je posredno trajno ugrožavalo političke i društvene slobode. Ta se država stvorila na elitistički način bez demokratske provjere, a nije postignut ni sporazum o unutarnjem uređenju, što je poslije bilo i uzrokom latentne političke krize koja je tresla starom Jugoslavijom. Zbog toga je veliku ulogu igrao represivni aparat, koji je silom tjerao stanovništvo na poslušnost režimu. I kralj je, na kraju krajeva, imao sasvim manjkavi legitimitet uglavnom na srpskim područjima. Bez obzira na to, u njegove je ruke bila položena sva moć, što je pokazala i vidovdanska era, u kojoj je nadzirao ama baš sve vlade izabrane „narodnom" voljom.

I Stjepan Radić pripadao je naprednjačkomu pokretu te je u mladosti bio sklon liberalnim i demokratskim učenjima. Pozivanje na ta načela aktualno je za Radićev naraštaj, u vrijeme kada se taj njegov naraštaj oporbenjački hrvao s dualističkim režimom. Zbog toga Radić 1902. poistovjećuje liberalizam i demokratizam kao jedinu mogućnost u rješavanju hrvatskoga pitanja.[860] U poslijeratnom razvoju Radićeve političke misli upravo demokratizam i socijalizam postaju nosiva kombinacija „seljačke demokracije". U isto vrijeme liberalizam jedva da se igdje više spominje u njegovu djelovanju. Kao nositelj agrarističkoga populizma oštro je udarao po građanskom društvu i liberalnim shvaćanjima o slobodnom tržištu.[861] Smatrao je da je liberalizam hrvatske građanske sredine naglašeno kozmopolitski i da se zbog svojega konformizma uopće nije brinuo o podložnom položaju hrvatskoga seljaka. Još je liberalizmu zamjerao njegovu nezainteresiranost za tradicionalizam, za običaje naroda i kršćansku vjeru. Stoga je seljački pokret i pod Radićem i pod Mačekom „autoritarni kolektivistički pokret", koji je bio u stalnom antagonizmu sa svim životnim oblicima buržujskoga svijeta.[862]

[859] J. GRAY, *Liberalizam*, 31-32.

[860] Stjepan RADIĆ, „Liberalizam", *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, 277-278.; Stjepan RADIĆ, „Demokratizam", *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, 279-280.

[861] J. VRANDEČIĆ, „Povijesne odrednice hrvatskog liberalizma", *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, 47.

[862] Banac tvrdi da je „riječ o sekularnoj stranci koja predstavlja supstitut za liberalnu opoziciju. HSS, posebno u Radićevu razdoblju, uključuje elemente liberalizma, no to pak nije liberalna stranka. Poslije Radića, u

Međutim, takav hrvatski protuliberalizam nije posve razgovijetan ako se ne razmatraju odnosi u Jugoslaviji, u kojoj je državna mašinerija kršila prava pojedinaca na osnovi nacionalne pripadnosti. U zemlji u kojoj nacionalno pitanje nije riješeno teško je bilo očekivati napredovanje demokratizacije i liberalizacije države i društva. Kolektivne slobode i prava naroda u nacionalno nesređenoj zemlji imali su mnogo veću težinu negoli slobode i prava pojedinaca. Mimoići činjenicu da zaštita narodnih prava u međunacionalnoj državi ima prvenstvo nad pravom pojedinca ne omogućava da se razumije istinska narav hrvatskoga međuratnoga protuliberalizma, koliko god imao veze i poticaje iz fašističke kritike zapadnoga liberalizma. Osim toga, liberalizam i građanska politika dolazili su tako teško do zraka u zemlji u kojoj se sva politička utakmica odigrava oko nacionalnoga pitanja i samoodređenja naroda uz znanje da je, sociološki gledano, većina stanovništva seljačka. Postoji li jedinstvena jugoslavenska nacija ili su Srbi, Hrvati i Slovenci zasebne nacionalne skupine ključna je politička dvojba međuratne jugoslavenske države. Prava pojedinaca i njihove slobode potpuno su marginalizirani u društvenom životu. Stoga hrvatska nacionalna ideologija nije bila u srži toliko neprijateljska prema liberalizmu koliko je ulagala sve svoje napore da izbori politička prava hrvatskoga naroda.

Na kraju je kralj Aleksandar iskoristio moći i ovlasti iz Vidovdanskoga ustava da bi 1929. uzurpirao svu vlast. Nakon što je kralj suspendirao ionako krhku demokraciju, većinski dio hrvatske inteligencije razočarao se u liberalnu demokraciju na temelju ne baš ugodnoga iskustva „vidovdanske epizode". Jedni su zahtijevali reformu demokratskoga sustava, upijajući europske poticaje, drugi pak radikalni rez u smjeru nacionalističke diktature i odvajanja od Jugoslavije, a treći diktaturu proletarijata. Ipak, na političkom polju HSS se s Mačekom zalaže za povratak demokracije i političke slobode, ukinute po Aleksandrovoj diktaturi, kako bi se mogla izraziti politička volja hrvatskoga naroda. Izuzimajući diktaturu, kada se režim pretvorio u praktični kraljevski apsolutizam, toj bi državi od početka do kraja prije odgovarali politološko-teorijski pojmovi kao što su „defektivna demokracija", „hibridni režim" ili „kompetitivni autoritarizam".[863]

Jedan od temeljnih postulata liberalno-demokratske države, ponajprije poštovanje zakona i težnja k ostvarenju vladavine prava, bio je u Kraljevini Jugoslaviji ozbiljno narušen. Prema Kriškovićevim viđenjima, Kraljevina Jugoslavija u odnosu na prava i slobode pojedinaca u Monarhiji bila je povijesni regres na tom polju.[864] Vladajućim političarima usta su bila puna govora o liberalizmu, demokraciji i

vrijeme diktature seljački pokret ima i prepoznatljivu desnicu (časopis *Evolucija*), ali i ljevicu (socijalni agrarizam). No unatoč stanovitim predispozicijama prema liberalizmu i u Mačeka to je ipak autoritarni kolektivistički pokret, na distanci prema građanskom društvu općenito". I. BANAC, „Katolička crkva i liberalizam u Hrvatskoj", 92.

863 Matthijs BOGAARDS, „How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism", *Democratization* 16/2009., br. 2., 399-423. I ova knjiga vrijedna je pozornosti iako se bavi poslijeratnim hladnoratovskim razdobljem: Steven LEVITSKY, Lucan A. WAY, *Competitive Authoritarianism - Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010.

864 Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Osobni fond Filip Lukas, Pismo Vinka Kriškovića Filipu Lukasu od 13. VII. 1948., kut. 2.

parlamentarizmu, a na svakom je koraku cvjetala politička korupcija, podobnost, stranačko kadroviranje u državnoj upravi, izborne prijevare i makinacije, nasilje žandarmerije, svojevoljnost vlasti i sustavno kršenje zakona. Na takvu opću sliku stanja karađorđevićevske „demokracije" svojim je pisanjem upozorio novinar i publicist Josip Horvat (1896. – 1968.), jedan od malobrojnih i dosljednih hrvatskih liberala iz međurača. Njegov jugoslavenski idealizam nije ga poljuljao da se kritički izrazi o jugoslavenskoj stvarnosti.

> „Deset godina se u ovoj državi vodila gigantska borba. Nije to bila samo borba izmedju stranaka i stranačkih programa. To je bila zapravo borba izmedju režima i samoga naroda. Svejedno je, kako su se ti režimi zvali, jer su svi imali jednu osnovnu grešku, a to je da su vladajući gledali na interese samoga režima, a ne na interese države i naroda. Svaki od tih režima nastojao je, da se što više zadrži i učvrsti na vladi i laćao se svih sredstava da ne izgubi vlast. Kako je bio parlamenat, preko koga se dolazilo do vlasti, to je svaka vlada nastojala da dobije većinu u Narodnoj Skupštini i da se preko te većine zadrži na vladi. U tom poslu nijesu se birala sredstva. Zato je kod nas kod svih izbora bila normalna pojava kradja kuglica, policijsko nasilje it.d. Naravno da uz takva sredstva nije moglo ni biti riječi o tome, da je Narodna skupština predstavljala narodnu volju".[865]

Politička modernizacija mlade jugoslavenske države podrazumijevala je njezinu demokratizaciju i liberalizaciju, koje su vrlo brzo propale jer su i dalje bili jaki obrasci političke kulture prošlih vremena. Srpska politička kultura u tome je ipak prednjačila s obzirom na to da su elite srpskoga naroda preuzele sve punktove vlasti, što se odrazilo na anomalije političkoga sustava: nepostojanje slobodnoga tržišta, ekonomske povlastice dodjeljuju vlasti, nepriznavanje nacionalnih prava drugih naroda, nepostojanje slobodnih političkih izbora, nefunkcioniranje trodijelne podjele vlasti, militarizacija društva uz represivni aparat itd.[866] Taj vladajući establišment ipak se školovao na zapadnim sveučilištima, gdje ga se podučavalo demokraciji i liberalizmu. Usprkos tomu, nije smogao snage njihova načela provesti u djela, nego je zadržao baštinjenje političkoga mentaliteta iz prijašnjih razdoblja. Neuspjeh političke modernizacije i slom svjetske ekonomije (1929. – 1933.) uskoro su donijeli potragu za alternativnim rješenjima u znaku korporativizma i komunizma.

Mačekovi zahtjevi prema Beogradu u razdoblju od 1928. do 1939. u prvom se redu odnose na federalizaciju zemlje, mnogo više negoli na demokratizaciju države.[867] Na hrvatskoj je strani mišljenje koje predstavlja mačekovska politika, odnosno da je federalizacija prvi i nužni korak k početnoj demokratizaciji i liberalizaciji. Velikosrpska logika preferirala je vidjeti tek stasalu državu kao proširenu Srbiju, ugrožavajući na taj način prava drugih naroda. Sama nakana da se nasade liberalne tradicije među Južnim Slavenima ostala je bez rezultata s obzirom na još itekako prisutan nedemokratizam. Prihvaćanje liberalnih vrednota otežavano je i zbog slabo

[865] J. HORVAT, „Pogaženi zakoni" (1928.), *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, (gl. ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2004., 314.

[866] Tihomir CIPEK, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – ancien régime", *Dijalog povjesničara/istoričara 2*, (ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 292-294.

[867] I. BANAC, „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću", LIX.

razvijenih građanskih slojeva u uglavnom seljačkoj zemlji. Na samom kraju, 1940., to je uvidio i Magdić, koji je objašnjavao da je „primjena načela zapadno-europskog liberalizma u jednoj – sa zapadno-europskog stanovišta – nerazvijenoj zemlji mogla pokazati samo negativne rezultate, jer uslova za prihvatanje onog, što je bilo kod liberalizma pozitivno, u tadašnjoj Hrvatskoj nije bilo".[868]

Oživljeni politički život nakon marsejskoga atentata na kralja donio je dvoje izbore za Narodnu skupštinu, 1935. i 1938. godine. Onako kako su provedeni, posve u duhu „balkanske demokracije" s brojnim nepravilnostima i zloporabama pri glasanju, sve su više među hrvatskom inteligencijom ubijali nadu da se demokracijom može postići ravnopravni položaj hrvatskoga naroda u zajednici sa Srbima. Na njihovu percepciju liberalnoga demokratizma, osim ružnoga iskustva „jugoslavenske demokracije", traga je ostavilo i propadanje drugih europskih demokracija. Novi je nacionalizam značio nešto posve drukčije negoli „suverenitet naroda Francuske revolucije, novi je nacionalizam organski, spojen sa zemljom i tlom, sa tradicijom". Sociolog Kus Nikolajev, zaljubljenik u Paretovo djelo, držao je da je „suverenitet naroda" nakon Francuske revolucije i dalje uvelike nedostižna fikcija, jer je oligarhijska buržoazija upravljala građanskim društvom umjesto naroda, koji je ostao bez pristupa državnim poslovima.[869] Svemu tome pridonijelo je i raspoloženje talijanskoga i njemačkoga totalitarizma koje je zračilo diljem Europe protiv liberalizma i predstavničke demokracije.

Zato je Lukas pisao da je „nacija neraskidivo povezana cjelina, a ne zbroj pojedinaca", da se „nacionalna teorija ne smije pomiješati s teorijom individualističkom, gdje se odlučuje samo većinom glasova, jer nacionalna teorija je organska i vezana za narod kao cjelinu, dok je druga individualistička teorija brojčana i mehanička".[870] Taj Lukasov organski nacionalizam treba se svakako promatrati u kontekstu političkoga života, u kojem je rješenje nacionalnoga problema pretpostavka ostvarenja bilo kojega pojedinačnoga prava. Organski nacionalizam tako je postao stup obrane od „jugoslavenske demokracije" koja je omogućavala na razne načine da se na demokratskim izborima preglasa narodna volja Hrvata, budući da je polazila od pretpostavke da u Jugoslaviji živi samo jedan narod. Lukas pretpostavlja narod pojedincu, ali ne bi se reklo u apsolutnom smislu; iako je pojedincu pretpostavljao nacionalno samoodređenje, nije sasvim odbio vjerovati u ideje slobode i dostojanstva ljudske ličnosti kao vrednote koje su sudbonosno odredile samu bit zapadne civilizacije. Lukasov nacionalizam vodio je dakle računa o tim liberalnim i kršćanskim zasadama, zbog čega nije bio totalitaran poput fašizma i nacionalsocijalizma.

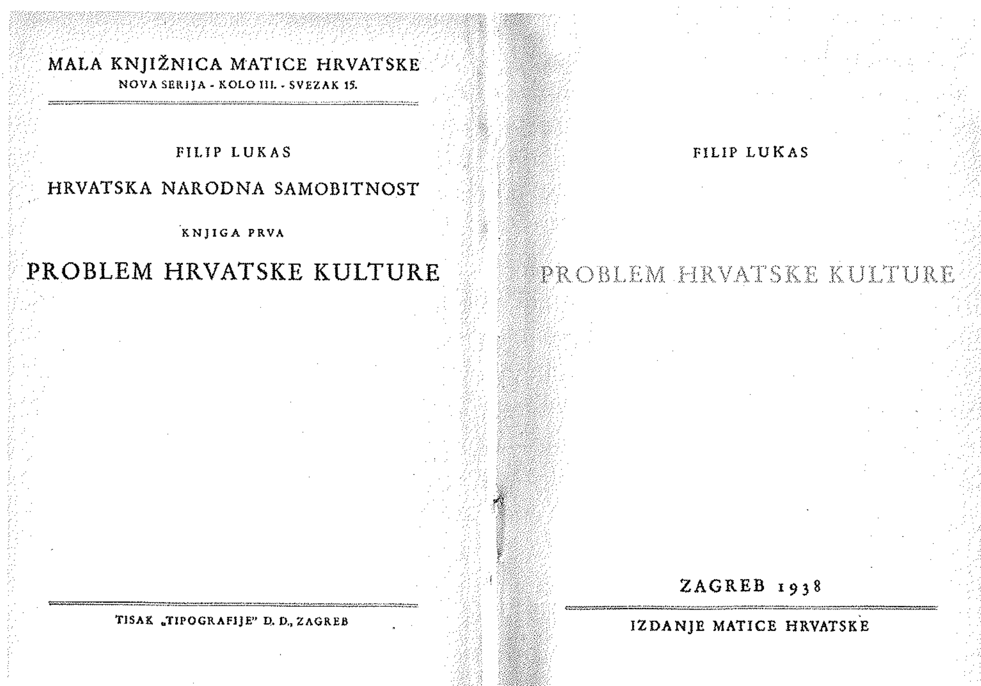
Romantični zanos da se može preko noći stvoriti jedinstvena nacija se rasplinuo. Njega je zamijenila u prvom desetljeću zajedničke države kruta stvarnost međunacionalnih sukoba. Političke tradicije demokratizma i liberalizma, ionako tek

[868] M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 3.

[869] M. KUS NIKOLAJEV, *Lenjin, Trocki, Staljin*, 50.

[870] F. LUKAS, *Problem hrvatske kulture*, 85.

u povojima, slabe i manjkave, potopljene su diktatorskim manifestom kralja Aleksandra. Liberalno-građanski intelektualci izgubili su i politički i moralni kompas nakon sloma Austro-Ugarske i donošenja Vidovdanskoga ustava 1921. godine. Taj ustav potpisan na pravoslavni blagdan sv. Vida konačno je zacementirao centralizam, dajući Beogradu i Srbima sve konce vlasti. Radićev pokret potpuno je potukao nositelje liberalne politike zbog njihove negativne hipoteke odgovornosti za bankrot koji je hrvatska politika doživjela kada se na unitarizmu zasnovala jugoslavenska država. Naime, ti su projugoslavenski liberali snosili krivnju „zagovornika oblika i metoda ujedinjenja" iz 1918. godine. Od tada je upravu nad hrvatskom političkom aktualnosti, namjesto hrvatskoga građanstva, preuzeo Radić sa svojim nacionalnim seljačkim pokretom. Radić je doživio strjeloviti uspon osvajanjem političke arene zato što se vrlo žilavo sukobio s velikosrpskom politikom, a ne zato što je seljačka ideja bila nešto iznimno privlačna.[871]


MALA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
NOVA SERIJA - KOLO III. - SVEZAK 15.

FILIP LUKAS

HRVATSKA NARODNA SAMOBITNOST

KNJIGA PRVA

PROBLEM HRVATSKE KULTURE

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D., ZAGREB

FILIP LUKAS

PROBLEM HRVATSKE KULTURE

ZAGREB 1938

IZDANJE MATICE HRVATSKE

Knjiga Filipa Lukasa *Problem hrvatske kulture* iz 1938.

Do tridesetih godina glavne se rasprave ukrštavaju između katolicizma i liberalizma. U njima vrlo žustro sudjeluje Radić svojim antiklerikalnim istupima protiv Katoličke Crkve, boreći se s njome oko svjetonazorskoga utjecaja na selu. Ali, diktatura kralja Aleksandra unosi promjene na hrvatskoj političkoj i ideološkoj sceni. Liberalna i katolička inteligencija napuštaju jugoslavensku i preuzimaju hrvatsku nacionalnu ideologiju. Okretanje bivših liberala jugoslavenskih nacionalista marksizmu

[871] I. BANAC, „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću", LIX.

i hrvatskomu nacionalizmu ostavilo je hrvatski liberalizam tridesetih godina gotovo bez autentičnih predstavnika.[872] Oni preostali u hrvatskoj sredini, kao zagrebački publicist Milan Ćurčin i njegov liberalni intelektualni krug oko časopisa *Nova Evropa*, oslanjali su se na jugounitarističke osnove.[873] Od te građanske inteligencije, koja je nastavila nastupati s jugoslavenskih pozicija i nakon 1929., treba razlučivati federaliste od unitarista. Bogdan Radica donio je ovaj sud o tim razlikama u svojim kasnijim sjećanjima:

> „Što se tiče moga jugoslavenstva ono je više bilo jugoslavenstvo tipa Trumbića, Supila pa čak i Meštrovića nego li naših orjunaša Bonifačića, Bulata, Dinka Tomašića koji su od toga jugoslovenstva izveli čitavu jednu ideološku filozofiju. Ja nisam pripadao nikada ni Orjuni ni bilo kakvoj političkoj stranci isključivo jugoslavenske orijentacije. Bio sam za federalnu zajednicu nikako centralizam i bilo kakvi integralizam!"[874]

Hrvatski intelektualci za koje se može reći da su zastupali određene liberalne ideje ili da su slijedili Masarykovu političku filozofiju, poput Ive Politea, Grge Novaka, Ivana Meštrovića, Josipa Horvata, Rudolfa Bićanića, Bogdana Radice, Većeslava Wildera, Milana Marjanovića, Alberta Bazale, Milivoja Dežmana, Vladimira Dvornikovića, Viktora Novaka, Nike Bartulovića, Jurja Demetrovića, u mnogim su svojim političkim i intelektualnim opredjeljenjima različiti, kao što su i sudbine svakoga pojedinog od njih bile drukčije. No, povezivala ih je zajednička nit: bili unitarni ili građanski liberali federalističke orijentacije, svi su na ovaj ili onaj način dijelili vjeru u jugoslavensku ideju, smatrajući da je jugoslavenska država najprikladniji okvir za sve njezine narode. Kod V. Novaka, Dvornikovića, Marjanovića, Bartulovića liberalizam je poslije posve iščeznuo jer se njihovo intelektualno angažiranje odvijalo pod plaštem borbenoga i ostrašćenoga jugoslavenskoga nacionalizma i uz blisku suradnju s beogradskim režimom.[875] Postavši s jedne strane miljenici režima i branitelji kraljeve autokratske sile kao poništenja svakoga oblika demokracije i političkih sloboda, od njihova početnoga liberalizma jedva da je išta ostalo.

Hereza modernoga doba

Hrvatska katolička inteligencija neprijatelj je liberalističkoga svjetonazora u prvim desetljećima 20. stoljeća. Svoje su antiliberalističke misli nastavili širiti i tridesetih godina, premda su se tada mnogo više osvrtali na marksistički izazov, koji se doimao još opasnijom prijetnjom katoličkom utjecaju u hrvatskom društvu.[876] Premda je liberalizam izguran sa scene, zasjenjen marksističkom pojavom, ipak je i dalje

[872] I. BANAC, „Katolička crkva i liberalizam u Hrvatskoj", *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, II. dio, (ur. Hans Georg Fleck), Zagreb 1999., 92.

[873] *Isto*, 93.

[874] HR-NSK-R-7971-VN, Korespondencija Bb, Pismo Bogdana Radice Vinku Nikoliću od 24. VI. 1982.

[875] Prava je paradigma Bartulovićeva knjiga. Niko BARTULOVIĆ, *Od revolucionarne omladine do Orjune: istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split 1925.

[876] I. BANAC, „Katolička crkva i liberalizam u Hrvatskoj", 92.

bio pod prismotrom katoličkih mislilaca. Kada su u pitanju vjera i prosvjeta, liberalizam je istaknuo „slobodu mišljenja", tražeći da se „um oslobodi" crkvenoga učenja i vjerskih dogmi te da sam pojedinac voluntaristički tumači vjeru bez pozivanja na tradiciju i crkvenu doktrinu, oslanjajući se jedino na svoj razum (racionalizam). Ta liberalistička duhovnost „ne priznaje, ni Boga, ni njegove vlasti, tjera Boga iz zakonodavstva i sudnice" u društvu. To pak vodi prema političkoj smrti Boga uz tezu da je narod suveren, čime se politika lišava nadnaravnih veza. U političkim stvarima liberalizam je izvjesio „slobodu narodne volje", a u ekonomskom pogledu proglasio je „slobodu gospodarstva" da bi ga oslobodio kršćanskoga morala poslovanja i nametnuo „autoritet kapitala" na račun „ljudskog autoriteta".[877] Izdižući poslovni interes iznad čovjeka, snižava njegovo dostojanstvo, pa „ako se čovjeku koji je liberalizmom prožet i pričinjalo, da doživljuje sam u sebi neko povišenje čovječanstva, to je čovječje dostojanstvo kod drugih sam najodurnije gazio i tlačio".[878] Dajući ljudskoj osobi najviše mjesto na ljestvici vrednota, ponad svih drugih društvenih čimbenika, liberalno gledanje iskazuje time i svoju unutarnju humanističku narav. Njegov svjetovni humanizam ipak, isključujući Boga iz svijeta, nije mogao ni na koji način odgovarati katoličkoj slici svijeta i kršćanskomu humanizmu. U tome se liberalizam u antropološkoj slici čovjeka nepomirljivo razlikuje od katoličanstva.[879] Spominjale su se „tri osnovne zablude liberalizma", koje datiraju u katoličkoj misli od Pija IX. i spisa zabluda modernoga svijeta u enciklici *Quanta cura* iz 1864. godine.[880] Među glavnim liberalističkim grijesima stoji racionalističko „nijekanje Božjeg gospodstva", koje ne priznaje vjersku objavu kršćanstva, u kojem se sam Bog objavljuje čovjeku i svijetu.[881]

Katoličkom učenju osporava i uvjerenje da je čovjek zaražen istočnim grijehom kao što je kršćanstvo propovijedalo na sva zvona. Protivno tomu, liberalizam se pridržava naturalističke vizije čovjeka, čija je narav nepokvarena i sama dobrota bez sklonosti zlu. Za spoznaju liberalističkoga čovjeka ogledno je djelo *Émile* prosvjetitelja Jean-Jacquesa Rousseaua. Treća je velika zabluda „nijekanje čovjekove socijalnosti". Iz kutova promatranja klasične i tomističke misli, čovjek je neodvojivi dio društva. Liberalizam tako dovodi u pitanje polazište koje je Aristotel ustanovio još davno, a to je da je čovjek „politička životinja". Zato mu se spočitava da „nema smisla ni za socijalne dužnosti čovjeka, ni za socijalno značenje vlasništva, ni za organizaciju ni za društveni sustav ljudskog društva, on je za posebnost (individualnost) pojedinca bez obzira na cjelinu".[882]

Stjepan Bakšić (1889. - 1963.), svećenik i teolog, zamjećuje da postoji dodirna točka između liberalizma i kršćanstva jer kršćanski je nauk onaj „po kojem čovjek posjeduje neka neotuđiva prava i slobodu prema društvu, a napose prema državi

[877] M. KUS NIKOLAJEV, *Mostovi elite*, 45.

[878] *Isto*, 10.

[879] V. ANDERLIĆ, *Liberalizam*, 8-9.

[880] PIO IX., *Quanta cura* (http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm).

[881] V. ANDERLIĆ, *Liberalizam*, 9.

[882] *Isto*, 11.

i po kojem svaki pojedinac imade pravo i dužnost, da slijedi unutarnji glas svoje savjesti".[883] Moderni liberalizam rastao je na krilima jačanja filozofskoga subjektivizma, koji ustoličuje čovjeka za mjerilo svih stvari, što je središnje nadahnuće čitave modernističke svijesti. Duh rađajućega individualizma javio se već u Italiji, u sumrak kasnoga srednjovjekovlja, kada se odvajao od katoličkoga kršćanstva u velikim intelektualnim i kulturnim pokretima humanizma i renesanse, a vrhunce je dosegnuo u germanskoj Europi, gdje se dogodio Lutherov preokret, čije je protestantsko kršćanstvo svoju religioznost i bit svoje vjerske revolucije tražilo u odnosu čovjeka i Boga, bez uplitanja Crkve.[884] Liberalna filozofija javila se nakon svih tih kulturnih i vjerskih pokreta kao ona koja „ne pozna nikakvih društvenih veza, zakona, ustanova, čovjek sam je sebi dovoljan (autark), on je samo sebi odgovoran (autonoman), i kao takav je posve nevezan (izoliran)".[885] Takvo modernističko razumijevanje čovjeka, prema kojem je on svrha samomu sebi, nagovijestilo je dekristijanizaciju kršćanske Europe, koja će s latinskom revolucijom iz 1789. dosegnuti najvišu točku.

U 19. stoljeću liberalizam i demokratizam raširili su se posvuda u zapadnom svijetu. Politički liberalizam sukobio se s Restauracijom koja je nakon napoleonskih ratova nastojala diljem Europe oživjeti svijet starih režima. Kulturni se liberalizam u katoličkim zemljama kitio nazivom antiklerikalizam, boreći se svim silama protiv crkvene hegemonije. U tim se zemljama zazivalo „slobodarstvo" prema kojem pojedinac mora biti neovisan o svakome vjerskom autoritetu, a u političkim se poslovima slijedio laicizam francuskoga republikanstva prema kojem se Crkva morala ukloniti iz javnoga prostora. Bakšiću je liberalizam utjelovljenje svih „hereza suvremenog doba, jer on sve zablude i krivovjerja vodi i nadahnjuje". Ne može pristati na potpunu sekularizaciju društva. Ali, ne miri se ni s time da granice crkvenoga utjecaja ne smiju sezati dalje od privatnoga života vjernika, kao ni s mišljenjem da je Crkva neprijateljica znanosti i ljudskoga napretka, što joj liberali stalno spočitavaju.[886]

Prema njemu, liberalizam se politički odrazio u kantovskoj i hegelijanskoj misli. U kantizmu je zagovarao „slabu" državu, i to najčešće dok je sjedio u oporbi apsolutističkim državama, dočim je u hegelijanskoj misli, kada bi se domogao vlasti, zagovarao „autonomnost i nevezanost države". Kao kod pojedinca, ni hegelijansku liberalističku državu nisu ograničavale nikakve „ćudoredne veze". Država je u tom hegelijanizmu „gotovo apsolutna monarhija, zavela je jaki centralizam, proglašuje načelo o svemoći, apsolutnosti i tako reći božanstvenosti državne vlasti, kojoj treba da se svi klanjaju".[887] Na ideji da se ljudska narav može usavršiti, u što je vjerovalo liberalno prosvjetiteljstvo, svoje je uporište imala i ideja slobodnoga tržišta. Njezina je pretpostavka takva da ni država ni staleži ni cehovi ne mogu bolje od pojedinca

[883] Stjepan BAKŠIĆ, „Individualizam i liberalizam kao filozofski osnovi kapitalizma", *Hrvatski socijalni tjedan*, III. zasjedanje, Zagreb 1939., 44-45.

[884] *Isto*, 45-46.

[885] *Isto*, 49.

[886] *Isto*, 50.

[887] *Isto*, 51-52.

ravnati ekonomskim djelovanjem budući „da je čovjek savršen i da mu se da puna sloboda njemu dobrome po prirodi i da će tako ekonomski sustav cvijetati".[888] Liberalni moral vidi u državi utjelovljenje zla jer pojedincima otima dragocjene slobode. Zato je „sloboda bez ograničenja i zapreka, veliki uvjet i počelo napretka, socijalne harmonije i društvenog mira". Pouzdajući se u dobrotu ljudske naravi i njegovu slobodnu volju, čovjekova je inicijativa neprijeporni uvjet društvenoga blagostanja po uzrečici: *Laissez faire, laissez aller, le monde va de lui même!*[889]

Kapitalizam je stoga dijete individualističke filozofije. Adam Smith, perjanica klasičnoga liberalizma, tvrdio je da je osobni interes pokretačka sila cijeloga društva. Bakšić pritom upućuje na dvosmislenost modernoga kapitalizma. S jedne strane pridonio je neviđenu ekonomskom rastu svojim natjecateljskim duhom, a s druge strane izazvao je strašnu socijalnu krizu zapadnih društava. Glavnu odgovornost za ekonomski slom širokih slojeva stanovništva, po Bakšiću, snosi liberalizam.[890] Svojom usmjerenosti na poslovni interes širio je nebrigu za opće dobro i stvarao socijalnu neosjetljivost prema radništvu koje je trpjelo svoj proletarizirani položaj. Država ne može biti svedena samo na pravni oblik da štiti privatno vlasništvo i osobnu sigurnost, kako bi želio liberalni utopizam. U skladu s katoličkim pogledom, država se mora brinuti i za dobrobit pojedinca, ali i za čitavu zajednicu. Bakšić, kao i crkveni nauk odakle crpi svoje misli, traži ravnotežu između privatnoga vlasništva i općega blagostanja. Preduvjet svake društvene obnove rekristijanizacija je sekulariziranoga zapadnoga svijeta. Prići što bliže idealu socijalne pravde može se jedino tako da se prihvati katoličko, a ne liberalno društveno učenje. Bakšiću je to zapravo razarajuća socijalna filozofija jer razvrgava čovjekovu vezu s društvom, usmjerava ga na samoga sebe, uništavajući tako u njemu svaku mrvicu društvenosti.[891]

Milan Ivšić raspravljao je na sve strane o modernističkim idejama i njihovoj primjeni u hrvatskim zemljama od druge polovine 19. stoljeća. Liberalizam je bio najistaknutiji među svim tim idejama. Ivšić se obrušava na njegovu pohvalu progresu preko kojega je namjeravao presjeći sve veze sa „svim starima idejama, starima institucijama, starom pravnom uvjerenju". Ivšić se okrenuo 1937. i pozitivnoj prosudbi o kapitalizmu, jer da je on uspio potaknuti nevjerojatan ekonomski razvoj zapadnih društava, ali to nema pravo zahvaliti svojoj slobodarskoj filozofiji nego, neovisno o tome, razvoju znanosti i tehnologije.[892] Njegova je sloboda „socijalno negativna" jer nema „u biti svojoj ništa ni socijalnog, ni altruističkog, ni etičkog, ni religioznog, ni nacionalnog, a ni državnog".[893] Liberalizam uzdižući temeljne principe kapitalizma „osobni interes i gospodarska sloboda", jednakom se snagom protivio „staleško-cehovskoj i državnoj privredi".[894] Kako liberalizam u ekonomiji kapitalizma prekida

[888] *Isto*, 47, 54.

[889] *Isto*, 53.

[890] *Isto*, 55.

[891] *Isto*, 56-57.

[892] M. IVŠIĆ, „Gospodarstvo i država na starim i novim putovima", *Socijalni duh i narodna kultura*, Zagreb 2009., 182.

[893] *Isto*, 178.

[894] *Isto*, 180.

veze pojedinca s cjelinom, ukida u njemu i „interes cjeline", odnosno interes za opće dobro, u kapitalističkoj državi prvenstvo imaju interesi svakoga pojedinoga građanina, a ne interesi države i naroda. Nacionalni nihilizam kapitalizma odražavao se u njegovu svjetonazoru da se roba ima proizvoditi ondje gdje je to ekonomski najpovoljnije, bez obzira na nacionalno područje. Posljedično, kapitalizam stvara kulturni internacionalizam sa željom da uniformira nacionalne i kulturne različitosti Europe i svijeta.[895] U političkoj sferi liberalizam barata pojmovljem na temelju „individualističke teorije", koje se nakon Francuske revolucije razasulo Europom, „narodnim suverenitetom, narodnom voljom, narodnom vladom, demokratizmom, parlamentarizmom".[896]

Ivšićev antimodernistički pogled na društvo odbijao je shvaćanje da je društvo matematički zbroj atomiziranih pojedinaca, kako proizlazi iz modernoga demokratizma.[897] Ipak, Ivšić ne odustaje od ideje demokracije, kako bi se činilo na prvi pogled, jer ona „nije stoga loša, nije se ni preživjela, ideja prave demokracije, nego su loši ljudi koji stvoriše zla djela pod imenom demokracije". Prema Ivšićevu mišljenju, „nema zato nijednoga misaonog čovjeka koji bi se usudio načelno dići na ideju vlade po narodu i obarati je teoretski kao dobar sustav vladavine".[898] Ivšićev je rezime takav da liberalizam, kada se pojavljuje na političkim stratištima, rastače svijest naroda, a nacionalnu kulturu čini suvišnom. Hrvatima, neveliku europskom narodu, k tomu bez svoje narodne države, liberalizam samo čini štetu. Nacionalna platforma jedina je oko koje se ima graditi hrvatska politika s obzirom na to da su Hrvati još u stanju iščekivanja rješenja nacionalnoga pitanja, Ivšićeva je misao.

Pisanje Magdića o modernom liberalizmu ujedinilo je oba kritička pristupa i povijesni i filozofski. Pojedini hrvatski intelektualci iz katoličkih krugova ili oni koji su se napajali katoličkom mišlju, poput bivšega skojevca i komunista Magdića, nisu liberalizam smatrali konstituirajućim dijelom zapadne civilizacije. Nisu pretresali to da je klasični liberalizam bio itekako nadahnut kršćanskim shvaćanjima svijeta i da između njega i kršćanstva nije vladao onoliki nepremostivi ponor kao što su oni pisali.[899] Za njih je zapadna civilizacija označavala isključivo katoličko kršćanstvo pa bi veliki moderni pokreti, vjerski protestantizam ili svjetovnjački liberalizam, figurirali kao antipodi Zapadu.

> „Liberalizam je u stvari bio antievropejski i antizapadnjački, pošto je htio polomiti kulturnu baštinu Zapada usidrenu u tradicionalnim vrednotama. I taj svoj antitradicionalni stav prenesao je u našu hrvatsku sredinu. Glavnina njegovih nastojanja bila je uperena proti onom činiocu, koji je činio glavnu sponu Hrvatske sa Zapadom – katoličkoj Crkvi".[900]

[895] *Isto*, 181.

[896] *Isto*, 189-190.

[897] *Isto*, 190-191.

[898] M. IVŠIĆ, „Paradoksi našeg doba" (1940.), *Socijalni duh i narodna kultura*, 294-295.

[899] Gray govori o utjecaju kršćanstva na liberalizam, ističući da je „rano kršćanstvo u usporedbi s religijama Rimljana i Židova individualistička vjera". Ono što je za to jako važno jest da je kršćanstvo „usredotočeno na spasenje pojedinca". J. GRAY, *Liberalizam*, 21-22.

[900] M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 12.

Katolički Zapad je sa svojim očuvanim katolicitetom, čija vjera veže razne narode i kulture, jedino što je uistinu „zapadno" i što je još od Zapada nakon Lutherove protestantske pobune i pravoslavne shizme ostalo. Kao jedina ozbiljna snaga ustao je protiv prosvjetiteljskoga liberalizma koji se digao da sruši zadnje tragove kršćanske civilizacije srednjega vijeka. Magdić svodi zapadnu povijest na relacije „auktoriteta, hijerarhije, discipline" koje je uzdizao fašizam, a slijedeći njega i ustaštvo, ističući da su te vrijednosti u punom smislu ono što Zapad uistinu jest. Liberalizam je „porušio ta načela i za to predstavlja, u kulturnom smislu, negaciju Zapada".[901] Magdić se osvrće na ključni sadržaj liberalizma, slobodu (lat. *libertas*), za koju vjeruje da neće nestati s duhovnoga neba Zapada po cijenu i da liberalizam nestane iz njegove povijesti. Kada bi „ideja slobode bila integralno primijenjena", proizvela bi „totalnu anarhiju", a kada je ne bi bilo, likovala bi „totalna despocija". Magdić kaže da je slobodu „katolički Zapad" poznavao i prije liberalizma, jer je „ideja autonomne i odgovorne ličnosti nerazdruživo vezana sa takovim gledanjima katoličkog Zapada". Sloboda poznata „katoličkom Zapadu" protivi se „bezsadržajnoj anarhičnosti, ali se isto tako protivi i barbarskoj despociji". Želi time kazati da ideja slobode nije jedina vrijednost zapadne kulture, kako to ističe liberalizam, nego da je sloboda nužno vezana s drugim velikim vrijednostima te kulture, istinom, ljubavi i pravednošću. Ako sloboda nije stavljena u te odnose, ostaje „bezsadržajna i apstraktna" te pada u rušilački anarhizam. Magdić je htio tom svojom raspravom suprotstaviti ideju slobode kako ju vidi katolička tradicija njezinu liberalističkom poimanju.[902]

Obraćenje hrvatskih liberala jugoslavenskih usmjerenja na hrvatski državotvorni nacionalizam predigra je nacionalne revolucije iz 1941. godine. Taj proces počeo je teći odmah po Radićevoj smrti i proglašenju diktature, kada se početni centralizam preobratio u razgolićenu velikosrpsku akciju koja je odlučila krutom silom održavati Jugoslaviju i tako ju spašavati od raspada. U hrvatskome narodnom životu to je označilo da se prestalo relativizirati hrvatsku državnost i bacati Hrvate u raznolike jugoslavenske kombinacije. To Magdićevo „konvertitsvtvo" o kojem je prosuđivao bilo je uvod u nacionalnu obnovu, koja je morala poći od duše hrvatskoga naroda, njegove inteligencije, koja će nakon što državotvorno sazrije i konačno se oslobodi jugoslavenskih utopija morati biti spremna da u povoljnom času osnuje hrvatsku državu. Njihov prekid s liberalnom i jugoslavenskom ideologijom te obrat na konzervativne pozicije lijeva i režimska kritika nazvale su „frankovštinom" i „klerofašizmom".[903]

Dio jugoslavenskih nacionalista iz vremena Prvoga svjetskoga rata, našao je utočište i na ljevici, prilazeći marksističkim idealima i postupno komunističkom pokretu, čiji su najpoznatiji predstavnici Krleža i Cesarec.[904] „Misaono bogatstvo

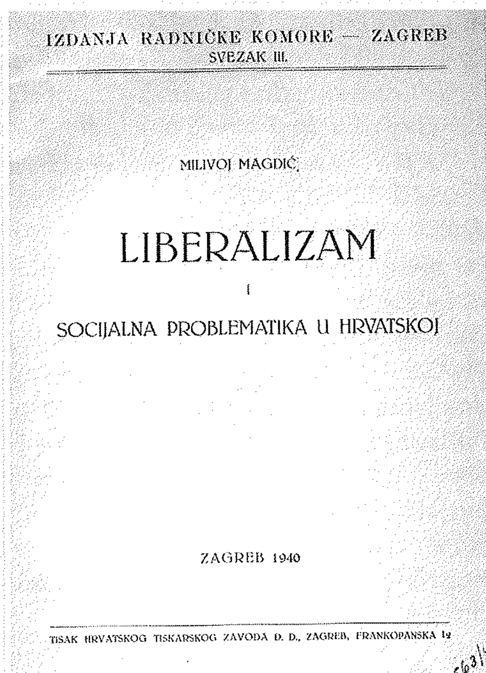
[901] M. MAGDIĆ, „Konac liberalizma gradjanska Hrvatska i njen svršetak", *Spremnost*, br. 6., 5. IV. 1942., 2.

[902] M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 25.

[903] Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 62.

[904] Z. STIPETIĆ, *Argumenti za revoluciju*, 276-278.

marksizma" privuklo je i okupilo „HSS-u sklone intelektualce i liberalnu građansku inteligenciju koja se kompromitirala unitarnim jugoslavenstvom".[905] Komunistički pokret među Hrvatima, kada je osjetio dinamičnu snagu „konvertitstva", želio je oslabiti takve težnje „postavljanjem svoje problematike nacionalnog pitanja" da bi time presjekao odljev bivših liberala hrvatskom nacionalizmu.[906] U domaćim prilikama Magdić osuđuje hrvatski „libertenizam", nastao još u drugoj polovini 19. stoljeća, kao glavnoga kočničara sazrijevanja „misli o hrvatskoj narodnoj samosvojnosti". Na povijesnom raskršću 1918. uviđa veliku pobjedu anacionalnoga liberalizma nad pravaštvom.[907] On je, zanesen jugoslavenskim nacionalizmom, sebe lišio svakoga truna hrvatske nacionalne svijesti. Magdić je objašnjavao jugoslavenstvo i snove o hrvatsko-srpskom ujedinjenju u jedan narod kao iluziju jedne racionalističke apstrakcije, čiji se nastanak mogao tumačiti jedino „razkorjenjenošću gradske uljudbe" i osjećajem otuđenja hrvatske inteligencije u „velikogradskoj uljudbi, kakvu je oblikovala liberalna Europa XIX. st."[908]


IZDANJA RADNIČKE KOMORE — ZAGREB
SVEZAK III.

MILIVOJ MAGDIĆ

LIBERALIZAM
I
SOCIJALNA PROBLEMATIKA U HRVATSKOJ

ZAGREB 1940

TISAK HRVATSKOG TISKARSKOG ZAVODA D. D., ZAGREB, FRANKOPANSKA 12

Brošura Milivoja Magdića *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj* iz 1940.

Stoga je Magdić bio u bojazni da je mnoge hrvatske intelektualce, koji nisu otišli putom „konvertita", liberalizam zapravo pripravio za marksistički dolazak. Nekako je predosjećao 1940., što se poslije i obistinilo, da bi fragmentacija na antitezi hrvatski nacionalizam – marksizam mogla u predstojećoj ratnoj drami ugroziti jedinstvo hrvatskoga naroda. Dok je liberalizam kao ekonomska ideja izričito odbačen, pojedini su intelektualci vjerovali da je moguća reforma modernoga demokratskoga i parlamentarnoga sustava u razdoblju koje je prethodilo jugoslavenskomu raspadu. Kusu Nikolajevu „historijsko značenje demokratske ideje od neobično je krupnog značenja i njena važnost za progres ljudi je van sumnje. Ali van sumnje je i to, da će sama demokracija morati pretrpjeti temeljite korekture ako će htjeti da njene zasade posluže sadašnjici".[909] Miroslav Krleža u svojstvu svjedoka vremena izjavio je da je

[905] Stipetić tvrdi da se liberalna inteligencija zbog „haesesovske autarkičnosti, konzervativizma i neprihvaćanja suvremenijih idejnih shvaćanja" nije mogla zadovoljiti siromašnom misaonom baštinom te stranke, ali se nije željela distancirati od temeljne politike HSS-a. Z. STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija*, 29.

[906] M. MAGDIĆ, „Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu", 2.

[907] M. MAGDIĆ, „Konac liberalizma gradjanska Hrvatska i njen svršetak", 2.

[908] M. MAGDIĆ „Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu", 2.

[909] M. KUS NIKOLAJEV, *Mostovi elite*, 56.

moralni i politički krah „građanske liberalne inteligencije" poslije urodio „desnom aberacijom hrvatske svijesti".[910]

O istim je vrludanjima bivših liberala i političkih Jugoslavena svjedočio i sam Magdić, nazivajući takve preobrate „konvertitstvom" hrvatskih intelektualaca. Taj se proces tek zaključio u ustaškoj Hrvatskoj njegova vremena. Magdić je 1942. prikazao duhovni put hrvatskih intelektualaca koji su pozdravili stvaranje hrvatske države 1941. godine. Jedan dio činio je stariji naraštaj, rođenih prije početka stoljeća, bivših liberala i inteligenata jugoslavenskih polazišta, koji su „konvertirali" na hrvatsku nacionalnu ideologiju, među kojima su se isticali Lukas, Bulat, Magdić i Zimmermann. Oni drugi, nešto mlađi, rođeni nakon 1900., idejno su se i politički profilirali u vrijeme diktature kao zastupnici protujugoslavenskoga hrvatskoga nacionalizma, primjerice Mortigjija, Bogdan, braća Oršanić, Žanko, Lorković, Lendić.[911] I seljački su ideolozi napadali držanje liberalnoga hrvatskoga građanstva prema selu i seljaštvu. Međutim, Magdić u „povratku k selu" ne vidi tek „vijanje nekog zelenog barjaka agrarizma, već povratak izvoru narodne snage i čuvaru narodnih tradicija", što je solidan temelj za nacionalnu obnovu hrvatskoga naroda nakon sloma „zlokobnog liberalizma".[912] O tome je pisao i Aleksandar Seitz 1943. godine.

> „Posljednja dva desetljeća znače za hrvatsku inteligenciju razdoblje živog previranja i polaganoga, ali sigurnog vraćanja starčevićanstvu, dakle pravom i jedinom mogućem hrvatstvu, koje se i opet u skladu s obćim razvitkom prilika u Europi razvio u suvremeni oblik hrvatskog nacionalizma. To je osvješćivanje, to prilaženje hrvatskih intelektualaca čistim izvorima hrvatstva, to uočavanje europskog preporodjenja iz poziva hrvatskoga naroda, te naporno probijanje do spoznaje hrvatske stvarnosti mogli bismo nazvati procesom hrvatskog konvertitstva".[913]

Nacionalizam iznad individualizma

Pavelić je 19. studenoga 1941. odlučno istaknuo prvenstvo *Volksgemeinschafta* pred individualizmom. Kazivao je da „ne može više biti tzv. individualista, ne može više biti da probitci pojedinca kao takvoga stoje nad obćenitosti, ne može biti, da država kao najsavršeniji oblik narodne zajednice, služi dobru i probitcima pojedinaca, nego ima sve biti usredotočeno na to, da služi obćenitosti zajednice".[914] Time se Pavelić izjasnio da bi NDH trebala biti stroga nacionalistička država bez odstupanja, država bez ikakvih demokratskih i liberalnih načela. Parcijalno pobijanje zasada Francuske revolucije na onim mjestima gdje se zastupaju prava i slobode pojedinaca, a uz zadržavanje nacionalne ideje, saldo je radikalnoga hrvatskoga nacionalizma

---

[910] M. KRLEŽA, „Croatica", *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 2/1963., br. 7-8, 274-284.

[911] M. MAGDIĆ, „Dva hrvatska pokoljenja", *Spremnost*, br. 17., 21. VI. 1942., 2.

[912] M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 12.

[913] A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 276.

[914] *Isto*, 283.

ustaške revolucije. Pogledi hrvatskih intelektualaca koji su se aktivno uključili u ta zbivanja ni izdaleka nisu bili jednosmjerni o tim načelima, niti su bili tako nepokolebljivi u njihovu odbacivanju kao što je to bila Pavelićeva vlast. Temeljito su iskritizirali i liberalizam i demokraciju te relativizirali njihove vrijednosti. Neki su bili odrješiti u tome da se zavede diktatura kao sredstvo održanja države pred opasnostima komunističke subverzije i građanskoga rata. S druge strane, mnogi su od njih demokraciju smatrali iznimnim dosegom ljudske civilizacije i nisu htjeli vjerovati da bi se dugoročno moglo bez nje.

Pogrešno bi bilo reći da i pod ustaškom diktaturom nije djelovalo niz intelektualaca i liberalnih i čak prikrivenih jugoslavenskih usmjerenja. Istina je da su bili na margini javnoga života. Pogotovo su na vjetrometini oni koji su žigosani kao bivši Jugoslaveni i kraljevi ljudi. Od liberala su djelovali sociolog i anglofil Zlatko Gašparović, pravnik Ivo Krbek, koji je prebjegao u partizane, te profesor filozofije Vladimir Filipović, koji je pišući protiv naturalističke filozofije kriomice napadao njemački rasni nacionalizam koji je utjecao i na NDH. Tu je i skupina jugoslavenski nastrojenih liberalnih intelektualaca kao što su zagrebački novinar i publicist Josip Horvat, koji je 1942. dao izdati drugi svezak svoje *Kulture Hrvata kroz 1000 godina*, onda književni historik Antun Barac i povjesničar Grga Novak, pisac kapitalne *Povijesti Dalmacije* iz 1944., te Albert Bazala, profesor filozofije i dojučerašnji kraljev čovjek, koga prijašnje jugoslavenstvo nije zakočilo da 1941. oportunistički pozdravi preimenovanje Jugoslavenske akademije u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti.

Brojni liberali našli su se na popisu „racije masona" kada su u noći 10./11. studenoga 1941. vlasti NDH uhitile četrdesetak osoba iz Zagreba različitih zanimanja, ljudi od vlasti, kulture, biznisa, sveučilišta i znanosti, stavljajući im na teret pripadnost masonstvu. Među njima su tada uhićeni i Barac i G. Novak. Najprije su svi završili u Jasenovcu, a dan poslije bili su prebačeni u Staru Gradišku. Osim pripadnosti jugoslavenskomu masonstvu teretilo ih se za anglofilsku i jugoslavensku orijentaciju te za obnašanje visokih dužnosničkih funkcija u propaloj Jugoslaviji. Velika ih je većina preživjela ustaški logor, kući su pušteni 6. travnja 1942., a poslije su nastavili svoje karijere u NDH kao sveučilišni nastavnici, poslovni ljudi ili pak kao suradnici Ujevićeve *Hrvatske enciklopedije*. Pavelićev režim načelno je bio protiv masonske filozofije, šireći protumasonsku propagandu, u čemu se posebno zauzeo katolički tisak, ali čini se da su veći krimen hrvatskih masona njihova jugoslavenska opredjeljenja i suradnja s vlastima jugoslavenskoga kraljevskoga režima negoli masonstvo samo po sebi. Neusporedivo je blaži i tolerantniji bio odnos prema masonima nego prema komunistima, što se razumije jer su oni poveli oružanu borbu protiv hrvatske države.[915]

Određeni broj liberala poput Kriškovića, Krstića i Halera bez zadrške je prihvatio novo stanje 1941. i ideale hrvatske države. Oni dobivaju savjetničke uloge (Krišković), književne nagrade (Haler) i vode novinske kulturne rubrike (Krstić u *Hrvatskom narodu*). Svi troje su prihvatila „desetotravanjsku revoluciju", a da pritom nisu postali promotori „fašizacije" hrvatske nacionalne misli. O prvoj godišnjici

[915] Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, VI. izd., Split 2000., 197-199.

NDH Krišković tako izjavljuje da je Pavelić oživotvorio dva i pol stoljeća star Vitezovićev san o „Oživjeloj Hrvatskoj".[916] Najveći je zaokret učinio Makanec, koji je od konzervativnoga demokrata i liberala postao jedan od arhitekata ustaške ideologije, napadajući od 1941. demokratske pozicije. Od tada obilno čita i citira djela Carla Schmitta, koja mu služe za obračun s liberalizmom i demokratizmom da bi opravdao Pavelićevu „racionalnu diktaturu". Napadi na liberalizam, parlamentarizam i demokratizam postaju amblemi državne ideologije u doba ustaške vladavine.

Haler je bio proučavatelj Croceove filozofije, još tamo od Radićeve pogibije oprostio se od svoje jugoslavenske prošlosti i okrenuo hrvatskoj ideji. Haler je dobio niz književnih nagrada u NDH, postao profesorom etike i estetike na zagrebačkom sveučilištu, objavljene su mu i tri knjige, te je zauzimao važno mjesto u kulturnom životu NDH.[917] Usprkos tomu, Haler je branio umjetnost od ideologije u NDH, gdje se ipak, premda bezuspješno, pokušalo dokinuti slobode umjetničkoga stvaranja. Za katastrofu ljudskih stradavanja i masovnih zločina u Drugome svjetskom ratu Haler je tražio uzroke u prekidu s trima klasičnim idealima: Ljepotom, Dobrotom i Istinom. Odgovornost za rastanak zapadne civilizacije s tim idealima snosila su „naturalistička nijekanja koja podrivaju vjeru u Ljepotu, Istinu i Dobrotu, oduzimlju temeljno teorijsko načelo bez kojega naše praktično djelovanje ostaje bez smjera". Kao protuprimjer NDH i Europi u Drugom svjetskom ratu, kojom vladaju „sebičnost i okrutnost" - Haler to ne kaže izravno, ali se iz teksta da zaključiti - nostalgično uzima primjer Dubrovačke Republike. Njezini upravljači imali su „teorijske predpostavke političko-ćudoredne svijesti", za razliku od Pavelića i suvremenih vladara Europe. Stoga se pita „zar bi bili mogući državnička mudrost, visoka svijest slobode i duboka humanost, kakve pokazuje po obćem priznanju Dubrovačka Republika, bez duhovne izgrađenosti i profinjenosti njenih upravljača".[918] Halerova sudbina imala je tragičan svršetak, kao da je predosjećao da bi barbarska „sebičnost" i „okrutnost" rušitelja zapadne civiliziranosti mogla i njega doći glave. Povlačeći se u proljeće 1945. prema austrijskoj granici, jugoslavenski partizani zarobili su ga i strijeljali u okolici Maribora, gdje mu je leš poslije pronađen u jarku pored ceste.[919]

Ivo Hergešić (1904. - 1977.), kao liberal i antiklerikalac, natjecao se 1936. za katedru komparativistike na zagrebačkom sveučilištu s katoličkim književnim kritičarom Ljubomirom Marakovićem. Nakon što je izbor pao na Hergešića, Marakovićevi pristaše katolički studenti digli su prosvjede, pa na rečenu katedru Hergešić

[916] V. KRIŠKOVIĆ, „Sursuum corda", *Spremnost* br. 8., 19. IV. 1942., 1.

[917] N. KOŠUTIĆ-BROZOVIĆ, „Albert Haler i strane književnosti", 264. Haleru su u NDH izašle tri knjige: *Iz tuđih književnosti* 1941., *Doživljaj ljepote* 1943. i *Novija dubrovačka književnost* 1944. godine.

[918] Ružica PŠIHISTAL, „Halerova kategorija lijepog iz obzora njegove prosudbe Dijaloga o ljepoti Nikole V. Gučetića", *Albert Haler: književni povjesničar, teoretičar i estetičar: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 29. i 30. travnja 1999.*, (gl. urednik Tihomil Maštrović), Zagreb-Dubrovnik 2000., 163.

[919] HR-HDA - fond 1769 - Osobni arhivski fond Bogdan Radica, kut. 20. U jednom zapisu Bogdana Radice opisana je smrt Alberta Halera: „Kako je poginuo dr. Albert Haller, prema podacima otca Berta Dragičevića Albert Haler je strijeljan 16. V. 1945. u okolici Maribora pošto je izveden iz bolnice u Selnici i zatim bio strijeljan kod Maribora. Pokopan je u Kamnici kod Maribora." Zapisao je 26. prosinca 1975. u New Yorku Bogdan Radica, koji je to saznao prilikom posjeta hrvatskim organizacijama u Sudburyju u Kanadi.

nije ni ustoličen.[920] U NDH objavio je zbirku eseja francuskih pisaca i filozofa 1944. godine. U pogovoru te zbirke piše da je „u Europi sve funkcija ličnosti, sve teži prema ličnosti, a po azijskom shvaćanju ličnost je isto što i krivovjerje, odpad od božanstva, hereza. Ličnost i znanost europske su osobine".[921] U izboru autora Hergešić je donio eseje protivnika njemačke okupacije Francuske Georgesa Duhamela, zatim Juliena Bende, koji se protivio i nacionalsocijalizmu i fašizmu, te ratnoga emigranta i oporbenjaka višijevskoj Francuskoj Julesa Romainsa. To su pisci s kojima se Hergešić intimno slagao o jedinstvenoj Europi u kojoj nacije ne bi bile prepreka njezinu jedinstvu.

> „Europa se prepoznaje po narodnosti, iako nije Europa isto što i nacionalizam, ali nema sumnje da se Europa oblikovala, ističući sve više svoja nacionalna obilježja."[922]

Hergešić je liberal „aristokratske" Europe, njezina elitizma, protivnik masovne demokratizacije i industrijalizacije društva kakva se dogodila u amerikanizmu. Izravno udara po njemačkoj viziji Europe i njezinu „hegelovskom mehanizmu", koji je u svojem rušilačkom pohodu izokrenuo staru Europu u „Anti-Europu".[923] Hergešić vjeruje da je i nakon utišavanja ratne grmljavine moguće u kulturnoj ravnoteži obnoviti Europu naroda i poštovanja ljudske ličnosti, a da se ne podlegne totalitarnoj napasti kojoj se prepustila Hitlerova Njemačka jer su pojmovi ljudske osobe i naroda trajne kategorije europskoga identiteta. Prema svršetku rata i mnogi se hrvatski nacionalisti vraćaju liberalnim i demokratskim idejama s nadom da bi Saveznici mogli spasiti NDH. Lukas u govoru u Matici 31. prosinca 1944. naviješta da „treba imati u vidu, da bez slobode ličnosti, za koju Goethe veli, da je najveće dobro čovječanstva, nema uobće ni slobodna naroda".[924]

I dok se u intelektualnom životu kako-tako održavala potisnuta i prikrivena liberalna misao i čežnja za dolaskom slobode, u političkoj je praksi svaka pomisao na nju ukroćena. Rastakanje demokratskih i liberalnih načela i njihova sječa u korijenu nije samo određena ratnom situacijom koja je snašla NDH, nego je zapisana i u ustaškome ideološkom programu koji se odlučio na prijenos njemačkih i talijanskih modela, nacionalsocijalizma i fašizma, potrebnih za obračun s idejama o pravima čovjeka i građanina te demokracijom. Upravo je na slučaju NDH zamjetno kako je hegelijanska koncepcija države istisnula kantovsku koncepciju. Slobode i prava naroda ušli su u koliziju sa slobodama i pravima pojedinaca koji nisu pripadnici toga narodnoga kolektiva prema organskoj definiciji nacije, što se najbolje osjetilo u početnom postupanju režima prema Židovima i Srbima.

[920] Na otvaranje katedre komparatistike čekalo se na zagrebačkom sveučilištu sve do akademske godine 1956./1957., kada je konačno pod Hergešićem i otvorena.

[921] Ivo HERGEŠIĆ, *Razgovor o Europi*, Zagreb 1944., 15.

[922] *Isto*, 156.

[923] *Isto*.

[924] F. LUKAS, „Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice Hrvatske dne 31. XII. 1944.", *Hrvatska revija* 18/1945., br. 1-2, 2.

Ustaški režim pozivao se na Antu Starčevića kao modernoga utemeljitelja hrvatskoga nacionalizma. Međutim, organski nacionalizam u međuratno se doba obračunavao s liberalnim nacionalizmom klasične epohe kojoj je pripadao i Starčević. Starčević je bio zagovaratelj tekovina Francuske revolucije, liberalnoga individualizma i demokracije.[925] Međuraće je doba kada se pobijaju sve vrijednosti staroga klasičnoga liberalizma; kolektiviteti, rase, klase, nacije se izdižu iznad slobode i dobra pojedinca, ideja jednakosti svih pobjeđuje ideal slobode, a na području ekonomije sloboda tržišta pada pred državnom intervencijom i sve snažnijim socijalističkim težnjama. Organski nacionalizam, nepoznat Starčevićevu vremenu i misli, protiv liberalnoga nacionalizma obilježje je razvoja nakon 1918. kada nestaju klasični liberalizam i liberalna demokracija, a europski svijet klizi prema diktaturama i totalitarnim ideologijama. Taj organski nacionalizam u hrvatskoj sredini zagovarao je ustaški pokret, usvajanjem fašističke i nacionalsocijalističke retorike protiv liberalizma, ustaški je pokret zaveo nakon 1941. nacionalističku diktaturu. Hrvatski antigrađanski i antiliberalni nacionalizam u režiji ustaškoga pokreta doživio je uspostavom NDH povijesni zenit. Takvim razvojem događanja liberalizam i nacionalizam postaju suprotstavljenim kategorijama, premda je nacionalna ideja nesumnjivo povijesno pripadala liberalnoj tradiciji.

[925] Pavo BARIŠIĆ, „Ante Starčević (1823. - 1896.)", *Liberalna misao u Hrvatskoj: prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, 105-119.

HRVATSKO PITANJE U RATU

Poglavnik bez alternative

Ideja države je „mobilizirajući mit" oko kojega se okupljaju snage ustaštva i hrvatskoga nacionalizma u širem smislu do 1941. godine. Od tada pa do sloma NDH pojam države postaje moćnim sredstvom u izgradnji nacionalističke države, pri čemu se država shvaćala krajnje instrumentalno, kao sredstvo u ispunjenju viših ciljeva. Država svojom silom mora osigurati ispunjenje velikih ideala ustaške revolucije. Treba osigurati sve uvjete za totalnu vlast „hrvatske nacionalne misli", tako da se potisnu druge misli, „marksističke, liberalne, kozmopolitske, jugoslavenske", iz kulturne i političke javnosti. Kada se osnovala NDH, hegelijanska slika države prevladala je u odnosu na predratne tomističke stavove o konzervativnom uređenju društva i države onih hrvatskih intelektualaca koji su bili pod utjecajem katoličkoga nauka o društvu. To da je „hrvatska država" osnovana 10. travnja 1941. „voljom i snagom Poglavnika" i „voljom njezinog velikoga Saveznika" u svemu je odredilo daljnji tijek njezine sudbine kao i njezino uređenje. Koliko god suverenitet te države bio sužen i okrnjen prisutnošću vojnih snaga Njemačke i Italije na njezinu teritoriju i koliki god bili njihovi utjecaji na osnovi toga, ipak se i na teorijskoj i praktičnoj razini dogodilo njezino organiziranje.[926]

Tihomil Drezga (1903. - 1981.) stao je kao profesor međunarodnoga prava u obranu shvaćanja po kojem je NDH imala neupitna svojstva države te posjedovala međunarodni subjektivitet. O tome je pisao početkom 1945., kada je trebalo opravdati njezinu državnost za slučaj ako bi doživjela buduće preslagivanje poslijeratnoga svijeta. Drezgina je prosudba da se atributi državnosti NDH ne osporavaju s pravne nego s političke točke gledišta. Naime, Saveznici su priznavali emigrantsku vladu i poslije Titov pokret kao vojnu silu i u vezi s tim pravni kontinuitet Jugoslavije, ne priznajući novonastalo stanje koje se uspostavilo na njezinu području za trajanja njemačke okupacije. Drezgin je glavni argument protiv anglo-američke strane da država kao pravni organizam ne nastaje samo legalistički, nego mnogo češće činjenično, kao što je to slučaj s nacionalnom revolucijom hrvatskoga naroda od 10. travnja 1941. godine. Sasvim je logično da se NDH nije mogla pozvati ni na kakva pravna uporišta prilikom odcjepljenja od Kraljevine Jugoslavije.[927]

Drugi je prigovor iste strane da ratno pravo zabranjuje promjenu vrhovništava i stvaranje novih država, na što je Drezga uzvraćao da proglašenje NDH nije

[926] Ako se promatraju tri minimalna elementa potrebna za postojanje države, a to su vlast, teritorij i stanovništvo, onda je prvi element najproblematičniji – u kojoj je mjeri vlast u NDH bila ovisna o Italiji i Njemačkoj, što je nagrizalo puni suverenitet NDH kao države. Neupitno je i da je ta vlast egzistirala unatoč toj ovisnosti. T. JONJIĆ, „Pitanje državnosti NDH", *Časopis za suvremenu povijest* 42/2011., br. 3., 667-698.

[927] HR-HDA - fond 1024 - Osobni arhivski fond Tihomil Drezga, Tihomil Drezga, *Postanak i priznanje Nezavisne Države Hrvatske*, 1945., kut. 2. Tekst je objavljen u uskrsnom broju Spremnosti za 1945.

djelo njemačkoga okupatora niti je riječ o otimanju tuđega teritorija, nego o djelu hrvatskoga naroda na njegovu "etničkom i povijesnom području". Među ostalim, takav mu je prigovor neodrživ i zato što je notorna činjenica da su države u povijesti najučestalije nastajale u provali nasilja, ratu i revoluciji. Drezga je osobito pokušavao usporediti ono što je uvelike najviše pobuđivalo njegovu pozornost, dva eklatantna primjera u pravnom svjetlu, NDH i Jugoslaviju. Jugoslavija je iznutra formalnopravno postojala i zadobila je međunarodno priznanje. Unatoč tomu, nedostajao joj je materijalni preduvjet, jer nije stvorena narodnom voljom, nego je nastala kao plod vanjskoga diktata zapadnih sila, što su izašle kao pobjednice iz Prvoga svjetskog rata. Prema Drezgi, NDH ne samo da je stvorena voljom hrvatskoga naroda, nego joj „stoje naime na razpolaganju svi oni naslovi poviestni, državnopravni, etnički, narodnosni, samoodredjenje, pravni i kulturni efektivitet", a na ništa se od toga nije moglo pozvati „mrtvorođenče", kako je Drezga politički-pravno oslovljavao Jugoslaviju.[928]

Kada je Slavko Kvaternik 10. travnja proglasio hrvatsku državu, nazvao ju je isprva Nezavisna Država Hrvatska, dok se u aktima koje je donio do Pavelićeva povratka 15. travnja 1941. pojavljivao naziv Država Hrvatska. Riječju država uzvisivala se premoć nacionalističke države u izgradnji Nove Europe i njezin prekid s parlamentarizmom, monarhizmom i demokratskim republikanizmom. Država je vrhovno i kolektivno moralno dobro nekoga naroda u hegelijanskoj etičkoj teoriji. Prema njemačkom filozofu klasičnoga idealizma Hegelu, država je „manifestacija božanskog na zemlji", nije priprosti aparat sile i vladanja da bi se pokorilo ljude, nego moralna kategorija, i to takva da je u ustaštvu i fašizmu „pojedinac ništa, a država sve". Takva antiindividualistička teorija države, u kojoj pojedinac nije u njezinu središtu, u NDH duguje utjecaj trojici europskih intelektualaca: njemačkom pravnom teoretičaru Carlu Schmittu, austrijskom sociologu Othmaru Spannu i švedskom geopolitičaru Rudolfu Kjellénu. Organsku i univerzalističku teoriju države naširoko su prihvaćali teoretičari prava, države i geopolitike u NDH, zbog čega su se i prevodila njihova djela na hrvatski jezik.[929]

Radi se o Schmittovoj teoriji organizacije države u trojstvu Država – Pokret – Narod, Spannovoj univerzalnoj i Kjellénovoj organskoj teoriji države. Carl Schmitt posebno se citirao i prevodio u NDH, a njegove su misli i djela referentni za shvaćanje teorije s kojom se pristupilo izgradnji ustaške države. Eugen Sladović, poput Makanca, nepovjerljivo je gledao na „autoritetnu demokraciju" do 1941., a poslije su se stalno referirali na Schmittova djela za NDH.[930] Organsko shvaćanje države analogno je živom ljudskom organizmu. Poglavnik je glava organski povezana s ostatkom tijela, hrvatskim narodom, kao nepogrešivi zastupnik njegove volje. Vlast se izručuje jednom autoritetu, koji onda zastupa volju cjeline naroda, pa bi puna definicija glasila, prema objašnjenjima Sladovića i Makanca, da je NDH „autoritativna

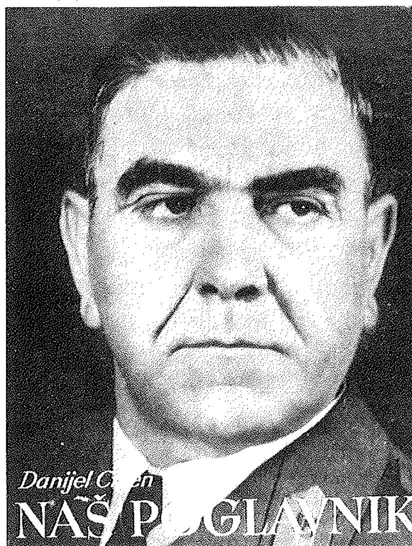
[928] *Isto.*

[929] Rudolf KJELLÉN, *Država kao oblik života*, Zagreb 1943.; Carl SCHMITT, *Pojam politike i ostale razprave*, Zagreb 1943.

[930] C. SCHMITT, *Pojam politike i ostale razprave.*

država" ili „autoritativna demokracija". „Auktoritativni sustav počiva na političkom i moralnom auktoritetu vodje (...). Dakle, svi pojedinci odgovorni su vodji, a vodja je odgovoran Bogu, povjesti i narodu."[931]

Osim Makancu i Mladenu Lorkoviću, i drugim ustaškim dužnosnicima u vrhovima vlasti „autoritativna država" je najveći ideal oblikovanja mlade države.[932] Takva vrsta države udaljila se od liberalno-parlamentarne države prvoga dijela međuratnoga razdoblja koja je, za razliku od nje, poznavala diobu na državu i društvo. Ta je dioba, kako su tumačili glasnici Nove Europe, nastala kao posljedica „anomalija liberalne demokracije", koju od toga može izliječiti jedino „organska demokracija". Organska teorija države najbolje je pristajala „autoritativnoj demokraciji" i nacionalističkom očekivanju od države. „Organska demokracija" okretala se političkom monizmu, u kojem se nacionalne mase izjašnjavaju plebiscitom bez formalne demokracije, kao i univerzalnoj teoriji države koju je izmislio austrijski sociolog Othmar Spann. Takva „demokracija", osuđujući liberalni pojam *Minimalstaat* ili „slabe države", svim se silama zalagala za „jaku državu".



Brošura Danijela Crljena *Naš Poglavnik* iz 1943.

Državni unitarizam i centralizam takve nacionalističke države nije podnosio autonomistička i federalistička rješenja, jer cijepaju jedinstvo nacionalnoga bića. Nacionalno jedinstvo, kao jedna od vrhovnih vrednota „autoritativne demokracije", najbrže se razbija preko društvenoga pluralizma, demokracije i slobode, jer to sadržava fitilj za bratoubilački građanski rat ili pogodno tlo za provalu komunističke revolucije. Strančarstvo političkih stranaka i sloboda pojedinca doveli su zapadnu politiku do ponora propasti, zato je uspostava totalne nacionalističke države prijeko potrebna, misle ti bojovnici, protiv liberalizma i demokracije.

Vječni sukob između „državnog etatizma i privatne inicijative" Sladović je ublažavao tezom da je „pravo odpora" suvišno jer je „prava sloboda individuuma jedino moguća uz vodeći autoritet (*autorité tutélaire*) kojem se pojedinac mora podvrgnuti u narodnoj i državnoj zajednici, u obitelji, općini i državi".[933] Totalna država znači zadiranje moći države u sve društvene pore da bi se nacija izbavila od propasti koju su joj namijenili liberalizam i komunizam. Organska država podrazumijevala je vertikalizaciju moći i vlasti odozgo prema dolje. Njezine su temeljne značajke autoritet i

[931] J. MAKANEC, „Autoritativna država", *Spremnost*, br. 24., 9. VIII. 1942., 2.

[932] J. MAKANEC, *Razvoj države od Platona do Hegela*, Zagreb 1943.

[933] Eugen SLADOVIĆ, „Pravo otpora i potreba društvovnih reformi (II. dio)", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 6., 341.

hijerarhija, što se razlikovalo od „vodoravne" liberalno-demokratske države, u kojoj su svi građani načelno zakonski jednaki i uživaju sva građanska i politička prava.

Dušan Žanko pisao je 1943. da je „autoritet jedini princip etičkog ozdravljenja naroda" i da autoritativna demokracija jedina može vratiti „princip elite" koju je uništio masovni demokratizam i egalitarizam.[934] Za nju je važnost imalo plebiscitarno izjašnjavanje narodne volje, kako je učio Schmitt, a ne proceduralna glasanja poput onih u parlamentarnim demokracijama. Ivo Bogdan tako je na tragu Schmittovih teorija tvrdio da Pavelić na vlast nije došao „gumenim kuglicama" nego izvanrednim zaslugama, zato što je imao karizmatski položaj emigrantskoga borca za samostalnu hrvatsku državu.


Dušan Žanko

Naime, Schmitt je oborio prevladavajuće mišljenje da je zastupnička demokracija bezuvjetno sadržana u parlamentarizmu, tvrdeći da se volja naroda može reprezentirati i u samo jednoj osobi (*Führerprinzip*). Tako je obezvrijedio demokratsku ustanovu parlamentarizma kao jedinoga oblika političkoga zastupništva teorijom o jednom jedinom reprezentantu, koji bi tako izražavao političku volju naroda (*Vertretung*, „predstavništva, reprezentacije"), čime je pružio pravno-filozofsko oruđe za legitimiranje diktatura. Schmitt je antiformalist koji zanemaruje proceduralnu i predstavničku demokraciju, ruši liberalnu ideju o parlamentu kao mjestu gdje se provodi mehaničko i apstraktno predstavljanje narodne volje.[935] Vrhovni autoritet države je vođa ili diktator, prema Schmittovoj političkoj teoriji, kome na raspolaganju stoje izvršna i zakonodavna vlast. Političko odlučivanje koncentrirano je u poglavnikovim rukama i uskom krugu ustaškoga pokreta. Zato je i postojao elitizam ustaškoga pokreta u „autoritativnom režimu", koji vjeruje u svoj povijesni mesijanizam, izabranost i predestiniranost (karizmatska zajednica).[936]

Neustaški ostatak naroda bez te karizme nije ravnopravno mogao sudjelovati u političkom odlučivanju u NDH. Početni problemi NDH očitovali su se u tome da ustaški pokret nije imao potrebnu masovnost kao što je to bilo u Njemačkoj i Italiji, odakle su se preuzimali uzori njezina uređenja. Bilo je potrebno vrijeme da se pokret proširi u dubinu društva, bez čega se nije moglo doći do približnih ideala koje je Schmitt zadao u svojoj teoriji države država – pokret – narod. Memorandum njemačkoga izaslanika Edmunda Glaisea von Horstenaua Hitleru od 1. listopada 1942. o stanju u NDH upozorio je na jedan od ozbiljnih nedostataka ustaške države,

[934] Dušan ŽANKO, „Etičke osnove ustaštva", *Ustaški godišnjak*, 1943., 186-188.

[935] Massimo LA TORRE, „The German Impact on Fascist Public Law Doctrine – Costantino Mortati's Material Constitution", *Darker legacies of Law in Europe*, (ed. Christian Joerges, Navraj Singh Ghaleigh), Oxford – Portland, Oregon 2003., 315.

[936] Goran MILJAN, „Karizmatični Poglavnik? Poglavnik i formiranje karizmatske zajednice – primjena i korisnost Weberova koncepta karizme", *Historijski zbornik* 64/2013., br. 1., 121-147.

da osim neiskustva u vođenju državnih poslova nije postojala ni toliko žuđena masovnost ustaškoga pokreta.[937] Osim toga, NDH se oslonila na strukture vlasti Banovine Hrvatske, pa su članovi HSS-a odigrali mnogo veću ulogu u tome da država stvarno profunkcionira nego što je ustaška propaganda to bila spremna priznati.

Pavelićev saziv Hrvatskoga državnog sabora, koji je sazvao zakonskom odredbom od 27. siječnja 1942., odškrinuo je vrata demokraciji u Pavelićevoj osobnoj diktaturi. Ni na trenutak, barem kod Pavelića, to nije pobudilo pomisli o obnovi parlamentarizma ili da je spreman podijeliti vlast. Sabor je savjetodavno tijelo čiji savjeti Pavelića nisu uopće obvezivali u obavljanju diktatorske vlasti. U kroničnom manjku legitimiteta, Pavelić ga je htio dobiti sazivom Sabora. U tom smislu, Sabor se u njegovoj režiji pretvorio u „službeni forum za diktatorovo obraćanje", bez ikakve političke spremnosti da ograniči svoje osobne ovlasti. Ipak je Pavelić bio dijete svojega vremena, koje je Nietzsche označio kao vrijeme u kojem će kraljevati opsjednutost volje za moći. Iako pravnik, smatrao je da su ograničenje vlasti i njezina podjela zabluda moderne demokracije u koju je i sam vjerovao u svojoj prvoj fazi, kao pravaš i demokratski zastupnik. Sabor je, prema fašističkom korporativizmu, trebao u teoriji biti predstavničko tijelo narodnih stališa.[938]

Međutim stvarno, po izboru zastupnika i saborskom poslovniku, Sabor onako kako ga je Pavelić sazvao nije odražavao takav sustav. Zapravo je bio poprilično reprezentativan u odnosu na hrvatski politički život, brojio je 204 člana. Pavelić je pozvao živuće hrvatske narodne zastupnike iz godine 1918. i 1938., onda „osnivače doživotne članove glavnog odbora bivše HSS-a, doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici u Glavnom ustaškom stanu Hrvatskoga ustaškog oslobodilačkog pokreta, te dva predstavnika njemačke narodne skupine".[939] Tijas Mortigjija komentirao je obnovu Sabora kao obnovu simbola „hrvatske tisućgodišnje državotvornosti"[940], koji se u ustaškoj revoluciji mora organizirati kao predstavnik nacionalnih korporacija po uzoru na talijanski fašizam. Mortigjija zato komentira da „Hrvatski državni sabor nije uspostavljen kao institucija demokratskoga političkoga sustava ni kao popriště stranačkoga nadglasavanja nego kao predstavništvo hrvatskih narodnih stališa po suvremenom obliku i sadržaju".[941] Pravnik i stari pravaški političar Mirko Košutić (1869. – 1947.) također je naglašavao „da vidimo u NDH, koja je u svojoj biti totalitarna, da ona ima svoj sabor, koji predstavlja poviestni mit države kod hrvatskog naroda i poviestno državno pravo".[942] Međutim Košutić se nije zadovoljavao mitskim značenjem Hrvatskoga sabora u državotvornoj prošlosti hrvatskoga naroda, nego je poslije potpisao saborsku deklaraciju upućenu Paveliću koja je zahtijevala reorganizaciju Sabora iz savjetodavnoga u zakonodavno tijelo.

937 B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 416.

938 J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 417.

939 B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 259-260.

940 T. MORTIGJIJA, „Hrvatski sabor i naša državnost", *Spremnost*, br. 1., 1. III. 1942., 3.

941 E. SLADOVIĆ, „Državni ustav i državno pravo (II. dio)", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 9., 522-533 (529).

942 Mirko KOŠUTIĆ, „Jedinstvo u totalitarnoj državi počiva na tri temeljna stupa", *Hrvatska gruda* (Zagreb) 3/1942., br. 116., 31. X. 1942., 3.

Premda Pavelićeva vladavina nije bila formalno demokratski legitimna, ipak su Pavelić i ustaški pokret „niknuli iz naroda" kao „prvoborci ideje njegove slobode" te su kao takvi nastojali osigurati narodnu potporu. Stoga se nerijetko „autoritativna država" nazivala i „autoritetnom demokracijom". S obzirom na prerogative moći koje je Pavelić konzumirao, sve te poimence nabrojene teorijske matrice nisu drugo doli sinonimi za klasičnu autoritarnu diktaturu, kako se i iskazala u praksi. Zbog nerazvijenosti ustaških ideoloških teorija i ratnih okolnosti, krhke i ranjive suverenosti ustaškoga režima, koji je još podrivala unutarnja pobuna srpskoga stanovništva, totalitarni model države ostao je teško dostižnim.[943]

Što se tiče pogleda teoretičara koji su komentirali Pavelićevu diktaturu, odnosno stajališta hrvatskih intelektualaca, koji su nedvosmisleno prihvatili NDH, prema idejama liberalizma, demokratizma i parlamentarizma u političkom kontekstu nakon uspostave NDH kretat će se podijeljena između više naglasaka: od otvorenoga poricanja demokracije (Julije Makanec) i stajališta koje će Pavelićevu diktaturu opravdati ratnim stanjem (Vinko Krišković) do toga da se preko djelovanja Hrvatskoga državnoga sabora 1942. zahtijevao proces podjele vlasti, kojom bi se od Pavelićeva savjetodavnoga vijeća stvorilo zakonodavno tijelo nove hrvatske države (Fran Milobar).

Lorković plješće autoritarnoj diktaturi kada kaže da se „kao povijesna antiteza demokratskoga nereda stvara autoritativna država koja počiva na narodnom jedinstvu, poslušnosti prema vođi, narodnoj solidarnosti, poštivanju rada, čije organizaciono načelo jest trorazredni sustav država, pokret i vojska usredotočen u rukama vođe koji pred narodom i pred poviješću nosi odgovornost za sudbinu nacije i države".[944] Anti Oršaniću „vojna diktatura" neizbježna je u uvjetima „rata i revolucije", vladavina „čvrste ruke" jedina je kadra spasiti NDH od „komunističke revolucije i srpske pobune".[945]

Krišković je opravdavao poglavnikovu diktaturu izvanrednim stanjem rata, koji je primorao čak i „zapadne demokracije" da suspendiraju svoje „režime slobode".[946] Ustaški režim borio se da dobije naklonost što više stanovnika, ali je nepotisnuti revolucionarni duh iz emigrantskoga života zarazio logiku funkcioniranja države, što je donijelo širenje represije i nasilja prema unutra i prema van, prema hrvatskom stanovništvu koje nije prihvaćalo ustaški režim te prema Srbima, Romima i Židovima.[947]

Nezavisna Država Hrvatska uredila se, kako je spomenuto, na načelima Schmittove teorije države (*Staatslehre*) država - pokret - narod (*Staat, Bewegung, Volk*), kao i Njemačka pod Hitlerom. Schmittov traktat iz 1933. poslužio je kao filozofsko-pravna kralježnica novoga Hitlerova režima pod izvornim naslovom *Staat,*

[943] Stanley PAYNE, „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi", *Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.)*, (ur. Sabrina Ramet), Zagreb 2009., 22-26.

[944] M. LORKOVIĆ, „Zadaća našeg naraštaja", *Hrvatsko kolo* 22/1941., br. 1., 1-5.

[945] Ante ORŠANIĆ, „Rat i revolucija", *Hrvatska smotra* 11/1943., br. 5., 347-348.

[946] V. KRIŠKOVIĆ, „Hrvatski sabor nekada i danas", *Spremnost*, br. 2., 8. III. 1942., 1.

[947] L. HORY, M. BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska*, 114.

Bewegung und Volk : Die Dreigliederung der politischen Einheit. Posebno ga u NDH preuzimaju Eugen Sladović i Ante Nikolić u više članaka u *Spremnosti*.[948] Nisu neznatni ni utjecaji Mussolinijeve filozofije države i suvereniteta. Ona vladaru daje puni suverenitet nad narodom, čiju suverenost proglašava prosvjetiteljskim naklapanjem i lažnim mitom Francuske revolucije. U vezi s tim, i djelo fašističkoga naučitelja Curzija Malapartea *Tehnika državnog udara* imalo je osvijestiti ulogu ustaškoga pokreta. U njemu je Malaparte opisao strategije kako se dobro organizirane manjine nekoga društva mogu dočepati vlasti. Još je jedno djelo talijanske sociologije, ono Vilfreda Pareta, ustaškoj manjini na vlasti pružalo dokaze za opravdanje njezine vlasti. Pareto je ustanovio da društva žive pod vladavinom elita, a ne pod vlašću većine kako je to propovijedao mit demokratizma.

Mussolinijevi, Malaparteovi i Schmittovi „trorazredni" sustavi Nove Europe patili su od deformacije zvane paralelizam vlasti. Ustaška je država, osim što se hrvala s talijanskom okupacijom južnih predjela, četničkom i partizanskom pobunom, proživljavala i „institucionalni kaos". Radi se o paralelizmu u državnoj upravi koji je proistjecao iz oponašanja nacionalsocijalističkoga i fašističkoga pokreta, koji su također trpjeli od sličnih mana.[949] Krajem travnja 1941. Pavelić je donio dvije zakonske odredbe koje su proturječile jedna drugoj. U prvoj, donesenoj 26. travnja 1941., Pavelić je zaštitio državnu administraciju od moguće samovolje pripadnika ustaškoga pokreta, a tri dana poslije, 29. travnja, tu je odluku derogirao Odredbom o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima, kojom je ustaškom pokretu dao pravo nadzora nad državnom upravom.[950]

„Institucionalni kaos" već je bio ubilježen u teorijskim nacrtima ustaških ideologa. Aleksandar Seitz i Ivo Bogdan najdetaljnije su obradili odnose na relaciji ustaški pokret – država. Bogdan se pozivao na rezolutne Pavelićeve riječi od 21. svibnja 1941. o državnoj birokraciji: „Svi državni organi svi činovnici i namještenici nosit će odgovornost preda mnom, a svi vi znate da se ja ne šalim."[951] Unutarnji zahvat kojim je državna mašinerija dovedena pod punu kontrolu ustaškoga pokreta inspirirao se antibirokratizmom poznatoga njemačkog sociologa Maxa Webera. Seitz i Bogdan dijele mišljenje da je ustaški pokret „korektivni medij" između države i naroda. Kao takav, pokret je trebao spriječiti zloporabe državne uprave nad „narodnom državom" da se ne bi otuđila od naroda birokratskom uzurpacijom vlasti. Aleksandar Seitz istaknuo je pitanje odnosa ustaškoga pokreta i državnoga stroja 20. lipnja 1942. godine. Kao državni savezničar staliških i ostalih postrojbi, Seitz je o tome izrekao sljedeće: „Da će svaki Hrvat preko svojih staliških postrojbi a upravo radi njihove povezanosti s ustaškim pokretom moći razviti svoju punu djelatnost i da u svojim

[948] Ante NIKOLIĆ, „Narod-pokret-država", *Spremnost*, br. 105., 27. II. 1944., 8.

[949] Michael Mann spominje da Ian Kershaw dokazuje da su se slične stvari događale u Hitlerovoj Njemačkoj, gdje su se SAS, Hitlerova partija, ministri i vojska međusobno borili za prevlast. Michael MANN, „The Struggle between Authoritarian Rightism and Democracy (1920-1975)", *Lecture on the Institute Juan March*, Madrid, 10. XII. 1992., Madrid 1993., 20.

[950] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 120.

[951] I. BOGDAN, „Politička odgovornost u autoritarnim vladavinama", *Spremnost*, br. 2., 8. III. 1942., 1.

pobudama ne će biti pritisnut od državnog stroja kako bi to htjeli oni koji propovijedaju liberalizam i dijele kritike."[952]

Osim toga, ustaški je pokret u „novoj državi" nužan da se stvori totalna nacionalistička država jer „tradicionalni instrumenti prinude nisu dostatni za kontroliranje industrijskog društva, pogotovo zato što birokracija i armija ne moraju uvijek biti pouzdani". Kao prilično korisno sredstvo za kontrolu pokret je trebao ukinuti razlike koje vladaju između države i društva da bi se provela totalna politizacija života.[953] Iako se režim pozivao na načelo zakonitosti, ustaški se pokret često petljao u djelovanje državne uprave i državnopravni poredak donoseći odluke mimo pozitivnih pravnih normi.

Represivni sustav tako je sve više ispadao iz nadležnosti pravosuđa i državne administracije i dolazio pod ingerenciju ustaškoga pokreta. Bit tih procesa čini donošenje Zakonske odredbe o obrani naroda i države od 17. travnja 1941., koja se mogla rastezljivo tumačiti za kazneno djelo veleizdaje. Taj je zakon oponašao propise hrvatskoga kaznenog postupovnika o prijekom sudu iz austrougarskoga razdoblja, koji su jugoslavenske vlasti ukinule nakon 1918., te se vezao uz osnivanje prijekih sudova pod nadzorom ustaških policijskih i državnih organa (Ustaške nadzorne službe, Ravnateljstva za javni red i sigurnost, od 1943. Glavnoga ravnateljstva za javni red i sigurnost).[954]

Politički voluntarizam i svojevoljnost poglavnika i ustaškoga pokreta mogli su u svakom trenutku promijeniti pravne propise NDH. Pravni su propisi bili neizostavni jer bi se bez paralelnoga postojanja *Normenstaat* i *Massnahmenstaat* (države legalnih normi i države arbitrarne intervencije) ustaški režim, poput drugih režima Nove Europe, urušio sam od sebe zbog goleme proizvodnje nasilja, što je ostavljalo loše posljedice za javnu sigurnost i unutarnji mir u NDH.[955] I to je bio jedan od razloga zašto se državna represija tako lako otimala nadzoru, zbog čega ona nije bila samo ideološki motivirana u svojim postupanjima prema Židovima, Srbima i drugim nepouzdanicima režima.

NDH nije imala pisanu ustavnu povelju. Ustavna materija sastojala se od načela ustaškoga pokreta iz 1933. i 1942. te Pavelićevih zakonskih odredbi donesenih za

[952] A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma.*

[953] Arsen BAČIĆ, *Ustav i ustavna diktatura*, Split 1992., 274.

[954] L. HORY, M. BROSZAT, *Ustaška država Hrvatska*, 134. Autori su pisali da je Pavelić usvojio zakon o zaštiti države koje je Aleksandar I. Karađorđević donio 1929. Međutim, to nije točno, Pavelićeva zakonska odredba se jasno pozivala na hrvatski kazneni postpovnik prije 1918.

[955] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 417. Tomasevich kaže da postoje „dvije administracije, državna i stranačka, što sprečava funkcioniranje državnoga aparata efikasnost njegovu". Jelić-Butić kaže da su „neprestani sukobi i razilaženja između ustaških prvaka i funkcionera u upravi, općinskih načelnika, kotarskih predstojnika i uskoro velikih župana, vodili nezaustavljivo anarhičnoj situaciji u niz ustanova i područja". F. JELIĆ-BUTIĆ, „Upravni aparati u ustaškom režimu", *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 99-106. Šarac kaže da je Pavelić tim zakonom osigurao „autonomiju ustaša". „Premještajući njihovu funkciju u sferu nadzornih organa na terenu, koji bi račun za zloporabe svojih ovlasti izravno polagali samo Glavnom ustaškom stanu i njemu kao poglavniku, Pavelić je zapravo potvrdio nedodirljivost njihove pozicije." Ivica ŠARAC, *Kultura selektivnog sjećanja - Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar 2012., 168-169.

NDH.[956] Primjena je to nacionalsocijalističkoga modela, u kojem je stranačka povelja Nacionalsocijalističke stranke postala temeljni zakon Trećega Reicha. Eugen Sladović i Jerko Iljadica (1908. – 1985.) kao pravnici su se posvetili pisanju o „novom pravu" ustaške revolucije. Pravni sustav imao se bezuvjetno podrediti nacionalnoj zajednici, stoga je Sladoviću donošenje pravnih normi u ustaškom duhu jedna od važnih etapa „ustaške revolucije". Liberalizam je, prema Iljadici, članu uprave Advokatske komore u NDH, uporabio baš pravo da bi zavojevao nad zapadnom politikom, zbog čega se pravni sustav mora provjetriti od liberalne individualističke filozofije. Iljadici je NDH pravna država (njem. *Rechtstaat*, fran. *état de droit*, tal. *stato di diritto*) kojoj je vrhovno načelo – načelo zakonitosti. Zato je, u Schmittovu duhu, pisao da pravna država nije svojina samo liberalističke države. Pravna se logika u „novom tipu države" prebacuje s dobra pojedinca i njegovih prava na opće dobro „narodne zajednice".[957] Sladoviću je potreba za reformom pravne države nakon sloma liberalne civilizacije prava prilika da se u središte prava, namjesto buržujskoga pojedinca, umetne narod.[958] Subjekt prava postaje tako narodna zajednica (*Volksgemeinschaft*) prema ustavnom primjeru nacionalsocijalističke Njemačke. Sladovićev pogled na odnos politike i prava u NDH slagao se sa Schmittovim decizionizmom i njegovim učenjem o izvanrednom stanju.[959]

Politika stoji visoko iznad prava, po čemu je poglavnik posljednja instancija i nenadmašni arbitar koji može bez obzira na pravne norme u svakom trenutku intervenirati u državnopravni poredak donoseći nove zakone i pravila. Poglavnika pravo ne obvezuje, jer nije nositelj vlasti koja je uvjetovana pravom, kako stoji iznad prava i budući da je on sam stvaratelj i izvor prava. Teorija prirodnoga prava iz kojega su nastala prava čovjeka i građanina napadana je u novinskim člancima NDH zbog povezanosti s filozofijom individualizma i liberalizma. Usprkos tomu, ustaše nisu revolucionarno rušili prijašnju pravnu zgradu, nego je velikom većinom prihvaćen jugoslavenski pravni sustav. Čak je Pavelić odlučio zadržati austrijski Opći građanski zakonik još iz 1852., odbijajući sankcionirati „Osnovu građanskog zakona za Nezavisnu Državu Hrvatsku" iz 1943. koju su priredila trojica sabornika iz Odbora za pravosuđe, Krunoslav Lokmer, Vinko Krišković i Mirko Košutić, a u kojoj su postojali neki pravni instituti koji su ograničavali privatno vlasništvo.

Legalni pozitivizam bio je vladajuća pravna teorija u europskoj pravnoj znanosti tih vremena. U svojstvu pravne teorije legalni pozitivizam snažno je utjecao na shvaćanje prava i države u talijanskom fašizmu, njemačkom nacionalsocijalizmu i ustaškoj državi. U osmišljavanju apsolutne države, koja je bila preteča totalitarne budućnosti 20. stoljeća, Hegel je predao njemačkim pravnim teoretičarima u nasljeđe odioznost prema prirodnom pravu te da slijepo slijede pravni pozitivizam, koji je nepokolebljivo stajao na stanovištu da je svaki pravni poredak koji je impostirala država

[956] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 145.

[957] Jerko ILJADICA, "Ustaška državna misao pravne države", *Spremnost*, br. 1., 1. III. 1942., 4-5.

[958] E. SLADOVIĆ, „Pravo otpora – potreba društvovnih reformi (I. dio)", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 5., 289.

[959] Henning OTTMANN, „Decizionistički modeli politike", *Politička misao* 47/2010., br. 1., 129-134.

ipso facto moralno obvezujući za svakoga pojedinca. Međutim, legalni pozitivizam nije se jednoznačno vezao s totalitarnim i autoritarnim režimima. Naime, u tim se režimima primjenjivala arbitrarna intervencija, koja je sputavala prvenstvo pravnih normi karakteristično za liberalno-demokratsku pravnu državu (*rule of power*). Zato je Schmitt oštro nastupao protiv liberalne demokracije, ali i protiv legalnoga pozitivizma.[960] Kako je pravo duhovni izraz narodne zajednice i kako se, prema Schmittu, prirodno pravo baca u ropotarnicu povijesti, ruši se i njegov univerzalni značaj. Hegelov nauk o neograničenoj suverenosti države učinio je da međunarodno pravo postane neodrživim. Na to se 1930-ih oslanjao Hitlerov ekspanzionizam, koji je kršio teritorijalno jedinstvo i suverenitet drugih država ignorirajući međunarodne pravne ugovore. Slučajevi njemačkoga pripojenja Austrije 1938. i aneksije Sudeta odmah nakon potpisa Minhenskoga sporazuma, a onda i okupacije Češke i Moravske u ožujku 1939. najbolji su primjeri za to.

Državnopravna teorija u NDH nije imala dubljih veza s pravnom teorijom države u talijanskom fašizmu. Učenja pravnih teoretičara iz fašističke Italije poput Costantina Mortatija, Alfreda Rocca i Carla Costamagne nisu prihvaćala za materijalnu konstituciju države njemački pojam narodne zajednice. Mortati se protivio učenjima romantičarske sociološke pravne škole budući da je priznavao samo racionalnu vrijednost zakonskoga akta i njegove stabilne funkcije koje ima u državnopravnom poretku. Za Mortatija je država jedini subjekt, odnosno stvaratelj prava, a to nisu i nikako ne bi mogli biti narodna zajednica i pojedinac. Prema njemu, narodna zajednica ne može biti pravni koncept jer je građena na romantičarskom osjećaju, zbog čega nema čvrsto racionalno značenje kakvo ima država. Mortati je harangirao na njemačke pravne i ustavne teorije Carla Schmitta i Rudolfa Smenda. Smendov koncept komunitarizma (*Integrationlehre*) protuinstitucionalan je i ne može osigurati temelj za normativnu strukturu kao što to može država. Konačno, prema Mortatijevoj pravnoj filozofiji, podizanje pravne zgrade na narodnoj zajednici kako to predmnijeva Njemačka pod hitlerizmom ne može pridonijeti pravnoj sigurnosti i stabilnosti. Ne može to postići ni Schmittov decizionizam, koji izveden iz normativnoga *ex nihilo* ne može biti jamcem institucionalne stabilnosti pravnoga poretka. Odluke koje bi se donosile bez unutarnjih ograničenja pravila i načela ne mogu dati mir i sigurnost državi i njezinu pravnom sustavu.[961]

Ustaška je država, s obzirom na teorijske postavke i stvarno uređenje, bila bliža Njemačkoj nego Italiji. Ako je ustaški pokret u 1941. ušao s fašističkim utjecajem, tijekom rata se potpuno naslonio na Njemačku. Preuzimanje nacionalsocijalističkoga obrasca u državnom uređenju posljedica je sve veće njemačke uloge u NDH nakon što se fašistička Italija pojavljuje poslije 1941. kao saveznik samo na papiru, a u stvarnosti kao neprijateljska sila. Njemački teoretičari države poput Schmitta ili švedskoga

960 Vincent S. BETTS, „Conservative Revolutionary Intellectuals in the Weimar Republic and National Socialist Germany: Carl Schmitt, Martin Heidegger, and Ernst Jünger", *History theses*, 2013., 19. (http://digitalcommons.buffalostate.edu/history_theses).

961 Massimo LA TORRE, "The German Impact on Fascist Public Law Doctrine – Costantino Mortati's Material Constitution", 311.

germanofila, Ratzelova učenika, Rudolfa Kjelléna te Ernsta R. Hubera i Juliusa Bindera mnogo su zastupljeniji, prevođeniji i citiraniji nego talijanski pravni učenjaci.

Sve veće priljubljivanje ustaškoga režima uz Njemačku nije bilo jedini razlog zašto talijanski fašizam nije dobio više mjesta u NDH. Hrvatski je nacionalizam odrastao pod nebom srednjoeuropskoga kulturnoga kruga, koji je obilježila ideja kulturne nacije. Sasvim drukčija gibanja nacionalnih pokreta odvijala su se po zemljama romanskoga svijeta. U njima se država dohvatila toga da bude glavni širitelj nacionalnoga osjećaja i identiteta u okolnostima stoljetno jakih kampanilizama i regionalizama. U nacionalnim skupinama Habsburškoga Carstva, koje nisu imale taj privilegij državnosti, taj je posao odrađivala kulturna elita u narodnim preporodima 19. stoljeća. Politička nemoć da znatnije promijene okoštale strukture Monarhije u korist nacija koje su zastupali tjerala ih je u svojevrsni eskapizam kulturnoga rada.

Usprkos činjenici da je NDH prihvatila koncept države iz Italije, Francuske, Španjolske i Portugala, njezina inteligencija nije mogla prihvatiti da je država odlučujuća pretpostavka u izgradnji neke nacije. Košutić je upozoravao na različitost povijesnih iskustava talijanskoga i hrvatskoga nacionalizma kazujući da je „fašistička nacija oblikovana od ideje države, jer naciju stvara i politički oživotvoruje država", zbog čega „romansko gledanje dovodi do pojma državne nacije, koja zbog pojedinaca postaje jedinstvo po tome, što ga država obuhvaća i oblikuje". Sve je to nešto posve drukčije od hrvatskoga nacionalnog iskustva.[962] I Makanec je odbacivao malo pred rat, poput Košutića, Mussolinijevo tumačenje po kojem bi naciju mogla samo i jedino stvoriti država. Makanec se referirao na beogradsko izdanje njegova djela *O korporativnoj državi* iz 1937. godine. Upućivao je obrnuto od Mussolinijeve vjere u svemoćnu državu u pogledu nacionalne izgradnje da će „nacijama koje nemaju svojih država uvijek nedostajati ono nešto posljednje najviše, a to je država".[963] Talijanski *Duce* izrekao je to svoje tumačenje u poznatoj rečenici govora u milanskoj *Scali* iz 1925. godine: *tutto nello Stato, niente fuori dello Stato, nulla contro lo Stato.*

Lukas se također protivio romanskom viđenju nacije u jednom od svojih eseja, zbog čega je, povodeći se za Kjellénovim autoritetom, izjavljivao da „država predstavlja samo plod, vanjski izraz i završetak narodnoga duha, a ne korijen, iz koga je nacija nikla".[964] I Sladović je smatrao da se fašistički model nije mogao primijeniti u hrvatskoj tradiciji s obzirom na to da se „narod ne može utopiti u državi kao nečemu nadnarodnom jer bi se to protivilo osnovnoj koncepciji hrvatskoga ustaškoga pokreta i stoljetnom shvaćanju hrvatskog naroda u borbi za vlastitu narodnu državu koji je uvijek tražio svoju državu kao politički oblik samostalnoga vlastitoga narodnoga života, kao vanjsko, kao odraz života narodnoga organizma koji želi svoje kulturne snage i svoju političku misiju na svom geopolitičkom narodnom i životnom prostoru oživotvoriti pomoću svoje vlastite države".[965]

[962] Mirko KOŠUTIĆ, „Od absolutizma u narodnu totalnu državu", *Spremnost*, br. 44-45, 24. XII. 1942., 2.

[963] J. MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države*, 74.

[964] F. LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda", 106.

[965] E. SLADOVIĆ, „Državni ustav i državno ustavno pravo", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 10., 605.

Za glavnoga ideologa Mussolinijeva režima Giovannija Gentilea i nacionalizam i fašizam imaju ishodišta u nacionalnoj državi. Međutim Gentile je polazio od toga da je duhovna fizionomija talijanskoga fašizma nešto posebno, što nema primjera u drugim europskim nacionalizmima. Gentilea je razljutilo što je Mussolini pokleknuo pred Crkvom, jer se kao hegelijanac nije mirio s Lateranskim ugovorom iz 1929. kao fašističkim odreknućem od apsolutnoga suverenizma države. Prema tom ugovoru, jedna suverena država mora na svojem području dijeliti svoj suverenitet s drugim suverenom, rimskim nasljednikom sv. Petra. Druga posljedica lošega pregovaranja Mussolinija s papom Pijom XI. za procvat fašizma obrazovne su promjene, koje je Gentile pripremao kao duhovni graditelj Nove Italije. Tako su propali Gentileovi planovi da se namjesto katoličkoga učenja unese idealistička filozofija u talijanske škole. Bio je to ozbiljan udarac u borbi za ljudske duše koji je pretrpio Mussolinijev *Il totalitario stato*.[966]

U odnosu na druge europske nacionalizme u kojima se država oblikovala na nacionalnom načelu, fašistički fenomen odlikovao se sintezom države i pojedinca. U duhu fašističkoga antiindividualizma Gentileove filozofije, briše se granica koja postoji između države i pojedinca. U nacionalizmima kao što je hrvatski, koji su povezivali i poistovjećivali državu s nacijom, duhovna aristokracija predvodila je nacionalno buđenje. Gentile je nacionalističkoj državi stoga prišio naziv „aristokratska država". S druge je strane fašistička „demokratska država" odnjegovala „prisni odnos" između pojedinca i države. Nacija je za nacionalizam objektivna vrijednost koja postoji neovisno o tome što pojedinac misli i osjeća, što je pripisivao starim navadama „naturalističkog koncepta" iz 19. stoljeća. Za fašiste i fašizam nacija je „umna kreacija" koja je u neprestanom stanju promjene i stvaranja, pa se za nacionalizam i svijest o naciji brine fašistička država, koja svojom propagandom širi nacionalizam među građanima.[967] Iako je ustaška ideologija progovarala s položaja prvenstva države po fašističkom načelu, anatomija razvoja hrvatskoga nacionalizma nije odgovarala fašističkom ključu i onome što je Košutić nazivao „romansko gledanje" na državu i naciju. Teoretičari fašizma, među kojima se isticao Mussolini, izdizali su državu iznad svih drugih vrednota, a ideolozi nacionalsocijalizma pretpostavljali su narod državi (*Volksgemeinschaft*). Talijanski je fašizam u duhu hegelijanske filozofije smatrao državu, a ne narod, odlučujućom snagom za fašističku egzistenciju. Zato ustaški pokret koji je boravio u fašističkoj Italiji nije dubinski mogao usvojiti njezinu ideologiju. Te su se razlike iskazivale i u izrazima „nacionalna/narodna država" i „država nacije", kako su ustaše i fašisti nazivali svoje države.

Kritika Pavelićeve diktature

Nisu svi prihvaćali nepodijeljeno mišljenje o „autoritativnoj demokraciji" onako kako se zamišljala i objelodanila u NDH. Čim je poglavnik odškrinuo vrata

[966] Alaster HAMILTON, *Fašizam i intelektualci (1919-1945)*, Beograd 1978., 98.

[967] Giovanni GENTILE, „The Philosophic basis of fascism", *Foreign Affairs* 6/1928., br. 2., 301-302.

„demokraciji" sazivom Hrvatskoga državnog sabora, otpočele su pristizati pritužbe na njegovu osobnu vladavinu. Sabornici su pred početak zasjedanja, po Pavelićevoj naredbi, posjetili crkvu sv. Marka. Tom je prilikom nadbiskup Stepinac na dočeku saborske svite rekao da „imaju na umu da zakoni koje će donositi ne smiju proturječiti Božjim zakonima ljubavi i jednakosti svih ljudi",[968] dobro znajući da se natruhe nekih ideologija koje se protive nadnaravnim zakonima već nalaze u pravnom sustavu NDH.

Nakon toga su se sabornici HSS-a založili kod Pavelića za Vladka Mačeka na prvom zasjedanju u veljači 1942. godine. Tražili su da ga se otpusti iz jasenovačkoga logora, gdje je boravio u internaciji od listopada 1941. godine. Pavelić im je udovoljio, Maček je pušten i stavljen u kućni pritvor na svojem seoskom imanju u Kupincu pokraj Jastrebarskoga. Pavelić je na saborskoj sjednici 28. veljače 1942. istaknuo da je Maček interniran jer su vlasti strepile da ne stupi u vezu s HSS-ovim članovima (Juraj Krnjević, Ivan Šubašić, Juraj Šutej) pri kraljevskoj vladi u Londonu. Maček je naime, nakon što je Beograd vičući „bolje grob nego rob" 27. ožujka 1941. izveo državni udar, pristupio Simovićevim pučistima i poslije, nakon odlaska iz Beograda, poslao glavnoga tajnika HSS-a Krnjevića da u emigraciji nastavi voditi sporazumašku politiku s Beogradom.[969]

Negodovanje zbog državnoga stanja posebno je izrazila neslužbena oporba tridesetosmorice potpisnika saborskoga memoranduma 17. studenoga 1942. godine. Na čelu potpisnika istupili su predsjednik Sabora Marko Došen, Vinko Krišković, predsjednik Prosvjetnoga odbora Mirko Košutić, predsjednik Financijskoga odbora Fran Milobar, predsjednik Pravnoga odbora Ademaga Mešić, saborski bilježnik Ferdinand Gasteiger, veliki župan Stjepan Uroić te Krunoslav Lokmer i Tomo Vojković. Memorandumska je izjava znakovita jer nije pojedinac onaj tko se usudio kritizirati vlast, kako se to uobičajeno zbivalo u totalitarnim državama. Dogodio se istup skupine sabornika koja se okupila unutar vladajućega sustava nedemokratskoga režima i napala njegovu krutu autoritarnu narav i promašene politike koje je provodio.

I dok načelno pozdravljaju savezništvo s Trećim Reichom, spočitavaju Paveliću katastrofalne posljedice Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine. Nastaviti ići protalijanskim smjerom za NDH znači srljati u propast, jer su mnogi Hrvati izgubili svaku vjeru u „hrvatsku državu u okviru Novog poretka". Stanovnici Dalmacije i Hrvatskoga primorja koji su pobjegli u brda i šume te se pridružili partizanskim odredima nisu bili „ni komunisti ni anarhisti", nego „pravi Hrvati i patrioti". Od Pavelića su zahtijevali da što je prije moguće povede nezavisniju politiku i umakne talijanskom pritisku, jer „nacionalna čast zahtijeva od nas da zaustavimo istrebljenje našeg stanovništva u Dalmaciji, Hercegovini i Bosni, pogotovo kad je i sama Kraljevina Italija garantirala nezavisnost i integritet naše države".[970] Nadalje, osuđuju cvjetanje korupcije na svim razinama vlasti, prozivaju one koji su se okoristili

[968] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 317.

[969] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 261.

[970] *Isto.*

„državnom i privatnom imovinom", koji su se domogli židovske i srpske imovine, te upozoravaju na rak-ranu „institucionalnog kaosa", „dvotračnost državne uprave", i zgražaju se nad zločinima i nasiljem u logorima i zatvorima.

> „Dvotračnost ('dupli kolosijek') državne uprave nemoguća je. Nemoguće jest da je unutrašnja državna uprava istodobno u rukama odgovornih ministara i ustaških dužnosnika. Njome moraju upravljati ili jedni ili drugi, neprekidni sukobi i razilaženja u mišljenju između ustaških dužnosnika i funkcionara unutrašnje uprave, općinskih i kotarskih načelnika te velikih župana onemogućuje sređeno funkcioniranje unutrašnje uprave i dovode do današnjeg neodrživog stanja, a taj zahvata i sudstvo. U javnosti kruže glasine o klanju i lošem postupanju u logorima i zatvorima. Javnost smatra da su stavljeni u logor mnogi pojedinci i grupe koji nisu predstavljali nikakvu opasnost za poredak i sigurnost države. Bilo bi dobro kad bi se bivšim narodnim zastupnicima HSS-a, kao i svim ostalim zatvorenicima, pružila prilika da se brane zakonskim putem pred redovnim sudovima i upravnim vlastima."[971]

Taj dugi niz negativnih pojava ugrožavao je osjećaj pravednosti i pravnu sigurnost, nagrizajući u svemu temelje mlade hrvatske države. Osim nezadovoljstva vanjskom i unutarnjom politikom, saborska skupina oplela je i po Pavelićevu diktatorskom vladanju. Potpisani sabornici pozivaju se na „Poglavnikovu svečanu i historijsku izjavu" kojom je Hrvatski sabor proglašen „jedinim suradnikom" njegove autoritarne vladavine, na osnovi koje je, na kraju krajeva, i saborska skupina imala pravo obratiti se poglavniku u obliku memoranduma sa svojim savjetima i prijedlozima. Namjere su bile očite, saborska skupina je pošla za „rekonstrukcijom Pavelićeve diktature" i njezinom „demokratizacijom" da bi se što više čimbenika uključilo u vođenje državnih poslova. Saborske bi se ovlasti proširile tako da bi poglavnik donosio svoje izvršne i zakonodavne odluke u krugu toga političkog foruma. Zato potpisnici memoranduma naglašavaju da se „hrvatski sabor mora kao pravi predstavnik naroda u duhu njegove stoljetne tradicije i u skladu sa sadašnjim potrebama odgovornosti svih političkih faktora reorganizirati i iznova sazvati".[972]

No, u prosincu iste godine Sabor se sastao zadnji put nakon podnesenoga memoranduma, očito zbog Pavelićeva straha da ne bi postao politička pozornica s koje bi se mogla poljuljati njegova samovlada. Od tada se Sabor spominjao samo u korporativističkim raspravama Aleksandra Seitza o „izgradnji novog družtvovnog poretka", u kojem bi se prometnuo u „stališki sabor".[973] Pavelić je činio sve da Sabor ne postane subjektom političkoga odlučivanja i preuzme na svoja leđa zakonodavne poslove. Premda je postojao otpor takvu Pavelićevu viđenju hrvatskoga parlamenta kao čisto savjetodavnoga i dekorativnoga, Pavelić nije htio niti čuti za podjelu vlasti sa Saborom, nego ju je čvrsto zadržao u svojim rukama do kraja rata.[974]

Pavelićev govor na posljednjem zasjedanju Hrvatskoga državnog sabora 28. prosinca 1942. pokazao je da nije spreman popustiti željama sabornika i podijeliti

---

971 *Isto.*

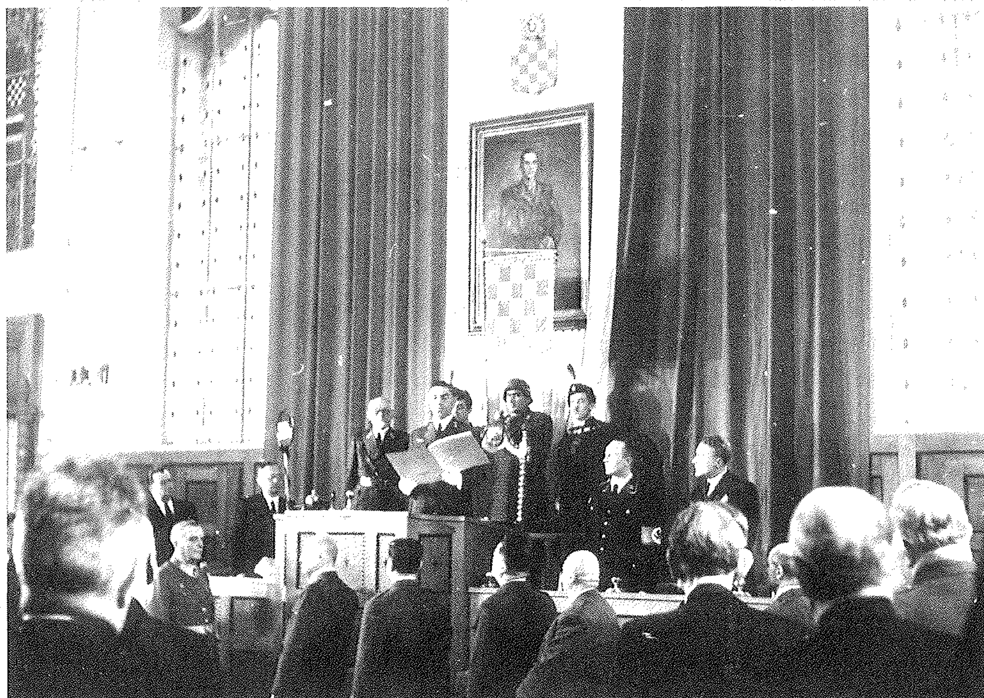
972 *Isto*, 432.

973 F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 149.

974 B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 431.

odgovornost vladanja sa Saborom. Odlučio je riskirati i držati uzde vlasti, ne odustajući od *Führerprinzipa*.

> „Ja ne mogu demisionirati – isticao je on – ja se ne mogu zahvaliti, ja ne mogu na nikoga odgovornost pretovariti (...). Ja nosim odgovornost za sve. Ja ne tražim odgovornost niti ministara pred narodom. Ministar je tu, dok služi stvari i nitko ga poslije ne pita za odgovornost. Ja ju drage volje preuzimam na sebe. Preuzimam svu odgovornost i za vojsku, preuzimam odgovornost i za prehranu i za politiku i živote!"[975]



Hrvatski državni sabor iz 1942.

Nisu to bili jedini politički prosvjedi protiv načina uređenja i postupanja ustaške „autoritativne" države. Došli su oni i iz pera Feliksa Niedzielskog, člana ustaškoga pokreta, koji se 1942. otvoreno izjasnio protiv totalitarističkih strujanja koja su gazila slobode građana i pripadnika drugih nacionalnosti u NDH.[976] Krstić je pisao krajem 1944., nakon afere Lorković-Vokić, da NDH ne smije biti „samodržavina" s

[975] Pavelićeva odluka bila je *summa summarum* kopiranja sintagmi o vođi iz talijanskoga fašizma u režimskom tisku. U NDH se tako u propagandi tijekom 1942. govorilo: „Štogod Pavelić čini, to je na dobrobit sviju nas"; „U ustaškoj Hrvatskoj pripada vođenje politike jedino i samo Poglavniku"; „Nitko od nas ne može biti veći rodoljub od Pavelića"; „Poglavnik nije nikada pogriješio odkako je u svoje ruke preuzeo upravljanje sudbinom hrvatskog naroda"; „Poglavnik uvijek ima i u svakoj prilici pravo"; „U Nezavisnoj hrvatskoj Državi politiku vodi Poglavnik"; „Svi su drugi samo obični vojnici, izvršitelji Poglavnikovih naloga, sretni što mogu služiti Domovini i Poglavniku"; „Da nije bilo Poglavnika, ne bi bilo ni Nezavisne Države Hrvatske", B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 414.

[976] F. NIEDZIELSKI, „O državi – pojam i podrijetlo države", 426-427.

neograničenom poglavnikovom vlašću, čija se vlast mora ograničiti pravnim mehanizmima. Krstić ne priznaje Paveliću zakonodavne ovlasti koje proistječu iz Heideggerove izjave o Hitleru *Der Führer und nur Er ist Rechte*. Nezavisna Država Hrvatska jednostavno nije smjela biti Paveliću ono što je Francuska bila Luju XIV. – *L'état c'est moi*. Svrha njezina postojanja mora biti dobrobit svih njezinih državljana.[977]

Krstić je iznosio kritiku Pavelićeve diktature u trenucima kada mu je zajedno s oporbeno raspoloženim intelektualcima jasno da je NDH zapravo talac poglavnikovih osobnih ambicija za vlašću. Ante Ciliga istaknuo je svu nakaradnu proturječnost „teorije o vođi" u svojim sjećanjima na život u NDH, preko koje je Pavelić „postao vlasnik hrvatskog naroda i hrvatske države", što je imalo posljedicu da je hrvatska država „na kraju postala žrtva njegovih osobnih zabluda i loših procjena da će se dogoditi skori rat SSSR-a i Zapada u kojem će on ponovno osvojiti u Hrvatskoj vlast".[978] Misao engleskoga konzervativca lorda Johna E. Actona o tome da apsolutna vlast apsolutno kvari pokazala se, čini se, itekako točnom. U Pavelićevu slučaju takva mu je vlast pokvarila pravu sliku političke stvarnosti, pa je i on osobno kao političar pao kao žrtva svoje neobuzdane moći, povlačeći za sobom u ponor i hrvatsku državu.

Filip Lukas uputio je neizravnu kritiku načinu kako je Pavelić do tada obnašao vlast. To se dogodilo na stogodišnju obljetnicu Matice Hrvatske u ožujku 1942., nakon godine 1941. u kojoj je na poseban način do izražaja došla represivna politika ustaškoga režima. Obratio je pozornost na to da se Pavelić nije pridržavao dobroga duha tradicije staroga hrvatskoga kraljevstva, nego se dao zavesti nacionalsocijalističkim i fašističkim teorijama o vođi koje su ubile svaki smisao da se vlasti moraju udariti granice njezinoj moći. Lukasov konzervativizam stoga se divio „vladaru u staroj hrvatskoj državi, čuvaru zakonitosti i poretka, koji je bio odgovoran zakonu i poretku".[979]

Ivo Krbek (1890. – 1966.), pravnik i predratni podban Banovine Hrvatske, boravio je u ustaškom logoru od kraja 1941. do sredine 1942. pod sumnjom da je pripadao tajnim masonskim ložama. Međutim, kada je pušten, bez većih se problema počeo baviti javnim poslovima. Već od listopada 1942. postao je pravni stručnjak za izrađivanje zakonskih odredaba pri vladi NDH.[980] Imao je toliko slobode da je mogao u NDH objaviti djelo u kojem napada tadašnji poredak. Tako je taj liberal i mason objavio 1943. svoje djelo *Dioba vlasti* u državnom izdanju Hrvatskoga izdavalačkoga bibliografskog zavoda.[981] Malo potom Krbek će pobjeći u šumu i pridružiti se

[977] K. KRSTIĆ, "Narod, država, nacionalizam", 452-453.

[978] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 370.

[979] V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 156.

[980] HR-HDA – fond 1561 – Služba državne sigurnosti, „O ličnosti dr. Ivana Šubašića hrvatskog bana i dr. Rikarda Vikerta šefa policije u Zagrebu uoči uspostave Nezavisne Države Hrvatske", kut. 13., sign. 010.30, 8. Izjava Alberta Platzera Službi državne sigurnosti dana za Krbeka: „Nakon 10. IV. bio je dr. Krbek uhapšen od ustaša, no nakon nekog vremena pušten pa živi povučeno no već u listopadu 1942. sudjeluje kao expert kod izradjivanja zakonske odredbe o državnoj vladi NDH, a kasnije bude reaktiviran kao sveučilišni profesor, a u drugoj polovici 1944. dolazi medju partizane."

[981] I *Hrvatska enciklopedija* citira Krbekove misli o trodiobi vlasti: *Hrvatska enciklopedija*, sv. V., (ur. Mate Ujević), Zagreb 1945., 31-34.

partizanskoj borbi 1944. godine. Krbek se osvrnuo na misli Engleza Lockea i Francuza Montesquieua, dvojice novovjekovnih filozofa politike koji su svojim raspravama o nužnosti podjele vlasti položili solidne osnove za izgradnju demokratskih sustava Amerike i Francuske. Lockeova i Montesquieuova zamisao o „režimu slobode" i „diobi funkcija vlasti" udomaćila se u Njemačkoj kod prosvjetitelja Kanta. U svakom slučaju, njemački je politički razvoj nakon 1933. s usponom Hitlera označio negaciju svih načela Kantova liberalizma. Krbek je bio načistu s time da su Montesquieu i mnogi ljudi duha njegova doba bili došli pod utjecaj Newtonove fizike i ubrzanoga razvoja prirodnih znanosti, pa su učili da je država također „mehanički zasnovana" i da zato i u njoj mora vladati ravnoteža sila vlasti. Državna je vlast jedna jedincata, vezano uz nju radi se o diobi njezinih funkcija, a ne o diobi vlasti, što je u biti pogrešan i protuslovan termin.[982]

Krbek se u odnosu izvršne i zakonodavne vlasti pozvao na ustavno-pravnu filozofiju Frana Milobara, koja je nalagala da se uspostavi „ravnovjesje" između izvršne i zakonodavne vlasti.[983] Razloge zašto se Wilsonova Europa bez mnogo krzmanja odrekla demokratskoga rješenja i povela za strastima autoritarizma i totalitarizma Krbek nalazi u slomu političke kulture, koja nije bila na toj visini da bi bila dorasla „tradicionalnoj demokraciji". Piše o poratnim demokratskim ustavima Wilsonove Europe, među koje ubraja i jugoslavensku ustavnost, i kaže da se „razvoj ustavnog prava u tim zemljama kretao u dvije faze, u prvoj je bila jaka i radikalna demokratizacija u smislu tradicionalnih demokracija, a u drugoj fazi je bila u jačanju autoritativnih elemenata, jer se te zemlje nisu navikle na tradicionalne demokracije". Tako Krbek tvrdi da „ostaju i najljepše pravne forme mrtvim slovom, dok ih jednoga dana i posve ne uklone nove i protivne političke snage, nema potrebnih političkih snaga ni političkih preduvjeta za uspjeh političke demokracije, nije dovoljno pravno uređenje pravna i ustavna forma da bi uspjela demokratska politička vladavina, napravljena je pravna fasada bez političke platforme, primjer je samo jedan, Vidovdanski ustav iz 1921. godine".[984] Krbekove konsideracije nisu nimalo benigne, udaraju po onoj crti europskoga političkog i ustavnog razvoja koja je dovela do toga da se autoritarizam usadio i u NDH.

Na Krbekovu knjigu reagirao je prikazom Zlatko Gašparović, pravnik i profesor sociologije na Pravnom fakultetu. Gašparović je dijelio Krbekovo liberalno i demokratsko mišljenje da je termin dioba vlasti u političkoj teoriji i praksi zadao smrtonosni udarac „apsolutizmu". Osvrnuo se na to da se „tom teorijom htjelo razbiti absolutističku vlast despotskih knezova, pa je u tom smislu ta teorija izričito bojovna karaktera" usmjerena k pravcu rušenja novovjekoga europskog apsolutizma.[985] Pozivajući se na Montesquieuovu maksimu da je „vječno izkustvo da svaki čovjek, koji

[982] Ivo KRBEK, *Dioba vlasti*, Zagreb 1943., 12.

[983] *Isto*, 33. Primjerice, prikaz Ive Politea u *Mjesečniku pravničkoga društva* zabranila je ustaška cenzura. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Ivo Politeo: povijesna stvarnost Nezavisne Države Hrvatske iz odvjetničke pozicije", *Časopis za suvremenu povijest* 45/2013., br. 2., 253.

[984] I. KRBEK, *Dioba vlasti*, 75-76.

[985] Z. GAŠPAROVIĆ, „Dioba vlasti", *Hrvatska revija* 17/1944., br. 1., 282.

ima neku vlast, naginje njenoj zloupotrebi" i da se „ne bi mogla zloupotriebiti vlast, potrebno je da uslied razporeda poslova vlast zaustavlja vlast", Gašparović upozorava na njezinu iskonsku vezu s liberalizmom. „Ona je povezana sa političkom filozofijom liberalizma o slobodi individue. Prvo je značila važnost za zakonodavnu vlast, pa onda za uprave i na kraju za sudstvo. Montesquieu je zapisao: politička teorija koja govori o individualnim pravima, odnosno temeljnim i građanskim pravima. Demokratska ideologija omogućuje da se izabiru političke vođe naroda, a taj izbor može biti od presudnog značenja za politički razvitak nekog naroda." Gašparović govori o tome da je „Krbek najviše zahvatio raspravu o engleskoj predstavničkoj demokraciji, najstarijoj u Europi, koja pokazuje najveću postojanost".[986] Ono u čemu se nije složio s Krbekom više je tehničko pitanje. Krbekov prijedlog za još radikalniju podjelu vlasti smatra neprovedivim u zbiljskom pravnom sustavu. „Krbek ide dalje pa govori o diobama onkraj te trodiobe vlasti, pa govori o ustavnodavnoj vlasti, dvodomnom sustavu, birokraciji i diobi javne službe." Gašparović smatra da je ta „radikalna dioba vlasti nemoguća u jednom pravnom sistemu dalje od te tri podjele, jer Krbek ide i dalje u razbijanje vlasti na više dioba".[987] Krbekovo i Gašparovićevo pisanje o liberalizmu, o demokraciji, o diobi vlasti ipak je bilo moguće, i to u *Hrvatskoj reviji*, što je bio znak da je hrvatska inteligencija u NDH velikim dijelom bila nezadovoljna činjenicom da je Pavelić prigrabio svu vlast i da je predosjećala da bi to moglo biti kobno za sudbinu hrvatske države nakon završetka rata.

Još jedan predstavnik odvjetničke branše koji se nije mirio sa sadržajem Pavelićeve vlasti bio je odvjetnik Ivo Politeo (1886. – 1956.). Politeova filozofija prava kosila se s onom Bogdana i Sladovića, koji su branili ustroj ustaškoga režima na „autoritativnom" načelu. Politeo „smatra da se hrvatska država ima organizirati na temelju općih i pravednih zakona, na uspostavi balansa između zakonodavne i upravne vlasti te na ograničenju državnoga poglavara u obnašanju vlasti".[988]

Bio je branitelj demokratskoga sustava u kojem je provedena dekoncentracija vlasti i priznato pravo pojedinca da bude samosvojan subjekt u donošenju politički važnih odluka. Stoga je svojim javnim djelovanjem kao odvjetnik u jugoslavenskoj monarhiji i NDH istupao protiv gaženja građanskih i ljudskih prava. Snažnu kritiku uputio je ustaškim prijekim sudovima, koji su „prepreka konsolidaciji javnog poretka u NDH".[989] Posebno se Politeo kritički osvrtao na rad izvršnih organa, koji mimo zakona, u duhu policijske države, samovoljno odlučuju o životu, slobodi i vlasništvu. Prejaka izvršna vlast unosila je javnu nesigurnost. Stoga je i Politeo poput konzervativnih sabornika čeznuo za tim da se Hrvatski sabor iz 1942. preobrazi u istinsko zakonodavno tijelo, što bi ukrotilo poglavnikovu samovladu.[990] Politeo je

986 *Isto*, 283.

987 *Isto*, 284.

988 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Ivo Politeo: povijesna stvarnost Nezavisne Države Hrvatske iz odvjetničke pozicije", 254.

989 *Isto*, 268.

990 *Isto*, 258.

izložio kritici teorije Aleksandra Seitza o fašističkom korporativizmu (tzv. stalištvo). One pokazuju da su i fašizam i komunizam udruženi protiv kapitalizma, jer su i Hitler i Mussolini socijalističkoga kova.[991]

Stjepan Zimmermann, vodeći hrvatski filozof prve polovine 20. stoljeća, s drukčijih je položaja napadao ustaški državni poredak. Nije to činio iz tradicije liberalnoga konstitucionalizma, nego kao filozof i teolog iz kršćanske misli, koja izražava bojazan da moć ne uzurpiraju raznorodne diktature i ne priznaje nacionalizam kojem nedostaje ili koji gubi kršćanski svjetonazor. Zimmermann je sudjelovao u polemici s Krunom Krstićem nakon izdanja Platonove *Države* 1943. godine.[992] Platonovo djelo bilo je savršen primjer kako se mogu usporediti dva naizgled nepovezana događaja, propast drevne atenske i tadašnje zapadne demokracije. Kritičkim odnosom spram demokratskoga državnog uređenja Platon se pričinjao kao duhovni otac Pavelićeve diktature. Platonov idealizam sklizak je teren, koji može držati Pavelićevu diktaturu legitimnim i razumnim rješenjem, ali i otvoriti široka prostranstva za njezinu kritiku.[993]

Platonova utopijska država poslužila je Zimmermannu da demonstrira koliko je od nje odstupala ustaška država. Kod Krstića je slučaj averzije, jer se ova pretvorila u vulgarno oruđe kojim se opravdava i brani ustaška diktatura. I Krstić i Zimmermann donose negativan sud o bilanci njezina trogodišnjega postojanja, ali iz bitno različitih perspektiva. Vrelo za tu ocjenu Zimmermannu je klasično učenje o državi, koja se mora što je moguće više približiti idealu pravednosti i općega dobra. Zato i jest veliki apologet grčkoga klasika, tako što ga brani od „modernizacije", odnosno od ideološkoga krivotvorenja u režiji propagandnoga stroja ustaškoga režima. Međutim Platona Zimmermann brani i od liberalnoga Krstića, koji napada Platonovu državu iz kutova moderne filozofije. U prvom slučaju, Zimmermann se propitkivao je li pozivanje ustaške ideologije na „družtvenu pravdu, elitu, auktoritet, obće dobro, probitke cjeline", pojmove iz Platonove *Države*, dovoljno gradivo da Platon „ima služiti opravdanjem za postanak i stvarnu vriednost svake pojedine auktoritativne države!"[994] Neumoljiv je u zaključku da je to iskrivljeno tumačenje platonizma i da je NDH beskrajno udaljena od njegova idealizma. Stoga je vrlo precizno izrazio devijacijsku narav ustaške vladavine od Platonove filozofije države i njezinih velikih pokretačkih ideala, pravednosti i dobrote.[995]

Zimmermannovo i Krstićevo čitanje Platona zapelo je u točki spora oko Krstićeva udara na idealizam velikoga grčkog filozofa. Krstićeva tvrdnja da je „Platonova vjera u jednolikost umnoga svijeta, koji se različitim pojedincima objavljuje, najslabija teoretska točka njegove sociologije"[996] dala je povoda Zimmermannu da

[991] *Isto*, 264.

[992] Vladimir FILIPOVIĆ, „Predgovor", Platon, *Država*, Zagreb 1943. Objavljena je u okviru *Prosvjetno-političke knjižnice* Matice hrvatske, obuhvaćala je tri Platonova spisa: *Državu, Državnika* i *Sedmo pismo*.

[993] V. ARALICA, „Platonova država u NDH", *Filozofska istraživanja* 26/2006., br. 3., 701.

[994] S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 60.

[995] *Isto*, 63.

[996] K. KRSTIĆ, „Platon filozof stvaralačtva", *Hrvatska revija* 14/1943., br. 6., 299. Zimmermann se osvrće na

ga optuži za „subjektivizam i relativizam" te za obezvređivanje Platonova monumentalnoga djela. Najproblematičnija mu je Krstićeva glavna misao da je „Platonova uzorna država država strogog izpunjavanja dužnosti, nekako samostanski i vojnički hladna i ukočena; u njoj nema mjesta onoj životnoj radosti, onom osjećanju slobode, koji mnogima i mnogima čini život vriednim da se živi".[997] Motiv nije obrana idejnoga monizma, koji određuje „Platonova vjera u jednolikost umnoga svijeta", na kojem se željela utvrditi ustaška diktatura, nego obrana Platona od liberalne filozofije subjektivizma.

Naime, u pozadini rasprave Zimmermann je i filozofski i politički imao mnogo žuči protiv staroga znanca Alberta Bazale, s kojim je još iz međuratnoga doba bio na ratnoj nozi. Filozofski je Zimmermann pripadao neoskolastičkoj, a Bazala modernističkoj školi mišljenja. Politički je kraljevski režim mnogo više promovirao Bazalin rad zbog njegova jugoslavenskoga držanja za vrijeme diktature. Krstić je bio Bazalin učenik, ali nije posve sigurno je li to natjeralo Zimmermanna da se zakači s Krstićem.[998] Pod tankom površinom ustaškoga režima ključali su tako stari sporovi, sukobi klasične i moderne filozofske misli. Kako drukčije protumačiti Zimmermannov prigovor Krstiću da „subjektivira Platonov objektivizam" osim da se radilo o dvoboju staroga neoskolastičkog profesora protiv mlađega filozofa liberalne misli. Napadi na Krstićev subjektivizam, odnosno da je „liberal", mogli su mu donijeti neželjene posljedice kao uredniku kulturne rubrike službenoga režimskog lista kakav je bio *Hrvatski narod*.[999]

Filozofske diskusije Zimmermann – Krstić, zatim izjave tzv. Memoranduma saborskih „staraca" i onda razmišljanja Lukasa, Niedzielskoga, Politea, Krbeka, Gašparovića kao pravi incidenti za ideološke dogme Pavelićeva režima bacaju svjetlo na postojanje i intelektualnoga i političkoga neslaganja i s ideološkom teorijom ustaške države i sa samim njezinim praktičnim djelovanjem. Ostavljajući 1944. Zagreb i odlazeći za Švicarsku, stari se Krišković pun gorkoga razočaranja ispovijedao u jednom povjerljivom razgovoru da je učinio sve što je bilo u njegovoj skromnoj moći da se zaštite prava građana, napustivši sve nade da bi demokracija i sloboda mogle nakon rata zaživjeti u Hrvatskoj neovisno o tome koja bi ratna strana odnijela konačnu pobjedu.[1000] Premda kritičan prema postupcima ustaških vlasti i pomalo

taj tekst u svojem „Dodatku" poglavlju „O Platonovoj državi", koji je naknadno ugradio u svoju knjigu prije tiskanja radi osvrta na Krstićev tekst. S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 63-67.

[997] K. KRSTIĆ, „Platon filozof stvaralačtva", 301.

[998] O tome je li Krstić i u filozofskom smislu bio Bazalin sljednik postoje prijepori dvojice historiografa hrvatske filozofije, Franje Zenka i Zlatka Posavca. Franjo ZENKO, „Starije teorije historiografije hrvatske filozofije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39-40/1994., br. 1., 327.; Zlatko POSAVAC, „Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 43-44/1996., br. 1., 270.

[999] Članci o polemici objavljeni u *Hrvatskom narodu*: K. KRSTIĆ, „Odgovor Dra Krstića (nastavak diskusije sa S. Zimmermannom)", *Hrvatski narod*, br. 876., 8. XI. 1943., 8; Stjepan ZIMMERMANN, „Odgovor dr. K. Krstiću", *Hrvatski narod*, br. 876, 8. studenoga 1943., 8; K. KRSTIĆ, „Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna", *Hrvatski narod*, br. 860., 15. X. 1943., 5.

[1000] Z. SANČEVIĆ, „Dušan Žanko: svjedok među svjedocima", 33.

rezigniran pravcem kojim se razvijaju događanja, Krišković nije odstupao od načela nezavisne hrvatske države. Kao Pavelićev specijalni emisar putuje u Švicarsku u nekoliko navrata tijekom rata da bi se ondje založio za opstanak hrvatske države, pokušavajući preko njezina neutralnoga položaja stupiti u kontakt sa savezničkom stranom, što u konačnici nije urodilo nekim opipljivijim rezultatima.[1001]

Njegov konzervativni krug starih pravaških političara i intelektualaca, koji su činili Fran Milobar, koji je poslije preminuo od progona komunista nakon rata, Mirko Košutić, Marko Došen, Filip Lukas i drugi sabornici poput staroga pravaša Stjepana Uroića, koga su partizani ubili u rano proljeće 1944. nakon što se povukao iz Sabora i s mjesta velikoga župana Župe Livac-Zapolje,[1002] zatim katolički intelektualci poput Zimmermanna i mladoga Feliksa Niedzielskoga te liberali Krbek, Krstić i Politeo – našli su se svi ujedinjeni u mišljenju da se Pavelićeva osobna vlast mora ograničiti, jer se lako može izopačiti u tiraniju nad hrvatskim narodom i državom. Zato je saborska skupina pokušala politički od Sabora načiniti tijelo odlučivanja, drugoga nositelja vlasti koji bi takvim kretanjima stao na kraj, a konzervativni i liberalni intelektualci pisali su da neograničena vlast poglavnika i ustaškoga pokreta ne da ne pruža nikakvu šansu konsolidiranju države, nego je glavni uzrok njezine slabosti. Pa i unatoč tome što se nalazi u podređenom savezništvu, u teškom ratnom stanju, poharana unutarnjim pobunama na svojem području, takva koncentracija vlasti u rukama Pavelića i ustaških rasova samo još više produbljuje krizu mlade hrvatske države.

Od antikomunističkih „hrvatskih nacionalista katoličkog formiranja", koji su se stavili 1941. stavili na raspolaganje kulturnim potrebama Pavelićeva režima i okupili se oko tjednika *Spremnost*, Ciliga je u svojim sjećanjima identificirao Bogdana, kao „vrhovnog rukovoditelja te grupe", koja se držala oporbeno spram Pavelićeve politike prema kraju rata. Oni su se od početka orijentirali na francuske katoličke nacionaliste, a ne na Hitlerov nacizam i Mussolinijev fašizam". Tjedne novine *Spremnost*, oko kojih se ta grupacija okupljala, bile su intelektualno žarište „anglofilske" orijentacije u NDH.[1003] Kao „politički katolici" nisu se uspjeli odvojiti od Pavelića i ustaša, preuzeti vlast i prebaciti NDH na savezničku stranu, kao što se to izveli talijanski katolici prilikom sloma Mussolinijeva režima.[1004] I prije nego što je slomljena fašistička Italija, misle već početkom 1943. da je njihov najsnažniji adut u rukavu antikomunizam i da bi povezan s antikomunizmom Amerikanaca i Engleza mogao spriječiti rušenje NDH. Računica na koju su se oslanjali bila je takva da su ideološka suparništva Sovjeta i Angloamerikanaca previše izražena pa bi to po završetku rata urodilo slomom njihova savezništva iz ratnoga doba. Nadali su se da bi se NDH

[1001] Tomislav JONJIĆ, „O pokušaju osnivanja Hrvatskog komiteta u Švicarskoj 1943. godine: Diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića", *Senjski zbornik* 38/2012., 249-262.

[1002] "Stjepan Uroić", *Tko je tko u NDH*, (ur. Darko Stuparić et alt.), Zagreb 1997., 409.

[1003] A. CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, knj. II., 304-305, 307. Ciliga spominje i Stjepana Zimmermanna, filozofa koji je uživao veliki autoritet u tom krugu, inače osvjedočenoga protivnika nacizma, koji je ministru prosvjete Starčeviću pohvalio Ciligino pisanje, naglašavajući kako su to pravi „protukomunistički članci" i kako je „dovoljno bilo već tih nacističkih gluposti".

[1004] *Isto*, 354.-356.

mogla privezati uz područje interesa zapadnih Saveznika po uspostavi mira u Europi i na Balkanu te se tako izvući od utapanja u komunističko more i novu „naprednu" i „revolucionarnu" Jugoslaviju. Njihova su nastojanja u tom smjeru odjeknula sve do protivničkoga tabora, pa ih je spomenuo i glavni hrvatski komunistički vođa Andrija Hebrang u izlaganju na trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom u rujnu 1944. godine.

> „U Hrvatskoj se pojavljuje jedna grupica, koja nema velik utjecaj, ali koja pripovijeda, da Hrvatska ne živi zajedno sa Srbima u jednoj državnoj zajednici. Oni propovijedaju neku rimokatoličku državu u Srednjoj Europi. U tu bi državu trebalo da uđu osim Hrvata – Italija, Mađarska, Njemačka i još neke druge zemlje. Tu se pod plaštem katolicizma, nastoji uskrsnuti nešto nalik na crno-žutu Austriju Franje Josipa. Iskustvo je i Srbije i Hrvatske pokazalo da bi se one u takvoj državi gadno provele. One bi tu bile neznatna manjina koja bi bila nacionalno ugnjetena, a Italija, Mađarska i Njemačka udružile bi se u ugnjetavanju i pljačkanju Hrvata i Srba. To je jedna protuslavenska reakcionarna tvorevina, iza koje se kriju određeni imperijalistički interesi".[1005]

POŠTARINA PLAĆENA U GOTOVU Zagreb, 29. travnja 1945. CIENA KUNA 150.—

SPREMNOST

God. IV. Broj 167.

Misao i volja ustaške Hrvatske

U ZNAKU OKUPLJANJA SNAGA

Odluka, da pod svaku cienu sačuvamo državu, predstavlja glavni zalog sigurne pobjede u hrvatskom ratu



Stvaraoci povjesti

Tjednik *Spremnost* od 29. IV. 1945.

Nije se jedino Hebrangova komunistička Hrvatska isprriječila na putu „rimo-katoličkoj državi u Srednjoj Europi", nego su u tome bili ustrajni i najvjerniji privrženici

[1005] *Treće zasjedanje ZAVNOH-a (8. – 9. svibnja 1944.): stenografski zapisnici*, knj. 3., 21.

Pavelićeva režima. Tako se rektor Stjepan Horvat u obraćanju hrvatskim intelektualcima 1944. izjasnio protiv „federalne katoličke države od Baltika do Jadrana", koja bi imala biti neka obnovljena Austro-Ugarska, ustraje da nema povratka na staro i da ideja potpune političke samostalnosti Hrvatske jedina može donijeti slobodu hrvatskom narodu. Tumačio je to, po njegovu mišljenju, zabludama tih katoličkih krugova unutar ustaškoga režima, koji zaboravljaju da Hrvatima u usporedbi s vladavinom srpskih Karađorđevića nije bilo ništa bolje ni pod krunom habsburške dinastije, gdje je na snazi bio austro-mađarski imperijalizam, koji je priječio spajanje „dalmatinske" i „bosanske Hrvatske" sa sjevernom Hrvatskom sve do propasti njihova carstva.[1006]

Hrvatsko pitanje kao teritorijalno pitanje

Povjesničari i sociolozi uglavnom su se istraživački usredotočili na temporalne teorije nacionalizma. Na prostor kao činjenicu nacionalne izgradnje tek usputno ukazuju studije Gellnera, Andersona i Smitha.[1007] Posljedice su to utjecaja prosvjetiteljstva i marksizma na humanističke znanosti, koji pristupaju proučavanju i tumačenju društvenoga svijeta iz vremenskih perspektiva.[1008] Teritorijalni pristup naciji zato je našao svoje mjesto u geografskoj znanosti, gdje se i začela prostorna teorija nacionalizma.[1009] Nemali broj radova o naciji i nacionalizmu poima teritorij kao temeljnu značajku nacije. Konstantin Symmons-Symonolewicz odredio je naciju kao zajednicu utemeljenu u teritorijalnome (*territorial-based community*), koja se oblikovala na zajedničkom teritoriju.[1010] Moderni se nacionalizam ne može proučavati bez njegove prostorne strane, teritorijalno pitanje se smjestilo u samo središte nacionalističke filozofije svijeta. George White nalazio je teritorijalnost na svim razinama identiteta, od individualnoga do kolektivnoga, a za naciju je kazivao da ima najsnažniji oblik teritorijalne identifikacije od svih drugih društvenih skupina.[1011] Nacionalizam je tako teritorijalna ideja, odnosno jedna teritorijalna ideologija.

[1006] S. HORVAT, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, 47-52.

[1007] Anthony Smith također je pisao o važnosti teritorijalne postavke za izgradnju nacije i nacionalnog identiteta, ali to je bilo periferno u njegovoj analizi nacionalizma, isto vrijedi i za Gellnera i Andersona. Vidi: Anthony SMITH, *Nations and Nationalism in a Global Era*, 1995.; Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism*, Cornell, 1983.; Benedict ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London - New York, 1991.

[1008] John ETHERINGTON, „Nationalism, National identity and territory: The case of Catalonia", *Doctorate thesis*, Universitat autonoma de Barcelona, 2003., 33. (http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/5076/je1de1.pdf;sequence=1)

[1009] *Isto*, 10.

[1010] Konstantin SYMMONS-SYMONOLEWICZ, „The concept of nationhood: Towards a theoretical clarification", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 12/1985., 215-222.

[1011] George WHITE, *Territory and Nationalism: Constructing group identity in Southeastern Europe*, Boston - Oxford 2000., 32. Da ni u ovom slučaju nije moguća opća teorija o naciji potvrđuje slučaj romskog fenomena, jedne „neteritorijalne nacije" i „supranacionalne realnosti", iako se postavlja pitanje postoji li uopće romska nacija, prije su to romske etničke zajednice. Vidi: Mabel BEREZIN, „Territory, Emotion and Identity: Spatial Re-Calibration in a New Europe", *Europe Without Borders: Re-mapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*, (ur. Mabel Berezin; Martin, Schain), Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003., 1-3.

Slijedom toga, hrvatsko nacionalno pitanje je i teritorijalno pitanje, koje se odnosi velikim dijelom na probleme vezane uz teritorijalni preustroj u međuratnoj jugoslavenskoj državi. Ali i na određivanje i zaokruživanje teritorija hrvatske države koja bi se stvorila izvan jugoslavenskih granica. Slom Monarhije nije osigurao da se teritorijalno povežu razbijene hrvatske zemlje, nego ga je dodatno zakomplicirao. Veći dio područja koji je dospio u Kraljevstvo SHS raskomadan je na mnogobrojne oblasti vidovdanske ustavnosti, a manji je dio dospio u sastav Kraljevine Italije. Ni nakon 1929. i podjele na devet banovina nisu se okupila hrvatska nacionalna područja. Za njihovo veće okupljanje, doduše necjelovito jer su Istra, Rijeka, Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo ostali pod Italijom, trebalo je pričekati 1939. i osnutak Banovine Hrvatske.

Geopolitičke promjene 1918. donijele su brisanje Austro-Ugarske Monarhije s povijesne scene i novu reorganizaciju hrvatskih nacionalnih područja. Versajska karta Europe poništila je austrougarski dualizam i učinila da dođe do okupljanja većine „hrvatskih zemalja" u zajedničkoj jugoslavenskoj državi. Iznimka je bio Rapalski ugovor, koji je otrgnuo određene dijelove. Rapalski ugovor potpisan je 12. studenoga 1920. između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS. Njime je talijanska strana došla u posjed Gorice, Gradiške, Trsta, cijele Istre osim kastavskoga kotara, dijelova Kranjske, otoka Cresa i Lošinja, Zadra, Lastova i Palagruže, te je organizirana Slobodna Država Rijeka.

Međutim, premda je Kraljevstvom SHS zaustavljena aneksija „hrvatskih zemalja" od talijanskoga jadranskog iredentizma i načelno od srpskoga balkanskog ekspanzionizma, nisu stvoreni uvjeti za njihovo okupljanje jer se ono uredilo kao država unitarističkoga centralizma. Naprotiv, stvaranjem jugoslavenske države izgubljeni su teritoriji pod hrvatskom političkom autonomijom temeljeni na državnopravnoj tradiciji Trojedne Kraljevine. Razvoj hrvatsko-srpskih međunacionalnih odnosa nije pridonosio dogovoru o uređenju jugoslavenske države. I brojna druga pitanja, kao što su makedonsko, crnogorsko, albansko, muslimansko i slovensko, dodatno su sa svim svojim implikacijama opterećivala složenost jugoslavenske situacije. Teritorijalno povezivanje hrvatskih područja u „Radićevu seljačku republiku" onemogućavao je jugounitarizam srpskih krajeva Like, sjeverne Dalmacije, Korduna i Banovine. Svetozar Pribićević, neosporni korifej takve političke kampanje, iznio je jednom zgodom Radiću poznatu srpsku parolu iz toga vremena da „dok je Like nema Republike".

Nikola Pašić, vođa srpskih radikala, prvih je godina vodeća politička figura nove države Srba, Hrvata i Slovenaca. U velikosrpskim krugovima oko njega i kraljevskoga dvora počelo se već u začetku te države spekulirati o "amputaciji", smišljenom planu za nacionalno-teritorijalno razdvajanje Hrvata i Srba. O Pašićevoj „amputaciji Hrvatske" iz 1922. i drugim planovima velikosrpske politike u kojima je „hrvatski nacionalni teritorij" trebao okupiti samo sisačko, zagrebačko, varaždinsko i međimursko područje pisao je u listopadu 1928. Vatroslav Slavko Cihlar (1896. – 1968.). Cihlar je u brošuri *Hrvatsko pitanje i amputacija* predstavio sedam prijedloga za razgraničenje

hrvatskih zemalja koje su trebale biti „amputirane" i žrtvovane u korist srpskoga širenja na zapadna područja. To se odnosilo na one linije koje su sve imale zadatak prekrojiti hrvatska nacionalna područja u korist talijanskoga i srpskoga teritorijalnog proširivanja, a koje su ucrtavali razni politički i diplomatski čimbenici: Londonski ugovor iz 1915., zatim srpski pukovnici Dušan Simović i Milislav Antonijević 1918., Ivan Lorković i Stojan Protić, Nikola Pašić 1922., linija iz 1922. koju je iscrtao Englez Robert Birkhill, Rothermereova linija te amputacijska linija iz 1928., kojoj je Cihlar posvetio najviše pozornosti u svojoj raspravi.

Po atentatu na Radića i zastupnike HSS-a 1928., kada je izbila teška politička kriza, sam je kralj Aleksandar nudio miran razlaz uz amputaciju velikih dijelova hrvatskih područja. Cihlarove su riječi iskazale svu količinu zabrinutosti koju je amputacijsko pitanje proširilo među nositeljima hrvatske politike:

> „Do amputacije nije došlo. Ali ta riječ zagraktala je kao crni gavran nad sudbinom države. Ona se proširila širom svih hrvatskih krajeva, ispunila stupce novina, brige političara i odjeknula i u inozemstvu. Jer se radi o udesu hrvatskoga naroda, o sudbini Hrvatske, iznosimo ovdje u kratkim potezima historiju amputacione politike, kako se razvijala počam od londonskog pakta, pa do službenog amputacionog projekta od 7. srpnja 1928."[1012]

Opasnost „amputacije" ovoga ili onoga predlagača zabrinjavala je cjelokupni hrvatski politički život (1918. - 1928.). „Amputacija" je, gledano iz velikosrpskoga i jugounitarističkoga kuta promatranja, upućivala na „bolesni" hrvatski teritorij, nekadašnju bansku Hrvatsku, koja se odmah nakon ujediniteljskoga čina najviše odupirala beogradskom unitarizmu. Radićev „Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske" iz 1921. posvetio je dosta pozornosti teritorijalnom pitanju. Rađao se u ustavnoj debati prije donošenja Vidovdanskoga ustava kao odgovor na ustavne prijedloge centralistički ograničene parlamentarne monarhije Nikole Pašića. Pašiću je Dalmacija trebala „narodnim plebiscitom, odlučiti da li će se priključiti ostalim županijama banske Hrvatske".[1013] Da se „amputacija" kojim slučajem nekako provela, raspao bi se stari teritorijalni plan okupljanja hrvatskih zemalja jer „amputirana Hrvatska" ne bi po svoj prilici uključivala Dalmaciju i Slavoniju kao ni Liku, Baniju i Kordun.

Upravno-teritorijalne podjele Kraljevine SHS/Jugoslavije iz 1922. provedene su Uredbom o podjeli zemlje na 33 oblasti na temelju Vidovdanskoga ustava i 1929. diktatorskim zakonom o podjeli države na devet banovina. I jedna i druga proračunato su zaustavljale okupljanje nacionalnih područja u jednu teritorijalnu cjelinu. Politička svakodnevica i intelektualni život jugoslavenske države vrvjeli su od teritorijalnih rasprava. Za diktature kralja Aleksandra Karađorđevića stradavaju oni hrvatski intelektualci, žrtve političkih progona, koji su se bavili geopolitičkim razmatranjima i teritorijalnim pitanjima. Godine 1931. u politički naručenom atentatu ubijen je na ulici u središtu Zagreba Milan Šufflay. Pilarova smrt u rujnu 1933. ostala je obavijena velom tajne mogućega političkog ubojstva. Na Lukasa je izveden neuspjeli atentat

[1012] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Vatroslav Slavko Cihlar i njegovo djelo *Hrvatsko pitanje i amputacija*", *Senjski zbornik* 27/2000., 192-195.

[1013] H. SIROTKOVIĆ, „Radićev ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske iz 1921. godine", 305.

na stubištu njegove zgrade, a Cihlar je bio prisiljen potražiti sigurnost weimarske Njemačke da se ne bi izložio državnoj represiji. Jedini je od spomenutih pripadao lijevom pokretu, naginjao je socijaldemokratima i komunistima, imajući pritom viziju da bi jedini odgovor na trajnu krizu prve Jugoslavije bila njezina federalizacija. U Njemačkoj početkom tridesetih godina objavljuje novinske eseje uperene protiv „pakla beogradske diktature" *Das Inferno der Belgrader Diktatur.*[1014]

Cihlarova strahovanja nisu se obistinila, nije se dogodilo trganje nacionalnih područja koje je namjeravao izvesti sam režim iz svojih velikosrpskih pobuda. Širenje Radićeva seljačkoga pokreta posvuda, po svim „hrvatskim zemljama", otežalo je preduvjete da se „amputacija" provede onako kako su zamišljali kralj i njegova velikosrpska svita. Isto je vrijedilo i za nakane režimskih unutarnjoadministrativnih podjela, kojima je uspon seljaštva također pomrsio račune. Pokret hrvatskoga seljaka politički je povezao u nacionalnu cjelinu rascjepkane povijesne pokrajine, što je bila dugotrajna sudbina hrvatskih zemalja pod vlašću različitih carstava. To se povezivanje dogodilo prvi put u moderno doba hrvatske nacije. Nacionalnim pokretom postao je šireći se na nacionalnim područjima koja su još od ranomodernoga vremena označivana kao „hrvatske povijesne zemlje".

Radić je, u simboličnom smislu, premjestio središte hrvatskoga nacionalnog dinamizma na selo. U tome je Radićeva posebnost narodnoga tribuna i njegove političke pojave. To je novost kojom je osvježio hrvatsku politiku zasićenu građanskom prevlašću. Njegov seljački nacionalizam učinio je da hrvatsko selo postane i izvorištem hrvatskoga identiteta. Unutarteritorijalno preslagivanje u smjeru grad – selo u dubokim je korelacijama s romantičarskim nacionalizmom. Ideja koja je svoju prisutnost pronašla u brojnim europskim nacionalizmima ona je o povratku zemlji i selu. Nasuprot iskvarenom gradu i njegovoj dekadenciji, zemlja i selo znače obiteljski život i zdravlje, a grad nečovječnost i bolest. Za seljačku dijalektiku grad je mjesto kapitalizma i marksizma, glavnih neprijatelja hrvatskoga seljaštva. Na tim kulturnim razlikama grad – selo Radić je započeo okupljanje hrvatskoga seljaštva. Nakon 1918. seljačka Hrvatska postala je središtem nacionalnoga teritorija, a gradu i građanstvu oduzeto je ravnanje hrvatskom politikom. Do 1928. uspio je taj pokret preuzeti kontrolu u svima njima. Banska Hrvatska isprva je žarište njegovih političkih aspiracija, a već nakon prvih izbora Radić je sa svojom strankom izrastao u vođu hrvatske nacionalne borbe protiv vladajućega Beograda. U tim okolnostima, područje na koje je hrvatska nacionalna misao polagala pravo nije bilo podijeljeno kao u austrougarsko doba, ali se nalazilo u unitarnoj i centralističkoj državi, što je tražilo zaokruživanje nacionalno-geografskoga prostora. Razgranatost haesesovskih ogranaka pripravila je to teritorijalno zaokruživanje, koje je proveo u djelo Radićev nasljednik Vladko Maček. Maček je najbolje izrazio ta nastojanja u obraćanju hrvatskom narodu nakon sporazuma s beogradskim vrhom 1939. godine: „Priznat je individualitet hrvatskog naroda, i a što je najvažnije formiran barem provizorno i teritorij Hrvatske jer svaki politički narod mora prije svega imati svoj teritorij."

[1014] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Vatroslav Slavko Cihlar i njegovo djelo *Hrvatsko pitanje i amputacija*", 196.

Na istim je suprotnostima grada i sela i Vladko Maček nastavio graditi svoje pobjede, govoreći o „pokvarenoj gospodi" i „tuđinskim elementima" koji nastanjuju gradske sredine u kojima je živjelo imućnije i većinom etnički nehrvatsko stanovništvo. Tako su međuratne podjele na seljačku i građansku Hrvatsku posljedica haesesovske ideologije. Hrvatski gradovi naseljeni strancima, Židovima i Nijemcima jake ekonomske moći, prema seljačkoj politici izazov su hrvatskom nacionalnom identitetu. Gradsko stanovništvo općenito u hrvatskim gradovima nije prihvaćalo seljačku ideologiju, nego se opredjeljivalo za jugoslavenski režim, „novi hrvatski nacionalizam" i sveprisutni marksizam. Maček je 1939. podigao dob za glasanje na dvadeset četiri godine da bi spriječio izjašnjavanje omladine sklone hrvatskom nacionalizmu i marksizmu. Banovina Hrvatska tako se pred Drugi svjetski rat (1939. – 1941.) našla razdijeljena, u procijepu između grada i sela. Gradovi su pristajali uz hrvatski nacionalizam i komunizam, a HSS je nad selom i dalje održavao monopolizam u svakom smislu.

Beogradski državni udar i vojni slom Kraljevine Jugoslavije krajem ožujka i početkom travnja 1941. povukli su u središte zbivanja marginalne hrvatske nacionaliste i komuniste, koji su se do tada trošili u kulturno-ideološkim borbama. Nastavljajući se na ranonovovjekovne i devetnaestostoljetne tradicije hrvatske nacionalne kulture, koje su prenosile zamišljene slike područja hrvatskih zemalja, ustaše i različite struje hrvatskih nacionalista nisu mogli pristati na teritorijalno rješenje uspostavljeno Banovinom Hrvatskom. Događaj 10. travnja 1941. i osnutak NDH dočekali su kao ostvarenje onoga teritorijalnog opsega Velike Hrvatske koji se još od prošlih stoljeća ustalio u nacionalnoj kulturi. Stvar je bila u opsegu Banovine Hrvatske, koji je ostavio velika područja „Herceg-Bosne" izvan „hrvatskoga nacionalnog teritorija". Njihovo neuključivanje nije se protivilo samo ustaljenim teritorijalnim viđenjima velikohrvatske države nego i shvaćanjima tadašnje hrvatske geopolitike.[1015]



Zemljovid Banovine Hrvatske iz knjige *Narod i zemlja Hrvata* Mladena Lorkovića

[1015] Draganović je baštinio to geopolitičko stajalište u svome djelu: Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Hrvati i Herceg-Bosna* (1940.), Split 1991.

Za razumijevanje geopolitičkoga mišljenja Ive Pilara, Milana Šufflaya i Filipa Lukasa ključno je poznavanje kretanja onodobne europske geopolitike. Sva trojica iskusila su bečki *fin de siècle*. Ivo Pilar studirao je krajem 19. stoljeća pravo u Beču, a nakon Pariza ponovno se na neko vrijeme nastanio u Beču dok nije za stalno otišao u Sarajevo i Bosnu prvih godina 20. stoljeća. Filip Lukas studirao je geografiju i povijest u Beču i Grazu od 1900. do 1906., nakon što je već završio teološke studije u Zadru. Na promjene doživljaja geografskoga prostora europskih znanstvenika i intelektualaca utjecao je od kraja 19. stoljeća razvoj kartografije i učinci tehnološke revolucije te dalekosežne promjene u transportu i telekomunikacijama. Završetkom Prvoga svjetskog rata zaokupljaju se brojnim teritorijalnim pitanjima. Razdoblje je to propadanja četiriju starih carstava, što je zahtijevalo crtanje novih granica i teritorija na njihovim ruševinama. Geografija proživljava dane slave u takvu intelektualnom i političkom okruženju. Političke elite i nacionalne ideologije upotrebljavaju je za svoje ciljeve, crtanje versajskih granica i prekrajanje teritorija, ali i za prikupljanje dokaza o pripadnosti određenih spornih područja. Tako je geopolitički argument bio sredstvom pripomoći u rješavanju političko-teritorijalnih sporova koje vode nacionalne države nakon 1918. godine.

Njemačka geografija imala je krupnu ulogu u doba *fin de siècle* na čelu s Friedrichom Ratzelom i Rudolfom Kjellénom, Šveđaninom koji je doživio snažnu afirmaciju u njemačkoj kulturi. Okruženi nevjerojatnim razvojem prirodnih znanosti, oni postaju dionicima scijentizma poput Marxa, gajeći vjeru da kao što postoje prirodni zakoni, jednako tako postoje zakoni koji upravljaju čovjekovim svijetom.[1016] Geopolitika nastala u duhu njemačkoga imperijalizma i kompleksa ratnoga poraza isticala je u upravljanju državnom politikom prvenstvo fizičkoga prostora. Njemačka politička situacija prije i nakon 1918. potaknula je razvoj geopolitičke misli jer je wilhelmovska era tražila ponovnu raspodjelu kolonijalnih teritorija.[1017] Nakon njemačke katastrofe u Prvom svjetskom ratu konzervativne elite Weimarske Republike, kojoj je pripadala i geopolitička škola Karla Haushofera, tražile su geografske argumente za reviziju „neprirodnih i nepravednih versajskih granica". Naoko poražene ideologije u Velikom ratu, *Lebensraum* i *Drang nach Osten*, nastavile su nakon rata biti misao vodilja vodstva njemačke države, i političara i intelektualaca.

Geografija koju je određivala geopolitička logika mišljenja nastala prije 1914., nakon rata osvojila je akademske krugove kao veoma popularna znanost, posebno država nezadovoljnih versajskom raspodjelom teritorija i granica. Među njih se ubrajaju i hrvatski geopolitičari Pilar i Lukas, koji su podupirali jake veze s njemačkim svijetom još od svojih bečkih studentskih dana. Tako je geopolitički determinizam

[1016] Bassin je pronašao slične ideje o determinističkom teoretiziranju u djelima konzervativca poput Ratzela kao i u djelima Marxovih sljedbenika poput Kautskoga i Plehanova. Mark BASSIN, „Politics from nature", *A Companion to Political Geography*, (ed. John Agnew, Katharyne Mitchell i Gerard Toal), Malden - Carlton - Oxford 2003., 13-30.

[1017] Pojam „late-comers" Kallis rabi za njemačku i talijansku poziciju s obzirom na dosta kasno njemačko i talijansko nacionalno ujedinjenje, koje je provedeno u drugoj polovini 19. stoljeća, i na nedostatak prekomorskih kolonijalnih teritorija. Vidi više u: Aristotle KALLIS, *Fascist ideology: Territory and expansionism (1922-1945)*, London - New York 2000.

koji se razvio u međuraću u Njemačkoj i Italiji pronašao odjek i kod hrvatskih geopolitičara Pilara, Lukasa i Šufflaya. Oni su se nakon rata temeljito bavili političko-teritorijalnim promjenama koje su bitno odredile novi položaj hrvatskoga naroda u europskoj (geo)politici. Prije svih, njihovi su uzori u primjeni geografskih spoznaja u politici Ratzel i Kjellén te Karl Haushofer i Giorgio Roletto, osnivači njemačkoga i talijanskoga geopolitičkog pokreta. Rolettova škola osmislila je *spazio vitale*, koji je poslije postao planom osvajanja Mediterana i Afrike za talijanski fašistički iredentizam. Prirodno je bilo da sjedište talijanske geopolitike bude tršćansko sveučilište, nakon 1918. pograničnom gradu koji je nova karta Europe versajskih sporazuma odsjekla od njegove *terraferme*, kontinentalnoga zaleđa koje je nastanjivalo slovensko i hrvatsko pučanstvo na koje je talijanski ekspanzionizam gledao od Londonskoga ugovora. Roletto i učenik mu Ernesto Massi zagovarali su od početka svojega javnog rada da su fašizam i geografija dobitna sredstva za provedbu talijanske nacionalističke politike.[1018] Njihovi časopisi *Geopolitica* i *Zeitschrift für Geopolitik* pribavljali su znanstvene argumente u traženju promjena versajskoga izgleda Europe.

Pilar je priložio nacrt kondominija na jugu Monarhije u godini njezine konačne propasti, kojim bi se i preskačući trijalizam postiglo okupljanje hrvatskih zemalja. Posljedično je otklanjanje „jugoslavenskog pitanja" držao krucijalnim da bi stara Monarhija mogla uopće preživjeti svoje kronične slabosti dotrajaloga dualizma. Pod dojmom Svibanjske deklaracije koju je izložio Jugoslavenski klub u bečkom Carevinskom vijeću 30. svibnja 1917., a čiji je duh inklinirao stvaranju jugoslavenske države izvan okvira Monarhije, Pilar je u kolovozu iste godine uputio „Promemoriju" caru Karlu I. (IV.) o tome da se u Dvojnu Monarhiju uvede „ograničeni ili prikriveni trijalizam".[1019]

U hrvatski nacionalni prostor svrstavao je tako „skup historičko-političkih pokrajina na jugu austro-ugarske monarhije, koje su njekad sačinjavale sastavni dio hrvatske države, u kojima stanuju još danas Hrvati kao pretežni ili barem znatni dio pučanstva, prema ovoj definiciji spadaju u hrvatske zemlje Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Istra".[1020] Svaljivao je teret odgovornosti za nerazvijenost geopolitičke misli i opću ignoranciju o geografiji u tadašnjoj hrvatskoj kulturi na „nesretni provincijalizam", kadar stvoriti jedino „monografije o pojedinim hrvatskim zemljama". Uski hrvatski provincijalizam okrivljavao je i za zastoje u nacionalnoj integraciji hrvatskih zemalja. Pišući 1918., zamjerao je hrvatskoj inteligenciji da je i ona sukrivac, uz provincijalistički kampanilizam, za nepoznavanje geopolitike, jer

[1018] David ATKINSON, „Geographical imaginations, public education and the everyday worlds of Fascist Italy", *Journal of Modern Italian Studies* 18/2013., br. 5., 561-579.

[1019] Pilar je imao više državnopravnih koncepcija kako preurediti Monarhiju, a sve se mogu svesti pod zajednički nazivnik kako na najbolji mogući način riješiti hrvatsko pitanje i po svaku cijenu sačuvati Monarhiju od propasti. Osim spomenutoga prijedloga tu su još i Spomen-spis grofu Tiszi iz kolovoza 1918., koji se također kreće u okvirima ograničenoga trijalizma, i predavanje u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918., u kojem prvi put naginje federalizaciji Monarhije. Z. GRIJAK, „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije", *Pilar* 2/2007., br. 2., 11-14.

[1020] I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja: geopolitička studija*, (prir. Petar Vučić), Zagreb 1995., 5.

„u nas Hrvata ovo shvaćanje još nije prešlo u svijest širih slojeva naše inteligencije". Veoma niska geopolitička svijest hrvatske inteligencije nije dorasla nositi se s težinom geopolitičkoga položaja hrvatskih zemalja. Prema Pilaru, vjerodostojan je dokaz toga geopolitičkog neznanja i jugoslavenski nacionalizam hrvatske inteligencije, koji hrvatsko pitanje želi izboriti preko Kraljevine Srbije, najvećega suparnika hrvatskim interesima na dodirima Monarhije s balkanskim svijetom. Odredivši precizno područja koja obuhvaćaju „hrvatske zemlje",[1021] Pilar je zaključivao da je hrvatski geopolitički položaj „mnogostruko zamršen", a hrvatska civilizacija razapeta između „partes occidentis" i „partes orientalis", tako da je rascijepljen na srednjoeuropske i balkanske dijelove. Hrvatski je narod „graničarski narod" koji, po Pilarovu mišljenju, nije proniknuo da se mora jasno odlučiti ili za Istok ili za Zapad, zbog čega je pogubljen u općem političkom nesnalaženju i trpi podređenost okolnim narodima. Takva dvojnost političke geografije „hrvatskih zemalja" odredila je nacionalni prostor kao „pogranično područje" Zapada i Istoka. Pilaru „hrvatske zemlje nemaju prirodno jakih, zatvarajućih granica. Naprotiv, hrvatske zemlje imadu najvećim dijelom granice otvorene tugjom useljivanju i prodiranju tugjih kulturnih i političkih upliva".[1022] Zato su hrvatske zemlje imale „prirodnu centrifugalnost", što je kočilo i činilo nedostižnim okupljanje hrvatskih zemalja u jednu jedinstvenu cjelinu u prošlosti.[1023] Za razliku od hrvatskoga nacionalnog teritorija, koji je geopolitički nejedinstven i raznorodan, drugi susjedni nacionalni teritoriji, srpski, mađarski i talijanski, mnogo su kompaktniji i zato su imali velike prednosti pri nacionalnom ujedinjavanju. Takva geopolitička složenost hrvatskih povijesnih prostora, iz čega su onda proistjecala sva druga nejedinstva, od političkih do ekonomskih i kulturnih, zbog raznih vanjskih utjecaja, uzrokom je zašto se nije moglo provesti ujedinjenje hrvatskih zemalja.

Pilar geografskom smještaju nekoga naroda daje osobito značenje, geografski položaj određuje njegovu politiku, što je trajna i dosljedna misao svih njegovih geopolitičkih studija.[1024] Budući da političko-zemljopisni položaj svakom narodu imperativno diktira određene dužnosti, „geopolitički položaj *in concreto* i nije nego djelovanje prirodnih zakona", a „neposluh prirodnim zakonima vazda ima teške posljedice za onoga koji se drzne o njih se ogriješiti".[1025] Pilaru je dakle „geografski položaj stanovite zemlje i fizikalno geografska svojstva njezina od najvećega utjecaja na socijalni i politički život nekog naroda".[1026]

Pilar je prihvatio kao realno rješenje federalizaciju monarhističke Jugoslavije u svojoj posljednjoj knjizi napisanoj početkom tridesetih godina. Hrvatska je država tada puka tlapnja krajnjega nacionalističkog idealizma s obzirom na vanjski i unutarnjopolitički odnos snaga i zato ne bi bila na sve načine politički, ekonomski i geopolitički održiva država. Na vanjskopolitičkom planu smatrao je da dva jaka faktora

[1021] *Isto*, 5.

[1022] *Isto*, 11.

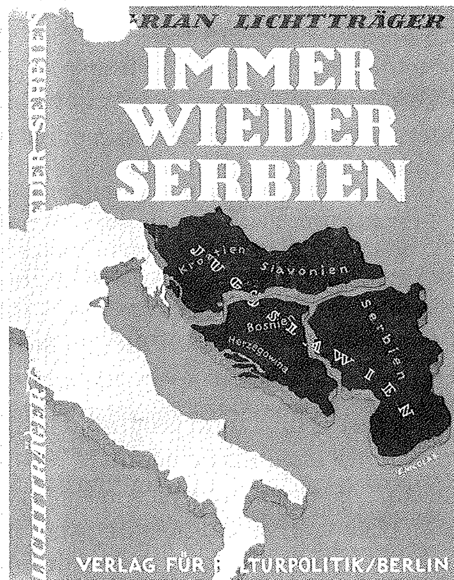
[1023] *Isto*, 31.

[1024] *Isto*, 3.

[1025] I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja", 119.

[1026] I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 4.

kao što su Engleska i Francuska nisu željela pristati na demontiranje jugoslavenske države i da su se gotovo poistovjetili sa srpskim interesima koji se ostvaruju pomoću takve „srpske Jugoslavije". Njegove geopolitičke spoznaje tih su godina trijezno pristale na zadani jugoslavenski okvir, stoga se taktički priklonio HSS-ovu jugoslavenskom reformizmu, ne odustajući od ideala hrvatske nacionalne države. Strahovao je od amputiranja hrvatskih zemalja koje bi ih svelo na teritorij nekadašnje banske Hrvatske, što bi osim srpskoga iskoristili i talijanski i mađarski nacionalni ekspanzionizam. Pilaru je branjenje i održavanje unitarističkoga ustroja Kraljevine Jugoslavije najkraći put do disolucije. Stoga ga je zaokupljala ideja da se ova razdijeli na zapadnu i istočnu polovicu s granicom na Drini da bi se upokorio hrvatsko-srpski antagonizam. Te je stavove predstavio u svojoj posljednjoj studiji na njemačkom jeziku *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde*. Knjiga se odmah po objavi našla na udaru cenzure Kraljevine Jugoslavije jer se usudio progovoriti o nikakvim izgledima da državni unitarizam ikada zaživi. Kako nije bio opčinjen revolucionarnim načinima borbe protiv jugoslavenskoga-velikosrpskoga monarhizma koje je nudio ustaški pokret Ante Pavelića, Pilar je tražio odlučujuće korake prema uspostavi hrvatske državnosti u evolucijskim procesima.[1027]



Posljednja studija Ive Pilara *Immer wieder Serbien* iz 1933.

Ponavljajući se za Pilarom, Lukas je također uočavao da je spajanje nacionalnoga teritorija krajnje nepovoljno zbog nezavidnoga geopolitičkog smještaja:

> „Presudna činjenica za naš narod i razvitak leži u tome da nemamo jedinstvene geografijske cjeline, zaokružene prirodnim granicama, kojima bi bila omogućena naša unutarnja koncentracija bez većeg stranog utjecaja, već su zemlje središnjim planinskim sklopom odvojene, a sve je od njih sa stranim zemljama jednake građe povezana, pače što je kod toga najpresudnije ti dijelovi su mjestimice sa stranim geografijskim cjelinama jače privezani nego sa zemljama vlastitoga naroda, pa je tako omogućivana različita orijentacija i infiltracija tuđe krvi i tuđega duha."[1028]

[1027] To je Jonjićevo stajalište o evolucijskoj poziciji Ive Pilara spram hrvatske političke samostalnosti. Jonjić je elaborirao da je Pilarov pesimizam prema političkoj snazi hrvatskoga naroda generirao takvo mišljenje jer je bio svjestan da sile pobjednice Prvoga svjetskog rata nisu spremne korigirati versajski poredak, pa time ni mijenjati stvari u Jugoslaviji. Jonjić odbacuje pomisao da je Pilar prihvatio jugoslavenstvo, kako bi se naizgled činilo iz Pilarove berlinske knjige. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918. – 1933. Uvijek iznova Srbija – radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?", *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije* 5/2010., br. 9., 9-71.

[1028] F. LUKAS, *Hrvatska narodna samobitnost*, 74.

Lukasova polazišta za njegova geopolitička zapažanja donesena su 1925. u članku *Zbornika Matice hrvatske* povodom tisućite obljetnice hrvatskoga kraljevstva pod naslovom „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda". Znakovita je Lukasova dioba eseja na „zemlju" i „naciju", čime je upozorio da postoji nedvosmislena veza između geografije i provođenja nacionalne politike. Glavna smetnja ujedinjenju i po Lukasovu viđenju bila je razdijeljenost hrvatskih zemalja i jaka kulturna strujanja, koja su stoljećima dolazila izvana. Označavao je Zagreb i bansku Hrvatsku „hrvatskom Firenzom", nacionalnom središnjicom koja je neosvojena od Turaka zadržala atribute staroga hrvatskoga kraljevstva. Na tim područjima gdje se hrvatska ideja sačuvala netaknutom tinjao je stoljećima osjećaj hrvatske pripadnosti, koji se očitovao u moderno doba ponajviše u hrvatskom narodnom preporodu, Starčevićevu pravaštvu i kasnijem Radićevu seljačkom republikanizmu. Predstavio je to na ovaj način:

> „Zagreb i Hrvatska dali su raskomadanim i duhovno nepovezanim čestima Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine dušu i svijest nacije i od amorfnih čestica 'puka' stvorile su kolektivnu ličnost naroda sa svim kulturno-socijalnim specifičnim osebinama vlastitoga bića i vlastite individualnosti. Izvršivši ovu narodnu dužnost dobila je Banovinska Hrvatska i pravo jer se svako pravo gradi na vršenju dužnosti njoj i Zagrebu od svega naroda priznato, da ona predstavlja središte hrvatskoga naroda, a Zagreb žarište i metropolu hrvatske kulture."[1029]

Lukas je upregnuo geografiju u širenje hrvatske nacionalne ideologije. Podosta apstraktnu ideju nacije učinio je realnom i dostupnom preko zemljopisnih opisa i karata, koje pripadnike neke nacije razmjerno lako identificiraju sa svojim teritorijem. Time je hrvatsku povijest geografskim metodologijama smjestio u realni prostor, što je odlučujuće za razvoj diskursa o naciji i nacionalnom.[1030] Lukas je usto poduzeo i inicijative na planu organizacije kulture koje su trebale povezati hrvatski nacionalni prostor. Zajedno sa svojom desnom rukom, jednim od tajnika iz Matice Milom Starčevićem, osnovao je tridesetih godina mrežu pododbora Matice hrvatske. Ta je kulturna mreža trebala umrežiti hrvatske nacionalne teritorije i po njima širiti hrvatsku nacionalnu ideju u trenutku kada su razni beogradski režimi silom nametali integralni nacionalizam jugoslavenskoga tipa, niječući samo postojanje hrvatskoga naroda.[1031] Prostorni razmještaj nacionalnoga područja imao je veliki utjecaj na oblikovanje nacionalnoga diskursa i identiteta. Šufflay, koji se od Pilara i Lukasa kudikamo manje zamarao geopolitikom, pisao je 1928. da su Hrvati „granični ili graničarski narod". Nastanjen na križanjima zapadnoga racionalizma i istočnoga misticizma, *Mitteleurope* i Balkana, latinske i grčke vjeroispovijedi, hrvatski je narod branitelj zapadne civilizacije. Hrvatski nacionalizam je u takvom svjetlu i u toj ulozi, u svojoj biti, „apsolutno pozitivan".[1032] Šufflayevo graničarstvo hrvatskoga

1029 F. LUKAS, „Geografijska osnovica hrvatskoga naroda", 96.

1030 George WHITE, *Territory and Nationalism: Constructing group identity in Southeastern Europe*, Boston – Oxford 2000., 13.

1031 O Lukasovu i Starčevićevu stvaranju ogranaka i pododbora Matice hrvatske po hrvatskim gradovima V. ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 67.

1032 M. ŠUFFLAY, „Esej o Vjekoslavu Klaiću – značajke hrvatske nacije", *Izabrani politički spisi*, 84.

naroda je ipak povijesna kategorija, a ne politička činjenica, jer u zajedničkoj jugoslavenskoj državi hrvatski narod nije služio kao graničarski narod.

Hrvatski intelektualci nadahnuti Šufflayem, Pilarom i Lukasom, kada upotrebljavaju pojam „graničarstva" hrvatskoga naroda, razvijaju „kulturni nacionalizam" čija je namjera dovesti u pitanje legitimitet jugoslavenske nacije krvi i jezika. Šufflay je stavio povijesnu među hrvatskoga „kulturnog nacionalizma" na istočnobosansku rijeku Drinu kao „kulturnu granicu" zapadnoga i istočnoga kozmosa. U raspravama s engleskim novinarom i povjesničarom Wickhamom Steedom, Šufflay je predbacivao Robertu W. Seton-Watsonu kao jednom od „otaca Jugoslavije", da nije znao da „gradi zgradu nad ponorom dvaju svjetova". Besmislenost toga čina sastojala se u tome da se podignulo državu ne obazirući se na dugovječnu granicu vjere i kulture, čiji je „ponor dvaju svijetova stariji i od Hrvata i Srba na ovom tlu".[1033] Prema tome, Drina je povijesno-civilizacijska razdjelnica latinizma i bizantizma, vjerska granica katoličke i pravoslavne vjere i kulturna granica između Hrvata i Srba.[1034]

„Graničarstvo" hrvatskoga naroda poslije je steklo kultni status u NDH zajedno s Šufflayem kao ocem „novoga" hrvatskog nacionalizma, o kojima su ispisane mnoge stranice i napisan veliki broj tekstova. Milan Šufflay bio je posebno poštovan u NDH. Uz Antu Starčevića, jedan je od najspominjanijih autora o kojem je napisan lijepi broj studija u to doba. Budak je 16. veljače 1940. pisao za njega u *Hrvatskom narodu* da je bio „žrec i vidovnjak" novoga vala hrvatskoga nacionalizma. Šufflayeva albanologija i hrvatski nacionalizam, te suosjećanje s albanskim narodom pod srpskom vojnom okupacijom na Kosovu bili su trn u oku beogradskom središtu. Državni sud za zaštitu države optužio ga je 1921. da je htio „uskrznuti Tomislavovu državu", što je platio kaznom od tri i pol godine zatvora u Srijemskoj Mitrovici.[1035] Njegovo pisanje o „graničarstvu hrvatske kulture", o Drini kao granici vjera, civilizacija i naroda, dobilo je posebnu pozornost kada se ta kulturna granica preobrazila u političku granicu po „uskrsnuću hrvatske države". U mementu na veličinu i utjecajnost Šufflayovih misli, neimenovani je pisac za vrijeme NDH istaknuo da „kao prvu odlučnu činjenicu Šufflay uočava sudbonosnost one granične linije, na kojoj je puklo silno rimsko carstvo u dva dijela, linije na Drini, koja za vrijeme Jugoslavije doduše nije bila politička granica, ali je bila granica duhovna i kulturna."[1036]

Šufflay je, kao i drugi pripadnici „revizionističkih" nacija, s prijezirom popratio versajski poredak, koji su pobjedničke sile skrojile protivno „geopolitičkim silama".[1037] U geopolitici je vidio moćno oružje koje bi moglo oboriti nepravednu mu i neodrživu konstelaciju versajske Europe. Geopolitika je trebala pribaviti argumente protujugoslavenskom djelovanju i ojačati vitalnost hrvatskih nacionalnih težnji. Držeći se geopolitičkih postavki da se Kraljevina SHS rasprostirala na trima različitim

[1033] M. ŠUFFLAY, „Hrvati nisu kunići", *Izabrani politički spisi*, 236-238.

[1034] *Isto*, 236-238.

[1035] Cijeli broj lista *Ustaša* od 22. II. 1943. bio je posvećen Milanu Šufflayu. Više o recepciji Šufflayeva djela u NDH u: Darko SAGRAK, *Dr. Milan pl. Šufflay - hrvatski aristokrat duha*, Zagreb 1998., 178-213.

[1036] HR-HDA-832-MŠ, „Dr. Milan Šufflay", kut. 1., 1.

[1037] M. ŠUFFLAY, „Geopolitičke sile", *Izabrani politički spisi*, 172.

geopolitičkim cjelinama, jadranskoj, balkanskoj i panonskoj, odricao je na dugi rok održivost centralističkoga upravljanja državom koju su krasile takve geopolitičke podvojenosti. Šufflayev determinizam bio je jednostavan da jednostavniji nije mogao biti. Povijesni i geopolitički zakoni unaprijed su osudili na kratak život versajsko čedo u liku Jugoslavije. Tako jedan običan „geopolitički eksperiment" mora nužno nestati da bi se na njegovim razvalinama uzdignula nacionalna hrvatska država. Zloslutne su mu se prognoze obistinile, i to vrlo skoro, samo deset godina nakon njegova okrutnoga ubojstva. Tada se u travnju 1941. pred vanjskom najezdom i izjedana unutarnjim neslogama praktički preko noći raspala prema uzusima Šufflayeva hrvatstva zloglasna „versajska tvorevina".

Hrvatsko-srpski sukobi uistinu su pokazivali teritorijalnu prirodu spora. U mirnodopskom razdoblju, koje se poklapalo s međuraćem, sukobi su se, što je logično, događali na političkom i kulturnom području. Obje nacionalne politike privezale su moralno i osjećajno svoje narode uz iste prostore. Preklapanje i sudaranje tih zamišljenih nacionalnih područja koje su proizvele hrvatske i srpske moderne politike u istovjetnom fizičko-geografskom prostoru dovelo je do hrvatsko-srpskoga rata, rezultat čega su i teritorijalne težnje ustaškoga i četničkoga pokreta za Slavonijom, Banovinom, Kordunom, Likom, Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom. Rat se, u biti, vodio za „zapadne" i „istočne" granice srpske i hrvatske nacionalne države.

Drukčije su se odvijali susreti hrvatskoga nacionalizma i marksizma. Marksizam nije teritorijalna, nego univerzalistička i deteritorijalizacijska ideologija.[1038] U međuhrvatskim previranjima to je značilo da je hrvatski marksizam odustao od hrvatske suverenističke politike u korist jugoslavenskoga bratstva i jedinstva. Ustaštvo i partizanstvo ukrstili su snage oko ostvarenja hrvatskoga i jugoslavenskoga teritorijalnog okupljanja. Partizanski je pokret, s ciljevima obnove Jugoslavije i planetarnoga širenja komunizma, u ratnom programu zacrtao utapanje hrvatskih teritorija u jugoslavizmu i internacionalizmu.

Bosna i Hercegovina – jezgra hrvatske države (1941. – 1945.)

Povijesni prostori na kojima je hrvatski politički modernizam imao viziju izgraditi nacionalnu države hrvatskoga naroda teritoriji su stare Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zajedno s Bosnom i Hercegovinom, kojima je okvir udarila četverostoljetna osmanska prisutnost, te mletačko-habsburške Istre na zapadnom kraju. I Hrvatski sabor 1790. spominje povijesno pravo na tursku Bosnu. U kontekstu užega povezivanja s Mađarima Sabor iznosi da bi ono trajalo dok se „ne osvoje oni krajevi Hrvatske koji su u vlasti Turske i Venecije" (*eousque donec recuperatis quae a Turca et Veneto tenenturi Croatiae partibus*). Na isto se obraćao

[1038] Liberalizam je usprkos svojim univerzalističkim ciljevima, za razliku od marksizma, ipak više vezan za nacionalno-demokratsku državu, njezinu ideju egalitarizma te uz suvereni teritorijalni ideal. Nootens napominje da je za staroga liberala Johna Stuarta Milla određena kulturna pripadnost pretpostavka za liberalno i demokratsko uređenje društva. Genevieve NOOTENS, „Liberal nationalism and the sovereign territorial ideal", *Nations and Nationalism* 12/2006., br. 1., 35-50.

u svojoj apelaciji Hrvatski sabor iz 1861. godine: „uzučavanje pravah krune i države hrvatske na one njojzi od negda pripadajuće, nu nezgodnom vremenah odciepljene i turskom carstvu privoljene pokrajine, ovdje naročito napomene, da se ove pokrajine kod riešenja iztočnog pitanja opet trojednoj kraljevini pridružiti moraju."[1039]

Starčevićeve tvrdnje da su Muslimani „cviet hrvatskog plemstva", da su s Hrvatima katolicima, za razliku od Srba, govorili štokavskom ikavicom, te onodobna geopolitička shvaćanja da bez Bosne i Hercegovine nije moguće postojanje samostalne hrvatske države postavili su Bosnu i Hercegovinu u središte ratnih politika ustaškoga pokreta. Sve je to imalo pozadinu koja je sezala još u doba istočnoga pitanja. Onda je „antiturski osjećaj" polagano iščezavao u okolnostima dugotrajnijega mira jer se posljednji austrijsko-turski rat (1788. – 1791.) odvijao razmjerno davno. Tako nije bilo nemoguće da je Starčevićev pokret prihvatio mišljenje da su bosanskohercegovački muslimani etnički najčišći Hrvati, usprkos datosti da je hrvatska nacionalna kultura prožeta „antiturcizmom" pod utjecajem katoličanstva i povijesnoga sjećanja na „protuturske" ratove, koji su sveli hrvatsko kraljevstvo na *reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatiae.*

U živim kontaktima s Vitezovićevom ostavštinom, polihistor Vjekoslav Klaić pisao je o hrvatskim nacionalnim područjima nakon nagodbe 1868. i okupacije Bosne i Hercegovine 1878., kada Dalmacija i Bosna i Hercegovina nisu doživjele sudbinu da se ujedine s banskom Hrvatskom i Slavonijom. Ti udarci hrvatskoj politici koji su kočili nacionalno okupljanje hrvatskih zemalja nagnali su Klaića da se nastavi baviti nacionalno-teritorijalnim pitanjima. Klaićevi geografski doprinosi podudarali su se, nimalo slučajno, s 1878., godinom austrougarskoga okupiranja Bosne i Hercegovine. Klaić je bio načistu s time da je njezino priključenje Trojednoj Kraljevini posve razumljiva stvar s obzirom na povijesne pojedinosti, jer su „Bosna i Hercegovina nekoć pripadale kraljevini Hrvatskoj". Uočavao je geografsku složenost hrvatskoga razmještaja, koja bi mogla ostaviti trajno nepovoljne posljedice za život hrvatskoga naroda. Budući da je „slika zemlje naše veoma raztrgana i nepodpuna" i „da se jaz izmedju oba trokuta izpuni, trebalo bi zemlji hrvatskoj pridružiti Bosnu i Hercegovinu, tada bi bila zemlja naša zaokružena i kompaktna, te bi i u materijalnom i u duševnom obziru mogla liepo procvasti".[1040]

Vjekoslav Klaić, Fran Milobar, Stjepan Radić, Ivo Pilar i Filip Lukas držali su bosanskohercegovačko pitanje, u polustoljetnom povijesnom rasponu od austrougarskoga *Drang nach Osten* koji je donio okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. do međuraća u znaku jugoslavenske države, geopolitički ključnim za opstanak hrvatske države. Pilar je još prijelomne 1918. ocjenjivao „da Trojednica bez Bosne Hercegovine neima nikakvog izgleda, da se narodnopolitički, kao ni gospodarsko-politički održi".[1041] Jer je „Trojednica samo ljuska, a Bosna i Hercegovina su jezgra hrvatskih

[1039] Petar ŠIMUNIĆ, *Načertanije – tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike,* Zagreb 1944., 91, 94.

[1040] Vjekoslav KLAIĆ, *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine,* Zagreb 1878., 6.

[1041] I. PILAR [pseudonim Dr. Juričić], *Svjetski rat i Hrvati: pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata,* Zagreb 1915., 67.

zemalja i bez Bosne Hercegovine Trojednica nemože živjeti, niti se razvijati, nego se mora i u narodnom i u gospodarstvenom pogledu osušiti kao odsječena".[1042] U aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. nazirao je konačno ujedinjavanje svih hrvatskih zemalja u jednoj državi. Stoga se priklanjao mišljenjima koja su govorila da su politička djelovanja podređena prirodnim prostorima u kojima se odvijaju. U eseju iz 1924. inzistirao je na „diktatu geopolitičkog položaja", koji mora biti vodičem hrvatske politike. U vezi s tim, hrvatska politika mora znati da bez Bosne i Hercegovine nije ostvariva ideja hrvatske nacionalne države. Stoga je Pilar isticao potrebu ujedinjenja Dalmacije i Bosne i Hercegovine radi slabljenja srpskoga utjecaja u Bosni i Hercegovini i uopće na čitavome Balkanu.[1043] Pilarovo geopolitičko promišljanje o tim dvjema bivšim turskim provincijama latentno je prisutno u njegovoj misli sve do smrti. Napisao je tako u jednom pismu u listopadu 1928., nakon što je Radić stradao i u ozračju moguće „amputacije Hrvatske", da „Bosna i Hercegovina mora postati glavnom točkom naše politike, kao što je ona bila kroz cca 80 godina za srpsku politiku".[1044] Svakako su djela srpske inteligencije imale značajnu ulogu u opravdanju tih srpskih presezanja. Najvažnije je djelo u tome smislu napisao Cvijić u godini okupacije BiH 1908., studiju pod nazivom *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje*, u kojoj se kao nit provlači misao da su Bosna i Hercegovina ključne srpske zemlje.

Povjesničare Krunoslava Draganovića i Mladena Lorkovića kao i druge hrvatske nacionaliste nije zadovoljio sporazum 1939. između HSS-a i beogradskoga dvora. Cjelovita Herceg-Bosna nije ušla, kako su čeznuli, u granice Banovine, s obzirom na to da se poštovala „konfesionalna, a ne nacionalna granica".[1045] Nezadovoljstvo takvim teritorijalnim rješenjem iskazali su i drugi hrvatski nacionalisti, pa su hrvatski nacionalistički akademski klubovi na zagrebačkom sveučilištu donijeli deklaraciju o Bosni i Hercegovini koja se na pravaškim ideološkim osnovama slagala s ustaškom emigracijom o tome da je ona etnički gledano većinski hrvatska zemlja. Deklaraciju su osim muslimanskih studenata hrvatske nacionalne orijentacije potpisali i Hrvatsko akademsko društvo „August Šenoa", Hrvatsko katoličko akademsko društvo „Domagoj", Sveučilišni pododbor Matice hrvatske te Udruženje sveučilištarki.[1046]

Pavelić je sažeo svoje stavove prema Bosni i Hercegovini u jednom od svojih predratnih eseja, *Pojam Bosne kroz stoljeća*. Privrženost bosanskoj zemlji uvjetovali su dobrim dijelom i njegovo rođenje, odgoj i obrazovanje u tim krajevima. Afiniteti prema muslimanima i islamu općenito dolazili su od njegova školskoga obrazovanja u mektebu u Jezeru kod Jajca. Pavelićeva Bosna više je nego jasno „hrvatska zemlja". Njezini su muslimani „potomci hrvatskih bogumila", govore štokavskom ikavicom

[1042] I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 26-27.

[1043] I. PILAR, „Diktat geopolitičkog položaja", 122.-123.

[1044] Pilar je to napisao u pismu uredništvu *Hrvata*, datiranom 17. listopada 1928. godine. T. JONJIĆ, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918. - 1933. Uvijek iznova Srbija - radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?", 35.

[1045] M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.

[1046] Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. - 1941. (u ratu i revoluciji 1941. - 1945.)*, Zagreb 2012., 514-516.

kao i Hrvati katoličke vjere u bosanskim i hercegovačkim stranama, a pravoslavci su naseljenici tih zemalja, „Martolozi romanskog porijekla", kojima je Pavelić osporavao pripadnost srpskom etnosu.[1047]

Do osnivanja NDH postojala je duga tradicija promišljanja hrvatskoga nacionalizma o prostorima Bosne i Hercegovine. Poglavito je to osjetno nakon austrougarske okupacije 1878. i aneksije 1908., kada se na temeljima povijesnoga prava pozivalo na njezino ujedinjenje s Trojednom Kraljevinom.[1048] Ustaški pokret smišljeno je namjeravao Bosnu i Hercegovinu, iz nacionalne perspektive prošlosti ipak rubni prostor, postaviti u središte teritorijalne politike. Takva se politika osovila na barem četirima koncepcijama. Prva od njih temeljila se na Starčevićevu filomuslimanskom stajalištu da su muslimani nacionalno Hrvati i da su s Hrvatima katoličke vjere u Bosni i Hercegovini činili većinu njezina stanovništva naspram pravoslavnoga srpstva. Opće je rašireno mišljenje u NDH, ali i prije nje, da je štokavska ikavica jezična podloga zajednička muslimanima i katolicima Bosne i Hercegovine, što je Ćiro Truhelka (1865. - 1942.) obradio u svojoj studiji *Podrijetlo bosanskih muslimana.* Studiju u kojoj je muslimane vidio kao nerazdruživi dio hrvatskoga etniciteta objavio je 1934., a u NDH su mu je nanovo tiskali.[1049] Takvo stajalište gotovo da je imalo konsenzus unutar hrvatske nacionalne elite i ne bi se moglo pridavati jedino ustaškom pokretu i hrvatskim nacionalistima. Postojala je, naravno, spoznaja o tome da muslimani nisu masovno prihvatili hrvatsku nacionalnu misao, ali se vjerovalo da će u skorašnjoj budućnosti ipak postati dio hrvatskoga narodnog korpusa. Takav rasplet buduće nacionalne sudbine muslimana hranilo je hrvatsko opredjeljenje dijelova vodstva modernoga muslimanstva.

Drugo polazište slijedilo je geopolitičke utjecaje da je hrvatska država neostvariva bez Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački program ustaškoga pokreta strukturirao se tako na osnovama geopolitičke teorije, koja je trebala opravdati ustaško posezanje za Bosnom i Hercegovinom.[1050] Treća polazna točka oslikavala je položaj tadašnje hrvatske historiografije da je srednjovjekovna Bosna hrvatska zemlja. Nekadašnje zemlje koje su pripadale hrvatskom kraljevstvu pod nazivom *Croatia Turcica* i srednjovjekovne stare hrvatske župe Livno i Pliva dijelom su hrvatskoga povijesnog teritorija. U djelu Stjepana Radića povijesni teritorij hrvatskoga kraljevstva protezao se do rijeke Vrbasa, što su prikazivali novovjekovni engleski, njemački i francuski kartografi imenujući taj kraj Turskom Hrvatskom. Na temelju tih povijesnih saznanja izvodilo se hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu.[1051]

[1047] A. PAVELIĆ, „Pojam Bosne kroz stoljeća", *Spremnost*, br. 1., 1. III. 1942., 1-2.

[1048] S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908. Milobar desetljeće prije raspravlja o hrvatskom pravu na Bosnu i Hercegovinu; F. MILOBAR, *Die Bosnien und Kroatische Statten*, Zagreb 1896.

[1049] Ć. TRUHELKA, *Studije o podrijetlu*, 14.

[1050] I Jelić-Butić primjećuje važnost geopolitičkih nazora za programiranje ustaške politike prema Bosni i Hercegovini. F. JELIĆ-BUTIĆ, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske", 669.

[1051] S. RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, 29-30.; Lopašićevo djelo iz 1944., nastalo u NDH, o Bihaću i Bihaćkoj krajini skreće pozornost na hrvatstvo toga kraja i njegovih muslimana. Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb 1944.

Koliko su ta povijesna područja važna za nacionalnu mitologiju potvrđuje i rašireno vjerovanje da se kralj Tomislav 925. godine okrunio na Duvanjskom polju.[1052] U vezi s tim, u NDH se posebice uzdizalo Tomislavovo kraljevstvo kao krunski dokaz da je središte srednjovjekovnoga hrvatskoga kraljevstva bilo na teritorijima nekadašnje osmanske Bosne, opravdavajući time širenje novouspostavljene hrvatske države na dotična područja. Pavelić je hoteći Hrvatsku proglasiti kraljevinom zahtijevao od vojvode od Spoleta da se kruni na Duvanjskom polju, što je dao na znanje talijanskom poslaniku Raffaeleu Casertanu krajem travnja 1941. godine.[1053]

Posljednje, četvrto polazište jedno je od najrazvikanijih u kulturnoj propagandi ustaškoga režima – granica na rijeci Drini. Granica na Drini stoljetna je granica, još od kasnorimskih vremena i podjele rimskoga imperija dijelila je Zapad i Istok, glavna je logika toga razmišljanja. U hrvatskoj političkoj kulturi pojavila se onda kada je Drina poslije 1878. postala istočna granica Austro-Ugarskoga Carstva. Ivo Pilar je tijekom boravka u Bosni i Hercegovini (1900. – 1920.), kao hrvatski nacionalist, u svojim konsideracijama svrstavao Bosnu i Hercegovinu u buduću hrvatsku državu na južnim stranama Monarhije. Granicu na Drini postavio je tako kao hrvatski bedem prema mladoj srpskoj državi na istoku. I nakon smrti Monarhije, u vrijeme srpsko-hrvatskih antagonizama, kolala je ideja koju je Šufflay najodlučnije zastupao, da se ondašnja Kraljevina SHS podijeli napola, čime bi razdjelnica dviju polovica išla Drinom, starom granicom katoličanstva i pravoslavlja.[1054] I tijekom Drugoga svjetskog rata Aleksandar Seitz je spominjao da je nakon Račićevih pucnjeva na Radića i drugove u beogradskom parlamentu „Drina postala vječnom granicom između istoka i zapada, zla i dobra, Srbije i Hrvatske".[1055] Drinom se u ratu, pišući pod njemačkom okupacijom Beograda, pozabavio pisac i diplomat Ivo Andrić (1892. – 1975.) svojim glasovitim romanom *Na Drini ćuprija*, objavljenome 1945., u kojem je svojom metaforom o mostu pobijao ideju Drine kao granice dvaju rastavljenih svjetova. Andriću je drinski most, što ga je izgradio Mehmed-paša Sokolović u 16. stoljeću, most koji ne samo da povezuje Bosnu sa Stambolom, nego veže i srpske krajeve zapadno i istočno od rijeke Drine. Bez obzira je li Andrićeva motivacija služila za to da se njegovo djelo suprotstavi ideologiji hrvatskoga nacionalizma i njezinoj filomuslimanskoj noti ili ne, teško da na njegovo književno bavljenje Drinom nisu utjecala suvremena zbivanja. Tim više što je Andrić svoj povijesni roman pisao uzimajući za temelj radnje srpsko-muslimanske (turske) odnose u presjeku od puna četiri stoljeća, čiji su se napeti odnosi ponovno aktualizirali u ratno doba, i to baš u zonama Podrinja.[1056]

Ta je granica na Drini imala u plamenu rata prije svega vojnopolitičko značenje, krucijalno za razbijanje četničkoga i partizanskoga pokreta na područjima NDH. Da

[1052] B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 100.

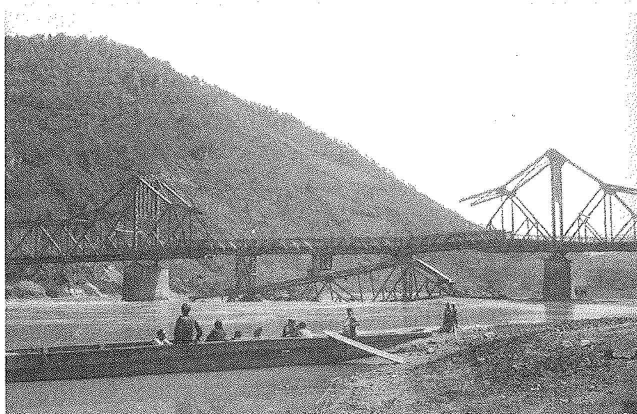
[1053] A. PAVELIĆ, „Pojam Bosne kroz stoljeća", 1-2.

[1054] D. SAGRAK, *Dr. Milan pl. Šufflay*, 211.

[1055] A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 138.

[1056] Ivo ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija* (1945.), Beograd 1971.

je Drina granica svjetova našlo je mjesta, dakako, i u političkom diskursu. U govoru o vanjskopolitičkom položaju NDH spomenuo ju je ministar Lorković 24. veljače 1942. na zasjedanju Hrvatskoga državnog sabora o vanjskoj politici.[1057] Osim toga, morala je i očeličiti savez između „Hrvata katolika i Hrvata muslimana" da bi NDH mogla ugušiti četničku i partizansku pobunu na svojim područjima. Drinska se granica trebala suprotstaviti srpskom stanovništvu koje je živjelo u prečanskim krajevima, zapadno od Drine, i njihovim zahtijevanjima u ratnim deklaracijama četničkoga pokreta za uspostavu srpskih nezavisnih jedinica na područjima pod nominalnom vlasti NDH.[1058]



Ratom oštećeni most na Drini kod Zvornika (HR-HDA-SDS-1561, Ratna šteta, sign. NL 07088.)

Geografu Nikoli Peršiću Drina nije jedna od mnogih običnih rijeka, nego „pogranična rieka dviju geopolitičkih cjelina, kulturnih i narodnih područja".[1059] S obzirom na to da se NDH hrvala u ratnom sukobu i s partizanstvom, granica na Drini u njezinoj je intelektualnoj i kulturnoj javnosti i brana prodiranju boljševičkoga komunizma. Drinski limes trebao je upućivati na srpsko „došljaštvo" zapadno od njega i tako omogućiti legitimizaciju politike protiv srpskoga otpora na područjima NDH.

U Drugom svjetskom ratu, kada je Bosna i Hercegovina postala prvim žarištem ratnih zbivanja na jugoistočnim bojištima Europe, Lukas 1942. objavljuje tekst „Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu". Njegov članak dio je širih nastojanja sarajevskoga društva Napredak da se napiše „povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine", koja su zaživjela još 1936., a dovršena su pod uredništvom Krunoslava Draganovića 1942. godine. Osim toga zbornika, u planu su bila još dva, *Bosna i Hercegovina od 1463. do 1878.* i *Bosna i Hercegovina od 1878. do danas*, ali zbog propasti NDH nikada nisu ugledala svjetlo dana.[1060] Lukasov članak još je jednom potvrdio usredotočenost hrvatskoga nacionalnog pitanja na Bosnu i Hercegovinu u ratno doba. Međutim, da se Bosna i Hercegovina pretvori u jezgru

---

[1057] Ivan SOFTA, „Čišćenje Iztočne Bosne", *Spremnost*, br. 14., 31. V. 1942., 3. „Kad smo se primakli Drini i kroz proplanke ugledali smo njezine prve valove, nastalo je neopisivo veselje izraženo sa krikom: Drina!, Drina!!!"; Nikola PERŠIĆ, „Drina najprirodnija granica", *Spremnost*, br. 32., 4. X. 1942., 3.

[1058] Vidi npr.: Stevan MOLJEVIĆ, *Homogena Srbija*, Nikšić 1941., a detaljnije o četničkom ideološkom ratnom programu u početnim poglavljima knjige: Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945.*, Zagreb 2002.

[1059] N. PERŠIĆ, „Drina najprirodnija granica", 3.

[1060] Krunoslav DRAGANOVIĆ (ur.), *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine*, Zagreb – Sarajevo 1942., 1.

nacionalnoga područja, trebalo je zaratiti sa srpskim nacionalizmom, koji se sudarao s hrvatskim nacionalizmom na tom istom prostoru, tvrdeći ustrajno da su to i „srpske zemlje". Stoga ti krajevi postaju poprište najžešćih sukoba hrvatsko-srpskih nacionalnih politika u Drugom svjetskom ratu, sve da bi se utvrdila granica između dviju nacija pod vodstvom ustaškoga i četničkoga pokreta. U duhu toga, vlasti NDH namjeravale su u Banjoj Luci nakon završetka rata stvoriti novi glavni grad, zbog njezina geostrateškoga položaja središta NDH. Ideja o Banjoj Luci kao glavnom gradu Hrvatske nastala je još prije Drugoga svjetskog rata. Određeni koraci napravljeni



Domobranska pukovnija kod Mostara godine 1943. (HR-HDA-SDS-1561, Zbirka NDH, sign. NL04066)

su i kada je poglavnik Ante Pavelić 29. travnja 1941. odlučio onamo smjestiti potpredsjedništvo vlade na čelu s Osman-begom Kulenovićem, ali je zbog sigurnosnih razloga u studenom iste godine povučeno natrag u Zagreb.[1061]

U NDH je zanimanje za Bosnu i Hercegovinu još više poraslo nakon Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941., kada su nemali dijelovi Dalmacije prešli u ruke Kraljevine Italije. Tada se u ustaškoj propagandi pokušavalo ublažiti negativne reakcije na taj događaj skretanjem javne pozornosti na važnost teritorijalnih dobitaka u Bosni i Hercegovini.[1062] U takvu rasporedu teritorijalnih snaga Bosna i Hercegovina postaje „srce" hrvatske nacionalističke države. Posljedica toga bila je da su se glavne ratne operacije odvijale na tom području, ondje se sudaraju tri sukobljene nacionalne

[1061] Vatroslav MURVAR, „Banja Luka – glavni grad Nezavisne Države Hrvatske", *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1942., 21-26; N. PERŠIĆ, „Idealno središte Hrvatske – Banja Luka u prošlosti i sadašnjosti", *Spremnost*, br. 7., 10. IV. 1942., 9.

[1062] F. JELIĆ-BUTIĆ, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske", 669.

ideje, hrvatski, srpski odnosno jugoslavenski nacionalizam, čiji su nositelji borbeni pokreti ustaša, četnika i partizana.

U pogledu promišljanja nacionalnoga teritorija gotovo se ni za dlaku ne razlikuju osvrti Vjekoslava Klaića (1878.), Frana Milobara (1896.), Ive Pilara (1918.), Filipa Lukasa (1925.) i Mladena Lorkovića (1939.). Spajanje nacionalnih teritorija, povijesne Dalmacije, Slavonije i Hrvatske skupa s Bosnom i Hercegovinom, neprekidna je težnja u razvoju moderne hrvatske nacije od 19. stoljeća, tako da je NDH onakva kakva je nastala 10. travnja 1941. dugovala svoj teritorijalni izgled aspektu hrvatske intelektualne tradicije koji je promišljao teritorijalni prostor hrvatske nacije. Pritom ni stvaranje Kraljevine SHS/Jugoslavije nije uništilo ukorijenjene mentalne karte hrvatskoga nacionalnog teritorija onako kako je zamišljan mnogo prije 1918., što se najbolje dalo opaziti u djelima nacionalnih ideologa Lukasa, Pilara i Šufflaya. Pilar i Lukas opisivali su koja bi to područja morala ući u hrvatske nacionalne teritorije, a Šufflay je iz istoga tog teritorija izvodio hrvatski identitet, identitet graničarskoga naroda koji je tijekom dugih stoljeća branio Zapad od Istoka.[1063]

Kako do 1941. hrvatskom narodu nije pošlo za rukom da ima svoju državu, geopolitička škola i širenje svijesti o nacionalnom teritoriju nisu se razvijali pod državnim pokroviteljstvom kao u Italiji i Njemačkoj, nego entuzijazmom nekolicine intelektualaca privrženih hrvatskoj nacionalnoj misli. Njihovo preuzimanje njemačke geopolitičke logike dijelom je utjecaj školovanja na sveučilištima germanskoga kruga, a dijelom i zajedničkoga hrvatsko-njemačkog nepristajanja na versajske diktate. Hrvatsko se pitanje preko njihovih razglabanja pretvorilo u geopolitičko pitanje. Hrvatska geopolitika bila je protkana dvjema pretpostavkama (1918. – 1945.), kojoj su glavne impulse davali misli Pilara, Šufflaya i Lukasa: da hrvatske države nema bez Bosne i Hercegovine te da je Jugoslavija, ta važna karika versajske Europe, „umjetna tvorevina" kojoj su geopolitičke zakonitosti predviđale skoru propast.

Muslimansko pitanje

Bosanskohercegovački muslimani nisu mogli na osnovi svoje kulture unići u hrvatsku naciju. Zato je odlučan moment za priključak u tabor hrvatske nacije njihovo rasno-etničko jedinstvo s katoličkim Hrvatima. Ratno savezništvo Hrvata katolika i muslimana protiv Srba simbolizirala je izreka „krv je progovorila". U ratno vrijeme kulturna definicija nacije povlači se radi potrebe simbioze katoličko-muslimanske nacije i zahtjeva da se udovolji njemačkomu savezniku. Za dokaz muslimansko-hrvatske rasne sličnosti služila je naširoko popularna rasna antropologija, podatcima o fizičko-antropološkoj sličnosti muslimana i katolika Hrvata.[1064] Susretljivost hrvatske nacionalne misli prema muslimanima priskrbio je još Ante Starčević tvrdnjom da su Hrvati narod triju vjera, katoličke, muslimanske i pravoslavne. Starčević je iznosio

[1063] M. ŠUFFLAY, *Izabrani politički spisi*, 75-76.

[1064] Za obrazloženje npr.: Ć. TRUHELKA, *Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1941.; M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.

da „Muhamedovci Bosne i Hercegovine s turskom, muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima".[1065]

Prije nastupa modernih političkih pogleda u drugoj polovini 19. stoljeća tradicionalna hrvatska politika odisala je snažnim protumuslimanskim nabojem. Razlozi negativnoga držanja prema islamu stečeni su iskustvom protuturskih ratova, koji su se na hrvatskim prostorima odvijali tijekom gotovo tri stoljeća. Valja tome dodati i katoličko, kršćansko poimanje također nimalo prijateljski raspoloženo spram „muhamedanske" vjere. Starčevićeva je zasluga da je to svojim političkim modernizmom izmijenio. U Starčevićevu orijentalizmu osjećao se dah liberalizma njegova doba, čime je s hrvatskih zemalja maknuo pečat *Antemurale Christianitatis* nastao u stoljetnim protuturskim ratovima. Povjesničar orijentalist Hazim Šabanović (1916. - 1971.) ustvrdio je 1941. u skladu s tim da je:

> „Dr. Starčević našao smionosti obračunati se s tradicionalnim gledanjem dotadašnjega hrvatskoga naobraženoga svieta na život u Bosni i počeo rušiti pregrade koje je politički razvoj digao između kršćanskih i muslimanskih Hrvata; Starčević je razbio privid, da je prieko u Bosni zavjetni dušmanin, on je gasio aureole krilatica kao što su predzidje kršćanstva, za križ častni i slobodu zlatnu i tvrdio da odanle ne prieti opasnost za narodnu slobodu Hrvata".[1066]

S iznimnim se divljenjem odnosio prema proroku Muhamedu i islamu, ulozi Osmanskoga Carstva i mjestu bosanskih muslimana u osmanskoj balkanskoj politici. Bio je oštro protugermanski raspoložen pod dojmom, kojega je na njega ostavilo zavođenje bečkoga neoapsolutizma, sa zaključkom da su Hrvati bolje živjeli pod turskim gospodarom nego pod katoličkim Habsburgovcima. Kao djeca svojega vremena, Starčević i ostale hrvatske elite iz druge polovine 19. stoljeća baštinili su kulturtregersku misiju koju je Beč imao na širokim prostranstvima „od Danziga do Trsta, od Hamburga do Bagdada", kako se ironično rugao Miroslav Krleža.[1067] Tek se preko toga da shvatiti Starčevićev kroatizam kao rubni odvojak „bečke civilizacije", koji u svojim pogledima na istok, prema Bosni, prema muslimanima i islamu, naginje nacionalizaciji muslimana u hrvatskom duhu, prenoseći im na taj način vrijednost zapadne građanske kulture u vidu hrvatskoga nacionalizma. Starčević je tako bio apostol liberalno-građanske kulture 19. stoljeća. U svojim razmatranjima o muslimanima kao nacionalnim Hrvatima htio je muslimane osloboditi čvrstih okova njihove tradicije, u čijem je središtu islamska vjera. Isključivo se prihvaćanjem hrvatske nacionalne ideje muslimani mogu približiti modernim tekovinama zapadne kulture. Od njih se prema liberalnom nauku vjerske tolerancije ne traži da se obrate na katoličku vjeru, nego da se okrenu modernoj religiji, ovozemaljskom kultu nacije.

[1065] Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, (II. izd.), Zagreb 2002., 51.

[1066] Hazim ŠABANOVIĆ, „Starčević i muslimani", *Krv je progovorila: razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942., 97. Izvorno je tekst objavljen u *Novom beharu* 1941. godine.

[1067] M. KRLEŽA, „Bečke varijacije", 364.

Muslimansko se pitanje nametalo u svjetlu geopolitičkih teorija ustaškoga pokreta i hrvatskih nacionalista, prema kojima se bez Bosne i Hercegovine ne može ni zamisliti hrvatska država. Slijedeći svojega duhovnog oca, starčevićanac Mile Budak pisao je 1934. kao politički emigrant u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu* da su „bosanski muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati".[1068] Muslimani su taj jezičac na vagi u Bosni i Hercegovini koji je odnosio prevagu nad Srbima u hrvatsku korist. Budak je, uzimajući Bosnu za „srce hrvatske države", u ciljevima djelovanja srpsko-muslimanskoga društva Gajret u doba monarhističke diktature vidio jednu od strategija Karađorđevićeva režima za srbizaciju Bosne i njezinih muslimana, koja bi trebala biti središnja točka prijepora u nadolazećim hrvatsko-srpskim sukobima.[1069]

Jedan od hrvatskih nacionalista islamske vjere iz prohrvatske *Muslimanske svijesti*, Munir Ekremov Šahinović, ponavljao je 1938. da su:

> „Muslimani istovietni s Bosnom, da od njih zavisi da li su Bosna i Hercegovina hrvatske ili nisu, od njih zavisi da li će se ove dvie najbogatie hrvatske pokraine moći u budućnosti smatrati kao neosporno narodno područje ili neće (...) U političkom pogledu pak radi se o tomu čija je Bosna i Hercegovina: ako su bosansko-hercegovački muslimani Hrvati, onda su to zemlje hrvatske, ako nisu Hrvati, onda hrvatska politika nema osbiljnih izgleda za trajne uzpjehe u ovim zemljama".[1070]

Tako se hrvatstvo muslimana dovodilo u tijesnu vezu sa shvaćanjem da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, jer se smatralo da je stara kraljevina Bosna, po etničkom sastavu, hrvatsko kraljevstvo koje su Turci zauzeli 1463. i potom ondje islamizirali sebi podčinjene patarene i katolike.[1071] Takva su razmišljanja široko otvarala vrata prihvaćanju muslimana Bosne i Hercegovine pod okrilje modernoga hrvatstva. Nakon 1878., koja je donijela austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine, to se osobito aktualiziralo. Godine 1916. Hrvatski sabor priznao je islam kao vjeru ravnopravnu drugim tradicionalnim vjerama na područjima banske Hrvatske, tom je prilikom prihvaćen i zakon o priznanju islama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Zaključci Ante Starčevića doneseni 1850-ih, kada je na dnevni red izbilo tzv. istočno pitanje u europskoj politici, zatim dolazak austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu te zakonska odredba Hrvatskoga sabora iz 1916. osjetan su zaokret u shvaćanju islama u hrvatskoj kulturi i politici novijega doba, u čemu je pravaški pokret služio kao most banske Hrvatske prema bosanskohercegovačkim muslimanima, imajući u tome zaokretu neprijepornu ulogu pretkraj 19. i na početku 20. stoljeća.[1072]

Veoma su znakovita zapažanja toga zaokreta kod arheologa Ćire Truhelke, koji 1934. donosi drukčiju ocjenu osmanske vladavine od one tada uvriježene:

[1068] M. BUDAK, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*, 1934., 35.

[1069] *Isto*, 112.

[1070] Munir EKREMOV ŠAHINOVIĆ, „Muslimani u prošlosti i budućnosti hrvatstva", *Krv je progovorila*, 27. Tekst je izvorno objavljen u *Zborniku hrvatske omladine Herceg-Bosne*, Zagreb 1938.

[1071] *Isto*, 35.

[1072] Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 31-47.

„Već prije dvadeset godina kušao sam braniti Turke od objede koja se provlači kroz sve školske povijesne knjige da su oni kao osvajači bezobzirno i okrutno pobijeđenima oduzimali zemlju i imovinu, obarali kršćansku kulturu, silom isturčili narod, nametali mu svoj jezik i lišavali ga etničkih obilježja njegove narodnosti. Na osnovi bogate a do onda nepoznate arhivske građe dubrovačkog arhiva dokazao sam, da Osmanlije ne samo što nisu dirali u narodni jezik, nego je hrvatski jezik ostao u Bosni službenim jezikom uprave, dočim se turski ograničavao na šerijatsko sudovanje, a arapski na vjersko područje."[1073]

Hrvatski političari i inteligencija, bez obzira na to kojem taboru pripadali, u golemoj većini sve do 1945. usvajaju Starčevićev stav o muslimanima kao pripadnicima hrvatske nacije. Posebno su se u tome isticali sljednici pravaške ideje, hrvatski nacionalisti i sam ustaški pokret. Prihvaćala je to i muslimanska inteligencija školovana uglavnom na zagrebačkom i drugim sveučilištima Monarhije (1878. - 1918.), koja se poslije nametnula kao vodeća struja modernoga muslimanstva.[1074] Uspostavom NDH dospjeli su njezini pripadnici na visoke položaje u ustaškom režimu (Ademaga Mešić, Džafer Kulenović, Mehmed Alajbegović, Hakija Hadžić, Osman Kulenović, Munir Ekremov Šahinović).

Ti muslimanski „liberali" prihvatili su zapadne vrijednosti i zapadni način života, nacionalno načelo i sekularizam, te su predlagali da se muslimani oslobode slijepe privrženosti vjerskoj tradiciji islama da bi uhvatili korak s modernom civilizacijom. Takvim su se razmišljanjima opirali vjerski prvaci i muslimani donjih slojeva, koji su u islamu vidjeli središnju orijentacijsku točku bosanskohercegovačkih muslimana. Njima su strah pobuđivale „kristijanizirane" nacionalne ideje Hrvata i Srba, čije bi prihvaćanje moglo prouzročiti otpad od islama i nehotični prijelaz na kršćanske vjeroispovijedi. U tom muslimanskom vjerskom konzervativizmu zrcalio se doživljaj da je nacionalna ideja kršćansko učenje koje nema nikakve veze s islamom niti mu je kao takvo uopće prihvatljivo s obzirom na to da ugrožava duhovno biće muslimana.[1075]

O muslimanima su podosta pisali članovi hrvatske inteligencije prve polovine 20. stoljeća. Živjeli su u dubokom uvjerenju da muslimani imaju hrvatske etničke korijene, što je neizostavni dio njihovih promišljanja o perspektivama hrvatsko-muslimanskih odnosa. Slijedeći Starčevićevu zaokupljenost muslimanima, bave se njima, njihovim običajima, kulturom, jezikom i poviješću. Tu naklonost prema muslimanima preuzimaju i brojni katolički intelektualci pišući o njihovoj pripadnosti hrvatskom narodu. Time stječu i određeno razumijevanje i poštovanje prema islamskoj vjeri, i to baš oni s iskustvom živih dodira s muslimanskom sredinom kao što su Ivo Pilar, Ćiro Truhelka, ali i Krunoslav Draganović[1076], Feliks Niedzielski[1077] i Čedomil Čekada, koju su svi rodom s bosanskohercegovačkoga prostora.

[1073] Ć. TRUHELKA, *Studije o podrijetlu*, 8.

[1074] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 61.

[1075] *Isto*, 65-66.

[1076] Uglavnom, što se tiče rasne antropologije, prenosi Truhelkine spoznaje. Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Herceg-Bosna i Hrvatska* (1940.), Split 1991., 51.

[1077] F. NIEDZIELSKI, „Život i običaji bosanskih muslimana" (1934.), *Socijalni nauk, društvo i država*, 181-207.

Knjiga Frana Milobara iz 1898. *Bosnien und das kroatische Staatsrecht: eine historisch-juridische Studie* uglavnom se držala sage o hrvatskom državnom pravu, samo se usputno dodirujući etničkoga pripadanja muslimana Hrvatima. Polihistor Pilar krenuo je nakon njega drugim putovima dokazivanja pripadnosti muslimana hrvatskom etnikumu, proširujući građu crpljenu na „kulturno-historijskim, na vjersko-historijskim i antropološkim spoznajama".[1078] Nakon uspostave jugoslavenske države, kada je spomen Milobarova hrvatskoga državnog prava nosio atavističke prizvuke, Pilar i Truhelka počinju iznositi dva nova snažna argumenta u prilog hrvatskoga etničkog pripadanja muslimana: zajednički jezik i rasno-antropološku sličnost katolika Hrvata i muslimana Bosne i Hercegovine. Za razliku od Srba, muslimani i Hrvati katolici Bosne i Hercegovine govore u najvećem dijelu štokavskom ikavicom, pri čemu se među muslimanima mogu pronaći čak i drevni jezični ostaci izumrle čakavštine, što se kod Srba ne može pronaći ni u natruhama.[1079]

Dinko Tomašić ustao je 1938. u sarajevskom *Napretku* tekstom „Autohtona kultura i nacionalizam" protiv učestaloga vezivanja katolicizma i hrvatstva, jer se time podiže zapreka muslimanskomu pristupanju hrvatskoj naciji. U zamjenu takvu poimanju hrvatstva izložio je nacrt hrvatskoga seljačkoga nacionalizma, koji bi se postavio na autohtonističkim osnovama. Kaže Tomašić „da su kod Hrvata baš elementi one kulture koja je postojala još prije katolicizma uzeti kao podloga najjačeg i najvećeg hrvatskog političkog i društvenog pokreta, a prema tome i kao podloga hrvatskoga pučkog nacionalizma". Želi time da se za „bazu hrvatskog nacionalizma uzme vjerski indiferentizam i da se vrati na pretkršćanske autohtone kulturne inspiracije". Sve zato, barem tako misli Tomašić, da bi se muslimani Bosne i Hercegovine lakše pridružili hrvatskomu nacionalnom življenju. Takvo Tomašićevo promišljanje nailazi na osudu katoličkih krugova u Sarajevu koje je predstavljao vrhbosanski kanonik Čedomil Čekada (1896. - 1981.), ali s tom bitnom razlikom da se oni otvoreno i pomirljivo postavljaju prema muslimanima i njihovoj vjeri jer ih smatraju sastavnim dijelom hrvatskoga naroda.

Čekada je kao tajnik nadbiskupa vrhbosanskoga Ivana Šarića razumijevao muslimansko-katoličke odnose na takav način da je zabilježio da se tu radi o „jednom hrvatskom kulturno-nacionalnom problemu", koji se da razriješiti uz pomoć principa „paralelizma i separacije", međusobnim poštovanjem i uvažavanjem dviju vjera. U vjersko-kulturnim pitanjima vladali bi principi odvojenosti dviju vjerskih skupina, a katolici i muslimani zajedno bi nastupali u nacionalno-političkim i ekonomskim pitanjima u kraljevskoj Jugoslaviji. Premda ne bježi od toga da je katolicizam imao i „historijski i ideološki" veliku i nadasve pozitivnu ulogu u povijesti hrvatskoga naroda, Čekada se ograđuje od „ekskluzivnoga katolicizma" koji bi zatvorio vrata suradnji s muslimanima i u vezi s time jedino katolike smatrao nacionalnim Hrvatima. Čekadino je mišljenje da i jedna i druga vjera mogu biti od pomoći u obrani od svjetovnjačkoga liberalizma i sve raširenije pojave vjerske ravnodušnosti. Upravo je

[1078] I. PILAR, *Južnoslavensko pitanje*, 105.

[1079] Ć. TRUHELKA, *Studije o podrijetlu*, 5-16.

to zajedničko tlo obostranoga djelovanja na kojem može doći do zajedništva muslimana i katolika Hrvata.[1080]

Uime tih načela, Čekada ističe 1938. da su: „bosanskohercegovački muslimani u etničkom pogledu integralan dio hrvatskoga naroda; i po zemlji, i po krvi i po jeziku. Moramo im dakle dati mjesto koje ih ide u cjelini našega narodnoga života, po pravdi i solidarnosti". I usto traži da se afirmiraju obje vjere na temeljima vjerske slobode, ali bez toga da se zazivaju ateistička svijest i poredak sekularizma, kako to predmnijeva Tomašić.[1081] U polemiku se uključila i *Hrvatska straža* protiv Tomašića, u kojoj su članovi organiziranoga katoličkoga pokreta s Čekadom odbijali poistovjetiti hrvatsku naciju s katoličkom vjerom, pokazujući spremnost da se muslimani prime u hrvatski nacionalni korpus. Čekada zato predbacuje Tomašiću slijedeće:

> „Međutim, mi nikako ne dijelimo u tom pogledu mišljenje Dr. Tomašića, ni ukoliko on katolicima bez pridržaja i bez distinkcije pridaje tezu o apsolutnom identifikovanju hrvatstva i katolicizma, ni u koliko on, više virtualno, sugerira hrvatskoj javnosti da za bazu hrvatskog nacionalizma uzme vjerski indiferentizam i vrati se na pretkršćanske „autohtone" kulturne inspiracije".[1082]

Zbornik posvećen podrijetlu bosanskohercegovačkih muslimana tiskao se 1942. pod naslovom *Krv je progovorila*, što je davalo temelja ratnom savezu Hrvata katolika i muslimana. I jedni i drugi prikazuju se kao starosjedilačko stanovništvo u krvnom srodstvu u odnosu na doseljene pravoslavne skupine na područja Bosne i Hercegovine. Truhelkine i Pilarove ocjene o muslimansko-katoličkom srodstvu i doseljenom pravoslavnom stanovništvu bile su tako intelektualni temelji za katoličko-muslimanski savez u Drugom svjetskom ratu.

Mladen Lorković, član ustaškoga pokreta i povjesničar, pozivao je da se odbaci tradicionalna slika moderne povijesne znanosti u Hrvata, kojom vladaju prikazi nacionalne povijesti prema oštroj razdjelnici kršćanstvo – islam. Lorković je zahtijevao reviziju hrvatske kulture, koja je trebala u novom izdanju ovjekovječiti jedinstvo „kršćanskih i islamskih Hrvata". Moraju se već jednom napustiti jednosmjerni prikazi o protumuslimanskom hrvatstvu i progovoriti o „tragičnom rascjepu Hrvata", koji su krvarili „za dvije suprotne univerzalne ideje". Tu hrvatsku „nacionalnu tragediju" iskoristili su „nehrvatski elementi" koji su se naselili na hrvatskom etničkom prostoru, pri čemu je Lorković smjerao na vlaške i srpske skupine.[1083]

Dana 28. lipnja 1921. Jugoslavenska muslimanska organizacija poduprla je s dvadeset tri glasa svojih zastupnika centralistički Vidovdanski ustav i radikalsko-demokratsku vladu, što je zajedno s osam glasova albanskoga Džemijeta bilo odlučujuće za prihvaćanje toga ustava. Zauzvrat je Jugoslavenska muslimanska organizacija tražila, među zahtjevima za muslimansku vjersko-prosvjetnu autonomiju,

[1080] Čedomil ČEKADA, „Katolici i muslimani – jedan hrvatski kulturno-nacionalni problem" (1938.), *Katolički univerzalizam i narodni interesi*, 145-159.

[1081] *Isto*, 145-149, 156.

[1082] *Isto*, 149.-150.

[1083] M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 57-58.

šerijatske sudove i ravnopravnost islama u državi, ustupke pri agrarnoj reformi begovskih posjeda i očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine,[1084] i to prema tzv. turskom paragrafu iz članka 135. Ustava, kojim su se vlasti obvezale da će prilikom administrativnih podjela nove države poštovati stare vanjske granice u kojima je Bosna i Hercegovina ušla u Kraljevinu SHS te očuvati šest starih austrougarskih okruga (Sarajevo, Banja Luka, Bihać, Travnik, Mostar, Tuzla). No, kada je kralj Aleksandar donio 26. lipnja 1922. ukaz o podjeli države na trideset tri oblasti, od obećanja i teritorijalne kompaktnosti Bosne i Hercegovine nije ostalo ništa, što je u jedinoj politički organiziranoj snazi muslimana unijelo razdor između onih koji su zazivali povratak na autonomistički program i odlazak u oporbu i onih koji su inzistirali da se Jugoslavenska muslimanska organizacija ne povlači iz vladajuće radikalsko-demokratske skupštinske većine predsjednika vlade Pašića.[1085]

Idući upravni preustroj izveden je u razdoblju Aleksandrove diktature zakonskom odlukom od 3. listopada 1929., kada je država razbijena na devet banovina. Podjela se više nije osvrtala na granice povijesne pokrajine Bosne i Hercegovine, nego je ujedinjavanjem područja Bosne i Hercegovine sa srpskom većinom iz Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore (Drinska i Zetska banovina), jednim većinskim srpskim područjem u Bosni (Vrbaska banovina) i pripajanjem jugozapadne Bosne, zapadne Hercegovine i dijelova srednje Bosne hrvatskoj Dalmaciji (Primorska banovina) beogradska diktatura srušila muslimansku koncentraciju. Egzekutor te podjele Milan Srškić, rodom iz Sarajeva, bio je vođa srpskih radikala u Bosni. Kao dvorski političar izrazite antimuslimanske retorike i čovjek od najvećega povjerenja kralja Aleksandra, držao se velikosrpskoga mišljenja „da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane".[1086]

Nakon „historijskog dogovora" Vladka Mačeka i Dragiše Cvetkovića kojim je nastala Banovina Hrvatska, mnogi su ostali nezadovoljni takvim raspletom hrvatsko-srpske razdiobe jer su nemali dijelovi Bosne i Hercegovine ostali izvan njezinih povijesnih granica, prije svih muslimansko političko i vjersko vodstvo skupa s hrvatskim nacionalistima i ustašama. Muslimansko je vodstvo negodovalo kada su se izdvojili dijelovi „historijskog teritorija" koji su nakon austrougarske okupacije ušli u sastav Bosne i Hercegovine, a 1939. dopali Banovini Hrvatskoj. U sporazumu Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. utvrđeno je da će se u teritorijalnim granicama autonomne Banovine Hrvatske naći još i dijelovi „povijesnih teritorija" Bosne i Hercegovine, općine Derventa, Gradačac i Brčko u sjevernoj Bosni i Bosanskoj Posavini, Travnik, Bugojno, Fojnica, Prozor, Tomislavgrad i Livno u srednjoj i jugozapadnoj Bosni te općine Konjic, Ljubuški, Mostar i Stolac u zapadnoj i sjevernoj Hercegovini. Navezanost na prostorne okvire bivših osmanskih provincija Bosne i Hercegovine, usprkos svim izmjenama od 1878. do 1939. i prekidu njezine prostorne kompaktnosti

[1084] Xavier BOUGAREL, „Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea", *Yugoslavism: histories of a failed idea 1918-1992*, (ur. Dejan Djokić), London 2003., 102.

[1085] Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 23-25.

[1086] I. BANAC, „Hrvati i Bošnjaci – odnos hrvatske politike prema Bošnjacima za vrijeme Kraljevine SHS i za vrijeme NDH", *Behar*, 1997., br. 32/33. (http://www.geocities.ws/Paris/Bistro/1347/behar32d.html).

za vrijeme prve Jugoslavije, pokazuje da muslimanski politički i vjerski vođe održavaju neprekinutu povijesnu memoriju iz prošlih osmanskih vremena, očuvanu živu svijest da su Bosna i Hercegovina muslimanske zemlje na koje muslimani polažu pravo jer su u njima nekoć bili privilegirani sloj, imajući na raspolaganju svu političku i ekonomsku vlast nad njima podređenim nemuslimanima. Muslimanski autonomizam protivio se uoči novoga svjetskog sukoba podjeli „muslimanske" Bosne i Hercegovine između hrvatske i srpske nacionalne sfere utjecaja kao izraz otpora raširenim predodžbama o Bosni i Hercegovini kao „hrvatskoj" i „srpskoj" zemlji.

Nezadovoljstvo Banovinom Hrvatskom dijelili su i hrvatski „starčevićanci". Deklaraciju su odaslali i akademski klubovi zagrebačkoga sveučilišta u travnju 1939., kada su počele kružiti glasine o podjeli Bosne i Hercegovine u režiji Mačeka i Cvetkovića. Budak je u *Hrvatskom narodu* iz studenoga 1939. u članku *Bosna je kičma Hrvatske. Razvitak događaja daje nam pravo* pozivao da se hrvatski nacionalisti odrede za muslimanski autonomizam kao jedini pravilni put rješenja muslimanskoga pitanja. Budakovo filomuslimanstvo izražavalo se u zauzimanju stava da bi „autonomna Bosna i Hercegovina, u svojim historijskim granicama, imala jaču riječ pri daljnjoj evoluciji i približavanju Banovini Hrvatskoj, a tu mogućnost treba Bosni pružiti".[1087] Kerubin Šegvić misli 1939., kada su u tijeku pregovori čelnika HSS-a i kraljevskoga dvora, da se „Bosna i Hercegovina ne mogu dakle utieloviti Srbii, kao što se ne mogu niti izmedju Srbie i Hrvatske dieliti, jer bi i jedno i drugo bilo od nedogledno štetnih posljedica".[1088]



Džamija u Zagrebu na razglednici

[1087] Z. HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu*, 121.

[1088] K. ŠEGVIĆ, „Neka Bosna ostane netaknuta...", *Krv je progovorila*, 104.

S druge strane, muslimani okupljeni oko Jugoslavenske muslimanske organizacije pokušavaju se autonomističkom idejom spasiti od utapanja u „srpskim zemljama" koje su trebale biti „banovina srpska" u budućim planovima „trijalističke Jugoslavije". Sve je to izgradilo pretpostavke da se muslimani 1941. nađu na strani NDH nakon raspada Jugoslavije. Njihovo prilaženje na stranu NDH nosio je kolektivni strah da bi se mogli naći pod srpskom upravom. Muslimansko-srpski razlazi produbili su se uoči rata u tolikoj mjeri da koalicija Spahe i Stojadinovića na državnoj razini u obliku Jugoslavenske radikalne zajednice nije mogla zaživjeti u velikim dijelovima Bosne i Hercegovine, a napose u istočnoj Bosni.[1089] Tradicionalna muslimanska nesnošljivost prema pravoslavnim Srbima i raspored snaga moći u kojem su Srbi raspadom Jugoslavije poražena strana odgurnuli su muslimane na stranu NDH i njezina njemačkoga saveznika. Većinu muslimanske zajednice uveo je u sve to politički oportunizam, a ne razvijena hrvatska nacionalna svijest. Tako se prosrpske grupacije muslimana okupljene oko društva Gajret, ljudi beogradskih sveučilišnih karijera pridružuju četničkom pokretu. Političke snage, koje su se okupile oko Jugoslavenske muslimanske organizacije i Muslimanske svijesti pristupaju na stranu NDH; prva je najjača politička snaga muslimana u Kraljevini Jugoslaviji, koju je nakon smrti Mehmeda Spahe preuzeo Džafer Kulenović, a druga je i prije travanjskih događanja na čelu s Hakijom Hadžićem i Ademagom Mešićem širila hrvatski nacionalizam.[1090]

Već početni govori Slavka Kvaternika i Mile Budaka naglašavaju da je NDH katoličko-muslimanska država. Slavko Kvaternik uputio je proglas muslimanima već 11. travnja 1941., dan po proglašenju NDH, oslovljavajući ih biranim riječima o „najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikog i junačkog hrvatskog naroda". I Budak je u službi ministra bogoštovlja i prosvjete u kolovozu 1941. izjavio „da će u najkraćem vremenu svaki musliman i u najzabitnijem seocu osjetiti da je sada njegova vjera potpuno zaštićena od napadaja s bilo koje strane, jer mi smo država dviju vjera – islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna, imat će je i druga".[1091] Stvarna vjerska i kulturna različitost Hrvata katolika i muslimana trebala se promijeniti u novoj kulturnoj slici koja se stvarala o hrvatskoj naciji pod ustaškim režimom. NDH je sebi dodjeljivala u kulturnoj slici svoje propagande ulogu mosta između europske i islamske civilizacije, u kojoj bi „katoličko-islamska" hrvatska nacija bila posrednikom između Zapada i Orijenta.[1092] Na toj novoj političkoj osnovici hrvatske nacije imala se nadograđivati i vanjska politika NDH kada se u muslimanskom svijetu tražila potpora i posrednici za tursko priznanje NDH.[1093] Nastojanja Pavelićeva režima oko nacionalizacije

[1089] Z. HASANBEGOVIĆ, „Odnosi u JRZ-u u Bosni i Hercegovini od pada Stojadinovića do uspostave Banovine Hrvatske", *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 503-567.

[1090] T. JONJIĆ, S. MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 131.

[1091] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratki pregled*, (II. izd.), Zagreb 2002., 51.

[1092] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Islamska varijanta u morfologiji kulture NDH 1941. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 39/2007., br. 1., 70.

[1093] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanski lobi za tursko priznanje NDH", *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 385-402.

muslimana kao i pozitivan odnos spram islama iskaz su prostornoga i duhovnoga ekspanzionizma velikohrvatske ideje.

Vojno-politička kretanja osobito su nepovoljna za ustaški režim od 1943., što je znatan broj pripadnika muslimanske zajednice odvratilo od hrvatske nacionalne ideje. Kako su ustaške vlasti poimale NDH kao unitarnu državu, u njoj je nedostajalo sluha da se izađe ususret muslimanskim zahtjevima za autonomni status Bosne i Hercegovine. Saveznika za taj svoj predratni program muslimanskoga autonomizma sada traže kod Nijemaca, Talijana i partizana. Dva su uporišta muslimanskoga autonomizma, sarajevska i mostarska čaršija, koja traže zaštitu od njemačkih i talijanskih vlasti. Sarajevskim memorandumom od 1. studenoga 1942., koji su idejno izradili članovi muslimanske elite Uzeir Hadžihasanović, Mustafa Softić i Suljaga Salihagić, pozivalo se u pomoć Treći Reich da se postavi kao zaštitnik muslimana Bosne i njihove autonomije. Dokument nije osporavao okvir hrvatske države, a spominjao je muslimansku privrženost „novom europskom poretku" i nacionalsocijalizmu, gotskom podrijetlu muslimana, završavajući na neprijateljskom stavu prema komunizmu, židovstvu i katolicizmu.[1094]

Nakon 1943., kada je propala združena njemačko-ustaška Operacija *Schwarz* u Bosni, veliki dio muslimana prelijeva se na partizansku ratnu stranu. Veselin Masleša (1906. - 1943.), jedna od najkarizmatičnijih ličnosti bosanskoga komunističkog pokreta, osmislio je 1942. nacrt za rješavanje „muslimanskog pitanja" uz blagoslov „narodnooslobodilačkog pokreta". Pomoću Maslešine razorne marksističke kritike, najprije su na udar trebali dospjeti arhaični ostaci muslimanskoga feudalizma koji su izvirali kroz „begovske klasne interese", a potom i velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam, koji su sa svojim pretenzijama polagali svoja prava na Bosnu i Hercegovinu. Udaranje po tim neprijateljskim frontama omogućilo bi „oslobađanje muslimanskih masa" i njihovo stupanje na stranu „narodnooslobodilačke borbe". Zato Masleši „narodnooslobodilačka borba, kroz ostvarenje bratstva naroda Jugoslavije, skida konačno sa dnevnog reda stavove kao što su, *Bosna je srpska*, *Bosna je hrvatska* i time realno uspostavlja jedan sasvim drugi odnos muslimana prema Srbima i Hrvatima, onemogućavajući politiku laviranja, koja je bila tako fatalna za bosanske muslimane".[1095] Međutim, jugoslavenski komunisti i dalje su muslimane tretirali kao vjersku skupinu, ne usuđujući se ići dotle da u ratu priznaju muslimane šestim narodom Jugoslavije. Masleša je izričito jasan, kada je to u pitanju, „muslimani Bosne i Hercegovine nemaju objektivna svojstva nacije, pa prema tome [n]i subjektivno osećanje sebe kao nacije."[1096]

Zasjedanja partizanskih skupština Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnoga oslobođenja Bosne i Hercegovine i AVNOJ-a u Mrkonjić Gradu i Jajcu u kasnu jesen, u studenom 1943. razgovijetno su govorila o federalnom položaju Bosne i Hercegovine unutar buduće Jugoslavije. Takav dar, koji je obećavao više od begovskoga

[1094] *Isto*, 332-333.

[1095] Veselin MASLEŠA, „Muslimansko pitanje" (1942.), *O „nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, (ur. Alija Isaković), Zagreb 1990., 129.

[1096] *Isto*, 123.

autonomizma, u duhu je Maslešinih želja da komunisti preuzmu rješavanje „muslimanskog pitanja" ne bi li privoljeli muslimane da stupe u partizanske jedinice.

Događaji u NDH izbacili su na vidjelo činjenicu da su muslimani nakon 1878., tijekom austrougarskoga razdoblja, Kraljevine Jugoslavije i NDH, proživljavali krizu pripadnosti. Njihova pripadnost bila je čvrsto usidrena uz islam i Osmansko Carstvo. Nestankom Austro-Ugarskoga i Osmanskoga Carstva 1918. muslimani okvir unutar kojega bi ostvarivali svoje interese traže u autonomiji Bosne i Hercegovine. Stoga su u srpsko-hrvatskom sporu o Bosni i Hercegovini tražili vlastitu politiku koja bi po svaku cijenu izbjegla komadanje njezina „historijskog teritorija". Premda se kao mnogo slabija strana u tim sporenjima srpske i hrvatske strane muslimani nisu mogli iskazivati kao ravnopravni takmac, prilično su suvislo i ustrajno naglašavali svoje osjećanje s tim prostorom. Iako se od 1918. do 1945. dobar dio muslimanske inteligencije priklanjao srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj misli, većina muslimanske zajednice nije pristajala na to da budu nacionalni Srbi i Hrvati.

S muslimanske točke gledišta, hrvatski narod bio je snažno impregniran katoličkom vjerom i kulturom. Muslimanske su elite, osobito vjerske, pod katolicizmom podrazumijevale cjelokupnu zgradu zapadne kulture, u što su spadali sekularizam i pod njim sam hrvatski nacionalizam. Zazor prema katolicizmu bio je dakle i zazor od svjetovnoga načina života i mišljenja koji je religiju smatrao privatnim područjem pojedinca i nečim što ne može biti faktor političkoga okupljanja. Islamu, kao vjeri koja stavlja veliki naglasak na ortopraksiju i koja ne poznaje nezavisnost religije od politike kao ni rastavu vjere od države, taj bi sekularizam ugrozio sam opstanak vjerskoga života. Bez obzira na tu neprilagođenost vjere muslimana i hrvatskoga nacionalizma, propašću NDH definitivno je postalo očito da se muslimansko pitanje neće riješiti unutar kruga hrvatskoga nacionalnog življenja. Smjer muslimanskoga nacionalnog oblikovanja bio je neizbježan i nezaustavljiv proces, no ipak nedovršen s još neizvjesnom završnicom. Islam je ta razlikovna točka u odnosu na okolne Srbe i Hrvate, ali do razrađenijega nacionalnog sazrijevanja još je predstojao dug put pun protuslovlja koje su pratile muslimansko pitanje.

Poslijeratni komunistički nasrtaj na muslimansku inteligenciju koja je sudjelovala u javnom životu NDH i ustaškom pokretu ili se izjašnjavala nacionalno Hrvatima bio je na poseban način silovit. Strijeljane su ili likvidirane po završetku rata istaknute ličnosti poput diplomata Mehmeda Alajbegovića, pisca Mustafe Busuladžića, zagrebačkoga muftije Ismeta Muftića, koji je javno obješen kod zagrebačke džamije, gradonačelnika Sarajeva Atifa Hadžikadića, književnika i doglavnika Ademage Mešića, pravnika i političara Osmana Kulenovića, te novinara i pjesnika Munira Ekremova Šahinovića.

Pravoslavno pitanje

Pavelićevom odredbom od 18. travnja 1941. ukinut je naziv srpska pravoslavna vjera. Ta je odredba povratila naziv koji se prije 1918. upotrebljavao za pravoslavne vjernike u hrvatskim zemljama – grkoistočna vjera.[1097] Taj potez samo je djelić u općem nastojanju da se izbriše cjelokupna ostavština Kraljevine Jugoslavije. Nemoć da vlasti NDH zavedu mir i red kao pretpostavke učinkovita vladanja na svojem području pogođenom ratnim kaosom zahtijevala je pacifikaciju srpskoga stanovništva, koje je činilo ukupno oko trećine stanovništva države, oko dva milijuna njezinih žitelja. Cilj promijenjene Pavelićeve srpske politike bio je ublažiti srpski otpor prema NDH, za što je 1942. odlučio osnovati nacionalnu pravoslavnu Crkvu. Kružilo je više teorija o tome kako je i tko je odlučio osnovati Hrvatsku pravoslavnu Crkvu. Spekulacije da je osnovana na poticaj njemačkih vojno-obavještajnih krugova isticali su u više prilika razni autori uglavnom iz komunističkoga razdoblja.[1098] Sve te navode poslije je u emigraciji pobijao njezin službenik Miloš Obrknežević, koji je govorio da je Hrvatska pravoslavna Crkva osnovana isključivo u okviru nadležnosti vlasti NDH.[1099] Eugen Kvaternik također je svjedočio za svojih emigrantskih dana da je na jednom od sastanaka najužega ustaškog vodstva Pavelić naglasio „da će kao prvo sredstvo pacifikacije uspostaviti Pravoslavnu crkvu".[1100] Papinski poslanik u NDH opat Giuseppe Marcone iznio je u svojem obraćanju državnom tajniku kardinalu Luigiju Maglioneu iz Zagreba od 8. svibnja 1943. da je poglavnik kanio stvoriti zasebnu pravoslavnu Crkvu kada se vidjelo da nije moguć brz prijelaz pravoslavaca, „vista impossibile la rapida conversioni dei dissidenti".[1101] I Meštrović je u svojim sjećanjima iznosio da je Hrvatska pravoslavna Crkva čisto Pavelićevo djelo, o čemu mu je ovaj pripovijedao nakon njegova izlaska iz ustaškoga zatvora.[1102]

Osnivanje Hrvatske pravoslavne Crkve (HPC) događalo se u ozračju predstojećega hrvatsko-talijanskog ugovora pod nazivom Zagrebački sporazum od 19. lipnja 1942., kada su u razvojačenim područjima uspostavljani sporazumi vojnih domobranskih vlasti na terenu s četničkim jedinicama u srpskim krajevima da bi se zauzdala srpska pobuna, prihvatila vlast u Zagrebu i organizirala protukomunistička milicija

[1097] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, (II. izd.), 113-114.

[1098] Petar POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996., 120. Da su je osnovale njemačke vojno-obavještajne službe tvrdili su sljedeći autori: Svetozar Lozo, Milenko Doder, „Hrvatska pravoslavna crkva – agentura okupatora", *Vjesnik* (Zagreb) XXXVII/1976., br. 10241., 9.; br. 10243, 15., br. 10245., 12.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 173-178.; Đoko SLIJEPČEVIĆ, „Stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve", *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, München 1978., 711-721.; Veljko Đ. ĐURIĆ, *Ustaše i pravoslavlje: hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd 1989., 148-151.; Ivo OMRČANIN, *Hrvatska 1942.*, Zagreb 1990., 89-95.

[1099] Miloš OBRKNEŽEVIĆ, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna Crkva", *Hrvatska revija* 29/1979., br. 2., 252.

[1100] Eugen KVATERNIK, „Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu", *Hrvatska revija* 5/1955., br. 1., 69-70.

[1101] „Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre janvier-décembre 1943", *Actes et documents du Saint-Siège relatifs a la seconde guerre mondiale*, sv. 9, Libreria editrice Vaticana, 1975., 220.

[1102] Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961., 364.

za djelovanje protiv partizanske gerile.[1103] Novi smjer državne politike prema srpskom pitanju pronalazio je isprva nadahnuće u onome da država podupre vjerski prijelaz pravoslavaca na katoličku vjeru, bilo da prijeđu na rimokatoličku ili pak na grkokatoličku vjeru.

Mirko Puk (1884. – 1945.?), ministar pravosuđa i bogoštovlja NDH, potvrdio je takve slutnje rekavši trećega dana zasjedanja Sabora 25. veljače 1942. da je u nedoumici oko pravoslavnoga pitanja: „Nezavisna Država Hrvatska podupire akciju prielaza grko iztočnjaka na katoličku vjeru jer je taj prielaz samo povrat prijašnjoj djedovskoj vjeri."[1104] Samo što su prošla tri dana Pavelić je demantirao svojega ministra Puka u saborskom govoru 28. veljače 1942. riječima da „nije istina da Hrvatska država nastoji da pravoslavne prevede na katoličku vjeru", ostajući pri liberalnom stanovištu da vjera ne spada u djelokrug politike.[1105] Pavelićev govor u Hrvatskom državnom saboru od 28. veljače 1942. zauzeo je stav stanovitoga obrata u odnosu na Pukove izjave i razotkrio je budući smjer događanja oko pravoslavnoga pitanja. Pavelić je u nekoliko misli ocrtao zašto Srpska pravoslavna Crkva nakon sloma Jugoslavije više ne može djelovati u novoj hrvatskoj državi.

> „U pravoslavlje ne dira nitko, ali u Hrvatskoj ne može biti srbske pravoslavne crkve! Zašto? Zato, jer su svagdje na svietu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države, Srbije. Hierarhički je srbska pravoslavna crkva vodjena po državnoj vlasti Srbije. Srbija, njezini državni predstavnici, postavljaju patriarha ili bar u najmanju ruku pretežno sudjeluju kod njegova postavljanja, a od njega ovisi čitava državna hierarhija od župnika do kapelana. Sve to ovisi o državnoj vlasti Srbije. To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti u bivšoj nesretnoj Jugoslaviji, ali u Hrvatskoj državi to ne može i ne će biti!"[1106]

Posrijedi je državno-politički razlog da u NDH ne može postojati državno-nacionalna Crkva lojalna državnim vlastima druge države kao što je to slučaj sa Srpskom pravoslavnom Crkvom na područjima NDH. Konačna poglavnikova odluka o osnivanju Hrvatske pravoslavne Crkve donijeta je 3. travnja 1942., označavajući promjenu politike sile u pogledu srpskoga pitanja. Time se odustalo i od pokatoličenja pravoslavaca srpske nacionalne pripadnosti, što je bila politička metoda, koja se primjenjivala u drugoj polovini 1941. godine.[1107] S obzirom na činjenicu na čiji je poticaj nastala Hrvatska pravoslavna Crkva, nesumnjivo je poslužila kao oruđe „ustaške Hrvatske" u pokušajima da se riješi srpsko pitanje.[1108] Da je tome tako potvrđuje i zakonska odredba o Hrvatskoj pravoslavnoj Crkvi kojom je državna vlast ustanovila tu novu vjersku organizaciju. U članku 2. te odredbe kaže se da se ona uređuje Ustavom, koji potvrđuje poglavnik, a njezina se provedba u članku 3. povjerava ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja. I članci 23. i 24. toga Ustava potvrđuju osim političke i

[1103] T. JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika*, 846.

[1104] P. POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 118.

[1105] *Isto*, 120.

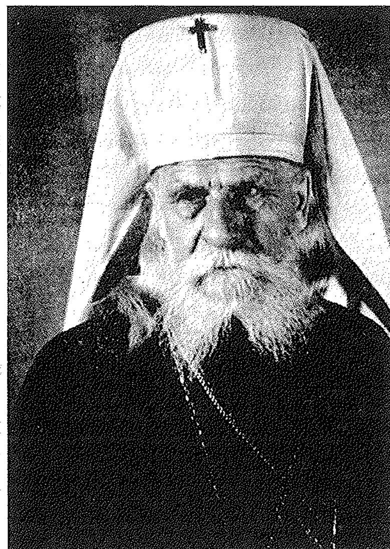
[1106] Ante PAVELIĆ, *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid 1984., 138-139.

[1107] *Isto*, 1-15.

[1108] *Isto*, 16, 24.

ekonomsko-financijsku ovisnost službenika te vjerske organizacije o državi u članku 11. Ustava. Na potpunu ovisnost crkvene hijerarhije Hrvatske pravoslavne Crkve upućivao je članak 34., u kojem se kaže da patrijarha imenuje poglavnik na prijedlog ministra pravosuđa i bogoštovlja NDH.[1109]

Hrvatska pravoslavna Crkva tako je duhovno oličena u simbiozi pravoslavne vjere i hrvatskoga nacionalizma. O tome svjedoče i odredbe o kanonskim i dogmatskim smjernicama koje se trebaju ravnati prema „načelima sv. pravoslavlja", kao i grb koji se sastojao „od poluštita s dvadesetpet pačetvorinskih polja, bielih i crvenih, poredanih naizmjence u pet redova tako, da je početno polje bielo, a u sredini poluštita stoji jednokraki križ modre boje". Zastava je bila sačinjena od „trobojnice, crven, bieli, plavi s jednakokrakim križem zlatne boje na bielom bolju".[1110]



Njegova preosvećenost Mitropolit Gospodin Germogen.

Germogen, poglavar Hrvatske Pravoslavne Crkve

Kalendar Hrvatske pravoslavne Crkve uredio se prema gregorijanskom kalendaru nakon što je Pavelić ukinuo upotrebu julijanskoga kalendara 4. prosinca 1941., što je dovelo do toga da je Hrvatska pravoslavna Crkva slavila glavne kršćanske blagdane istovremeno s drugim kršćanima u NDH (katolicima i protestantskim denominacijama).[1111] Novoosnovana pravoslavna Crkva teritorijalno se rasprostirala na tri bivše pravoslavne crkvene mitropolije koje su 1918. ušle u sastav Srpske pravoslavne Crkve, a to su „hrvatsko-slavonska sa Sriemom, dalmatinska i bosanska".[1112] U nadležnosti metropolije u Srijemskim Karlovcima bile su hrvatske zemlje Slavonija, Srijem i Zagreb, bosanskohercegovačka autonomna pravoslavna Crkva ovisila je izravno o ekumenskom patrijarhu u Carigradu, a pravoslavna Crkva u Dalmaciji o metropoliji u Bukovini, koja je nakon 1918. činila dio Rumunjske, a prije toga je bila u Ugarskoj.

Nekoliko mjeseci poslije, 5. lipnja, donesen je Ustav Hrvatske pravoslavne Crkve, kojim je izvršena teritorijalno-organizacijska podjela stvaranjem crkvenih jurisdikcija, Brodske eparhije, Petrovačke eparhije, Sarajevske eparhije i Zagrebačke mitropolije, kojima je na čelu predsjedao zagrebački patrijarh kao vrhovna crkvena vlast u Hrvatskoj pravoslavnoj Crkvi. Dana 7. lipnja 1942. ustoličen je patrijarh Germogen, pravim imenom Grigorij Ivanovič Maksimov, kojem je politički blagoslov

[1109] *Isto*, 24-25, 28.

[1110] *Isto*, 20.

[1111] Savić Marković ŠTEDIMLIJA, „Uvod", *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.* (Zagreb) 2/1944., 7.

[1112] XXX, „Hrvatska pravoslavna crkva osnovana je u duhu predaja iztočnih crkvi", *Spremnost*, br. 9., 26. IV. 1942., 3.

dao izravno sam Pavelić.[1113] Ustav je, prema naknadnim svjedočenjima pravoslavnoga laika i pravnika Miloša Obrkneževića, nalazio uzore u Ustavu Srpske pravoslavne Crkve od 16. studenoga 1931. godine.[1114] Takvo što omogućilo je da je propaganda NDH mogla izaći s konstatacijom da su „državljani pravoslavne vjere na području čitave Nezavisne Države Hrvatske podpuno ravnopravni s Hrvatima katoličke, islamske i protestantske vjere".[1115]

Većina u ustaškom pokretu nije osjećala ništa neprijateljsko prema pravoslavnoj vjeri, ustaški pokret imao je, naprotiv, odlične veze s Makedoncima, Rumunjima, Bugarima i Ukrajincima prije i za vrijeme samoga rata. Pojedince, koji bi se ratnih godina usudili proganjati te nacionalne skupine pravoslavne vjeroispovijedi kažnjavale su mjerodavne ustaške vlasti. Stoga se može reći da je trn u oku ustaškoga pokreta bilo isključivo srpsko pravoslavlje.[1116] Postojali su i oni u vrhovima ustaške vlasti, koji su gajili određenu suzdržanost prema Pavelićevu činu osnivanja Hrvatske pravoslavne Crkve. Pavelića nisu previše brinule moguće nepovoljne reakcije vrhova Katoličke Crkve u pogledu osnivanja Hrvatske pravoslavne Crkve. Isusovac Karlo Grimm i papinski izaslanik opat Marcone u tome vide „protukatoličku akciju" zbog koje je poglavnik trebao biti izopćen prema strogim kanonskim propisima. Pavelić je, kao izraziti hrvatski nacionalist, ocjenjivao da je prisutnost zapadne Crkve u hrvatskom narodu djelovala „uvijek na uštrb njegovim narodnim i državnim težnjama".[1117]

Prvenstvo nacionalnoga principa u njegovoj biografiji da se zapaziti 1911., kada je kao mladi zagrebački sveučilištarac razmišljao da napusti Katoličku Crkvu i prijeđe na pravoslavlje zbog spora oko izdvajanja Rijeke iz Senjske biskupije, što je bio izražaj Pavelićeva prosvjeda protiv mađarske hegemonije nad hrvatskim zemljama. Kada je Pavelić kazivao da je pripadnost hrvatskoga naroda Katoličkoj Crkvi uvijek išla na štetu njegovim nacionalnim interesima, onda kao da je osjećao žal za time što hrvatski narod nije imao oslonca u vlastitoj nacionalnoj Crkvi kao što su to imali Srbi. Njegova distanca prema katolicizmu i njegova lišenost svakoga osjećaja katoličkoga ekskluzivizma osjetno se dala primijetiti i u raspravi o muslimanskom pitanju.[1118]

Rakovička buna Eugena Kvaternika i njegovih pravoslavnih drugova iz 1871. uzdizana je visoko na pijedestal kao uzorna povijesna epizoda u vremenima Drugoga svjetskog rata, svjedočeći da je moguće prevladavanje sukobljavanja u korist nacionalnoga jedinstva „Hrvata pravoslavne i katoličke vjere". Za ideju o osnivanju

[1113] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, (II. izd.), 54-55. Nije naodmet reći da je mjesto koje je zauzeo Germogen isprva nuđeno mađarskom Srbinu, svećeniku udovcu iz Budimpešte, koji je to odbio. O tome je u pismu Ivanu Mužiću 25. prosinca 1968. pisao Savić Marković Štedimlija iz Zagreba. Vidi i: Ivan MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Split 1991., 50.

[1114] M. OBRKNEŽEVIĆ, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva", *Hrvatska zauvijek – prilozi hrvatskoj državotvornoj misli*, (prir. Antun Selak), Zagreb 1996., 224.

[1115] A. PAVELIĆ, *Hrvatska pravoslavna crkva*, 181.

[1116] I. MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, 46-47.

[1117] *Isto*, 48-49.

[1118] *Isto*, 40-41.

Hrvatske pravoslavne Crkve zalagao se još povjesničar Niko Bjelovučić u djelu *Trializam i Hrvatska država*, koje je svjetlo dana ugledalo u Dubrovniku 1911. godine.[1119] Svakako je zato poticajna i galerija „znamenitih Hrvata pravoslavne vjere" koji su svojim životnim opredjeljenjima pokazivali da nije nemoguće biti Hrvat pravoslavne vjere, poput generala Svetozara Borojevića, starčevićanskoga pjesnika Augusta Harambašića, narodnih zastupnika Milana Kovačevića i Marka Mileusnića te zagrebačkoga biskupa pravoslavnoga podrijetla Petra Domitrovića.[1120]

Pavelić je smjestio srpsko nacionalno oblikovanje pravoslavnoga stanovništva tek u doba Khuenove vladavine (1883. - 1903.), kada se s pomoću Srba osiguravala prevlast dualističkoga režima u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Tada je, prema njegovim viđenjima, u nepovrat otišla mogućnost da se pravoslavno stanovništvo privede hrvatskom narodnom biću.[1121] Sve u svemu, misao o osnivanju Hrvatske pravoslavne Crkve nije izvorno nastala u NDH, nego je imala pozadinu u vremenu stasanja hrvatskoga političkog modernizma u drugoj polovini 19. stoljeća, kada se moderna hrvatska nacija zamišljala kroz vjersku podijeljenost između katoličke, pravoslavne i muslimanske vjere. Smatrajući se nasljedovateljicom Starčevićeve baštine, ustaška je država pokušala stvoriti svojim diktatom državnu i nacionalnu pravoslavnu Crkvu. Glavnu osnovicu za Pavelićevo osnivanje Hrvatske pravoslavne Crkve dao je Ante Starčević još u drugoj polovini 19. stoljeća načelom da je „vjera stvar duševnosti i da se po vjeri niedan narod ne dieli", kako je istaknuo Puk u spomenutom obraćanju 25. ožujka 1942.[1122]

Još je njegov najbliži suradnik Eugen Kvaternik predlagao banu Josipu Šokčeviću 1861. da se osnuje „patrijarhat Hrvatske pravoslavne crkve" da bi se sredilo pitanje pravoslavlja u Trojednoj Kraljevini. Kvaternik je svoje traženje kod bana gradio na temelju mišljenja da su svi pravoslavci zapadno od Drine Hrvati.[1123] Ideja o hrvatskom pravoslavlju imala je tako korijene u samim povojima moderne hrvatske politike. Osim spomenutih postavki na kojima se legitimiralo hrvatsko pravoslavlje da na području hrvatske države ne može djelovati nacionalna Crkva druge države i da hrvatska nacija utemeljena na čisto sekularnom polazištu može u svoje okrilje primiti pravoslavce, postojala je još jedna, jedva manje relevantna.

Radi se o tumačenju povijesnoga nastanka i podrijetla pravoslavnoga stanovništva koje je obitavalo na područjima NDH. U razmatranjima hrvatske inteligencije pravoslavno pitanje nije imalo tako zastupljen status kao muslimansko pitanje. Mnogo iznad svih drugih dao je doprinos u toj stvari jedan od glavnih ideologa Hrvatske Pravoslavne Crkve Savić Marković Štedimlija (1906. - 1971.). Premda nije bio hrvatskoga podrijetla, ovaj crnogorski novinar podupirao je hrvatsku inteligenciju u njezinoj borbi za ostvarenje hrvatske države, a kao vrstan poznavatelj povijesti Srba i Crnogoraca prihvatio se uloge odvjetnika hrvatskoga pravoslavlja. Nit vodilja

[1119] Š. M. ŠTEDIMLIJA, „Eugen Kvaternik", *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.*, 43-44.

[1120] „Znameniti Hrvati pravoslavne vjere", *Glas pravoslavlja*, br. 1., Uzkrs 1944., 10.

[1121] A. PAVELIĆ, *Doživljaji*, I. dio, Madrid 1968., 190-191.

[1122] P. POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 117.

[1123] Cherubin ŠEGVIĆ, *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika*, Zagreb 1907., 10.

Štedimlijinih tumačenja povijesti pravoslavnoga stanovništva sastojala se od naglašavanja njegove prevladavajuće nesrpske etnogeneze. Štedimlijine rasprave vodile su se protiv Srpske pravoslavne Crkve i njezina izjednačavanja pravoslavlja sa srpskom narodnošću, tako da se nova koncepcija pravoslavlja nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne Crkve 1942. morala suprotstaviti svetosavskoj ideologiji.[1124]

Od samoga početka Srpske pravoslavne Crkve postojala je njezina tijesna veza sa srpskom državnosti. Pri njezinu povijesnom nastanku 1219. sv. Sava, utemeljitelj Crkve, iskoristio je slom Bizantskoga Carstva pred udarom križarske vojske 1204. i opasnost da se Srbi ne okrenu Rimu. Zato je taj prvi srpski svetac primorao vaseljenskoga patrijarha da mu udijeli autonomni položaj srpske Crkve. U svetosavskoj ideji nastaloj u 19. stoljeću njezini politički ideolozi dali su pravoslavnoj vjeri političku funkciju koja je imala izjednačiti srpski nacionalizam s pravoslavljem i izrabiti pravoslavnu vjeru kao glavno pogonsko gorivo za širenje srpskoga nacionalizma. Neosporna je povezanost srpske ekspanzionističke ideje i pravoslavlja u Srbiji u 19. i 20. stoljeću. Njezinu isključivu srpsku nacionalnu orijentaciju predočava i zadržavanje srpskoga imena u Kraljevini Jugoslaviji bez prihvaćanja imena „jugoslavenska pravoslavna crkva", premda pravoslavci u hrvatskim zemljama nisu živjeli pod patronatom srpske Crkve prije 1918. godine. Ona je na stvaranje jugoslavenske države gledala kao na obnovu Dušanova carstva, a pred raspad te iste države pozivala je parolom „Srbi na okup". Pravoslavne Crkve s područja Kraljevine Srbije, Crne Gore i dijelova Austro-Ugarske ujedinjene su uz blagoslov državne vlasti u jedinstvenu srpsku patrijaršiju, jednu centraliziranu i time teritorijalno proširenu Srpsku pravoslavnu Crkvu. Srpska pravoslavna Crkva u takvim je stremljenjima postala bojovna Crkva bezuvjetno podređena srpskim nacionalističkim ciljevima.

Osim kićenja „crvenom zvijezdom", Štedimlija je osudio i one pravoslavne svećenike koji se kićenjem „mrtvačkih glava" na Baškom kongresu u siječnju 1944. svrstavaju na stranu svetosavske misli. Želja koja je obuzimala te misli išla je za tim da „crkvu pretvori u bojovnu organizaciju i da od njezinih vjernika stvore odmetnike i prestupnike što u njima razore sve ono što ih veze s istinskom pravoslavnom crkvom. Oni žele u vjernicima pobuditi vjerski fanatizam, čija bi pokretačka snaga bila politička, a ne vjerska". Neizostavno mjesto u Štedimlijinoj kritici svetosavske ideologije zauzimao je lik i djelo sv. Save, koji je bez presedana u svetačkoj povijesti kršćanstva ličnost moralno dvojbenoga života, čija je politička djelatnost imala malo ili gotovo nikakve veze s vjerom i Crkvom.[1125]

Srpska pravoslavna crkva prema takvim mjerilima postala je bojovna i agresivna crkva, koja se apsolutno podredila srpskim nacionalističkim ciljevima. U tu svrhu Štedimlija je citirao uglednog srpskog pisca Vladimira Velmara-Jankovića koji je isticao u svom djelu „Pogled sa Kalemegdana" da je „Balkan u čitavoj Europi najmanje europski, a Srbi da su od svih kršćana naimanje kršćani, čitamo u knjizi

[1124] S. M. ŠTEDIMLIJA [pseudonim Verus], „Pravoslavlje u Hrvatskoj", *Spremnost*, br. 103., 13. II. 1944., 1.

[1125] S. M. ŠTEDIMLIJA [pseudonim Pop Pero], „Svetosavlje i partizanstvo", *Glas pravoslavlja*, br. 1., Uzkrs 1944., 9.

koje je nagradila Srbska kraljevska akademija".[1126] U nastavku Velmar-Janković suprostavlja srpstvo Zapadu i Europi te ističe da su europska civilizacija i europski čovjek „*homo europäeus* potekli iz cezarskog i katoličkoga Rima", iz rimskog prava, zajednice latinskog jezika, vjere u napredak, u svemoć nauke i tehnike, u kapitalizam, u čemu srpski narod nikada nije participirao nego je on bio mentalitetski uronjen u bizantski svijet i kulturu koja je presudno utjecala na stanje srpske duhovnosti. Tek s pojavom 19. stoljeća dolaze prvi zapadni utjecaji na mladu srpsku državu u nastajanju, ali je za srpski narod kudikamo odsudnije to što je „mesto isključivog uticaja Rima i Zapada izdržao dvostruki uticaj Istoka, Vizantije i Turaka".[1127] Štedimlija daje tom „pogledu s Kalemegdana" posebnu odrednicu kazujući da svetosavlje nije ništa drugo nego pravoslavlje okrenuto protiv europske uljudbe, koje se u cijelosti stavilo u službu modernoga srpskog nacionalizma.

Povodeći se za tim, Štedimlija je oduzimao prirodno i povijesno pravo srpskom nacionalizmu i srpskom pravoslavlju na područja NDH. Protumačio je povijest pravoslavnoga stanovništva u hrvatskim zemljama suprotstavljajući se službenoj verziji povijesti, koju je zastupala Srpska pravoslavna Crkva. Zato je Štedimlija posezao za historiografskim dostignućima koja su pokapala srpsko nacionalno obilježje doseljenoga pravoslavnog stanovništva. Pozivao se na to „da je među doseljenicima pored Srba iz Srbije, bilo Bugara, Makedonaca, Grka, Albanaca i ostataka pojedinih naroda, koji su nekada živjeli ili su kretali po srednjem Balkanu (Vlaha, Cincara, te raznih stočarskih nomadskih skupina)".[1128] Međutim, tvrdio je da se i dio Hrvata okretao pravoslavlju. „Prelaženja diljem bosanske Hrvatske, Like te sriemske i ostalih sjevernohrvatskih županija vršila su se kroz naraštaje, a uvjetovana su bila nestašicom katoličkog svećenstva, koje je u neprestanim turskim provalama bilo desetkovano."[1129] U konačnici, miješanjem „doseljenih pravoslavaca i pravoslavaca hrvatske krvi jezika" migracijski sloj „nesajedinjenih grčke vjere" prihvatio je hrvatsko ime. Odsudni događaji i procesi koji su doveli do dekroatizacije pravoslavnoga stanovništva dogodili su se nakon Berlinskoga kongresa 1878. i za vladavine bana Khuena (1883. – 1903.). Prema Štedimlijinim razmišljanjima, uspostava srpske države na Balkanu i velikosrpska propaganda te Khuenov *divide et impera* usmjerili su pravoslavno stanovništvo u hrvatskim zemljama u smjeru srpstva, što je trajalo sve do 1941. godine.[1130] U tijesnoj vezi s njegovim stajalištima je i Mortigjija, koji je rezonirao, kao uostalom i čitava hrvatska inteligencija koja je stala iza NDH, da „hrvatsko pravoslavno žiteljstvo nikada nije bilo dielom srbske političke nacije", misleći na povijesni razvoj koji je prethodio drugoj polovini 19. stoljeća.[1131]

[1126] S. M. ŠTEDIMLIJA, „Svetosavlje i Europa", *Spremnost*, 30. I. 1944. br. 101., 2., Vladimir VELMAR-JANKOVIĆ, *Pogled s Kalemegdana : ogled o beogradskom čovjeku*, Beograd 1938., 96.

[1127] *Isto.*

[1128] S. M. ŠTEDIMLIJA, „Pravoslavlje u Hrvatskoj", *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.*, 45.

[1129] *Isto*, 51.

[1130] *Isto*, 52.

[1131] T. MORTIGJIJA, „Mit Hegemonizma?", *Spremnost*, br. 131., 20. VIII. 1944., 1.

Osim toga, Štedimlija je smatrao da su područja na kojima je živjelo srpsko stanovništvo hrvatska, a nikako srpska povijesna područja. Zaključivao je da se radi o zemljama koje su pripadale srednjovjekovnom hrvatskom kraljevstvu te je Srbima oduzimao autohtonost, tretirajući ih kao doseljeno stanovništvo iz turskih vremena. Štedimlija je zatim pobijao tvrdnju da je to stanovništvo imalo srpski etnički identitet kako je tvrdila ideologija svetosavlja, nego da se radilo o manjem i gotovo beznačajnom broju srpskih doseljenika. Uglavnom, glavninu srpskoga stanovništva u NDH činili su Štedimliji Hrvati, koji su nasrtajem osmanske ofenzive prema zapadu i na dijelove hrvatskih zemalja ostali bez crkvene hijerarhije i tako prešli na pravoslavlje. Za širenje srpske nacionalne ideje među pravoslavnim stanovništvom u Hrvatskoj u 19. stoljeću odgovornost je imala ekspanzionistička politika mlade srpske države, koja je već 1844. u Garašaninovim *Načertanijama* zacrtala svoj prodor prema hrvatskim zapadnim stranama, te interesi habsburške dinastije, koja se služila pravoslavnim stanovništvom za otupljivanje oštrice hrvatske politike prema bečkom centralizmu.[1132]

Nakon kritike svetosavlja, protuboljševičko raspoloženje Hrvatske pravoslavne Crkve druga je najvažnija crta u pokušaju oblikovanja hrvatskoga pravoslavlja i unutarnjem sređivanju NDH. Stoga se velika pozornost posvećivala vijestima o odnosima Staljinova režima prema Ruskoj pravoslavnoj Crkvi i kršćanskoj vjeri. Usto je HPC s patrijarhom ruskim emigrantom Germogenom razvijala svoje protivljenje duhu Ruske pravoslavne Crkve u zemlji koja je pala pod utjecaj sovjetskoga režima. Zato se zalagala za suradnju i promicanje vrijednosti ruske Crkve u emigraciji, odbijajući priznati novoimenovanoga moskovskog patrijarha Sergija, kojega je instalirao sam Staljin. To se odrazilo na to da ni HPC kao ni ruska Crkva u emigraciji nije smjela prihvatiti „kompromis izmedju težnja i ideja boljševizma s jedne i pravoslavne crkve s druge strane", odakle je proistjecao stav da ni HPC ni po koju cijenu nije smjela priznati tako izabranoga patrijarha te prijeći preko kolaboracionizma ruske Crkve u zemlji s boljševičkim režimom.[1133]

Takvo antikomunističko usmjerenje krasilo je dinamiku hrvatskoga pravoslavlja. Antikomunizam je svojom retorikom trebao osvojiti povjerenje pravoslavno religioznih Srba koji se nisu dali zavesti na stranu prokomunističkih partizanskih snaga. Naime, otpor da pristupe u HPC izrazili su 15. studenoga 1942. srpski pravoslavni svećenici u partizanskim redovima na kongresu održanom u Srpskoj Jasenici. Ivi Bogdanu, jednom od vodećih pera ustaškoga režima, taj je događaj krunski dokaz o savezu srpskoga svetosavlja i komunizma, jer su ti svećenici pretpostavili odanost partizanskom boljševizmu nauštrb svojega pravoslavnog poziva.[1134] Na neki je način HPC, prema tvrdnjama nekih njezinih vođa, trebala značiti povratak na neokaljane izvore pravoslavne vjere u odnosu na ideologizirano srpsko pravoslavlje, no njezina prevelika ovisnost o Pavelićevu režimu nije joj dopustila da preživi slom NDH.

[1132] S. M. ŠTEDIMLIJA, „Pravoslavlje u Hrvatskoj", 1.

[1133] S. M. ŠTEDIMLIJA [pseudonim Dušan Marković], *Sudbina pravoslavlja u Rusiji*, Zagreb 1944., 58-59.

[1134] I. BOGDAN, „Porieklo i smisao partizanstva", 2.

JUGOSLAVIJA OD RAVNE GORE DO JAJCA

Snažan dojam ostavila su na zagovornike NDH ratna razračunavanja protiv četnika i partizana, najvećih domaćih protivnika novoga političkog poretka nakon travanjske kataklizme Karađorđevićeve Jugoslavije. Nedvojbeno je da su srpski vojni i politički prvaci organizirali nacionalni ustanak na prostorima Like, sjeverne Dalmacije, Bosne i istočne Hercegovine. Među njihove redove ubacili su se i srpski komunisti iz tih krajeva. Srpski je ustanak zaprijetio NDH u ljeto 1941. okupivši „pod jednom kapom" četnike i partizane predvođene komunistima. Prilično kaotična situacija 1941. u kojoj se NDH razdijelila po demarkacijskoj crti između Njemačke i Italije, a talijanska se strana pojavila kao saveznik četničkoga pokreta u sjevernoj Dalmaciji, Lici i Hercegovini, nije nudila velike mogućnosti vlastima NDH u ovladavanju prilikama i konsolidiranju vlasti na cijelom području nove države. Što je Srbe natjeralo na pobunu protiv NDH, represivni postupci ustaških vlasti ili sama činjenica stvaranja NDH 10. travnja 1941. godine? Je li u pitanju bila pobuna za očuvanje vlastite egzistencije od napada izvana ili je riječ o pobuni koju je isprovocirala identitetska kriza srpskoga naroda iz prečanskih krajeva nakon raspada Jugoslavije? Neoboriva je činjenica da su već uoči i u prvim danima proglašenja hrvatske države ostatci raspadnute kraljevske vojske sastavljenje od srpskih časnika i vojnika, posebno u bjelovarskom i mostarskom kraju prvi započeli napade i ubojstva nad tamošnjim hrvatskim stanovništvom.

Razlozi zašto su se u NDH manje bavili četnicima nego partizanima leže u činjenici da je od 19. lipnja 1942., nakon potpisivanja hrvatsko-talijanskoga Zagrebačkog sporazuma, započela suradnja u Bosni protiv partizana, gdje pojedine četničke postrojbe za uvjet mira priznaju suverenitet NDH, kao što stvaranjem Hrvatske pravoslavne Crkve jenjava represija prema srpskom stanovništvu od proljeća 1942. godine. Većina tekstova inteligencije u NDH o partizanima nastala je od jeseni 1943. do proljeća 1945., jer se tada odvijaju ključne promjene na europskom ratištu, kada se osnivaju AVNOJ i ZAVNOH i postaje sve očitije da bi partizani i njihova koncepcija mogli odnijeti pobjedu. Četnici od 1942. na nekim ratištima surađuju s ustašama protiv partizanskih akcija. Osim toga, četnički pokret sa svojim srpskim konzervativnim ekskluzivizmom nije u masama privlačio hrvatsko stanovništvo onoliko koliko ga je privlačio partizanski pokret s načelom jugoslavenskoga solidarizma i socijalnoga oslobođenja.

U intelektualnom i kulturnom životu NDH smatralo se da su velikosrpstvo i jugoslavenstvo najveća prijetnja NDH i da je borba protiv partizanstva i četništva kao fizičkih utjelovljenja tih ideja ključna da NDH preživi ratni sukob. U pogledima prema četničkom i partizanskom pokretu, „srpskoj desnici" i „srpskoj ljevici", naglašavala se njihova srpska fizionomija i protuhrvatsko držanje, iako se k završnici rata umnažao broj Hrvata u partizanskim formacijama. Osobito su se dovodili u

vezu komunistička ideologija i srpsko nacionalno biće, postavkom da su se socijalističke ideje počele širiti među srpskim narodom već od druge polovine 19. stoljeća. Rat između Njemačke i Sovjetskoga Saveza od 22. lipnja 1941. gurnuo je u vatru i jugoslavenske komuniste, zastupnike interesa Sovjetskoga Saveza u „internacionalnoj borbi protiv fašizma". Kako su Srbi protivnici novoga stanja, sada im se kao saveznici pridružuju i komunisti, većinom i sami Srbi. U srpskom narodu razasutom po NDH vide mogućnost za razvoj partizanskoga pokreta pod vodstvom KP Jugoslavije. Oko nadzora nad pokretom srpskoga naroda protiv novonastalih prilika na Balkanu nadmetali su se Titovi partizani i Mihailovićevi četnici, zbog čega su se raskolili od kraja 1941., dočim je njihova suradnja na terenu tekla na pojedinim područjima i na nižim razinama do duboko u 1942. godinu. Unatoč tomu, početni brak Tita i Mihailovića uzrokovao je da ih se još dugo tijekom 1942. naziva „četnici-komunisti" ili „četničko-komunističke bande", „četničko komunistički odmetnici". Oni su u ustaškom ratnom diskursu dobili i usud urotnika protiv ustaške revolucije kao dio široke koalicije, koja se sterala od Londona i Moskve do bosanskih i ličkih šuma.

Mit šume

Da se ratne 1942. dogodio konačni raspad koalicije partizana i četnika potvrđuje i prva ratna deklaracija partizanskoga pokreta od 26. i 27. studenoga 1942. na prvome zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću. Ta prva politička povelja partizanskoga pokreta izglasala je stožerne ideje kao što su demokracija, antifašizam i jugoslavenski nacionalizam. Tim je potezom partizanski pokret dao okvir za poredak vlasti nad područjima pod svojom kontrolom, ali i svoj samostalni politički program druge jugoslavenske opcije, mimo one ravnogorske londonske vlade u izbjeglištvu mladoga kralja Petra II. On je naznačio početak svrgavanja Mihailovićeva pokreta pod optužbom za njihovu „izdaju" zemlje i naroda, s tim da se AVNOJ proglasio vrhovnim tijelom, jedinim nositeljem suverenosti i jedinom „narodnom vlasti" u zemlji, a Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije jedinom legitimnom vojskom koja djeluje uime Jugoslavije i njezinih naroda.

Kako je tada taj pokret još uvijek bio amorfnoga karaktera, uključujući široku lepezu pripadnika predratnih građanskih političkih stranaka, pravoslavnih svećenika i jugoslavenskih komunista, morao je baratati prilično apstraktnim idejama bez neke preciznije i razrađene strategije, koja će se očitovati tek na drugome zasjedanju u Jajcu 29. studenoga 1943. godine. Njegov glavni cilj bio je usmjeren k „razvijanju jedinstvenosti napora svih naroda Jugoslavije za izvojevanje konačnog oslobodjenja za sve njih i za stvaranje uslova za njihovu punu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj bratskoj zajednici, koju niko neće moći razoriti jer će se skovati u ognju zajedničke borbe". Bihaćka rezolucija progovarala je u neodređenim kategorijama o „narodu" i „narodima Jugoslavije" i njihovu oslobođenju kroz žrvanj „narodnooslobodilačke borbe", te njezinoj orijaškoj borbi protiv „fašističkih okupatora". Kada se spominje „izdajnik Draža Mihailović", misli se na njegovu „izdaju Jugoslavije" i to

što nije prionuo uz Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije i partizanske odrede nove Jugoslavije. „Izdajnik Draža Mihajlović nalazi se danas u otvorenoj borbi protiv NOVJ koja jedina u našoj zemlji pretstavlja težnje i snagu naroda Jugoslavije, koju su svoju vjernost i odanost prema saveznicima, a pored toga i neograničenu ljubav prema zaštitniku slavenskih naroda i svih porobljenih naroda Sovjetskom savezu, dokazali još i time šta su im pružili svaku podršku za koju su bili kadri."[1135]



Izvršni odbor AVNOJ-a nakon I. zasjedanja u Bihaću, stoje slijeva na desno Veselin Masleša, Mladen Iveković, Vlado Zečević, Nurija Pozderac, Ivan Ribar, Ivan Milutinović, Pavle Savić, Simo Milošević i Mile Peruničić (HR-HDA-1379, Zbirka radničkog i komunističkog pokreta, AVN IX-1911.)

Međutim, na prvome zasjedanju AVNOJ-a nije se objelodanio federativni oblik unutarnjega uređenja. Postojao je u vezi s tim i duboki jaz između srpske stvarnosti prve faze partizanskoga pokreta i političkoga imaginarija AVNOJ-a na pozicijama „bratstva jugoslavenskih naroda" budući da u partizanskom pokretu i njegovoj „narodnooslobodilačkoj borbi" nisu ravnomjerno sudjelovali svi narodi Jugoslavije. U ratnim propovijedima komunističkih glava partizanskoga pokreta Josipa Broza Tita, Milovana Đilasa i Moše Pijade zrcalio se jugoslavenski nacionalizam kao pokretačka snaga njihova pokreta. Uza nj su još spominjani i neodređeni političko-etički klišeji – slobode, bratstva i jedinstva.

Rješavanje nacionalnoga pitanja držali su jugoslavenski komunisti preduvjetom socijalističke revolucije. Komunistički pragmatizam u volji za vlašću govorio im je

[1135] *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata*, (ur. Slobodan Nešović i Branko Petranović), Beograd 1983., 403.

da bi naivno izlijetanje sa zastavama revolucije znatno ugrozilo izglede za osvajanje potpore i zbog toga su kao svoj primarni cilj isticali odgovor na nacionalni „gordijski čvor" od kojega je patila stara Jugoslavija. Stoga su do drugoga zasjedanja AVNOJ-a u bosanskom Jajcu 29. studenoga 1943. proglasili gotovo sve federalne republike na zemaljskim antifašističkim vijećima.[1136] Taj „Titov parlament" iz Jajca iznio je dosta složeniju sliku jugoslavenske federacije od trijalističkoga federalizma koji je u prethodnim mjesecima predlagala londonska vlada i tumačio na sebi svojstven način ravnogorski pokret Draže Mihailovića. Bio je to zasigurno taktički uzmak da bi se pridobile šire mase i osvojio državno-pravni legitimitet nad obnovljenom Jugoslavijom u korist partizanskoga pokreta, a nauštrb izbjegličke vlade. Tu su nakanu imale i odluke drugoga zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se AVNOJ „konstituiše kao vrhovno zakonodavno i izvršno pretstavničko telo Jugoslavije" te „kao vrhovni prestavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao celine". U sljedećem koraku AVNOJ-a uslijedio je apel da se zabrani kraljev povratak u zemlju te da se „izdajničkoj jugoslavenskoj izbegličkoj vladi, oduzme sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose da pretstavlja Jugoslaviju, ma gde i ma pred kim".[1137]

Opsesija jugoslavenskih komunista da se osvoji vlast i provede sovjetizacija bila je neosporna. Sporno je bilo kako postići taj cilj, stoga se od prvotnoga „lijevog skretanja" 1941. i 1942. Đilasa i Borisa Kidriča u Crnoj Gori i Sloveniji, koje se odnosilo na crveni teror nad bogatijim seljacima, okrenulo širini Narodne fronte i propagiranju opće „borbe za nacionalno oslobođenje od okupatora". No, ZAVNOH je u smislu „federalne države Hrvatske" djelovao najpropulzivnije od svih zemaljskih vijeća partizanskih republika, jer je trebao podrivati lojalnost hrvatskoga naroda koji je pristao uz NDH. Pritom nije slučajno da je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Bosne i Hercegovine konstituirano nekoliko dana prije jajačkoga zasjedanja, kao ni činjenica da zemaljsko vijeće Srbije nije uopće bilo organizirano niti je srbijanska delegacija sudjelovala na zasjedanju, osim Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnoga oslobođenja za Sandžak. U slučaju Bosne i Hercegovine dugo se nije znalo hoće li, kao trusno područje gdje se sukobljavaju srpske i hrvatske pretenzije, postati autonomna u sastavu buduće srpske ili hrvatske federalne jedinice ili će pak biti samostalna federalna jedinica. Srbija je ostala privržena monarhizmu i četništvu nakon sloma ustanka ujesen 1941., pa je ondje partizanski pokret prestao djelovati sve do 1944. i pojave trupa Crvene armije.

[1136] Prvi su o federaciji progovorili ZAVNOH i Zbor delegata slovenačkog naroda. Prvo zasjedanje AVNOJ-a dalo je inicijativu za osnivanje nacionalnih i antifašističkih vijeća ondje gdje još nisu bila formirana. Tada je između I. i II. zasjedanja AVNOJ-a osnovan ZAVNOH (I. zasjedanje u Otočcu 13. i 14. lipnja 1943. i II. zasjedanje u Plaškom od 12. do 15. listopada 1943.). Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Crne Gore i Boke utemeljeno je na I. zasjedanju od 15. do 16. studenoga 1943. u Kolašinu. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka sastalo se 20. i 21. studenoga 1943. u Pljevljima. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte sastao se od 1. od 3. listopada 1943., kada se konstituirao Slovenski narodnooslobodilački odbor. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Bosne i Hercegovine sastalo se na I. zasjedanju 25. i 26. studenoga 1943. u Mrkonjić Gradu. Delegacije tih zemaljskih vijeća upućene su poslije na zajedničko zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu u studenom 1943. godine.

[1137] *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata*, 425.

Tito je u prosincu 1942. u Bosanskom Petrovcu napisao članak o nacionalnoj problematici koja je dovodila do usijanja prošlu Jugoslaviju kao jednom od ključnih političkih pitanja u međuraću, ali i u ratu. Svojom aktualnosti ono je uvelike nadilazilo socijalno pitanje tijekom rata – toga je bio duboko svjestan i komunist Tito. Da je tome tako pokazuju i njegova promišljanja o vlastitom pokretu, koja krajem 1942. obiluju prijedlozima i načelima o izlasku iz labirinta krize nacionalne politike u trenucima kada je najvećim intenzitetom bjesnio krvavi hrvatsko-srpski sukob. Sve što je tom prilikom Tito zastupao vodilo je tome da se pod odlučnim vodstvom jugoslavenskih komunista i partizanskoga pokreta napokon okonča dugotrajno i neriješeno nacionalno pitanje u Jugoslaviji.



Maršal Tito na naslovnici časopisa *Time* iz listopada 1944.

Time je Tito, makar i nesvjesno, priznao da rat u bivšoj Jugoslaviji nije – kako su propagirali njegovi komunisti – rat protiv fašizma, nego da je najvećim dijelom taj rat ipak u svojoj biti nastavak stare političke krize zbog neriješenih nacionalnih odnosa, koji su na kraju erumpirali u krvavi val međunacionalnih i građanskih sukoba. Polazeći sa svojih internacionalističkih motrišta i komunističkoga poziva, Tito i KP Jugoslavije odustali su odavno od jugounitarizma. Odmah nakon 1919. to je bila prava partijska boljka koja je dugo sputavala njezin rast. S Titom kao generalnim sekretarom, KP Jugoslavije prestala je osporavati narodnost Slovenaca, Hrvata i Srba te je unitarističku ideju zamijenila idejom o Jugoslaviji kao „savezu bratskih naroda". Tito je to obrazložio tako da bi „riječ narodnooslobodilačka borba bila samo jedna fraza pa čak i prevara kada ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi osim oslobođenja Jugoslavije značila u isto vrijeme oslobodjenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana itd."[1138]

Tako je općejugoslavensku ideju postavio vrlo pozitivno prema nacionalnim identitetima Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca. To Titovo inkluzivističko jugoslavenstvo postalo je glavnom mobilizacijskom snagom njegova pokreta, koji je poslije trijumfirao nad nacionalnim ekskluzivizmima ustaštva i četništva. Dakako, pritom treba reći da nije toliko nacionalna i vjerska otvorenost „partizanskoga" jugoslavenstva, odnosno sposobnost da u sebi obuhvati sve nacionalne i vjerske grupe pridonijela ratnoj pobjedi koliko opći rasplet završnice svjetskoga rata i činjenica da su se partizani jedini od svih našli na pobjedničkoj strani na prostorima

[1138] Josip Broz TITO, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlu narodno-oslobodilačke borbe" (1942.), *Izabrani članci i govori*, Sarajevo 1946., 123.

NDH i bivše Jugoslavije. „Partizansko" jugoslavenstvo nije zanijekalo na unutarnjem planu posebni nacionalni identitet jugoslavenskih naroda kako je to učinilo u predratno doba „šestojanuarsko jugoslavenstvo" kralja Aleksandra. Dapače, može se govoriti o stanovitoj inflaciji nacija s obzirom na priznanje dviju novih nacionalnih grupa – Makedonaca i Crnogoraca – koje se do izbijanja rata smatralo integralnim dijelovima svesrpstva.

Ali, za razliku od federalizma koji su zamišljale stare političke elite Kraljevine Jugoslavije, koji je bio vrlo konzervativan priznavajući samo tri naroda, federalizam KP Jugoslavije bio je još širi i radikalniji, prvenstveno zbog toga što su komunisti afirmirali i crnogorsku i makedonsku nacionalnost, a onda i njihova prava na stvaranje njihovih narodnih republika. Tako se trijalistička federacija, priznajući samo Srbe, Hrvate i Slovence, u ratu sudarila s „partizanskom" federacijom, koja je podrazumijevala da se prizna pet nacionalnih grupa i šest federalnih jedinica. Na vanjskom je planu ta panjugoslavenska ideja Titova pokreta postala obrambenim mehanizmom ratne politike protiv njemačke, talijanske, mađarske i bugarske ekspanzije na teritorije jugoslavenskih naroda.

Međutim, komunistički federalizam nije bio neki novi proizvod – oni su ga samo dodatno zaoštrili – nego su se komunisti naslanjali na nedovršenu federalističku priču kada se spekuliralo da bi se nakon hrvatske banovine uspostavile slovenska i srpska, što je sve zaustavio pohod osovinskih sila i okupacija zemlje u travnju 1941. godine. Narodnooslobodilačka borba je, prema Titovu tumačenju, „oslobodilački, otadžbinski i pravedni rat" oko isticanja nadnacionalnoga, općejugoslavenskoga i nacionalnoga karaktera „jugoslavenske revolucije", pa su „narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje nerazdvojivo vezani".[1139] Takva ideja mogla se označiti i „revolucionarnom" i „naprednom", kako je to često govorila partizanska propaganda, jer je unijela stanovitu svježinu i svojevrstan *novum* na ratnom obzorju. Naime, ravnogorski pokret, najveći rival u borbi za obnovu nove Jugoslavije, sanjajući o restauriranju srpske prevlasti nakon rata, doimao se potrošen i u određenom smislu duboko kompromitiran među nesrpskim narodima s obzirom na iskustvo versajske Jugoslavije. Otuda i stalne partijske parole u propagandnom ratu o njegovoj „reakcionarnosti" i „konzervativnosti" jer je, kao što je Tito govorio, „gledao unatrag" i „težio povratku na staro".[1140]

Tito je tumačio Lenjinovo pravo naroda na „samoodređenje do otcjepljenja" tako da se takvo što u budućoj Jugoslaviji neće moći ostvarivati jer će se njegova KP Jugoslavije boriti protiv toga „da to pravo iskoriste neprijatelji naroda i umjesto slobode i nezavisnosti za narod uspostave srednjovjekovni mrak i kolonijalno ropstvo kao što je slučaj sa Pavelićevom nezavisnom Hrvatskom". Suprotno tome, „i dalje će se KPJ boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu naroda Jugoslavije".[1141] Iz toga je proistjecalo da bi ipak Titov jugoslavenski nadnacionalizam zauzeo više

[1139] *Isto*, 118.

[1140] *Isto*, 123.

[1141] *Isto*, 124.

mjesto u hijerarhiji političkih i ideoloških vrijednosti buduće jugoslavenske države od pojedinih interesa jugoslavenskih naroda. Titov bi komunistički jugoslavizam tako nadalje ostao vezivno tkivo jugoslavenske državne zajednice, premda ne bi više zazivao jedan jugoslavenski narod nego „savez bratskih naroda Jugoslavije".

Đilas je u svojem govoru u Jajcu na dvadesetšestu obljetnicu Oktobarske revolucije 1943. izašao s time da je avnojska vizija buduće Jugoslavije uspostavila „nesalomljivo bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda" i da time Jugoslavija prestaje biti podređeno područje kojim vladaju kolonijalni i hegemonijalni odnosi stranih sila. Prije svega, prema Đilasu, nova Jugoslavija zauzela je položaj subjekta u međunarodnim odnosima, opirući se susjednom njemačkom i talijanskom imperijalizmu, dočim je federalističko rješenje jugoslavenskoga pitanja, koje je drugo zasjedanje AVNOJ-a postavilo za svoju političku platformu, onemogućavalo bilo kakvu mogućnost uspostave srpskoga hegemonizma iz međuratnih godina. Stoga je, prema Đilasovim riječima, AVNOJ duboki izraz „jednakopravnosti balkanskih naroda" u koji je upisan i „narodni suverenitet koji je izvirao iz samog naroda putem narodnooslobodilačkih odbora".[1142]

Moša Pijade istupao je 1943. o dijalektici jugoslavenskoga federalizma također u svjetlu jugoslavenskoga nacionalizma. Taj je okupio jugoslavenske narode bez obzira na vjerske različitosti i politička uvjerenja u „svetom otadžbinskom ratu jugoslavenskih naroda, u borbi protiv fašističkog okupatora". Pijadina su razmišljanja o AVNOJ-u da je njegov „osnovni zadatak dalje razvijanje jedinstvenosti naroda, svih naroda Jugoslavije za izvojevavanje konačnog oslobođenja za sve njih i za stvaranje uslova za punu njihovu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj bratskoj zemlji koju niko neće moći razoriti jer će se iskovati u ognju zajedničke borbe". Osim te pojedinosti, Pijade je istaknuo demokratsko i antifašističko obilježje „narodne revolucije" predvođene jugoslavenskim komunistima budući da je uspjela angažirati „široke narodne mase" te okupiti antifašističke političke grupacije i pojedince.[1143] Ali kasnije smjernice razvoja donijele su to da su komunisti udarili na demokratizam i pluralizam pokreta, ne prihvaćajući podjelu vlasti s ostalim antifašističkim snagama. Pošto je rat završio, komunisti su zaveli totalnu kontrolu vlasti i uveli svoj socrealistički ideološki monizam.

Međutim „partizanska jugoslavenska federacija", kao što je rečeno, nije bio autentični izum KP Jugoslavije, nego se radilo o građanskim političkim kombinacijama već onda kada su tekle pripreme za podizanje Jugoslavije. Ideja federativnoga uređenja jugoslavenske države zauzimala je važno mjesto u hrvatskoj politici od vremena Jugoslavenskoga odbora Trumbića i Supila, a onda se nastavila kod Radića i Mačeka od 1918. do 1941. godine. Riječ je o dominantnoj liniji hrvatske politike, stoga se može govoriti o jednoj vrsti kontinuiteta kada se u obzir uzimaju hrvatski pogledi prema unutarnjem uređenju jugoslavenske države. I nakon ratnoga potopa Kraljevine Jugoslavije hrvatski ministri i političari su ulazili u londonske emigrantske vlade, poput

[1142] Milovan ĐILAS, *Članci i govori (1941-1946)*, Beograd 1947., 102.

[1143] Moša PIJADE, *Izabrani članci i govori (1941-1947)*, Beograd 1948., 9.

Krnjevića i Šuteja, zahtijevajući obnovu Jugoslavije u federativnom obliku. Tražili su pritom da se prizna teritorijalni okvir i autonomni status Banovine Hrvatske kao polazišna točka u pregovorima prilikom bilo kakve poslijeratne rekonstrukcije Jugoslavije.

Slobodne srpske planine

Pod teretom britanskoga pritiska da se u ratu otvoreno deklarira za preuređenje države, a onda i suočena sa zahtjevima hrvatskih i slovenskih političara, emigrantska vlada Slobodana Jovanovića našla se pred zidom. Morala je priznati federalizam kao jedini način da se ispune čežnje velikosrpskih otaca u emigraciji, da se restaurira Jugoslavija. Usprkos prevladavajućem velikosrpskom krilu u vladi, koji su nepovjerljivo gledali na takva popuštanja Slovencima i Hrvatima, Jovanović je na sjednici vlade 5. lipnja 1943. rekao da „pri toj reviziji ustanova sam narod imade da kaže posljednju reč, ali prema dosadašnjem toku događaja moglo bi se predviđati da je doba unitarizma prošlo, i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju koje bi omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima da bez poricanja svoje posebne individualnosti sarađuju u skladu na zajedničkim državnim zadacima". Jovanovićev je paradoks taj što je bio piscem Vidovdanskoga ustava iz 1921., koji je implementirao unitarizam i centralizam, i da se dvadesetak godina poslije morao toga odreći, priznajući tada federalizam kao jedini mogući način da se ponovno obnovi Jugoslavija. Jovanović je smatrao da se „jako srpstvo" nije moglo ostvariti bez „jake Jugoslavije", što po njemu vrijedi i za hrvatski i slovenski slučaj, stoga je držao da bi obnova „velike i jake Jugoslavije" trebala biti zajednički interes svih triju naroda.[1144]

Na tragu tih izjava uslijedila je malo potom, 21. lipnja 1943., deklaracija Jovanovićeve vlade o monarhijskoj trojnoj federaciji Slovenaca, Srba i Hrvata. Slobodan Jovanović pisao je već u pismu iz prosinca 1942. „đeneralu" Mihailoviću nagoviještajući neizbježnost federalizacije: „Unutrašnje uređenje Jugoslavije posle rata neće moći da bude, po svemu sudeći, zasnovano na centralizmu. Razlozi su: stalne težnje Hrvata ka federaciji, kao i želja Srba da se u budućnosti zaštite od užasnih iskustava pretrpljenih u Pavelićevoj državi. Federacija, obezbeđujući jedinstvo države bila bi najpodesnija da umiri srpske osetljivosti izazvane ustaškim pokoljima. Ona bi vodila računa o posebnim interesima sva tri dela, a obezbedila bi budućnost." Nedugo zatim Miloš Trifunović, Jovanovićev nasljednik, podnio je u kolovozu 1943. istovjetnu deklaraciju o novoj politici federalizma izbjegličke vlade.[1145]

Pokapanjem unitarizma Jovanović nije izbjegao istaknuti stožerni položaj Srbije u tako zamišljenoj obnovljenoj Jugoslaviji, jer bi ona u svojstvu buduće federalne jedinice obuhvaćala Vojvodinu, Kosovo i Metohiju, Makedoniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu.[1146] Takva Jovanovićeva stajališta neki članovi nisu primili

[1144] Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992., 515.

[1145] Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979., 70.

[1146] B. PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 515.

s oduševljenjem. Trifunović je nastavio po starom, formuliravši staru radikalsku politiku tako da se opirao federalizmu kao štetnoj političkoj koncepciji za srpske nacionalne interese.[1147] Traženje hrvatskih političara iz redova HSS-a pri emigrantskoj vladi (Krnjević, Šubašić) da se s Jugoslavijom obnovi Banovina Hrvatska pred savezničkom javnosti osobito je brinulo srpske krugove naklonjene ideji velikosrpske države.

Ni ravnogorski pokret „Jugoslavenske kraljevske vojske u otadžbini" pod Dražom Mihailovićom nije se odmicao od ideje obnove propale države u svojim javnim istupima. Na kraju krajeva, i Mihailović je bio član Jovanovićeve vlade kao „ministar jugoslavenske vojske i mornarice u otadžbini", pa je htio – ne htio morao barem izvanjski osluškivati londonske upute. Isticanje obnove, ali taj put izmijenjene, federalizirane Jugoslavije trebalo je priskrbiti potporu saveznika iz Londona i Washingtona i potvrditi legitimitet „otadžbinskog pokreta". Nekoliko ratnih proglasa i četničkih manifestacija osvjetljavalo je lice i naličje kakva bi trebala biti „ravnogorska" Jugoslavija. Na prvom su mjestu to memorandumski spisi Stevana Moljevića i Draže Mihailovića iz 1941. „Homogena Srbija" i „Dražine instrukcije", a potom i konferencija u Šahovićima 1942. te Svetosavski kongres u selu Ba početkom 1944. godine.

Četiri su trajna obilježja u tim nacrtima: jedno je beskrajna odanost dinastiji Karađorđević, što je značilo da bi obnovljena Jugoslavija sačuvala stari monarhistički karakter. Drugo je srpsko pitanje, koje se ima riješiti po etničkom načelu prema kojem bi svi Srbi Jugoslavije ušli u zasebnu jedinicu, treće je izbjegavanje svakoga spomena Banovine Hrvatske i sporazuma Cvetković-Maček iz 1939., a četvrto nepriznavanje Makedonaca i Crnogoraca nacionalnim skupinama. U tom kontekstu o nekom muslimanskom nacionalnom statusu i nekoj njihovoj interesnoj jedinici nije moglo biti ni riječi. Polazeći od Moljevićevih napomena da je „osnovna pogreška u našem državnom uređenju bila što 1918. g. nisu bile udarene granice Srbije", središnja je matrica ravnogorske ideologije da se ima uokviriti „velikosrpska jedinica" unutar „velike Jugoslavije".[1148] Takvo što hranilo se vjerovanjem da su Srbi „vodeća nacija Balkana", pri čemu je još bila živa tradicionalna ideja o „obnovi Dušanova carstva". Pod zbor te srpske vodeće balkanske nacije imaju se okupiti svi drugi južnoslavenski narodi. U srpskom mesijanizmu to se shvaćalo kao povijesna misija srpstva da bude ujedinitelj i osloboditelj drugih južnoslavenskih naroda. Ta srpska raspoloženja iz prošlosti nacionalnoga romantizma 19. stoljeća i Prvoga svjetskog rata ponovno su uskrsnula u okolnostima Drugoga svjetskog rata. Tada osovinska okupacija Jugoslavije i njezino teritorijalno mrvljenje ponovno stvaraju duhovnu klimu u kojoj je moguće zboriti o potrebi „oslobođenja i ujedinjenja" jugoslavenskih naroda. U tom ratnom grotlu emigrantska vlada stvarala je mit o srpskom heroizmu po zapadnom svijetu svojih saveznika, o nadljudskoj borbi srpskoga „Davida" protiv njemačkoga „Golijata", stvarajući legendu od lika Draže Mihailovića.[1149]

1147 *Isto*, 516.

1148 Stevan MOLJEVIĆ, „Homogena Srbija", *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda: Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, vol. 14., knj. 1., Beograd 1981., 1-2.

1149 SR-AJ – fond 448 – Kraljevski informacioni centar u Njujorku, „The story of Draja Mihailović", fasc. 2/10.

Kada je riječ o teritorijalizaciji srpskoga nacionalnoga korpusa, svakako je od temeljnoga značenja Karadžićevo jezikoslovlje, po kojem su svi govornici štokavskoga narječja etnički Srbi. To načelo u tumačenju srpskoga modernog identiteta bilo je, kako se da vidjeti, usko povezano s etničkim, a ne s povijesnim načelom, služeći kao najjači argument za uspostavu „velikosrpske jedinice" u svim ratnim zamislima od Moljevićeva memoranduma s početka rata do Svetosavskoga kongresa 1944. godine. Četnički vođe inzistirali su također na granicama i teritorijima, što je još jedna osobina četničkoga ratnog diskursa, iz čega je proistjecalo da je srpsko pitanje *a priori* i geopolitičko pitanje.



General Mihailović na naslovnici časopisa *Time* iz svibnja 1942.

Prema banjalučkom odvjetniku Moljeviću, unutar zamišljenih granica „velikosrpskog rješenja" trebala se uspostaviti etnički „homogena Srbija". Da bi se postigla puna homogenost srpskoga etničkog prostora, nužna je bila upotreba sile da bi se konačno utvrdilo zapadno srpsko pograničje. Posljedice takvih razmišljanja iskazane su tijekom rata u masovnim stradanjima hrvatskoga stanovništva Hercegovine i Dalmacije od Gata do Rame od četničkih odreda. U projektu izgradnje „homogene Srbije" osobito su se izložili muslimanski krajevi Sandžaka i istočne Bosne od Foče do Limske doline, kao klin zabijen između „srpskih zemalja" na sjeveru Srbije i istočne Hercegovine i Crne Gore na jugu. To potvrđuju i Mihailovićeve instrukcije od 20. prosinca 1941., u kojima je tvrdio da je imperativ „stvoriti neposredno zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od muslimanskog i katoličkog življa".[1150]

Kao uzor za čišćenje muslimana Bosne i Sandžaka uzimao se povijesni obračun s njima za vrijeme rađanja srpske kneževine i borbe s Turcima. U Mihailovićevim uputama četničkom pokretu stajale su u vezi s tim ove riječi: „Možda tebi i tvojima borcima izgledaju ovi ciljevi veliki i neizvedivi. Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (...) A pođite danas kroz Srbiju. Nigdje nećete naći niti jednoga Turčina, nećete naći čak niti jednoga njihova groba (mezara), nijednog šiljka (nišana)..."[1151] Već su se u predigri rata odvijali razlazi između velikosrpskoga viđenja i muslimanskoga autonomizma

[1150] Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini*, 79.

[1151] *Isto*, 80.

u zonama dodira Srba i muslimana u Bosni, a napose u istočnoj Bosni,[1152] gdje su se i događali prizori najvećih srpsko-muslimanskih okršaja u Drugom svjetskom ratu. Usto se, kao i Hrvatima, muslimanima pripisivala „izdaja" i odgovornost za „aprilsku katastrofu" 1941., kao i njihova početna spremnost da prihvate NDH. Srpsko-muslimanski antagonizmi imali su dugu povijest, a muslimansko je pitanje za srpski nacionalizam ravnogorske provenijencije imalo prvorazredno značenje.

Ravnogorska ideja Velike Srbije između misli i akcije našla se u procijepu dvaju razumijevanja kako bi se trebala integrirati moderna srpska nacija. Jedno je da su svi štokavci Srbi, što bi bila modernija verzija srpskoga nacionalizma. Drugo, tradicionalnije razumijevanje napajalo se klerikalnim svjetonazorom i svetosavskom ideologijom da se pripadnost srpstvu poistovjećuje s pripadanjem Srpskoj pravoslavnoj Crkvi. Četnički pokret stjecao je pristaše i među katoličkim i muslimanskim političarima i intelektualcima, uglavnom dalmatinskim Hrvatima i bosanskohercegovačkim muslimanima, da spomenemo samo neke pregaoce hrvatskoga i muslimanskoga četništva: Đuro Vilović, Niko Bartulović, Ćiro Čičin-Šain, Ante Cettineo, Silvije Alfirević, Vladimir Predavec – sin Josipa Predavca, radićevca koga su kraljevski žandari 1933. ubili pred njegovom dugoselskom kućom, zatim Muhamed Begović, Mustafa Pašić, Ismet Popovac i Mustafa Mulalić.



Momčilo Đujić (drugi slijeva) i Dinarska četnička divizija (HR-HDA-1561, Četnici, sign. 07685)

Višestruki su motivi zašto su prilazili „otadžbinskoj" ideji, od jugoslavenskoga integralizma dalmatinskih četnika do toga da su određeni pojedinci iz krugova

[1152] Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 386-423.

muslimanske inteligencije ispovijedali srpsku nacionalnu pripadnost. Iznimku je činio Predavec, „ravnogorac" iz sjeverne Hrvatske, koji je ovako ispovijedao svoje četništvo: „Kada se je razpala Jugoslavija, i kada je uzpostavljena NDH ja se nisam mogao s time pomiriti jer su moji osjećaji bili jugoslavenski, i čim je Draža Mihajlović poveo oružani pokret odpora, ja sam suglasno mojim osjećanjima, otišao u taj pokret."[1153] U tom su smislu znakovite razmirice unutar četničkoga ratnog zbivanja između dvojice dalmatinskih „ravnogoraca", Đure Vilovića i Nike Bartulovića, između koncepcija Vilovićeva srpskoga i Bartulovićeva jugoslavenskoga „četništva".[1154] Inače je u redovima „dražinovaca" stalno tinjao sukob treba li nastupati s čisto srpskih pozicija ili zauzeti šire općejugoslavenske horizonte. Kako god, neupitno je u četništvu Vilovića i Bartulovića filosrpsko osjećanje i vjerovanje da je srpski pijemontizam jedini potporni stup jugoslavenstva. Stoga su i mogli bez mnogo muke prihvaćati četničku ideologiju Velike Srbije. Njihova prisutnost u četnicima davala je Mihailovićevu pokretu potrebnu širinu. Međutim ravnogorski doživljaj jugoslavenstva nije mogao privući veće hrvatske i muslimanske snage, koje masovno prilaze Titovu pokretu od druge polovine 1943., budući da je ostao zarobljenikom isključive srpske nacionalne mitologije i svetosavske karizme.

Mihailovićevi „srpski rodoljubi u borbi za Jugoslaviju" njegovali su visoki monarhistički ideal i zastupali reakcionarni stav o socijalističkoj revoluciji. Kao takvi, zazirali su od ponovnoga saveza s partizanima na koji ih je britanska strana nastojala privoljeti u prvom dijelu rata. Saveznička Teheranska konferencija oduzela je status savezničke vojske Mihailovićevu pokretu. Uskoro se iz njegova štaba povukla i britanska misija te su mu Britanci uskratili vojnu pomoć. Sve je to išlo u korist Titovih partizana, koji su nakon studenoga 1943. postali jedina od saveznika legitimirana sila na područjima bivše Jugoslavije. Napredovanje partizana na svim frontama jugoslavenskoga ratišta, osobito nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943., nagovještavalo je sigurnu propast četničkoga pokreta i poraz srpskoga konzervativizma da se na velikosrpskim pozicijama obnovi nova Jugoslavija.

Posljednji trzaj da se održi na životu taj megalomanski plan nastup je Svetosavskoga kongresa, na kojem su četničke snage bile primorane priznati federalno načelo i tako se povući s predratnih položaja stare srpske vladajuće klase o centralističkoj Jugoslaviji. Zasjedao je u zapadnoj Srbiji u selu Ba od 26. do 28. siječnja 1944., gdje je glavni komandant svih četničkih odreda Jugoslavije general Mihailović pokušao okupiti na najširoj mogućoj antikomunističkoj bazi svu vojnu, političku i intelektualnu snagu Srbije da bi se zaustavio trijumf revolucionarne partizanske gerile. Duh toga svesrpskoga kongresa sa „slobodnih srpskih planina" odzvanjao je reakcijom na drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu tri mjeseca prije. Napao je odluke jajačke skupštine da se zabrani kraljev povratak u zemlju.

[1153] Malo prije bijega 1945. Pavelić je uzeo pod zaštitu Predavca preko jednoga od četničkih generala, a ovaj se poslije sklonio u Švicarsku. To se dogodilo u vrijeme kada se vode pregovori Pavelića i Mihailovića kako bi se stvorio hrvatsko-srpski antikomunistički pakt u borbi protiv nove partizanske Jugoslavije. Ante PAVELIĆ, „Država Hrvatska živi", *Hrvatska – kulturno-politički zbornik*, Buenos Aires 1949., 13.

[1154] Nikola ŽUTIĆ, *Đuro Vilović – od župnika do četnika*, Beograd 2012., 6.

Braneći tako suverensko pravo dinastije Karađorđević, kongres se usprotivio i narodnom referendumu kojim bi se najprije moralo dati na volju narodu da sam odluči o monarhističkom ili republikanskom uređenju nove Jugoslavije. U suprotnosti s tim avnojskim odredbama, kongres je istaknuo da buduća jugoslavenska zajednica naroda mora biti bez odgađanja „federativna, ustavna, parlamentarna i narodna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića". Takva izjava, da se sačuva monarhijski legitimizam i da se ne dopusti da o tome pravorijek donosi „autoritativno narodno tijelo" po zaključenju rata, bila je glavnim predmetom sporova na Baškom kongresu. Sam kongres bio je podijeljena duha jer su se na njega odazvali svi predstavnici srpskoga monarhizma i republikanizma. Na kraju je Mihailovićeva „monarhistička" struja iznijela pobjedu, pa su njezini stavovi o tom pitanju uvršteni u završni tekst kongresne rezolucije.[1155]

Nakon te protupartizanske manifestacije Mihailovićevi „ravnogorci" odustaju od Jugoslavije i započinju borbu za Kraljevinu Srbiju, za koju su vjerovali da može izdržati nalet partizana i Sovjeta da ne potpadne pod boljševičku čizmu. Naum da bi se kraljevska Srbija mogla othrvati i zadnjim se trzajem borbe očuvati nije imao nikakve šanse. Bio je to labuđi pjev ravnogorske odiseje. Vojno-politički jugoistok Europe doskora je pao pod kontrolu sovjetske armije i Narodnooslobodilačke vojske 1944. i 1945., donoseći katastrofalan kraj za Mihailovićevo ravnogorstvo. Bio je to sveopći krah staroga srpskoga političkog mišljenja, jednoga u svemu reakcionarnog, svetosavskog i monarhističkog tradicionalizma. Sudbine njegovih najistaknutijih figura rječito govore o tome. Generala Mihailovića uhvatila je komunistička vlast malo nakon rata u šumama istočne Bosne, u okolici Višegrada, i osudila ga 1946. na smrt nakon sudskoga procesa u Beogradu. Komunisti su uhitili i oba četnička ideologa, Dragišu Vasića i Stevana Moljevića, članove Centralnoga nacionalnog komiteta, najvišega tijela četničke Jugoslavije. Vasića su dali likvidirati po revolucionarnom sudu u Banjoj Luci 1945., a Moljevića, ideologa homogene Srbije, osudili su na dvadesetogodišnju robiju.

Protiv obnove Jugoslavije

Protujugoslavenstvo je u ratu razvijao onaj dio hrvatske inteligencije, podizan pored staroga Lukasa, koji je radio na ideji nezavisne hrvatske države. Kritika jugoslavenstva i predtravanjske vladavine nije se više skrivala ispod plašta visoko intelektualnih govora o nepremostivim razlikama Hrvata i Srba, nego se u okolnostima radikalne izmjene političkoga spektra pretvarala u važan element ukupne propagande NDH. Podižući svijest o tome, tako se mogla okomito širiti dalje u dubinu društva. Nakon travanjskoga proglašenja hrvatske države mogli su se osjetiti prizvuci izvjesnoga trijumfalizma nad svime što je jugoslavensko i što je podsjećalo na propali karađorđevićevski režim. Njega su oblikovali intelektualci pripadnici ustaškoga pokreta poput Ive Bogdana i Tijasa Mortigjije. Polazili su od toga da je

[1155] J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 70.

jugoslavenstvo „velika politička zabluda i iluzija", a jugoslavenska država „tamnica hrvatskoga naroda", „protuprirodna i umjetna tvorevina", koja se kao „žandar Antante" nije mogla uskladiti s europskim *Neue Ordnung*. Posljednja dva jugoslavenska desetljeća su „najtamnija razdoblja hrvatske povijesti" u kojima je izbila strahovita „kriza hrvatske državnosti". Osim toga, dovodili su se u pitanje i pravni temelji i politički legitimitet propale jugoslavenske kraljevine vezani uz kontroverzije koje su izazvale odluke oko ujediniteljskoga čina. Dvadesetogodišnji kratki život države kojom su Srbi raspolagali u najvećem opsegu kao s vlastitom državom nije imao baš mnogo veze s liberalizmom i parlamentarnom demokracijom.[1156]

Njezina ideja vodilja o narodnom jedinstvu proglašavala se lažnom i znanstveno neistinitom. U skladu s protužidovskim i protumasonskim porivima ustaškoga režima, Jugoslavija je bila „eldorado za Židove", zato jer su tobože ostvarili snažnu gospodarsku moć u njoj, te „arhitektonsko djelo" izmišljeno u slobodnozidarskim ložama. U nešto drukčijim prikazima versajska Jugoslavija je „velikosrpska tvorevina ili proširena Srbija", a jugoslavenstvo obična krinka za velikosrpstvo s kojim je u sporazumu Cvetković-Maček iz 1939. surađivala Mačekova „srbofilska politika s jugoslavenskim rješenjem hrvatskoga pitanja".[1157] Sve do raspadanja Jugoslavije srpski nacionalizam se nalazio od „šestog januara" u neraskidivom savezu s jugoslavenskim nacionalizmom, s kojim se tako duboko isprepletao. No kada je nestala koprena Jugoslavije, buknulo je i protusrpstvo kao jedna od značajki hrvatskoga nacionalizma. Čak se pred izbijanje ratne krize podupiralo srpsku inteligenciju koja je okretala leđa jugoslavenskom projektu. Tako je 1937. u *Hrvatskoj straži* pozdravljeno osnivanje Srpskoga kulturnoga kluba kojem je na čelo zasjela savjest srpskoga naroda, najeminentniji intelektualci poput Dragiše Vasića, Slobodana Jovanovića i Nikole Stojanovića. Cilj kluba bio je podizati svijest o srpskoj kulturi. *Hrvatska straža* osuđivala je napade na njih iz pera starih jugounitarista, korifeja Šestosiječanjske diktature i pripadnika Jugoslavenske nacionalne stranke Jovana Banjanina i Dragoljuba Aranđelovića. Oni su u svojim jugoslavenskim križaljkama zahtijevali da zajednička jugoslavenska kultura mora biti jedna velika sinteza hrvatske i srpske kulture. Međutim Slobodan Jovanović, taj „mozak srpske inteligencije" iz karađorđevićevske epohe, branio se uime kluba da to što se u narodu podizala svijest o njegovu srpstvu nije ni na koji način slabilo jugoslavensku ideju, nego joj je udahnjivalo dodatnu snagu.[1158]

Ivan Oršanić dao je o hrvatskom međuraću prosudbu znakovitu za NDH. Ocrtao ga je kao tragičan prekid tisućljetne državnosti hrvatskoga naroda. „Jugoslavenstvo je bilo pravi trojanski konj, kojeg je velikosrbstvo uvelo u Hrvatsku, da bi pomoću njega osvojilo tvrdjavu hrvatske narodne samobitnosti i državne sviesti."[1159] Na istoj valnoj duljini bio je i Danijel Crljen. „Jugoslavenstvo je i nadalje zadržano kao potrebna maska za vanjski sviet", a iskustva nekadašnje Jugoslavije nedvosmisleno

[1156] Trpimir MACAN, „Slom Jugoslavije i pitanje njezine obnove", *Spremnost 1942. – 1945.*, Zagreb 1998., 20-28.

[1157] *Isto.*

[1158] „Srpski kulturni klub", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 21., 27. I. 1937., 3.

[1159] I. ORŠANIĆ, „Ustaštvo i država", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 11-12, 633-635.

pokazuju da je odmah u njezinu začetku „počelo orgijanje velikosrbstva u najčišćem i najgorem obliku".[1160] Pod „jugoslavenstvom" je I. Oršanić podrazumijevao različite političke inicijative koje su rukovođene iz Beograda unosile neprekidnu pomutnju oko raspodjele javnoga novca, oko etnogeneze Hrvata i jezičnoga pitanja i oko granica hrvatskih područja. I Oršanić i Crljen postigli su visoko suglasje da su sve te strategije „beogradskoga" jugoslavenstva imale jedinstveni cilj da se nad hrvatskim narodom uspostavi takav negacionizam koji bi mu oduzeo pravo na postojanje, a potom i uskraćivao sva njegova politička prava, što je na kraju i dovelo do revolucionarne pojave u obliku ustaškoga pokreta pod bivšim pravaškim vođom Antom Pavelićem.

Krstić je iznio 1944. da su hrvatski intelektualci najviše vremena u staroj Jugoslaviji utrošili hrvajući se s „teorijom narodnog jedinstva", dokazujući uporno da su Hrvati narod, a ne neko „pleme" jugoslavenskoga naroda. I Krstić se u skladu s time odlučivao za „psihološku teoriju" nacije, pri čemu se oslanjao na Šufflayevu teoriju o civilizacijskoj hrvatsko-srpskoj rastavljenosti koja je rušila narodno jedinstvo i zbacivala „jezičnu teoriju".[1161] Ivo Guberina svodio je jugoslavensko ime samo na geografski pojam, koji nije imao nikakvih narodnih, kulturnih ni jezičnih konotacija.[1162] Kao jedan od ustaških prvaka, normalno je za Guberinu da se podrobnije pozabavio protujugoslavenskom crtom ustaškoga poslanja. Ta je crta imala biti glavnim putokazom cijeloga njegova pothvata. U trajnom nastojanju da se ostvari hrvatska država:

> „Ustaštvo je plod živoga i zdravoga narodnog organizma. Ono je niklo iz povijesnog nacionalizma, zato odbacuje i oštro se bori protiv svih pokušaja, da se hrvatski narod proglasi 'dijelom ili plemenom bilo kojega drugoga naroda'. Ovo je pokušavala tzv. sveslavenska i jugoslavenska misao koja je posebno u devetnaestome i dvadesetome vijeku navijestila pravi rat Hrvatstvu i njegovoj narodnoj i drevnoj misli. Ova je htjela zamijeniti hrvatsko ime srpskohrvatskim, a zatim jugoslavenskim, a hrvatski narod proglasiti plemenom i dijelom jugoslavenskoga naroda, što je zapravo značilo srpskoga. To se opravdavalo time, jer da su Hrvati i Srbi istovjetan narod".[1163]

Bauk jugoslavenstva otpočeo je ponovo kružiti od 1943. godine. Odonda su se sve više mogli čuti saveznički i partizanski proglasi da oni spremaju planove za obnovu Jugoslavije. Inače, fenomenologija partizanskoga pokreta prikazivala se u NDH kao velikosrpski ekspanzionizam najnovijega datuma koji nije ništa drugo doli „produžena ruka" sovjetskoga imperijalizma.[1164] Srbi su se u NDH većinom izjašnjavali za monarhistički i komunistički pokret, pa su se zbog takvih opredjeljivanja napredovanjem rata našli razdirani podjelama između partizanstva i četništva. Isprva neprirodna suradnja Mihailovića i Tita, kraljevaca i komunista, koji su predstavljali napore srpskoga konzervativizma i progresizma, nije izdržala iskušenja vremena,

[1160] D. CRLJEN, *Naš Poglavnik*, 55.

[1161] K. KRSTIĆ, „Narod, nacionalizam, država", *Hrvatska smotra* 12/1944., br. 6-10, 298.

[1162] I. GUBERINA, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima*, 14.

[1163] Isto, 14.

[1164] T. MACAN, „Značaj partizanstva", *Spremnost 1942. - 1945.*, 291-298.

nego je puknula već u početnoj ratnoj fazi. Općenito gledano, u Jugoslaviji je pod žezlom srpske dinastije postojala jaka identifikacija jugoslavenstva i srpstva. Ona se protegnula i nakon njezina sloma, kada je srpsko nacionalno biće pristupalo pokretima koji su obećavali da će udahnuti novi život Jugoslaviji, vidjevši u tome najbolji mogući okvir za osiguranje srpskih interesa.

O čemu se točno radilo i u kakvim su vezama stajali srpstvo i jugoslavenstvo najbolje je pokazao slučaj nakon osnivanja komunističkih partija Hrvatske i Slovenije 1937. godine. Tada se nije prišlo osnivanju srpske Partije, nego je ova na osnivanje čekala tek svibanj 1945. godine. Među komunistima srpske narodnosti bili su pomiješani jugounitaristički i velikosrpski osjećaji. Ciljanje na to da se obnovi Jugoslavija, uz velikoruski mit da od Rusije dolazi spasenje svijeta pa makar njome vladali boljševici, u koji je bila uronjena sva srpska kultura natopljena pravoslavljem, najjače su privlačne sile koje su Srbe vukle prema partizanskom pokretu pod komunističkom komandom. Tako u Titov pokret nadiru u velikom broju „prečanski" Srbi i Crnogorci, po nacionalnim emocijama mnogi od njih Srbi, dajući najveći obol u borbi za ciljeve avnojske Jugoslavije. Podsjećalo se na to da je ratna komunistička politika u neprekinutom kontinuitetu s predratnim jugoslavenskim držanjem komunista. Stoga su takva prošla, ali i sadašnja nagnuća komunista „bila uvijek u savezu s onim političkim snagama koje su išle za jugoslavenstvom, a protiv neovisne hrvatske države".[1165]

Obnovu Jugoslavije po federalističkom načelu istaknula su „narodnooslobodilačka" zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOH-a 1943. i 1944. godine. Zato napisi o jugoslavenstvu i Jugoslaviji dobivaju sve više prostora i sve prodornije analize, napuštajući nekadašnji propagandistički prizvuk. U vezi s tim je i razmatranje novinara Petra Bareze (1905. – 1960.) o „nedonoščetu londonskog jugoslavenstva" onako kako se ono očitovalo u deklaraciji koju je izvjesila Trifunovićeva izbjeglička vlada. Po Barezi, srpski pristanak na kompromis zvan federalizam zadnja je slamka spasa u ratu posrnule velikosrpske politike. Glavni je cilj restauracija Jugoslavije, na koju su usmjerene sve srpske ratne politike bilo da se vode iz londonskoga izbjeglištva, partizanske „šume", Nedićeva Beograda ili Mihailovićeva četničkoga štaba. Barezina je vizura polazila iz kuta gledanja da mora postojati sveopća potpora hrvatskoga naroda stvaranju hrvatske države pod vodstvom ustaškoga pokreta. Odstupanje i otklon od toga javilo se kada je dio Hrvata ušao u partizanski pokret i izbjegličku vladu, što je Barezi krivica koju snosi jugoslavenstvo, odgovorno za to jer je rušilo izgradnju hrvatske državnosti i kočilo proces da se stvori hrvatska država još od početka stoljeća. Neki zavedeni Hrvati nasjeli su na mamac koji su im bacile jugoslavenske platforme odašiljane iz pravca Jajca i Londona. Nasjeli su baš zbog „apstraktne strukture jugoslavenske narodne misli", jedne notorne „razumske tvorevine bez ikakvoga oslona i korijena u misli i životu". Barezinu hrvatskom nacionalizmu jedan je drugi nacionalizam, onaj jugoslavenski, unosio podjele u „mistično" tijelo hrvatskoga naroda i tako oskvrnuo nužnost nacionalnoga jedinstva.[1166]

[1165] „Marx i Hrvati", *Spremnost*, br. 5., 28. III. 1942., 10.

[1166] Petar BAREZA, „Jugoslavenstvu in memoriam", *Spremnost*, br. 79., 29. VIII. 1943., 6-7.

Prvi hrvatski pisac iz radničkoga staleža i novinar Ivan Softa (1906. - 1945.) upozoravao je da je nova logika velikosrpske politike da „ako Hrvatsku ne utopimo u jugoslavenstvu, utopit ćemo je u komunizmu". Premda se hrvatski narod „odupro velikosrbsko-jugoslavenskom nožu treba ga dotući boljševičkom knutom, koju će opet dakako držati velikosrpska ruka", jer je cilj kojem hodi partizanski pokret „na žgarištu Hrvatske stvoriti srpsku sovjetsku republiku i nazvati je bog zna kako". O bliskim vezama četnika i partizana i određenoj identitetskoj konfuziji među njima Softa je spomenuo partizanski palež Ključa u siječnju 1943. godine. Tada su partizani ostavili neoštećenom pravoslavnu crkvu, s tim da se posvuda „čuo poklik Živeo kralj Petar, živeo drug Tito!"[1167]

Jugoslavenski komunisti, vođe partizanskoga pokreta otpora, nisu krili svoju inspiraciju Oktobarskom revolucijom ni u ustrojstvu svojih vojnih jedinica. Svaka partizanska brigada imala je dvostruko zapovjedništvo, s političkim komesarom koji je upoznavao njezine pripadnike s odgojem i stegom u komunističkom duhu. Kao i u ruskom građanskom ratu, komunisti su uspjeli uz pomoć komesarijatstva „boljševizirati" ostalo nekomunističko ljudstvo partizanskih odreda i tako proširiti osnovicu oduševljenih za komunizam i njegovu revolucionarnu utopiju. Politički komesari, koji su „duše partizanskih jedinica", uspjeli su svojom ideološkom frazeologijom privući pretežno nepismeno seljaštvo pasivnih područja.

Lorković je držao Mošu Pijadu, toga „židovskog mozka partizanstva", strategom s istančanim osjećajem za propagandu i ključnom osobom za ekspanziju komunističke ideologije među partizanskim „masama".[1168] Toj su ekspanziji pripomagali i narodnooslobodilački odbori podvrgnuti svojem vrhovnom organu, samom AVNOJ-u. Tako je razvijena čitava mreža vlasti od vrha prema dolje koja je „nenaoružane mase stanovništva" trebala podvrgnuti sveopćem postupku boljševizacije. Tito je samo načelno isticao da su „narodnooslobodilački odbori organi demokratske i istinske narodne vlasti", na kojima se ima obrazovati „nova demokratska Jugoslavija", što je prikrivalo stvarne ciljeve jugoslavenskih komunista. Prema ministru vanjskih poslova Lorkoviću, komunistička tehnika osvajanja vlasti neumoljiva je i nemilosrdna. Za suputnike „demokratske i napredne" Jugoslavije predviđao je da će svi biti posmicani ako se komunisti domognu vlasti ne budu li na partijskoj liniji, kao što se već dalo opaziti u scenariju boljševičke Rusije.[1169] I metode propale španjolske revolucije koristile su se u ratu kao putokaz da se uspostavi prevlast KP Jugoslavije, s obzirom da su neki od komunističkih vođa poput Koče Popovića prethodno ratovali u internacionalnim brigadama na španjolskim ratištima. Partija je igrala na kartu da se vlast može osvojiti tako da se okupe različite političke struje ispod narodnofrontaškoga kišobrana. Preko toga su okupljanja u partizanski pokret dolazili spomenuti suputnici, razne građanske grupacije, stranke, osobe i struje benevolentne prema socijalističkim varijacijama

[1167] Ivan SOFTA, „Velikosrbska osnova – ako Hrvatsku ne utopimo u jugoslavenstvu utopit ćemo je u komunizmu", *Spremnost*, br. 53., 28. II. 1943., 1.

[1168] Mladen LORKOVIĆ, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb 1944., 33.

[1169] *Isto*, 33-34.

kao što su Samostalno-demokratska stranka, Demokratska stranka, Zemljoradnička stranka i lijevo krilo HSS-a.



Govor ministra vanjskih poslova Mladena Lorkovića 23. II. 1942. u Saboru (HDA-SDS-1561, Zbirka NDH, sign. 00272)

Lorković je najviše mjesta dao „komunističkom utjecaju na srpske gradjanske stranke". Osjećaj i breme „poraženosti velikosrpstva 1941." iskoristili su komunisti svojom agitacijom među Srbima u NDH. Ali komunisti su ipak došli na već dobrano izorane brazde na polju srpskoga narodnog života. „Zemljoradnička stranka je imala osobit utjecaj na bosanske Srbe gdje se osjećao jak upliv srbskih socialista i 'crne ruke' prije prvog svjetskog rata." I „samostalna demokratska stranka je stajala kao dio hrvatske-srpske koalicije prije prvog svjetskog rata pod utjecajem 'crne ruke' i srbskih socialista". Tvorac te stranke Svetozar Pribićević na kraju svojega života u Pragu prihvaća „podpuno marksistički pravac rada". I srpska Demokratska stranka „od 1936. se opredjeljuje za pučko-frontašku orijentaciju".[1170] U odnosu na španjolski slučaj, u Titovoj Narodnoj fronti novina su tako dijelovi jugoslavenskih unitarista, koji su se solidarizirali s namjerom obnove Jugoslavije.

Tadašnji ministar prosvjete NDH Julije Makanec održao je 11. studenoga 1943. u dvorani „zagrebačkog slikokaza Europa" predavanje o „komunističkom značaju

[1170] *Isto*, 30-32, 41-42.

partizanstva".[1171] „Značaj partizanstva" nesumnjivo se nalazio u lenjinističkoj formi kao sušta imitacija ruske revolucije. Komunističku hipokriziju primjećivao je u širokoj propagandi da „partizani nisu komunisti, da oni nisu protiv vjere, da nisu protiv domovine i protiv obitelji, da oni nisu protiv Hrvatstva, da oni neće podržaviti zemlju i da od slobodnih seljaka neće stvoriti bezpomoćno komunističko roblje, te uvjeravaju ljude da su narodno-oslobodilačka vojska, da su za slobodu i tako dalje".[1172] Još je istaknuo da je marksizam „duhovna i politička osnovica partizanstva, a boljševizam njegova zvijezda vodilja".[1173] Komunistički pothvat nije se dao svesti samo na prosti gospodarski program nego on, prema njegovu mišljenju, znači i „jednu čitavu životnu filozofiju, on znači jedan čitav nazor o svietu, unutar kojeg nema mjesta za religiju, za vriednost ljudske ličnosti, za obitelj, za samosvojni nacionalni život". Makanec je iznosio da se od „komunističke pošasti" može obraniti jedino nešto kao što je „nacionalizam sa socialističkom idejom družtvovne pravde kao najčvršći bedem protiv komunizma".[1174] Kada se krajem 1943. sve više Hrvata regrutiralo u redove Titova pokreta u „gornjoj Hrvatskoj" i Dalmaciji te kada se već bio konstituirao ZAVNOH, naglašavao je da je „osnovna politička činjenica da se boljševizam i hrvatstvo izključuju". Pokušaj da se političko hrvatstvo uvede u temeljne nacrte vrhovnoga predstavništva partizanskoga ZAVNOH-a s Makančevih je motrišta neostvarivo, jer je „komunistička nauka koja sačinjava idejnu srž partizanskog pokreta, podpuno tudja hrvatskoj duši". U konačnici bi takvo neprirodno mirenje s boljševizmom prouzrokovalo „smrt Hrvatstva kao moralnog i političkog čimbenika" zbog njegove duhovne neprilagođenosti marksističkim naučavanjima.[1175]

Danijel Crljen pokušao je razjasniti svu zamršenost situacije koja je snašla NDH 1943. godine. Crljen je u govoru *Zašto Hrvatska ratuje?* treće uzastopne godine „svjetskog hrvanja" iznio tri moguća rješenja hrvatskoga pitanja: „osovinsko, englezko i boljševičko rješenje."[1176] Misleći na „englesko" rješenje, smjerao je na pobjedu velikosrpskoga četničkog pokreta, ali i na općenitu ulogu zapadnih demokracija na čelu s Engleskom u dodjeli povlastica srpskoj politici da nakon 1918. samoupravlja procesima u jugoistočnoj Europi. Uviđao je da se savez Engleske i velikosrpskih krugova očitovao u „martovskom prevratu", što su ga izveli srpski generali i časnici 27. ožujka 1941. i da je potrajao u ratu londonskom potporom Mihailovićevu četništvu. I Crljen je isticao revolucionarno nasilje partizanskoga pokreta koje je sijao u „ime Moskve i boljševizma", ostavljajući svugdje oko sebe „nacrtane srpove, čekiće i peterokrake zvijezde, izpisane komunističke krilatice i poklike Lenjinu i Staljinu" s „nalogom da triebi hrvatski narod i pustoši hrvatsku zemlju".[1177]

[1171] Julije MAKANEC, *Komunistički značaj partizanstva*, Zagreb 1943.

[1172] *Isto*, 14-15.

[1173] *Isto*, 5-6.

[1174] *Isto*, 8-9.

[1175] *Isto*, 79-80.

[1176] Danijel CRLJEN, *Zašto Hrvatska ratuje?*, Zagreb 1943., 6.

[1177] *Isto*, 17-18.

Crljen je držao da se „partizanska Hrvatska" nije borila protiv ustaške vlasti, nego „uobće protiv životnih probitaka hrvatskog naroda", te da nije potrebno mnogo maštovitosti da se „zamisli budućnost hrvatskoga naroda u državi, koja bi u sebi sjedinila komunizam i jugoslavenstvo".[1178] Predviđao je u apokaliptičnim tonovima da bi uspjeh „englezskog ili boljševičkog rješenja", iliti Mihailovićevih četnika ili Titovih partizana, donio „nestanak hrvatske države i propast hrvatskoga naroda".[1179] Za Crljena 1943. najkrupnija razdjelnica nije ni ideološko pitanje, ni vladavinski sustav, nego biti *pro et contra* hrvatske države.

Glavni ravnatelj za promidžbu Matija Kovačić pozivao je u govoru na Državnoj krugovalnoj postaji 7. prosinca 1943., odmah po drugome zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, na borbu protiv te „partizanske lakrdije".[1180] Odjeci iz Jajca o stvaranju buduće federativne Jugoslavije čiji će sastavni dio biti i federalna država Hrvatska dubinski su nagrizli smisao postojanja NDH i problematizirali hegemoniju ustaške države nad hrvatskom državotvornom misli. Budući da je nakon talijanskoga sloma u rujnu iste godine pitanje savezničke pobjede bilo na vidiku, vrlo se izglednim činilo da se hrvatsko pitanje ponovo vraća u jugoslavenske egzistencijalne okvire, odnosno u stanje *ante bellum*. Stoga je Kovačićevo obraćanje slušateljstvu razbijalo legitimitet odluka iz Jajca riječima da „unutarnjo politički što se tiče nas, hrvatske države i hrvatskoga naroda, imenovanje Titove vlade i Titova parlamenta nema baš nikakve važnosti".[1181] U prilog tome išla je i Kovačićeva konstatacija „nehrvatskog obilježja partizanstva", da su nacionalno promatrano u golemoj većini Srbi udarna snaga jugoslavenskih partizana. Nadalje je Kovačić označio događaje u Jajcu iz studenoga 1943. kao „boljševičko-velikosrbsku urotu", a partizanstvo denuncirao kao „urotu protiv hrvatskoga naroda i hrvatske države". Kovačić je završio govor napomenom da odluke „tobožnje vlade i tobožnjeg parlamenta iz šume" nemaju nikakvu vrijednost za narod koji „ne želi komunistički poredak, a kamoli Jugoslaviju".[1182]

Rieger je kao član ustaškoga pokreta razloge masovnoga ulaska Srba u partizanski pokret i njihovo oduševljenje komunističkom idejom potvrđivao povijesnim vezama srpske kulturne tradicije s ruskim svijetom, koju je određivalo to da je nekritički prianjala uza sve što je sadržavalo ruski predznak. Rieger je smatrao da je stari beogradski režim u nedostatku rješenja iskoristio KP Jugoslavije da bi obuzdao sve prodorniji hrvatski nacionalizam iz tridesetih godina. Stvar je bila obične taktičke naravi, da se otvori hrvatska podružnica Komunističke partije 1937. s jednim jedinim ciljem: da se u prvom redu hrvatske „mase" skrenu sa kolosijeka borbe za neovisnu hrvatsku državu.[1183] Za Riegera „partizanstvo i boljševizam nisu istovjetni pojmovi, iako među njima postoji najuža veza". Pišući o vezama bakunjinizma i partizanstva, naglašavao je zajedničku rušilačku crtu, pljačkanje i razbojništvo,

[1178] *Isto*, 21.

[1179] *Isto*, 22.

[1180] Matija KOVAČIĆ, *Partizanska lakrdija – partizanstvo mora nestati!!*, Zagreb 1943.

[1181] *Isto*, 5.

[1182] *Isto*, 24-25.

[1183] Vilko RIEGER, *Hrvatska u borbi – politički članci i rasprave*, Zagreb 1943., 107.

što su sve „vrline za partizanski moral" i „partizanski sadizam i razularenost" za vrijeme „partizansko-velikosrbskih zvjerstava". Svaki etnički pripadnik hrvatskoga naroda koji bi pristao ući u takav pokret učinio bi, prema Riegerovu nazoru, „veleizdaju protiv hrvatske države i naroda".[1184]

U idejama pokreta, što ga je vodio general Draže Mihailović Rieger je upućivao na visoku razinu netolerancije prema „Hrvatima muslimanima" iznesene u poznatim „Dražinim instrukcijama" od 20. prosinca 1941. godine. Četnički je vođa u njima pozivao na „čišćenje Hrvata Bosne i Hercegovine" i na „istriebljenje Muslimana Sandžaka, Bosne i Hercegovine i Crne Gore", kao i svih „nacionalnih manjina i nenacionalnih elemenata", sve s jedinom svrhom da se stvori čist teritorij srpske države, što je pripadalo središnjem „planu za Novu Jugoslaviju" kralja Petra II. Slične namisli imao je i Miloš Sekulić, koje je iznio uime beogradskoga četničkoga komiteta u pogledu čišćenja zamišljenih srpskih teritorija u rujnu 1941.[1185]

Ivo Bogdan je uređivao od ožujka 1942. do proljeća 1943. *Spremnost*, gdje se intelektualna elita NDH oglašavala svojim razmišljanjima o ratu. Bogdan je ustao protiv partizanskoga gledanja na hrvatski narod pod egidom jugoslavenstva. „Svi partizanski proglasi vrve o 'braći Srbima' što je krinka za jugoslavenstvo, ali nikad još nismo čuli u partizanskim lecima da se Hrvatima govori o braći Arbanasima, braći Madjarima, braći Nijemcima, braći Talijanima, pa ni onda kada se govori o Arbanasima Talijanima i Nijemcima antifašistima. Ne Hrvate pa i komuniste Hrvate treba uvjeriti da su braća samo Srbi, a sve samo zato da bi postali neodporni proti velikosrbskim zahtjevima."[1186] Osim toga, Bogdanovo integralno hrvatstvo nije moglo odoljeti, a da ne napadne i drugo partizansko gledanje, ono o hrvatskom narodu kroz prizmu regionalizma (pokrajinstva). Zamjerke mu je stavljao što se nije govorilo o „Hrvatskoj ko cjelini, nego se spominju Hrvatska, Bosna i Dalmacija, a što je još govori se o Hrvatima, Bosancima i Dalmatincima kao medjusobno različitim pojmovima". Simbolički se iz toga dalo osjetiti da partizanski pokret pokušava na sve moguće načine razbiti jedinstvo hrvatske nacije da bi ju podčinio jugoslavenskom okviru. No, mnogo jači partizanski udar na ustaški koncept hrvatske nacije jest taj što su običavali nazivati „Hrvate muslimanske vjere" muslimanima bez ikakve poveznice s hrvatstvom. Za Bogdana je partizanska ideologija time što je davala prednost pokrajinskom izražavanju te nije željela imenovati muslimane Hrvatima „još opasnije velikosrbstvo od Mihajlovićevog, jer je njezin konačni cilj rušenje hrvatskog državnog prava i uspostava Velike Srbije".[1187]

Kako su se partizanske jedinice do 1943. uvelike sastojale od Srba, Bogdan je isticao da su „velikosrbske težnje toliko jake, velikosrbski odgoj Srba tako ukorienjen da su oni u stanju internacionalističke ideologije staviti u službu velikosrbstva". To je ta specifična bit srpskoga komunizma koja je odlikovala partizanski ratni pohod

[1184] *Isto*, 114-119.

[1185] J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 158-159.

[1186] I. BOGDAN, „Poriekto i smisao partizanstva", 1.

[1187] *Isto*.

u svoj njegovoj cijelosti. Bogdan je ovako ocrtao njegovo izrastanje u vakuumu srpskoga političkog življenja nakon kraljeva bijega iz zemlje:

> „U obćoj srpskoj pometnji poslije vojničkoga sloma mnoštvo je ostavljeno bilo od dinastije, patrijarhe i vlade postalo plienom školovanih moskovskih agitatora, tako se Mihajlović i Tito danas međusobno napadaju iako obojica predvode velikosrbski raspoložene sljedbenike."

Takva „nakaza simbioze srpskog pravoslavlja i boljševizma" mora biti strana svakom političkom Hrvatu jer su „partizanski odmetnici peta kolona sovjetske Rusije, orudje su sovjetskog imperijalizma gledano u europskim, a u našim su okvirima velikosrbska prijetnja Hrvatskoj državi".[1188]

Milivoj Magdić opisivao je rat ustaša s partizanima kao sukob „euroazijskog boljševizma i humanističkog nacionalizma zapadnjačkog kulturnog kruga".[1189] Opredjeljenje pripadnika europskoga kulturnoga kruga je antiboljševičko, a boljševizam može značiti samo katastrofu za istinsku europsku kulturu.[1190] Nadalje je tvrdio da nihilističkom nastojanju komunizma, koji želi srušiti temelje europske kulture, treba „suprostaviti tip doktrinarnog Europejca nacionaliste, izpunjenog humanističkim usmjerenjem".[1191] Magdić je u nacionalizmu koji bi uvažavao ideale socijalne pravde vidio najutvrđeniju branu prodoru ruskoga komunizma u Europu. Određujući „ciljeve i sredstva" partizanskoga pokreta, Magdić smjera k tome da je „partizanstvo" produžena ruka „sovietskoga imperijalnoga sustava" na balkanskom ratnom poprištu.[1192]

Znajući da među hrvatskim narodom nemaju masovnu potporu, partizani su pristupili taktiziranju, što se ogledalo u tome da su hrvatskim selima prolazili s hrvatskim pjesmama na usnama i mašući hrvatskim zastavama. Zato se i vrlo brzo odustalo od klasne borbe i „lievih skretanja" prelazeći na bitno svrsishodnu „politiku fronte". Magdić je nakon rujanskoga sloma Italije 1943. pozvao dalmatinske Hrvate i sve druge Hrvate u partizanima da se povuku i pristupe obrani hrvatske države.[1193] Nakana komunističkih partizana da se ulože napori da se podigne nova jugoslavenska država čisti je interes „velikosrbskog ekspanzionizma, kojeg zastupaju također i srbski komunisti". Magdića je to natjeralo na prosudbu da partizanski i četnički pokret zajedno simboliziraju jedan te isti „srpski politički tip koji kroz čitavo stoljeće nije doživio nikakve promjene", nego je „još uviek zagrijan ekspanzionističkim težnjama, na račun susjednih naroda".[1194] I jedni i drugi jedinstveni su u tome da

[1188] I. BOGDAN, „Porieklo i smisao partizanstva", 1.

[1189] Milivoj MAGDIĆ, „Protiv nihilizma", *Spremnost*, br. 71., 4. VII. 1943., 1.

[1190] M. MAGDIĆ, „Mit šume", *Spremnost*, br. 85., 10. X. 1943., 1.

[1191] *Isto*, 3.

[1192] M. MAGDIĆ, „Ciljevi i sredstva partizanskog pokreta u sklopu sovietskog imperialnog sustava", *Spremnost*, br. 84., 3. X. 1943., 1.

[1193] *Isto*, 2.

[1194] M. MAGDIĆ, „Srpski ekspanzionizam u novom vremenu", *Spremnost*, br. 100., 23. I. 1944., 3.

im je „program rušenja hrvatske države ratni cilj". Zapravo je proglašenje hrvatske države iznenadilo osovinsku ratnu politiku, zato jer je 10. travnja 1941. „bio samo čin samoobrane hrvatskog naroda, a nikako akt nekakve ratne politike".[1195] Magdić je napadao partizanske i četničke interpretacije 1941. da je hrvatska država nastala isključivo osovinskom odlukom. Prava je istina da je desetotravanjski čin bio vrhunac onih stremljenja prijeratnoga hrvatskoga nacionalnog pokreta koja su tražila konačno uređenje hrvatskoga pitanja.[1196]

Nacionalna politika jugoslavenskih komunista, prema Magdiću, orijentirala se od svojih prvih dana prema ciljevima „velikosrbskog nacionalizma". Stoga je shvatljivo da „hrvatski komunizam nije bio dio hrvatske stvarnosti, već samo periferija srbskog političkog zbivanja". Već od utemeljiteljskih dana srpski su komunisti ucijepili prosrpski duh jugoslavenskom komunističkom pokretu, uvjerivši pritom moskovsku centralu svjetskoga komunizma da svoj rad na jugoslavenskom prostoru prilagode u skladu sa srpskim nacionalnim probicima. Uloga što su je odigravali hrvatski komunisti imala je rubno značenje, pa se odgovor na rješenje komunističkoga pitanja nalazi pod svjetlima srpske političke pozornice. Magdić je stajao na mišljenju da između srpskoga nacionalizma i komunizma nikada nije dolazilo do negativnoga naboja, što su i potvrdili turbulentni događaji oko konkordata 1937. i državnoga udara 1941. godine. Stubokom je drukčiji odnos hrvatskoga nacionalizma i domaćega mu komunizma, koji nikada nije mogao slobodno nastupati s hrvatskih pozicija, nego jedino preko uopćenoga jugoslavenstva i neodređenoga internacionalizma.

Magdić je smještao svoje napomene o vitalizmu nacionalnoga mita među srpskim komunistima u vremena Svetozara Markovića, koji je prvi utisnuo neizbrisivi srpski pečat KP Jugoslavije. Srpskim je komunistima namijenjena uloga da saniraju štete potonule srpske građanske politike te tako priskrbe „Srbiji novu misiju na Balkanu". Kao potvrdu tome osvrnuo se na članak srpskoga komunista iz Bosne Veselina Masleše iz prosinca 1942. u *Proleteru* o smislu bratstva balkanskih naroda. Magdić ga je rastumačio tako što je ocijenio da Masleša u svojstvu epigona nimalo ne odstupa od kontinuiteta s misaonim obzorima jednoga Svetozara Markovića, patrijarha srpskoga komunizma. Spomenuo se izbora 1920., kada je KP Jugoslavije, za razliku od hrvatskih područja, u dijelovima Srbije i Crne Gore dobila strahovito velik broj glasova, osvojivši i sam Beograd, prijestolnicu nove države, gdje je pobijedio Markovićev učenik Filip Filipović. Naposljetku zaključuje da je zato glavna odlika u „politici srpskih komunista težnja za očuvanjem i održanjem Jugoslavije, koja je bezuvjetno potrebna kao okvir za daljnje provođenje modernizirane politike srbskog ekspanzionizma".[1197]

Nekoliko mjeseci prije pada NDH Magdić se osvrnuo na sudbinu Božidara Magovca, koga su komunisti dali zatvoriti kao člana HSS. Sve tvorbe nastale iz krila partizanskoga pokreta Magdić je držao fantomskim pojavama, u kojima su jedinu

[1195] T. MACAN, *Spremnost 1942. - 1945.*, 297.

[1196] M. MAGDIĆ, „Srbstvo i komunizam", *Spremnost*, br. 140., 22. X. 1944., 3.

[1197] M. MAGDIĆ, „Politika komunizma u Hrvatskoj", *Spremnost*, br. 139., 15. X. 1944., 3.

stvarnu moć ostvarivali komunisti. „Izvršni odbor HSS pokazao se kao fikcija" nakon Magovčeva uhićenja te se tu nije radilo o pokušaju vođenja samostalne seljačke politike među partizanima, nego o običnoj ekspozituri revolucionarne Partije koja je htjela pridobiti članstvo HSS. U istom tonu nastavio je da „Narodno-oslobodilačka fronta nije koalicija stranaka" nego „izključiva tvorba Komunističke Partije Jugoslavije". Nakon svega, ni „Federalna država Hrvatska nije ništa drugo nego obmana moderniziranog velikosrpskog ekspanzionizma, koji je predstavljen u partizanstvu", a koja služi samo tome da bi Hrvati odustali od NDH kao svoje države i došli pod Jugoslaviju u kojoj će se Srbi opet nametnuti kao najjači čimbenik.[1198]

Tijas Mortigjija bio je urednikom *Spremnosti* od ožujka 1943. do prosinca 1944. te urednik glasila hrvatskoga ustaškoga oslobodilačkog pokreta *Hrvatski narod*. Međusobna previranja Mihailovića i Tita očitovanje su mu sukoba „srpske desnice" i „srpske ljevice". Ti rascjepi između Ravne Gore i Užičke republike odražavaju „borbu za prevlast i prvenstvo unutar kruga srbskog političkog iživljavanja i oblikovanja". Bez obzira na to, oba su ta pola srpske ratne politike u „najoštrijoj i najbezobzirnijoj frontalnoj borbi protiv hrvatstva kao narodne zajednice, te kao državne pojave i organizacije".[1199] Po njemu, iako se razilaze u svojim ideološkim artikulacijama, nema razlike u partizanstvu i četništvu prema hrvatstvu kao političkom pojmu. Ujedinjuju se oko toga da žele skršiti pravo Hrvatima na njihovu državu i k tome pošto-poto osigurati srpsku premoć i nakon „aprilske katastrofe" 1941. godine. Restauracija Jugoslavije za „četničko ravnogorstvo i partizanstvo", ta „politička sredstva srbske hegemonije", značila je vraćanje izgubljene ravnoteže u kojoj bi Srbi ponovno diktirali pravila jugoslavenske politike.[1200] U svjetlu toga, Mortigjiji su unutarnji srpski obračuni između nedićevaca, četnika i partizana samo refleksija „triju lica jedne politike".[1201] U odnosu na međuraće, kada se hrvatski narod htjelo politički obespraviti, četništvo je kao produžetak velikosrbizma napravilo korak dalje u ratu, idući ni više ni manje nego za „biološkim uništenjem hrvatskog naroda". Nepronicljivom je smatrao modernu hrvatsku politiku koja nikako nije znala prepoznati „jaz između srbijanaca i prečana". Pravoslavce u hrvatskim krajevima tako je prepustila da bude izložena „velikosrbskoj propagandi Beograda", a upravo su ti


Tijas Mortigjija

[1198] M. MAGDIĆ, „Legitimna borba", *Spremnost*, br. 152., 14. I. 1945., 1.

[1199] Tijas MORTIGJIJA, „Zadnji pokušaji", *Spremnost*, br. 92., 28. XI. 1943., 1.

[1200] T. MORTIGJIJA, „Različitim putevima", *Spremnost*, br. 104., 20. II. 1944., 1.

[1201] T. MORTIGJIJA, „Tri lica jedne politike", *Spremnost*, br. 105., 27. II. 1944., 1.

prečanski krajevi postali jedno od najjačih žarišta djelovanja četničkih formacija protiv NDH.[1202]

U usponu „srpske ljevice" vidio je od prošlosti rasterećen mladi srpski val koji nadolazi. Ta simbioza srpske misli i marksističkoga ideologema imala je svoju najbližu prapovijest tridesetih godina. Da to nisu bila Mortigjijina naklapanja svjedoče i izvještaji Uprave grada Beograda iz 1940. „da su studenti komunisti koji u poslednje vreme politički istupaju pod firmom 'Ujedinjene studentske omladine' sa parolama protiv rata i fašizma za slobodu mir i napredak svih naroda Jugoslavije protivu ove nenarodne fašističke i kapitalističke vlade za vladu naroda, radnika i seljaka i vojni savez sa Sovjetskom unijom brojno najjača i najbolje organizovana politička grupa na beogradskom univerzitetu".[1203]

Među studentima komunistima koje je vlast trpala u kazamate i pomno uhodila njihovu agitaciju isplivale su poslije glavne ikone ratnoga komunističkog pokreta poput Cvijetina Mijatovića, Gojka Polovine, Milovana Đilasa, Jovana Plamenca, Svetozara Vukmanovića Tempa, Velimira Vlahovića i Vlade Popovića.[1204] Stoga je Mortigjija tražio rodno mjesto partizanstva u mladoj srpskoj inteligenciji marksističkoga odgoja koja se u predvečerje rata okupljala oko „komunističke pučke fronte". Odlučan da raskine sve spone s anakronim shvaćanjima s Ravne Gore o „etničkom" srpstvu i neupitnosti monarhije, okrenuo se taj mladi naraštaj zovu marksizma i srpskoga republikanizma, koji je izazivao suverenost kralja. Njegov se prodor sastojao u tome što je iznašao nove načine i metode borbe da bi se produljila srpska premoć na Balkanu. Tako je Mortigjiji partizanstvo „podhvat novog srbskog naraštaja, koji želi osigurati hegemoniju srbstva" nalazeći oslonce u „ruskoj, današnjoj boljševičkoj Evraziji".[1205] Poput Magdića i drugih, napominjao je da se razvoj KP Jugoslavije „ne može uobće shvatiti ako ga promatramo izvan srbske političke problematike". I kada je „partizanstvo zauzimalo stanovište prema kompleksu hrvatskih političkih pitanja, onda je partizanstvo taj stav zauzimalo sa srbske političke platforme", a njegovo je jugoslavensko raspoloženje zapravo „samo moderan oblik za velikosrbstvo". Mortigjija je oduzimao svako hrvatsko obilježje „narodno-oslobodilačkom pokretu", koji nije „organski vezan s hrvatskom zemljom" te je imao „svoj korjen u stvarnostima koje su nastale izvan Hrvatske", u komunističkoj Moskvi i u krilu srpske ljevičarske tradicije.[1206]

Mortigjija je protumačio federalizam partizana i četnika kao težnju da se u posljednji čas spasi ideja jugoslavenstva. I zato, koliko god bile velike četničko-partizanske diferencijacije, oboje su zajednički okrenuti protiv „separatizma nesrpskih naroda". Za oko mu je zapela izjava Ljube Leontića, vijećnika u Predsjedništvu AVNOJ-a i člana ZAVNOH-a. o federalističkom obećanju kada je naglašavao kao „nekadašnji

[1202] T. MORTIGJIJA, „Pojava četništva", *Spremnost*, br. 114., 23. IV. 1944., 1.

[1203] SR-AJ-66-MPKJ, „Stanje komunističke akcije i propagande na beogradskom univerzitetu. Uprava grada Beograda Ministarstvu prosvete, 14. novembra 1940.", fasc.75/208, pov. br. 47520/1940.

[1204] SR-AJ-66-MPKJ, „Spisak studenata komunista uhapšenih u Beogradu nakon demonstracija godine 1935.", fasc.75/208, pov. br. 78/1935.

[1205] T. MORTIGJIJA, „Treća faza srbske politike", *Spremnost*, br. 99., 16. I. 1944., 1-2.

[1206] T. MORTIGJIJA, „Igra nad Hrvatskom", *Spremnost*, br. 120., 4. VI. 1944., 1.

jugofašist i sada Titov partizan" da je to pravi „lijek za separatizam". Istoga tog Leontića kao romantika jugoslavenske ideje nije ništa sputalo na njegovu duhovnom putovanju od monarhističkoga do revolucionarnoga jugoslavenstva da se uspne sve do vrhovnih mjesta AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Za razliku od Leontića, koji se manirom staroga orjunaša istresao mržnjom na „hrvatski separatizam", taj najmaligniji od svih separatizama, trudbenici „partizanskog hrvatstva" Svetozar Ritig, Vladimir Nazor i Josip Smodlaka te članovi HSS poput spomenutoga Božidara Magovca, Frane Frola i Stjepana Jambrišaka, koji su pali u partizanske mreže, samo su „igračke u boljševičkim rukama".[1207] Prema Mortigjiji, sav korpus načela o federalizmu, demokraciji, nacionalnom i socijalnom oslobođenju što su ih AVNOJ i ZAVNOH proglasili u ratnom nevremenu nije ništa drugo nego vješto maskirana „komunistička kamuflaža". Sve je to taktika da svu vlast osvoji ona totalitarno ambiciozna Partija koja djeluje po načelima „krutog centralizma, absolutnog autoritarizma i sliepe stege".[1208]

Hrvatsko jugoslavenstvo, nakon što ga je diktatura eutanazirala, ponovno je uskrsnulo u Drugom svjetskom ratu preko federalizma partizanske Hrvatske koji je prizivao ZAVNOH. Ono je zamišljalo „federalnu Hrvatsku" u „federativnoj Jugoslaviji" pod komunističkom dominacijom. Nikada ga nije izbacio iz svoje nacionalne politike ni HSS, stožerna međuratna hrvatska stranka. Haesesovsko hrvatsko jugoslavenstvo iščekivalo je da se u finišu rata obnovi kraljevska Jugoslavija, i skupa s njom Banovina Hrvatska, što je za njega bilo najvitalnije pitanje. Projugoslavenski osjećaji posebno su ključali u onim dijelovima hrvatskoga prostora koji su ostali izvan NDH i pali pod talijansku kontrolu (Dalmacija, Istra, Kvarner, Hrvatsko primorje) i na kojima se u najsnažnijoj formi razvijao partizanski pokret. Tamošnji jugoslavenski nacionalizam podgrijavao se kao protuteža fašističkom iredentizmu, koji je prisvajao svoje pravo na Jadran kao na talijansko *mare nostrum*.

Mortigjija je napisao tekst o hrvatskom političkom klatnu koje se ponovo zanjihalo u tom jugoslavenskom smjeru nakon trećega zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. godine. Tada su se prihvatile odluke drugoga zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu iz studenoga 1943. godine. Osnovna Mortigjijina misao vrtjela se oko toga da „federalna država Hrvatska znači negaciju hrvatske državotvorne politike i slom ideje hrvatske državnosti, pa kada se u deklaraciji ZAVNOH-a govori o državi Hrvatskoj to predstavlja čistu mistifikaciju, jer federativna država Hrvatska ne bi mogla u najboljem slučaju imati drugoga značenja nego li npr. kao sjevernoameričke federalne države Alaska, Arizona, Utah ili da uzmemo partizanima odgovarajući uzorak kao ravnopravne Sovjetske socialističke republike, Turkmenska, Uzbekska ili Kirgizska sovjetska socialistička republika".[1209] Takav rasplet događaja vraćao je hrvatstvo opet u naručje jugoslavenstva. Nova Jugoslavija navieštala je sa

[1207] T. MORTIGJIJA, „Magla i odredjenost – marginalije uz neke pojave sadašnje partizanske 'demokracije'", *Spremnost*, br. 95., 19. XII. 1943., 1.

[1208] T. MORTIGJIJA, „Njihove iluzije – pitanje demokratske federativne Jugoslavije u pravom svjetlu", *Spremnost*, br. 125., 9. VII. 1944., 1.

[1209] T. MORTIGJIJA, „Skerlićevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj", *Spremnost*, br. 124., 2. VII. 1944., 1, 7.

svojim federalističkim nacrtima smrtnu osudu hrvatskoga nacionalizma i njegove težnje za hrvatskom državom. Nadalje, Mortigjija je upozoravao hrvatsku javnost da je „partizanska promidžba za novu Jugoslaviju" čista obmana jer „između Aleksandrove i Titove Jugoslavije za Hrvate ne može biti razlike". Jugoslavija bez centralizma, ako ne bi bilo čvrstorukaške vlasti, ne može se održati kao država. Stoga je federalizam samo pusta tlapnja koja je nedostižna u političkom realizmu. Posebice, kako je rekao Mortigjija, ako taj federalizam provodi u djelo Komunistička partija metodama njezina dobro poznatoga demokratskog centralizma.[1210] Jugoslavija može biti uređena jedino kao centralistička i diktatorska država pod vodstvom KP Jugoslavije, a nikako kao federacija.[1211]

I Lukas je duboko sumnjao u posljednjim odsječcima Drugoga svjetskog rata u gradnju nove Jugoslavije kojoj bi federalizam davao sadržajne oblike i naposljetku donio toliko potrebnu ravnopravnost i jednakost svim njezinim narodima. A sumnjičav je bio jer bi to vodilo, po nuždi stvari, vraćanju velikosrpskoga hegemonizma nad Jugoslavijom. U polemičnoj raspravi sa svojim dalmatinskim Hrvatima o tome bi li ili ne bi Trumbić pozdravio hrvatsku državu 1941. da mu je bilo dano doživjeti je, Lukas im je predbacivao krajnju naivnost ako vjeruju da bi se pod zastavama jugoslavenskoga bratstva i federalizma, koliko god lijepo zvučali, mogli izboriti hrvatski nacionalni ciljevi. Ovako je obrazložio svoje negativno mišljenje:

> „Trumbić ne bi nikad odobrio na radost i pobudu Srba, da se Hrvati međusobno kolju radi ideoloških nazora, a sve u svrhu, da se stvori nova Jugoslavija, koja bi bila pogoršano izdanje prve, u kojoj smo toliko zla doživjeli. Samo naivni i nepolitički ljudi mogu misliti da bi Hrvatima bilo bolje kada bi se opet uspostavila Jugoslavija, pa bilo to i s federalističkim uređenjem (...). U federaciji ima i mora biti i zajedničkih posala, i to najvažnijih, a tko će o njima odlučivati nego najjači član zajednice, dakle opet hegemonija Srbije, ali ovoga puta pristankom samih Hrvata."[1212]

Zimmermann je upotrijebio moralno pravo da bi opravdao to da hrvatski narod ima pravo na „samosvojni opstanak", dva dana prije nego su jugoslavenski partizani ušli u Zagreb. Tada je bez zadrške istaknuo da jugoslavenski komunisti krivotvore volju hrvatskoga naroda stvaranjem fantomske Federalne Države Hrvatske.

> „Što predstavlja životnu volju naroda, njegova poviestna borba za samosvojni opstanak, ili krivotvorina te volje po nekim pojedincima, koji su odvojeni od volje naroda. Je li istinito ili lažno prikazivanje životne volje naroda, kad se njegova borba za opstanak prikazuje izdajom i služenjem neprijatelju, da bi se mogle primieniti krvave mjere odmazde?"[1213]

[1210] T. MORTIGJIJA, „Od Skerlića do Simovića", *Spremnost*, br. 119., 28. V. 1944., 1.

[1211] T. MORTIGJIJA, „Kajmakčalanske sablasti", *Spremnost*, br. 147., 10. XII. 1944., 1.

[1212] Lukasov članak objavljen je u splitskom *Novom dobu* u novogodišnjem broju 1944. u vezi s Lukasovim tekstom o Anti Trumbiću upućenim jednom Splićaninu. Filip LUKAS, „Dr. Ante Trumbić i ideja hrvatske državnosti (odgovor na jedno anonimno pismo iz Splita (1943.)", u: *Za hrvatsku samosvojnost*, knj. III, 149-150.

[1213] Stjepan ZIMMERMANN, „Poviestni smisao sadašnjice – pogled u neposrednu budućnost", *Spremnost*, br. 168., 6. V. 1945., 2.

Nije mogao prihvatiti kolektivnu krivnju koju je nametao komunistički moral maniheizma, zato se i pitao „zar se pravo naroda gubi krivicama pojedinaca?" Onom dijelu hrvatskoga naroda, koji se pridružio partizanskom pokretu i koji se u rovovima bori za novu Jugoslaviju Zimmermann je poručivao da „tko se razuman odriče dobro uredjene svoje države samo što je u njoj nešto eventualno zlo što bi bilo isto kao da bi pojedinac htio uništiti svoj tjelesni život zbog prolazne bolesti?" Zauzimao je, usprkos svemu, držanje umjerenoga optimista, živio je u nadi da „nasilnici" neće pobijediti pravo i pravdu, čak i ako se dogodi uništenje hrvatske državnosti i potom zavede komunistička diktatura. „To će donijeti nove borbe u ime pravde", jer potpuno je nezamislivo da će „oživotvorbu pravde", pod kojom Zimmermann shvaća pravo Hrvata na nacionalnu slobodu, „trajno onemogućivati fizička sila" u rukama komunista.[1214]

[1214] *Isto.*

ZAKLJUČAK

Hrvatski intelektualac kao angažirani intelektualac. Kada se postave u odnos intelektualac i politika, radi se o složenom, isprepletenom i zamršenom međuodnosu znanja i moći. S obzirom na to da je i znanje moć, kako je još odavno poučavao Englez Francis Bacon, intelektualci i njihovo djelovanje nerazmrsivo su povezani uz politiku, što iznova potvrđuje i sve izneseno u ovoj knjizi. Hrvatski intelektualci prve polovine 20. stoljeća koje smo istraživali pripadaju vrsti angažiranoga intelektualca, čija javna istupanja pripadaju onima područjima gdje se blisko dodiruju svjetovi kulture i politike. Usmjerenje takvih intelektualaca nije imalo ništa zajedničko s pozivom klasičnoga intelektualca, kojega je postulirao francuski filozof Julien Benda. Oni se nisu zavukli u bjelokosne kule svojih posebničkih znanja, predali se pasivnosti i pobjegli u kontemplaciju iz vreve svijeta, na što ih je pozivao Benda, nego se su uhvatili ukoštac s glavnim neuralgičnim točkama svojega vremena. U tome se otkriva njihova angažiranost kako da se prevlada kriza njihova povijesnoga trenutka i razriješi nacionalno i socijalno pitanje za čijim je rješenjem vapio hrvatski narod. Bili su na čelu naroda bez države, koji je izgubio i državnopravne tradicije nakon prekretničke 1918. godine. Za hrvatsku inteligenciju to je značilo da takvo bezdržavno stanje ispuni djelovanjem na nepreglednima poljima znanosti i kulture. Za taj svoj rad bili su lišeni izdašnih državnih projekata za organiziranje kulturnoga rada i upravljanja identitetom. Vlastitom su poduzetnošću i kreativnošću čuvali i razvijali hrvatski nacionalni duh, i to uz veliku opasnost od progona i zatvora režimskih vlasti, pa čak i umorstva, što se dogodilo Milanu Šufflayu, ili atentata, kao na Milu Budaka. Već u vrijeme Banovine Hrvatske stvari su se u određenoj mjeri popravljale (*Hrvatska enciklopedija*), a u NDH su došli u situaciju da odonda dobivaju pozamašna državna sredstva za izgradnju političkoga i kulturnoga hrvatstva.

Starosno su postojala dva naraštaja hrvatskih intelektualaca. Jedan je školovan i stasao u Monarhiji, rođen negdje do 1900., a drugi se formirao u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji (1900. – 1915.). Prvi, stariji, u začetku je bio naklonjeniji odabiru federalističke opcije u rješenju hrvatskoga problema u jedinstvenoj državi sa Srbima i Slovencima. Pridržavao se još mentalnoga sklopa nastalog na iskustvu dugotrajnoga života u složenoj državi personalne i realne unije te koncepcija i prijedloga o federalizaciji Monarhije, premda se i on u poznim godinama života okretao hrvatskoj državnoj nezavisnosti (Trumbić, Lukas). Drugi, odgojen u Kraljevini i osobito u doba Aleksandrove diktature, mnogo je gorljivije bio raspoložen za hrvatsku državu. Taj mlađi naraštaj ušao je 1941. najvećim dijelom u ustaški pokret, pokušavajući raznovrsnim političkim aktivizmom ispuniti svoje snove o hrvatskoj državi. Prema kraju NDH nemali se broj do tada nositelja hrvatske državotvorne ideje pretvara iz prorežimskih u kritičke intelektualce koji su ustali protiv Pavelićeve unutarnje i vanjske politike, protiv njegove osobne vlasti i bespogovornoga vezivanja političke sudbine uz Njemačku na izmaku rata.

Hrvatski nacionalizam kao protureakcija na integralno jugoslavenstvo. Na hrvatskoj javnoj pozornici 1920-ih bili su najbrojniji Hrvati federalisti/konfederalisti, budući da do 1924. Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka zagovara konfederalizam u uređenju jugoslavenske države, zatim jugounitaristi i pravaši, zagovornici nezavisne hrvatske države. U ideološkim dilemama to je borba najvećim dijelom antiklerikalnoga liberalizma s katolicizmom. Svi ti rascjepi političke i ideološke prirode smirili su se 1930-ih u „hrvatskoj nacionalnoj koncentraciji", okupljanju hrvatskih političara i intelektualaca protiv jugonacionalističke diktature kralja Aleksandra Karađorđevića. Politički atentat na Radića i drugove u ljeto 1928. i Aleksandrovo uvođenje osobne vladavine (1929. - 1934.) promijenili su klimu raspoloženja među hrvatskim intelektualcima.

Rat protiv jugoslavenskoga nacionalizma i svih njegovih izvedenica (1935. - 1941.) postao je okosnicom novoga preporođenoga hrvatstva. Bilo je to vrijeme rasprava u hrvatskome društvenom životu, koje su protjecale u znaku osporavanja romantičarskoga načela *lingua fecit nationem*, i to tako što su se isticale kulturnopovijesne razlike hrvatskoga i srpskoga naroda, koje su se onda smatrale presudnijim čimbenikom za izgradnju nacije negoli sam jezik. Osim toga, drukčijega hrvatskoga i srpskoga proživljavanja povijesti, i rasnom se antropologijom pokazivalo da su Hrvati poseban narod sa svojim zasebnostima. Narod je to pretežito dinarskoga tipa u odnosu na susjedne Srbe s malim udjelom toga antropološkoga roda. Hrvatski se nacionalizam probudio u obnovljenom duhu kao protureakcija na integralno jugoslavenstvo Aleksandrove diktature, pružajući otpor centralističkoj ideji prve jugoslavenske države. Takvo stanje sve više uzrokuje da se hrvatska inteligencija obraćala s do tada široko prihvaćene jugoslavenske ideje na isključivo hrvatsku paradigmu, postajući sve uvjerenija da Hrvati moraju izaći iz Jugoslavije i da se sa Srbima ne može zaključiti povijesni sporazum na kojem bi počivala kompaktna i sređena jugoslavenska država. Hrvati su još 1920-ih vjerovali u jugoslavenstvo i vjerojatnost da bi se moglo konstruirati takvo što poput federativne jugoslavenske države.

Sudar hrvatske misli o jugoslavenskoj složenoj državi i srpske centralističke misli osvjetljavao je zaista dubinske različitosti političkih tradicija unutar kojih su odgajana ta dva naroda. Nauk o federalizmu izašao je iz zapadnjačkoga iskustva u kojem nije bilo tolike koncentracije moći države s obzirom na jaku ulogu duhovne vlasti Crkve. S druge strane, bizantski je cezaropapizam jedino u neograničenoj moći središnje vlasti vidio uvjete za procvat države. Već 1930-ih veliki dio hrvatske inteligencije prihvaća jugoslavensku državu kao nužno zlo među još opasnijim alternativama koje bi mogle uslijediti ako se slomi zajednička država, jer bi njezin raspad nosio kao posljedicu trganje hrvatskih teritorija, pa bi postali lakim plijenom Italije i Mađarske izvana, a iznutra bi se izložili velikosrpskom prodoru na zapadne hrvatske strane. Namjera Aleksandrove vlasti da represijom i silom odozgo uspostavi integralistički jugoslavenski nacionalizam kojim bi se prebrisao svaki hrvatski nacionalni spomen izazvao je snažno protivljenje svih razreda hrvatske inteligencije. Do 1929. jugoslavenstvo i hrvatstvo živjeli su u određenoj simbiozi unutar hrvatske nacionalne kulture. Takva simbioza omogućavala je dugi suživot tih dviju

povijesno-političkih koncepcija, koji je diktatura naprasno prekinula zabranjujući izražavanje hrvatstva. U tom svjetlu treba promatrati pobunu protiv diktatorskoga jugoslavenstva kao prekid s tom i takvom simbiozom. Velikosrpska uzurpacija jugoslavenskoga mita za potrebe vladanja zajedničkom državom proizvela je „hrvatsku nacionalnu koncentraciju", pod čiji je krov stala hrvatska inteligencija različitih svjetonazora – od ustaša i nacionalista preko seljaka i liberala do katolika i komunista.

Hrvatska nacionalna koncentracija 1930-ih. Nakon 1918. hrvatsko pitanje nastavlja sa svojom neriješenom sudbinom iz Monarhije, pa je cijela hrvatska politika (1918. – 1941.) stajala pod znakom nacionalnoga pitanja. Osim toga, nacionalno pitanje ključna je politička preokupacija čitave Kraljevine Jugoslavije, a na osobit način hrvatsko-srpski spor. S te točke gledanja na stvari treba sagledati i hrvatski nacionalizam koji se izražavao u dvjema inačicama. „Hrvatsko jugoslavenstvo" zastupaju HSS i komunisti, ostajući sve do raspada privrženi tome da Jugoslaviju treba reformirati iznutra, a ne ju srušiti. Njihovo je jugoslavenstvo u najvećoj mjeri politički pojam, zapravo politički program kako se ima riješiti enigma hrvatskoga pitanja, a ne nacionalni pojam kao što je to bila pojava kod jugoslavenskih integralista. Hrvatski nacionalisti i organizirani katolici u jednom obliku saveza čekaju 1941. tražeći samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu. Uska jugointegralistička manjina niječe uopće postojanje hrvatske nacije i preko toga i egzistenciju bilo kakva nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji. Kako je kopnjela moć Aleksandrove diktature, tako je sve više izbijala na površinu suprotstavljenost pogleda prema hrvatskom narodu i svjetonazorska podvojenost hrvatske inteligencije okupljene u „hrvatskoj nacionalnoj koncentraciji". Nakon 1935. dogodio se nagli uzmak jugoslavenskoga nacionalističkog integralizma do tada neprikosnovene vladajuće ortodoksije. Uzmicao je pred poplavom novih idejnih pokreta u hrvatskim zemljama. Širenje sloboda u ograničenoj liberalizaciji krutoga autokratizma monarhističkoga režima ipak se dogodilo nakon 1935., iako su i dalje na snazi bili diktatorski zakoni. Na valovima takvih promjena stvorile su se škole mišljenja u hrvatskom javnom životu: nacionalisti, konzervativci, organizirani katolici i seljaci, komunisti i jugointegralisti.

Izlazak dvojice marksista, Miroslava Krleže i Augusta Cesarca, iz Matice hrvatske 1933. te sukob 1935. između HSS-a i hrvatske nacionalističke inteligencije, koja je zagovarala nezavisnu državu, anticipirali su nacionalno-ideološke podjele koje su izbile na vidjelo u hrvatskom korpusu tijekom Drugoga svjetskog rata. Sukob organiziranih katolika i nacionalista s komunistima i HSS-om imao je nacionalno-političke i ideološke konotacije. Jednako Lukasovu pokušaju iz 1933., Magdić je krajem rata nastojao stvoriti savez nacionalista i komunista te tako iznova doći do izgubljene „hrvatske nacionalne koncentracije" koja bi hrvatsku državu otrgnula od njezine sigurne propasti. Nacionalno-politička sporenja bavila su se nedoumicom prihvatiti ili odbiti jugoslavenski državni projekt. Potrebu da ga se preoblikuje prema federalističkom ključu zagovaraju i HSS i komunisti, ali s vidno drukčijim ideološkim sadržajem. Nacionalno pitanje obilježilo je život i sudbinu međuratne Jugoslavije, posebno u zadnjim vremenima prije njezina raspada. Koliko je ono nezaobilazno pokazuje i djelovanje jugoslavenskih komunista, koji su se dugo mučili s prihvaćanjem

nacionalnoga pitanja, pa su tek 1937. osnovali nacionalne komunističke partije Hrvatske i Slovenije. Usprkos tome što su komunisti bili zagovornici najprije socijalnoga oslobođenja, među njima je prije i tijekom rata prevladavao nacionalni diskurs o „bratstvu i jedinstvu jugoslavenskih naroda".

Spektar nositelja hrvatskoga nacionalnog diskursa. Knjiga je tako usredotočena na onaj dio hrvatske inteligencije koji je zagovarao ideju nezavisne hrvatske države u najširem smislu te riječi. Da bi se stekla što je moguće cjelovitija slika o općem djelovanju hrvatske inteligencije u ovome razdoblju i upoznao širi kontekst, u kojem kolaju najčešće međusobno suprotstavljene ideje o tome kako riješiti hrvatsko pitanje, na rubovima spektra su dotaknuti i drugi ideološki razredi u koje se sve svrstavala hrvatska inteligencija. U pogledu rješenja hrvatskoga pitanja nisu raspredali jedino oni koji su se beskompromisno zalagali za hrvatsku državu. U širem smislu, o njemu su pisali i govorili intelektualci različitih idejnih pozadina, od ustaša (Budak, Lorković) preko hrvatskih nacionalista (Lukas, Matica hrvatska), seljačkoga pokreta (Bićanić, Herceg) i političkih katolika (Šegvić, *Hrvatska smotra*) pa sve do komunista (Cesarec). Katolički intelektualci izrasli u krilu Hrvatskoga katoličkog pokreta na Mahničevoj viziji „nacionalne crkve" hrvatskoga katolicizma s početka 20. stoljeća bili su nakon 1941. važni oblikovatelji kulturnoga i intelektualnoga života u NDH. Krug građanskih intelektualaca oko Matice hrvatske (Filip Lukas, Blaž Jurišić, Mile Starčević, Vinko Krišković itd.) naginjao je nacionalizmu pravaške orijentacije koji nije naglašavao vjersko opredjeljenje jer je, po starčevićanskom nauku, smatrao da vjerska pripadnost nije i ne može biti odrednica u nacionalnoj izgradnji hrvatskoga naroda.

Ustaški emigrantski krug okupljen oko Mile Budaka i Mladena Lorkovića bio je utemeljen na pravaškoj tradiciji, ali je nastojao primijeniti i neke elemente fašističke ideologije, u prvom redu da bi hrvatska nacionalna borba pridobila saveznike među redovima revizionističkih sila Europe. Krug liberalnih intelektualaca oko *Nove Evrope* (Milan Ćurčin, Ivan Meštrović, Ivo Politeo, Albert Bazala), koji su nastupili Zagrebačkim memorandumom i Ustavom zagrebačkih intelektualaca tridesetih godina, bili su stari poklonici jugoslavenske ideje. Njihov je cilj bio očuvati Jugoslaviju po cijenu njezine federalizacije. To je bio jedini izlazni put da bi uopće uspjela preživjeti svoju dugotrajnu agoniju nacionalnih nesuglasja. U tom se kružoku rodila zamisao da bi se od Zagreba i Beograda načinili nosivi stupovi građanskoga jugoslavenstva, i to tako što bi prvi stup dobio ulogu intelektualnoga, a drugi političkoga uporišta jugoslavenske državnosti. U zagrebačkom stupu filozofirala bi se jugoslavenska ideja, a u beogradskom bi prebivala politička moć, odakle bi se vladalo jugoslavenskom državom.

5. *Podvojena nacija.* Nacionalno-politički i ideološki razmrvljene grupacije hrvatskoga političkoga gibanja pred sam rat proizvele su i različite poglede na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskoga naroda. Hrvatska seljačka stranka, kao politički nositelj hrvatskoga narodnog pokreta, makar samo u vrhovima odlučivanja vidjela je seljačku republiku Hrvatsku na federalističkim temeljima u zajedništvu s drugim narodima Jugoslavije. Središnji identitetski topos hrvatskoga naroda su selo i seljački

način života, prema činjenici da je većinski dio Hrvata pripadao seljačkom staležu. Njezini seljački vizionari pokušavaju srž hrvatstva pronaći u autohtonosti seljačke kulture. Ograđuju se od kršćanske vjere u antiklerikalnoj maniri, tražeći čak povratak slavenskoj mitologiji pretkršćanskih Hrvata.

Na drugoj strani, nacionalisti i ustaški pokret ističu sekularističko poimanje hrvatskoga naroda, koji je u njihovim viđenjima jedinstveno tijelo te se ni na koji način ne može dijeliti na klase i staleže kako to propovijedaju seljački i komunistički ideolozi. Nacionalisti daju svjetovni karakter povijesti Hrvata. Organizirani katolici naglašavaju njegovu katoličku narav, iznoseći da bez toga nema hrvatske nacije, jer su upravo preko kršćanstva Hrvati ušli u povijest i civilizaciju Zapada. Dotle komunisti doživljavaju hrvatstvo preko marksističke dijalektike klasne borbe i misle da svoje blagostanje može postići jedino pod krovom jugoslavenskoga bratstva i jedinstva. Jedino se integralni jugoslavenski nacionalisti, s pomoću kojih beogradski režim želi osvojiti potporu u hrvatskim krajevima, odlučuju posve zanijekati hrvatski narod i zametnuti svaki trag njegovoj nacionalnoj posebnosti budući da prema njihovim učenjima Hrvati pripadaju čistoći jugoslavenske nacije i rase, a samo hrvatstvo spadalo bi u rubriku austrijske izmišljotine.

Posebno se razvila natjecateljska borba prije 1941. oko svojatanja lika i djela Ante Starčevića. Tako je za Stjepana Buća Starčević ideolog rase koji je pripremio staze Mussolinijevoj i Hitlerovoj Novoj Europi, za Vasu Bogdanova on je oslobodítelj seljaštva i preteča socijalnoga oslobođenja hrvatskoga naroda od veriga kapitalizma, a za Filipa Lukasa njegovo ukupno djelo suvremenije je nego ikada u trenutku iščekivanja sloma Jugoslavije i stvaranja nezavisne hrvatske države.

Protagonisti i značajke novoga hrvatskog nacionalizma. U međuratnom razdoblju na jugoslavenskom političkom i su ideološkom poprištu dogodile su se brojne promjene, od kojih su neke utjecale na preinake hrvatske nacionalne ideologije. Hrvatska nacionalna ideja u užem smislu nije imala mnogo veze s liberalnim nacionalizmom 19. stoljeća, osim pozivanja na njegovu ideju samostalne hrvatske države.[1215] Očevi osnivači novoga hrvatskog nacionalizma su Pilar i Šufflay, a ne Starčević, premda se njihovi sljedbenici nadahnjivali starčevićanstvom kojem njih dvojica nisu izvorno pripadala. U okolnostima centralističke Jugoslavije suverenitet naroda i nacija kao skupa pojedinaca zamijenjen je organskim nacionalizmom, koji je trebao parirati većinskom nacionalizmu. Prihvaćanje organskoga nacionalizma bilo je posljedicom unitarne jugoslavenske države i njezine okrnjene demokracije, koja je izbornim zakonom stalno osiguravala pobjedu režimske liste.[1216]

[1215] Mirjana GROSS, „Razgovor o korijenima" (Intervju s Darkom Hudelistom), *Erasmus : časopis za kulturu demokracije* 1/1993., br. 1, 44-45. Za Starčevića govori da je bio veći demokrat jer je tražio opće pravo glasa od kulturne elite jugoslavizma i liberalizma, koja je bila nepovjerljiva prema široj demokratizaciji društva. Gross kaže da je „smisao jugoslavenske ideologije da se Hrvati ne mogu oduprijeti velikim i moćnim susjednim narodima koji su ih stoljećima ugrožavali nego se moraju osloniti na Srbe i Slovence kao slavenske narode". Rački je konstruirao hrvatsku srednjovjekovnu povijest i hrvatsko državno pravo, a bio je ideolog kulturnoga jugoslavizma.

[1216] Michael MANN, *The dark side of democracy : explaining ethnic cleansing*, Cambridge – New York 2005., 294-295. Mann misli da je ustaški pokret bio samo formalno fašistički, ali u biti organsko nacionalistički.

Takva jugoslavenska demokracija nije mogla donijeti rješenje hrvatskoga pitanja jer autoritarni režim nije dopuštao ostvarenje hrvatskih nacionalnih zahtjeva služeći se višestrukim izbornim manipulacijama. U takvoj je situaciji osobito mladi intelektualni naraštaj bio spremniji prigrliti radikalni nacionalizam i osporavati demokratsko rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Starčevićev liberalni nacionalizam shvaćao je narod kao skup pojedinaca, a ne kao organsku nadosobnu cjelinu u kojoj se pojedinac ima izgubiti. Starčević je tada prvenstveno najsnažniji simbol težnje za hrvatskom državnosti. Usprkos tome, brojni su i kontinuiteti s devetnaestostoljetnom misli, osobito pasusi koji su se ticali određivanja nacionalnoga teritorija na kojem bi se u budućnosti trebala izdići hrvatska nacionalna država. Nema sumnje, teritorijalni opseg koji je ustaški režim pokušao dosegnuti u ratu naslijeđen je iz teritorijalnih imaginarija prošlosti, od Rittera Vitezovića preko Vjekoslava Klaića do vremenski najbližega Ive Pilara. Novina ovoga razdoblja je i to što se hrvatsko nacionalno pitanje osobito kod Pilara i Lukasa želi predstaviti kao prvorazredno geopolitičko pitanje, posebnu u ocjeni da bez Bosne i Hercegovine ne može biti neovisne hrvatske države.

Nacionalizam Ante Starčevića razlikovao se od hrvatskoga nacionalizma (1929. – 1945.) koji je baštinio misli i ideje Pilara i Šufflaya. Pritom valja naglasiti da su Pilar i Šufflay antipodi i da je koherentnost njihovih misli o rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja puki privid. Pilar je bio perjanica modernističkoga pokreta, naprednjak i po tome intelektualac liberalnih nazora, te neprijatelj crkvenoga utjecaja na javni život, a Šufflay je bivši mađaron, intelektualac konzervativnoga tipa i tradicionalist aristokratskoga podrijetla koji se zanosio pseudokatoličkom mistikom. Starčevićev nacionalizam nadahnjivao se orijentalnim filomuslimanstvom, a Šufflayev i Pilarov stasao je u posve drukčijoj okolini, poprimio okcidentalno obilježje vraćajući se na tradicionalno promišljanje da su Hrvati graničari Zapada i narod na predziđu kršćanstva. Ti donekle suprotstavljeni pogledi gradili su se u različitim povijesnim okolnostima, jedan u Habsburškoj Monarhiji, a drugi u Kraljevini Jugoslaviji. Ono što povezuje Starčevića sa Šufflayem i Pilarom jest ideja hrvatske države, ali i to što i Šufflay i Pilar zadržavaju otvoren stav prema ulasku muslimana u hrvatsku modernu naciju.

Međutim, za razliku od Starčevića, Pilar i Šufflay naglašavaju mnogo više od pozitivnoga odnosa prema muslimanima ono da su Hrvati graničari Zapada, jer je to mnogo važnija potreba kada se odvijaju okršaji sa Srbima na političkom, a na ideološkom planu s teorijom o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba. I dok je Starčević bio liberalni nacionalist, hrvatski nacionalizam 1930-ih približava se konzervativnom katolicizmu prije nego nekom svjetovnom utemeljenju. Hrvatski nacionalizam Starčevićeva vremena bio je aristokratski nacionalizam, a onaj Šufflayeva i Pilarova doba imao je kudikamo više potencijala da postane masovnim pokretom. Međutim, u NDH će fluktuirati obje ideje, Starčevićeva kojom je udario sekularni temelj hrvatskoj naciji, i iz čega će se izvoditi da je NDH između Zapada i Orijenta na temelju suradnje katoličkoga i muslimanskoga hrvatstva, i ona tradicionalna u svjetlu okršaja sa Srbima, da su Hrvati čuvari povijesnoga *Antemurale Christianitatis* prema presezanjima iz istočne civilizacije.

Najveći protivnik Šufflayevoj viziji seljački je nacionalizam koji su skovala braća Radić. Tako se u predtravanjskoj hrvatskoj kulturi naizmjence sudaraju Šufflayeva „europska kultura" i Radićeva „autohtona kultura". Jedna je tvrdila da su Hrvati kulturno zapadni narod, da im je povijesni život obilježio katolicizam, a druga drži da su Hrvati ipak istočnjački narod i po slavenskoj krvi i običajima i da se stoga moraju politički i kulturno prilijepiti slavenskom svijetu. Kako je, po Šufflayu, hrvatski narod zapadni narod graničarskoga povijesnog poslanja, stvaranje hrvatske države imalo je opravdanje iz dva razloga. Prvo, time bi hrvatski narod umaknuo daljnjoj balkanizaciji pod kraljevskim režimom, a drugo, bedemom hrvatske države zaustavio bi se prodor komunizma s istoka na zapad Europe. Jugoslavenski nacionalizam skupa s komunizmom i monarhizmom, koje četnički i partizanski pokret protežiraju u ratu, za hrvatski narod znače, prema Šufflayevim nastavljačima, pad u balkansko ropstvo. S druge strane, hrvatstvo znači europejstvo i povratak hrvatskoga naroda u zapadnu kulturnu sferu, odakle je otišao nakon 1918. godine.

7. *Mogućnost komparativne analize.* Kulturna buna protiv jugoslavenstva i marksizma naznačila je hrvatsku konzervativnu revoluciju koja se može donekle uspoređivati s događajima u weimarskoj Njemačkoj. Kao što je Hitlerovu dolasku na vlast prethodila njemačka konzervativna revolucija koju simboliziraju Martin Heidegger, Ernst Jünger, Mann, Schmitt i Spengler, tako je i ta konzervativna revolucija prethodila ustaškom dolasku na vlast. Tu konzervativnu revoluciju može se vremenski omeđiti posljednjim desetljećem (1929. - 1941.) karađorđevićevskoga razdoblja.

Konzervativna revolucija, slično kao i hrvatski nacionalizam, bila je fenomen odvojen od ustaštva. Hrvatski nacionalizam 1930-ih proživljava „konzervativnu revoluciju" koja se odvijala u hrvatskoj kulturi prije dolaska ustaškoga pokreta na vlast. Tako je konzervativna revolucija Milana Šufflaya i Filipa Lukasa razdoblje protoustaških gibanja i nije imala izravnu vezu s ustaštvom iako je simpatizirala njegov radikalizam u borbi za hrvatsku državu. Njezine su odrednice katolicizam, hrvatstvo, protukomunizam, protuprosvjetiteljstvo, antimodernizam, protujugoslavenstvo, protuliberalizam i stanoviti odmak od fašizma i nacionalsocijalizma, pa čak i kritika tih ideologija. Njezin konzervativizam bio je u tome što je htjela podrediti pojedinca zajednici, obitelji, a da se pojedinac ne utopi u kolektivističkim ideologijama njemačkoga nacionalsocijalizma, talijanskoga fašizma i ruskoga boljševizma. Hrvatska konzervativna revolucija dodala je nacionalnom socijalno pitanje idući putom da se po svaku cijenu očuvaju tradicionalne ustanove hrvatskoga društva. Ona se borila protiv toga da se hrvatski građanin i seljak pretvore u državne robove, što je zagovarao socijalizam, ali i za to da ne budu izloženi kapitalističkoj eksploataciji. U svojem glavnom smjeru protukomunizam te revolucije je konzervativan i kulturtregerski, a ne onaj rasni koji je vjerovao u predodređenost nižih rasa za komunizam, što je bio njemački pogled na ruski slučaj. Zato je ustajao protiv komunizma i njegove revolucionarne zapaljenosti da bi obranio kršćanske i civilizacijske tekovine Zapada.

Ono što je zauzimalo vidljivo mjesto u tom hrvatskom konzervativizmu gotovo je kolektivno „konvertitstvo" hrvatskih intelektualaca preko kojega se odvraćaju od jugoslavenske ideje i liberalnih aksioma i okreću traganju za pravaštvom i katolicizmom

kao istinskim vrijednostima izvornoga hrvatstva (Lukas, Zimmermann). Idući tim pravcima, bivša se liberalna hrvatska inteligencija pretvorila u osvjedočene neprijatelje jugoslavenske države, zamišljene i građene kao moderne države na građansko-liberalnim načelima racionalističkoga prosvjetiteljstva. Upravo su kao najjači lijek protiv takve državne filozofije buržujske Jugoslavije poslužile tradicije hrvatskoga naroda, s jedne strane katolicizma, a s druge hrvatskoga historizma. Katolicizam je kao kulturna činjenica kojoj se priklanjaju posebno koristan u obrazloženjima protiv narodnoga jedinstva i jugoslavenskoga kulturnog unitarizma, i to zbog toga što su Hrvati i Srbi imali sasvim drukčiji kulturni i povijesni razvoj pod okriljima katoličanstva i pravoslavlja, a pozivom na hrvatski historizam vraćaju se ideji o neprekinutoj tisućljetnoj državnosti hrvatskoga naroda da bi tako osnažili njegovo pravo na nezavisnu državu.

Unošenje elemenata nacionalsocijalizma i fašizma u hrvatski nacionalizam nakon 1941. godine. Hrvatska nacionalna ideologija jednotračna je u svojoj glavnoj liniji nakon 1941. godine. Ustaški pokret tada joj je nametnuo najradikalniju verziju sa zaoštrenim protusrpstvom kao i s davanjem ustupaka njemačkom savezniku prilikom donošenja rasnih zakonskih odredbi, čime se uključio i u rješenje židovskoga pitanja. Nastup ustaškoga režima donosi fašizaciju i nacifikaciju hrvatske nacionalne ideje, koja do 1941. uglavnom nije imala takve poticaje u redovima hrvatske nacionalističke inteligencije. Nastanak NDH 1941. korjenito je izmijenio položaj tih intelektualaca nacionalističkoga smjera, koji su se pretvorili u avangardu novoga režima. Hrvatska inteligencija za NDH jest bila filofašistička iz političkih razloga potpore hrvatskoj državi. Naklonila se fašizmu i nacionalsocijalizmu najvećim dijelom iz oportunističkih razloga (1941. – 1943.), a koliko su fašizam i nacionalsocijalizam bili esencijalni pokazalo je posljednje razdoblje rata, kada se te ideologije postupno napuštaju (1943. – 1945.). Fašizacija i nacifikacija hrvatskoga nacionalizma u ustaškom razdoblju trajala je do 1943., kada je postajalo jasno tko je izgledni ratni pobjednik, pa se od tada hrvatski intelektualci koji su podupirali NDH vraćaju na svoje predratne položaje želeći denacificirati i defašizirati hrvatski nacionalizam.

Ustaški monizam bio je prividan. Službena ideološka matrica ustaškoga režima zahtijevala je nizak stupanj ideološke dogmatizacije. Zahtijevala je minimalan konsenzus koji se odnosio na prihvaćanje programa hrvatske države, odnosno NDH. Zato su se pod njim skrivale razne intelektualne struje koje se nisu mirile s Pavelićevim načinom upravljanja državom. Dojučerašnji zagovornici nezavisne hrvatske države preokrenuli su svoje mišljenje o ustaškom režimu. Mnogi hrvatski intelektualci koji su prihvatili NDH, posebno onaj intelektualno najjači dio, a među njima je bilo različitih razmišljanja, nisu prihvatili i fašističku i nacističku ideologiju, a čak i oni koji jesu nisu bili dosljedni u njezinu zastupanju. Njihov nadahnuće talijanskim fašizmom bio je više deklarativna karaktera i ovisio je o tome koliko se tko približio funkcijama vlasti. Naravno, oni koji su preuzeli funkcije u ustaškom režimu bili su mnogo manje otporni u prihvaćanju određenih elemenata fašističke i nacionalsocijalističke ideologije. Međutim, protekom rata, ustaški režim gubio je malo pomalo početnu potporu hrvatskih intelektualaca koji su pozdravili događaj 10. travnja.

Ustaški pokret koji dominira od 1941. do 1945. uz pomoć Nijemaca i Talijana, u početku bez šire baze i legitimiteta, u biti je bio marginalna skupina koja je preuzela vlast. Izvorno je bio dijelom tradicije republikanizma i demokratizma Hrvatske stranke prava, koja nije priznala jugoslavensku državu 1918. godine. Međutim, kao odgovor na kraljevsku diktaturu i velikosrpski teror u hrvatskim stranama, pribjegava terorističkom aktivizmu. Pri preuzimanju vlasti ustaški pokret prolazi improvizaciju svojega ideološkog učenja. Njegovu ultranacionalizmu pridružuju se seljačka ideologija i katolicizam. S jedne strane trebalo je privući pristaše HSS-a, a s druge nacionalistički orijentiranu katoličku inteligenciju te iskoristiti vjersko raspoloženje samoga naroda. Dolazak Pavelića i ustaša na vlast odigrao se sasvim slučajno. Ne smije se zaboraviti da je njemačka balkanska politika željela očuvati Jugoslaviju, što je potvrdio Trojni sporazum u Beču 25. ožujka 1941. godine. Stjecajem okolnosti, beogradskim pučem 27. ožujka 1941., ustaški je pokret došao na vlast, i to nakon što je Maček odbio preuzeti vlast pod njemačkom zaštitom. Na kraju je Hitlerova Njemačka ipak morala priznati stanje koje je nastupilo 10. travnja, iako prije beogradskoga puča u njezinim planovima nije bilo plana hrvatske države.

Fašizacija u kulturnom životu NDH bila je ipak mreškanje valova na površini mora, dok su u dubini cvale ideje suprotne službenoj dogmatici, oporbena mišljenja, podijeljeni pogledi o položaju NDH u ratnoj politici, pojmu rase, naroda i nacije, shvaćanju kulture kojoj je potrebna autonomija bez upletanja države itd. Da prihvaćanje novih ideoloških kompleksa nije išlo dalje od propagandne razine, potvrđuju primjerice elitna kulturna izdanja *Zbornika Naša Domovina* i Hrvatska enciklopedija u kojima nema tragova rasne teorije. Hrvatski nacionalizam borio se za hrvatsku državotvornost, a ne za socijalne i kulturne promjene kako je to bio slučaj u Njemačkoj i Italiji. Kovanje novoga *Übermenscha* ni na koji način nije bilo hrvatsko pitanje do 1941. godine. Osim toga, tumačenje povijesne zbilje Drugoga svjetskoga rata na prostorima propale Jugoslavije prema određivanju odnosa prema talijanskom fašizmu i njemačkom nacionalsocijalizmu ni izdaleka nije ključno pitanje za razumijevanje ratnih prilika, prije svega zato što su ratna razračunavanja u najvećoj mjeri nastavak političke krize iz međuratne Jugoslavije, koja se u novim okolnostima više nije rješavala političkim sredstvima, nego silom.

Fašizam i nacionalsocijalizam imali su lijeve, socijalističke i antiklerikalne korijene, a hrvatska nacionalna misao napajala se liberalnim pravaštvom i katolicizmom kao važnim čimbenikom u razbijanju legitimiteta jugoslavenskoga nacionalizma. Ono što se većini hrvatskih nacionalističkih i katoličkih intelektualaca doimalo pristupačnim prije 1941. u nacionalsocijalizmu i fašizmu njihovo je nacionalno i protukomunističko držanje, ali ne i zagovaranje totalitarne diktature i rasnoga zakonodavstva. Toj hrvatskoj inteligenciji bilo je teško prihvatiti rasne teorije nacionalizma kakve su se širile međuratnom Europom iz Hitlerove Njemačke. Odrastajući većinom pod okriljem Katoličke Crkve, nisu se mogli prikloniti „biologističkom nacionalizmu" nove njemačke revolucije. Činjenica je da su se proklamiranjem rasnog nacionalizma po njemačkom modelu u NDH bavili uglavnom dotada neetablirani pojedinci,

koji nisu imali vodeće uloge u kulturnom i intelektualnom životu hrvatskoga javnoga života.

9. *Bit hrvatskoga nacionalizma su protujugoslavenstvo, protusrpstvo i protukomunizam.* Da bi se raskinulo narodno jedinstvo na kojem se hranio jugoslavenski nacionalizam, napadaju se koncepcije da je jezik ključna odrednica nacionalne pripadnosti. U rušenju takvih pretpostavki jezičnoga nacionalizma koristio se kulturno-povijesni razvoj hrvatskoga naroda s obzirom na to da se ovaj razlikovao od srpskoga, uzimajući u obzir činjenicu da Hrvati i Srbi do 1918. nisu živjeli u istim političkim i civilizacijskim ambijentima. Osim jezičnoga determinizma, koji se afirmirao još u romantičnom svijetu 19. stoljeća, poslije je i biološka determiniranost poslužila da bi se opravdao jugoslavenski nacionalizam. Zbog toga se hrvatski intelektualci (Ivo Pilar, Ćiro Truhelka, Filip Lukas) bave rasnom antropologijom da bi osporili postojanje jugoslavenske rase (Viktor Novak, Vladimir Dvorniković, Ivan Meštrović, Jovan Cvijić) i dokazali da su Hrvati i Srbi rasno različiti. Isto su se tako rasnoantropološkim raščlambama koristili ne bi li dokazali da su muslimani i katolici Bosne i Hercegovine rasno homogena skupina te dokazali njezino hrvatstvo i hrvatsko podrijetlo njezinih muslimana.

Nacionalna kriza hrvatskoga naroda, kojem je prijetilo da nestane u procesima jugoslavizacije i dekroatizacije, doživjela je puni zamah i vrhunac za vrijeme Aleksandrove diktatorske vlade. Osim toga, ulazak u prvu Jugoslaviju doveo je i do krize vjerske pripadnosti hrvatskoga naroda. Vjerska kriza pojavila se pri pokušaju da se stvori hrvatska nacionalna Crkva koja bi, po uzoru na češki protestantizam i srpsko pravoslavlje, radila isključivo u prilog nacionalnim interesima. Iako u svemu politički antipodi, i Stjepan Radić i kralj Aleksandar, svatko iz svojih razloga, zanosili su se time da bi se Hrvati trebali odcijepiti od Rima i osnovati svoju hrvatsku katoličku Crkvu. Nakon 1918. nemogućnost vjerskoga ujedinjenja, totalna srpska prevlast i državno favoriziranje pravoslavlja doveli su do jačanja katoličkoga hrvatstva i napuštanja početnih iluzija o vjerskoj uniji i jedinstvenom jugoslavenskom narodu.

Nakon što je kralj Aleksandar 6. siječnja 1929. proglasio diktaturu, jedina dva mjesta gdje se mogao izraziti hrvatski nacionalni osjećaj jesu emigracija i Katolička Crkva kao ustanova koja je bila neovisna o režimu. Tada je u emigraciji počeo djelovati ustaški pokret, a u zemlji je preko svojih organizacija Katolička Crkva prihvatila izljev nacionalnih osjećaja koji se nisu mogli javno iznositi jer su i stranke i cjelokupan politički život bili eutanazirani. Nakon što država nije imala snage provesti konkordat 1937. pred unutarnjom pobunom srpskoga pravoslavlja, i Katolička Crkva među Hrvatima počela je gubiti svaku vjeru u ideju Jugoslavije te je bila spremna prihvatiti neovisnu hrvatsku državu. Liberalni antiklerikalizam i svetosavski duh prožimali su kraljevski režim i nabijali kompleks Katoličkoj Crkvi da je nedovoljno katolička i bez jugoslavenskoga nacionalnog žara. Sve to okrenulo je malo-pomalo katoličku inteligenciju Starčevićevu idealu te raspršilo iluziju o vjerskoj uniji koja je bila potporanj njihove prvotne jugoslavenske orijentacije. Tijesno približavanje katolicizma i hrvatske nacionalne ideje okončalo se u NDH, na temelju protukomunizma i protujugoslavenstva.

Među pripadnicima različitih katoličkih organizacija opažaju se dvije struje koje su prihvatile hrvatsku ratnu državu nakon 1941. godine. Jedna se držala postrani i imala rezerve prema novim ideologijama i postupcima ustaškoga režima, a druga je popunila redove ustaškoga pokreta, većinom mlađa inteligencija iz katoličkoga pokreta i redova orlova i križara. Hrvatski nacionalizam pravaškoga i katoličkoga nasljeđa bio je u svojoj jezgri protujugoslavenski, htio se obračunati i s jugoslavenskom državom i imaginarijem jugoslavenske ideologije, ali bio je i protukomunistički, jer je htio obuzdati radikalni prijelom s tradicijom i prošlošću, za što se komunizam zalagao. Osim toga, njegovi nositelji također su promišljali jugoslavenski gledajući na Hrvatsku kao na dio šire jugoslavenske cjeline.

Kako Srbi postaju glavnim nositeljima jugoslavenskoga nacionalizma u Drugom svjetskom ratu, posebno na područjima NDH, uz komuniste postaju stvarni neprijatelji utemeljenja hrvatske države. Opravdavajući ideal hrvatske države kao vrhovnoga političkog cilja, neki iz redova hrvatske inteligencije bili su spremni zažmiriti na postupke prema Srbima i Židovima u početku rata, a drugi su, čak i poput Lukasa i Zimmermanna, javno prozivali vlast zbog takvih postupaka. Izvanjske pojave jesu nacifikacija i fašizacija koje su na snazi tijekom Drugoga svjetskog rata pod ustaškim režimom. Na njihovo sporedno značenje upućuje i ideološki diskontinuitet koji je hrvatski nacionalizam doživio 1941. prihvaćanjem ideologije Nove Europe, kao i povratak prema kraju rata na predratna stajališta, te čak približavanje demokratskim i liberalnim vrijednostima zapadnih demokracija. Sve u svemu, bit hrvatske nacionalne ideologije koju predvode nacionalisti, organizirani katolici i konzervativci čitavoga razdoblja od 1929. do 1945. čine protujugoslavenstvo, protusrpstvo i protukomunizam, a ne fašizam i nacionalsocijalizam.

10. *Aristocid.* Životi i sudbine toga desetotravanjskog naraštaja imali su tragičan epilog 1945. godine. Mnogi su bili osuđeni na smrt na montiranim procesima komunističkih sudova, a neki izravno ubijeni. Drugi dio završio je u političkom progonstvu izvan zemlje po raznim krajevima svijeta, od čega je nastala poslijeratna hrvatska politička emigracija. Treći, koji su uspjeli preživjeti 1945., ili su bili šikanirani (Zimmermann, Rudolf Horvat) ili su, da bi osigurali egzistenciju, morali ponižavajuće obavljati intelektualni rad za druge osobe (Kruno Krstić). Četvrti su nakon izlaska iz zatvora bili društveno odbačeni i nisu mogli napredovati u novom komunističkom režimu. Riječ je bila o pravom aristocidu ratnih pobjednika jugoslavenskih komunista nad hrvatskom inteligencijom nacionalne i katoličke orijentacije prema staroj latinskoj uzrečici *vae victis.* Oni koji su se uspjeli domoći austrijske granice poput Magdića i Mortigjije u svibnju 1945. poručuju da su komunisti odrubili glavu nositeljima hrvatske političke nacije i da je od nje ostala samo prazna etnička masa. Hrvati su tako dočekali završnicu rata kao „obezglavljena nacija" čije su državotvorne elite uništene poslijeratnim komunističkim terorom. Jugoslavija se obnovila, ali sada s revolucionarnim sadržajem, a hrvatsko nacionalno pitanje ostalo je nadalje visjeti u zraku bez svojega rješenja.

SUMMARY

NEVER MORE YUGOSLAVIA

Croatian Intellectuals and the National Question, 1929 – 1945

The topic of this book is the history of Croatian intellectuals from 1929 to 1945 who advocated the independent Croatian state. The methodology used in this research is the intellectual history, which deals with the history of thoughts and ideas. The field of an intellectual entangled with politics, in a politicized cultural sphere, is in the center of the research interests. It is the field where overlapping of culture and politics occurs, therefore the political history is also very important for the framework of this research.

Intellectuals who advocated Croatian independence were engaged in the creation of political ideologies. Intellectuals are managers of cultural capital and nationalism is the cultural product, therefore relationship between intellectuals and nationalism is inextricable. In Croatia, as a nation that did not have its state between 1918 and 1941, and did not have its national institution, the activities of Croatian intellectuals were especially important in the preservation of the Croatian national myth.

Croatian nationalism was a consequence of the negation of the Croatian national identity during the personal dictatorship of Yugoslav king Aleksandar Karađorđević (1929-1934). Before that, Croatian and Yugoslav national identities coexisted in the Croatian politics and culture. But the suppression of the Croatian national identity under the dictatorship led to radicalization of the Croatian nationalism. Ultimately, those advocating the Croatian identity began to downplay Croatian Slavic/Yugoslav identity, by introducing new theories about the origins of the Croatian nation.

In order to understand the position of certain Croatian intellectuals, the research gives a broader context of the contemporary Croatian intellectual scene. It deals with conservative and nationalist intellectuals who supported the Ustasha organization, or were of Catholic background, as well as with those who advocated the reorganization of the Yugoslav state into federation. Such reformist line was advocated by the intellectuals close to the Croatian Peasant Party as well as by the Marxists intellectuals. They too adopted the Croatian national discourse, but maintained that the symbiosis of Croatian and Yugoslav national identities was possible.

Croatian peasant movement finally came to an agreement with Belgrade, that led to a creation of an autonomous Croatian unit (*Banovina Hrvatska* 1939-1941).

Communists sought the political and social revolution that would transform Yugoslavia in a federation consisting of five federal units. They also wanted to overthrow the monarchy and to conduct the revolutionary communist transformation of society.

Beside all these groups there were also those Croatian intellectuals who accepted the ideology of integral Yugoslav nation that was introduced with king Aleksandar's dictatorship and therefore these intellectuals became the open enemies of the Croatian national ideas.

The ideology of integral Yugoslav nation imposed by king Aleksandar's dictatorship united Croatian intellectuals during the early 1930s. This unity was based on joint resistance to the dictatorship that erased Croatian name and Croatian symbols. But already in 1933 Catholic and nationalist intellectuals confronted with the Marxists and in 1935 there was a split with the Croatian Peasant Party. All these divisions between Croatian intellectuals and within Croatian nation would be radicalized during World War II.

Ustasha organization in exile, led by Ante Pavelić, called for the revolutionary establishment of the independent Croatian state. They were finally able to achieve this goal in April 1941, with the collapse of Kingdom of Yugoslavia. The emphasis of this book is on intellectuals, mostly nationalists and Catholics, who supported the Independent State of Croatia and actively participated in its intellectual and cultural life. Main pillars of their ideology were rejection of Yugoslavia and anticommunism. They fought against the ideology of Peasant movement and against the communist ideology, and also against the integral Yugoslav nationalism. Considering the fact that Serbs supported the Yugoslav cause in order to achieve Greater-Serbian goals, these Croatian intellectuals were also orientated against Serbs.

Before the establishment of the Independent State of Croatian these Croatian intellectuals did not accept some aspects of Fascism and Nazism, but they were benevolent toward Italy and Germany because these powers promised the removal of the Versailles system in Europe. However, after the proclamation of the Independent State of Croatia and under the new Ustasha regime the Croatian nationalism was influenced by Fascist and Nazi ideologies. Nevertheless, the vast majority of Croatian intellectuals never sincerely and consistently accepted these ideologies. Fascism and Nazism were accepted opportunistically, because Axis powers helped the establishment of the Croatian state and its existence and survival was seen as a supreme goal. During the war these Croatian intellectuals were strongly anti-Serb because Serbs became the backbone of the two different movements that sought to restore the Yugoslav state – the communist led Partisan movement and the royalist Chetnik movement – and both of these movements operated against the Independent State of Croatia.

During Ustasha regime Marxist and Yugoslav orientated intellectuals were banished from the cultural sphere. Croatian nationalist intellectuals promoted the Ustasha ideology, while Catholic intellectuals, who were far less liberal, were also

active. Differences between the nationalists and the Catholics were visible in their opposed views toward social questions. Nationalists advocated the Nazi models and autocratic dictatorship, while organized Catholics emphasized corporative model in which state would not have control over the autonomous social corporations.

Some prominent intellectuals, such as Stjepan Zimmermann and Filip Lukas, denounced the Ustasha policies against Serbs and Jews as well as against those Croats who did not accept the new Ustasha regime. From 1943, when the final defeat of Axis powers became more apparent, Croatian intellectuals increased their criticism of the Pavelić's regime. In the final stages of the war opposition of the Croatian intellectuals to Pavelić's pro-German stance grew and they asked for the reorientation of the Independent State of Croatia toward the western Allied powers. In the opinion of the intellectuals the perspective of the Croatian state was seen in the confederation of the Central European states, stretching from the Baltics to the Adriatic Sea and serving as a bulwark against the expansion of Soviet communism in Europe. But such plans could not have been materialized as the Yugoslav communist led Partisan movement triumphed and returned Croatia to a reestablished Yugoslav state.

IZVORI I LITERATURA

Hrvatski državni arhiv (Zagreb)
- HR-HDA-803 Osobni arhivski fond Blaž Jurišić
- HR-HDA-816 Osobni arhivski fond Svetozar Ritig
- HR-HDA-832 Osobni arhivski fond Milan Šufflay
- HR-HDA-1024 Osobni arhivski fond Tihomil Drezga
- HR-HDA-1025 Osobni arhivski fond Vladimir Dvorniković
- HR-HDA-1038 Osobni arhivski fond Milan Ivšić
- HR-HDA-1561 Fond Službe državne sigurnosti
- HR-HDA-1567 Fond Matice hrvatske
- HR-HDA-1769 Osobni arhivski fond Bogdan Radica
- HR-HDA-1946 Osobni arhivski fond Nikola Čolak

Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Zagreb), Zbirka starih knjiga i rukopisa
- NSK-R-7971 Ostavština Vinka Nikolića

Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima (Rim, Republika Italija)
- Emigrantska ostavština Filipa Lukasa (1945. – 1958.)

Arhiv Jugoslavije (Beograd, Republika Srbija)
- SR-AJ-66 Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije
- SR-AJ-448 Kraljevski informacioni centar u Njujorku

„Katolici, muslimani i hrvatstvo", *Hrvatska straža* (Zagreb) 9/1937., br. 267.
„Katolička riječ i nacijonalizam *Hrvatskog naroda*", *Katolička riječ* (Split), br. 2., 11. I. 1940.
„Kliješta i federacija", *Hrvatski narod* (Zagreb), 23. II. 1940., br. 1.
„Kriza čovjeka", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 1.
„Lažni branitelji demokracije", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 26., 2. II. 1938.
„Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre janvier-décembre 1943", *Actes et documents du Saint-Siège relatifs a la seconde guerre mondiale*, sv. 9., Libreria editrice Vaticana, 1975.
„Marx i Hrvati", *Spremnost* (Zagreb) br. 5., 28. III. 1942.,
„Narod i njegove vođe", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 1., 9. II. 1939.
„National Communism"(http://www.britannica.com/EBchecked/topic/404603/National-Communism).
„Odbor Matice Hrvatske kod Poglavnika", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 83., 6. V. 1941.
„Onima koji ne znaju ideologiju hrvatskog nacionalista", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 46-47, 25. XII. 1939.
„Opasnost suvremenih zabluda", *Katolička riječ* (Split), br. 15., 18. IV. 1940.
„Ponovno o važnom predmetu", *Katolička riječ* (Split), br. 50., 14. XII. 1939.

„Proslava 10. travnja u Splitu", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 1020., 15. IV. 1944.
„Putevi omladine", *Katolička riječ* (Split), br. 45., 14. XI. 1940.
„Socijalni program seljačkog pokreta", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 5., 8. I. 1938.
„Srpski kulturni klub", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 21., 27. I. 1937.
„Stav Domagoja prema idejnim previranjima na sveučilištu", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 57., 11. III. 1937.
„Umjeće vodstva", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 18., 9. VI. 1939.
„Ustaša vjesnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta", *Ustaša* (Zagreb) 14/1944., br. 3.
„Wilder napao biskupsku poslanicu", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 19., 24. I. 1937.
„Znameniti Hrvati pravoslavne vjere", *Glas pravoslavlja* (Zagreb), br. 1., Uzkrs 1944.
Almanah hrvatskih sveučilištaraca, Zagreb 1938.
ALTHUSSER, Louis, *Lenin and philosophy and other essays*, New York – London, 1971.
ANDERLIĆ, Vilko, *Liberalizam*, Đakovo 1929.
ANDERSON, Kevin B., *Marx at the margins*, Chicago – London 2010.
ANDERSON, Benedict, *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 1991.
ANDRIĆ, Ivo, *Na Drini ćuprija*, Beograd 1971.
ANDRIĆ, Josip, *Hrvatstvo i katolička kulturna obnova*, Zagreb 2011.
ARALICA, Višeslav, „Matica hrvatska u političkom životu Hrvatske 1935. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 41/2009., br. 2.
ARALICA, Višeslav, „Platonova država u NDH", *Filozofska istraživanja* 26/2006., br. 3.
ARALICA, Višeslav, *Kmet fiškal, hajduk – konstrukcija identiteta Hrvata 1935.-1945.*, Zagreb 2016.
ARALICA, Višeslav, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1935.-1945.)*, Zagreb 2009.
ARON, Raymond, *The Opium of the Intellectuals*, New York 1955.
ATKINSON, David, „Geographical imaginations, public education and the everyday worlds of Fascist Italy", *Journal of Modern Italian Studies* 18/2013., br. 5.
AVNOJ i revolucija : tematska zbirka dokumenata, ur. Slobodan Nešović i Branko Petranović, Beograd 1983.
AXBOE-NIELSEN, Christian, *One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and his Yugoslav project 1929-1935*, Phd dissertation, Columbia University 2002.
AXBOE-NIELSEN, Christian, *Making Yugoslavs, Identity in King's Alexandar's Yugoslavia*, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.
BAČIĆ, Arsen, *Ustav i ustavna diktatura*, Split 1992.
BAKŠIĆ, Stjepan, „Individualizam i liberalizam kao filozofski osnovi kapitalizma", *Hrvatski socijalni tjedan*, (III. zasjedanje), Zagreb 1939.
BAN, Ivo, „Raymond Warnier, Ilirizam i hrvatski nacionalizam", *Hrvatska smotra* 8/1935., br. 12.
BANAC, Ivo, „Fašizam u teoriji i praksi", *Zbornik sa znanstvenog skupa Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996.
BANAC, Ivo, „Hrvati i Bošnjaci – odnos hrvatske politike prema Bošnjacima za vrijeme Kraljevine SHS i za vrijeme NDH", *Behar*, 1997., br. 32/33, (http://www.geocities.ws/Paris/Bistro/1347/behar32d.html).

BANAC, Ivo, „Katolička crkva i liberalizam u Hrvatskoj", *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, II. dio, (ur. Hans Georg Fleck), Zagreb 1998.
BANAC, Ivo, „Uskrsnula Hrvatska Pavla Rittera Vitezovića", *Kolo : časopis Matice hrvatske* 6/1996., br. 2.
BANAC, Ivo, „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću", u: *Liberalna misao u Hrvatskoj : prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, (ur. Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko), Zagreb 2000.
BANAC, Ivo, *Hrvati i Crkva*, Zagreb – Sarajevo 2013.
BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji (1918. – 1929.)*, Zagreb 1988.
BANAC, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
BANOVIĆ, Stipan, *Matica hrvatska za Tadije Smičiklasa i u eri Franje Jelašića i Filipa Lukasa : kritički prikaz*, 1933.
BARAČ, Dominik, *Socialna filozofija boljševizma*, Zagreb 1944.
BAREZA, Petar, „Jugoslavenstvu in memoriam", *Spremnost* (Zagreb), br. 79., 29. VIII. 1943.
BARIĆ, Nikica, „Šibenik pod upravom Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest* 35/2003., br. 2.
BARIĆ, Nikica, *Ustaše na Jadranu*, Zagreb 2012.
BARIŠIĆ, Pavo, „Ante Starčević (1823. – 1896.)", *Liberalna misao u Hrvatskoj : prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, (ur. Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko), Zagreb 2000.
BARTULIN, Neven, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i njegova politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 39/2007., br. 1.
BARTULIN, Neven, „Intellectual discourse on Race and Culture in the Independent State of Croatia (1900-1945)", *Review of Croatian History* 8/2012., br. 1.
BARTULIN, Neven, „The idea of race and nation: The Croatian Ustasha Regime and its policies toward minorities in the Independent State of Croatia", Doctoral thesis, University of New South Wales, 2006.
BARTULIN, Neven, „The ideal Nordic-Dinaric racial type: racial anthropology in the Independent State of Croatia", *Review of Croatian History* 5/2009., br. 1.
BARTULIN, Neven, „The NDH as a *central European bulwark against Italian imperialism*: an assessment of Croatian-Italian relations within the German 'New Order' in Europe", *Review of Croatian History* 3/2008., br. 1.
BARTULOVIĆ, Niko, *Od revolucionarne omladine do Orjune : istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split 1925.
BASSIN, Mark, „Lebensraum und Weltpolitik. Race contra space: the conflict between German Geopolitik and National Socialism", *Political Geography Quarterly* 6/1987., br. 2.
BASSIN, Mark, „Politics from nature", u: *A Companion to Political Geography*, ur. John Agnew, Katharyne Mitchel i Gerard Toal, Malden – Carlton – Oxford 2003.
BAŠIĆ, Nataša, „Odjeci Guberina-Krstićevih Razlika u hrvatskom jeziku", *Jezik* 47/2000., br. 5.
BAUER, Ernest, *Današnja Njemačka*, Zagreb 1937.
BAZALA, Albert, „Čovječanstvo", *Vienac* 36/1944., br. 1.
BELAS, Ante, *Hrvatska povijest u Vojnovićevoj Histoire de Dalmatie*, Split 1935.

BELL, Daniel, „Inteligencija u američkom društvu", (preveo Dejan Kršić), *Treći program Hrvatskog radija* 9/1998., br. 53/54.
BENIGAR, Aleksa, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Zagreb 1993.
BEREZIN, Mabel, „Territory, Emotion and Identity: Spatial Re-Calibration in a New Europe", u: *Europe Without Borders : Re-mapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*, ur. Mabel Berezin i Martin Schain, Baltimore 2003.
BETTS, Vincent S., „Conservative Revolutionary Intellectuals in the Weimar Republic and National Socialist Germany: Carl Schmitt, Martin Heidegger, and Ernst Jünger", *History theses*, 2013. (http://digitalcommons.buffalostate.edu/history_theses).
BIĆANIĆ, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.
BIĆANIĆ, Rudolf, *Kako živi narod. Pučanstvo u pasivnim krajevima*, Zagreb 1936.
BING, Albert, „Samoodređenje naroda i koncepcije hrvatske državnosti u kontekstu Drugog svjetskog rata – refleksije povijesnog kontinuiteta", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 45/2013.
BIONDICH, Mark, „Radical Catholicism and fascism in Croatia (1918-1945)", *Totalitarian movements and political religions* 8/2007., br. 2.
BIONDICH, Mark, *Stjepan Radić, The Croat peasant party and the politics of mass mobilization (1904-1928)*, Toronto – London 2000.
BOBAN, Ljubo, „Dnevnik Alojzija Stepinca: Na redu je Pavelić", *Danas* (Zagreb), br. 441., 31. VI. 1990.
BOBAN, Ljubo, „Dnevnik Alojzija Stepinca: Susreti s Budakom", *Danas* (Zagreb), br. 440., 24. VI. 1990.
BOBAN, Ljubo, „Kršćanska demokracija u hrvatskoj političkoj misli", *Politička misao* 32/1995., br. 2.
BOBAN, Ljubo, *Maček i Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1974.
BOBBIO, Norberto, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb 1992.
BOGAARDS, Matthijs, „How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism", *Democratization* 16/2009., br. 2.
BOGDAN, Ivo, „Poglavnik vodja hrvatskog naroda", *Spremnost* (Zagreb), br. 7., 10. IV. 1942.
BOGDAN, Ivo, „Politička odgovornost u autoritarnim vladavinama", *Spremnost* (Zagreb), br. 2., 8. III. 1942.
BOGDAN, Ivo, „Poriekla i smisao partizanstva", *Spremnost* (Zagreb), br. 52., 23. II. 1943.
BOGDAN, Ivo, „Slavenski kongres u Moskvi", *Spremnost* (Zagreb), br. 9., 26. IV. 1942.
BOGDAN, Ivo, „Ustaški pokret i državna vlast", *Spremnost* (Zagreb), br. 18., 28. VI. 1942.
BOGDAN, Ivo, „Židovi i Srbi pobornici komunizma u Hrvatskoj", *Spremnost* (Zagreb), br. 11., 10. V. 1942.
BOGDAN, Ivo, *Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Zagreb 1942.
BOGDAN, Ivo [pseudonim Rys], *Kominterna*, Zagreb 1934.
BOGDAN, Ivo, *Komunisti u Hrvatskoj*, Zagreb 1936.
BOGDAN, Ivo, *Svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb 1938.
BOGDAN, Ivo, *Španjolska u krvi i plamenu*, Zagreb 1937.
BOGDANOV, Vaso, *Ante Starčević i socijalna pravda*, Zagreb 1937.
BOŠKOVIĆ, Hijacint, „Filozofski izvori nacionalsocijalizma i fašizma", *Hrvatski socijalni tjedan*, (III. zasjedanje 1938.), Zagreb 1939.

BOUGAREL, Xavier, „Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea", *Yugoslavism : histories of a failed idea 1918-1992*, (ur. Dejan Djokić), London 2003.
BOURDIEU, Pierre, „Za korporativizam univerzalnog", *Novi Kamov* 2/2002., br. 1.
BOYER, Dominic, LOMNITZ, Claudio, „Intellectuals and nationalism: Anthropological Engagements", *Annual Revue Anthropology* 34/2005.
BUBANIĆ, Fran, *Seljaštvo i Ustaški pokret*, Zagreb 1942.
BUĆ, Stjepan, „Rasna teorija nacionalno-socijalnoga pokreta (jedno mišljenje)", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 3.
BUĆ, Stjepan, *Komunizam i nacionalizam*, Zagreb 1936.
BUĆ, Stjepan, *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata*, Zagreb 1941.
BUĆ, Stjepan, *Temeljne misli i nauke dr Ante Starčevića*, Zagreb 1936.
BUDAK, Mile, „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 33., 22. IX. 1939.
BUDAK, Mile, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*, 1934.
BUDAK, Mile, *Ognjište*, Zagreb 1938.
BUDAK, Neven, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.
BULAT, Edo, „Ubi dominis ibi libertas", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 4.
BURROW, John, „Intellectual history in English academic life: reflections on a revolution", *Palgrave advances in intellectual history*, ed. Richard Whatmore i Brian Young, New York 2006.
BZIK, Mijo, *Ustaški pogledi*, Zagreb 1944.
CEROVSKI, Božidar, „Ipak se kreće", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 50., 19. I. 1940.
CEROVSKI, Božidar, „Filozofija fašizma", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 46-47, 25. prosinca 1939.
CESAREC, August, „Federacija kao etapa od nacionalne revolucije ka proleterskoj", *Borba* (Zagreb), br. 33., 6. IX. 1923.
CESAREC, August, „Hrvatskoj straži", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 4.
CESAREC, August, „Osnovni naš nacionalni stav federalizam", *Borba* (Zagreb), br. 32., 30. VIII. 1923.
CESAREC, August, *Rasprave, studije i članci : nacionalni, socijalni i kulturni problemi Jugoslavije (1912. - 1927.)*, Zagreb 1971.
CHOMSKY, Noam, HERMAN, Edward, *Manufacturing Consent : the Political Economy of the Mass Media*, University of California 1988.
CILIGA, Ante, „Od jugozapada do sjeveroiztoka", *Spremnost* (Zagreb), br. 111-112, 16. IV. 1944.
CILIGA, Ante, „Za jasnoću i odlučnost u nacionalnom pitanju", *Borba* (Zagreb), br. 37., 11. X. 1923.
CILIGA, Ante, *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, Zagreb 1943.
CILIGA, Ante, *Sam kroz Europu u ratu 1939. - 1945.*, knj. II., Pula 1998. (pretisak iz 1978.).
CILIGA, Ante, *Sam kroz Evropu u ratu*, knj. I., Pariz 1954.
CILIGA, Ante, *U zemlji velike laži*, (preveo Predrag Raos), Zagreb 2007.
CIPEK, Tihomir, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca - ancien régime", *Dijalog povjesničara/istoričara 2*, (ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000.

CIPEK, Tihomir, „Liberalizam - korporativizam. Dva lica ideologije hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca", *Dijalog povjesničara/istoričara 3*, (ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001.
CIPEK, Tihomir, *Ideja hrvatske države u misli Stjepana Radića*, Zagreb 2000.
CIPEK, Tihomir, MILARDOVIĆ, Anđelko, ŠIŠAK, Marinko, *Hrvatska politološka tradicija*, Zagreb 1995.
CONNOR, Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton - New Jersey 1984.
CRLJEN, Daniel, *Zašto Hrvatska ratuje?*, Zagreb 1943.
CRLJEN, Danijel, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.
CRLJEN, Danijel, *Naš Poglavnik*, Zagreb 1943.
CVIJIĆ, Jovan, *O balkanskim psihičkim tipovima*, Beograd 1988.
CVIJIĆ, Stjepan [pseudonim Stjepan Livadić], *Politički eseji*, Zagreb 1936.
ČEKADA, Čedomil, *Katolički univerzalizam i narodni interesi*, Zagreb 2013.
ČOVIĆ, Marko, „Dva razreda hrvatske inteligencije", *Spremnost* (Zagreb), br. 42., 13. XII. 1942.
ČOVIĆ, Marko, „Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti", *Spremnost* (Zagreb), br. 7., 10. IV. 1942.
ČULO, Ivan, „Predgovor", Milan Ivšić, *Socijalni duh i narodna kultura*, Zagreb 2009.
ČULO, Ivan, „U potrazi za društvom u ljudskom liku", Bonifacije Perović, *Društveno-socijalne misli*, Zagreb 2008.
ĆEPULIĆ, Avelin, „Nacionalna ideja i hrvatski seljački pokret", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 1.
ĆEPULIĆ, Avelin, „Narodni život i politika", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 9.
ĆEPULIĆ, Avelin, „Obilježje naroda i narodnosti", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 10.
ĆURČIN, Milan, „Ja sam Srbohrvat", *Nova Evropa* 32/1939., br. 6-7.
ĆURČIN, Milan, „Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak", *Nova Evropa* 32/1939., br. 8.
DABINOVIĆ, Antun, „Diktatura i jugoslavenstvo", *Nova Evropa* 29/1936., br. 6.
DAHRENDORF, Ralf, „Intelektualci u vrijeme iskušenja", *Europski glasnik* 9/2006., br. 11.
DAWSON, Christopher, „Religion and the Totalitarian State", *Criterion* 14/1934., br. 54.
DAWSON, Christopher, *Religion and Culture*, London 1948.
DESPOT, Zvonimir, „Životopis hrvatskog publicista Milivoja Magdića (1900. - 1948.)", *Časopis za suvremenu povijest* 30/1998., br. 1.
DIGOVIĆ, Petar, „Problem suverenosti i medjunarodno pravo", *Mjesečnik pravničkog društva* 52/1936., br. 4-5.
DIMIĆ, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. I-III., Beograd 1997.
DIZDAR, Zdravko, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945.*, Zagreb 2002.
DRAGANOVIĆ, Krunoslav (ur.), *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine*, Zagreb - Sarajevo 1942.
DRAGANOVIĆ, Krunoslav, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, Split 1991.
DRAGANOVIĆ, Krunoslav, *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940.
DRNDIĆ, Daša, „Je li vrijeme nestanka intelektualaca?", *Tema : časopis za knjigu* 2/2005., br. 10-11.
DUGANDŽIJA, Nikola, *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986.

DULIBIĆ, Božo, „Križarska vojna ili građanski rat", *Socijalna revija*, br. 4., 10. II. 1937.
DULIBIĆ, Božo, „Treći socijalizam", *Socijalna revija*, god. 4, br. 1., 10. XI. 1936.
DVORNIKOVIĆ, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1939.
DŽAJA, Srećko M., „Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.", *Croatica Christiana periodica* 14/1990., br. 26.
DŽAJA, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918. - 1991.)*, Sarajevo - Zagreb 2004.
ĐILAS, Milovan, *Članci i govori (1941-1946)*, Beograd 1947.
ĐILAS, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
ĐOKIĆ, Dejan, *Nedostižni kompromis : srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010.
ĐURAŠKOVIĆ, Stevo, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1.
ĐURAŠKOVIĆ, Stevo, „Postoji li liberalna Hrvatska?" (http://www.zarez.hr/clanci/postoji-li-liberalna-hrvatska).
ĐURIĆ, Veljko Đ., *Ustaše i pravoslavlje : hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd 1989.
EELLEND, Johan, „Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe", *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic Area (1880-1939)*, Södertörn University College, Institute of Contemporary History, 2008.
ETHERINGTON, John, „Nationalism, National identity and territory: The case of Catalonia", Doctorate thesis, Universitat autonoma de Barcelona, 2003. (http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/5076/je1de1.pdf;sequence=1)
FANCEV, Franjo, *Povijest hrvatskoga narodnog preporoda (1835. - 1935.)*, Zagreb 1935.
FEMIA, Joseph V., *Pareto and Political Theory*, New York 2006.
FILIPOVIĆ, Vladimir, „Suvremeni nazori o životu i svijetu", *Hrvatsko kolo* 12/1941., br. 2-3.
FORMAN, Michael, „Engels' Internationalism and the Theory of the Nation", *Engels After Marx*, ed. Manfred B. Steger i Terrel Carver, The Pennsylvania State University - Manchester 1999.
FORMAN, Michael, *Nationalism and the International Labor Movement : The Idea of the Nation in Socialist and Anarchist Theory*, University Park, 1998.
FOUCAULT, Michel, „Intellectuals and power: a conversation between Michel Foucault and Georges Deleuze", *Language, Counter-memory and Practice : Selected essays and interviews by D. F. Bouchard*, Ithaca Cornell University Press 1977.
FOUCAULT, Michel, DELEUZE, Georges, „Intelektualci i moć" (1972.), Michel Foucault, *Znanje i moć*, Zagreb 1994.
FOUCAULT, Michel, *Znanje i moć*, Zagreb 1994.
FURET, François, NOLTE, Ernst, *Neprijateljska bliskost - komunizam i fašizam u XX. st.*, Beograd 2006.
GABELICA, Ivan, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Zagreb 2007.
GAŠPAROVIĆ, Zlatko, „Demokracija i privredni sistem", *Ekonomist* 6/1940., br. 4-5.
GAŠPAROVIĆ, Zlatko, „Dioba vlasti", *Hrvatska revija* 17/1944., br. 1.
GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Cornell 1983.
GENTILE, Giovanni, „The Philosophic basis of fascism", *Foreign Affairs* 6/1928., br. 2.
GIDE, André, *Povratak iz SSSR-a*, Rijeka 1980.
GJALSKI, Ksaver Šandor, *Pronevjereni ideali*, Zagreb 1994.

GRAMSCI, Antonio, „State and Civil Society", *Anthropology of the State,* (ed. Aradhana Sharma, Akhil Gupta), Oxford 2006.
GRAMSCI, Antonio, *Problem revolucije : intelektualci i revolucija,* Beograd 1955.
GRAY, John, *Liberalizam,* Zagreb 1999.
GRGEC, Petar, *Marx i Hrvati,* Zagreb 1935.
GRGEC, Petar, *Sveta Hrvatska,* Slavonska Požega 1938.
GRGIĆ, Stipica, *Uprava u Savskoj Banovini (1929. - 1939.) - između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Hrvatski studiji, Zagreb 2014.
GRIFFIN, Roger, *A Fascist century,* New York 2008.
GRIFFIN, Roger, *Fascism,* Oxford 1995.
GRIFFIN, Roger, *Modernism and fascism : The sense of a beginning under Hitler and Mussolini,* Basingstoke - New York 2007.
GRIFFIN, Roger, *Nature of Fascism,* New York 1991.
GRIJAK, Zoran, „Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije", *Pilar* 2/2007., br. 2.
GRIJAK, Zoran, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera,* Zagreb 2001.
GROSS, Mirjana, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskoga rata", *Historijski zbornik* 21-22/1968.-1969.
GROSS, Mirjana, „Razgovor o korijenima" (intervju s Darkom Hudelistom), *Erasmus* 1/1993., br. 1.
GUBERINA, Ivo, *Komunizam i hrvatstvo,* Šibenik 1937.
GUBERINA, Ivo, *Sukob dviju ideja (domagojizma i katoličke akcije) u hrvatskom katolicizmu,* Zagreb 1937.
GUBERINA, Ivo, *Ustaštvo i katolicizam,* Zagreb 1942.
GUBERINA, Ivo, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima,* Zagreb 1942.
HAMERŠAK, Filip, „Komesarijat u Matici hrvatskoj - od juridičkog spora do političkog pravorijeka", *Časopis za suvremenu povijest* 35/2003., br. 3.
HAMERŠAK, Filip, „O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju", *Časopis za suvremenu povijest* 42/2010., br. 3.
HAMILTON, Alaster, *Fašizam i intelektualci (1919-1945),* Beograd 1978.
HAMMER TOMIĆ, Dragica, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića,* Zagreb 2011.
HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. - 1941. (u ratu i revoluciji 1941. - 1945.),* Zagreb 2012.
HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878. - 1945. : doba utemeljenja,* Zagreb 2007.
HASSNER, Ron, „Territory", *A companion to political geography,* ed. John Agnew, Katharyne Mitchell i Gerard Toal, Malden - Carlton - Oxford 2003.
HAUPTMANN, Ljudmil, „Kroaten, Goten und Sarmaten", *Germano-Slavica* 3/1935., br. 1.
HEBRANG, Andrija, *Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni,* 1944.
HERGEŠIĆ, Ivo, *Razgovor o Europi,* Zagreb 1944.
HORVAT, Josip, *Pobuna omladine,* Zagreb 2006.
HORVAT, Josip, „Pogaženi zakoni" (1928.), *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj,* (gl. ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2004.
HORVAT, Josip, *Preživjeti u Zagrebu - Dnevnik (1943. - 1945.),* Zagreb 1989.

HORVAT, Josip, *Živjeti u Hrvatskoj : zapisci iz nepovrata 1900. - 1941.*, Zagreb 1984.
HORVAT, Stjepan, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, Zagreb 1944.
HORY, Ladislaus, BROSZAT, Martin, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*, Beograd 1994.
Hrvatska enciklopedija, sv. V., (ur. Mate Ujević), Zagreb 1945.
I. R., „Dužnost hrvatskog nacionalizma", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 13., 5. V. 1939.
ILJADICA, Jerko, „Ustaška državna misao pravne države", *Spremnost* (Zagreb), br. 1., 1. III. 1942.
IRVINE, Jill A., „Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje 1943. - 1944.", *Časopis za suvremenu povijest* 24/1992., br. 1.
IVEKOVIĆ, Mladen, *Hrvatska lijeva inteligencija*, (knj. I.-II.), Zagreb 1970.
IVIČEVIĆ, Jozo, „Odrednice unitarističkog nacionalnog programa I. i II. kongresa KPJ", *Hrvatski znanstveni zbornik*, Zagreb 1971.
IVŠIĆ, Milan, „Lutanja Evrope", *Hrvatska smotra* 6/1938., br. 5.
IVŠIĆ, Milan, *Problemi suvremenog života : socijalni eseji*, Zagreb 1937.
IVŠIĆ, Milan, *Seljačka politika : društveni život na selu*, Zagreb 1937.
IVŠIĆ, Milan, *Socijalni duh i narodna kultura*, Zagreb 2009.
Izvori za istoriju SKJ, knj. 20., Beograd 1987.
JANIĆIJEVIĆ, Miloslav, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.
JANKOVIĆ, Branimir, *Intelektualna historija*, Zagreb 2013.
JAREB, Jere, „Bilješke sa sjednica Doglavničkog vijeća 1943. - 1945.: iz ostavštine dr. Lovre Sušića", *Hrvatska revija : jubilarni zbornik 1951. - 1975.*, (ur. Vinko Nikolić), München - Barcelona 1976.
JAREB, Jere, „Mile Budak pjesnik i mučenik Hrvatske", *Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja*, (ur. Vinko Nikolić), München - Barcelona 1990.
JAREB, Jere, „Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika", *Hrvatska revija* 25/1975., br. 4.
JAREB, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike* (1959.), Zagreb 1995.
JAREB, Mario, „Jesu li Hrvati postali Goti - odnos ustaša i vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema neslavenskim teorijama o podrijetlu Hrvata", *Časopis za suvremenu povijest* 40/2008., br. 3.
JAREB, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006.
JELAŠIĆ, Josip, „Hegelov pojam države", *Ekonomist* 9/1943., br. 9-12.
JELIĆ, Branimir, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, ur. Jere Jareb, Cleveland 1982.
JELIĆ, Ivan, „Izvještaj Gute (Augustina Cesarca) o situaciji u zemlji", *Naše teme* 28/1984., br. 12., 3024.
JELIĆ, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske (1937. - 1941.)*, Zagreb 1972.
JELIĆ, Ivan, *Osnivanje KPH 1937.*, Zagreb 1987.
JELIĆ, Ivan, *Tragedija u Kerestincu*, Ljubljana 1986.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske", *Pregled : časopis za društvena pitanja* 61/1971., br. 1.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.)*, Zagreb 1977.
JENNINGS, Jeremy, KEMP-WELCH, Tony, *Intellectuals and politics : From the Dreyfuss Affair to Salman Rushdie*, New York - London 1997.

JOHNSTON, William, *Austrijski duh : intelektualna i društvena povijest (1848. – 1938.)*, Zagreb 1993.
JONJIĆ, Tomislav, „Bartulin's tilting windmills: manipulation as historiographic method", *Review of Croatian History* 8/2012., br. 1.
JONJIĆ, Tomislav, „Fašizam i nacionalsocijalizam u demokratskoj Europi (1919. – 1945.): Temeljne značajke autoritarnih pokreta" (www.tomislavjonjic.iz.hr/III_fašizam.html).
JONJIĆ, Tomislav, „From bias to erroneous conclusions", *Review of Croatian History* 6/2010., br. 1.
JONJIĆ, Tomislav, „O pokušaju osnivanja Hrvatskog komiteta u Švicarskoj 1943. godine: Diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića", *Senjski zbornik* 38/2012.
JONJIĆ, Tomislav, „Pitanje državnosti NDH", *Časopis za suvremenu povijest* 42/2011., br. 3.
JONJIĆ, Tomislav, „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose", *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije* 7/2012., br. 1.
JONJIĆ, Tomislav, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918. – 1933. Uvijek iznova Srbija – radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?", *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije* 5/2010., br. 9.
JONJIĆ, Tomislav, „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 30-ih godina", *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije* 10/2015., br. 19.
JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika (1939. – 1942.)*, Zagreb 2000.
JONJIĆ, Tomislav, MATKOVIĆ, Stjepan, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. – 1944.)*, Zagreb 2012.
JURIŠIĆ, Blaž, „G. Šegvić o zadaćama Matice Hrvatske", *Hrvatska revija* 5/1933., br. 12.
JURIŠIĆ, Blaž, „Na primjedbe gosp. Šegvića", *Hrvatska revija* 5/1933., br. 1.
JURIŠIĆ, Blaž, „Nad knjigom dr. Jakše Ravlića: Matica hrvatska (1842. – 1962.)", *Zadarska smotra* 41/1992., br. 3.
JURIŠIĆ, Blaž, „Profesoru Jakši Ravliću predsjedniku Matice Hrvatske (pismo od 15. II. 1964.)", *Testimonia Croatica* 2/1999., br. 3-4.
KALANJ, Rade, „Humanističke znanosti i problem moći. Foucaultov pristup", Michel Foucault, *Znanje i moć*, Zagreb 1994.
KALLIS, Aristotle, *Fascist ideology : Territory and expansionism (1922-1945)*, London – New York 2000.
KALOGJERA, Niko, *Grgur Ninski*, Zagreb 1929.
KARAMARKO, Milivoj, „Dinarska rasa i Hrvati", *Spremnost* (Zagreb), br. 39., 22. studenoga 1942.
KARDELJ, Edvard, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1973.
KASPRZAK, Michal, „Nationalism and Internationalism: Theory and Practice of Marxist Nationality Policy from Marx and Engels to Lenin and the Communist Workers' Party of Poland", Doctorate Thesis, University of Toronto, Toronto 2012. (https://tspace.library.utoronto.ca/.../Kasprzak_Michal_201203_PhD_thesis).
KEILBACH, Vilim, „Problem fašizma", *Život* 13/1932., br. 1.
KENNEDY, Michael D., SUNY, Ronald Grigor (ur.), *Intellectuals and the articulation of the Nation*, University of Michigan Press 2001.
KERŠOVANI, Otokar, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971.
KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Islamska varijanta u morfologiji kulture NDH 1941. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 39/2007., br. 1.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Ivo Politeo: povijesna stvarnost Nezavisne Države Hrvatske iz odvjetničke pozicije", *Časopis za suvremenu povijest* 45/2013., br. 2.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Komunizam u percepcijama hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, „Proturječnosti partizanskoga pokreta", *Časopis za suvremenu povijest* 27/1995., br. 3.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Andrija Hebrang : iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Mladen Lorković – ministar urotnik*, Zagreb 1998.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Zagreb 2009.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *NDH i Italija : političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001.

KJELLÉN, Rudolf, *Država kao oblik života*, Zagreb 1943.

KLAIĆ, Vjekoslav, *Bosna : podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1878.

KLJAIĆ, Stipe, „Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva svjetska rata (1918. – 1941.)", *Časopis za hrvatsku povijest* 43/2011., br. 2.

KLJAIĆ, Stipe, „Nikada više Jugoslavija – Jugoslavenstvo u vizijama hrvatske nacionalističke inteligencije", *Intelektulaci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012.

KLJAIĆ, Stipe, „Zimmermannovi kritički ogledi o Nezavisnoj Hrvatskoj Državi i Europi u Drugom svjetskom ratu", *Bosna Franciscana*, 36/2012, br. 1.

KNEZOVIĆ, Oton, „Ideologija braće Radić i katolicizam", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 3., 5. I. 1937.

KOŁAKOWSKI, Leszek, *Glavni tokovi marksizma*, knj. II., Beograd 1983.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu", *Časopis za suvremenu povijest* 4/1972., br. 3.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Vatroslav Slavko Cihlar i njegovo djelo *Hrvatsko pitanje i amputacija*", *Senjski zbornik* 27/2000.

KOŠUTIĆ, Mirko, „Jedinstvo u totalitarnoj državi počiva na tri temeljna stupa", *Hrvatska gruda* (Zagreb), br. 116., 31. X. 1942.

KOŠUTIĆ, Mirko, „Od absolutizma u narodnu totalnu državu", *Spremnost* (Zagreb), br. 44-45, 24. XII. 1942.

KOŠUTIĆ-BROZOVIĆ, Nevenka, „Albert Haler i strane književnosti", *Albert Haler : književni povjesničar, teoretičar i estetičar : zbornik radova sa znanstvenog skupa 29. i 30. travnja 1999.*, gl. ur. Tihomil Maštrović, Zagreb – Dubrovnik 2000.

KOVAČIĆ, Matija, *Partizanska lakrdija – partizanstvo mora nestati!!*, Zagreb 1943.

KRANJČEVIĆ, Stjepan, „Fašističko tumačenje hrvatskog nacionalizma", *Nova riječ* (Zagreb), br. 47., 7. X. 1937.

KRBEK, Ivo, *Dioba vlasti*, Zagreb 1943.

KREŠIMIROVIĆ, Ivo [pseudonim], *Židovi i komunizam*, Zagreb 1942.

KRIŠKOVIĆ, Vinko, „U poratnoj Evropi", *Hrvatsko kolo*, 18/1937.

KRIŠKOVIĆ, Vinko, „Hrvatski sabor nekada i danas", *Spremnost* (Zagreb), br. 2., 8. III. 1942.

KRIŠKOVIĆ, Vinko, „Zar suton demokracije", *Hrvatsko kolo*, 17/1936.

KRIŠKOVIĆ, Vinko, *Na izmaku ove naše demokracije*, Zagreb 1940.

KRIŠKOVIĆ, Vinko, *Pravo kućnih zadruga*, Zagreb 1925.
KRIŠKOVIĆ, Vinko, „Sursuum corda", *Spremnost* br. 8., 19. IV. 1942.
KRIŠTO, Jure, „Katolici i ideologija jugoslavenstva", *Časopis za suvremenu povijest* 24/1992., br. 2.
KRIŠTO, Jure, „*Liberalizam* Napredne omladine i njegove posljedice", *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, II. dio, (ur. Hans Georg Fleck), Zagreb 1999.
KRIŠTO, Jure, *Hrvatski katolički pokret (1903. - 1945.)*, Zagreb 2004.
KRIŠTO, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, knj. I-II., Zagreb 1998.
KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola : politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983.
KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980.
KRLEŽA, Miroslav, „Bečke varijacije", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 3.
KRLEŽA, Miroslav, „Croatica", *Forum : časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 2/1963., br. 7-8.
KRLEŽA, Miroslav, „Najnovija anatema moje malenkosti", *Danas* (Beograd) 1/1934., br. 1.
KRLEŽA, Miroslav, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Sarajevo 1990.
KRLEŽA, Miroslav, „Predgovor", *Krsto Hegedušić, Podravski motivi : 34 crteža*, Zagreb 1933.
KRSTIĆ, Kruno, „Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 860., 15. X. 1943.
KRSTIĆ, Kruno, „Narod, država, nacionalizam", *Hrvatska smotra* 12/1944., br. 11-12.
KRSTIĆ, Kruno, „Narod, nacionalizam, država", *Hrvatska smotra* 12/1944., br. 6-10.
KRSTIĆ, Kruno, „Odgovor Dra Krstića (nastavak diskusije sa S. Zimmermannom)", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 876., 8. XI. 1943.
KRSTIĆ, Kruno, „Pitanje srbizama", *Alma mater Croatica* 5/1942., br. 8-9.
KRSTIĆ, Kruno, „Platon filozof stvaralačtva", *Hrvatska revija* 14/1943., br. 6.
KRSTIĆ, Kruno, „Povijesni put hrvatskog književnog jezika", *Hrvatska revija* 15/1942., br. 8.
KRSTIĆ, Kruno [pseudonim Mark Tween], *Kako piše gosp. Krleža?*, Zagreb 1935.
KRSTULOVIĆ, Vicko, *Memoari jugoslavenskog revolucionera*, knj. 1., Zagreb – Sarajevo – Beograd 2011.
KRTALIĆ, Ivan, *Sukob s desnicom*, Zagreb 1989.
KULJIĆ, Todor, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije XX. veka*, Beograd 2002.
KUNIČIĆ, Jordan, *Problem komunizma s idejnog stanovišta*, Dubrovnik 1942.
KURELIĆ, Zoran, „Što možemo naučiti od Lord Actonove kritike Millovog koncepta nacije", *Liberalizam i nacionalizam*, gl. ur. Zvonko Posavec, Zoran Kurelić i Eugen Pusić, Zagreb 2007.
KURZMAN, Charles, OWENS, Lynn, „The sociology of the intellectuals", *Annual Revue Sociology* 28/2002., br. 28.
KUS NIKOLAJEV, Mirko, *Intelektualci, komunizam i narod*, Zagreb 1943.
KUS NIKOLAJEV, Mirko, *Lenjin, Trocki, Staljin*, Zagreb 1941.
KUS NIKOLAJEV, Mirko, *Mostovi elite : bilješke iz političke sociologije*, Zagreb 1940.
KUS NIKOLAJEV, Mirko, *Novo pokoljenje i komunizam*, Zagreb 1942.

KVATERNIK, Eugen, „Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu", *Hrvatska revija* 5/1955., br. 1.
KVATERNIK, Eugen Dido, *Sjećanja i zapažanja (1925. - 1945.)*, ur. Jere Jareb, Zagreb 1995.
KVATERNIK, Slavko, „Naši veliki susjedi", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 1., 9. II. 1939.
LA TORRE, Massimo, „The German Impact on Fascist Public Law Doctrine - Costantino Mortati's Material Constitution", *Darker legacies of Law in Europe*, ur. Christian Joerges i Navraj Singh Ghaleigh, Oxford - Portland, Oregon 2003.
LASIĆ, Stanko, *Krleža u sjeni nacionalističkog ideološkog modela : Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.)*, knj. 3., Zagreb 1989.
LASIĆ, Stanko, *Sukob na književnoj ljevici (1928. - 1952.)*, knj. 2., Zagreb 1970.
LATKOVIĆ, Radovan, *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku : uspomene i dokumenti (1930. - 1990.)*, Zagreb 2001.
LEČEK, Suzana, PETROVIĆ LEŠ, Tihana, *Znanost i svjetonazor : etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939. - 1941.*, Zagreb 2010.
LENDIĆ, Ivo, „Citiranje dr. Antuna Radića", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 4-6, 27. II. 1937.
LENDIĆ, Ivo, „G. Mihovil Pavlek Miškina govori gluposti", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 9., 13. I. 1937.
LENDIĆ, Ivo, „Književni bjegunci i bespomoćni kišobrani", *Hrvatska straža* 6/1934., br. 78.
LENDIĆ, Ivo, „Novele I. G. Kovačića", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 14., 19. II. 1937.
LENDIĆ, Ivo, *Božji kotači : otvoreno pismo msgr. Augustinu Juretiću* (1947.), (ur. Atanazije Matanić), Split 2001.
LENDIĆ, Ivo, *Katolicizam i kultura*, Zagreb 2008.
LENJIN, Vladimir, *O pravu nacija na samoodređenje*, Zagreb 1950.
LEVITSKY, Steven, WAY, Lucan A., *Competitive Authoritarianism - Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010.
LOPAŠIĆ, Radoslav, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb 1944.
LORKOVIĆ, Mladen, „Zadaća našeg naraštaja", *Hrvatsko kolo* 22/1941.
LORKOVIĆ, Mladen, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb 1944.
LORKOVIĆ, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata* (1939.), Zagreb 1996.
LORKOVIĆ, Mladen, *Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske*, Zagreb 1942.
LOZO, Svetozar, DODER, Milenko, „Hrvatska pravoslavna crkva - agentura okupatora", *Vjesnik* (Zagreb), XXXVII/1976., br. 10241., br. 10243., br. 10245.
LOZOVINA, Vinko, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*, Zagreb 1936.
LUKAČ, Dušan, „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 4/1972., br. 3.
LUKAČ, Dušan, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje (1918-1941)*, Beograd 1972.
LUKAS, Filip, „Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu", *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine*, (ur. Draganović Krunoslav), Zagreb - Sarajevo 1942.
LUKAS, Filip, „Hrvatska narodna samobitnost: govor prigodom 100. godišnjice narodnog preporoda u Čakovcu, dne 16. veljače 1936.", Posebni otisak iz *Omladine* 19/1936., br. 6.
LUKAS, Filip, „Izvještaj Matice Hrvatske za 1944.", *Hrvatska revija* 17/1945., br. 1-2.
LUKAS, Filip, „Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice Hrvatske dne 31. XII. 1944.", *Hrvatska revija* 1-2/1945.
LUKAS, Filip, „Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske", *Hrvatska revija* 1/1951., br. 1.

LUKAS, Filip, „Ruski komunizam spram nacionalnog principa", *Hrvatska revija* 6/1933., br. 7.
LUKAS, Filip, „Sistematski napadaji na Maticu Hrvatsku", *Hrvatska revija* 6/1933., br. 8.
LUKAS, Filip, „Utjecaj Crkve na hrvatsku kulturu", *Katolička riječ* (Split), br. 11., 17. III. 1938.
LUKAS, Filip, „Veličina i aktuelnost Ante Starčevića", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 49., 2. III. 1937.
LUKAS, Filip, „Za hrvatsku kulturnu cjelovitost", *Hrvatska revija* 10/1937., br. 2.
LUKAS, Filip, *Hrvatska narodna samobitnost*, (ur. Mladen Švab), Zagreb 1997.
LUKAS, Filip (ur.), *Naša domovina*, sv. I-II., Zagreb 1943.
LUKAS, Filip, *Problem hrvatske kulture*, Zagreb 1938.
LUKAS, Filip, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925.
LUKAS, Filip, *Za hrvatsku samosvojnost : hrvatska država i hrvatska narodna misao*, knj. II., Zagreb 1944.
LUKAS, Filip, *Za hrvatsku samosvojnost : ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944.
LUKAS, Filip, *Zapadna Evropa - Britanski otoci*, Zagreb 1936.
LUPIS-VUKIĆ, Ivan F., „Naš državni (srpsko-hrvatski) problem", *Nova Evropa* 29/1936., br. 2.
MACAN, Trpimir, *Spremnost 1942. - 1945.*, Zagreb 1998.
MACUT, Petar, *U sjeni križa, samokresa i noža: katolički tisak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Split 2016.
MAGDIĆ, Milivoj, „Ciljevi i sredstva partizanskog pokreta u sklopu sovietskog imperialnog sustava", *Spremnost* (Zagreb), br. 84., 3. X. 1943.
MAGDIĆ, Milivoj, „Dva hrvatska pokoljenja", *Spremnost* (Zagreb), br. 17., 21. VI. 1942.
MAGDIĆ, Milivoj, „Hrvatski egoizam", *Spremnost* (Zagreb), br. 106., 5. III. 1944.
MAGDIĆ, Milivoj, „Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu", *Spremnost* (Zagreb), br. 8., 19. IV. 1942.
MAGDIĆ, Milivoj, „Iluzije i stvarnosti", *Spremnost* (Zagreb), br. 107., 12. III. 1944.
MAGDIĆ, Milivoj, „Konac liberalizma gradjanska Hrvatska i njen svršetak", *Spremnost* (Zagreb), br. 6., 5. IV. 1942.
MAGDIĆ, Milivoj, „Legitimna borba", *Spremnost* (Zagreb), br. 152., 14. I. 1945.
MAGDIĆ, Milivoj, „Mit šume", *Spremnost* (Zagreb), br. 85., 10. X. 1943.
MAGDIĆ, Milivoj, „Politički profil dr. Ive Pilara", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 828., 8. IX. 1943.
MAGDIĆ, Milivoj, „Politika komunizma u Hrvatskoj", *Spremnost* (Zagreb), br. 139., 15. X. 1944.
MAGDIĆ, Milivoj, „Protiv nihilizma", *Spremnost* (Zagreb), br. 71., 4. VII. 1943.
MAGDIĆ, Milivoj, „Sablast slavenstva", *Spremnost* (Zagreb), br. 74., 25. VII. 1943.
MAGDIĆ, Milivoj, „Srbstvo i komunizam", *Spremnost* (Zagreb), br. 140., 22. X. 1944.
MAGDIĆ, Milivoj, „Srpski ekspanzionizam u novom vremenu", br. 100., *Spremnost* (Zagreb), 23. I. 1944.
MAGDIĆ, Milivoj, *Intelektualci prema liberalizmu i marksizmu*, Zagreb 1942.
MAGDIĆ, Milivoj, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, Zagreb 1940.
MAHNIČ, Antun, „Zvanje hrvatskog naroda", *Novine* (Zagreb) 5/1918., br. 108.
MAKANEC, Julije, „Autoritativna država", *Spremnost* (Zagreb), br. 24., 9. VIII. 1942.

MAKANEC, Julije, „Razmišljanja o hrvatskom preporodu", *Hrvatska revija* 11/1938., br. 1.
MAKANEC, Julije, „Pozvani i nepozvani", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 879., 7. XI. 1943.
MAKANEC, Julije, *Hrvatski vidici : nacionalno-politički eseji*, Zagreb 1944.
MAKANEC, Julije, *Komunistički značaj partizanstva*, Zagreb 1943.
MAKANEC, Julije, *Marksistička filozofija prirode*, Zagreb 1938.
MAKANEC, Julije, *O podrijetlu i smislu države*, Zagreb 1939.
MAKANEC, Julije, *Razvoj države od Platona do Hegela*, Zagreb 1943.
MANN, Michael, „The Struggle between Authoritarian Rightism and Democracy (1920-1975)", *Lecture on the Institute Juan March*, Madrid, 10. XII. 1992., Madrid 1993.
MANN, Michael, *The dark side of democracy : explaining ethnic cleansing*, Cambridge – New York 2005.
MANN, Thomas, „O odnosu Njemačke prema Europi", Bogdan Radica, *Agonija Europe*, Zagreb 2006.
MANNHEIM, Karl, *Ideologija i utopija*, Zagreb 2007.
MARAKOVIĆ, Ljubo, *Hrvatska književnost 1860. – 1935. : stilsko-razvojni pregled*, Zagreb 1936.
MARIJAN, Davor, „Majsko savjetovanje CK KPJ – kamen temeljac u zidu obmana", *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, (ur. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković), Zagreb 2003.
MARKOVIĆ, Sima, *Tragizam malih naroda*, (ur. Desanka Pešić), Beograd 1985.
MARKUS, Tomislav, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu : Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, Zagreb 2012.
MARX, Karl, *Kapital*, Beograd 1933.
MASLEŠA, Veselin, „Muslimansko pitanje", *O „nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranje i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, (ur. Alija Isaković), Zagreb 1990.
MATIČEVIĆ, Ivica, *Prostor slobode : književna kritika u zagrebačkoj periodici (1941. – 1945.)*, Zagreb 2007.
MATIĆ, Zdravko, „Hrvatski katolički seniorat i njegove karakteristike", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40/2008.
MATIJEVIĆ, Antun, *Zašto u Njemačkoj progone Židove?*, Zagreb 1934.
MATIJEVIĆ, Zlatko, „Otpali ili odbačeni anđeli – nastanak Hrvatske starokatoličke crkve", *Hrvatska revija* 1/2001., br. 2.
MATIJEVIĆ, Zlatko, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb 2006.
MATIJEVIĆ, Zlatko, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva : Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919. – 1929.)*, Zagreb 1998.
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratak pregled*, (I. izd.), Zagreb 1994.,
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratak pregled*, (II. izd.), Zagreb 2002.
MATKOVIĆ, Stjepan, „Ivo Pilar i naprednjaštvo", *Pilar* 8/2013., br. 1-2.
MATKOVIĆ, Stjepan, „Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi (1939. – 1947.)", *Intelektualci i rat (1939. – 1947.) : zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012.

MATOŠ, Antun Gustav, „Hrvatska misao", *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 3631., 24. XII. 1907.
MEŠTROVIĆ, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961.
MIHALIĆ, Iva, FABIĆ, Natalija, „Simpozij *Hrvatska filozofija u dvadesetom stoljeću*", *Filozofska istraživanja* 26/2006., br. 1.
MIHALJEVIĆ, Nikica (ur.), *Ustaški put u socijalizam*, Zagreb 2016.
MILANJA, Cvjetko, *Čemu intelektualci u postmoderno doba?*, Zagreb 2011.
MILKOVIĆ, Zlatko, „Marijan Blažić - hrvatska pučka biologija", *Spremnost* (Zagreb), br. 7., 10. IV. 1942.
MILOBAR, Fran, „Borba protiv parlamentarizma", *Mjesečnik pravničkog društva* 51/1935., br. 4-5.
MILOBAR, Fran, „Samo dva originarna tipa demokracije", *Mjesečnik pravničkog društva* 48/1932., br. 6.
MILOBAR, Fran, *Die Bosnien und Kroatische Statten*, Zagreb 1896.
MILOBAR, Fran, *Država i narod*, Zagreb 1936.
MILUTINOVIĆ, Nikola, „Pitanje naše unutarnje politike: problem Jugoslavije je problem istorijskih granica", *Nova Evropa* 29/1936., br. 3.
MILJAN, Goran, „Karizmatični Poglavnik? Poglavnik i formiranje karizmatske zajednice – primjena i korisnost Weberova koncepta karizme", *Historijski zbornik* 64/2013., br. 1.
MINTAS, Vladimir, „Godišnjica Njemačke revolucije", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 3.
MIŠČEVIĆ, Nenad, „Kruno Krstić, Narod, država, nacionalizam", *Novi Kamov* 12/2004., br. 4.
MLADINEO, Goran, „Primjer vjerskog pragmatizma: prijelaz viških seljaka na pravoslavlje između dva svjetska rata", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40/2008.
MOLJEVIĆ, Stevan, „Homogena Srbija", *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda : Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, tom 14, knj. 1, Beograd 1981.
MORTIGJIJA, Tijas, „Belasova kritika Vojnovićeve *Histoire de Dalmatie*", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 9.
MORTIGJIJA, Tijas, „Hrvatski sabor i naša državnost", *Spremnost* (Zagreb), br. 1., 1. III. 1942.
MORTIGJIJA, Tijas, „Igra nad Hrvatskom", *Spremnost* (Zagreb), br. 120., 4. VI. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Kajmakčalanske sablasti", *Spremnost* (Zagreb), br. 147., 10. XII. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Magla i odredjenost – marginalije uz neke pojave sadašnje partizanske 'demokracije'", *Spremnost* (Zagreb), br. 95., 19. XII. 1943.
MORTIGJIJA, Tijas, „Mit Hegemonizma?", *Spremnost* (Zagreb), br. 131., 20. VIII. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Njihove iluzije – pitanje demokratske federativne Jugoslavije u pravom svjetlu", *Spremnost* (Zagreb), br. 125., 9. VII. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Od Skerlića do Simovića", *Spremnost* (Zagreb), br. 119., 28. V. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Osnovne značajke preporoda dalmatinskih Hrvata", *Hrvatska revija* 8/1935., br. 12.
MORTIGJIJA, Tijas, „Pojava četništva", *Spremnost* (Zagreb), 23. IV. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Prvi i zadnji puta kod dra Vlatka Mačeka", *Hrvatska smotra* 9/1941., br. 11.
MORTIGJIJA, Tijas, „Različitim putevima", *Spremnost* (Zagreb), br. 104., 20. II. 1944.

MORTIGJIJA, Tijas, „Skerlićevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj", *Spremnost* (Zagreb), br. 124., 2. VII. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Treća faza srbske politike", *Spremnost* (Zagreb), br. 99., 16. I. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Tri lica jedne politike", *Spremnost* (Zagreb), br. 105., 27. II. 1944.
MORTIGJIJA, Tijas, „Zadnji pokušaji", *Spremnost* (Zagreb), br. 92., 28. XI. 1943.
MORTIGJIJA, Tijas, *Dinko Tomašić u pravom svjetlu*, Zagreb 1937.
MORTIGJIJA, Tijas, *Moj životopis*, (ur. Trpimir Macan), Zagreb 1996.
MUJADŽEVIĆ, Dino, *Vladimir Bakarić – prva politička biografija*, Zagreb 2011.
MURGIĆ, Božidar, *Hrvatski nacionalizam dr Ante Starčevića*, Zagreb 1936.
MURGIĆ, Božidar, *Život, rad i misli dra Ante Radića*, Zagreb 1937.
MURVAR, Vatroslav, „Banja Luka – glavni grad Nezavisne Države Hrvatske", *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1942.
MURVAR, Vatroslav, *Na izvorima neistina* (1941.), Zagreb 1999.
MUŽIĆ, Ivan, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969.
MUŽIĆ, Ivan, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, II. izd., Zagreb 1997.
MUŽIĆ, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*, VI. izd., Split 2000.
MUŽIĆ, Ivan, *Pavelić i Stepinac*, Split 1991.
NATTER, Wolfgang, „Geopolitics in Germany (1919-1945)", *A Companion to Political Geography*, ed. John Agnew, Katharyne Mitchell and Gerard Toal, Malden – Carlton – Oxford 2003.
NEVISTIĆ, Franjo, „Hrvatski nacionalizam", *Spremnost* (Zagreb), br. 168., 6. V. 1945.
NEVISTIĆ, Franjo, „Naša kulturna orijentacija", *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1938.
NIEDZIELSKI, Feliks, „O državi – pojam i podrijetlo države", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 7-8.
NIEDZIELSKI, Feliks, „Pojedinac i zajednica", *Hrvatska smotra* 9/1941., br. 11.
NIEDZIELSKI, Feliks, *Socijalni eseji*, Zagreb 1941.
NIEDZIELSKI, Feliks, *Socijalni nauk, društvo i država*, Zagreb 2012.
NIKOLIĆ, Ante, „Narod-pokret-država", *Spremnost* (Zagreb), br. 105., 27. II. 1944.
NIKOLIĆ, Vinko, *Nacionalni zadatci književnosti : književni nacionalno-odgojni članci*, Zagreb 1944.
NIKOLIĆ, Vinko, SKRAČIĆ, Jerko, „Dva mišljenja o regionalnom pjesništvu", *Hrvatska revija* 15/1942., br. 12.
NOOTENS, Genevieve, „Liberal nationalism and the sovereign territorial ideal", *Nations and Nationalism* 12/2006., br. 1.
NOVAK, Viktor, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd 1930.
NOVAK, Viktor, *Josip Juraj Štrosmajer : apostol jugoslovenske misli*, Beograd 1941.
NOVAK, Viktor, *Magnum tempus : ilirizam i katoličko sveštenstvo (1830-1849)*, Beograd 1987.
OBRKNEŽEVIĆ, Miloš, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna Crkva", *Hrvatska revija* 29/1979., br. 2.
OBRKNEŽEVIĆ, Miloš, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva", *Hrvatska zauvijek – prilozi hrvatskoj državotvornoj misli*, (prir. Antun Selak), Zagreb 1996.
OGNYANOVA, Irina, „Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945)", *Croatica Christiana periodica* 33/2009., br. 64.

OMRČANIN, Ivo, *Hrvatska 1942.*, Zagreb 1990.
ORŠANIĆ, Ante, „Problem historijskog i nacionalističkog prava u suvremenoj Europi", *Hrvatska smotra* 6/1938., br. 11.
ORŠANIĆ, Ante, „Rat i revolucija", *Hrvatska smotra* 11/1943., br. 5.
ORŠANIĆ, Ante, *Ustaštvo kao družtvovni pokret*, Poseban otisak iz *Hrvatske smotre* br. 5-6, Zagreb 1942.
ORŠANIĆ, Ivan, „Ipak primat ideje", *Život* 17/1936., br. 7.
ORŠANIĆ, Ivan, „Moj nacionalizam i ustaštvo", *Republika Hrvatska* 25/1975., br. 101.
ORŠANIĆ, Ivan, „Problem totalitarizma", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 5-6.
ORŠANIĆ, Ivan, „Stvaralac suvremenog Portugala, Dr Oliveira Salazar moderni katolički državnik", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 206., 11. IX. 1937.
ORŠANIĆ, Ivan, „Ustaštvo i država", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 11-12.
ORŠANIĆ, Ivan, „Uvijek na istim načelima", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 1.
ORŠANIĆ, Ivan, „Zakoni društvene ravnoteže i evolucionog impulsa", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 5-6.
ORŠANIĆ, Ivan, *U prelomu Europe*, Zagreb 1942.
ORTEGA y GASSET, José, *Pobuna masa*, prevela Duška Gerić, Zagreb 2003.
OTTMANN, Henning, „Decizionistički modeli politike", *Politička misao* 47/2010., br. 1.
PAASI, Anssi, „Territory", *A companion to political geography*, (John Agnew, Katharyne Mitchell and Gerard Toal), Malden – Carlton – Oxford 2003.
Palgrave advances in intellectual history, (ed. Richard Whatmore i Brian Young), New York 2006.
PAVELIĆ, Ante, „Država Hrvatska živi", *Hrvatska – kulturno-politički zbornik*, Buenos Aires 1949.
PAVELIĆ, Ante, „Nezavisna Država Hrvatska – seljačka država", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 93, 16. V. 1941.
PAVELIĆ, Ante, „Pojam Bosne kroz stoljeća", *Spremnost* (Zagreb), br. 1., 1. III. 1942.
PAVELIĆ, Ante, *Doživljaji*, (I. dio), Madrid 1968.
PAVELIĆ, Ante, *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid 1984.
PAVELIĆ, Ante, *Putem hrvatskog državnog prava. Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tudjinu (1918. – 1929.)*, Zagreb 1942.
PAVELIĆ, Ante, *Strahote zabluda*, (ur. Tomislav Dragun), Zagreb 2011. (pretisak iz 1941.).
PAVELIĆ, Ante, *Ustaška misao : Poglavnikovi govori od 12. X. 1941. do 12. IV. 1942.*, Zagreb 1942.
PAVIŠIĆ, M., „S. Zimmermann: Filozofija i religija knj. II.", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 13, 17. I. 1937.
PAVLAKOVIĆ, Vjeran, „Španjolski Siget: simbolika Alcazara u hrvatskim novinama", *Časopis za suvremenu povijest* 41/2009., br. 3.
PAYNE, Stanley, „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi", *Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.)*, ur. Sabrina Ramet, Zagreb 2009.
PAYNE, Stanley, *A history of fascism 1914-1945*, University of Wisconsin, 2003.
PENROSE, Jan, „Nations, States and Homelands: territory and territoriality in the national thought", *Nations and Nationalism* 8/2002., br. 3.

PERNIŠEK, France, „Zakaj nismo kršćanski socialisti", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 32., 10. II. 1937.
PEROVIĆ, Bonifacije, „K družtvenoj preobrazbi izgradnjom starliša", *Spremnost* (Zagreb), br. 6, 5. IV. 1942.
PEROVIĆ, Bonifacije, „Načela korporativnog poretka", *Spremnost* (Zagreb), br. 2., 8. III. 1942.
PEROVIĆ, Bonifacije, „Staleške organizacije osnov novog društvenog poretka", *Hrvatski socijalni tjedan*, Zagreb 1937.
PEROVIĆ, Bonifacije, *Društveno-socijalne misli*, Zagreb 2008.
PEROVIĆ, Bonifacije, *Hrvatski katolički pokret*, Rim 1976.
PERŠIĆ, Nikola, „Drina najprirodnija granica", *Spremnost* (Zagreb), br. 32., 4. X. 1942.
PERŠIĆ, Nikola, „Idealno središte Hrvatske – Banja Luka u prošlosti i sadašnjosti", *Spremnost* (Zagreb), br. 7, 10. IV. 1942.
PETRAČ, Božidar, „Ivo Lendić – u znaku katolištva i kulture", Ivo Lendić, *Katolicizam i kultura*, Zagreb 2008.
PETRANOVIĆ, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.
PETRAS, Mladen, „Biologijski zakon samoodržanja igrao u veliku ulogu u ustaškoj revoluciji", *Spremnost* (Zagreb), br. 37., 8. XI. 1942.
PETRAS, Mladen, „Biologijski značaj borbe hrvatskog naroda", *Spremnost* (Zagreb), br. 2., 8. III. 1942.
PETRINOVIĆ, Ivo, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split 2003.
PIJADE, Moša, *Izabrani članci i govori (1941-1947)*, Beograd 1948.
PILAR, Ivo [pseudonim Dr. Juričić], *Svjetski rat i Hrvati : pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Zagreb 1915.
PILAR, Ivo, „Diktat geopolitičkog položaja", *Pilar : časopis za društvene i humanističke studije* 1/2006., br. 1.
PILAR, Ivo, *Borba za vrijednost svoga „ja" : pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.
PILAR, Ivo, *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin 1990.
PILAR, Ivo, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja : geopolitička studija* (1918.), (prir. Petar Vučić), Zagreb 1995.
PIO IX., *Quanta cura* (http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm).
PLATON, *Država*, Zagreb 1943.
POSAVAC, Zlatko, „Kruno Krstić kao istraživač i povjesnik hrvatske filozofije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43-44/1996., br. 1.
POSAVEC, Zvonko, „Liberalna neutralizacija političkog", *Politička misao* 30/1993., br. 3.
POŽAR, Petar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996.
PRIBIĆEVIĆ, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.
PRIBIĆEVIĆ, Svetozar, *Izabrani politički spisi*, Zagreb 2000.
PRPIĆ, Tomislav, *Književni regionalizam u Hrvata*, Zagreb 1936.
PŠIHISTAL, Ružica, „Halerova kategorija lijepog iz obzora njegove prosudbe Dijaloga o ljepoti Nikole V. Gučetića", *Albert Haler : književni povjesničar, teoretičar i estetičar : zbornik radova sa znanstvenog skupa 29. i 30. travnja 1999.*, gl. ur. Tihomil Maštrović, Zagreb – Dubrovnik 2000.

RADELIĆ, Zdenko *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996.
RADICA, Bogdan, *Hrvatska 1945.*, Zagreb 1992. (pretisak iz 1974.)
RADICA, Bogdan, *Živjeti nedoživjeti - Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, knj. 1, München - Barcelona 1982.
RADICA, Bogdan, *Živjeti nedoživjeti - Uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije*, knj. 2, München - Barcelona 1984.
RADIĆ, Antun, *Sabrana djela*, knj. XVI-XVII., Zagreb 1938.
RADIĆ, Stjepan, „Demokratizam" (1902.), *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, (ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2004.
RADIĆ, Stjepan, „Liberalizam" (1902.), *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, (ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2004.
RADIĆ, Stjepan, *Češki narod na početku XX. stoljeća*, Zagreb 1910.
RADIĆ, Stjepan, *Izabrani politički spisi*, ur. Miroslav Vukmanić, Opatija 1995.
RADIĆ, Stjepan, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908.
RAMET, Sabrina P., „Ante Starčević - liberalni zagovornik građanske države", preveo Nikica Barić, *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, (ur. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković), Zagreb 2003.
RATKOVIĆ, Stjepan, *Što je narod : rasa, pleme, narodnost, nacija?*, Zagreb 1935.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ivo, „Transgeneracijski prijenosi i oblikovanje hrvatskoga naroda: primjer gorsko dalmatinski i kvarnerski", *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, (ur. Josip Vrandečić i Tihomir Cipek), Zagreb 2007.
RIEGER, Vilko, „Agrarni komunizam – njegov ideološki razvoj", *Hrvatska smotra* 6/1938., br. 10.
RIEGER, Vilko, „Gospodin Krleža jučer i danas", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 5-6.
RIEGER, Vilko, „Kapitalizam, marksizam i materijalizam", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 11-12.
RIEGER, Vilko, „Karl Marx o Hrvatima", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 1.
RIEGER, Vilko, „Marksizam kao svjetovni nazor", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 8-9.
RIEGER, Vilko, „Marx i Hrvati", *Hrvatska smotra* 3/1934., br. 5-6.
RIEGER, Vilko, „Marxov moral i Hrvati. Prilog k izučavanju marxističkog morala", *Hrvatska smotra* 2/1934., br. 5-6.
RIEGER, Vilko, „Mogućnost zadružne proizvodnje", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 4.
RIEGER, Vilko, „Nacionalna ideja i marksizam", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 6.
RIEGER, Vilko, „Naš društveni poredak", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 11.
RIEGER, Vilko, „Razvoj naše socijalne ideje", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 10.
RIEGER, Vilko, „Temelji narodne ideologije", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 1.
RIEGER, Vilko, „Zadružna misao", *Hrvatska smotra* 3/1935., br. 3.
RIEGER, Vilko, *Hrvatska u borbi - politički članci i rasprave*, Zagreb 1943.
RIEGER, Vilko, *Komunizam ili socijalni nacionalizam?*, Zagreb 1934.
RIMARIČ-VOLINSKI, Konstantin, „Ariziranje i nordiziranje Istoka", *Spremnost* (Zagreb), br. 30., 20. IX. 1942.
RIMARIČ-VOLINSKI, Konstantin, „Laž slavenofilstva", *Spremnost* (Zagreb), br. 10., 3. V. 1942.
RIMARIČ-VOLINSKI, Konstantin, „Tolstojev nauk", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 71., 2. V. 1937.

RIZMAN, Rudi, *Marksizam i nacionalno pitanje : razvoj osnovnih zamisli o naciji u marksističkoj društvenoj misli*, Beograd 1987.
ROJNICA, Ivo, *Susreti i doživljaji*, Zagreb 1995. (pretisak iz 1969.).
SADKOVICH, James, *Italija i ustaše (1927. - 1937.)*, Zagreb 2010.
SADRI, Ahmad, *Max Weber's Sociology of intellectuals*, New York - Oxford, 1992.
SAGRAK, Darko, *Dr. Milan pl. Šufflay - hrvatski aristokrat duha*, Zagreb 1998.
SAID, Edward, „Prikazi intelektualaca", (prevela Iva Tarle), *Treći program Hrvatskog radija* 9/1998., br. 53/54.
SAKAČ, Stjepan, „O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata", *Život* 18/1937., br. 1.
SAMARDŽIJA, Marko, „Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945." , *Zbornik Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, (ur. Jelena Hekman), Zagreb 2006.
SAMARDŽIJA, Marko, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Zagreb 2008.
SANČEVIĆ, Zdravko, „Dušan Žanko: svjedok među svjedocima", Dušan Žanko, *Svjedoci*, Zagreb 1998.
SANDHU, Angie, *Intellectuals and the people*, New York 2007.
SCHMITT, Carl, *Pojam politike i ostale razprave*, Zagreb 1943.
SCHMITT, Carl, *Roman Catholicism and Political Form*, (preveo G. L. Ulmen), Westport 1996.
SEITZ, Aleksandar, *Put do hrvatskog socializma*, Zagreb 1943.
SIROTKOVIĆ, Hodimir, „Radićev ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske iz 1921. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33/2000.
SIROTKOVIĆ, Hodimir, *ZAVNOH : rasprave i dokumenti*, Zagreb 2002.
SKRAČIĆ, Jerko, *Pod drugim ključem : sjećanja na život ustaških zatočenika u Lepoglavi 1940. i 1941. god.*, Zagreb 1942.
SLADOVIĆ, Eugen, „Državni ustav i državno pravo", II. dio, *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 9.
SLADOVIĆ, Eugen, „Državni ustav i državno ustavno pravo", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 10.
SLADOVIĆ, Eugen, „Individuum i zajednica", I. dio, *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 9.
SLADOVIĆ, Eugen, „Individuum i zajednica", II. dio, *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 10.
SLADOVIĆ, Eugen, „Pravo otpora - potreba društvovnih reformi", I. dio, *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 5.
SLADOVIĆ, Eugen, „Pravo otpora i potreba društvovnih reformi", II. dio, *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 6.
SLADOVIĆ, Eugen, „Ustavni temelji hrvatske države", *Spremnost* (Zagreb), br. 9., 26. IV. 1942.
SLIJEPČEVIĆ, Đoko, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, München 1978.
SMERDEL, Ton, „Genius Croatiae", *Hrvatska smotra* 10/1942., br. 3-4.
SMITH, Anthony, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge 1995.
SMODLAKA, Josip, *Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja*, Split 1939.
SNYDER, Timothy, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe : A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872-1905)*, Cambridge 1997.
SOFTA, Ivan, „Čišćenje Iztočne Bosne", *Spremnost* (Zagreb), br. 14., 31. V. 1942.
SOFTA, Ivan, „Velikosrbska osnova - ako Hrvatsku ne utopimo u jugoslavenstvu utopit ćemo je u komunizmu", *Spremnost* (Zagreb), br. 53., 28. II. 1943.

Sokolstvo, Novi Sad 1929.
SOLDO, Josip Ante, „Dvije sastavnice nacionalne ideje F. Lukasa", *Zbornik Filip Lukas*, Kaštela 1995.
STALJIN, Josif Visarionovič, *Marksizam i nacionalno pitanje*, 1944.
STANČIĆ, Nikša, „Jugoslavenstvo", *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 6., Zagreb 1990.
STERNHELL, Zeev, *The Birth of Fascist Ideology*, Princeton 1994.
STIPETIĆ, Zorica, „Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske ljevice", *Časopis za suvremenu povijest* 23/1991., br. 1-3.
STIPETIĆ, Zorica, „Keršovanijeva interpretacija hrvatske povijesti", *Pazinski memorijal : katedra Čakavskog sabora za noviju povijest Istre*, knj. 3., Pazin 1972.
STIPETIĆ, Zorica, *Argumenti za revoluciju - August Cesarec*, Zagreb 1982.
STIPETIĆ, Zorica, *Komunistički pokret i inteligencija : istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918. - 1945.)*, Zagreb 1980.
STROMBERG, Roland N., *An intellectual history of the Modern Europe*, New Jersey 1975.
STUPARIĆ, Darko i dr. (ur.), *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997.
SUBOTIĆ, Nedjeljko, „Socijalizam ili marksizam", *Nova revija* 5/1935., br. 14.
SUBOTIĆ, Nedjeljko, „Uzroci gospodarskog nereda", *Nova revija* 5/1938., br. 17.
SUBOTIĆ, Nedjeljko, *Katolicizam i solidarizam*, Zagreb 2011.
SÜDLAND, L. V. [pseudonim Ivo PILAR], *Die südslavische Frage und Weltkrieg*, Wien 1918.
SYMMONS-SYMONOLEWICZ, Konstantin, „The concept of nationhood: Towards a theoretical clarification", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 12/1985.
ŠABANOVIĆ, Hazim, „Starčević i muslimani", *Krv je progovorila : razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942.
ŠAHINOVIĆ EKREMOV, Munir, „Muslimani u prošlosti i budućnosti hrvatstva", *Krv je progovorila : razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942.
ŠAHINOVIĆ EKREMOV, Munir, „Osebujnost hrvatskog kulturnog razvitka – sudbinski put spajanje zagrebačkog i sarajevskog kulturnog kruga", *Spremnost* (Zagreb), br. 40., 29. XI. 1942.
ŠANC, Franjo, „Za hrvatsku filozofiju", *Obnovljeni život* 25/1944., br. 3-4.
ŠARAC, Ivica, *Kultura selektivnog sjećanja – Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar 2012.
ŠARINIĆ, Ivo, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Zagreb 1935.
ŠĆETINEC, Juraj, „Korporativni sistem u Portugalu (I. dio)", *Ekonomist* 4/1938., br. 6.
ŠĆETINEC, Juraj, „Korporativni sistem u Portugalu (II. dio)", *Ekonomist* 4/1938., br. 10-11.
ŠĆETINEC, Juraj, „Načela obnove kršćanske države", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 15., 20. I. 1938.
ŠĆETINEC, Juraj, „Smjernice socijalne obnove", *Hrvatski socijalni tjedan*, sv. I., Zagreb 1937.
ŠĆETINEC, Juraj, „Socijalna organizacija fašizma", *Mjesečnik pravničkog društva* 60/1934., br. 9-10.
ŠĆETINEC, Juraj, *Korporativizam i demokracija*, Zagreb 1938.
ŠĆETINEC, Juraj, *Nacionalni socijalizam : idejni osnovi i socijalno-ekonomska izgradnja*, Zagreb 1937.
ŠĆETINEC, Juraj, *O ekonomskim i društvenim sustavima*, Zagreb 2011.
ŠEGVIĆ, Cherubin, *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika*, Zagreb 1907.

ŠEGVIĆ, Kerubin, „Die gotische Abstammung der Kroaten", *Nordische Welt* 9/1936., br. 9-12.
ŠEGVIĆ, Kerubin, „Neka Bosna ostane netaknuta...", *Krv je progovorila : razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942.
ŠEGVIĆ, Kerubin, „Socijalna literatura, Krleža i hrvatstvo", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 4.
ŠEGVIĆ, Kerubin, „Uvodna riječ", *Hrvatska smotra* 1/1933., br. 1.
ŠEGVIĆ, Kerubin, „Zašto izlazi Hrvatska smotra", *Hrvatska smotra*, br. 1., 1. veljače 1933.
ŠEGVIĆ, Kerubin, *Aporije književnosti i povijesti : polemike, studije i članci*, Zagreb 2013.
ŠEPAROVIĆ PALADA, Maja, *Meštrovićev spomenik Grguru Ninskom u Splitu*, Split 2016.
ŠIMUNIĆ, Petar, *Načertanije – tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1944.
ŠIŠIĆ, Ferdo, *Jugoslovenska misao : istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790-1918*, Beograd 1937.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković, „Eugen Kvaternik", *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.* (Zagreb), 2/1944.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković [pseudonim Verus], „Pravoslavlje u Hrvatskoj", *Spremnost* (Zagreb), br. 103., 13. II. 1944.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković, „Svetosavlje i Europa", *Spremnost* (Zagreb), br. 101., 30. I. 1944.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković [pseudonim Pop Pero], „Svetosavlje i partizanstvo", *Glas pravoslavlja* (Zagreb), br. 1, Uzkrs 1944.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković, „Uvod", *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.* (Zagreb), 2/1944.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković, *Kulturnopolitička razmatranja*, Zagreb 1939.
ŠTEDIMLIJA, Savić Marković [pseudonim Dušan Marković], *Sudbina pravoslavlja u Rusiji*, Zagreb 1944.
ŠUFFLAY, Milan, *Izabrani politički spisi*, Zagreb 2000.
ŠUPERINA, Benjamin, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1939.
TAYLOR, Peter J., FLINT, Colin, *Political geography : world-economy, nation-state, and locality*, New York 1993.
THALHEIMER, August, *Uvod u dijalektički materijalizam*, Zagreb 1933.
TITO, Josip Broz, *Izabrani članci i govori*, Sarajevo 1946.
TODOROVA, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
TOMASEVICH, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.
TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji : okupacija i kolaboracija (1941. – 1945.)*, (preveo Danko Biličić i dr.), Zagreb 2010.
TOMAŠIĆ, Dinko, „Katolici, muslimani i hrvatstvo", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 276., 4. XII. 1937.
TOMAŠIĆ, Dinko, *Društveni razvitak Hrvata : rasprave i eseji*, Zagreb 1997. (pretisak iz 1937.)
TOMLJANOVICH, William B., „Josip Juraj Strossmayer (1815. – 1905.)", *Liberalna misao u Hrvatskoj : prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, (ur. Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko), Zagreb 2000.
Treće zasjedanje ZAVNOH-a (8. – 9. V. 1944.) : stenografski zapisnici, knj. 3., Zagreb 1950.
TRUHELKA, Ćiro, *Studije o podrijetlu : etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1941.

TUĐMAN, Franjo, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970.
UJEVIĆ, Mate, „Jedini put", *Vienac* 36/1944., br. 2.
Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd 1946.
VALENTE, Massimiliano, *Diplomazia pontificia e regno dei serbi, croati e sloveni (1918-1929)*, Split 2013.
VERDERY, Katherine, *National ideology under socialism : Identity and Culture in Ceauşescu's Romania*, Berkeley - Oxford 1991.
VELMAR-JANKOVIĆ, Vladimir, *Pogled s Kalemegdana : ogled o beogradskom čovjeku*, Beograd 1938.
VISKOVIĆ, Velimir, „Krležina politička esejistika", *Dani Hvarskog kazališta* 30/2004., br. 1.
VITKOVIĆ, Stanko, „Politička i duhovna sloboda", *Hrvatska smotra* 11/1943., br. 11-12.
VOJNOVIĆ, Lujo, *Histoire de Dalmatie*, sv. I., Pariz 1934.
VRANČIĆ, Vjekoslav, „Predhodnici novog poredka prosvjed čovječjega duha", *Spremnost* (Zagreb), br. 44-45, 24. XII. 1942.
VRANDEČIĆ, Josip, „Povijesne odrednice hrvatskog liberalizma", *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, gl. ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, Zagreb 2004.
VRANDEČIĆ, Josip, „Protuintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama", *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, Zagreb 2007.
VUJIĆ, Jure, „Geopolitika i sakralnost" (http://geopolitika.com.hr/arhiv/620).
WHATMORE, Richard, „Intellectual history and the history of political thought", *Palgrave advances in intellectual history*, ur. Richard Whatmore i Brian Young, New York 2006.
WHITE, George, *Territory and Nationalism : Constructing group identity in Southeastern Europe*, Boston - Oxford 2000.
WOODLEY, Daniel, *Fascism and political theory : Critical perspectives on fascist ideology*, New York 2010.
XXX, „Hrvatska pravoslavna crkva osnovana je u duhu predaja iztočnih crkvi", *Spremnost* (Zagreb), 26. travnja 1942.
YOEMANS, Rory, *Visions of annihilation : The Ustasha Regime and Culture Politics of Fascism (1941-1945)*, Pittsburgh 2013.
ZAGORAC, Tomislav, „Sloboda, fašizam i demokracija", *Hrvatska smotra* 5/1937., br. 5-6.
ZAITSEV, Oleksandr, „Fascism and ustashism? Ukrainian integral nationalism of the 1920s and 1930s in comparative perspective", *Communist and post-communist studies*, 48/2015., br. 2-3.
Зайцеb, Олександр *Українс'кий ihтегралий націоhалiЗт (1920 – 1930-ti poku)*, Кiиb, 2013.
ZEBIĆ, Enis, *Od liberalnog do autoritarnog : filozofija politike Julija Makanca*, Zagreb 2013.
ZENKO, Franjo, „Starije teorije historiografije hrvatske filozofije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39-40/1994., br. 1.
ZIMMERMANN, Stjepan, „Filozofija i narod", *Hrvatska straža* (Zagreb), br. 28., 5. II. 1938.
ZIMMERMANN, Stjepan, „Odgovor dr. K. Krstiću", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 876., 8. XI. 1943.
ZIMMERMANN, Stjepan, „Poviestni smisao sadašnjice – pogled u neposrednu budućnost", *Spremnost* (Zagreb), br. 168., 6. V. 1945.
ZIMMERMANN, Stjepan, *Filozofija i religija*, knj. I., Zagreb 1936.
ZIMMERMANN, Stjepan, *Filozofija i religija*, knj. II., Zagreb 1937.

ZIMMERMANN, Stjepan, *Kriza kulture*, Zagreb 1943.
ZUBAK, Aleksandar, *Hitler contra Stalin*, Zagreb 1933.
ŽANKO, Dušan, „Dr. Avelin Ćepulić", *Život* 20/1939., br. 2.
ŽANKO, Dušan, „Etičke osnove ustaštva", *Ustaški godišnjak*, 1943.
ŽANKO, Dušan, „Što je narod?", *Hrvatska smotra* 4/1936., br. 1.
ŽANKO, Dušan, *Svjedoci*, Zagreb 1998.
Židovska masonerija, Zagreb 1935.
ŽUNEC, Ozren, „Intelektualci", *Erasmus : časopis za kulturu demokracije* 1/1993., br. 1.
ŽUTIĆ, Nikola, *Đuro Vilović – od župnika do četnika*, Beograd 2012.

POPIS KRATICA

AJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd
AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije
CK KPJ – Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
HDA – Hrvatski državni arhiv, Zagreb
HPC – Hrvatska pravoslavna Crkva
HR – Hrvatska
HSS – Hrvatska seljačka stranka
IRA – Irska republikanska armija
KP – Komunistička partija
KPH – Komunistička partija Hrvatske
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
Kraljevina SHS – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
MPKJ – Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije
MŠ – Osobni arhivski fond Milan Šufflay
NDH – Nezavisna Država Hrvatska
NOVJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
SR – Srbija
SR – Osobni arhivski fond Svetozar Ritig
TIGR – Trst, Istra, Gorica i Rijeka
VD – Osobni arhivski fond Vladimir Dvorniković
VMRO – Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija
VN – Ostavština Vinka Nikolića
ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske

KAZALO IMENA

C

L

Lj

M

R

S